УКРАЇНА
ЄВРОПА
СВІТ

UKRAINE
EUROPE
WORLD

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations

Ministry of Education and Science of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University

UKRAINE EUROPE WORLD

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008

Issue 20

Ternopil – 2017

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.

Випуск 20

Тернопіль – 2017

Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 20. – Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2017. – 416 p.

Confirmed to be published by the Scientific Council of
Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in
Ternopil, Record of proceedings № 4 (November 28, 2017).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavic University, **L. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil **(editor-in-chief)**, **M. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, **V. Balyuk**, Doctor (habilitated) of Political Science, Professor, M. Kyuri-Sklodovska University in Lublin, **M. V. Barmak**, Doctor of History, Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, **V. Bonusyak**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Zheshov University, Polish Republic, **S. V. Vidnyanskyi**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (NAS of Ukraine), **Yu. R. Drevnitskyi**, Candidate of History, Associate Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil **(deputy editor)**, **R. Drozd**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak**, Doctor of History, Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, **O. V. Klymenyuk**, Professor, Central Institute of Post-Graduate Pedagogical Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (NAPS of Ukraine), **V. P. Kravets**, Doctor of Pedagogy, Professor, Member of the NAPS of Ukraine, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, **A. V. Kruglashov**, Doctor of Political Science, Professor, Yuriy Fedkovych National University in Chernivtsi, **A. I. Kudryachenko**, Doctor of History, Professor, Institute of World History of the NAS of Ukraine, **M. V. Lazarovych**, Doctor of Political Science, Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, **M. R. Lytvyn**, Doctor of History, Professor, Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, **Yu. I. Makar**, Doctor of History, Professor, Yuriy Fedkovych National University in Chernivtsi, **P. V. Myronenko**, Doctor of Political Science, Professor, Academy of Political Science, **V. V. Misko**, Candidate of History, Associate Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil **(deputy editor)**, **H. V. Papakin**, Doctor of History, Professor, M. S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine, **H. M. Perepelytsa**, Doctor of Political Science, Professor, Diplomatic Academy of Ukraine of the MFA of Ukraine, **O. A. Udod**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, Associate Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil **(executive secretary)**, **L. D. Chekalenko**, Doctor of Political Science, Professor, Diplomatic Academy of Ukraine of the MFA of Ukraine, **V. I. Yarovyi**, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko National University in Kyiv.

Reviewers: **O. M. Sukhyi,** Doctor of History, Professor
N. D. Horodnya, Doctor of History, Professor
L. V. Strilchuk, Doctor of History, Professor

The International Collection of Scientific Works presents the coverage of Ukraine's foreign policy in the era of independence, its participation in the cooperation with foreign countries, the international relations, the problems of security and defence in the modern world, the place and role of Ukraine in the new geopolitical system, the analysis of the evolution of its relations with the EU and NATO, and other international organisations.

The researchers pay attention to the World History, Methodology, Historiography and Source Study as well as to the History of Culture, Education and Science, they also give the reviews of the latest works.

It will be useful for scholars, university and school teachers, students, diplomats, politicians and public figures, for everybody interested in the History of Ukraine in the world-historical context.

Collection of Scientific Works is included into the International Scientometric Base RISC (License Agreement № 117-03/2015, March 3, 2015) and Index Copernicus.

International Collection of Scientific Works "Ukraine–Europe–World" is registered by the Higher Certificatory Commission of Ukraine as professional edition on speciality "Historical sciences". 13.07.2015 Collection was reregistered. (Order of Certifying Board of Ministry of Education and Science of Ukraine on 13.07. 2015, № 747).

The publishing board publishes the materials not always sharing the authors' views.

Editorial Board Address:
1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53–59–01

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical University

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – Вип. 20. – 416 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 4 від 28.11.2017 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет, **Л. М. Алексієвець**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка **(гол. ред.)**, **М. М. Алексієвець**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **В. Балюк**, доктор (габіліт.) політичних наук, професор, Люблінський університет ім. М. Кюрі-Склодовської, Республіка Польща, **М. В. Бармак**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **В. Бонусяк**, доктор (габіліт.) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **С. В. Віднянський,** доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Ю. Р. Древніцький**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка **(заст. гол. ред.)**, **Р. Дрозд**, доктор (габіліт.) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **О. В. Клименюк**, професор, Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти НАПН України, **В. П. Кравець**, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **А. М. Круглашов**, доктор політичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, **А. І. Кудряченко**, доктор історичних наук, професор, Інститут всесвітньої історії НАН України, **М. В. Лазарович**, доктор політичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **М. Р. Литвин**, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, **П. В. Мироненко**, доктор політичних наук, професор, Академія політичних наук, **В. В. Місько**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка **(заст. гол. ред.)**, **Г. В. Папакін**, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, **Г. М. Перепелиця**, доктор політичних наук, професор, Дипломатична академія України при МЗС України, **О. А. Удод**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **І. О. Федорів**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка **(відповід. секр.)**, **Л. Д. Чекаленко**, доктор політичних наук, професор, Дипломатична академія України при МЗС України, **В. І. Яровий**, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет ім. Т. Шевченка.

Рецензенти: **О. М. Сухий**, доктор історичних наук, професор
Н. Д. Городня, доктор історичних наук, професор
Л. В. Стрільчук, доктор історичних наук, професор

Міжнародний збірник наукових праць присвячено висвітленню зовнішньої політики України у добу незалежності, її участі у співпраці із зарубіжними країнами, міжнародних відносин, безпеки й оборони у сучасному світі, місця і ролі України в новітній системі геополітичних координат, аналізові еволюції її відносин з ЄС і НАТО та іншими міжнародними організаціями.

Значну увагу приділено питанням всесвітньої історії, методології, історіографії та джерелознавства, а також історії культури, освіти й науки, подано рецензії.

Для науковців, викладачів вишів, учителів, студентів, дипломатів, політиків, громадських діячів, усіх, хто цікавиться історією України в контексті світової історії.

Збірник індексується у міжнародних наукометричних базах даних РІНЦ (Ліцензійний договір № 117-03/2015 від 03 березня 2015 р.) та Index Copernicus.

Міжнародний збірник наукових праць "Україна–Європа–Світ" зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей "Історичні науки". Збірник перереєстровано 13.07.2015 р. (Наказ Атестаційної колегії МОН України № 747 від 13.07.2015 р.).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Адреса редакції "УЄС": 1[а], вул. Громницького, Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Людина нібито не літає...
А крила має. А крила має!
Ліна Костенко

НАУКА ЯК КЛЮЧ ДО ПІЗНАННЯ ІСТИНИ

Завершується ще один календарний рік, на мить усе завмирає, – між осмисленням пройденого та баченнями майбутнього, – і йде далі. Цей випуск "УЄС" і прийдешній рік є ще одним знаковим, з огляду значення цифр й дат. Поступово та наполегливо на сторінках збірника втілюється задум доктора історичних наук, професора Миколи Алексієвця, який виник у 2008 р., реалізовується уже у 20-и номерах, – створення в українському науковому просторі видання, у якому вчені з усього світу мають можливість публікувати дослідження – концептуальні схеми розвитку історичного процесу, нові бачення і смисли осягнення минулого та сьогодення у просторових координатах, заданих назвою "Україна–Європа–Світ".

Уже тоді, із першим випуском журналу, його ім'я ствердило розуміння України як рівноскладової Європи і Світу, а також цивілізаційний вибір держави. Щодо аналізу й осмислення сьогодні досліджень та матеріалів, вміщених у різних рубриках, вони ще чекають фахівця, хоч їхня актуальність, своєчасність та важливість очевидна, як і теоретична та практична цінність. Вдячні Редколегії, Авторам, Читачам.

Знаково, що з часу появи міжнародного збірника наукових праць "УЄС", як загалом, так на окремих дискурсах, ідеях та смислах вміщених праць, виникла низка наукових проектів, потужних книг. Насамперед, міжнародний науково-дослідницький проект "Україна–Європа–Світ: історико-політичні та духовні аспекти розвитку". Статті, монографії, захищені кандидатські, докторські дисертації – в його рамках здійснення, а також наукові зібрання. Одним зі значимих є міжнародна наукова конференція "Європа–Україна–Тернопільщина: міжнародні відносини, співпраця, безпека", матеріали якої і про яку друкувалося у 19-ому номері.

З останніх привертає увагу видання, яке у пропонованому номері презентує рубрика Nota Bene, знаного тернопільського історика, випускника історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка, оригінального у підходах і висвітленнях, Володимира Окаринського "Тернопіль: місто, люди, історія (від давнини до 1991 року". Як зауважує автор в одному з інтерв'ю: "Знання – перший крок до усвідомленої любові й відповідального громадянства", а "дослідження історії – це спосіб самопізнання", розповідаючи про Тернопіль. Книга говорить сама за себе. Приємно, що перші наукові розвідки Володимира Михайловича, що склали основу книги, публікувалися саме в "УЄС". Є і у 20-ому номері.

Наука щораз віднаходить нове і розкриває глибини можливостей та розумінь. Зокрема, й минулого. Важливо, словами одного з відомих учених, винахідників світового значення Ніколи Тесли, мати ясність мислення й пропонованих моделей. Цьогоріч важливі дати в історії мали місце бути. І в XXI ст. їх інтерпретації та виклади залишаються у цілому колі питань різнобаченими. З вагомих ювілеїв, 100-річчя революцій, 100-річчя встановлення дипломатичної служби в Україні... З візіями українських істориків цих подій можна

ознайомитися на сторінках видання. Автори публікацій відгукуються на актуальні часу теми для України, й у контексті її біографічної та просторово-регіональної історії, міжнародних відносин.

Науковий збірник виходить в Україні. Країна, за ці роки, увійшла в новий виток історії – буремної і багатогранної. Людські втрати і здобутки. Захоплення Криму і Донбасу й відчайдушна боротьба за їх повернення. Успіхи й невдачі на відкритих міжнародних виступах і багато незнаного за лаштунками. Як зауважував відомий український філософ Григорій Сковорода: "Невидиме визначає дійсність". І продовження: "Тож пізнавай видиме, щоб збагнути невидиме". У цьому напрямі працювала й редколегія, форматуючи номери, вводячи нові рубрики, акцентуючи на темах.

Україна мов повертається до Себе, відчуття й осмислення Самості й величі, прагне ствердити й зміцнити власне місце у міжнародному просторі, з'ясувати місію у світі. Словами історика, випускника історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка, який зараз на лінії вогню, Ігоря Крочака:

"...Суворий час війни...
І краєвиди тут суворі...
Та ще прийде весна степів...
І забуяють трави..."

А щоби ця весна настала, варто "займатися потрібними справами для України. Щось на кшталт Нельсонового перед Трафальгаром: Англія чекає від кожного виконання свого обов'язку...". Відповідальні тим, що "УЄС" є затребуваним в Україні й знаним серед учених зарубіжжя.

Наука йде попереду. Попри усе. Це те, чого на початках, "не може бути". Базова потреба людського розуму – бажання знати. Це і про історію. Тож, сьогодні вітаємо усіх, причетних до видання наукового збірника. Й особливі слова вдячності вченим, завдяки науковим працям яких "УЄС" має вагу у середовищі фахівців та любителів історії. Зокрема, знаному українському історику, українознавцю, історіографу, джерелознавцю та архівознавцю Ярославу Калакурі, 80-річчя якого відзначали цьогоріч. З роси і води Вам, дорогий Ярославе Степановичу, на роки плідної праці й радісних здобутків.

На сьогодні, констатуємо, що Міжнародний збірник наукових праць має свого Читача, Автора, власне місце з-посеред історичних видань. "УЄС" входить до наукометричних баз даних РІНЦ, Index Copernicus, Google Scholar.

Наукові результати оригінальних досліджень і українських, й зарубіжних учених, що опубліковані в "УЄС", охоплюють широке коло проблем світової історії та України у всесвітньо-історичному процесі, висвітлюють різні аспекти історії зарубіжних країн, світової політики та міжнародних відносин, місця й ролі України у світовому співтоваристві, методології й джерелознавства, історіографії, української і зарубіжної культури, освіти й науки, які відкривають Україну світу, а світ Україні.

Серед авторів, як зазначалось, знані учені України, зарубіжні дослідники, обдарована молодь, яка за час видання збірника почасти переходить у ранг істориків з цікавими поглядами, інтерпретаціями, власним стилем.

Збірник еволюціонував, як змістово, наповнюючись рубриками й сюжетами, так за формою. Усі подані фотовставки є оригінальними, як і символ "УЄС". Наукові статті супроводжує інформація про нові цікаві й важливі видання, рецензії, огляди.

5-й та 16-й випуски вийшли у двох частинах. Вони, а також деякі інші, містять присвяти. Так, вип. 5: на пошану проф. М. М. Алексієвця, вип. 6–7: 20-й річниці Незалежності України, вип. 9: Євро-2012, вип. 10: 20-річчю історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка, вип. 13: 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка, вип. 15: 75-річчю Тернопільського національного педагогічного

університету імені Володимира Гнатюка, вип. 16: 1010-ій річниці м. Дубровиці, вип. 17: 25-ій річниці Незалежності України, вип. 18: 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського.

Напередодні 2018-го року – добрі побажання! Благодаті серця на шляху від земного до небесного, творчого натхнення, допитливості, потрібних сенсів і зручних форм!

Вони, ті крила, не з пуху-пір'я,
А з правди, чесноти і довір'я...
Ліна Костенко

З Новим роком! З новим щастям!

Леся Алексієвець
головний редактор,
доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Леся Алексієвець
НАУКА ЯК КЛЮЧ ДО ПІЗНАННЯ ІСТИНИ 6

ПРИВІТАННЯ З НАГОДИ ВИДАННЯ ЮВІЛЕЙНОГО ВИПУСКУ "УЄС"

Василь Боднар, *заступник Міністра закордонних справ України* 17
Анджей Вавринюк, *голова правління Фундації "Партнерство і Співпраця" (РП)* 18
Юрій Макар
ТЕРНОПІЛЬ… І УВЕСЬ СВІТ 19

СТУДІЇ

Михайло Юрій, Микола Алексієвець
РУХ НЕЗГІДНИХ ЯК ВІДРОДЖЕННЯ НЕСКОРЕНОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦІВ 20
Ярослав Секо, Володимир Місько
НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ 31
Олександр Шама
ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 44
Віктор Грушко
ВНЕСОК ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА БЛИЗЬКОСХІДНИХ НАРОДІВ У ВІДКРИТТЯ КАПІТАЛУ ЯК ЯВИЩА ТА ПРОЦЕС ЙОГО РОЗВИТКУ 63
Микола Москалюк
РОЛЬ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. 69
Олег Калакура
ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ НА ТЛІ СТОЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 79
Галина Чорній
ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЖІНОК У ПРОЦЕСІ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ (СЕРЕДИНА 1940-Х – ПОЧАТОК 1950-Х РР.) 89

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Вячеслав Ціватий
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ УКРАЇНЦІВ ТА УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ СВІТОГЛЯДНИХ, ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИХ І ПРОТОКОЛЬНО-ЕТИКЕТНИХ ПРАКТИКАХ ДОБИ РАННЬОГО МОДЕРНОГО ЧАСУ (XVI–XVIII СТ.): ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА 100
Степан Василишин
ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ У НОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ УМОВАХ (2005–2009 РР.) 108
Володимир Ганський
МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ ТА ЙОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ 1920-1930-Х РР. (НА ПРИКЛАДІ II РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ) 115

Oleksandr Vasyliev
THE UKRAINE-EU SCIENCE AND TECHNOLOGY COOPERATION *127*
Nadiya Herbish
THE REFUGEE CRISIS: A VIEW ON THE PROBLEM *135*

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Людмила Чекаленко
КНР – СЕРЕДНЯ АЗІЯ: РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ШОВКОВОГО ШЛЯХУ *148*
Тетяна Орлова
ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2016 РОКУ В США З ТОЧКИ ЗОРУ ІСТОРІЇ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ *157*
Микола Алексієвець
КОСОВО: ОСНОВНІ ЕТАПИ САМОВИЗНАЧЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ *170*
Андрій Мартинов
ВИБОРИ В БУНДЕСТАГ 2017 РОКУ У КОНТЕКСТІ НОВІТНЬОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ НІМЕЧЧИНИ *176*
Леся Костюк
МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА БЕЛЬГІЇ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ *187*
Оксана Валіон
ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ЕКОНОМІКУ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ *194*
Оксана Парнета
ЖІНОЧІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1918–1939) *203*
Andrzej Antoni Wawryniuk
POGRANICZE KORONY I LITWY W OKRESIE KSZTAŁTOWANIA SIĘ DWUJEDYNEGO PAŃSTWA *213*

СВІТОВІ ДИСКУСІЇ

Михайло Юрій, Леся Алексієвець
МЕНТАЛІТЕТ І ЦИВІЛІЗАЦІЯ У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ *221*
Трохим Ковальчук
МІЖНАРОДНИЙ ВАЛЮТНИЙ ФОНД: ФІНАНСОВИЙ КРЕДИТОР ЧИ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПОНЕВОЛЮВАЧ? *230*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Леонід Зашкільняк
РІЧ ПОСПОЛИТА ОБОХ НАРОДІВ В РЕТРОСПЕКТИВІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ *240*
Ярослав Калакура
МЕТОДОЛОГІЧНІ НОТАТКИ ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОПРОНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ, ЗАРУБІЖНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ *257*
Іван Ярмошик
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В МЕМУАРАХ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. *267*
Руслан Підставка, Мирослав Сивий
ПРОБЛЕМАТИКА І СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ ЗАМКУ В СКАЛІ-ПОДІЛЬСЬКІЙ .. *277*

Ірина Смільська
СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ ТА ООН У МИРОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (1992–2014): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ 296

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

Володимир Кравець
ТРАНСФОРМАЦІЯ СЕКСУАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ 305
Сергій Троян
ПОЛЬСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ПАМ'ЯТТЄВИЙ ДИСКУРС: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ У ВИМІРІ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ 314
Володимир Окаринський
ЗАНАДТО АКУСТИЧНЕ МІСТО В БЛАКИТНІЙ ГАЛІЛЕЇ, АБО ХУДОЖНЯ ПРОЗА ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (ПРИКЛАД МІСТА ТЕРНОПОЛЯ) 325
Леся Біловус
ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У США В ОБОРОНІ НАЦІОНАЛЬНИХ ДУХОВНИХ ПРАКТИК ЯК ЧИННИКА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ) 337
Андрій Криськов
СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. 346
Ярослав Стоцький
ПОКУТНИЦЬКИЙ РУХ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ ПІД РЕПРЕСИВНИМ ТИСКОМ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У 1960-х – 1980-х РР. 355
Володимир Ткач
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ТОВАРИСТВО ІМ. АДАМА МІЦКЕВИЧА В МІСТІ ЧОРТКОВІ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ 366

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

Леся Алексієвець
СЛОВО ПРО НАШОГО АВТОРА ПРОФЕСОРА ЯРОСЛАВА КАЛАКУРУ 371
Ігор Дацків
В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ БІЛЯ ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ 378

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Леся Алексієвець
ГРУБІНКО А. В. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ І БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ (1990–2016 РР.): МОНОГРАФІЯ. – ТЕРНОПІЛЬ: ВЕКТОР, 2017. – 640 С. 387
Ірина Федорів, Микола Алексієвець
ВЗАЄМНЕ ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА МИРОНА КОРДУБИ / УПОРЯДН., АВТ. ВСТУП. РОЗД. І НАУК. КОМЕНТ. О. А. КУПЧИНСЬКИЙ. – ЛЬВІВ: НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ, 2016. – 424 С. – 100 ПР. – (УКРАЇНОЗНАВЧА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА НТШ; ЧИСЛО 43) 390

Ярослав Секо
ТКАЧЕНКО В. УКРАЇНА: QUO VADIS – КУДИ ЙДЕМО? – К.: ВИДАВНИЦТВО ЛОГОС УКРАЇНА, 2017. – 424 С.
ТКАЧЕНКО В. РОССИЯ: БЕСПУТЬЕ АГРЕССОРА. – К.: ИЗДАТЕЛЬСТВО ЛОГОС УКРАИНА, 2016. – 432 С. *393*
Микола Алексієвець, Оксана Валіон
КАЛАКУРА Я. МЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ / Я. С. КАЛАКУРА, О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ, М. Ф. ЮРІЙ. – КИЇВ: ГЕНЕЗА, 2017. – 560 С. *397*
Микола Алексієвець, Леся Костюк
ГАЛИЧИНА В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ / АВТ. КОЛ.: В. О. КОТИГОРЕНКО (КЕРІВНИК), В. А. ВОЙНАЛОВИЧ, О. Я. КАЛАКУРА, Л. Л. КОВАЧ, В. В. КОЦУР, Н. І. КОЧАН, О. О. ЛЯЩЕНКО, Н. Ю. МАКАРЕНКО, Ю. О. НІКОЛАЄЦЬ, М. І. ПАНЧУК, О. В. ПОЗНЯК, О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ, М. Ю. РЯБЧУК. – К.: ІПІЕНД ІМЕНІ І. Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ, 2017. – 840 С. *403*

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

FROM THE BOOK BY LYUDMYLA CHEKALENKO. FOREIGN POLICY OF UKRAINE. ED. BY TSIVATYI V. G. – K: LAT&K, 2016. – 294 P., 8 P. PIC. *407*

ІЗ КНИГИ ВОЛОДИМИРА ОКАРИНСЬКОГО. ТЕРНОПІЛЬ: МІСТО, ЛЮДИ, ІСТОРІЯ (ВІД ДАВНИНИ ДО 1991 РОКУ). – ТЕРНОПІЛЬ: НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН, 2017. – 512 С.. ..... *409*

CONTENTS

PREFACE

Lesya Alexiyevets
SCIENCE AS A KEY TO COGNITION OF TRUTH *6*

CONGRATULATIONS ON THE OCCASION OF THE *UEW* JUBILEE ISSUE

Vasyl Bodnar, *Deputy Minister for Foreign Affairs of Ukraine* *17*
Andzhei Vavrynyuk, *the Head of the Board Foundation "Partnership and Cooperation" (PR)* *18*
Yuriy Makar
TERNOPIL... AND THE WHOLE WORLD *19*

ARTICLES

Mykhaylo Yuriy, Mykola Alexiyevets
MOVEMENT OF DISSENTERS AS A REVIVAL OF THE UNCONQUERED MENTALITY OF UKRAINIANS *20*
Yaroslav Seko, Volodymyr Misko
THE NATIONAL ASPECT OF THE RUSSIAN REVOLUTION, 1917 ..... *31*
Oleksandr Shama
SOME ASPECTS OF THE MEDIEVAL STATEHOOD FORMATION AND DEVELOPMENT *44*
Victor Hrushko
THE INDO-EUROPEAN AND MIDDLE EASTERN PEOPLES CONTRIBUTION TO THE DISCOVERY OF CAPITAL AS A PHENOMENON AND THE PROCESS OF ITS DEVELOPMENT *63*
Mykola Moskalyuk
THE ROLE OF RAILWAY TRANSPORT IN THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY. *69*
Oleh Kalakura
ETHNOPOLITICAL CONTEXT OF THE UNIFICATION OF UKRAINE AT THE BACKGROUND OF THE CENTURY OF THE UKRAINIAN REVOLUTION *79*
Halyna Chorniy
THE SOVIET GOVERNMENT POLICY CONCERNING WOMEN IN THE PROCESS OF THE COLLECTIVIZATION OF THE WESTERN UKRAINIAN REGION (MIDDLE OF 1940s – BEGINNING OF 1950s) *89*

UKRAINE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Vyacheslav Tsivatyi
INSTITUTIONALIZATION OF THE IMAGE OF UKRAINIANS AND UKRAINE IN THE EUROPEAN WORLD-VIEW, POLITICAL-AND-DIPLOMATIC AND PROTOCOL-AND-ETIQUETTE PRACTICES OF THE EPOCH OF EARLY MODERN PERIOD (16TH–18TH CENTURY): HISTORICAL RETROSPECTIVE. *100*
Stepan Vasylyshyn
THE TENDENCIES AND PROBLEMS OF ECONOMIC COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND THE REPUBLIC OF BELARUS IN NEW GEOPOLITICAL CONDITIONS (2005–2009) *108*

Volodymyr Hanskyi
THE INTERNATIONAL TOURISM AND ITS INSTITUTIONALIZATION IN THE INTERNATIONAL RELATIONS 1920-1930S (THE CASE OF THE SECOND POLISH REPUBLIC) *115*
Oleksandr Vasyliev
THE UKRAINE-EU SCIENCE AND TECHNOLOGY COOPERATION *127*
Nadiya Herbish
THE REFUGEE CRISIS: A VIEW ON THE PROBLEM *135*

PROBLEMS OF THE WORLD HISTORY

Lyudmyla Chekalenko
CHINA – MIDDLE ASIA: THE REALIZATION OF THE CONCEPT OF THE ECONOMIC SILK ROAD *148*
Tetiana Orlova
US PRESIDENTIAL ELECTIONS 2016 FROM THE POINT OF THE HISTORY OF MENTALITIES *157*
Mykola Alexiyevets
KOSOVO: BASIC STAGES OF SELF-IDENTIFICATION AND FORMATION OF THE STATEHOOD *170*
Andriy Martynov
THE 2017 BUNDESTAG ELECTION IN THE CONTEXT OF THE LATEST POLITICAL HISTORY OF GERMANY *176*
Lesya Kostyuk
MIGRATION POLICY OF BELGIUM DURING THE THE SECOND HALF OF THE 20TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURY *187*
Oksana Valion
THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF BELARUS AT THE MODERN STAGE *194*
Oksana Parneta
WOMEN`S ORGANIZATIONS IN THE SECOND POLISH REPUBLIC (1918–1939) *203*
Andzhei Antony Vavrynyuk
BORDERLANDS OF THE CROWN AND LITHUANIA IN THE PERIOD OF TWO-UNIFIED STATE FORMATION *213*

WORLD DISCUSSION

Mykhaylo Yuriy, Lesya Alexiyevets
MENTALITY AND CIVILIZATION IN THE CONTEXT OF HISTORY *221*
Trokhym Kovalchuk
INTERNATIONAL MONETARY FUND: FINANCIAL CREDITOR OR POLITICAL-AND-ECONOMIC ENSLAVER? *230*

METHODOLOGY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Leonid Zashkilnyak
POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH OF BOTH NATIONS IN THE RETROSPECTIVE OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY *240*
Yaroslav Kalakura
METHODOLOGICAL NOTES CONCERNING CORRELATION AND INTERACTION OF UKRAINIAN, FOREIGN AND WORLD HISTORY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION *257*

Ivan Yarmoshyk
HISTORY OF UKRAINE IN THE MEMOIRS OF THE POLISH AUTHORS OF THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY *267*
Ruslan Pidstavka, Myroslav Syvyi
PROBLEMS AND THE STATE OF STUDY OF THE SKALA-PODILSKA CASTLE 277
Iryna Smilska
THE COOPERATION OF UKRAINE AND THE UNITED NATIONS IN PEACE-MAKING ACTIVITY(1992–2014): HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM *296*

HISTORY OF UKRAINIAN AND WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION

Volodymyr Kravets
TRANSFORMATION OF SEXUAL VALUES AT MODERN STAGE OF UKRAINE'S DEVELOPMENT *305*
Serhiy Troyan
THE POLISH-GERMAN DISCOURSE OF MEMORY: MODERN PROBLEMS IN THE MEMORY CULTURE DIMENTION..... *314*
Volodymyr Okarynskyi
TOO ACOUSTIC CITY IN THE BLUE GALILEE, OR ARTISTIC PROSE AS A SOURCE OF UKRAINIAN HISTORY (EXAMPLE OF TERNOPIL)..... *325*
Lesya Bilovus
THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN CHURCH IN THE USA IN ORDER TO SAVE THE NATIONAL RELIGIOUS TRADITIONS AS AN ESSENTIAL PART OF NATIONAL IDENTITY (ON THE BASIS OF THE UKRAINIAN DIASPORA'S PERIODICALS) *337*
Andriy Kryskov
SECULARIZATION OF CHURCH LAND OWNERSHIP IN THE PROVINCES OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY..... *346*
Yaroslav Stotskyi
PENITENTIAL MOVEMENT IN WESTERN REGIONS OF UKRAINE UNDER REPRESSIONS OF STATE GOVERNMENT AUTHORITIES IN 1960–1980S.. ..... *355*
Volodymyr Tkach
ADAM MITSKEVYCH POLISH-UKRAINIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL ASSOCIATION IN CHORTKIV: THE HISTORY OF FORMATION AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT *366*

UKRAINIAN AND FOREIGN BIOGRAPHY STUDIES

Lesya Alexiyevets
THE WORD ABOUT OUR AUTHOR PROFESSOR YAROSLAV KALAKURA.....*371*
Ihor Datskiv
VYACHESLAV LYPYNSKYI AT THE ORIGINS OF THE UKRAINIAN DIPLOMACY ..*378*

REVIEWS

Lesya Alexiyevets
HRUBINKO A. V. GREAT BRITAIN IN THE SYSTEM OF THE EUROPEAN FOREIGN AND SECURITY POLICY (1990-2016): MONOGRAPH. – TERNOPIL: VECTOR, 2017. – 640 P.. ..... *387*

Iryna Fedoriv, Mykola Alexiyevets
MUTUAL CORRESPONDENCE OF MYKHAYLO HRUSHEVSKYI AND MYRON KORDUBA / ORG., INTRODUCTION AND SCIENTIFIC NOTES BY O. A. KUPCHYNSKYI. – LVIV: SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN LVIV, 2016. – 424 P. (UKRAINIAN SCIENTIFIC LIBRARY OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY, ISS. 43) *390*

Yaroslav Seko
TKACHENKO V. UKRAINE: QUO VADIS – WHERE ARE WE GOING? – K: PUBLISHING HOUSE LOGOS UKRAINE, 2017. – 424 P.
TKACHENKO V. RUSSIA: THE AGGRESSOR'S DISSIPATION. – K: PUBLISHING HOUSE LOGOS UKRAINE, 2016. – 432 P. *393*

Mykola Alexiyevets, Oksana Valion
KALAKURA YA. MENTAL SCOPE OF THE UKRAINIAN CIVILISATION / YA. S. KALAKURA, O. O. RAFALSKYI, M. F. YURIY. – KYIV: GENEZA, 2017. – 560 P..397

Mykola Alexiyevets, Lesya Kostyuk
HALYCHYNA IN THE ETHNOPOLITICAL DIMENTION / V. O. KOTYGORENKO (ED.), V. A. VOYNALOVYCH, O. YA. KALAKURA AND OTHERS. – K: I. F. KURAS INSTITUTE OF THE POLITICAL AND ETHNO-NATIONAL RESEARCHES OF THE NAS OF UKRAINE, 2017. – 840 P. *403*

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL

FROM THE BOOK OF LYUDMYLA D. CHEKALENKO. FOREIGN POLICY OF UKRAINE. ED. BY V. G. TSIVATYI. – K: LAT&K, 2016. – 294 P., 8 P. PIC. *407*

FROM THE BOOK OF V. OKARYNSKYI. TERNOPIL: TOWN, PEOPLE, HISTORY (FROM ANTIQUITY TO 1991). – TERNOPIL: NAVCHALNA KNYHA – BOHDAN, 2017. – 512 P. *409*

ПРИВІТАННЯ З НАГОДИ ВИДАННЯ ЮВІЛЕЙНОГО ВИПУСКУ "УЄС"

МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ

Михайлівська площа, 1
м.Київ, 01018, Україна

Tel: (044) 238 17 48 Fax: (044) 238 18 88
E-mail: zsmfa@mfa.gov.ua
Web: http://www.mfa.gov.ua
Код ЄДРПОУ 00026620

MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE

1 Mykhailivska Square
Kyiv, 01018, Ukraine

Шановні колеги і друзі,

Із задоволенням вітаю видання 20-го випуску Міжнародного збірника наукових праць «Україна–Європа–Світ», серія: історія, міжнародні відносини.

Сьогодні Україна проходить складний, але вкрай потрібний процес трансформації. Для успішності досягнення поставлених цілей важливим є дослідження основних викликів, які супроводжують шлях змін, глибинного осмислення потреб держави та суспільства у процесі глобальної реорганізацій світового порядку.

Задум засновників, як свідчить назва, полягав у вивченні історичного розвитку по лінії Україна–Європа–Світ та підкреслення особливого місця нашої країни серед інших європейських та світових держав. Разом з тим, зміни світового порядку є разючими для нинішнього покоління. Тож, природно, збірник поступово перетворився у міжнародний науковий проект «Україна–Європа–Світ»: історико-культурні, економічні та духовні аспекти розвитку». На сторінках видання виступили сотні видатних вчених України та світу, талановитої молоді. Серед учасників – ті, хто досліджують історію й ті, хто її творять сьогодні.

Жорсткі умови війни, яку сьогодні Україна веде з російським агресором, диктують нам крайню потребу консолідації та зміцнення нашої державності не тільки військовою потугою, але й інтелектуальним розвитком, креативним самовдосконалення, культурним самоствердженням. Одним із ключових у цьому плані є розуміння власної історії, побудова міцного власного історичного наративу, вміння його аргументовано і переконливо відстоювати у міжнародному дискурсі.

Переконаний, що саме цей збірник допоможе багатьом, хто цікавиться історією і міжнародними відносинами, ґрунтовніше посилити свої знання та творити власний погляд на триваючі глобальні та регіональні геополітичні процеси.

Щиро вдячний авторам та редколегії за наполегливість і працю.

Бажаю творчих успіхів і нової потрібної якості!

Василь Боднар

Заступник Міністра закордонних справ України

Fundacja PARTNERSTWO i WSPÓŁPRACA
22-100 Chełm, ul. Stanisława Moniuszki 3, tel. 48 82 562 20 00, fax 48 82 562 20 20
e-mail: fundacjapiw@gmail.com

Chełm, 1 grudnia 2017 r.

Ternopolski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny
im. Wołodymyra Hnatiuka w Ternopolu
Pani Profesor **Łesia Aleksijewec**
Redaktor Naczelna
UKRAINA – EUROPA – ŚWIAT
Seria: historia, stosunki międzynarodowe

Szanowna Pani Profesor

Z wielkim zadowoleniem od wielu lat współpracuję z wydawanym przez Ternopolski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Wołodymyra Hnatiuka w Ternopolu czasopismem „Ukraina-Europa-Świat". Dotychczasowe poszczególne tomy to kompendium wiedzy o międzynarodowym znaczeniu. Dobór autorów poszczególnych artykułów, ich jakość merytoryczna, a także aktualność poruszanych tematów, oraz – co jest równie ważne – podejmowanie tematów historycznie drażliwych, czyni z wydawnictwa wiarygodne źródło informacji naukowej.

Gratulując wydania 20 numeru czasopisma, przesyłam moc serdeczności, życząc całemu zespołowi redakcyjnemu i Pani Redaktor osobiście, jeszcze większych sukcesów, maksymalnego międzynarodowego uznania naukowego, a także wpisania na listy wszelkich z możliwych indeksacji, ponieważ w mojej ocenie czasopismo „Ukraina-Europa-Świat" na to zasługuje.

Wszystkiego najlepszego Koleżanki i Koledzy!

Z poważaniem

Prezes Zarządu
Fundacji PARTNERSTWO i WSPÓŁRACA
Dr hab. Andrzej Wawryniuk, prof. nadzw.

Nr KRS **0000384205**, Organ rejestracyjny: Sąd Rejonowy Lublin-Wschód w Lublinie z siedzibą w Świdniku,
VI Wydział Gospodarczy Krajowego Rejestru Sądowego: **REGON 060765180, NIP 5632414862,**
Konto bankowe - Bank PEKAO S.A. I O/Chełm, SWIFT: PKOPPLPW, **Nr konta: 04 1240 2223 1111 0010 3953 5055**

ТЕРНОПІЛЬ… І УВЕСЬ СВІТ

Наукова громадськість України, зрештою й зарубіжжя, має нагоду отримати ювілейне видання наукового часопису Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка ***Україна–Європа–Світ.***

Взяв би на себе сміливість сказати – *Ювілей потрійний*. По-перше, побачило світ двадцяте число. По-друге, часопис виходить десять років. По-третє, що не менш важливо, Редколегію очолює здібний, працездатний і енергійний Редактор – доктор історичних наук, професор *Леся Алексієвець.* Останнє, не скриваю, складає для мене особливу приємність, бо рівно десять років тому *Редактор* захистила при моєму науковому консультуванні дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.

Щодо власне самого часопису, то він справді зайняв належне місце серед наукових фахових видань України. На його сторінках охоче публікують свої наукові розвідки й зарубіжні вчені.

Хотів би, користуючись нагодою, дещо сказати про спрямування тематики часопису. Воно, не лише на мою думку, цілком обґрунтоване. З року на рік на сторінках видання містяться розвідки, в яких висвітлюється питання методології розвитку історичної освіти в Україні, формування новітньої концепції української історичної науки. Особливо варто наголосити при тому, що практично кожне число збірки не обходиться без розгляду тих чи інших аспектів історіографії, археографії, джерелознавства.

Окремими рубриками висвітлюються проблеми історії України, всесвітньої історії, тих чи інших аспектів світового цивілізаційного процесу. Чільне місце, серед інших проблем, посідає розгляд подій на міжнародній арені, у тому передусім – участі України у світових міжнародних стосунках.

Не проходять повз увагу видання проблеми української та зарубіжної культури. Дуже добре, що видавці дбають про публікацію здобутків наукової молоді, тобто тих, від кого залежить майбуття українського суспільствознавчої науки.

При всьому тому, на мою думку, одним з найвагоміших здобутків Редакційної колегії є те, що на сторінках видання відводиться чільне місце інформації про наукове життя, не лише власного Університету, але й у масштабах України, Європи та Світу, що відповідає завданням часопису. Йдеться про рецензії, різноманітні огляди, хроніки, просто інформації й те, що Редколегія називає, застосовуючи латину – *Nota bene.*

Підсумовуючи, хочу щиро привітати Редакційну колегію та Головного редактора видання зі славним Ювілеєм і побажати у наступному десятилітті успішно продовжувати надзвичайно потрібну Україні роботу.

Юрій Макар
Член Редколегії,
доктор історичних наук, професор

СТУДІЇ

УДК 94:329.73(477)

Михайло Юрій, Микола Алексієвець

РУХ НЕЗГІДНИХ ЯК ВІДРОДЖЕННЯ НЕСКОРЕНОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦІВ

У статті йде мова про рух спротиву шістдесятників, дисидентів, правозахисників тоталітарному більшовицькому режиму і намагання відновити деформований менталітет українців.

Ключові слова: менталітет, тоталітаризм, дисиденти, шістдесятники, правозахисники.

Великим і жорстоким випробуванням ментальності українців стала Друга світова війна, яка завдала їм глибоку морально-психологічну травму, призвела до мільйонних втрат нації, засвідчила нові форми національного руху опору гітлерівському та сталінському режимам. Совєтська окупація та інтеграції до складу СРСР Галичини, Волині, Буковини і Закарпаття, попри насильницький характер, супроводжувалась збиранням українських земель в одній державі, закладанням основ для повернення до соборності. Все це за інших умов могло сприяти консолідації української нації, але цей процес наштовхнувся на шалений опір тоталітарного режиму, що спричинило розгортання нового етапу національно-державницького спротиву, появу таких форм як рух шістдесятників, дисидентів і правозахисників, спрямований на підрив і демонтаж Радянського Союзу та відновлення державної незалежності України.

Тоталітарно-репресивний режим в СРСР вважав, що голод 1932–1933 і 1946–1947 рр., масові репресії і депортації, війна 1941–1945 рр., погром націоналістичного підпілля, переслідування української інтелігенції в повоєнні роки настільки обезкровили українську націю, що вона вже неспроможна піднятися з колін і чинити спротив. Однак ці сподівання виявилися марними: влада недооцінила ментальність українців, їх нескореність і відданість національній ідеї. Так звана хрущовська “відлига”, критика культу особи Й. Сталіна, часткова лібералізація суспільно-політичного життя, повернення із заслань частини учасників українського руху опору дали поштовх новому етапу національно-визвольної боротьби на землях України, який у широкому розумінні можна кваліфікувати як рух незгідних з політикою влади або дисидентський. З погляду ментальності – це був вияв морального спротиву національно-свідомої частини українського суспільства тоталітарному режиму.

На відміну від демократичних європейських країн і США, в яких відкрите критичне ставлення до влади є традиційним, радянський режим добивався, щоб відсоток згідних з його політикою складав сто відсотків. Тут можна згадати майже стовідсоткову “підтримку” кандидатів від блоку комуністів і безпартійних на виборах до Верховної Ради СРСР. Вся попередня історія засвідчувала, що кожен незгідний щезав вночі або і вдень, нерідко назавжди як ворог народу, контрреволюціонер, шкідник, опозиціонер або буржуазний націоналіст. У китайському світі, як писав Карл Віттфогель, автор книги 1957 р. “Азійський деспотизм” було ще гірше [3], ця книга про азійський спосіб виробництва і

комуністичний тоталітаризм. Йдеться про те, щоб біле назвати білим навіть тоді, коли воно чорне. Страх бути співучасником і свідком вираження якихось антидержавних поглядів і не донести одразу ж у відповідні інстанції, не засудити одразу ж, і опинитися під загрозою звинувачення у співучасті – ось що турбує і пригнічує людину в тоталітарній системі, деформує її свідомість..

Ось чому в умовах, коли монолітність комуністичної тоталітарної системи, враженої загостренням внутріпартійної боротьби після смерті Сталіна за спадкоємність влади, захиталася, почала давати збій, коли загроза суттєво ослабла, зароджується дисидентський рух, тобто рух незгідних з офіційними суспільно-політичними доктринами, принципами політичного укладу, внутрішньою і зовнішньою політикою, з ідеологією режиму.

Дисидентство звернуло на себе увагу ще перед ХХ з'їздом КПРС, коли почалася вибіркова реабілітація жертв сталінських репресій, з'явилися ознаки поверхневої лібералізації режиму, інакодумство отримало деякі можливості для прояву. Опозиційні настрої були простимульовані у доповіді М. Хрущова "Про культ особи Й. Сталіна", в листі ЦК КПРС до партійних організацій "Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і перешкоджання вилазок антирадянських, ворожих елементів" (від 19 грудня 1956 р.) і в аналогічних "закритих листах", які з метою засудження культу особи, а відтак антипартійної групи Малєнкова, Молотова і Кагановича надсилалися партійним організаціям.

Термін "дисиденти" (від лат. dissidens – незгідний, "ті, що сидять окремо") спочатку вживався у середньовічній церковній мові для позначення єретичних сект, пізніше почав трактуватися як апофатичне самовизначення стосовно опонента дискусії. Основним опонентом і адресатом дисидентського слова була влада. Першопочаткова комунікація з владою справді переслідувала мету переконання. Ліберально налаштована радянська інтелігенція, що сприйняла антисталінський пафос ХХ з'їзду і повірила у відверте прагнення влади до оновлення і змін, виявляла готовність вести діалог. Переконання влади – це своєрідна спроба радянського інтелектуального співтовариства знайти Себе в Іншому – інтелігента у владі, що свідчить про двосторонній процес, який відбувався в умовах "відлиги". З одного боку, інспіровані ХХ з'їздом суспільні процеси десталінізації створювали ілюзію близькості прагнень влади і ліберальної інтелігенції до змін. З іншого, радянська освічена спільнота почала репрезентувати себе як самостійного учасника соціальної комунікації – інше "Я", відмінне від "Я" влади. Іншими словами, з початком епохи "відлиги" в умовах послаблення репресій і тотального контролю в середовищі інтелектуальної спільноти активізується процес внутрішньогрупової консолідації через вироблення моделей ідентифікації, певною мірою конкуруючих з моделями, легітимованими владою, і мови, що порушувала право на монополію останньої.

Дисидентський рух в Україні розгортався за умовно чотирма спрямуваннями: національно-культурницький, політичний, правозахисний і релігійний. Спільною для них була українська забарвленість, яка виявлялася по-різному. Євген Сверстюк, один із найяскравіших представників покоління шістдесятників, філософ і літописець, справжній моральний авторитет України так характеризував головний, світоглядно-психологічний переворот, що розбудив представників усіх напрямів і настав, коли "...люди раптом прокинулись від падіння страшного ідола і кинулись до пробоїни в стіні, де він упав. Цілі ідеологічні загони було кинуто на заліплення пробоїни. Однак одиниці кинулись її розширювати. З цього почалися шістдесятники [...] – ті, яким засвітилась істина і які вже не захотіли зректися чи відступитися від украденого світла" [8]. З'явилася надія на громадянську свободу, захищеність від беззаконня, від свавілля влади, на торжество справжньої демократії і права. Люди позбувалися

страху, починали сміливіше й вільніше думати і говорити. Першими відчули й усвідомили цю свободу – інтелігенти. Ще в 1953 р. вийшла дебютна збірка поезії Д. Павличка “Любов і ненависть”, а в 1957 р. Л. Костенко “Проміння землі” – митців, які стали немовби “предтечами” шістдесятництва, а згодом на рівних влилися у цей широкий соціокультурний рух. У 1961 р. з’являється низка “кардинально” нових творів: М. Вінграновського “З книги першої, ще не виданої”, І. Драча “Ніж у сонці. Феєрична трагедія в двох частинах”, “Зелена радість конвалій” Є. Гуцала, публікації В. Симоненка, В. Стуса, Г. Тютюнника, Б. Олійника, Р. Іваничука та ін. Молоді таланти намагалися позбутися нагляду і тиску КДБ, гуртувалися самочинно, виходячи зі справжніх ідейно-естетичних інтересів. Вони збиралися, зокрема, на київській квартирі І. Світличного, яка на початку 1960-х рр. стала своєрідним центром національної культури. Наступного, 1962 р., гарматним залпом “вистрелили” у світ перші поетичні збірки М. Вінграновського (“Атомні прелюди”), В. Симоненка (“Тиша і грім”), І. Драча (“Соняшник”), Б. Олійника (“Б’ють у крицю ковалі”), книги малої прози В. Дрозда (“Люблю сині зорі”) та Є. Гуцала (“Люди серед людей”). Це був таки справді – вибух. У культурне життя під’яремної України увірвалася зграя молодих талантів, які здійснили справжню революцію в найрізноманітніших мистецьких сферах: літературі, кіно, малярстві... Ця хвиля творчої свободи явила Україні й світові плеяду митців, імена яких на той час були незнайомими і новими, а тепер є славою і гордістю нації. Саме їх почали називати шістдесятниками. Хоча, на думку Максима Рильського, охрестили так це гроно обдаровань дещо поспішно й невдало, та термін “шістдесятники” так і зостався в історії. Здивоване й мало не шоковане суспільство, відвикле від зухвалих новацій як вияву природної зміни поколінь, одначе, відразу збагнуло: з’явилася нова генерація творців, які прагнуть сказати власне, оригінальне слово – як виявилося згодом – не лише в мистецтві, але й у суспільному житті. Та реакція на свідоме новаторство двадцятип’ятилітніх “порушників супокою” була різною. Діапазон оцінок їх дебютних публікацій – від захопленого схвалення до категоричного осуду. Щойно читацька публіка трохи отямилася від перших вражень, розгорілися дискусії на вічні теми: батьки і діти, традиції чи новаторство. На М. Вінграновського, І. Драча та ін. посипався град звинувачень у навмисній незрозумілості, затуманеності поетичного мислення, силуваній оригінальності... Та в цій запальній полеміці пролунали й інші голоси – на захист новаторів 1960-х стали посивілі новатори 1920-х: П. Тичина й М. Рильський, трохи молодший від них А. Малишко... [8].

Започатковане насамперед поетами і художниками, шістдесятництво невдовзі набуло масштабу універсального соціокультурного феномену: літературно-мистецького, філософсько-ідеологічного, наукового, суспільно-політичного. В осерді цього руху були такі митці: поети (Д. Павличко, Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, В. Коротич, Б. Олійник, В. Стус, І. Калинець); прозаїки (Григір Тютюнник, Є. Гуцало, В. Дрозд, В. Шевчук, Р. Іваничук, Н. Бічуя); майстри художнього перекладу (зі старших – М. Лукаш, Г. Кочур, з молодших – А. Перепадя й А. Содомора); літературні критики (І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська); малярі та графіки (О. Заливаха, А. Горська, В. Зарецький, Г. Севрук, Л. Семикіна, В. Кушнір, Г. Якутович, І. Остафійчук, І. Марчук); кіномитці й театральні діячі (режисери С. Параджанов, Ю. Іллєнко, Л. Осика, Л. Танюк, актор І. Миколайчук); композитори (В. Сильвестров, Л. Грабовський, Л. Дичко, М. Скорик, В. Івасюк); публіцисти та правозахисники (В. Чорновіл, Л. Лук’яненко, В. Марченко, В. Мороз, О. Тихий, Ю. Литвин, М. Осадчий, Михайло та Богдан Горині, М. Зваричевська) та багато інших. До них дедалі ширше долучалися молоді науковці, учителі, студентство.

Для розуміння ментального обличчя шістдесятництва і їх впливу на соціокультурні процеси необхідно хоча б схематично розглянути культурно-історичні витоки цього явища. До них можна віднести: знайомство з надбаннями світової культури, особливо з модерною літературою та малярством XX століття; заглиблення в національні традиції української літератури (як класичної, так і доби Розстріляного Відродження); осягнення народної творчості (фольклор та міфологія, народне мистецтво).

Серед світоглядних засад шістдесятників слід виділити: лібералізм (культ свободи в усіх її виявах: свободи особистості, нації, свободи духу); гуманізм та антропоцентризм (культ людської особистості – центру Всесвіту); духовний демократизм (культ простої, звичайної людини-трудівника); духовний аристократизм (культ видатної творчої особистості); моралізм та етичний максималізм (культ моральності як абсолютного мірила людських вчинків); космізм (усвідомлення "планетарної причетності" людини як частинки Всесвіту до космічних процесів); активний патріотизм (любов до Батьківщини й свого народу) і національна самосвідомість, сакральне сприйняття рідної мови та історичної пам'яті як оберегів нації; культурництво (захист справжньої, високомайстерної культуротворчості).

До естетичних засад шістдесятників можна віднести: критику інакшістю – заперечення соцреалізму власною творчістю; естетичну незалежність, відстоювання свободи митця; єдність традицій (національних і світових) та новаторства; індивідуалізацію (посилення особистісного начала); інтелектуалізм, естетизм, елітарність [10].

Досить розмаїто постає жанрова система "шістдесятників" (лірична поезія, балади, притчі, етюди, поеми, сонети, рубаї, ліричні новели, історичні романи, роман у віршах, химерна проза) і проблемно-тематичні обшири: традиційні (природа, Вітчизна, народ, історична пам'ять, людина у всьому багатстві її проявів – суспільне життя, моральність, кохання, творчість) та нові теми (підкорення космосу, етична правомірність НТР, стандартизація особистості в умовах новітнього міщанства).

Отже, явище "шістдесятництва" було неоднозначним як за джерелами зародження, творчими постатями, так і за стильовими течіями та ідейно-естетичними вподобаннями. Тут були і модерністи (І. Драч, В. Голобородько, М. Воробйов), і неоромантики (М. Вінграновський, Р. Лубківський), і неонародники (В. Симоненко, Б. Олійник), і постмодерністи (В. Стус). Таке розмаїття свідчило про багатство відновлюваної української літератури. Воно не вкладалось у жорсткі рамки "соціалістичного реалізму", загрожувало його існуванню, і тому радянська влада та слухняна критика (М. Шамота та ін.) намагалися його дискредитувати, звинувачуючи в "естетизмі", "абстракціонізмі", відірваності від життя тощо.

Як можна змалювати колективний ментальний портрет українських шістдесятників, дисидентів і правозахисників? Очевидно, мова має йти, насамперед, про такі параметри менталітету як свідомість, світогляд, моральні якості, культурно-духовні й національні цінності. Переважна більшість учасників цього руху представляли нову генерацію української інтелігенції, яка в порівнянні із старшим поколінням не зазнали репресій і такого руйнівного впливу комуністичної ідеології з її міфами і спотвореннями. Вони були людьми освіченими і обізнаними з гуманістичними концепціями західної культури, критично налаштованими до догматичної теорії і практики сталінізму, розкутішими у своїх судженнях, ідентифікували себе з історією і культурою України, сповідували українську національно-визвольну ідею, відстоювали права і свободи українців, виступали за розширення сфери функціонування української мови, виступали носіями високих моральних і духовних цінностей і якостей.

У 1960-х рр. здійснюються спроби перегляду так званого радянського трактування морально-етичних цінностей у житті та літературі, загострюється проблема історичної правди та пам'яті, співвідношення національного та інтернаціонального. Свій варіант зведення рахунків із несправедливим минулим і сучасністю запропонував М. Стельмах у романі "Правда і кривда". Він одним із перших в УРСР звернувся до забороненої теми – голодомору 1932–1933 рр. та сталінських репресій ("Дума про тебе", "Чотири броди"), хоча повністю розкрити її з огляду на тогочасну цензуру йому не вдалось.

Письменники здійснювали прорив для виходу з накинутих владою шор "виробничого роману", позбавленого людинознавчої глибини (П. Загребельний "День для прийдешнього", "Спека"; Ю. Мушкетик "Серце і камінь" та ін.). Оновлювальні віяння торкнулися й драматургії, де неподільно панував О. Корнійчук. Глядачі звернули увагу на появу драми О. Левади "Фауст і смерть", комедії О. Коломійця "Фараони" тощо.

Спочатку, як свідчить мистецтвознавець Олексій Зарецький, шістдесятники "здебільшого... були лояльні радянські громадяни, які мали, як на порівняно молодих, досить високий соціальний статус – члени творчих спілок, аспіранти, науковці, їхні твори виставлялися та друкувались" [4]. У цей час письменників і поетів надихали новітні здобутки НТР: розщеплення атома, з'ясування молекулярної структури ДНК й особливо – польоти в міжпланетний простір. Проте з орбіти планета видалася такою крихітною й безборонною, що невдовзі на зміну романтиці нестримного освоєння космосу прийшло тверезе усвідомлення крихкої беззахисності всезагальної гармонії. До того ж віра в людину й любов до людини втілювалися насамперед у несамовито-щирій любові до України, вірі в непоборну силу її народу, його провідну місію. Тому в своїх виступах і публікаціях І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Дзюба не дуже відверто, здебільшого завуальовано, але дошкульно критично оцінювали методологію соціалістичного реалізму, піднімали на щит новаторську поезію В. Симоненка, яка несла якийсь особливий, по-справжньому "шевченківський" дух. Особливо вразив його вірш "Україно, п`ю твої зіниці" зі словами: "Хай мовчать Америки й Росії, Коли я з тобою говорю". Популярність В. Симоненка, Л. Костенко, Д. Павличка, І. Драча виходила за межі усталеного і викликала роздратування в офіційних колах. Зіткнення шістдесятників з системою було неминучим. Назрівав відкритий конфлікт із режимом. Тим паче, що на той час шістдесятництво вже гуртувалося не тільки довкола приватних "кухонних" осередків, але й в офіційно зареєстрованих громадсько-культурних організаціях – зі статутом, "керівними органами", плановими заходами. У Києві це був Клуб творчої молоді "Сучасник" (голова – Л. Танюк), у Львові – "Пролісок" (на чолі з М. Косівим), імпульсом до створення якого став творчий візит до галицької столиці І. Дзюби, М. Вінграновського та І. Драча 1962 р. Тут збиралися, щоб обговорити мистецькі й громадські питання, послухати гарну поезію й музику; клуб організовував творчі вечори, вистави, виставки. Лунали гострі думки і "заборонені" слова – "Україна", "нація" (замість "УРСР", "радянський народ"), поширювалася "нерекомендована" чи й просто "крамольна" література, зароджувався "самвидав".

Особливий резонанс і репресивну реакцію влади викликало політичне дисидентство. Л. Лук'яненко у 1959 р. заснував на Львівщині "Робітничо-селянський союз", який ставив за мету добиватися демократичного виходу України зі складу СРСР шляхом всеукраїнського референдуму. Його арешт і засудження до смертної кари (згодом вирок був замінений на 25-річне ув'язнення) засвідчили, що період загальної ейфорії закінчувався. Пророче висловився у цьому зв'язку Д. Павличко у вірші "Коли умер кривавий Торквемада...": "...Здох тиран, але стоїть тюрма!". Ці рядки стали пророцтвом-

пересторогою, адже хрущовський постсталінізм фактично не був запереченням сталінізму. Тоталітарний режим зовні лібералізувався, але не мав наміру розпрощатися з репресивними методами.

Варто вказати на суттєву відмінність дисидентського руху в Україні й Росії. Якщо в Росії цей рух проявляв себе тільки в правозахисній площині, то в Україні, крім правозахисної діяльності, він набув політичної спрямованості, обґрунтовуючи ідею українського суверенітету. Зокрема, у 1964 р. Д. Квецько і З. Красовська створили "Український національний фронт", який упродовж трьох років зумів розгорнути діяльність уже в п'яти областях, а його програма ставила за мету: "Відокремлення України від Росії, створення української самостійної держави в її етнографічних кордонах" [11]. УНФ дотримувався принципів націоналізму і вважав республіку колонією Росії. Подібних поглядів дотримувалася й "Об'єднана партія звільнення України" на чолі з Б. Гарматюком [6].

Період порівняно мирного співіснування системи з дисидентством закінчився у жовтні 1964 р., коли консервативні сили в керівництві КПРС домоглися звільнення М. Хрущова, а на його місце прийшов їх ставленик – Л. Брежнєв, який взяв курс на згортання хрущовських реформ і ресталінізацію суспільства. У серпні-вересні 1965 р. Україною прокотилася перша брежнєвська хвиля політичних арештів. Серед тих, хто потрапив за грати, переважно були шістдесятники: критик І. Світличний, маляр О. Заливаха, правозахисники В. Мороз, брати Горині... Почалася ера лицемірства й брехні, доносів і наклепів, закритих судів і публічних покаянь, тюрем і спецбожевілень, а то й фізичних розправ, замаскованих під кримінальні злочини (наприклад, звірячі вбивства художниці А. Горської, композитора В. Івасюка). А 4 вересня 1965 р. під час прем'єри фільму С. Параджанова "Тіні забутих предків" у київському кінотеатрі "Україна" І. Дзюба виступив із заявою-протестом проти арештів української інтелігенції. Його підтримали В. Чорновіл, В. Стус, який, незважаючи на крики в залі, голосно вигукнув: "Хто проти тиранії, встаньте!". Відважні піднялися. Решта залишилися сидіти. Усі відчували: настав час вибору. Або відстоювати свої позиції "до кінця", або "пристосуватись" до нових умов життя, або "демонстративно" замовчати. Саме перед таким вибором постали шістдесятники, юність яких закінчилася разом з першими арештами. Друга хвиля арештів прокотилася 1972 р. (тоді забрали В. Стуса, В. Чорновола, Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюбу, І. Калинця...) – багатьох із них змусили передчасно посивіти. 1980 рр. – третя хвиля. Розпочалася жорстока боротьба комуністичного режиму з інтелігентами-гуманістами, яких зазвичай проголошували "буржуазними націоналістами" [9].

Серед головних варіантів виходу з цієї кризової, "межової" (у термінології екзистенціалістів) ситуації, окрім підпільного опозиційного руху, зокрема націоналістичного, вимальовувались три форми спротиву: дисидентство як активне інакодумство, відкрите протистояння тоталітарному режимові, яке не сприймало його псевдоідеалів і псевдоцінностей, схилялося до опозиційної громадської діяльності як героїчної самоофіри приречених на страту, свідомих своєї приреченості (В. Стус, І. Світличний, А. Горська та ін.); "внутрішня еміграція" – самоізоляція у власному внутрішньому світі, втеча в мовчання (Л. Костенко, В. Шевчук, М. Коцюбинська та ін.); конформізм (від лат. Conformis – подібний, відповідний) – намагання ціною моральних та ідейних поступок врятувати власне життя й кар'єру; пасивне сприйняття нав'язуваної ідеології, підпорядкування "правилам гри" тоталітаризму заради фізичного виживання (Ю. Збанацький, В. Коротич, Л. Первомайський та ін.).

Перші гнили у тюрмах і висловлювали свою незгоду з політикою тоталітаризму через виснажливі голодування та відкриті листи протесту; другі

намагалися хоч якось підтримати своїх братів з того боку колючого дроту (хто плиткою шоколаду, хто книжкою чи випискою з важливої статті в періодиці, хто – просто добрим словом у листі, якимось дивом пропущеному в "зону") і писали "в шухляду" (часом навіть без щонайменшої надії на друк); треті в цей час друкували сотні віршів і статей в періодиці, видавали десятки книжок з обов'язковими "паровозами" (програмовими поезіями про партію і Леніна, які "витягували на собі цілу збірку, уможливлюючи її вихід у світ) і "датськими віршами" (до "красних дней календаря"), обіймали високі посади у видавництвах, редакціях, творчих спілках, органах державної влади, отже, не тільки прямо не виступали проти системи, але й оспівували її. Проте навряд чи ми маємо моральне право засуджувати других чи третіх, адже були такі часи і люди шукали шляхи самореалізації. Однак це не заважає нам схиляти голову перед тими, хто навіть у жахливих умовах "виправно-трудових", а насправді – концентраційних таборів і поселень продовжував писати твори неперевершеної художньої вартості та ідейної спрямованості: наприклад, "Гратовані сонети" І. Світличного, його поема "Курбас", що була присвячена пам'яті українського режисера Леся Курбаса, знищеного на сумнозвісних Соловках, рукописні збірки І. Калинця, що з'явилися друком на початку 1990-х рр. у Варшаві, Балтиморі-Торонто і Києві з символічними назвами: "Пробуджена муза" та "Невольнича муза". У них неначе відбилася свідомість ровесників поета, котрі відчули подих "відлиги", перейнялися нею і за це були жорстоко покарані.

Водночас навіть у межах офіціозної імітаційної літератури пробивалися струмені опозиції. З літературного обігу було вилучено роман О. Гончара "Собор" на тій підставі, що в ньому мовилося про потребу відновлення національної пам'яті, про право людини на свободу, засуджувалися прояви пристосуванства та національного нігілізму. Суттєві зміни стались і в поезії Д. Павличка. З неї витіснялися штампи "соціалістичного реалізму", за якими дійсність розколювалася на дві непримиренно ворожі сили, що фарбувалися в контрастні чорний та білий кольори. Лірика дедалі глибше виповнювалася розмаїттям барв і форм, пізнавала принади яскравої метафори, проймалася насолодою творчого експерименту. Свідчення цьому – збірка "Гранослов" (1967). Високі морально-етичні критерії поет обґрунтовував і у великих віршованих формах ("Поєдинок", "Вогнище" та ін.), до яких зверталися й інші поети. Можливо, найповніше в цьому жанрі розкрився талант Б. Олійника. Скромно дебютувавши у 1960-х рр., він поступово саморозкривався у філософському осмисленні принципових явищ етичного змісту ("Дорога", "Рух", "Урок", "Доля" тощо). Особливе місце в його доробку посідає поема-цикл "Сиве сонце моє". З переконливою силою художнього слова тут одухотворюється постать матері.

Багато в чому протилежної позиції послідовно дотримувалася Л. Костенко. Вона зуміла показати особистий приклад спротиву офіціозній імітаційній літературі. У відповідь на те, що видавництва і редколегії журналів виставляли різного роду перешкоди і не приймали її рукописів, вона перестала їх надсилати, кинувши виклик тогочасному режиму. В її доробку відсутні поетичні акорди про "щасливе життя" під "мудрим керівництвом" компартії. Після збірки "Мандрівки серця" (1961) лише 1977 р. з'явилася її книжка під символічною назвою "Над берегами вічної ріки". Невдовзі в українській літературі сталась особлива подія, пов'язана з публікацією її історичного роману у віршах "Маруся Чурай" (1979). Читача вразила не тільки нова, свіжа інтерпретація відомого сюжету про легендарну співачку часів Хмельниччини, а й потужний спалах історії. Ця надчутлива перейнятість пам'яттю роду і народу перетворилася на провідну в поемах "Скіфська одіссея", "Дума про трьох братів неазовських" та у віршах, позначених історіософічною пристрастю ("Лютіж", "Чигиринський колодязь",

“Князь Василько”, “Чадра Марусі” тощо). Поетеса змогла сфокусувати історичну перспективу в одну точку. Але, на відміну від представників “празької школи”, вона не так заглиблювалася в минуле, як переводила його в сучасне.

В одну неподільну сув’язь поєднав долю давнього і нинішнього Києва П. Загребельний у романі “Диво”, а відтак поетапно висвітлив перебіг національного минулого українського народу (“Первоміст”, “Смерть у Києві”, “Євпраксія”, “Роксолана”, “Я, Богдан” тощо). Він, як і інші письменники розширяли хронологічні межі української історії, зважувалися полемізувати з офіційною історіографією, яка відмовляла українству в знанні свого справжнього родоводу. Тому брутальній критиці було піддано романи “Мальви” Р. Іваничука та “Меч Арея” І. Білика. Давню традицію самовидців-речників культурної опозиції продовжував В. Шевчук. У його творах часто зображені персонажі-книжники, наприклад, Семен-затворник (“На полі смиренному”), Ілля Турчиновський (“Три листки за вікном”). Подібна манера спостерігається і в його романах, присвячених сучасності (“Дім на горі”) [12]. Дисидентський, а відтак і правозахисний рух опору радянському тоталітаризму відіграв колосальну роль у захисті національних цінностей української культури, захисті української мови, свідченням чого є численні дослідження та документи, оприлюднені в останні роки [5].

Знаковим було те, що рух шістдесятників за три-чотири роки пройшов еволюцію від культурно-просвітницьких проблем до суспільно-політичного протесту. Це проявилось не тільки в самвидаві, але й у створенні певних стійких груп активно діючих однодумців. Тобто, бачимо появу структурної опозиції існуючому режиму. Створюються необхідні програми дій. Крім роботи І. Дзюби [2], поширювалася стаття Е. Пронюка “Стан і завдання українського визвольного руху”. Акцентуючи на зв’язок теперішнього руху і попереднього, автор зауважує, що за нових умов мають бути використані ідейні, легальні й нелегальні засоби, масова й індивідуальна агітація та пропаганда, використання різноманітних товариств, демонстрацій, зібрань тощо [1]. Три антирадянських документи створила киянка Є. Кузнецова. Вона послідовно проводила думку, що російський шовінізм – джерело нещасть України, а її майбутнє бачиться таким, яке сьогодні має Болгарія або Чехо-Словаччина. Цими ж настроями була перейнята і харківська інтелігенція. А оскільки вже діяли й підпільні організації, то можна говорити про наявність стійкої політичної опозиції. Влада знала про це і вирішила вжити невідкладних заходів. Почалися широкі показові арешти й переслідування незгідних.

Однією з головних організаційних форм руху наприкінці 1960-х років стає виготовлення і розповсюдження самвидаву. Національний рух згуртовується за допомогою всеукраїнського підпільного видання. Це був “Український вісник” за редагуванням В. Чорновола. Отже, рух починає ясно усвідомлювати важливість організації справи, значення нелегального видання, різних методів і форм роботи. Таким чином, поєдналися у своєму поступі найкращі риси попереднього етапу з урахуванням досвіду підпільних груп. На таку переорієнтацію руху вплинула блискуча публіцистика В. Мороза, серед них “Репортаж із заповідника імені Берії” і “Серед снігів” [7].

Уже на початок 1970-х років національний рух опору радянській тоталітарній системі можна назвати українським національно-визвольним. Влада відреагувала на його посилення черговими репресіями. У 1972 р. почалися нові масові арешти. Але вони не зупинили цей рух. Про що свідчить поява Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). Її створили відомі українські письменники та політичні в’язні: М. Руденко, О. Мешко, О. Бердник, Л. Лук’яненко, О. Тихий, І. Кандиба.

Українська Гельсінська група спробувала поєднати для більшої ефективності опору режимові боротьбу українців як нації з боротьбою інших націй за свободу. У статті “Наші завдання” правозахисний рух у середині 1978 р. ототожнював себе з національно-визвольним рухом.

На початку 1980-х років рух продовжував існувати як у вигляді організації “Українського патріотичного руху”, так і у появі окремих осіб, які розповсюджували самвидав, писали й розповсюджували листівки тощо. З початком перебудови в СРСР національно-визвольний рух набув масовості. Більшість його учасників швидко проходила шлях від “національного комунізму” до повного його заперечення. У національно-визвольному русі свідомо брали участь 2,5–4 тис. осіб. Зрозуміло, що їм співчували десятки тисяч людей. Їх вистачило, щоб підняти маси на активні виступи в кінці 1980-х років. З 1987 р. рух знову швидко переходить від культурницьких проблем до політичних вимог. Тобто від “Спадщини” (Київ), “Руху” (Івано-Франківськ), товариства Лева (Львів), Товариства української мови ім. Т. Шевченка – до Української Гельсінської Спілки та Народного руху України за перебудову (НРУ).

Течії дисидентського руху не були відгороджені одна від одної, їх учасники то розходились, то зливались, переслідуючи багато в чому спільну мету. Окрім національно-культурної, пов’язаної головним чином з українським шістдесятництвом і його представниками, в 1970-х рр. найбільшу активність демонстрували:

1. Правозахисне дисидентство, репрезентоване Українською Гельсінською групою – тобто групою сприяння виконанню Гельсінських угод, що стосувались прав людини і були підписані СРСР у 1975 р. УГГ була утворена в листопаді 1976 р. у Києві. Її очолив письменник М. Руденко. До складу групи входили О. Бердник, І. Григоренко, Л. Лук’яненко, І. Кандиба, М. Маринович та ін., усього 37 осіб. Вона підтримувала зв’язок з московськими правозахисниками А. Сахаровим, Ю. Орловим та ін. УГГ мала на меті: ознайомлювати українське суспільство з Декларацією Прав Людини ООН; збирати докази порушення владою прав людини, національних прав в Україні, застосування політики етно- і лінгвоциду та насильницької русифікації; домагатись безпосереднього контакту України з іншими країнами, акредитації в республіці представників закордонної преси, вільного обміну інформацією та ідеями. Проте ні певна поміркованість УГГ, ні легальні форми роботи, ні міжнародна громадська думка не перешкодили радянській владі розпочати гоніння. До 1980 р. близько 75 % учасників Української Гельсінської групи були ув’язнені на термін від 10 до 15 років. Решта емігрувала.

2. Релігійне дисидентство, що мало на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті. В Україні, зокрема, воно вело боротьбу за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, свободу діяльності протестантських сект. Яскравими представниками цієї течії були Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля.

3. Національно орієнтоване дисидентство, яке рішуче засуджувало шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію, виступало на захист прав і свобод усіх народів та їх співпрацю в боротьбі за умови життя, гідні цивілізованого світу. Певна частина учасників цієї течії захищала ідею відокремлення України від СРСР мирним шляхом. До цього напряму належали І. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл, Ігор та Ірина Калинці, М. Косів та ін.

Спільною рисою усіх напрямів дисидентства був захист інтересів українського народу, тобто органічне включення у сферу їх діяльності національного фактора. Специфіка дисидентського руху полягає у тому, що він, будучи реальною опозиційною силою, фактично не мав ні власних організаційних структур (партій, об’єднань), ні цілісної загальної програми.

Ідеологічний спектр дисидентського руху в Україні мав здебільшого націонал-комуністичне забарвлення, але були представлені й радикально-націоналістичні сили, погляди яких були близькими до інтегрального націоналізму Д. Донцова та ідеології ОУН (В. Мороз).

Загалом, незважаючи на певну ідеологічну розмитість дисидентського руху, його недостатню сформованість в організаційному плані – це був рух, який наближав відновлення незалежності України, сприяв відродженню ідеалів українського менталітету як основи самобутності й нескореності українського народу. Ментальне обличчя учасників цього руху добре охарактеризував І. Лисяк-Рудницький, зазначивши, що їх жертовність і хоробрість свідчили про незламний дух української нації. "Їхня боротьба за людські й національні права, – зазначав він, – узгоджуються з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи" [5, с. 487].

Підводячи підсумок розгляду деформацій менталітету українців, їх маргіналізацію на тлі більшовицької окупації та комунізації України, варто ще раз зазначити, що, не дивлячись на насилля, масові репресії, голодомори, величезні втрати і травми, отримані в роки Другої світової війни і повоєнних лихоліть, український народ зумів зберегти у своїй масі фундаментальні цінності й національні традиції, свою мову, культуру і духовність, питомі ментальні риси: любов до рідної землі, працьовитість, терпимість, не агресивність, здатність захищати себе і Вітчизну. Величезна заслуга в збереженні самобутності українського народу потужного руху спротиву політиці окупаційного режиму, діяльності шістдесятників, дисидентів і правозахисників.

Список використаних джерел

1. *Дисидентський* рух в Україні у 60–80-х роках // http//histuacom/knigi/istoriya-ukraini-vid-najdavnishih-chasiv/disidentskij-rux-v-ukraini-u-60-80-rokax. 2. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім "КМ Academia", 1998. – 276 с. 3. *Wittfogel K.* A. George Tayler, international Encyclopedia of Social Sciences, 18-London: Collier, 1979. – 812 p. 4. *Зарецький О.* Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність. – 1995. – № 4. 5. *Касьянов Г.* В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – К.: Либідь, 1995. – 130 с.; Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с. 6. *Литвин В.* Історія України. – К.: Наукова думка, 2006. – 728 с. 7. *Рух* опору в Україні: 1960–1990: енциклопедичний довідник / передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с. 8. *Сверстюк Є.* Шістдесятники і Захід // Сверстюк Є. Блудні сини України. – К.: Знання, 1993. – 256 с. 9. *Сверстюк Є.* Українська література і християнська традиція // Сучасність. – 1995. – №12. 10. *Пахльовська О.* Українські шістдесятники: філософія бунту // Сучасність. – 2000. – № 4. Українське шістдесятництво. Літературна енциклопедія // http://www.ukrlib.com.ua/encycl/60. 11. *Сугоняко О.* Дух повстанців – щеплення від руїни // Наша віра. – 2002. – № 11. 12. *Українське* шістдесятництво. Літературна енциклопедія // http://www.ukrlib.com.ua/encycl/60.

Михаил Юрий, Николай Алексиевец

ДВИЖЕНИЕ НЕСОГЛАСНЫХ КАК ВОЗРОЖДЕНИЕ НЕПОКОРЕННОГО МЕНТАЛИТЕТА УКРАИНЦЕВ

В статье идет речь о движении сопротивления шестидесятников, диссидентов, правозащитников тоталитарному большевистскому строю и попытки восстановить деформированный менталитет украинцев.

Ключевые слова: менталитет, тоталитаризм, диссиденты, шестидесятники, правозащитники.

Mykhaylo Yuriy, Mykola Alexiyevets

MOVEMENT OF DISSENTERS AS A REVIVAL OF THE UNCONQUERED MENTALITY OF UKRAINIANS

The article deals with the movement of resistance of the representatives of sixties, dissidents, human rights defenders to the totalitarian Bolshevik system and attempts to restore the deformed mentality of Ukrainians.

Keywords: mentality, totalitarianism, dissidents, representatives of sixties, human rights activists.

УДК 94(477):323.27.(470+571) “1917”

Ярослав Секо, Володимир Місько

НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

У статті проаналізовано національний дискурс російської революції 1917 р., зокрема, зміст більшовицького права на самовизначення народів та його вплив на національні процеси в світі. З-поміж основних проблем розглянуто створення СРСР і політику коренізації як альтернативних проектів щодо версальської системи.

Ключові слова: більшовики, право нації на самовизначення, СРСР, версальська система, російська революція 1917 р.

Перший західний бестселер про російський Жовтень – “Десять днів, що потрясли світ” американського журналіста Джона Ріда майже не торкався проблем націоналізму. Тема лише одного разу з’являється на сторінках книги у викладі думок Л. Троцького: “… У момент заключення миру російська революція буде всіма силами наполягати на принципі “без анексій і контрибуцій на основі вільного самовизначення народів” і на створені Єдиної федеративної республіки… Наприкінці війни я бачу Європу, переутворену не дипломатами, а пролетаріатом. **Європейська федеративна республіка, Сполучені Штати Європи**, ось що повинно бути. Національна автономія вже не достатня. Економічний прогрес вимагає відміни національних кордонів. Якщо Європа залишиться розділеною на національні групи, то імперіалізм продовжуватиме свою справу. Дати мир усьому світові може лише Європейська федеративна республіка” [1].

Ця проста, а подекуди утопічна теза – своєрідна квінтесенція більшовицьких уявлень щодо націоналізму. У розпаленому Першою світової війною світі національностей, російські революціонери не лише визнали важливість національного питання, але й зробили його вирішення однією з головних умов пролетарської революції. Більшовицька національна політика, навіть попри вибірковий і непослідовний характер, стала частиною феномену європейського націоналізму, і перетворила більшовиків на впливових гравців на національному полі.

Коли в жовтні 1917 р. російська революція пішла більшовицьким шляхом, то мало хто розумів, яким чином пропагований нею інтернаціоналізм впливатиме на розв’язок національного питання. Здавалося б, де там націоналізм, коли революція, за словами Е. Гобсбаума, “бачила себе не стільки національною, як вселенською подією” [2, с. 60]? Про що говорити, коли більшовики “розглядали власну країну не як державу, а як показовий приклад” [3]?

Однак, реальність значно цікавіша. Вона полягала не у відкиданні національного питання, а підпорядкуванні його інтересам пролетарської революції. Тому, проголошене ще до початку світової війни право націй на самовизначення, дозволило більшовикам не лише упіймали національну хвилю, але й утрималися на ній.

Поява гасла в програмі партії стала викликом для ортодоксального марксизму, у списку ідеалів котрого інтернаціоналізм поступався лише безкласовому суспільству [4, с. 242]. “Комуністичний маніфест” переконував, що “робітники не мають вітчизни” [5, с. 90], але В. Ленін у працях “Критичні замітки з

національного питання” (1913 р.) і “Про право націй на самовизначення” (1914 р.) місце для націй знайшов. Він запропонував нову стратегію більшовицької партії, з урахуванням піднесення національних рухів на території імперії.

Володимир Ленін зумисне протиставив в межах будь-якої нації “національну культуру” буржуазії й “інтернаціональну культуру демократизму і всесвітнього робітничого руху” [6, с. 117]. Відтак, завданням пролетаріату стала боротьба проти “буржуазного націоналізму” не тільки чужої, але й своєї нації [6, с. 129]. Щоправда, В. Ленін відніс цю боротьбу до епохи сформованих капіталістичних держав, які переживали стадію імперіалізму й знаходилися на порозі соціалістичних революцій. Це стосувалося розвинутих країн Західної Європи, але не Росії, яка на 1914 р. все ще перебувала в попередній епосі – формування буржуазної держави. На цьому етапі розвитку В. Ленін визнавав прогресивність буржуазних національних рухів і виступав за їх підтримку пролетаріатом [7, с. 251]. А відтак, вважав доцільним надання їм права на національне визначення: “Саме тому і тільки тому, що Росія разом із сусідніми країнами переживає цю епоху, нам потрібний пункт про право націй на самовизначення в нашій програмі” [7, с. 256].

У цій історичній епосі, для В. Леніна була очевидною тимчасовість збігу інтересів буржуазії і пролетаріату в національному питанні – “У кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст проти гноблення, і саме цей зміст ми безумовно підтримуємо”… [7, с. 262]. Але така підтримка пролетаріатом могла бути “лише умовною”: “Оскільки буржуазія нації пригнобленої, – писав В. Ленін, – бореться з гноблячою, остільки ми завжди і в усякому разі і рішучіше всіх за, бо ми найсміливіші і найпослідовніші вороги гноблення. Оскільки буржуазія пригнобленої нації стоїть за свій буржуазний націоналізм, ми проти. Боротьба з привілеями і насильствами нації гноблячої і ніякого потурання прагненню до привілеїв з боку пригнобленої нації” [7, с. 262].

Саме така класова зосередженість й інструментальність застосування, дозволяла В. Леніну розкутіше аніж будь-кому проінтерпретувати право нації на самовизначення, вклавши у нього чіткий, недвозначний посил – “державне відділення їх від чужонаціональних колективів”, утворення “самостійної національної держави” [7, с. 244]. Лідера більшовиків цікавив руйнівний потенціал національних рухів. Не маючи змоги їх стримати, він змушений був пристосуватися до них, вважаючи, що згодом вони поступляться солідарності трудящих. Так, на першому етапі, пролетаріат мав підтримати інтереси власної національної буржуазії й відокремитися від держави, яка пригнічує. А вже на другому етапі – відтіснити в революційному пориві буржуазію від влади. Після цього класова солідарність пролетаріату мала б взяти гору над національними почуваннями, що перевело б інтернаціоналізм у практичну площину.

Звичайно, існувала небезпека, що національні рухи, позбувшись залежності від колишнього центру, не захочуть повертатися назад. Однак, В. Ленін, свято віруючи в об’єктивні економічні закони, вважав це малоймовірним. Так, щодо Росії, він був переконаний, що імперський капіталізм уже привів до виникнення такої економічної взаємозалежності різних її регіонів, що реальна можливість відокремлення будь-якої окраїни була вкрай незначною. По-друге, право націй на самовизначення підпорядковувалося принципу “пролетарського самовизначення”, а отже, в разі відокремлення певних територій, у більшовиків завжди знайдуться можливості їх повернення. Саме тому, на думку Р. Пайпса, поступливість у національному питанні давала більшовикам значну перевагу – підтримку національних меншин без надмірного ризику [8].

Та навіть проголосивши гасло на самовизначення, В. Ленін залишився прихильником централізації і асиміляції. У листі до С. Шаумяна, він писав про це з безапеляційною прямотою: “Право на самовизначення… не означає права на федерацію… Ми принципово проти федерації – вона ослаблює економічний зв’язок, вона негідний тип для однієї держави. Хочеш відокремитись? Котися під три чорти, якщо можеш порвати економічний зв’язок чи, точніше, якщо гніт і тертя “співжиття” такі, що вони псують і гублять справу економічного зв’язку. Не хочеш відокремлюватися? Тоді пробач, за мене не вирішуй, не думай, що маєш “право” на федерацію” [9, с. 234].

Для В. Леніна і багатьох більшовиків, право націй на самовизначення стало своєрідною грою, яка маскувала централізаторські наміри. Показовими є думки: “Звичайно, *право* на самовизначення одна річ, а *доцільність* самовизначення, відокремлення тієї чи іншої нації в тому чи іншому випадку – інша річ. Це азбука” [10, с. 200], або ж: “Скрізь де ми бачимо *насильственні* зв’язки між націями, ми, нітрохи не проповідуючи неодмінно відокремлення кожної нації, відстоюємо *безумовно* і рішуче *право* кожної нації політично самовизначитись, тобто відокремитись” [11, с. 68].

Під час війни і революції закріплене партійною резолюцією положення про право на відокремлення особливих змін не зазнало. Тож, захопивши владу більшовики отримали змогу розгорнути гасло на повну. У “Декларації прав народів Росії” 2 (15) листопада 1917 р. проголошувалося право народів Росії на вільне самовизначення аж до відділення і утворення самостійної держави, закріплювалися рівність і суверенність народів Росії, відмінялися всі національні і національно-релігійні привілеї й обмеження, а національним меншинам і етнографічним групам надавався вільний розвиток [12, с. 20].

Більшовики піднесли право нації на самовизначення з рівня партійного гасла до рівнів державної і міжнародної політики. І поставивши на нього, отримали стратегічну перевагу не лише в Росії, але й за її межами. “Декларація прав трудящого й експлуатованого народу” від 12 (25) січня 1918 р., отримала величезний резонанс в першу чергу через те, що проголошувалася діючим учасником світової війни.

Право націй на самовизначення було в арсеналі багатьох учасників Першої світової війни, яке, щоправда, використовувалося виключно для заохочення сепаратизму на ворожих територіях. Принципова відмінність позиції більшовиків полягала в тому, що вони застосували право на самовизначення на власній території, а також, по’вязали його з припиненням війни й досягненням загального миру. У “Декларації трудящого і експлуатованого народу” наголошувалося на підтримці “політики радянської влади щодо розриву таємних договорів, організації найширшого братання з робітниками і селянами воюючих нині між собою армій і досягнення будь-якою ціною революційними мірами демократичного миру трудящими без анексій і контрибуцій на основі вільного самовизначення націй” [13, с. 30].

За такою заявою більшовиків, проглядався намір втрутитися у справу будівництва нового світу. Право націй на самовизначення і вимога загального миру “без анексій і контрибуцій” “безнадійно скомпрометували” мілітаристські гасла інших учасників Великої війни, їхню високу ідеологію війни і перемоги, та патріотичні почуття [14, с. 154]. Отож, більшовицький пацифізм у 1917 р. виглядав привабливіше за войовничий ентузіазм, а Брестський мир швидко перестав сприйматися як прояв більшовицького прагнення поразки, і почав виглядати як перша звістка про закінчення тривалого конфлікту [15, с. 131].

Аристократичні гасла морального характеру, як-от: “Війна, аби покінчити з усіма війнами” чи “Зробити світ безпечним для демократії”, які йшли від інших учасників світової війни, в умовах мобілізації мас звучали непереконливо [3].

Показовою можна вважати реакцію на більшовицький декрет про мир провідного англійського політика лорда Керзона. Несприйняття документу обґрунтовувалося “невід’ємним правом білої людини (тобто представника англо-саксонської раси)”… “встановлювати високі стандарти цивілізації в найтемніших закутках Землі, де панують забобони і варварство” [16, с. 165]. Воістину, це були аргументи XIX ст.! Високоповажний лорд не помітив, що Світова війна відкрила нове – XX століття, століття мас.

Тож більшовики, агітуючи за “мир без анексій і контрибуцій”, отримали стратегічну перевагу. Право націй на самовизначення ставало в їх руках небезпечним інструментом руйнування буржуазного світу, на який вцілому (а не на окремі країни як на Паризькій конференції) було покладено відповідальність за розпалювання війни. Маргінали російської політики вмить перетворилися на її вершителів. Більшовизм став світовим явищем [17, с. 9], а комуністична Росія – одним із полюсів європейської свідомості [15, с. 131].

За образним висловом Р. Пайпса, в Англії можна було б знайти більше вегетаріанців, а в Швеції нудистів, аніж комуністів. Але більшовизм стрімко атакував безпорадні європейські столиці, роззброюючи своїх опонентів ідейно, вербуючи прихильників не лише серед представників знедолених класів, але й інтелектуалів.

Європа знесилилася у братовбивстві, й, за передчуттям О. Шпенглера, перебувала в сутінках. Отож більшовики, натхненні власною обранністю, готові були подарувати їй “світле майбутнє”. І, можливо, єдиний чинник, який не брався до уваги, – зростаючий вплив Америки, яка, за словами Г. Кісінджера, “несла з собою впевненість, міць і ідеалізм, не мислимі для знекровлених європейських союзників”. Нею були запропоновані нові критерії міжнародного порядку – демократія, колективна безпека і самовизначення, які відштовхувалися від віри в добру людину і початкову світову гармонію. Звідси виходило, що демократичні нації за своєю природою миролюбні, а народи, отримавши можливість самовизначення, не матимуть більше причин жадати війни, пригнічувати інших та захищатимуть свої завоювання [3].

“14 пунктів” американського президента В. Вільсона, хоча й мали власну логіку виникнення, все ж, частково, стали реакцією на більшовицькі гасла. У будь-якому випадку, важливо було не дати більшовикам привласнити гасло і спрямувати його проти себе. Розпочалося своєрідне перетягування канатів за право на інтерпретацію гасла про самовизначення, головним призом якого мало стати формулювання принципів нової системи міжнародних відносин. “Принцип національностей”, або ж право націй на самовизначення, висунутий В. Вільсоном восени 1915 р. У першій своїй редакції, він був своєрідним компромісом між інтересами великих держав і малих народів. Зокрема, передбачалося збереження Австро-Угорщини (за умови підписання нею сепаратного миру) при одночасному забезпеченні національних прав її народів. У січні 1917 р., посилаючись на “доктрину Монро”, В. Вільсон підкреслював неприпустимість поширення панування однієї нації над іншою.

Але “російський чинник” змусив американського президента розширити межі застосування гасла. Так, російський дослідник В. Мальков відзначив, що В. Вільсон, взявши до уваги можливі наслідки підтримки більшовиками прагнень національних меншин, обрав “м’який” варіант самовизначення”. Його нова ідея полягала в перетворенні Австро-Угорщини в конфедерацію, з наданням усім народам широкої автономії у межах великого державно-правового територіального утворення [18, с. 108].

На початках обидва лідери розглядали право націй на самовизначення в контексті локальних завдань: російських для В. Леніна, австро-угорських для В. Вільсона. Але ідеалізм американського президента наштовхнувся на

нерозуміння лідерів Великої Британії і Франції, які пристосовували “14 пунктів” до своїх потреб. Підтримка ними незалежності Чехословацької держави позбавляла первісний задум В. Вільсона сенсу і змушувала прийняти факт розпаду імперії Габсбургів [18, с. 109]. Отож, вільсонівське право націй на самовизначення значно розширилося, і, в кінцевому результаті, стало не просто платформою для досягнення миру в Європі, але й головним принципом нового територіального розмежування у Центральній Європі та Балканах. Воно поклало початок сучасному світу національних держав.

“Карта Вільсона” проти “карти Леніна” – так можна узагальнити пропозиції щодо принципів завершення Світової війни, які лунали з окраїн тогочасного світу. Вже в цій, по суті, заочній полеміці лідерів прослуховувалися ноти грізного американо-радянського протистояння XX ст. Оперуючи одними й тими ж термінами, вони створили принципово різні дискурси, оперті на політичну концепцію нації у випадку В. Вільсона, та на “кров” і “соціальне походження” у випадку В. Леніна.

У основі вільсонівського права на самовизначення лежала мораль, принципи, а не сила, право як для переможця так і переможеного, а не інтереси переможців [3]. В. Вільсон шукав гармонії, не усвідомлюючи складностей практичного її досягнення в етнічно неоднорідних регіонах. Зі свого боку, В. Ленін не розглядав право націй на самовизначення у контексті формування нової структури міжнародних відносин, не вважаючи нації носіями суверенітету і суб’єктами міжнародного права. Більше того, таке утвердження націй було для В. Леніна лише спробою буржуазії зберегти свою владу.

Більшовики тлумачили право нації на самовизначення виключно в сенсі права пригноблених класів на повстання проти поневолювачів. Тері Мартин уважає, що цим гаслом більшовики домагалися лишень підтримки революції з боку меншин і зовсім не мали наміру використовувати його як модель управління багатонаціональною державою [19, с. 16]. Їм потрібен був детонатор, який би зірвав основи Європи. Більшовики в 1917 р. все ще перебували в фазі руйнування “старого світу”, а не створенні нового, отож, принципи та право їх мало цікавили. Вони вважали, що переможець отримає все, а історія – виправдає їх дії задля прогресу.

Зовнішній ефект приходу більшовиків до влади важливо розглядати у взаємозв’язку з їх національною політикою на теренах колишньої Російської імперії, без чого зникає розуміння скандальності й ексклюзивності використання ними націоналізму. Реалізуючи право нації на самовизначення, більшовики одразу підтримали незалежність Польщі й Фінляндії, відкрили двері до відокремлення іншим пригнобленим націям колишньої імперії Романових. Щоправда, допускаючи це в теорії, В. Ленін неабияк здивувався, коли на практиці національності імперії стали на шлях незалежності. Це, на думку Т. Мартина, змусило більшовиків виробити нову національну політику.

На VIII з’їзді партії (березень 1919 р.) відбулася відома суперечка між прихильниками національного будівництва (В. Ленін, І. Сталін) та інтернаціоналістами (Г. П’ятаков, Н. Бухарін). В. Ленін переконував, що націоналізм неросійських народів живиться з недовіри до великоросів як “нації глитайської, гнобительської”, і тільки правом на самовизначення її можна подолати. На противагу йому, Г. П’ятаков вважав, що після взяття пролетаріатом влади національне питання стане або “просто дипломатичною грою”, або “щось гірше, ніж гра, коли ми беремо це за правду”. Такий підхід був відкинутий В. Леніним через можливе успадкування партією царського шовінізму. “Колупнути котрого комуніста, – викривально стверджував більшовицький лідер, – то й знайдеш великоруського шовініста. <…> Він у багатьох із нас

сидить, і з ним треба боротись” [19, с. 17]. З’їзд підтримав аргументи В. Леніна і залишив без змін тезу про рівне право націй на державне відокремлення.

Що стояло за такою політикою: альтруїзм чи холодний розрахунок? На сьогодні переконливішими здаються аргументи другої сторони. Так, С. Кульчицький не сумнівається, що головне завдання В. Леніна полягало в “продовженні існування імперії, що розпалася, по можливості в попередніх кордонах, а якщо вдасться, то й у розширеному вигляді” [20, с. 65]. Відповідно, національна політика та специфічні форми її реалізації, були лише тактичними діями.

Саме політика “збирання земель” красномовно засвідчила, що під гаслом інтернаціоналізму відновлювався великодержавницький проект. Здається, маємо справу з очевидним протиріччям. Але тільки на перший погляд. Річ у тому, що процеси націотворення в Російській імперії відбувалися уповільнено, і на 1917 р. не сформувалася модерна російська самосвідомість (ідентичність). Росія не оформилася як національна імперія, а була багатонаціональною державою. Відповідно, модернізація в Росії відбувалася не під гаслами націоналізму, як у Західній Європі, а – соціалізму [21, с. 381].

Слабкість російського національного проекту стала причиною того, що в політиці царизму він підмінювався державницькою ідеєю великої Росії. Тому широко декларований інтернаціоналізм не був перешкодою для значної кількості військових, управлінців чи інтелігентів, аби під час громадянської війни перейти в більшовицький табір. Їх позиція була не національною, а великодержавною. То ж не випадково, їм байдуже, якою буде Росія – “червоною” чи “білою”. Головне, аби вона залишалася Росією.

В інтелігентському середовищі навіть з’явилася течія – “зміновіхівство” або “націонал-більшовизм”. Її представники, типу Н. Устрялова, закликали російських патріотів до примирення з більшовицьким режимом, доводячи, що жовтневий переворот став російською національною революцією. В. Леніна вони вважали реставратором російської “державності” й єдиним лідером, який спроможний повернути неросійські території колишньої імперії під контроль Росії. На думку, Р. Шпорлюка, “конвергенція” ленінізму зі “зміновіхівством” мала наслідки не тільки інтелектуального характеру, але й посприяла тому, що після жовтня 1917 р. тисячі царських чиновників, офіцерів, службовців перейшли на бік більшовиків. І саме цей “історичний компроміс” став однією з причин перемоги більшовиків у громадянській війні [21, с. 402].

Прагнучи розширити соціальну базу, більшовики тактично підіграли національним настроям. Внутрішні метаморфози і мімікрія більшовицької влади можливо були не помітні на Заході, але не для проникливого ока Н. Бердяєва. Для філософа стало очевидно, що за фасадом комуністичної риторики російська революція реставрувала давні великодержавні гасла, надавши їм сучасних привабливих форм. Він писав: “Упало старе священне руське царство і утворилося нове, також священне царство, зворотня теократія. Відбулося дивне перетворення. Марксизм, зовсім не російського походження і не російського характеру, отримує російський стиль, стиль східний, майже наближений до слов’янофільства. Навіть стара слов’янофільська мрія про перенесення столиці з Петербурга в Москву, в Кремль здійснена червоним комунізмом. І російський комунізм знову проголошує стару ідею слов’янофілів і Достоєвського – “ex Oriente lux”. Із Москви із Кремля сяє світло, яке повинне просвітити буржуазну темряву Заходу” [22]. Або лаконічніше: “Замість Третього Риму в Росії вдалося здійснити Третій Інтернаціонал” [22].

Активне використання національних гасел у прив’язці до соціальних проблем дозволили більшовикам утвердитися в Росії й реінтегрувати частину колишніх імперських окраїн. Чи правомірно утворений більшовиками тип організації й

домінування називати імперією – питання дискусійне. Так, для С. Єкельчика СРСР ніколи не був етнічною "російською імперією", але використовував схожі на імперські стратегії управління і проявляв упізнані імперські настанови [23, с. 20]. А А. Каппелер запропонував означити нову радянську державу "поліетнічною імперією" [24, с. 282].

У будь-якому разі, важливо підкреслити двозначність більшовицького права на самовизначення. Його експортний варіант передбачав активну підтримку національних рухів і спрямування їх потенціалу на усунення від влади національної буржуазії. В. Ленін бачив у ньому зручний інструмент для розколювання європейських націй, а отже – засіб для активного просування революції. З іншого боку, його внутрішній варіант мав обеззброювати ідеологічних противників, спрямовувати енергію національно налаштованих мас у бік революції й запропонувати нову формулу інтеграції на постімперському просторі. Проте, в кожному із варіантів домінувала думка про підпорядкування національної стихії справі революції.

У цьому контексті важливо розглянути проблему взаємин між більшовиками і Заходом, символом і елементом панування якого в тогочасному світі стала Версальська система. Хай там як, але Ж. Клемансо і Д. Ллойд-Джорджу вдалося використати творчий потенціал вільсонівської ідеї для вирішення власних стратегічних завдань – покаранні винуватців Першої світової війни й ізоляції більшовицької Росії.

Версальський договір, на думку Г. Кісінджера, виявився "ламким компромісом між американським утопізмом і європейською параноєю" [3]. Час показав його кон'юнктурність, адже мирній конференції не вдалося сформулювати єдине для всіх поняття легітимності. Не створивши надійної системи безпеки на континенті, яка б унеможливила наступні війни, у короткостроковій перспективі, ідеї національного самовизначення відіграли ключову роль у зупинці більшовицької ідейної експансії на Захід. Захід уник "головного болю" в своєму центрі, але отримав депресивну периферію.

Відносини між революційною Росією і Заходом у 1919 р. багато в чому нагадують ситуацію з ІДІЛом. Як сучасний Ісламським халіфат об'єктивно міг би виникнути в абсолютно іншому місці, так і прихід комуністів до влади міг би відбутися поза Росією. Закономірним було лише те, що ісламський фундаменталізм і комуністична революційність мали б десь проявитися з огляду на особливості глобалізації й розвитку європейського капіталізму відповідно. У обох випадках маємо не стільки держави, як специфічні стихійні утворення, випадково локалізовані територіальні сили, зорієнтовані на подальшу світову експансію.

На початках ні революційна радянська Росія, ні Захід не прагнули до вироблення конструктивного модусу взаємин, вважаючи, що противник буде знищений або в результаті світової революції, або ж в результаті військової перемоги "білих". Відповідно, вважає російський дослідник А. Маникін "питання про інтеграцію Радянської Росії, СРСР в структуру світового співтовариства по суті не стояло" [25, с. 154].

Приймаючи думку французького історика Ф. Фюре про формування у той час ідеї біполяризації повоєнної Європи [15, с. 132], можемо поглянути на Версальську систему і більшовицьку Росію як на конкуруючі, хоча й не рівносильні проекти облаштування повоєнного світу.

Такий підхід щодо Версалю є усталеним у історіографії, але сприйняття більшовицької Росії як аналогічного за суттю проекту викликає чимало запитань. Однак, потрібно пам'ятати, що мова йде про нереалізовану можливість. Універсалізм "жовтневої революції" 1917 р., як продовжувача справи

Французької революції [15, с. 153], передбачав пошук певної історичної форми, в якій пролетаріат різних націй міг би отримати свою організацію.

Питання лише в тому чи могла ця форма досягнути своїх універсальних завдань? Більшовизм лякав своєю невідповідністю тогочасного статусу Росії як держави її претензіям на новий суспільний лад. Якщо революційна Франція, за словами Ф. Фюре, вважалася "найцивілізованішою" країною Європи, то Росія 1917 р. "являла народ, який тільки-но вийшов на шлях "європейської цивілізації"" [15, с. 159]. Аби набути універсальності соціалістична революція, за задумом її творців, мала відбутися "десь у Європі" – центрі тогочасного світу. Тож більшовики сподівалися, що дуже швидко зможуть пересісти з російської "клячі" на німецького "огиря". Але оскільки це не відбулося, то стало очевидно, що більшовикам не вдасться втримати свою універсальність. Найперше тому, що відтермінування світової пролетарської революції з кожним роком все більше посилювало російський характер революції 1917 р. Це була російська революція у вік націоналізму, тому навіть флер інтернаціоналізму, так часто повторюваний її вождями, не міг перекрити аж надто частих відступів до російських великодержавних формул. Відступів, які згодом набули статусу тенденцій і державної політики.

Об'єктивно Версаль став перешкодою для здійснення світової революції, тож не випадково В. Ленін активно шукав йому альтернативу. Виступаючи на VIII з'їзді Рад (грудень 1920 р.), він підкреслював: "Найголовніший в усій політиці факт є імперіалістичне насилля щодо народів, які не мали щастя бути серед переможців, і ця світова політика імперіалізму викликає зближення, союз і дружбу всіх пригнічених народів" [26, с. 150]. Саме тому, на думку російської дослідниці Р. Грішиної, радянські керівники, спираючись на ідею світової революції і відповідну практику, мали на меті підірвати, знищити нав'язаний імперіалістами-переможцями світоустрій [26, с. 150].

Вибудовування версальської системи міжнародних відносин у Центральній Європі наштовхувалося на відомі перешкоди. Тож В. Ленін, не безпідставно, сподівався натиском саме в цьому місці вивести "вільсонівську" систему з рівноваги. У Болгарії, Угорщині, Німеччині, Польщі комуністи спробували захопити владу і розпалити революційний процес. Однак, невдачі поставили більшовиків перед лицем російської очевидності, змусили будувати "соціалізм у окремо взятій країні", а відтак, відмовитися від проголошеної спершу універсальності. Пророцтво про світло зі Сходу не справдилося, хоча в ретроспективі 1919–1924 рр. воно виглядало привабливою альтернативою капіталістичному Заходу. Маємо чимало підстав сумніватися у спроможності більшовиків у 1917 р. принести Європі світло. Навіть якщо погоджуватися з О. Шпенглером про сутінки тогочасної Європи, то навряд чи більшовики могли дати їй світло. Хіба-що розпалити пожежу… "Мы на горе всем буржуям мировой пожар раздуем…".

Дві події – невписаність революційної Росії у Версальську систему і перемога більшовиків у громадянській війні, витворили доволі специфічну ситуацію, відповіддю на яку стало створення наприкінці 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Відомою є суперечка федералістів і автономістів щодо механізму об'єднання. Лідером другого напрямку називається І. Сталін, що не викликає заперечень. Але називати В. Леніна федералістом – явне перебільшення. "Архіважливе" питання об'єднання комуністичних держав, В. Ленін не міг доручити будь-кому. Тому І. Сталін, із відомим завзяттям, підготував автономістський проект, щиро вважаючи, що виконував ленінське доручення. Можна лише уявити його здивування, коли в партійній полеміці В. Ленін підтримав федералістів. Мотивів цього було кілька, але наразі важливо підкреслити, що в СРСР В. Ленін побачив

форму значно більшого об'єднання не лише колишніх територій Російської імперії, але й інших держав, у яких відбудуться революції. СРСР втілював світові претензії комунізму на створення нової системи, світу "без Россий, без Латвий", у якому всі житимуть в "одной Федерации грядущего мира Советов"[1].

На думку Р. Шпорлюка, СРСР розглядався моделлю всесвітньої пролетарської держави, і, навіть, створення інших комуністичних режимів і держав у Східній Європі після Другої світової війни не стало приводом до негайного перегляду цієї ідеї. Лише після смерті Сталіна радянська модель утратила статус універсального зразка [27, с. 122]. Погоджуючись у цілому, можна лише подискутувати щодо хронологічних рамок, які, на нашу думку, дуже розширені.

Юридично СРСР став федеративною державою. Щоправда, за іронічним зауваженням Р. Шпорлюка, новий радянський федералізм відрізнявся від федералізму буржуазного світу так само як радянське бачення вільних виборів, демократії та прав особистості відрізнялося від розуміння цих понять у "буржуазному світогляді". Тому федералізм у радянській системі, де Росія відігравала провідну роль, був кроком до об'єднання, і такий варіант федералізму цілком узгоджувався із загальною централізаторською позицією В. Леніна [27, с. 126]. СРСР мав стати наднаціональною державою, яка реалізовувала принцип рівноправності націй та право союзних республік на вихід із Союзу.

Відомий радянолог М. Маля у СРСР побачив не безпосереднє продовження царської імперії, втілення у "соціалістичному вбранні традиційного російського переважання над сусідами", а – "партію-імперію", яка існувала не задля здійснення певної суто російської національної мети, а для інтернаціональної справи побудови соціалізму. У 1917 р. більшовики сподівалися, що після перетворення революції на світову, Росія припинить існування як окрема держава, ставши складовою ширшого союзу соціалістичних держав [28, с. 173].

Саме тому перша радянська конституція 1918 р. проголошувала федерацію, відкриту для потенційних нових членів. Утім реалії виявилися складнішими, і практика накреслила інший шлях, в якому збереження Росії поставало однією з умов. Створення СРСР, на думку М. Малі, відділяло від світової федерації, але було чимось значно більшим за суто етнічну Росію. Новий Союз мусив розпрощатися із принципом самовизначення (відокремлення) народів для своїх членів. Союз затвердив федеративну структуру, що привело за номінальної етнічної автономії та офіційного права на вживання національної мови, до системи рішень, доти не знайомих Російській імперії [28, с. 174].

Іншу інтерпретацію сутності СРСР подав Т. Мартін. Дослідник відрізняв державну одиницю "Радянський Союз" від держав інших типів, як от: національна держава, місто-держава, федерація, конфедерація, імперія. СРСР став "Імперією національного вирівнювання", у якій вперше в світовій історії було започатковано вирівнювальні програми для національних меншин. Національне вирівнювання – це не лише програми, покликані сприяти представникам тієї чи іншої етнічної групи, але насамперед радянська державна підтримка національно-територіальних утворень, мов, кадрів та ідентичності цих груп. На думку історика, комуністична партія очолила звичайний процес творення націй і вдалася до цілеспрямованих дій задля кшалтування радянських інтернаціональних націй (національних "за формою", але не "за змістом"), які не опиралися б унітарному та централізованому устроєві радянської держави [19, с. 37].

Роджерс Брубейкер звернув увагу на "інституйовану багатонаціональність", реалізовану в СРСР. Радянська держава не тільки пасивно дозволяла, але й активно інституювала існування багатьох націй та національностей як

[1] Маяковский В. "Товарищу Нетте – пароходу и человеку", "Владикавказ – Тифлис".

фундаментальних складових держави та її громадянського населення. Вона встановила статус нації та національності як фундаментальних категорій, різко відмінних від ширших категорій статусу держави та громадянства [29, с. 40]. Дослідник наголошує, що СРСР від самого початку не був задуманий чи інституйований як національна держава. І навіть "радянський народ" як "нова історична спільнота" чітко сприймалася як наднаціональна, а не національна сутність. Статус нації залишався прерогативою під-державних національних груп, її ніколи не відносили до вседержавного громадянства. Те ж стосується і статусу російської нації – СРСР не був ніколи організований теоретично чи на практиці, як держава російської нації [29, с. 47].

Маючи різні уявлення про сутність СРСР, цитовані автори вдало підмітили принципову відмінність між ним і класичним поняттям "національна держава". Взяти хоча б той факт, що в назві СРСР немає жодного етноніма. СРСР виявився не просто союзом держав, а, в своєму первісному задумі, постав міжнародною системою, альтернативною Версалю. За такого тлумачення не зовсім вірно у 1922–1924 рр. розглядати СРСР у зрізі інших типових "національних держав", як-от Велика Британія, Німеччина, США тощо.

Союз Радянських Соціалістичних Республік мав стати матрицею об'єднання комуністичних країн, до яких в міру розгортання соціалістичної революції мали приєднуватися інші країни, і напевно, центральний статус Росії в цій системі швидше за все не був би апріорі прописаним.

Загалом, утворення СРСР поєднало в собі два паралельні процеси. Et Urbi et Orbi. З одного боку, СРСР – альтернатива Версалю, матриця, конституційне поле, до якого мали приєднатися нові соціалістичні країни. А з іншого боку, СРСР внутрішньо відновлював традиційне російське домінування на просторі колишньої імперії. При цьому, в теорії, одне з них не заперечувало іншого, а разом складали єдність більшовицької національної політики. Така антиномічність була специфічною рисою раннього СРСР. Філософ Н. Бердяєв констатував, що "російська революція універсалістична за своїми принципами… вона здійснювалася під символікою інтернаціоналізму, але вона, водночас, і глибоко національна" [22, с. 6].

Важливо підкреслити, без другого – внутрішньої консолідації на засадах великодержавництва, без людських і матеріальних ресурсів колишньої імперії, претензії на експорт революції виглядали б ілюзорно. Водночас, прагнення створити універсальну модель нового комуністичного світу, робило неможливим повернення до притаманної великодержавництву русифікаторської політики. Результатом поєднання цих різнорідних тенденцій стала політика коренізації, офіційно проголошена XII з'їздом РКП(б) у 1923 р.

Коренізація повинна була не лише сприяти наверненню національно налаштованих, переважно селянських, мас російських окраїн у соціалізм, але – стати презентативною політикою, альтернативною до національної політики країн версальської системи. Остання не визначалася особливою креативністю, і полягала в підтримці інтересів титульних націй та забезпеченні прав національних меншин. Результатом її втілення стали постійні міжнаціональні конфлікти в Центральноєвропейському регіоні та Балканах упродовж міжвоєнного періоду.

Саме тому для більшовиків принциповим завданням стало доведення того, що в межах СРСР можна вирішити "прокляте" національне питання, а відтак, запропонувати цю політику в якості світового взірця. Більшовики з притаманною їм безкомпромісністю переступили через російський великодержавний шовінізм, і розпочали в масштабах СРСР політику підтримки "пригноблених" націй. Радянська держава сформувала крім понад десятка союзних республік, десятки тисяч національно-територіальних утворень на цілому просторі Радянського

Союзу. Керівні посади в адміністрації, освіті та господарстві обіймали спеціально вишколені національні кадри. У кожному з цих утворень проголошувалася офіційною національна мова, а подекуди така мова створювалася. Радянська держава фінансувала масовий випуск книжково-газетної продукції та кінофільмів, створення театрів, музеїв, народних музичних колективів та інші форми культурного життя національними мовами [19, с. 15].

Політика коренізації на загал позитивно вплинула на національне життя в СРСР, і, до певної міри, на багато років зняла гостроту національного питання, і навіть породила ілюзію його остаточного вирішення. На початках багатьом у світі здавалося, що в "СРСР нарешті знайдено не лише спосіб розв'язання національної проблеми старої Росії, а і зразок майбутнього ладу людства" [27, с. 122]. Однак, цілісного антиверсальського проекту створити не вдалося. Загалом, прийняття багатьох рішень у національній політиці СРСР було імпровізацією, підігнанням реальних подій під теорію. А, відтак, РКП(б) не вистачило ресурсу, аби втілити теорію в життя. І, відповідно, сталінський поворот мав від початку необхідну підтримку, адже пропонував взяти за основу давно об'їжджений російський націоналізм. Прийняття курсу "побудови соціалізму в одній країні", значно спрощувало складну модель взаємин, накреслену XII з'їздом РКП(б).

Український дослідник С. Єкельчик виділив два етапи радянського експерименту побудови соціалізму в багатонаціональній державі. Первісний проект претендував на всесвітню універсальність, яка спиралася на клас. Проте, сталінська "побудова соціалізму в одній країні" послабила класовий дух радянської ідеології. Виникла порожнеча поступово заповнювалася знайомими поняттями модерних націй та національних держав. Відмова ототожнювати радянський проект із пролетарським інтернаціоналізмом, була одним із аспектів загального сталінського повороту до консервативних суспільних і культурних цінностей [23, с. 17].

Відмова від коренізації стала результатом відмови від універсалізму радянського проекту. Принцип інтернаціоналізму не знятий із гасел на практиці, відкинутий на початку 1930-х рр. СРСР як система міжнародних відносин дуже швидко вичерпав себе і став звичайною державою. Відтоді він міг бути лише "прикладом", "зразком" або "гаслом" для країн, які обирали соціалістичний шлях розвитку. А в цілому, жоден із дванадцяти комуністичних режимів, які виникли після Другої світової війни не поспішали скористатися радянським рецептом для побудови національних відносин у власній країні. Більшість і надалі вважала етнічний принцип базовим елементом національної державності [27, с. 123].

Неспроможність створити альтернативу Версалю і самопозиціонування в якості "класичної" держави, переводила у практичну площину питання про інтеграцію СРСР у Версальську систему. І 1924 р. став у цьому контексті вирішальним. Саме тоді розпочалася полоса визнання СРСР, яка закінчилася налагодженням дипломатичних відносин зі США та входженням у Лігу Націй. Відтак, можна констатувати, що з середини 1920-х рр. вплив більшовиків на національні процеси в Європі й світі втратив свою ексклюзивність.

Попри проголошений інтернаціоналізм, російська революція 1917 р., у своєму більшовицькому варіанті, не оминула проблем націоналізму. Реагуючи на національні виклики, більшовики запропонували дуже гнучку політику взаємин із національними рухами та національностями. Утім, від початку, вона була підпорядкована інтересам побудови соціалізму, а отже, приречена на непослідовність і містила в собі потужний заряд саморуйнування. Більшовикам не вдалося приручити націоналізм, а лише створити ілюзію національної гармонії. Що ж до ілюзії, то в подальшому вона могла підтримуватися лише завдяки пропаганді та жорсткій репресивній політиці.

У статті окреслено лише частину проблеми – вплив на Європу більшовицької версії права нації на самовизначення. Але не менш важливим є, наприклад, з'ясування побічного впливу загравання більшовиками з націоналізмом на появу в Європі фашистських рухів та ряд інших менших проблем. В цілому, можна констатувати, що національна політика більшовиків стала впливовою частиною історії європейського націоналізму міжвоєнного періоду.

Список використаних джерел

1. *Рид Дж.* Десять дней, которые потрясли мир [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_1557.html 2. *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму. Коротка історія XX віку. 1914–1991 / Ерік Гобсбаум. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. – 544 с. 3. *Киссинджер Г.* Дипломатия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.e-reading.club/chapter.php/1016921/9/Kissindzher_-_Diplomatiya.html 4. *Мосионжник Л.* Классический и современный марксизм / Леонид Мосионжник. – Кишинев: "Stratum Plus" PP, 2011. – 468 с. 5. *Маркс К.*, Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії / Карл Маркс, Фрідріх Енгельс. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1979. – 124 с. 6. *Ленін В.* Критичні замітки з національного питання / Володимир Ленін // Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. 25. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1972. – С. 111–145. 7. *Ленін В.* Про право націй на самовизначення / Володимир Ленін // Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. 24. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1972. – С. 243–305. 8. *Пайпс Р.* Русская революция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/16_p/ay/ps_37.htm 9. *С. Г. Шаумяну.* 6 декабря 1913 г. // Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 48. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 233–236. 10. *Ленін В.* Кадети і "право народів на самовизначення" / Володимир Ленін // Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. 24. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1972. – С. 199–201. 11. *Ленін В.* До питання про національну політику / Володимир Ленін // Ленін В. Повне зібрання творів. –Т. 24. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1972. – С. 62–70. 12. *Декларация* прав народов России // Образование СРСР. Сборник документов. 1917–1924. / Под ред. Э. Генкиной. – М., Ленинград: Из-во Академии наук СССР, 1949. – С. 19–20 13. *Декларация* прав трудящого и эксплуатируемого народа, принята III Всероссийским съездом Советов // Образование СРСР. Сборник документов. 1917–1924. / Под ред. Э. Генкиной. – М., Ленинград: Из-во Академии наук СССР, 1949. – С. 29–30. 14. *Попович М.* Червоне століття / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2007. – 888 с. 15. *Фюре Ф.* Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті / Франсуа Фюре. – К.: Дух і Літера, 2007. – 810 с. 16. *Сергеев Е.* Британский политик лорд Керзон / Евгений Сергеев // Новая и новейшая история. – 2012. – № 6. – С. 154–168. 17. *Мартов Ю.* Мировой большевизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://az.lib.ru/m/martow_j_o/text_1923_mirovoy_bolshevizm.shtml 18. *Мальков В.* Вудро Вильсон и его "принцип национальностей": взгляд из современности / Виктор Мальков // Новая и новейшая история. – 2010. – № 6. – С. 104–111. 19. *Мартин Т.* Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки) / Тері Мартин. – К.: Критика, 2013. – 640 с. 20. *Кульчицький С.* Червоний виклик. Історія комуізму в Україні від його народження до загибелі / Станіслав Кульчицький. – Книга 2. – К.: Темпора, 2013. – 628 с. 21. *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Роман Шпорлюк. – К.: Основи, 1998. – 479 с. 22. *Бердяев Н.* Истоки и смысл русского коммунизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vehi.net/berdyaev/istoki/06.html 23. *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянські історичній уяві / Сергій Єкельчик. – К.: Критика, 2008. – 304 с. 24. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2005. – 360 с. 25. *Маныкин А.* Новые документы по истории советско-американских отношений. 1918–1933 году / Александр Маныкин // Новая и новейшая история. – 2004. – № 2. – С. 151–158. 26. *Гришина Р.* Штрихи к политике мировой революции в постверсальской Европе (начало – середина 1920-х гг.) / Р. Гришина // Восточная Европа после Версаля. – С-Пб.: Алетейя, 2007. – С. 150–162. 27. *Шпорлюк Р.* Нації та російське питання в СРСР: історичний нарис / Роман Шпорлюк // Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. – К.: Дух і Літера, 2013. – С. 122–150. 28. *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991 / Мартін Маля. – К.: Мегатайп, 2000. – 608 с. 29. *Брюбейкер Р.* Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерз Брюбейкер. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.

Ярослав Секо, Владимир Мисько

НАЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА

В статье проанализирован национальный дискурс русской революции 1917 г., а именно – смысл большевистского права на самоопределение народов и его влияние на национальные процессы в мире. Кроме того, рассмотрены создание СССР и политика коренизации как альтернативы к версальской системе.

Ключевые слова: большевики, право нации на самоопределение, СССР, версальськая система, русская революция 1917 г.

Yaroslav Seko, Volodymyr Misko

THE NATIONAL ASPECT OF THE RUSSIAN REVOLUTION, 1917

The article analyses the national discourse of the Russian revolution (1917), the content of the Bolshevik peoples' self-determination right in particular and its influence on national processes in the world. Besides, it also considers the creation of the USSR and the making roots policy as alternative projects concerning the Versailles system.

Keywords: the Bolsheviks, the nation's self-determination right, the USSR, the Versailles system, the Russian revolution of 1917.

УДК 94(3)

Олександр Шама

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Концепції “теократії” Платона і “політії” Арістотеля в Пізній Античності були синтезовані Августином у вчення про “два гради”. В Середньовіччі “град небесний” був ототожнений з Церквою, а відтак – з “теократією” Платона, “град земний” – зі світською (феодальною) державою, а отже, з “політією” Арістотеля. Зберігши організацію і економічну могутність з часів Імперії, Церква в умовах занепаду античної державності зайняла керівні позиції у європейському суспільстві. Однак, з формуванням феодальної військової ієрархії, між двома “градами” розпочалась боротьба, завершена тимчасовим компромісом, що в соціальній сфері проявився у формуванні клерикально-феодального нобілітету, а в ідеологічній – розробкою концепції “трьох станів”, у якій Церкві вдалось нав’язати військовим і владі релігійно-моральні функції (“рицар-чернець” і “король – добрий пастир”). Разом з тим, в умовах протистояння двох “градів” середньовічна людина опинилась в унікальній ситуації духовної свободи, одержавши можливість реалізації августинівського “метафізичного союзу” з “абсолютною особистістю”.

Ключові слова: теократія, політія, феодалізм, ієрархія, “воїн-чернець”, “добрий пастир”, “трьохчастинна модель”, “метафізичний союз”.

У розвитку поглядів на державу в епоху Античності можна виділити етапи “теократії” Платона, заснованої на ідеї “колективної підготовки до небесного блаженства” [1, с. 133–143], і “політії” Арістотеля, що мислиться за аналогією до живого організму, метою якої є виживання, автаркія і експансія [2, с. 245–253]. З цієї точки зору, римський муніципій (municipium) був ближчий до “політії”, з поправкою на тісне переплетення політичних і релігійних функцій державних інститутів. Із утвердженням принципату ці особливості були посилені до такого ступеня, що принцип громадянськості був замінений підданством, за якого життя населення значною мірою регламентувалось державою. Реакцією на це стало виникнення безлічі суспільних і духовних рухів, серед них неоплатонізму і християнства, що пропонували своїм послідовникам різного роду “спасіння” від тиску всюдисущої Імперії. Втім, “вбудовування” християнства в Імперію протягом IV–V ст. поставило нагальне завдання переосмислення її відношення до держави як такої, яке вдалось виконати Августину вченням про “два гради” [3, с. 55–70]. Заснована на ідеї “метафізичного союзу” між людською особистістю і особистісним “абсолютом”, августинівська держава “двох градів” дає ключ до зрозуміння розвитку державотворчих концепцій в епоху Середньовіччя.

Метою даної роботи є з’ясування специфіки становлення і розвитку феодальної державності.

Занепад Римської імперії був прискорений розселенням на її території германських племен, що було пов’язане не стільки з їх завойовницькими походами, скільки із загальною військовою політикою Риму, що полягала в

“передачі” захисту кордонів держави населенню новоприєднаних територій: спочатку латинянам, потім – союзникам, провінціям і, зрештою, варварам [5, с. 385]. З цього приводу Н. Д. Фюстель де Куланж зауважив, що римська держава, “віддавши варварам зброю, тим самим підготувала загарбання ними влади. З підданих вони перетворились у панів, не перестаючи формально перебувати на службі у держави” [6, с. 716]. Протягом V ст. деякі германські вожді проголосили себе королями, замінивши по суті провінційних намісників Імперії. Наприклад, Галлію завоював не “франкський народ, а франкський король зі своїм військом” [6, с. 623]. Ці варварські королівства стали “продовженням” римських провінцій: королі перейняли двір намісника, офіційну мову, канцелярії, адміністрацію, податкову службу і суд [25, с. 812]. Муніципальний лад занепадає, але він був, як писав Н. Д. Фюстель де Куланж, “достатньо життєздатним, щоб підтримувати в тіні своє існування безперервно протягом Середньовіччя і навіть не померти серед розквіту феодальних установ” [6, с. 55]. Галло-римське населення залишилось в тих самих умовах соціального життя, що і раніше [6, с. 672]. Внаслідок асиміляції через два-три століття вже майже неможливо відрізнити галло-римлян від франків [6, с. 692].

Новоприбулі варвари були не гірші, і не кращі від корінних мешканців, але у них були інші соціальні і культурні якості (світогляд, звичаї, мова, спосіб мислення тощо). Відсутність навичок підданого Імперії у германця, як члена родоплемінного суспільства, у поєднанні із загальним негативізмом відносно держави, породженим християнством, привели до цілковитого зникнення, як зазначав Н. Д. Фюстель де Куланж, “соціальної дисципліни” [7, с. 696]. Основним завданням населення став захист власного життя, майна і свободи, тому “слабкий” став шукати захисту в “сильного” і потрапляв таким чином до нього у залежність. Він обіцяв покровителю оброк, послуги, покірність; віддавав свою землю, повіряючи самого себе. Підпорядкування оформлялось “правильним договором”. Як зауважив французький дослідник, це були “справжні торги” між двома сторонами, з яких одна “продавала” свій захист, а друга – свою покірність [7, с. 706, 707]. Угода була особистою і не стосувалась спадкоємців. Кожна зміна поколінь відновлювала “свободу вибору”, але суспільний хаос наростав від віку до віку, тому “чого менше за все люди тоді бажали – так це особистої свободи, що означала повну беззахисність”. Саме тому особиста угода стала звичаєвою: селянин “навіки віддавав” свій манс магнату, натомість останній “навіки повертав” його селянину як бенефіцій, який супроводжувався комендацією (див., напр., “Турська формула №43” [9, с. 433]). Відтепер, писав французький історик, дрібний землевласник “жив безтурботно” на своїй землі і, “відбуваючи встановлені повинності і служби, міг розраховувати успішно збирати щорічний врожай”, воліючи платити невеликий оброк новому панові, ніж податок королю [7, с. 706–709].

Договір покровительства і вірності повторювався на кожному щаблі соціальної драбини, причому умови і закони патронату зводились до вилучення людини з відання державної влади і підпорядкування її іншій людині “тілом і душею”. З духовної точки зору таке становище цілком відповідало вимогам тодішнього християнства: “Краще бути рабом у людини, – писав Августин, – ніж у хтивості; бо сама хтивість панування, щоб про інші не згадувати, із страшною жорстокістю спустошує душі смертних своїм пануванням” [8, с. 604].

У монарха були державні піддані і з’явились особисті піддані – васали, але діє він частіше як сеньйор, тому що добитись несення військової служби від вільних людей дуже важко і король скликав збори васалів для того, щоб оголосити свою волю і заручитись з кожним васалом щодо її виконання. Спадкоємці Карла Великого вже були зайняті тільки тим, щоб “прив’язати” до себе вірних. Домогтись від людей клятви у вірності і примусити дотримуватись її стало

головною турботою і сутністю їх політики. “Дійсно, щоб зміцнити франкську державу, – пише Ж. Ле Гофф, – Карл Великий примножив число земельних дарувань, або бенефіціїв, людям, чиєю вірністю він хотів заручитись, і зобов’язував приносити йому клятву і вступати у васальні відносини. Він сподівався такими особистими зв’язками забезпечити міцність держави” [10, с. 51–52]. Це, однак, суттєво обмежувало владу короля і, одночасно, посилювало позиції співтовариства васалів. “Оскільки вірні були пов’язані з королем всіма своїми інтересами, – писав Н. Д. Фюстель де Куланж, – то всяка дія короля стосувалась їх занадто відчутно, і неможливо було не питатись їх думки. З ним радились не в ім’я суспільного, а в ім’я їх приватного інтересу. Якщо йшлося про війну, то крім видатків, які вони поносили, було відомо, що успіх збільшував загальну заможність вірних, а поразка її применшувала; отже, союз мав право вирішувати, хоче або не хоче він даної війни” [7, с. 776]. У 858 р. з’явився текст взаємної присяги, яка давалась як підданими, так і самим королем [7, с. 784].

Намісниками короля у провінціях були графи, що, в свою чергу, мали своїх численних васалів. Тому, хоч граф і був королівським слугою, король не міг наважитись розпоряджатись його долею свавільно, оскільки майже все населення графства було зв’язане з графом найтіснішими узами, санкціонованими присягою і заснованими на матеріальних інтересах. Більше того, як зазначає Ж. Ле Гофф, “щоб все суспільство, в усякому разі, значні люди були прив’язані до короля... якомога тіснішим зв’язком особистого підпорядкування, він заохочував королівських васалів, щоб вони з власних підданих також робили своїх васалів” [10, с. 52]. Немає сумніву, що все це прямо вело до розпаду держави, тому що, писав М. Блок, “дієвою владою була тільки влада на місці. Кожний місцевий представник вищої влади, постійно змушений брати на свій страх і ризик відповідальні рішення, ...намагався, з цілком природної схильності, забезпечити при цьому вигоду для себе і, зрештою, прагнув заснувати незалежну династію” [11, с. 128]. Так був завершений перехід від Античності до Середньовіччя: зміна способу мислення населення імперії, разом з її загальною “варваризацією” привели до занепаду “найдосконалішої з держав” Стародавнього світу і виникнення на її місці соціокультурного “організму”, заснованого на особистих зв’язках покровительства і вірності. Останнього удару пост-античній державності на території Західної Європи завдали скандинави у IX ст.: після їх нападів про колишню велич Імперії нагадували тільки руїни давньоримських міст і інженерних споруд.

З певною часовою дистанцією феодалізація відбувалась і за межами Франкської держави. Ш. Л. Монтеск’є, наприклад, визначав відставання Німеччини наступним чином: у 1024 р. “стан речей в Німеччині залишався ще таким, яким він був за правління Карла Лисого, який помер у 877 р.” [12, с. 726–727]. Можна припустити, що поза сферою безпосереднього античного впливу феодальні держави виникали з приблизно таким самим часовим інтервалом, і причинами консолідації тут виступали напади норманів, маврів, угорців або тиск самої Німеччини [12, с. 731]. Зрештою, безсумнівною ознакою державотворчих процесів у Європі було прийняття християнства у східному або західному його різновиді, вибір якого, як показав А. Д. Тойнбі, визначав політичні і соціокультурні орієнтації даної молодої держави [13, с. 32–33, 42–44]. Правда, поза кордонами колишньої Римської імперії утворення феодальних держав відбувалось якби у зворотному порядку – з родоплемінних суспільств.

І. М. Гревс визначав феодалізм як стан суспільства, яке розкладається або формується [14, с. 501]. З цієї точки зору феодальне суспільство характеризується недовірою до державних установ і намаганням вирішувати всі соціальні справи через особисті зв’язки і контакти. Поступово закони взагалі виходять з ужитку, забуваються; державні установи зникають і неподільно

починає панувати той закон, що, згідно Арістотеля, сильніший за будь-який державний акт – звичай. Таким чином, з державно-юридичної точки зору відбувається регрес від античного полісу до родоплемінного суспільства. Однак, регрес – не цілковитий: християнство і економічна система, заснована на великій земельній власності не дозволяють остаточно зникнути соціокультурній спадщині Античності, що стане основою для радикальних змін у Європі часів пізнього Середньовіччя. Щодо феодальних держав, які зростали на родоплемінному ґрунті, то в них велику роль відігравали кровно-родові і територіальні зв'язки. Власне феодальні – тобто особисті зв'язки – виникали там поза старою родоплемінною соціальною структурою. Рецепція ж античної культурної спадщини за посередництвом християнства і іншими шляхами спричиняла подібні зміни, що і у регіонах безпосереднього античного впливу, щоправда, з суттєвим запізненням. Отже, всі частини Європи опинились у приблизно однакових умовах: повсюдно панували відносини, засновані на звичаях і традиціях, близьких родоплемінним, повсюдно на цьому ґрунті зростали держави – з більшим або меншим успіхом, з тими, або іншими особливостями.

На думку Н. Д. Фюстеля де Куланжа, феодалізм, "можливо, з усіх політичних порядків більше всього вкорінений у самій глибині людської природи" [15, с. XXXV]. Тобто, феодальне суспільство дуже близьке родоплемінному, в якому, як писав К. Леві-Строс, у відносини між собою вступають "просто люди", позбавлені будь-яких соціальних ролей [16, с. 340]. Ці відносини регулюються звичаєвим правом, яке, за переконанням Августина, "сам Бог вписав у серця людей" [17, с. 23]. Взагалі, життя родоплемінного суспільства – це традиційне, майже біологічне існування, що, за словами В. Зомбарта, "вичерпує себе у проявах, даних у просторі одночасно, один біля одного" [18, с. 50–51]. Щодо цього варто навести міркування про час Августина: "...Ні майбутнього, ні минулого не існує і... неточно висловлюються про три часи, коли говорять: минулий, теперішній і майбутній; а було б точніше... говорити так: теперішній минулого, теперішній майбутнього. Тільки в душі нашій є відповідні тому три форми сприйняття, а не де-небудь інде (тобто не у предметній дійсності)" [8, с. 587–588]. Отже, коли існує тільки "теперішній час" – значить, змін немає, все залишається таким, яким його створив Бог. Це тривання у вічності, сумірність людини як "образу і подоби божої" і Всесвіту як "творіння Бога" – і було основою світовідчування середньовічної людини. Ідеалом цього суспільства, як твердив Фома Аквінський, була "одинична душа, зосереджена на собі самій", що повністю розвивала своє "сутнісне ядро" і розумілась як органічна складова частина живого людства [18, с. 51].

Вирішальним нововведенням, що спричинило зміну і початок руйнування традиційного суспільства, була суспільна згода. Т. Гоббс писав, що для існування держави необхідне зречення окремими особами і соціальними верствами своїх прав і повноважень на користь "Левіафана" (тобто держави, що розумілась як "єдиний організм") [19, с. 133]. Натомість Ж.-Ж. Руссо взагалі вважає "умову" і "згоду" ("соціальний договір") первинними елементами державності [45, с. 207–209], до чого схиляється і сучасний погляд на державу як "систему гарантій і противаг" [44, с. 4–7]. А що ж являло собою те, на користь чого в епоху середньовіччя особи і цілі верстви зрікались своїх прав, адже Римської імперії вже не існувало, а європейських держав в сучасному розумінні цього слова ще не існувало?

Очевидно, у пошуках відповіді слід виходити з того, що в середньовічному суспільстві не було постійних державних інституцій і тому у соціально-політичні і економічні відносини вступали не "громадяни" а "просто люди". Ось із середовища цих "просто людей" і виділяється керівна верхівка суспільства, яку

формують особи із своєрідними особистими якостями. К. Леві-Строс писав, що "керівники існують, так як в кожній людській групі знаходяться люди, які, на відміну від інших, люблять престиж для нього самого, яких приваблює відповідальність і котрим саме зайняття суспільними справами дає задоволення" [16, с. 339]. Так от, зрікаючись автономії на користь цього "керівника", індивід або група створює підстави влади, одночасно визначаючи її межі, оскільки "керівник" теж змушений брати на себе зобов'язання, порушення яких може спричинити розірвання угоди. Послуги або повинності підлеглих обов'язково повинні винагороджуватись покровительством "керівника", а також наданням привілеїв – виключних соціальних, політичних, економічних прав (або хоча б їх видимості). Отже, крім договору, другою елементарною складовою влади повинна бути взаємність: між "керівником" і індивідом або групою встановлюється свого роду рівновага. Разом з тим, як зауважив французький антрополог, оскільки будь-які інституції відсутні, цю рівновагу необхідно постійно відновлювати [16, с. 337–338].

Протягом X–XI ст. феодальна система, заснована на особистих зв'язках, утверджується в Західній Європі. Кістяком її служила ієрархія військових, однак, як зазначав І. А. Тен, духовенство, селянство і навіть міста теж були тісно з нею пов'язані [20, с. 17–18]. Таке становище військового стану у Європі визначалось, на думку М. Вебера, її природно-географічними особливостями: на відміну від цивілізацій Стародавнього Сходу з їх річковою культурою, або античної, як культури морського узбережжя, у Європі склалась суходільна аграрна культура, заснована на орному землеробстві. Селянство в силу своїх "економічних умов" не могло служити військовим цілям, тому "шляхом поділу праці виділився професійний військовий стан" [5, с. 2–3]. Основою суспільно-політичної організації стало плем'я, а територія, яку воно займало, отримала назву "землі" або "області", очолюваної "керівником" – обласним (територіальним) правителем (вождем, князем) [21, с. 297]. З племені (або населення області) виділяється військова дружина, причому, як відзначив М. Вебер, дружинники "не вважались належними до народу навіть там, де вони у дійсності до нього належали" [5, с. 44]. Скріплена відносинами покровительства і вірності, дружина протиставляє себе всьому племені, утворюючи корпорацію або, користуючись окресленням Е. Фромма, "нарцистичну групу", переконану у своїй вищості над усіма і в неповноцінності всіх інших суспільних груп [22, с. 63]. Як неодноразово відмічалось, іноді подібні військові дружини утворювались не з оборонною, а грабіжницькою метою (в усякому разі, обидві цілі – оборона і грабіж – часто виступали разом). П. Г. Виноградов встановив, що у джерелах Лангобардської Італії такі племінні корпорації військових окреслювались терміном "Banda", який і в часи Раннього Середньовіччя мав приблизно те ж саме значення, що і тепер [23, с. 7]. Князь постачав і споряджав воїнів зі своїх власних засобів, які вони ж і допомагали йому здобувати. Втім, оскільки дружина, знову ж таки внаслідок природно-географічних особливостей Європи (суходільний ландшафт та існування поряд із землеробством скотарства), формувалась перш за все як кінне військо, з витікаючою звідси потребою у відносно дорогому спорядженні і озброєнні, природнішим здавалось поставити цю справу на самозабезпечення. Воїн одержував право збирати з певної населеної селянами території частину виробленого ними продукту, але не з міркувань сили, примусу, а, скоріше, виступаючи їх захисником, покровителем [20, с. 17–18]. Цей процес прискорюється існуванням зовнішньої загрози. Ш. Пті-Дютаї зазначав: "Як у Франції набіги норманів, так в Англії нашестя скандинавів надають значення революції, військовій організації, соціальним відмінностям, необхідністю купувати коштовну зброю, угрупованням під знаменом місцевого вождя,

будівництву укріпленого сеньйорального замку, в якому населення може знайти захист” [24, с. 42].

Традиційне аграрне господарство, властиве епосі Середньовіччя, сприяє утворенню великого землеволодіння. Н. Д. Фюстель де Куланж довів, що маєток, як елементарна господарська структура, був успадкований Європою від Римської імперії або з’явився під впливом римських порядків, і проіснував протягом всього Середньовіччя, а навіть і пізніших часів, змінюючи свій характер, але не сутність. Пояснювалось це тим, що маєток являв собою “дуже складне і дуже міцно зв’язане органічне ціле”, поділ якого був просто безглуздим: “Маєток... жив старими звичками, торкатися яких не було б розумним. Тому... в очах закону, що наказував рівний розподіл спадщини і дозволяв всілякого роду дарування і продаж, маєток продовжував залишатись одним цілим, на якому встановлювались частини, половини і чверті, у вигляді способу розподілу одержуваного з нього доходу. ...Маєток залишався матеріально нерозділеним, ділились тільки володіння, користування і доходи. Казали: я віддаю свою частину, половину, а не конкретно “сільце”, “місцинку” [25, с. 301, 302].

Втім, якщо розглядати маєток саме як економічну структуру, властиву певному типу аграрної культури, то можна припустити, що він виникає при складанні певних умов: відсутності сформованого держапарату, наявності вільних територій з населенням або без і т. п. [18, с. 69–72]. Воїн, ставши землевласником, виступає відносно селян так само, як князь (граф, барон, король) виступає відносно нього самого: “згода” і “взаємність” становлять основу зв’язку, підставу влади, але і обмеження її. Якщо воїн віддає у розпорядження князя свої сили і життя, то залежне населення взамін за покровительство виконує певні повинності або платить частину одержаного продукту. Зрозуміло, що ставши підданими одного пана, населення звільнялось від посягань усіх інших феодалів, включаючи і самого територіального правителя, у т. ч. монарха. Маєток у цьому випадку можна розглядати як “ціле суспільство, невелику самодостатню державу”, устрій якої міг бути або “авторитарним”, як у Франції (Н. Д. Фюстель де Куланж детально говорить про це [25, с. 541–557]), або “демократичним”, як в Англії (О. М. Савін саме так представив типовий англійський манор [26, с. 141]). Очевидно, що устрій маєтку залежав від особливостей суспільних відносин у цій місцевості на момент виникнення феодальної ієрархії.

Не підлягає сумніву, що за такого стану справ територіальний правитель або навіть монарх залишався безпосереднім паном тільки у своєму домені (тобто міг давати накази тільки своїм власним підданим), натомість будь-які постанови, що стосувались цілої території могли прийматись тільки за участі його “вірних” (fides) – васалів – і тільки за їх згоди. Як влучно зауважив І. М. Гревс, васали були не стільки тими, ким керують, скільки самими органами управління [14, с. 518]. Ф. Гізо окреслив цю ситуацію наступним чином: “...Починаючи з першого серед сюзеренів, з короля, не було нікого, хто б міг встановлювати закони усім іншим, підкорити їх всіх своїй волі. Не було жодних постійних засобів прояву влади і впливу, не було ні постійного війська, ні... податків, ні постійних судів. Суспільні сили, установи повинні були наче відновлюватись, відтворюватись кожного разу, коли виникала у них потреба. Треба було організовувати суд для кожної справи, збирати військо з початком кожної війни, створювати доходи, коли з’являлась потреба у грошах: все залежало від випадковостей, від місцевих і тимчасових обставин; не існувало жодних умов для зміцнення центрального, постійного, незалежного управління” [27, с. 70–71]. Також Ш. Монтеск’є порівнював феодальну державу з механізмом, який кожного разу доводилось заводити знову [12, с. 658].

Життя такого суспільства повністю корениться у традиції: минуле – це не те, що безповоротно пройшло, минуле продовжує бути актуальним – "теперішнім минулого", яке слід міцно пам'ятати і тільки ним керуватись у власному житті та діяльності. Августин Аврелій повчав: "...Для теперішнього минулих предметів у нас є пам'ять або спогад (memoria); для теперішнього теперішніх предметів є у нас погляд, думка, споглядання (intuitus), а для теперішнього майбутніх предметів є у нас надія, сподівання, (expectatio)" [8, с. 588]. Часи зміщуються, минуле постійно присутнє і тяжіє над теперішнім, надія підміняє реальність тощо, – все це ознаки міфологічної свідомості, для якої заповіти предків найвищий авторитет, порушення яких або зміна недопустимі, якщо не катастрофічні. Це суспільство "просто людей" було "найбільш близьким людській природі", а вона, ця природа, не схильна до змін, до нового. Взагалі, як помітили психологи і соціологи, окрема особа частіше за все принципово не прагне до нового, а намагається повністю відтворювати старе [18, с. 50]. За словами В. Зомбарта, чим менш розвиненою є людина, "тим сильніше вона... піддається могутньому впливу прикладу, традиції, авторитету і навіюванню" [18, с. 49]. Це стосувалось усіх сфер життя феодального суспільства, а отже, і політично-правової свідомості і уявлень. По суті, як зауважив Л. І. Дембо, звичай був "єдиним живим джерелом права" [11, с. 172] і будь-яка законотворчість переважно зводилась до його тлумачення. Вирішуючи питання про здійснення того або іншого заходу або про те чи інше правило, середньовічні люди, писав В. Зомбарт, дивляться "не вперед, не у напрямку мети і питають не про виключно доцільність даного акту, а оглядаються назад, шукаючи прикладів, взірців і досвіду" [18, с. 49]. Тому стає зрозумілою вся складність, майже неможливість змін в епоху Середньовіччя. Нове не виростало "закономірно і необхідно" із старого, а навпаки, намагалось уподібнитись йому і часто тільки випадковий збіг обставин робив можливим подальше існування нового, перетворивши його на ще один звичай. Можна сказати, що ця зверненість у минуле якраз і "зіграла" з Середньовіччям "злий жарт". До цього відносно стабільного, застійного життя непрохано вдирались нові явища, об'єктивні у тому сенсі, що аж ніяк не залежали від бажань і уявлень людей, що змушені були для їх осмислення і включення до кола повсякденності шукати "прецеденти" в яких тільки можливо джерелах. Ключову роль тут відіграла Церква, що послугувалась давно вже "мертвою" латинською мовою, і монастирські бібліотеки, що зберегли тексти зовсім іншої епохи.

У XI–XII ст. у Європі спостерігається певне затишшя від переселень і вторгнень різного роду варварів; не було також і великих стихійних катастроф і епідемій, що викликало справжній "демографічний вибух" [28, с. 72–76]. Розпочалась "внутрішня колонізація", агрикультура покращується, відроджуються старі міста і засновуються нові. Суспільно-політичне життя стає інтенсивнішим і складнішим, тому середньовічні інтелектуали для пояснення нових явищ шукають "заповітів предків" і знаходять "Corpus juris civilis" ("Кодекс громадянського права") імператора Юстиніана, розроблений у 530–533 рр. У Болоньї, навколо юриста Ірнеріуса збирається група глосаторів, що займаються тлумаченням цього компендіуму римського права, складаючи замітки (глоси) на полях. Саме з ними пов'язується утворення моделі університетської організації [29, с. 17]. Як вважав К. Г. Хомейєр, "просте" розповсюдження збірників римського права примусило записати місцеві звичаї, чим було покладено початок кодифікації феодального права [30, с. 156–157; 60, с. 28–29]. Втім, зрозуміло, що вплив "вченого права" не міг бути безпосереднім, воно не мало юридичної сили, а просто, за словами М. Блока, "привчало живе право до більш чіткого усвідомлення самого себе" [11, с. 179], що, зрештою, і послужило поштовхом до зміни уявлень про природу суспільства і держави.

Разом з тим, загальне пожвавлення життя в XI–XII ст. (економічне і культурне піднесення, розвиток контактів із зовнішнім світом тощо) не супроводжується структурними змінами у суспільстві. Скоріше, під впливом нововідкритої античної вченості відбувається осмислення існуючого стану речей: середньовічне суспільство розпочало процес усвідомлення самого себе. Виявилось це у прийнятті трьохчастинної моделі суспільства, згідно якої "тіло" соціуму складають три категорії (стани) населення: священнослужителі (клір), воїни і селяни, між якими існує гармонійна єдність. Однак, ця модель не відповідала соціальній дійсності, адже відношення між суспільством і його самоусвідомленням не має характеру дзеркального відображення: образ самого себе, створений суспільством, завжди відхиляється від його реалій. Тим більше це характерно для традиційних суспільств, тому що, писав К. Леві-Строс, "усвідомлені моделі (норми) найбідніші (з усіх можливих), оскільки до їх функцій входить обґрунтування вірувань і звичаїв, а не пояснення їх основ" [31, с. 249]. Також Т. Ф. Плакнетт констатує, що звичаї були швидше "інструментами для правових змін, ніж скам'янілими останками далекого минулого" [46, с. CXXII–CXXIII].

Трьохчастинна модель суспільства була розроблена у церковному середовищі і, як показав Ж. Ле Гофф [10, с. 239–244], мала на меті обґрунтування церквою свого панівного становища в тодішньому світі. Не викликає сумніву той факт, що причиною появи цієї концепції було загострення реальної боротьби за владу між світською і церковною ієрархіями в XI–XII ст. Протягом всього постантичного і ранньосередньовічного періоду церква ототожнювала себе з "градом небесним" Августина, а оскільки королівська влада ("град земний") оголошувалась "диявольською", то церква претендувала і на світську владу. Однак, претензії церкви і світських правителів взаємно нейтралізувались, завдяки чому могла існувати духовна свобода, проповідувана християнством. Внаслідок вторгнень завойовників у IX–X ст. постантичний світ був зруйнований: остаточно зникла державно-інституційна спадщина Риму, а могутність церкви була серйозно підірвана [24, с. 74]. Натомість посилюється заснована ще Карлом Великим феодальна ієрархія [7, с. 692], якій, щоб утвердитись, була потрібна релігійно-ідеологічна легітимація. Результатом цього стало наділення світської влади (імператорської, королівської, князівської) сакральним ореолом.

Власне кажучи, поєднання влади світської і духовної – загальна риса усіх традиційних суспільств. Наприклад, ось як була організована влада в індіанського племені шеєнів [32, с. 245–246]: "Влітку шеєни збирались разом і тоді керувала ними рада племені, що складалась з сорока чотирьох місцевих вождів... До складу ради... входили між іншими п'ятеро вождів-жерців з вищим, ніж у решти, соціальним становищем. Найвищим серед них був жрець Безцінного Амулету, який представляв легендарного героя шеєнів. Він керував засіданнями ради і символізував центр Всесвіту. Хоч його і вважали найсвятішою людиною, він, однак, не мав додаткової, надзвичайної політичної влади". Останнє зауваження зовсім не суперечить тезі про зміцнення політичної влади через релігійне її освячення, але тільки про обмеженість влади вождя у традиційному, а отже, і феодальному, суспільстві. Або, ось як описує Дж. Міллер ситуацію у Мбунду – одного з південноафриканських племен [33, с. 214]: "Не можна недооцінювати сили ідеї в історії державотворення у Мбунду, оскільки суттєвим елементом політичної влади будь-якого носія титулу була його здатність переконати народ, що у нього не тільки є право на владу, але що він володіє надприродними засобами здійснення влади, на яку претендує. В цих умовах піднесення і падіння королівств реально залежало від вироблення таких ідей, які зустрічали б позитивний відгук у народі... Саме використання королями Мбунду ідеології у сфері політики і затемнювало різницю між "силою" і

“магією”, оскільки магічні компоненти займали важливе місце в арсеналі сил, якими розпоряджався король... У зв’язку з цим... можна додати, що перевага в озброєнні не відігравала, очевидно, значної ролі в утворенні держави у Мбунду. Ідеологічна ж перевага, вірогідно, була важливим засобом залучення людських ресурсів”. Слід зауважити, що наведена характеристика є справедливою не тільки для Мбунду: здатність переконати народ у “надприродній основі” свого панування – неодмінна умова успішного правління (і не тільки у традиційних суспільствах); те ж саме стосується і магічних практик, здійснюваних монархами і їх оточенням, а також важливості “богонатхненної ідеї” навіть у порівнянні її з таким беззаперечним фактором як збройна сила. У Європі ж, як пише Ш. Пті-Дютаї, “біблійна, римська і германська традиції священної монархії, що майже зникла у Меровінгську епоху, була знову викликана до життя в інтересах Піпіна і Карла Великого і з того часу неустанно міцніла і набирала все чіткіших форм” [24, с. 21].

Таким чином, монархія, ставши “священною”, ототожнилась з “градом небесним”, потіснивши ослаблену церкву. Але і короля від IX ст. почали сприймати як “помазаника божого”: у Реймського архієпископа навіть знайшлася ампула з єлеєм, яку голубка принесла просто з неба, коли хрестився Хлодвіг. Помазання короля цим єлеєм надавало йому безумовну перевагу: як “намісник і помазаник божий” король недоторканний і будь-яке посягання на його особу – це страшне святотатство. У зв’язку з цим, чому б тоді монархові не бути одночасно і магом-чудотворцем? Ось і Робер II Побожний (король Франції у 996–1031 рр.), як розповідається у його життєписі, будучи людиною досконалою, “одержав... з волі Божої великий дар зцілення хворих” [34, с. 52]. Так була започаткована традиція монаршого чудотворства і взагалі пов’язання політичної влади з різноманітними надприродними силами і явищами.

Королівська або імператорська влада, трактована як божественна, не повинна, зрозуміло, бути обмеженою ніким і нічим. Англійський юрист Річард Фіц Ніль у 1180-х рр. повчав, що королі “нехай часто не заглиблюються у розгляді права, керуючись лише звичаями країни або таємничими намірами свого серця, або навіть приймають цілком свавільні рішення, всеодно їх діяння не повинні ні засуджуватись, ні обговорюватись тими, хто стоїть нижче за них”, оскільки королі “підлягають суду Божому, але не людському” [35, с. 124]. Натомість в рицарському епосі “Пісня про Роланда” (сер. XI ст.) [36, с. 152–153], пише А. А. Смірнов, Бог допомагає монарху – Карлу Великому – у всіх справах: “Він посилає йому віщі сни, попереджаючи про небезпеки, і за його молитвою зупиняється сонце, щоб продовжити денне світло і дати можливість Карлу довершити переслідування розгромлених ворогів” [36, с. 143; 37, с. 74–75]. Вершиною цього “інтимного контакту з Богом” було одержання імператором влади відпускати гріхи.

Такі тенденції, без сумніву, були співзвучні римському: “Те, що вирішив принцепс, має силу закону” [22, с. 34]. Маючи таке солідне “запліччя”, світська влада, здавалось би, одержала всі підстави для рішучої перемоги над церквою. Однак, в XI столітті, з початком загального суспільно-політичного і економічного піднесення, події розгорнулись інакше. Припинення вторгнень ззовні зменшило потребу суспільства у військовому стані і обгрунтованість претензій феодальної ієрархії на повноту влади перестала бути для суспільства очевидною. Економічне ж пожвавлення привело до того, що церква швидко відновила свої багатства, свідченням чого став розквіт романської архітектури. Але церква не задовольнялась культурно-ідеологічною експансією і вступила у відкриту боротьбу зі світською владою, навіть зазіхнувши на військову сферу. У “Пісні про Роланда” Турпен-архієпископ не тільки “хрестом благословляє бійців і призначає єпитимію – бити ворогів” [37, с. 38, 41], але і сам демонструє

справжню майстерність у володінні зброєю ("Пришпорил он коня, приник к луке, // Врагу нанес удар, что силы есть, // Щит раздробил, в куски разнес доспех, // Грудь распорол, переломил хребет" [37, с. 41]). Обидві сторони – церква і світська влада – обґрунтовували свої претензії посиланнями на найвищі авторитети. "Ти забув перекази святих отців, – писав правитель Священної римської імперії Генріх IV папі римському Григорію VII, – що князі підсудні тільки Богу, і не можуть бути позбавлені трону за жодні злочини, навіть коли б відступили від істинної віри" [38, с. 120]. Наскільки далеко зайшла феодальна ієрархія в ототожненні себе з "градом небесним", і, відповідно, у прямому віднесенні церкви до "граду земного", який, як відомо, "від диявола", свідчать наступні слова Генріха: "...Наша влада в руці Господа Ісуса Христа, що покликав нас до правління, а тебе не закликав до священства" [38, с. 119]. Однак, в кінцевому рахунку, це протистояння закінчилось компромісом: наприклад, у Франції був прийнятий церковний принцип виборів єпископів капітулами, натомість король продовжував втручатись до церковних справ, але був змушений зберігати видимість поштивості [34, с. 70].

Таким чином, дві ієрархії феодального суспільства, два "гради" погодились між собою, що знайшло своє відображення у теорії "гармонійного співжиття" трьох станів. Постає питання: навіщо було введення третього елементу, якщо реальна влада поділялась між двома? Відповідь очевидна: щоб погодити антагонізм "градів" – "небесного" і "земного" – впроваджується третій елемент: "селяни" не є (і не можуть бути) "воїнами" або "кліриками", але вони входять до "церковного тіла" і користуються "захистом" феодалів, забезпечуючи взамін обидві ієрархії матеріальними благами. У зв'язку з цим, трьохчастинну модель суспільства можна розглядати як соціальний міф, покликаний згладити (містифікувати) реально існуючі суперечності. К. Леві-Строс зазначає: "...Міф звичайно оперує протиставленнями і прагне до їх поступового зняття – медіації" [31, с. 201]. Введення до моделі суспільства "медіатора" – "селян" – і означало "залагодження" антагонізмів у теорії "гармонійного суспільства". "Трьохчастинність функціональна, – пише Ж. Ле Гофф, – відповідала релігійній, військовій і економічній функціям і характеризувала певну стадію еволюції примітивних суспільств – можливо, і не тільки індоєвропейських" [10, с. 241]. Тоді постає питання: яку саме стадію соціальної еволюції знаменувало створення нової моделі?

Дослідивши соціокультурний устрій деяких південноамериканських племен, К. Леві-Строс дійшов висновку, що плем'я мбайя, маючи асиметричну (трьохчастинну) соціальну структуру, яка породжувала численні внутрішні конфлікти, знайшли ілюзорне розв'язання проблеми у мріях про симетричну (двохчастинну) структуру, виражену у міфах, мистецтві тощо [16, с. 204–207]. Натомість плем'я бороро, створивши дуже складну релігійну систему, намагалось нею приховати жорсткий поділ на замкнені і конкуруючі групи [16, с. 260]. Щось подібне сталося і у Європі XI–XII століть. "Трьохчастинна схема, – пише Ж. Ле Гофф, – в образній формі нейтралізувала боротьбу класів, містифікуючи народ". Звичайно ж, це не була реальна нейтралізація боротьби класів, а банальна самомістифікація, до якої схильні всі суспільства, і сам же Ле Гофф далі відзначає: "Очевидно, що трьохчастинна схема покликана закріпити підпорядкованість трудящих... двом іншим класам, але вона також робить воїнів захисниками церкви і релігії, тим самим підкорюючи їх священикам. Закріплення цієї схеми можна розглядати як епізод у стародавньому суперництві воїнів і чаклунів" [31, с. 242]. Немає сумніву, що в епізоді XI–XII століть, який затягнувся аж до кінця XV століття, перемогли чаклуни, нав'язавши ідеологію "гармонійного суспільства".

Поява третього елемента у соціальній схемі вказує ще на одну дуже важливу зміну – об'єднання "кліру" і "військових" у сенсі протиставлення "селянам". Як давно вже помічено, поділ на "священнослужителів" і "мирян" був умовним: ціле провалля відділяло сільського кюре від єпископа, а рицаря – від графа. Тому поява нової моделі безпомилково свідчить про утворення нового панівного класу, в який злились верхівки двох ієрархій – церковної і військової. Результатом всього цього стало те, що, по суті, зникло розрізнення "граду земного" і "граду небесного": все населення стало вважатись підданими "граду небесного" (тобто держави, керованої священнослужителями – тими, що у рясах і тими, що у латах). Цей же останній, у свою чергу, став дуже нагадувати державу Платона: "сповідники і захисники віри" (як платонівські філософи) зобов'язані вести суспільство "на небеса", тобто забезпечити підданим "град божий".

На практиці теократична ідея реалізувалась через концепцію "двох мечів". Стаття 1 книги I збірника германського феодального права гласить: "Два мечі дав Бог земному царству для захисту християнства. Папі призначається духовний, імператору – світський. ...Хто противиться папі і не може бути примушений церковним судом, того імператор зобов'язаний примусити за допомогою світського суду, щоб був слухняний папі. Так само і духовна влада повинна допомагати світському суду, якщо він цього потребує" [39, с. 16]. Таким чином, компроміс між духовною і світською соціальними верхівками вилився в ідею "теократичної держави", концепція якої була детально розроблена св. Фомою з Аквіну (1225–1274 рр.). Цікаво, але його "теократія" спиралась не на метафізику Платона, відомим противником вчення якого був "ангелічний доктор" [48, с. 334–335], а на філософію Арістотеля, яку він попередньо "очистив" від "неоплатонічних наростів" [41, с. 384]. Цю гадану суперечність можна пояснити наступним чином. Як твердить К. Поппер, "арістотелівська думка перебуває цілковито під впливом платонівської" [49, с. 8], тобто, між двома великими давньогрецькими системами немає неподоланної прірви, що пояснюється їх спільною суспільно-політичною основою – полісом [1, с. 133–143; 2, с. 245–253]. Крім того, як помічено Б. Расселом, Аквінат скористався логікою і аргументацією Арістотеля [41, с. 386–389], натомість мета її застосування була в осмисленні можливості і шляхів спасіння в умовах рівноваги між світською і церковною ієрархіями. Пояснюючи цей аспект концепції "ангелічного доктора", Дж. Реале і Д. Антісері зазначають: "Різниця між філософією і теологією не в тому, що перша зайнята одним, друга другим: обидві говорять про Бога, людину, світ. Але перша дає знання недосконале з приводу того, про що теологія здатна говорити більш зрозуміло, ведучи до вічного спасіння" [47, с. 136].

Близько 1260 року в Європі поширюється "Політика" Арістотеля у латинському перекладі, яка не тільки вплинула на Фому Аквінського, а і стала безпосереднім поштовхом для написання ним трактату "Про правління государів", який був завершений близько 1266 року [40, с. 218]. Як відзначив В. Віндельбанд, "через посередництво метафізичного основного поняття арістотелівського вчення система церковного вчення була скомпонована у величному стилі, і всі її частини ретельно довершені" [12, с. 342]. Це, без сумніву, також стосується і теорії держави "ангелічного доктора".

У своїй концепції Фома виходить з принципу: оскільки Бог, як встановив ще Арістотель, є першопочатком всього [20, с. 831], то всяка одиничність походить від загального, а всяка "множина (multitudo) походить від одного" [4, с. 236]. Людина, на відміну від тварини, "має вроджене знання про те, що їй необхідно для її життя, тільки загалом, так, ніби вона була здатна дійти за допомогою розуму від пізнання загальних початків до одиничних, необхідних для її життя".

Оскільки це неможливо, “людині належить жити у множині, щоб один допомагав іншому і різні люди використовували свій розум для того, що необхідно дізнатись у різних сферах, наприклад один – у медицині, другий – у цьому, третій – у тому”. Отже, люди повинні жити суспільством, тому що “одна людина сама по собі не змогла б вижити” [4, с. 233].

Кожна людина наділена “світлом розуму”, завдяки якому вона у своїх діях спрямовується до мети. Якби людині було властиво жити самотньо, подібно деяким тваринам, то вона, писав Фома, “не потребувала б нічого, що спрямовувало б її до мети, а кожна була б сама собі королем під владою Бога, найвищого повелителя, оскільки у своїх діях людина сама б керувалась даним їй з волі Бога світлом розуму”. Однак, оскільки для людини є природним жити спільнотою, то “людям необхідно, щоб було у людей те, через що суспільство управлялась би...” [4, с. 234].

Можливі три форми правління: коли суспільство управляється одним, небагатьма і більшістю. Кожна з цих форм, однак, двоїста: вона може наповнюватись справедливим і несправедливим правлінням. Відповідно, можливі пари антагоністів: король – тиран, аристократія – олігархія, політія – демократія. Справедливе правління спрямоване до загального блага суспільства, несправедливе – до особистого блага владарів. Оскільки у Всесвіті є тільки один Бог – творець всього сущого і його володар, то і у людському суспільстві один править краще, ніж декілька, тому що колективне правління “тільки наближається до того, щоб стати одним цілим”. Краще правління одного випливає також з аналогії з тілом: “...Серед численних частин тіла існує одна, яка рухає всім, а саме серце, і серед частин душі переважно панує одна сила, а саме розум” [4, с. 236]. Таким чином той, “хто панує один, причому це пастир (pastor), що турбується про загальне благо множини, а не про свою вигоду”, – і є государем.

Якщо правління государя – найкраще, то найгіршою є тиранія, тому що, зазначає Фома, “наскільки більш корисно, коли сила, діюча во благо, більш єдина, так як вона спрямована до здійснення добра, настільки більш пагубно, якщо сила, що служить злу, єдина, а не розділена” [4, с. 236]. За тиранії найбільше зневажається загальне благо – на користь одного; тому, якщо все-таки правління несправедливе, то слід віддати перевагу демократії, за якої права меншості утискуються в ім’я більшості. Крім того, за демократії “правлячі заважають один одному”, тому не в змозі цілеспрямовано чинити зло, як це зміг би тиран.

Встановивши тиранію, несправедливий государ, прагнучи блага тільки для самого себе, потрапляє під вплив різних пристрастей, для задоволення яких він “неминуче буде різними способами мордувати своїх підданих”, і не тільки у ділах земних, але і духовних. Тиран буде робити все, щоб між підданими “не зміцнювався союз дружби, щоб вони, навпаки, не раділи благам світу, бо вони нічого не зможуть замислити проти його панування, поки один одному не довіряють” [4, с. 237]. Отже, в інтересах людей всіляко остерігатись тиранії.

Однак, незважаючи на те, що тиранія – найбільше зло, слід все-таки віддавати перевагу монархічному правлінню, бо “якщо боятись тирана, то втрачається можливість одержати найкраще правління – правління короля”. До того ж, як показує історичний досвід, саме з “правління багатьох” найчастіше і виникає тиранія. Вихід один: зберігаючи монархію, забезпечити державу від перетворення короля у тирана. Для цього, перш за все, необхідно, “щоб із тих, кого очікує цей обов’язок, була висунена у королі людина з таким характером, для якої було б неможливо схилитись до тиранії”. Потім, треба так влаштувати управління королівством, щоб король не мав можливості встановити тиранію. Нарешті, його влада повинна бути обмеженою настільки, щоб він не міг так собі

легко звернутись до тиранії [4, с. 238–239]. Зробивши все це, народ, "вільний від гріха", одержить справедливе правління, яке і поведе його до мети – загробного спасіння.

Причиною об'єднання людей у суспільство є те, що вони не можуть поодинці досягти "благого життя" (bona vita), а благо, твердить Фома, полягає у доброчесності (virtus), отже, доброчесне життя (virtuosa igitur vita) є метою людського об'єднання [4, с. 242]. Однак, є ще і вища мета – це рай, тому доброчесне життя – лише засіб досягнення "небесного блаженства". Забезпечити це останнє – завдання не земної, а божественної влади, яка належить Ісусу Христу. В силу цього, пише "ангелічний доктор": "...Служіння Його царству, оскільки духовне відокремлене від земного, вручене не земним правителям, а священикам, і особливо папі римському, котрому всі государі християнського світу повинні коритись як самому Господу Ісусу Христу. Адже ті, кому належить турбота про попередні цілі, повинні коритись тому, кому належить турбота про кінцеву мету, і визнавати його владу" [4, с. 242].

Виходячи з цього, королівська влада набуває особливого значення, тому що у функції короля входить "як підпорядкування тому, що стосується обов'язків священнослужителя, так і головування над усім тим, що стосується мирських справ, скеровування їх владою свого правління". Це очевидно, що король повинен бути "знаючим у законі Божому", що дасть йому змогу "наказувати те, що веде до небесного блаженства, і перешкоджати, наскільки це можливо, тому, що є згубним для цієї мети". Для цього необхідно: 1) турбуватись про наступність у призначенні тих, хто очолює різні служби; 2) законами і указами, покараннями і нагородами утримувати підданих від гріха і спонукувати їх до шляхетних діянь; 3) забезпечувати захист від зовнішніх ворогів. Взагалі, король повинен дбати про своє королівство так, як Бог дбає про "збереження цілісності Всесвіту" [4, с. 243].

Не викликає сумніву, що Фома Аквінський створив яскравий образ теократичної держави, побудованої за ієрархічно-становим принципом, яка виконує моральне завдання. Ця держава включена у систему християнського Універсуму і покликана вже на землі створити образ "граду небесного", для чого необхідно сприяти доброчесному життю підданих і перешкоджати всьому тому, що згубне для досягнення ними небесного блаженства. Теократична держава схожа за своїм функціонуванням на тіло, в якому всі члени у взаємній гармонії трудяться на благо суспільства і підпорядковуються єдиному вченню.

Як доти, все узгоджується з державою Платона, хоча, як твердить Б. Рассел, Фома "не любив платонізму, навіть якщо той об'являвся у св. Августина" [41, с. 384]. Однак, коли заходить мова про управління цим "державним тілом", всякі подібності з концепцією афінянина зникають, і на думку приходять аналогії вже з "органічною державою" Арістотеля.

Безсумнівне для "ангелічного доктора" те, що намісником Бога є папа римський, якому всі королі-християни повинні коритись як самому Ісусу Христу. Так і сказано у "Саксонському зерцалі": "Папі призначено їздити верхи у визначений час на білому коні, і імператор повинен тримати йому стремено, щоб сідло не сповзло" [39, с. 16]. Це, зрозуміло, що духовна влада у "теократичній" державі повинна головувати над світською. Але король, виявляється, також виконує обов'язки священнослужителя ("пастиря душ") і, як писав Фома, зобов'язаний бути "знаючим у законі Божому". У своїй державі він виконує не тільки свої безпосередні функції організації оборони від ворогів, призначення посадових осіб тощо, тобто управляє, але і функції священика: слідкує за моральним станом підданих і взагалі турбується про їх душі. Король з воїна – мужнього і безжального, перетворюється тут у "доброго пастиря", що проповідує словом і навчає власним прикладом, і лише з крайньої необхідності змушений

вдаватись до примусу, щоб повернути на шлях істини “заблудлих овечок”. Такого короля треба “висувати”, керуючись морально-етичними критеріями. Головне ж – претендент повинен мати такий склад особистості, щоб для нього було неможливо схилитись до тиранії, тобто поставити свої інтереси вище суспільних. Крім того, треба ще зробити так, щоб король, навіть коли б і захотів, не зміг стати тираном, – тобто встановити у державі відповідний закон і підпорядкувати йому монаршу владу.

Отже, “королівська влада” Фоми Аквінського насправді не є царською, вона обмежена, що суперечить концепції теоретичної держави, в якій володар в ім’я вищої мети діє за власним розсудом. Тут, скоріше, виступає “політія” Арістотеля, в якій заздрісно оберігаються права спільноти, порушивши які, володар ризикує бути підданим остракізму з боку своїх підданих.

Пояснити таку суперечність можна припустивши, що церковна і військова ієрархії залишились незалежними одна від одної, оскільки, як писав св. Фома, “духовне відокремлене від земного”. Таким чином, церква і світська влада і надалі залишились суперниками у боротьбі за контроль над суспільством. Тільки поки що “воїни” сприйняли риторику “чаклунів”, об’єднавшись з ними у “віртуальну” теократичну державу, щоб, спираючись на велику релігійну ідею здійснити великі ж звершення – відвоювати “гроб господній” (принагідно загарбавши багатий Близький Схід), перемогти “ворогів віри” (читай – конкурентів у середземноморській торгівлі) і навернути всіляких язичників у християнство (поставити під контроль православний світ Південно-Східної Європи). Всередині ж церковна і військова ієрархії, як і раніше, будувались за “органічним” принципом арістотелевої “держави-тіла” з домінуванням спільноти над особою і всевладдям звичаю, які видавалось за верховенство закону. Концепція “короля – доброго пастиря”, що дозволяла накладати додаткові обмеження на королівську владу, без сумніву, відповідала інтересам ієрархії як соціальної спільноти.

З’ясувати реальний устрій феодальної “органічної держави” можна, звернувшись до трактату “Про закони і звичаї Англії”, написаного членом королівського суду Генрі Брактоном у середині XIII століття. Він переважно спирався на практику королівського суду [42, с. 75], а не на Арістотеля, тому в його концепції більш наочно проступає, так би мовити, “механізм” діяльності тодішньої держави [35, с. 124].

“Справедливий король”, за Брактоном, повинен “належним чином” управляти в часи миру і війни. Здійснювати це він може через “зброю і закони”, які тісно між собою пов’язані, тому що кожне з них “потребує допомоги іншого, щоб, з одного боку, була забезпечена (законом) військова міць, а з другого, щоб самі закони могли охоронятись і захищатись силою зброї” [43, I, 1]. Закон же, згідно Брактона, це “спільне рішення мудрих мужів, (прийняте) у раді, це засіб примусу відносно тих, що порушують його зі злої волі або незнання, це загальне схвалення республіки (reipublicae)” [43, III, 1]. Силу закону має і звичай (неписаний закон) у тих місцевостях, “де він утвердився внаслідок тривалого користування і дотримується подібно закону, тому що тривале застосування і звичай мають не меншу силу” [43, III, 2]. “Зброя” (“меч”) означає “захист республіки і країни”, а військову силу складають “могутні мужі” – сам король, барони і “мужі великої гідності” – вальвасори (держателі дрібних феодів). Король прикликає їх, щоб “вони давали йому поради і допомагали б йому управляти божим народом” [43, IV, 3]. Король також надає цим людям “високу достойність, владу і ім’я, коли він підперезує їх мечем, тобто поясом, на якому висить меч” [43, VIII, 2].

Далі Брактон пояснює, що робить короля владарем: “Слід знати, що сам пан король володіє в силу свого права могутністю і владою над усіма, хто

(перебуває) в його королівстві, так як він тримає у своїх руках усі права, що відносяться до Корони, світської влади і меча матеріального, бо вони стосуються управління королівством” [43, XXIV, 1]. Тобто король править тому, що є правителем, але, як відмічає Брактон в іншому місці свого трактату, “робить короля королем закон”, а закон, – це спільне рішення “мудрих мужів”, прийняте у раді, тобто курії, до якої входять графи і барони. Отже, рада (курія) є “співправителем короля, а хто має співправителя, той має і пана” [43, XVI, 3].

Королівська влада має ще і сакральне походження і король, твердить Брактон – це “слуга і вікарій Бога”. Так як всевишній у “граді небесному”, так король у своєму королівстві має силу “відплати кожному, що йому належить”, тобто, щоб “довірений йому народ перебував у тиші і спокої, щоб ніхто не бив, не зранював і не ображав іншого, щоб ніхто нікого не калічив і не вбивав” [43, XXIV, 1]. Це право “відплати”, однак, теж було обмежене законами і постановами, які король “під присягою зобов’язався дотримуватись особисто і примушувати своїх підданих їх дотримуватись”. І все ж, заключає юрист, король “для того створений і обраний, щоб чинити правосуддя відносно усіх людей, бо в його особі якби перебуває Бог, який через нього може творити свій суд і підтримувати і захищати те, що він (король) справедливо вирішив, тому що, якби не було нікого, хто чинив би правосуддя, то світ легко було б знищити і безглуздо було б створювати закони і вершити правосуддя, якби не було того, хто підтримував би їх” [43, IX, 3].

Король, як “добрий пастир” і “вікарій бога”, повинен “відділяти праведне від неправедного, справедливе від несправедливого, щоб всі його піддані жили чесно і щоб ніхто не міг шкодити іншому і щоб кожному згідно права було забезпечене те, що йому належить”. Він може досягти цього, якщо буде дотримуватись “закону королівства, на якому засновується його влада і який встановлений належним чином після розгляду і обговорення у раді королівських сановників, уповноважених для цього самим королем” [43, IX, 3]. Таким чином, підсумовує Брактон, “ніщо не є більш властиве державній владі, ніж життя згідно законів, і важливішим є, ніж ця влада, є підкорення короля закону і тому, цілком природно, він повинен віддати закону те, що закон надав йому, оскільки закон і робить його королем” [43, IX, 3].

Трактат Брактона можна проілюструвати таким історичним епізодом: коли один з королів династії Капетінгів, бажаючи поставити на місце неслухняного васала, гостро спитав його: “Хто тебе зробив графом?”, той не менш гідно відповів: “А хто вас зробив королями?” [34, с. 53]. Тобто король і його васали становили тісну спільноту, в якій король був лише “першим серед рівних”, але і граф – лише “один з рівних”, і саме ця “рівність” або “усередненість” і є справжнім володарем феодальної держави. Подібно тому, як вождь-жрець Безцінного Амулету в індіанському племені шеєнів керував радою [32, с. 245–246], християнський король керує засіданнями курії і навіть символізує центр держави, будучи “найсвятішою людиною” королівства. Однак, це зовсім не означає, що він має особливі політичні повноваження і може приймати самостійні рішення. Сакралізація королівської влади у цьому випадку – не засіб зміцнення її, а додаткова – “моральна” – вуздечка на короля: не дай Боже перетворитися йому на тирана, адже цим буде порушено інтереси загалу – “органічної держави” епохи Середньовіччя. Досить красномовно про це сказано у Брактона: “Король має над собою вищого – Бога, а також закон, який робить його королем, також свою курію, а саме – графів, баронів. Тому вони і вважаються якби співправителями короля, а хто має співправителя, має і володаря, і тому, якщо король буде правити без шор, тобто не рахуючись із законом, то вони повинні загнуздати його, якщо ж самі вони разом з королем будуть непогамовані, то у цьому випадку їх піддані заволають: “О, Господи Ісусе

Христе, накинь вуздечку і повідки на їх щелепи". На це Господь відповість: "Я нашлю на них могутній, невідомий, проживаючий в далеких країнах народ, мову якого вони не розумітимуть, народ, який розорить їх і вирве із землі їх корені, і таким чином вони нестимуть покарання за те, що вони не бажали справедливо судити своїх підданих" [43, XVI, 3].

Отже, тільки Бог і заснована на вірі в нього мораль можуть обмежити військових і церковників. Якщо ж ця мораль буде зруйнована – свавіллю "воїнів" і "чаклунів" не буде меж. Оскільки християнська мораль заснована на особовому розумінні "абсолюту" (Бог – абсолютна особистість), то, зрозуміло, що із руйнуванням цього розуміння порушувалась середньовічна соціальна гармонія і зникали останні обмеження для королів і пап у їх "земній" діяльності. Здійснено це було вже у наступний період – Пізньому Середньовіччі.

Список використаних джерел

1. *Шама О.* "Ідеальна" держава Платона як "виховний заклад" для підготовки до "небесного блаженства" / Шама О. І. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1, Ч. 4. – С. 133–143. 2. *Шама О.* "Органічна держава" Арістотеля як кінцева мета розвитку античного суспільства / Шама О. І. // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 17. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – С. 245–253. 3. *Шама О.* Погляди на державу в епоху Пізньої Античності: від негації Плотіна до "двох градів" Августина / Шама О. І. // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 19. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – С. 55–70. 4. *Фома Аквинский*. О правлении государей / Публ., пер., вступ. ст. и прим. Н. Б. Срединской / Фома Аквинский // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI–XVII вв.) / Возгрин Е. В., Петров М. Т. [и др.] / Под ред. В. И. Рутенбурга и И. П. Медведева. – Л.: "Наука", Ленинградское отделение, 1990. – С. 217–243. 5. *Вебер М.* Аграрная история Древнего мира / Вебер М. / Пер. с нем. Е. С. Петрушевского / Под ред. Д. М. Петрушевского. – М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1923. – 436 с. 6. *Фюстель де Куланж Н. Д.* История общественного строя древней Франции. Т. 2. Германское вторжение и конец империи: пер. с фр. / Нума Дени Фюстель де Куланж; Пер. под ред., вступ. слово М. Гревс; Пер. К. Жюллиан. – СПб.: Типография Альтшулера, 1904. – 717+XVIII с. (Научно-историческая библиотека). 7. *Фюстель де Куланж Н. Д.* История общественного строя Древней Франции. Т. 6. Перерождение королевской власти в Каролингскую эпоху: пер. с фр. / Нума Дени Фюстель де Куланж; Пер. О. П. Захарьина; Под ред. И. М. Гревс. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1916. – 852+XXV с. 8. *Августин*. [Фрагменты] / Аврелий Августин // Антология мировой философии в 4 т. Т. 1. Философия древности и средневековья. Ч. 2. / Ред. коллегия: В. В. Соколов (ред.-сост. и авт. вступ. статьи), В. Ф. Асмус, В. В. Богатов и др. – М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры "Мысль", 1969. – 936 с. (АН СССР. Инт-т философии. Философ. наследие). – С. 581–605. 9. *Хрестоматия* по истории Средних веков в трех томах / Под ред. С. Д. Сказкина / С. Д. Сказкин / Т. 1. Раннее Средневековье / Ред. Л. В. Симоновская и М. А. Барг. – М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры, 1961. – 688 с. 10. *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада / Ле Гофф Ж. / Пер. с фр. Е. И. Лебедева, Ю. П. Малинин, В. И. Райцес и др.; Общ. ред. Ю. Л. Бессмертного; Послесл. А. Я. Гуревича. – М.: Изд. гр. "Прогресс", "Прогресс-Академия", 1992. – 376 с. 11. *Блок М.* Апология истории или ремесло историка / Блок М. / Пер. Е. М. Лысенко / Примеч. и статья А. Я. Гуревича. – Изд. 2-е, дополн. – М.: "Наука", 1986. – 259 с. 12. *Монтескье Ш.* О духе законов / Шарль-Луи Монтескье // Монтескье Ш. Избранные произведения / Общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина. ─ М.: Гос. изд-во политич. л-ры, 1955. – С. 159–733. 13. *Тойнби А. Дж.* Постижение истории: Сборник / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова / Тойнби Арнольд Дж. / Сост. Огурцов А. П.; Вступ. ст. Уколовой В. И.; Заключ. ст. Рашковского Е. Б. – М.: "Прогресс", 1991. – 731 с. 14. *Гревс И. М.*, Петрушевский Д. М., Пискорский В. К. Феодализм / Гревс И. М., Петрушевский Д. М., Пискорский В. К. и др. // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. ─ СПб.: Типогр. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. – Т. XXXV-а (70-й полутом). – С. 494–

558. 15. *Фюстель де Куланж Н. Д.* История общественного строя Древней Франции. Т. 1. Римская Галлия: пер. с фр. / Нума Дени Фюстель де Куланж; Пер. И. М. Гревс. — СПб.: Типолитография Альтшулера, 1901. –403+XXXVI с. 16. *Lévi-Strauss C.* Smutek tropików / C. Levi-Strauss / Przeł. A. Steinsberg. – Warszawa: Państ. Instytut Wydawniczy, 1960. – 456 s. 17. *История* политических и правовых учений. Средние века и Возрождение / Отв. ред. В. С. Нерсесянц / В. С. Нерсесянц / Ред. кол. В. Д. Зорькин, Л. С. Мамут, О. В. Мартышин. – М.: "Наука", 1986. – 346 с. 18. *Зомбарт В.* Современный капитализм / В. Зомбарт. – Т. 1. Введение. Докапиталистическое хозяйство. Исторические основы современного капитализма / Пер. с нем. Ст. Вольский; Предисл. М. Зоркий. – М.: Гос. изд., 1931. – 509 с. 19. *Гоббс Т.* Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Гоббс Т. / Пер. А. Гутермана // Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т.2 / Сост., ред., авт. примеч. В. В. Соколов; Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1991. – 731 с. – С. 3–545. 20. *Тэн И. А.* Происхождение общественного строя современной Франции / И. А. Тэн. / Пер. с 3-го фр. изд. – СПб: Изд-во И. И. Билибина, 1880. – 543 с. 21. *Поршнев Б. Ф.* Феодализм и народные массы / Поршнев Б. Ф. – М.: Наука, 1964. – 520 с. 22. *Фромм Э.* Душа человека / Э. З. Фромм / Пер. с нем. В. А. Закс, Э. М. Телятникова; пер. с англ. Т. В. Панфилова, Т. И. Перепелова / Общ. ред., сост. и предисл. П. С. Гуревича. – М.: Изд-во "Республика", 1992. – 430 с. 23. *Виноградов П. Г.* Происхождение феодальных отношений в лангобардской Италии / П. Г. Виноградов. – СПб.: Типогр. В. С. Балашев и Ко., 1880. –348 с. 24. *Пти-Дютайи Ш.* Феодальная монархия во Франции и в Англии X–XIII вв. / Пти-Дютайи Ш. / Пер. с франц., сост. синхрон. табл. и имен. указ. С. П. Моравский. – М.: Гос. соц.-эконом. изд., 1938. – 411 с. 25. *Фюстель де Куланж Н. Д.* История общественного строя Древней Франции. Т. 3. Франкская монархия: пер. с фр. / Нума Дени Фюстель де Куланж; Пер. И. М. Гревс. – СПб.: Типолитография Альтшулера, 1907. – 814+XVI с. 26. *Савин А. Н.* Английская деревня в эпоху Тюдоров / А. Н. Савин. – М.: Типолитография т-ва И. Н. Кушнерев, 1903. – 485+XIV с. 27. *Гизо Ф.* История цивилизации в Европе / Франсуа Гизо / Пер. с фр. – СПб.: Тип. И. М. Комелова, 1898. – 259 с. 28. *Бессмертный Ю. Л.* Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции / Бессмертный Ю. Л. / Отв. ред. А. Я. Гуревич. – М.: Наука, 1991. – 240 с. 29. *Скрипилев Е. А.* Дигесты Юстиниана – основной источник познания римского права / Скрипилев Е. А. // Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Перетерского / Юстиниан / Отв. ред.: Скрипилев Е. А.; Редкол.: Корецкий В. М., Нерсесянц В. С., Скрипилев Е. А. (Отв. ред.), Штаерман Е. М. – М.: Наука, 1984. – С. 7–18. 30. *Дембо Л. И.* "Саксонское зерцало" – выдающийся памятник истории германского феодального права / Дембо Л. И. // Саксонское зерцало. Пам'ятник, комментарии, исследования / Отв. ред. В. М. Корецкий. – М.: "Наука", 1985. – С. 152–235. 31. *Леви-Строс* К. Структурная антропология / Пер. с фр. под ред. Вяч. Вс. Иванова / Леви-Строс К. / Ред., статьи, примеч. Н. А. Бутинова, В. В. Иванова, Е. М. Мелетинского. – М.: "Наука", 1983. – 535 с. 32. *Kurczewski J.* Prawo prymitywne. Zjawiska prawne w społeczeństwach przedpaństwowych / Kurczewski J. – Warszawa: "Wiedza powszechna", 1973. – 307 s. 33. *Миллер Дж.* Короли и сородичи. Ранние государства Мбунду в Анголе / Миллер Дж. / Пер. с англ. О. Л. Орестова и О. С. Томановской; Под ред., с предисл. и примеч. О. С. Томановской. – М.: Изд-во "Наука", Гл. ред. вост. л-ры, 1984. – 270 с. 34. *Baszkiewicz J.* Historia Francji / Baszkiewicz J. – Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1978. – 834 s. 35. *Гутнова Е. В.* Из истории политической мысли в средневековой Англии (конец XII – начало XIV в.) / Е. В. Гутнова // Культура и общественная мысль: Античность. Средние века. Эпоха Возрождения [Сборник посв. пам'яти члена-корреспондента АН СССР З. В. Удальцовой] / АН СССР. Отд-ние истории; Отв. ред. Л. С. Чиколини. – М.: "Наука", 1988. – С. 123–132. 36. *Смирнов А. А.* Старофранцузский героический эпос и "Песнь о Роланде" / Смирнов А. А. // Песнь о Роланде. Старофранцузский героический эпос / Пер. со старофранц. Ю. Б. Корнееева / Изд. подготов.: И. А. Голенищев-Кутузов (отв. ред.), Ю. В. Корнееев, А. А. Смирнов (отв. ред.), Г. А. Стратановский / И. А. Голенищев-Кутузов, А. А. Смирнов, Ю. Б. Корнееев. – М.: Изд-во "Наука", 1964. – С. 139–172. 37. *Песнь* о Роланде. Старофранцузский героический эпос / Пер. со старофранц. Ю. Б. Корнеева / Изд. подготов.: И. А. Голенищев-Кутузов (отв. ред.), Ю. В. Корнееев, А. А. Смирнов (отв. ред.), Г. А. Стратановский / И. А. Голенищев-Кутузов, А. А. Смирнов, Ю. Б. Корнееев. – М.: Изд-во "Наука", 1964. – 191 с. 38. *Послание* Генриха IV к Гильдебранду (1076 г.) // Историческая хрестоматия. Отрывки из источников и художественных произведений. Средняя история / Сост. В. В. Нейкирх и Я. С. Кулжинский. – Петербург-Киев: Изд-во "Сотрудник", 1912. – 260 с. 39. *Саксонское* зерцало.

Памятник, комментарии, исследования / Отв. ред. В. М. Корецкий. – М.: “Наука”, 1985. – 271 с. 40. *Срединская Н. Б.* Трактат Фомы Аквинского “О правлении государей” / Срединская Н. Б. // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI–XVII вв.) / Возгрин Е. В., Петров М. Т. [и др.] / Под ред. В. И. Рутенбурга и И. П. Медведева. – Л.: “Наука”, Ленинградское отделение, 1990. – С. 217–223. 41. *Рассел Б.* Історія західної філософії / Бертран Рассел / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука. – К.: Основи, 1995. – 759 с. 42. *Барихин А. Б.* Большая юридическая энциклопедия / А. Б. Барихин– М.: “Книжный мир”, 2010. – 960 с. 43. *Брактон Г.* Трактат “О законах и обычаях Англии” (“De legibus et consuetudinbus Angliae”) / Брактон Генри [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XIII/Bracton/De_legibus/text.phtml?id=4793. 44. *Інституційно-правові* проблеми організації державної влади в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/problem_DV-5b3c4.pdf. 45. *Руссо Ж. Ж.* Об общественном договоре, Или принципы политического права / Руссо Ж. Ж. / Пер. с франц. А. Д. Хаютина и В. С. Алексеева-Попова // Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. А. Д. Хаютина и др.; Комм. В. С. Алексеев-Попов; Послес. А. Ф. Филиппов; Отв. ред. Г. Э. Кучков. – М.: “КАНОН-пресс”, “Кучково поле”, 1998. – С. 195–322. 46. *Клэнчи М.* Воспоминания о прошлом и старый добрый закон / Майкл Клэнчи Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cyberleninka.ru/article/n/vospominaniya-o-proshlom-i-staryy-dobryy-zakon. 47. *Реале Дж.*, Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 2. Средневековье / Дж. Реале, Д. Антисери / Пер. с итал. С. Мальцевой; науч. ред. Э. Соколов. – СПб.: ТОО ТК “Петрополис”, 1995. – 368 с. 48. *Кондзьолка В. В.* Історія середньовічної філософії: Навч. посібник / Кондзьолка В. В. – Львів: Світ, 2001. – 320 с. 49. *Поппер К. Р.* Відкрите суспільство та його вороги: У 2 т. Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / Карл Раймонд Попер / Перекл. з англ. О. Буценка / О. Буценко. – К.: В-цтво “Основи”, 1994. – 494 с. 50. *Дубровский И. В.* Очерки социальной истории средних веков / И. В. Дубровский. – М.: Изд. дом “Регнум”, 2010. – 164 с. 51. *Хамітов Н.* Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навч. посіб. зі словн. / Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. / Під ред. д. ф. н., проф. Хамітова Н. – 4-е вид. пер., доп. – К.: КНТ, 2016 – 396 с.

Александр Шама

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Концепции “теократии” Платона и “политии” Аристотеля в Поздней Античности были синтезированы Августином в учение о “двух градах”. В Средневековье “град небесный” был отождествлен с Церковью, а затем – с “теократией” Платона, “град земной” – со светским (феодальным) государством, а следовательно, с “политией” Аристотеля. Сохраняя организацию и экономическое могущество со времен Империи, Церковь в условиях упадка античной государственности заняла руководящие позиции в европейском обществе. Однако, с формированием феодальной военной иерархии, между двумя “градами” началась борьба, завершенная временным компромиссом, который в социальной сфере проявился в формировании клерикально-феодального нобилитета, а в идеологической – разработкой концепции “трех сословий”, в которой Церкви удалось навязать военным и власти религиозно-моральные функции (“рыцарь-монах” и “король – добрый пастырь”). Вместе с тем, в условиях противостояния двух “градов” средневековый человек оказался в уникальной ситуации духовной свободы, получив возможность реализации августиновского “метафизического союза” с “абсолютной личностью”.

Ключевые слова: теократия, полития, феодализм, иерархия, “воин-монах”, “добрый пастырь”, “трехчастная модель”, “метафизический союз”.

Oleksandr Shama

SOME ASPECTS OF THE MEDIEVAL STATEHOOD FORMATION AND DEVELOPMENT

The concepts of Plato’s “theocracy” and Aristotle’s “politics” in Late Antiquity were synthesized by Augustin into the doctrine of “two cities”. In the Middle Ages, the “city heaven” was identified with the Church, and then - with Plato’s “theocracy”, the “city of earth” – with the social (feudal) state, and consequently, with Aristotle’s “politics”. Having

preserved the organization and economic power from the time of the Empire, the Church, in the conditions of the decline of the ancient statehood, took the leading position in the European society. However, with the formation of the feudal military hierarchy, a struggle began between two “cities”, completed by a temporary compromise that manifested itself in the social sphere in the formation of the clerical-feudal nobility, and ideologically – in the development of the concept of the “three estates”, in which the Church was able to impose military and power religious-and-moral functions (“knight-monk” and “king-good shepherd”). At the same time, in the context of the confrontation between the two “cities”, the medieval man found himself in a unique situation of spiritual freedom, having the opportunity to realize the Augustinian “metaphysical union” with the “absolute personality”.

Keywords: theocracy, political science, feudalism, hierarchy, “knight-monk”, “good shepherd”, “three-part model”, “metaphysical union”.

УДК 330.1:001.5(075.8)

Віктор Грушко

ВНЕСОК ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА БЛИЗЬКОСХІДНИХ НАРОДІВ У ВІДКРИТТЯ КАПІТАЛУ ЯК ЯВИЩА ТА ПРОЦЕС ЙОГО РОЗВИТКУ

У праці розкрито суть капіталу як економічного явища, відкритого ще в епоху первісних скотарів, та його вирішальний вплив на успіхи народів, які першими зуміли опанувати новий ресурс свого розвитку. Виявлено особливості розкриття капіталу як самозростаючої вартості у перших індоєвропейців та специфіка його розвитку у близькосхідних народів. Здійснено аналіз впливу самозростаючої вартості на становлення сучасної грошової цивілізації та конкурентної боротьби різних форм капіталу між собою та економіки з політичною сферою, яка прагнула протягом всієї історії домінувати над нею. Встановлено зв'язок між міфологічним образом Золотого Тільця та економічними і соціально-політичними процесами у суспільстві.

Ключові слова: капітал, хрематистика, економія, популяційна генетика, грошова цивілізація, Золотий Тілець.

Суттєвим недоліком вивчення минулого, особливо далекого, залишається зосередженість на вивченні коротких періодів або ж окремих територій (народів, держав тощо), накладається консерватизм у застосуванні обмеженого переліку методів досліджень і ресурсів. Як наслідок, вчені зосереджуються на деталях, що часто йде на шкоду формуванню цілісної картини історичного процесу. Одним із прикладів такого недостатньо комплексного вивчення стало дослідження історії капіталу як економіко-політичного явища. Дослідження капіталу, значною мірою, монополізували економісти, а ось зв'язок його розвитку з історією конкретних народів випав з поля зору істориків. Якщо врахувати, що на сучасному етапі розвитку людства капіталізм досягнув свого тріумфу, то знання про зародження і розвиток його головної складової – капіталу, а також перемог та поразок, які зазнавали народи, опираючись на цей фактор у різних формах протягом своєї історії, можуть збагатити не лише історичну науку, але й дозволять краще зрозуміти сучасність.

Мета статті виявити вплив капіталу як економічного явища на історію народів, які першими його опанували та удосконалити роботу з ним у різних формах.

Повноцінному вивченню означеної проблеми тривалий час перешкоджали ідеологічні упередженості в колишніх соціалістичних країнах. На Заході ж цьому перешкоджало переконання, що інформація про різні способи легшого збагачення, ніж повсякденна праця, є актуальною для бізнесу, а не інформацією для всіх. Проте крах соціалізму і невдалі спроби переходу до нової економіки, у першу чергу пострадянських країн, спричинили інтерес низки вчених на цих теренах до детальнішого вивчення економік успішних країн сучасного світу та історії цих досягнень. Серед сучасних вчених, чиї праці допомогли розкрити по-новому рушійні сили економічного розвитку країн і народів та механізмів їх збагачення, варто виділити В. Катасонова, В. Ільїна, Дж. Везерфорда, М. Роуботема, Б. Гаврилишина та ін. А напрацювання А. Кльосова, Л. Каваллі-Сфорца, Л. Залізняка, С. Наливайка, О. Білоусько та ін. дозволяють історію розвитку економічних процесів розглядати у поєднанні з історією народів.

Революційні відкриття у ряді суміжних з історичною наукою дисциплін дозволяють на сьогоднішній день перейти до більш точного визначення суб'єктів

далекого минулого і конкретних внесків кожного з них у доленосні для людства трансформації суспільства, які ними були породжені. У першу чергу, це стосується відкриттів, здійснених у популяційній генетиці, лінгвістиці та культурології, котрі дозволяють краще зрозуміти віддалені у часі події і, зокрема, дописемний період в історії людства. Кожен окремо взятий факт (лінгвістичний, генетичний чи культурологічний) без прив'язки до висновків, зроблених в інших науках щодо досліджуваного процесу, явища, артефакту, події тощо, безумовно, може породжувати хибні узагальнення. Проте, узгодженість висновків кількох напрямків досліджень дає можливість суттєво розширювати розуміння подій і процесів, що розгортались у віддаленому минулому.

В останні десятиліття ряд вчених, котрі працювали у різних наукових напрямках, дійшли висновків, між якими можна виявити значні паралелі та які по-новому розкривають процеси, що зароджувались в минулому. Зокрема, біохімік Анатолій Кльосов, який активно працює у сфері популяційної генетики та сходознавець-індолог Степан Наливайко, використовуючи генетичні (А. Кльосов), лінгвістичні та міфологічні (С. Наливайко) джерела, дійшли висновків, що стародавній народ аріїв, який фактично породив найбільшу мовну сім'ю у сучасному світі (індоєвропейську), сформувався на теренах Східної Європи, звідки здійснив свою мовно-культурну експансію [5, с. 221]. Ці вчені роблять висновок, що саме сучасних мешканців Східноєвропейської рівнини слід визнати прямими нащадками древніх аріїв (одні й другі – носії однієї гаплогрупи Y-ДНК). Той факт, що у сучасній Індії, яка зуміла протягом тисячоліть зберегти свою кастову систему, близько половини представників найвпливовіших варн – брахманів (жреців) і кшатріїв (воїнів), є носіями цієї ж гаплогрупи, вказує на походження тих, хто завоював дравідійське населення цього регіону у середині II тисячоліття до н.е. Те, що древні арії могли бути носіями не лише однієї найпоширенішої у них гаплогрупи, не може радикально заперечити зв'язок сучасних мешканців сходу Європи з першими індоєвропейцями.

На сьогодні наука володіє даними про існування у минулому народу аріїв, сучасної індоєвропейської мовної сім'ї (мовами якої розмовляє близько 45 % населення світу), письмовими джерелами, які пояснюють появу індоєвропейських (арійських) народів на півдні Азії (півночі Індії, Пакистану, Бангладеш, Ірану, Афганістану, Таджикистану, курдів Туреччини, Іраку та Сирії), проте не існує розуміння того, що ж у цього народу (кола народів) стало запорукою того, що дозволило йому (їм) стати настільки успішним (-и).

Індійські джерела стверджують, що етнонім "арії", яким досі себе ідентифікують багато народів у цій частині світу, перекладається, як орачі [6, с. 60]. Етнонім, що зберігся протягом тисячоліть, очевидно, не випадковий і чітко вказує на те, чим цей народ відрізнявся від інших. Для того, щоб перейти від мотичного землеробства, яке з'явилось VIII тисяч років до н.е. на Близькому Сході, до орного, слід було приручити тварин і запрягти їх у плуг. А це значить, що саме відгінне скотарство мало стати тією формою господарювання, яке почало вирізняти аріїв (перших в історії яких ідентифікували як індоєвропейців) з-поміж оточуючих народів [1, с. 108–111].

Наймогутніші індоєвропейські боги (громовержці) періодично постають у міфології в образах биків, що вказує на те, що ці тварини для древніх аріїв відігравали дуже важливу роль. Стефан Візантійський у VI ст. повідомляє, що єгипетський бог Осіріс (зображували з головою бика) саме на теренах північного Причорномор'я вперше запряг биків і зорав землю, після чого ці терени греки назвали Таврида ("таврос" у перекладі з грецької – бик) [5, с. 31]. Згідно з цією назвою північне Причорномор'я можна трактувати, як край биків, або ж як землю, де поклоняються цим тваринам чи богам, яких ці тварини уособлюють. Американський вчений італійського походження Луїджі Каваллі-Сфорца, один з

провідних фахівців популяційної генетики, довів існування гену скотаря, який дозволяє безпроблемно перетравлювати молочні продукти дорослим людям. Найбільша частка таких людей на сьогодні зосереджена на лівому березі Дніпра, що свідчить, що саме у цій частині світу проживають нащадки тих, хто першими привчились до споживання коров'ячого молока. Цей факт є ще одним аргументом, який підтверджує висновки А. Кльосова і С. Наливайка. Узгодженість результатів досліджень вчених дозволяє стверджувати, що саме з цього регіону культ бика-корови почав поширюватись світом. Він дійшов до Індії, де до сьогодні корова трактується, як священна тварина. На Заході цей культ набув форм поклоніння Золотому Тільцю, або ж благополуччю і достатку. У часи виходу євреїв з єгипетського рабства духовний лідер цього народу Мойсей завзято боровся з поклонінням своїх соплемінників Золотому Тільцю, культ якого, як свідчать факти, мав північнопричорноморське походження. В останні роки панування язичництва на Русі поряд з князівським богом Перуном, богом правлячої еліти, вирізнявся своїм впливом і ще один бог, бог всієї Русі – Велес [7, с. 64]. Велес одночасно поставав і богом худоби, і богом багатства, і порівнювався із золотом [4, с. 56–73]. Тобто, в його характеристиках чітко виражені всі риси Золотого Тільця.

За К. Г. Юнгом існує безпосередній зв'язок між фізичними подіями і процесами та психічними процесами і міфічними образами [9, с. 11–61].

Риси культу Золотого Тільця можна виявити у дерелігіїзованому вигляді, у сучасній грошовій цивілізації. Зокрема, символ Золотого Тільця знаходить паралелі із сучасним економічним терміном "капітал". Поняття "капітал" походить від латинського слова "capit", що означає голову великої рогатої худоби. Таке співпадіння дозволяє зробити припущення, що саме перші власники великої рогатої худоби (биків-корів), вони ж арії (народ, від якого сформувались сучасні індоєвропейці), стали першовідкривачами нового економічного явища. І навіть, якщо це були власники кіз чи верблюдів, утверджений та поширений у світі символ (бик) говорить, що арії виявились успішнішими в опануванні нового доленосного для своїх нащадків і людства в цілому механізму збагачення.

Сьогодні під терміном капітал розуміють засіб, який може приносити доходи (засоби праці (інструменти, верстати, обладнання і т. д.), фінансові активи (цінні папери, гроші), соціальний капітал (знання, вміння, навички, соціальні зв'язки). А ось первісне значення цього поняття дещо відрізнялось від сучасного – це самозростаюча вартість [3, с. 512–515]. Тобто сучасне тлумачення – те, що потенційно може приносити дохід, а первісне – те, що його приносить. Наприклад, первісні власники худоби формально, не докладаючи суттєвих зусиль, могли досягати прибутку у результаті природного приросту маси своїх тварин і регулярних надоїв молока. Власникам худоби залишалось лише переганяти своїх тварин щоразу на все нові пасовища і забезпечувати їх охорону.

Саме спостереження, очевидно, за природними властивостями тварин дозволили відкрити капітал, як економічне явище. Наступна економічна історія людства розвивалась навколо удосконалення механізмів формування капіталу у різних формах: монополізму, рабства (раби як самозростаюча вартість), лихварства (де гроші зростають за рахунок чужої праці). Золотий Тілець, у цьому контексті, постає не лише як міфічний образ, але й як цілком приземлений економічний символ, у якому втілені абсолютно прагматичні інтереси підприємливих людей. Золотий Тілець став своєрідною візитівкою переможного поступу грошової цивілізації, яка крок за кроком змушувала поступатись автократичним централізованим деспотіям, або ж азійському способу виробництва, або ж левіафанівським цивілізаціям за термінологією Томаса Гоббса. Індоєвропейські народи, породжені аріями, стали носіями нової економікоцентричної системи організації життя людей і заклали основи

поступового послаблення всевладдя самодержців (політичної сфери) вже у цивілізаціях другої генерації (за термінологією А. Дж. Тойнбі), що були сформовані на уламках перших автократичних держав. Важливий рубікон, очевидно, був подоланий у середині II тисячоліття до н. е.

Наступний розвиток цього явища засвідчив, що ті народи, які почали інтенсивно займатись торгівлею (обміном), значно швидше стали розвивати грошову сферу, навчились працювати з грошовими знаками, відкривши їх специфічні властивості, зуміли значно далі просунутись у створенні найрізноманітніших форм капіталу (засобів збагачення). Лідерство у розвитку майстерності роботи з грішми на певному етапі захопили близькосхідні народи. У Древньому Єгипті та Месопотамії вже за 2 тисячі років до н.е. почали використовувати золото і срібло як платіжний засіб. У Лідії, за твердженням Геродота, у VI ст. до н. е. вперше з'являються стандартизовані монети [2, с. 83–85]. Близькосхідні фінікійці у I тисячолітті дали поштовх розвитку середземноморської торгівлі (сухопутна торгівля виявилась не настільки успішною), в яку згодом були втягнуті й інші народи цього моря. І, безумовно, варто особливо звернути увагу, що саме в цьому регіоні, у Вавилоні, вперше зафіксовано лихварську діяльність (нова форма самозростаючої вартості) [3, с. 290–295].

Античний філософ Аристотель, досліджуючи економічні процеси, виявив, що саме з появою грошей людські бажання збагачення стали необмеженими (рамки природного матеріалізму окреслені можливостями кожної людини споживати блага). Гроші дозволили процес накопичення багатства зробити не маючим меж. Таку діяльність Аристотель назвав хрематистикою – мистецтвом накопичення багатства. Хрематистику, у свою чергу, мислитель протиставив поняттю "економія", сформованому іншим філософом – Ксенофонтом. Економія – це мистецтво господарювання, або ж мистецтво створення нових благ, чи створення нового багатства. Ці дві "капіталістичні" системи, тобто системи, зорієнтовані на виявлення чи цілеспрямоване формування засобів збагачення, ведуть між собою тривалу боротьбу: хрематистичні "капіталісти" прагнуть отримувати зиск від контролю потоків товарів і грошей та господарники, творці нових благ, – за можливість зменшувати свою залежність від перших. Одночасно, одні й другі прагнуть зменшити владу над ними державних інституцій. Згідно з Аристотелем, перший вид діяльності формувався у сферах спекулятивної торгівлі, монополії і лихварства, а другий – у сфері виробництва нових благ [3, с. 23–25].

У зв'язку з цим, можна виявити, що протягом історії протистоять не лише політична та економічна сфери (телурократичні й таласократичні цивілізаціїї, або ж системи, які уособлють міфологічні образи Левіафана і Золотого Тільця), але також і в рамках грошової цивілізації ведуть між собою боротьбу ті види діяльності, що зорієнтовані на виробництво благ і ті, що зорієнтовані на хрематистичну діяльність. Перехід ефективних землеробів, скотарів чи ремісників до хрематистичної діяльності є малоймовірним, оскільки надто великі ризики наважуватись міняти те, що дає добру віддачу, на інший спосіб економічної активності, який не гарантує позитивний результат і щодо якого відсутні знання та вміння. Проте опанування хрематистичною діяльністю колишнім освіченим чиновництвом (згідно В. Ю. Катасонова – жрецтвом) централізованих автократій після краху державних інституцій чи після радикального переформатування правлячої еліти, що траплялось протягом історії різних країн не одноразово, є більш ніж логічним. Тривалий досвід на державній службі давав цим людям знання про процеси, які прагнула контролювати інституція, в органах якої вони певний час працювали, про можливість одержання з різних форм економічної активності людей максимального зиску, а також розуміння різних можливостей легкого та безпечного збагачення. Одним з

найуспішніших видів хрематистичної діяльності стало давання грошей під відсотки (лихварство), яке протягом тривалої історії людства зуміло пережити для себе важкі часи заборон на цей вид діяльності (епоха Середньовіччя) та змогло відродитись на початку епохи Відродження, одержати можливості для свого бурхливого розвитку, починаючи з буржуазних революцій, і досягнути глобального впливу у сучасну постіндустріальну епоху [3, с. 816–818].

Хрематистична діяльність, постаючи за формою як економічна діяльність, за своїм змістом (визиск виробників благ) має набагато більше спільного з чиновницькою діяльністю в автократичних державах. Цілком ймовірно, що хрематистика – це своєрідна мімікрія тих, хто пристосувався до нових для себе умов, не бажаючи суттєво змінювати спосіб життя. А тому централізовані деспотії, чи телурократичні цивілізації, або ж за Томасом Гоббсом левіафанівські форми організації життя, не лише зберігають, але й примножують ресурс для свого відродження, проте, очевидно, вже у новій формі та, ймовірно, у більших масштабах.

Арії стали або ж першовідкривачами, або ж найуспішнішими опановувачами капіталу як ефективного інструменту забезпечення себе економічними ресурсами для життєдіяльності і розвитку, що дозволило їм ефективно, навіть у свій бездержавний період, конкурувати з народами, що мали власні держави. Саме ресурси, які вони навчились одержувати у значно більших масштабах ніж інші народи, дозволили їм (де мирно, а де військово) заселити величезні простори Євразії ще до нашої ери, асимілювати (індоєвропеїзувати) багато інших народів і навіть зруйнувати ряд древніх цивілізацій, на уламках яких створити власні [8, с. 63–65]. Ефективна економіка, як у сучасну добу, так і в далекому минулому, ставала вирішальним чинником успішності будь-якого народу. Самозростаюча вартість як економічна категорія, успішно опанована аріями за кілька тисячоліть до нашої ери, вирішальним чином забезпечувала домінування індоєвропейських народів протягом тривалого історичного періоду розвитку людства та залишається актуальною і до сьогодні. Перемігши централізовані автократії зразка перших древніх цивілізацій в XX ст. у формі тоталітарних комуністичних режимів, господарники (творці благ) на сучасному етапі потрапляють у нову форму залежності від власників грошового капіталу. Якісно нова ситуація, що виникла на нинішній час, відкриває новий етап розвитку економічних систем (поєднання способу управління зі способом економічної діяльності). Головні трансформації економічних систем вже сьогодні зміщуються з рівня окремих держав до масштабів транснаціональних об’єднань, які починають все більше визначати динаміку глобальних процесів, зменшуючи питому вагу впливу на них більшості сучасних країн світу.

Підґрунтям зростання ролі того чи іншого народу протягом історії завжди виступають опановані ним нові засоби, що дозволяють суттєво розширювати ресурсну базу існування. Такими ефективними інструментами могли бути: відкритий доступ до нових об’ємів природних ресурсів (розселення на незайняті, нові території, чи їх завоювання), підкорення інших народів (за чий рахунок можна собі дозволити жити), науково-технічні досягнення, відкриття нових економічних прийомів тощо. Саме таким інструментом на певному етапі розвитку людства став відкритий людьми капітал як самозростаюча вартість, який, якщо не перші, то принаймні, на початках, найвдаліше опановували арії, перші відомі індоєвропейці, що стало запорукою успішності цього народу та народів, які на його основі сформувались у майбутньому, що дозволило їм заселити широкі простори Євразії, а згодом й інші частини світу. У розвитку мистецтва формувати капітал далі просунулись близькосхідні народи, які створили серйозну конкуренцію індоєвропейцям у міжнародному поділі праці та

проявляли себе як потужний економіко-геополітичний фактор впливу у світі упродовж тривалого періоду історії.

Список використаних джерел

1. *Білоусько О.* Україна давня: Євразійський цивілізаційний контекст / О. Білоусько. – К.: Генеза, 2002. – 272 с. 2. *Ільїн В. В.* Фінансова цивілізація / В. В. Ільїн – К.: Книга, 2007. – 528 с. 3. *Катасонов В. Ю.* Капитализм. История и идеология денежной цивилизации / В. Ю. Катасонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2013. – 1072 с. 4. *Матерь* Лада. Божественное родословие славян. Языческий пантеон / ответ. редактор М. Янковская. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 432 с. 5. *Наливайко С.* Таємниці розкриває санскрит / Степан Наливайко. – К.: Вид. центр "Просвіта", 2000. – 288 с. 6. *Открытие* Индии: Философские и эстетические воззрения в Индии XX в. / Редкол.: Э. Комаров, В. Ламшуков, Л. Поклонская и др. – М.: Худож. лит., 1987. – 611 с. 7. *Нестор.* Повість минулих літ : літопис / переказ Віктора Близнеця.- Київ : Веселка, 1989. – 220 с. 8. *Тойнби А. Дж.* Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с. 9. *Юнг К. Г.* Архетипи і колективне несвідоме / К. Г. Юнг. – Львів: "Астролябія", 2013. – 588 с.

Виктор Грушко

ВКЛАД ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ И БЛИЖНЕВОСТОЧНЫХ НАРОДОВ В ОТКРЫТИЕ КАПИТАЛА КАК ЯВЛЕНИЯ И ПРОЦЕСС ЕГО РАЗВИТИЯ

В работе раскрыта сущность капитала как экономического явления, открытого еще в эпоху первых скотоводов, и его решающее влияние на успехи народов, которые раньше других сумели овладеть новым ресурсом для своего развития. Выявлены особенности раскрытия капитала как самовозрастающей стоимости у первых индоевропейцев и специфика его развития у ближневосточных народов. Осуществлен анализ влияния самовозрастающей стоимости на становление современной денежной цивилизации и конкурентной борьбы разных форм капитала между собой, а также экономики с политической сферой, которая стремилась на протяжении всей истории доминировать над ней. Выявлена связь между мифологическим образом Золотого Тельца и экономическими процессами в обществе.

Ключевые слова: капитал, хрематистика, экономия, популяционная генетика, денежная цивилизация, Золотой Телец.

Victor Hrushko

THE INDO-EUROPEAN AND MIDDLE EASTERN PEOPLES CONTRIBUTION TO THE DISCOVERY OF CAPITAL AS A PHENOMENON AND THE PROCESS OF ITS DEVELOPMENT

The paper reveals the essence of capital as an economic phenomenon that was discovered in the era of primitive herders and its decisive influence on the success of the peoples who were the first to master the new resource of their development. The revealed features of the disclosure of capital, as the self-growing value of the first Indo-Europeans and the specificity of its development in the Middle Eastern peoples. An analysis of the influence of self-growing value on the formation of modern monetary civilization and the competitive struggle of different forms of capital between themselves and the economy with the political sphere, which sought throughout the history of dominate it. Established the connection between the mythological image of the Golden Calf and the economic and socio-political processes in society.

Keywords: capital, chrematistics, economy, population genetics, monetary civilization, Golden Calf.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

РОЛЬ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам становлення, розвитку та ролі залізничного транспорту в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: залізничний транспорт, Україна, торгівля, промисловість, губернія.

Виникнення і розвиток залізничного транспорту, як важливої галузі промислового виробництва, відіграло значну роль у соціально-економічному житті Російської імперії, в тому числі й України. Залізничне будівництво призвело до подальшого розширення зовнішньої торгівлі.

Над даною проблематикою дослідження працювали такі дослідники, як Є. Бєлінський [1], І. Гуржій [3], К. Завальнюк [15], О. Єлютін [4], С. Кульчицький [6] та інші. Їх праці базувалися на загальних аспектах розвитку торговельних відносин в Україні та окремих регіонах. Виходячи із цього, у статті передбачається детальніше дослідити особливості становлення та розвитку залізничного транспорту, його роль у забезпеченні збуту промислової продукції.

Зовнішня торгівля у Наддніпрянській Україні відбувалася за допомогою залізничного транспорту. Україна була однією з національних країн, в якій особливо широко розгорнулося нове залізничне будівництво. За розмірами і темпами спорудження залізниць вона мало чим поступалася перед Центральною Росією. Ріст залізничної сітки Наддніпрянщини характеризувався наступними особливостями. Перша залізниця в Росії, довжиною у 25 верст, була відкрита у 1838 р. Пізніше, через сім років, у 1845 р., збільшилася ще на 110 верст. З цього часу залізничне будівництво продовжувалося майже безперервно, поступово збільшуючи свою довжину [25, с. 182].

У 40-х роках XIX ст., за участю губернатора Новоросії Воронцова, був розроблений проект побудови залізниці від Одеси до Паркан (на Дністрі) й до Ольвіополя; передбачалося також проведення гілки до Балти. Далі залізницю мали намір продовжити до Кременчука. Проект ухвалений царем у 1850 р., але початок Кримської війни поклав край цій справі [13, арк. 3–51].

Друга половина 60-х – перша половина 70-х років XIX ст. були періодом найінтенсивнішого залізничного будівництва, коли фактично створений кістяк залізничної мережі як у Росії, так і в Україні [9, с. 13]. За період з 1866 р. до 1871 р. у Російській імперії збудовано в 1866 р. 728 верст залізниці; 1867 р. – 688; 1868 р. – 1141; 1869 р. – 1540 і 1870 р. – 1723 версти доріг [11, с. 83]. Зокрема, з 1899 р. для поїздів російсько-китайського і амурсько-усурійського напрямків вводилися спеціальні тарифи для перевезення вантажів. Однією із головних умов було перевезення доброякісної продукції [24, с. 1207–1208].

Одним із важливих підсумків діяльності російської держави у XIX – на початку XX ст. було створення залізничного транспорту, який став основою швидкого розвитку капіталістичної економіки Російської імперії. На початку XX ст. російські магістралі зв’язали важливі промислові й сировинні райони, з’єднавши центр Росії з портами Балтійського і Чорного морів, а також з тихоокеанським побережжям. Сітка залізниць, яка збільшилася до 1914 р. до 65 тис. верст, виступала міцним каталізатором соціально-економічних процесів у

країні й значною мірою визначала військово-стратегічний потенціал імперії [4, с. 25].

Про загальні темпи розвитку залізничного будівництва в Росії можна зробити висновки з даних:

Таблиця 1

Розвиток залізниць в Європейській Росії за п’ятирічками (у верстах) [7, с. 120]

Роки	Відкрилося залізниць упродовж п’ятирічок	Довжина залізниць до початку п’ятирічок
1861–1865	2055	1488
1866–1870	6659	3543
1871–1875	7424	10202
1876–1880	3529	17626
1881–1885	3074	21155
1886–1890	2864	24229
1891–1895	6643	27093
1896–1900	7978	33736
1901–1905	6532	41714

Як бачимо, ріст залізниць був нерівномірним, особливо великий приріст спостерігався у 90-ті роки XIX ст.

Наприкінці 60-х років і в 70-ті роки XIX ст. Наддніпрянська Україна одержує досить розвинену залізничну сітку. Залізничні шляхи з’єднували найголовніші промислові райони Наддніпрянщини із внутрішніми і зовнішніми ринками, даючи українському хлібові, цукру, продуктам тваринництва вихід на зовнішні ринки і забезпечуючи Наддніпрянську Україну текстилем та іншими виробами московської промисловості [7, с. 481]. Якщо в 1869 р. довжина залізничних колій в Україні дорівнювала 366 верстам, то через 10 років, у 1879 р. – уже 1057 верстам. Більшість із них простягалася з півночі на південь, до портів Чорного і Азовського морів. Ними підвозилися великі хлібні вантажі для подальшого перевезення морем за кордон [10, с. 119]. Переживаючи саме в 60–70-х рр. XIX ст. промисловий переворот, транспорт був важливим чинником, що забезпечував завершення промислового перевороту у промисловості й розчищав ґрунт для більш швидкого розвитку капіталізму в сільському господарстві [3, с. 96].

Кінець 60-х і 70-і роки XIX ст. були періодом найінтенсивнішого залізничного будівництва, коли фактично створено основний кістяк залізничної мережі Наддніпрянської України.

У 1863 р. новоросійським генерал-губернатором Коцебу був представлений проект будівництва залізниці від Одеси до Балти. Основна ідея цього проекту полягала у зацікавленості поміщиків у встановленні більш зручних і дешевих зв’язків портами з метою розширення ринку і посилення залізничним сполученням південних губерній, що мало б “благотворні наслідки для занепадаючої торгівлі й промисловості Новоросійського краю” [19, арк. 263].

Після тривалої дискусії щодо напрямків Південної магістралі, царський уряд, у грудні 1864 р., виніс компромісне рішення про побудову засобами казни лінії від Москви до Києва і від Балти до Харкова. Питання про терміни зведення лінії Київ-Балта і Курськ-Харків не було розв’язане. Будівництво, в першу чергу лінії Балта-Харків повною мірою задовольняло інтереси лише одеської торговельної буржуазії та поміщиків Лівобережжя України [14, арк. 66–77; 88–92 зв.].

У травні 1866 р. почалися роботи, пов’язані з будівництвом залізниці від Балти через Ольвіополь до Кременчука. Будівництво було здано оптом підрядчику барону К. Унгерн-Штернбергу, який одержав право безмитного

довозу устаткування з-за кордону; йому були передані дві бригади робітників із штрафних солдат. У 1868 р. була закінчена ділянка Ольвіополь-Єлисаветград, у 1869 р. уся лінія Балто-Єлисаветградської залізниці (244,5 верст) була здана в експлуатацію. Будівництво її обійшлося казні у 9,95 млн крб. [22, арк. 692–696].

У 1866 р. казна почала будівництво і на лінії Київ-Балта, однак незабаром усі роботи щодо спорудження залізниці були передані у вигляді концесії компанії бельгійського капіталіста де-Врієра. Царський уряд надавав компанії ряд пільг (купівля на місці будівельних матеріалів, безмитний довіз устаткування тощо). Загальна підрядна сума за контрактом становила 14083 тис. крб. сріблом і 23168 тис. кредитних крб. [16, арк. 6–8].

У серпні 1868 р. Абазі й Унгерн-Штернбергу була видана концесія на будівництво Харківсько-Кременчуцької залізниці, капітал новоутвореного товариства становив 14,3 млн крб., з них ⅓ цієї суми створювалася через випуск акцій, а ¾ – облігацій, гарантованих урядом у 5 % прибутку. У червні 1871 р. дана залізниця довжиною у 243 версти була здана в експлуатацію [15, арк. 1–32].

Упродовж 1873–1875 рр. введена у дію військово-стратегічна Лозово-Севастопольська залізниця, побудована компанією капіталіста П. Губоніна. Були також проведені вітки до Катеринослава і Нижньодніпровська [23, арк. 514–577].

Кульмінаційним періодом залізничного будівництва Наддніпрянщини були 70-ті роки XIX ст. Тільки за п’ятнадцять років (1865–1880 рр.) були введені в експлуатацію лінії Одеса-Балта, Київ-Балта, Київ-Брест, Курсько-Київська і Курсько-Харково-Азовська залізниці, залізниця Харків-Миколаїв, залізниці Костянтинівка, Лозово-Севастопольська, Фастівська і Донецька, які становили близько 40 % всієї залізничної сітки, введеної в Україні в експлуатацію упродовж другої половини XIX ст. [1, с. 116].

Як свідчить конфігурація будованої мережі, найближчою метою залізничного будівництва у той період було спорудження залізничних магістралей, які б задовольняли потреби торгово-промислового обігу [1, с. 118].

Залізнична сітка в Україні розвивалася більш високими темпами, ніж в цілому в Росії.

Таблиця 2

Залізнична сітка у Наддніпрянській Україні в 70–80-і роки XIX ст. [6, с. 105]

Роки	Будівельна довжина (у верстах)		Перевезено вантажів (у млн пудів)	
	Росія	Україна	Росія	Україна
1870	10097	1920	607	65,5
1875	17896	3813	1340,8	172,7
1880	21407	4965	1955,7	296,3

Наприкінці 80-х років у Наддніпрянській Україні була створена ціла система залізниць. Вони сполучали між собою найбільші міста Наддніпрянщини й промислові райони Донбасу, Придніпров’я і Кривий Ріг, Україну і різні райони Росії [2, с. 240].

У першу чергу будувалися експортні лінії. При цьому враховувалося, що для Росії, як держави переважно землеробської, дуже важливо, по можливості, здешевити доставку відпускного хліба до балтійських і чорноморських портів найкоротшими напрямками [1, с. 119].

Усі експортні лінії, за винятком стратегічних, спрямовувалися з внутрішніх хліботоргових районів до портів, а будівництвом кількох широтних ліній одночасно намагалися відкрити вихід хлібові через західний сухопутний кордон. Безсумнівно, ці напрямки відбивали еволюцію поміщицьких господарств до нових товарно-грошових відносин, які вимагали не тільки нової техніки ринку,

але незрівнянно більш місткого як зовнішнього, так і внутрішнього ринків збуту сільськогосподарського виробництва [1, с. 119].

Здійснення цієї програми залізничного будівництва у Наддніпрянщині відбувається у другій половині 60-х років XIX ст. Після закінчення в 1863 р. Одесько-Парканської залізниці постало питання про економічну необхідність залізничного сполучення від портів до головних сільськогосподарських районів виробництва товарного хліба [1, с. 119].

У багатьох випадках при транспортуванні вантажів з верхів'їв Дніпра до чорноморських портів товари обвозилися сухопутним шляхом і нижче порогів завантажувалися на судна. Дане перевезення обходилося настільки дорого, що при сплаві великих партій товару витрачалося коштів більше, ніж робилося збитків під час аварій суден на порогах. А випадки ці були непоодиноким явищем. Тільки за двадцять років (1852–1872 рр.) через дніпровські пороги пройшло 6,1 тис. плотів, з них розбито близько 2 % [12, арк. 423].

Встановлення прямого залізничного сполучення Києва і південно-західних губерній з розвинутими промисловими районами центру і Москвою було початком розвитку транспортних залізничних зв'язків Наддніпрянської України з Росією. У районі тяжіння Курсько-Київської залізниці були розташовані найбільш економічно розвинуті й густонаселені повіти Курської, Харківської, Полтавської і Чернігівської губерній з виробництвом цукрового буряку, пшениці, гречки, тютюну, конопель та інших цінних технічних культур [1, с. 121].

За 1901–1911 рр. вантажообіг по залізницях Наддніпрянської України зріс на 81,6 %. У 1913 р. залізницями Наддніпрянщини було перевезено 104 млн тонн вантажів. Важливу роль залізничний транспорт регіону відігравав у міжнародних торгових зв'язках: через прикордонні станції Волочиськ, Радзивиллів, Унгени і Новоселицю. Лише у 1913 р. було доставлено в сусідні держави 256 тис. тонн вантажів [5, с. 411].

У 1871 р. новоутвореному акціонерному товариству Харково-Миколаївської залізниці була передана казенна лінія від Єлисаветграда до Крюкова із з'єднуючою віткою між Крюковом і Кременчуком. У 1873 р. дана залізниця була продовжена від станції Знам'янка до Миколаєва. Харківсько-Миколаївська залізниця була наскрізною експортною лінією, яка упродовж 1014 верст прорізувала місцевість з розвиненим товарним сільськогосподарським виробництвом і мала величезний вплив на розвиток продуктивних сил цього району. Так, за даними Полтавського земства, за час експлуатації залізниці ціна однієї десятини орної землі зросла з 30–35 крб. до 100 крб., а вартість всієї землі Полтавщини збільшилася на суму понад 290 млн крб. [21, арк. 33–34].

Певні зрушення в географії залізничної сітки відбуваються вже в 70-х роках. Так, у доповідній записці департаменту залізничних шляхів Міністерства фінансів зазначається, що залізнична сітка добре продумана, тобто пристосована для розвитку торгівлі й промисловості країни, і є питанням першочергової важливості, особливо при географічному становищі Росії з її неосяжними просторами [1, с. 123]. У зв'язку з цим, в доповідній записці підкреслювалося, що "наші губернські міста, ярмарки, заводська і мануфактурна промисловість не складає центрів, на яких можна ґрунтувати майбутній розвиток російських сил і які можна приймати в розрахунок при проведенні залізниць в імперії" [18, арк. 28].

Ці зрушення і зміни в розташуванні залізничної сітки знайшли своє відображення у новому залізничному будівництві, яке особливо інтенсивно розгорнулося при спорудженні залізничної сітки Донбасу. Були приєднані до сітки нові кам'яновугільні шахти, створювалися нові виходи з Донбасу [1, с. 123].

Залізничне будівництво створило нові умови збуту і розвитку продуктивних сил Донбасу – нової вугільно-металургійної бази. Значного поширення набуває тут залізничне будівництво в 70-х і першій половині 80-х рр. XIX ст. У цей час вступили в експлуатацію дві основні магістралі, що обслуговували Донбас, – Донецька і Катеринославська залізниці. Крім цих ліній, Донбас і Придніпров'я обслуговувалися Курсько-Харківсько-Азовською, Харківсько-Миколаївською, Лозово-Севастопольською і Фастівською залізницями [1, с. 123]. Така мета і визначила напрям колій Донецької залізниці. У 1878 р. були збудовані вітки Звєрєво-Микитівка, Дебальцеве-Луганськ, Дебальцеве-Краматорськ, Ступки-Бахмут і в наступному 1879 р. – Попасна-Лисичанськ, Хацепетівка-Кринична, Кринична-Ясинувата. Ці вітки прорізували в різних напрямках внутрішню частину Донецького басейну і з'єднували на вузлових пунктах на станції Криничній – з Курсько-Харківсько-Азовською залізницями [1, с. 124].

З введенням в експлуатацію Донецької залізниці закінчувався цикл найбільш інтенсивного залізничного будівництва 1868–1878 рр. Приріст залізничних колій у Наддніпрянській Україні становив 3 тис. верст, або 38 % всієї сітки, зданої в експлуатацію упродовж другої половини XIX ст. У цей період відбулося з'єднання двох головних артерій торговельно-промислового і пасажирського руху: 1) від Москви, через південно-західні губернії – до Києва з вітками до Ризького і Лібавського портів; 2) від Москви, через Харків – до чорноморських портів з віткою до Азовського моря, яка проходила через Донецький басейн. Як показує напрям збудованих залізниць, своїм першочерговим завданням залізнична програма переслідувала мету з'єднати рейковим сполученням між собою найважливіші райони Наддніпрянської України, зокрема, з азово-чорноморськими і прибалтійськими портами [1, с. 124].

Із закінченням будівництва Катеринославської залізниці завершується спорудження найголовніших залізничних магістралей і починається будівництво побічних ліній. Ці невеликі за довжиною побічні вітки сполучали значні економічні області з головними лініями, втягуючи в район обміну головних колій найбільш об'ємні й малоцінні вантажі, сприяючи піднесенню нових, ще не освоєних районів. До таких залізниць належить лінія Ромни-Кременчук, споруджена у 1887 р. За своєю конфігурацією залізниця утворювала своєрідний чотирикутник між Києвом, Кременчуком, Харковом і Ворожбою. Раніше, до появи в цьому районі залізничного сполучення, частина хліба з Полтавської губернії, яка засівала до 3,8 млн десятин зернових, транспортувалася тільки гужовим транспортом на відстань 100–150 верст на північ до станцій Курсько-Київської і Лібаво-Роменської залізниць і на південь до Харково-Миколаївської залізниці та причалів Дніпра [17, арк. 103].

У 1890-х роках відбувається дальший розвиток транспортної сітки. На відміну від раніше збудованих магістралей, нові лінії доповнювали і розвивали існуючу сітку залізниць і сприяли піднесенню продуктивних сил нових, ще не освоєних районів.

До 80-х років XIX ст. майже вся залізнична сітка Наддніпрянщини належала акціонерним товариствам, хоч держава витратила величезні суми на її будівництво. Система управління акціонерних компаній стала суперечити інтересам держави. Казна стає на шлях викупу цих залізниць до закінчення терміну концесій [1, с. 126].

Способи будівництва і експлуатації залізничного транспорту об'єктивно відбивали економічну політику царизму, який, прискорюючи будівництво залізниць системою державних замовлень, різного роду урядовими пільгами, субсидіями, гарантіями, пристосувався до нових відносин. Такий напрям політики царського уряду в умовах капіталістичного розвитку країни закономірно викликав величезний розмах грюндерства, організацію всіляких

акціонерних товариств, атмосферу ажіотажу і спекуляції. У жодній із нових галузей господарства спекуляція і корупція не досягли таких нечуваних хижацьких розмірів, як на залізницях [1, с. 127].

Інтенсивне будівництво залізниць у Росії, в тому числі й в Наддніпрянщині, яке поглинуло величезні капітали, почалося після реформи 1861 р. З 1865 по 1875 р. середньорічний приріст залізничної сітки в Україні становив 340 верст, з 1890 по 1897 р. – близько 274 верст, а за 30 років (1865–1895) мережа залізниць перевершила 7 тис. верст, тобто зросла більше, ніж у 30 разів [1, с. 127].

З другої половини 1860-х років, у зв'язку із дефіцитом бюджету, царизм переходить від практики казенного будівництва до організації приватнокапіталістичного підприємництва. Так, більша частина позики 1866 р. була надана залізничним концесіонерам. Російські капіталісти, фінансисти, представники верхівки бюрократії побачили велику вигоду від залізничного будівництва. Уряд у більшості випадків не здійснював розвідувальних робіт на лінії майбутньої залізниці й приймав на віру розрахунки вартості залізниці, зроблені самими залізничними ділками. Надзвичайно збільшивши вартість будівництва, підприємці мали можливість робити великі знижки банкірам з метою більш легкої реалізації капіталу. До того ж, залізничні спекулянти і ділки нерідко будували дорогу на один облігаційний капітал, залишивши всі акції за собою [8, с. 152–153].

Проте, з другої половини 1870-х років, невеликі залізничні товариства починають об'єднуватися, тобто відбувається процес концентрації залізничних підприємств. Підприємства позбавляються конкуренції, скорочуються видатки на управління [8, с. 158].

Упродовж 1860–70-х років будівництво залізниць здійснювалося: 1) державою; 2) акціонерними компаніями; 3) за рахунок держави через концесіонерів, які обов'язково засновували акціонерні товариства; 4) видача концесій шляхом конкуренції; 5) видача концесій на ім'я акціонерних товариств. Зазначені способи залізничного будівництва в Росії відрізнялися між собою і системою фінансування. Але всі вони вимагали надзвичайно великих капіталовкладень [1, с. 127].

Таким чином, незважаючи на величезні зусилля, уряду та значні пільги, які надавалися акціонерним компаніям, йому так і не вдалося залучити до будівництва залізниць, як внутрішній, так й іноземний капітал. Тому виконання широкої програми залізничного будівництва, окресленої в 1862 р., яке передбачалося здійснити не за рахунок казни і внутрішніх коштів, а за рахунок припливу іноземного капіталу, не було втілено в життя. Упродовж 1865–1897 рр. у Наддніпрянщині були поширені три способи залізничного будівництва: 1) казенне; 2) акціонерними компаніями; 3) залізничними товариствами [1, с. 128].

Наприкінці 1860-х років фактично припиняється державне будівництво і уряд переходить до необмеженої підтримки акціонерних капіталістичних товариств, застосовуючи концесійну систему спорудження залізниць. Залучення приватних капіталів у будівництво залізниць було неминуче пов'язане з великою фінансовою підтримкою з боку казни. Царський уряд, надаючи акціонерним товариствам концесії на ту чи іншу залізницю, гарантував їм прибутки на акції і облігації залізничних позик, а також брав на державний рахунок всі їх збитки. Концесії видавалися з випуском акцій і облігацій під гарантією уряду, тобто із забезпеченням підприємцям певного відсотку прибутку на капітал акціонерних товариств. Ці гарантії полягали в тому, що за рахунок державних коштів уряд надавав безперервну фінансову допомогу акціонерам, гарантуючи суму найменшого прибутку від експлуатації залізниць і компенсуючи їм гарантований

річний прибуток. Розмір гарантії був досить високим (5 % на вкладений капітал) і тривалим – на 80 і більше років [1, с. 129].

Галуззю, в яку поміщики вкладали коштів небагато, проте споживали максимально, стало розширення залізничної мережі. Транспортні проблеми були причиною відокремлення та ізольованості, гальмували розвиток підприємництва. Тому ще до скасування кріпацтва найбагатші родини шукали можливість для вкладання коштів у будівництво залізниці з Києва до Одеси. У 1858 р. Ксаверій Браницький, який мешкав у Франції, запропонував створити товариство на 50 тис. акцій по 500 франків кожна. Сам він брав 10 тис. акцій і намагався зацікавити Потоцьких, Воронцових і Ротшильдів [26, с. 214].

Кошти Товариства взаємного страхування цукрових фабрик, де головним акціонером був Владислав Браницький, були вкладені в п’ять проектів, що реалізовувалися упродовж найближчих кілька років. Залізничні лінії відповідали інтересам великих маєтків, через які проходили, чи з якими межували. Більшість великих виробників зерна чи буряків, завдяки зв’язкам з державною адміністрацією, змогла одержати дозвіл на прокладання ліній з певними відхиленнями, що давало змогу транспортувати продукцію, якщо маєтки розташовувалися далеко від станцій [26, с. 214]. Вкладання коштів в акції залізниць давало поміщикам подвійну користь – безпосередні дивіденди і непряму вигоду – пожвавлення торгівлі, спрощення реалізації виробленої продукції.

Урядову гарантію одержували всі без винятку залізничні компанії. При цьому казна не зупинялася перед гарантуванням високого прибутку і баришів від основного капіталу з розрахунком на перебільшену вартість будівництва залізниць, а урядові органи, у повній відповідності з цією програмою, майже зовсім не втручалися у справи акціонерних компаній, звільнялися від будь-якого контролю і керівництва ним, від права викупу залізниць у казну тощо. Діючі статути залізничних товариств не регулювали їх взаємовідносини з урядом, зокрема, обов’язки і відповідальність визначалися лише в загальних рисах і навіть розмір будівельного капіталу окреслювався за вказівкою акціонерів [1, с. 130].

Затвердження концесій на спорудження залізниць було пов’язане з великими труднощами і величезними хабарами на підкуп впливових осіб. “У міністерствах шляхів сполучення, фінансів, залізничному комітеті, – писав чиновних міністерства фінансів, – залишився доступ тільки різним пронирливим ділкам з великими гаманцями для одержання концесій на будівництво залізниці хоча б на місяць. Почалися небувані у Росії явища: концесіонерами залізниць... стали різні неуки-пройдисвіти” [18, арк. 23].

Товариства-власники залізниць, не маючи ніяких стимулів, зовсім не турбувалися про їх рентабельність. Навпаки, збитковість залізниць була навіть вигідна їм, оскільки уряд гарантував високі прибутки акціонерам і всі збитки брав на себе. Все це призводило до зростання колосальних збитків і заборгованості залізниць державі [1, с. 134].

На характері залізничного господарства позначилися поспішність та інші види залізничного будівництва у період його найбільшого розмаху. Залізниці приносили величезні прибутки. У таких умовах магнати залізничного капіталу були зацікавлені в тому, щоб почати експлуатацію залізниць по можливості в більш короткі терміни і до мінімуму скоротити початкові витрати, забезпечуючи максимальний прибуток на вкладений капітал [1, с. 135]. При такому значенні залізниць витрати з боку держави, навіть дуже значних капіталів, є заходом повністю продуктивним й у тих випадках, коли проектовані залізничні лінії не обіцяють на перших порах виявитися прибутковими. Хоча ми і маємо вже обширну сітку рейкових сполучень, але при величезних відстанях немало

знайдеться навіть у європейській Росії місцевостей, зовсім позбавлених удосконалених шляхів сполучення. А між тим, коли у країні залізниці вже прорізали відомі її області, недолік таких же шляхів в інших місцевостях почувається з особливою силою і місцевості не тільки припиняють свій розвиток, а навіть занепадають [17, арк. 75].

Розвиток залізничної сітни Наддніпрянщини показано у таблиці 3.

Таблиця 3

Залізниці Наддніпрянської України (1891 р.) [8, с. 161]

Назва залізниці	Довжина колій (верст)	Основний капітал (в млн крб.)	Рухомий склад			Число робітників
			паровозів	товарних вагонів	вантажопідйомність (тис. пуд.)	
Казенні	2580	184,9	929	19690	12496,6	32172
Катеринославська	497	24,5	171	4456	2983,7	5436
Курсько-Харково-Азовська	766	60,1	287	5610	3357,6	8439
Лібаво-Роменська	274	58,8	289	5226	3357,6	10026
Харково-Миколаївська	1043	41,5	182	4398	2797,7	8374
Приватні	4992	230,8	1196	24852	16473,8	42273
Донецька	676	31,7	137	3132	2052,9	4714
Курсько-Київська	439	30,1	83	1516	914,6	4235
Лозово-Севастопольска	643	38	202	3274	2128,9	5894
Південно-Західна	2900	120	715	15560	10479,3	24825
Фастівська	334	11	59	1370	898,1	2605
Всього	7572	415,7	2125	4452	28970,4	74445

Оскільки побудована у початковий період мережа залізничних шляхів не опиралася на вітчизняну промислову базу, всі сталеві рейки, рейкові скріплення, хрестовини, стрілки та інші компоненти залізного полотна до 1880-х років постачалися фірмами Англії, Бельгії, Франції та Німеччини. На відміну від країн Західної Європи і Сполучених Штатів, в яких одночасно з будівництвом залізниць розвивалася металургійна промисловість, у Росії було споруджено 20 тис. залізниць із дуже незначною участю вітчизняних металургійних заводів. Продуктивність російських металургійних заводів становила всього 25 млн пудів чавуну, причому частка гірничопромислового Уралу, розташованого осторонь основних районів інтенсивного залізничного будівництва, становила 18 млн пудів чавуну, майже стільки, як виплавка такої маленької країни, як Люксембург, тоді як промисловість Англії давала понад 900 млн пудів у рік [20, арк. 8].

У 1861 р. був даний дозвіл на безмитний ввіз металу і металевого устаткування. Разом з іншими протекціоністськими заходами уряду і окремими заводами – все це негативно позначилося на розвитку важкої промисловості Росії. Міністр шляхів сполучення змушений був визнати: “Якщо за кордоном, особливо в Англії, Бельгії і Німеччині, будувалися завдяки російським замовленням численні заводи, виросли навіть гірничо-заводські міста, у нас був штучно підірваний розвиток промисловості на власних матеріалах. У Росії

виникли переробні й механічні заводи в міністерствах, які не мали ні російських руд, ні російського палива і забезпечували природний розвиток металургійного виробництва на Уралі і в Донецькому басейні" [20, арк. 10].

Отже, залізничне будівництво було основним змістом економічної політики царизму у другій половині XIX ст., який не без підстав вважав, що озброєння країни удосконаленими шляхами сполучення головним ланцюгом її економічного і технічного прогресу. Ця політика в питаннях залізничного будівництва, яка проводилася в інтересах союзу поміщиків і переслідувала воєнно-стратегічні цілі царизму, об'єктивно відбивала інтереси капіталістичного розвитку країни. Саме паровий залізничний транспорт стає необхідною умовою і супутником нового, прогресивнішого способу виробництва [1, с. 140].

Залізниці забезпечували транспортні зв'язки між різними економічними районами Наддніпрянської України, відкривали нові ринки для промисловості, нові сировинні джерела з ринками робочої сили і збуту продуктів, самі були великими підприємствами.

Залізниці Наддніпрянщини за своїм призначенням можна умовно розділити на дві групи: 1) залізниці, які обслуговували промисловість; 2) залізниці, які вели до портів і оптових пунктів на західному сухопутному кордоні [1, с. 140].

Залізничне сполучення повністю змінило транспортні зв'язки Наддніпрянської України, розширило розміри ринку, наблизило райони збуту і споживання продуктів, сприяло спеціалізації сільського господарства і було могутнім фактором розвитку продуктивних сил. Завдяки залізницям Наддніпрянська Україна виходить на загальноросійський і зовнішній ринки, утворюються нові економічні й культурні центри.

Сполучаючи окремі райони Наддніпрянської України між собою й Україну з Росією, залізниці сприяли також розвиткові внутрішнього ринку, а також посиленню зв'язків із зовнішнім світом [2, с. 240].

Таким чином, залізничний транспорт відігравав революційну роль у суспільно-економічних перетвореннях в Україні. Він прискорив розвиток ринкових відносин.

Список використаних джерел

1. *Бєлінський Є. Ф.* Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) / Є. Ф. Бєлінський // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – 1963. – С. 114–141. 2. *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1970. – 298 с. 3. *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с. 4. *Елютин О. Н.* Российское железнодорожное хозяйство под огнём критики (1870–1880-е годы) / О. Н. Елютин // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – 2001. – №6. – С. 25–50. 5. *Історія* народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 464 с. 6. *Кульчицький С.* До історії виникнення залізничного транспорту на Україні / С. Кульчицький // Економіка Радянської України. – 1963. – № 2. – С. 102–106. 7. *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР: в 2 т. / П. И. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 2: Капитализм. – 728 с. 8. *Мельник Л. Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с. 9. *Мельник Л. Г.* Формування робітничого класу на Україні / Л. Г. Мельник. – К.: Вища шк., 1988. – 104 с. 10. *Нариси* історії України / [під ред. К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова]. – К., 1944. – 215 с. 11. *Наша* железнодорожная политика по документам архива комитета министров. Исторический очерк / [составил Н. А. Кислинский]. – СПб.: Издание канцелярии комитета министров, 1902. – Т. 2. – 324 с. 12. *Російський* державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА у м. Санкт-Петербурзі). – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 5. – 450 арк. – 1873–1873 рр. 13. *РДІА* у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 207. – Оп. 1. – Спр. 20. – 256 арк. 14. *РДІА* у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 219. – Оп. 1. – Спр. 5946. – 280 арк. 15. *РДІА* у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 219. – Оп. 1. – Спр. 6104. – 155 арк. 16. *РДІА* у м. Санкт-

Петербурзі. – Ф. 219. – Оп. 1. – Спр. 6163. – 408 арк. 17. *РДІА* у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 265. – Оп. 2. – Спр. 363. – 142 арк. 18. *РДІА* у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 268. – Оп. 3. – Спр. 61. – 50 арк. 19. *РДІА* у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 446. – Оп. 26. – Спр. 10. – 325 арк. 20. *РДІА* у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 446. – Оп. 28. – Спр. 3. – 49 арк. 21. *РДІА* у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 446. – Оп. 29. – Спр. 12. – 120 арк. 22. *РДІА* у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 1263. – Оп. 1. – Спр. 3048. – 700 арк. 23. *РДІА* у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 1263. – Оп. 1. – Спр. 3408. – 608 арк. 24. *Сборник* приказов и циркуляров по Екатерининской железной дороге изданных с 1899 по 1904 гг. – Екатеринослав, 1908. – 1282 с. 25. *Струмилин С. Г.* Очерки советской экономики / С. Г. Струмилин. – Москва – Ленинград: Госиздат., 1928. – 498 с. 26. *Темірова Н. Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.

Николай Москалюк

РОЛЬ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА В РАЗВИТИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

Статья посвящена ключевым проблемам становления, развития и роли железнодорожного транспорта в Украине во второй половине XIX – начале XX века.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, Украина, торговля, промышленность, губерния.

Mykola Moskalyuk

THE ROLE OF RAILWAY TRANSPORT IN THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article presents the key problems of the formation, development and the role of the railway transport in Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries.

Keywords: railway transport, Ukraine, trade, industry, province.

УДК 321.1 (477)

Олег Калакура

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ НА ТЛІ СТОЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті розглянуто роль міжнаціональної єдності у двох віхових подіях новітньої історії українського народу – проголошенні Акту Злуки 1919 р. та Акту незалежності України 1991 р. Проаналізовано кроки української держави, спрямовані на розбудову рівноправних відносин українців та національних меншин, пошук міжетнічної злагоди. Доведено необхідність правового захисту інтересів етнічних груп, підтримки культурно-освітніх заходів щодо збереження ідентичності усіх громадян. Запропоновано практичні кроки забезпечення етнонаціональних прав громадян України у сучасних умовах, захисту української соборності та розбудови громадянського суспільства.

Ключові слова: соборність, Акт Злуки, незалежність України, національні меншини, етнополітика, міжетнічні відносини, національна єдність, політична нація.

Випробовування єдності українців в умовах російської анексії Криму, роздмухування агресії та окупації частини Донбасу, певне загострення діалогу зі східноєвропейськими сусідами навколо внутрішньої гуманітарної політики, зокрема щодо освітнього закону, потребує додаткової суспільної уваги до знакових подій української минувшини, її уроків та осмислення ціннісних орієнтирів на майбутнє. Мова йде про історичний Акт Злуки 22 січня 1919 р. та День відновлення незалежності України 24 серпня 1991 р. З цими датами пов’язані державні символи України (Герб, Прапор, Гімн), державні свята (День незалежності, День Соборності, День Конституції, День захисника України). Суспільну вагу таких подій засвідчив Указ Президента Порошенка щодо визнання 2017-го Роком Української революції 1917–1921 рр., символічно підписаний саме в День Соборності 22 січня 2016 р.

Об’єднання українських земель, Акт Злуки, проголошений 22 січня 1919 р., став знаковою подією у перебігу революції, одним із домінуючих чинників консолідації української нації та боротьби за суверенну державу і небезпідставно отримав значне висвітлення в українській гуманітаристиці, зокрема у працях В. Великочого, В. Верстюка, С. Вовканича, І. Гошуляка, Т. Бевз, С. Костюка, А. Панькова, Р. Пирога, В. Сергійчука, В. Солдатенка, О. Реєнта та ін. [1], активно обговорювався на численних наукових заходах [2]. Однак певні паралелі розвитку подій Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., відновлення державності України на межі 1980–1990-х рр., Помаранчевої революції та Революції Гідності у контексті утвердження української ідентичності та соборності ще не отримали достатнього висвітлення.

Метою статті стало з’ясування участі національних меншин у двох знакових подіях історії України XX ст. – проголошенні Акту Злуки у 1919 р. та проголошенні Акту незалежності у 1991 р., діяльності держави щодо забезпечення етнокультурних прав усіх етнічних груп, формування консолідованої української громадянської нації. Ми розуміємо соборність України у цьому контексті не лише як єдність українського етносу, а головним чином як людську єдність усіх, хто живе в Україні й захищає її суверенітет, незалежно від власного етнічного походження, усіх, хто вважає себе українцем-громадянином. Український народ з погляду етнополітології консолідує усіх

громадян держави: представників титульного етносу, корінних народів, національних меншин, етнічних груп. Соборність України залежить, зокрема, й від міжетнічної злагоди, толерантності учасників міжетнічної комунікації, яку забезпечує виважена етнонаціональна політика держави.

Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. давала унікальний шанс зреалізувати власний український проект – об'єднати українські землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, і створити Українську самостійну соборну державу. Поруч з українцями, до нього долучилися представники інших народів, які з давнини проживали на українських етнографічних землях, зокрема болгари, вірмени, греки, євреї, німці, поляки, росіяни, словаки, татари, угорці, чехи та ін. Одним із пріоритетів відновлення української державності у форматі Української Народної Республіки стала розбудова толерантних відносин з меншинами, прагнення заручитися їхньою підтримкою українських визвольних змагань. У внутрішній політиці Української Центральної Ради (далі УЦР) отримали практичну апробацію теоретичні засади європейської соціал-демократії, ідеї національно-персональної автономії національних меншин, обґрунтовані австрійським соціалістом К. Реннером. У статті "Народностям України" (червень 1917 р.) лідер УЦР М. Грушевський наголошував, що "повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свобідного розвитку своєї культури і національної стихії" [3, с. 135]. Український політикум був готовий запропонувати нові підходи до міжнаціональних відносин, протилежні етнополітиці Російської та частково Австрійської імперій, яка базувалася на ігнорування або обмеженні прав національних меншин [4, с. 181].

На Всеукраїнському національному з'їзді, який проходив у квітні 1917 р. у Києві, делегати одностайно ухвалили резолюцію про те, що "одним із головних принципів української автономії є повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть в Україні" [5, с. 54–55]. Передбачалось також, що в подальшому УЦР стане єдиним представницьким органом краю, для чого їй надавалось право кооптації до свого складу представників національних меншин.

У програмових документах провідних українських політичних партій, найголовніших ухвалах УЦР, починаючи з Першого Універсалу, досить чітко проводилося положення про те, що в "тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей..." [6]. 6 липня комісію для розробки Статуту автономії України було розширено з 8 до 100 осіб за принципом національно-територіального представництва. Нації, які складали в Україні не менше 1 % населення, делегували до комісії одного представника на кожний такий процент, а ті, що мали менше 1 %, надсилали по одному представникові за власним бажанням і згодою комісії. У підсумку склад комісії виявився таким: українців – 71, росіян – 11, євреїв – 8, німців і поляків – по 2, білорусів, татар, молдаван, чехів, греків і болгар – по 1 особі [7].

На підставі Другого Універсалу національні меншини отримали право делегувати своїх представників до УЦР. З цією метою було визначено 202 мандати, або 25 % місць у Центральній Раді для росіян, євреїв, поляків, німців, татар та інших меншин [8]. Водночас вони отримали право на представництво у Малій Раді, а в Генеральному Секретаріаті створювалося Генеральне секретарство національних справ, очолене О. Шульгіним.

Наступним кроком українських провідників, спрямованим на забезпечення міжетнічного порозуміння, стало введення 28 липня до складу Генерального Секретаріату, представників трьох найчисельніших національних меншин – росіян, євреїв та поляків, як заступників (із 14 листопада комісарів на правах

генеральних секретарів) Генерального секретаря національних справ. Кожен із них мав право вирішального голосу при розгляді питань, які стосувалися справ його нації. Передбачалася діяльність спеціальної наради та ради при секретарстві, а також трьох національних рад при заступниках секретаря. Останні брали участь у засіданнях Генерального Секретаріату з дорадчим голосом. Вирішальним голосом вони наділялись у вирішенні питань, що входили до сфери їх компетенції. Окремим пунктом обумовлювалося, що всі розпорядження Генерального Секретаріату та його органів, щодо внутрішнього життя та прав національних меншин, видаватимуться тільки після візування їх відповідними заступниками генерального секретаря з національних справ. Всі закони та постанови, проголошені українською мовою, публікувалися також російською, єврейською та польською мовами [7]. Третім Універсалом передбачалося підготувати законопроект про національно-персональну автономію з тим, щоб гарантувати всім національним меншинам "права і свободи самоврядування в справах їх національного життя" [9, с. 90].

Свідченням реальності намірів УЦР надати національним меншинам можливість самостійно влаштовувати своє життя на території УНР стало підвищення статусу віце-секретарств у справах великоруських, єврейських та польських до рівня повноправних генеральних секретарств, а згодом і міністерств [7].

9 (22) січня 1918 р. Центральна Рада прийняла "Закон про національно-персональну автономію", текст якого увійшов VIII розділом до Конституції УНР під назвою "Національні Союзи" [10]. На думку В. Гусєва, закон не був засобом загравання з неукраїнцями, він об'єктивно випливав з ідейних засад і всієї попередньої політики УЦР, що від початку своєї діяльності виступила на захист прав національних меншостей [11, с. 79]. Усі демократичні свободи для національних меншин, ухвалені раніше, УЦР підтвердила в Четвертому Універсалі, яким проголошувалася державна незалежність України. "...В самостійній Народній Українській Республіці, – говорилося в ньому, – всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня" [12, с. 104].

На жаль, далеко не всі представники іноетнічного населення Центральної Ради ці кроки українців оцінили належно. Зокрема, під час голосування на засіданні Малої Ради за проголошення державної незалежності України з присутніх представників національних меншин цю споконвічну українську мрію підтримав лише представник революційної фракції Польської партії соціалістичної В. Корсак. До слова, поляки були мало не єдиними, хто взяв участь у збройній боротьбі за Київ на боці УЦР [13, с. 108–109]. Позиція інших меншин, зрозуміло, викликала розчарування в багатьох українців. Ігнорування ними, зокрема більшістю польської делегації, в Центральній Раді голосування за державну незалежність України пояснюється як певними стереотипами, на кшталт відродження польської держави "від моря до моря" чи "хлопського характеру" української нації, нездатної до державотворення [14, с. 133], так і тим, що державотворча діяльність Центральної Ради не була для політичних сил національних меншин України принциповим інтересом. Вони, як і раніше, її підтримували (або хоча б не заперечували), але лише тією мірою, якою вона гарантувала й узаконювала права національних меншин.

УЦР, незважаючи на гіркоту агресії більшовицької Росії, прагнула до порозуміння з російською та іншими національними меншинами. Це засвідчив Закон УНР про громадянство від 2 березня 1918 р. Відповідно до нього, юридичні підстави для набуття українського громадянства надавались усім мешканцям України, незалежно від їх національної приналежності [15, с. 173–174].

Після проголошення Західноукраїнської Народної республіки (ЗУНР) 13 листопада 1918 р. в Конституційних основах новоствореної держави "Тимчасовому основному законі про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії" національним меншинам гарантувалися рівні права з українським населенням. Доречно зауважити, що, незважаючи на воєнні дії, на території ЗУНР також здійснювалася низка заходів щодо гарантування прав національних меншин, зокрема, поляків, задоволення їхніх культурних потреб. Так, у Законі про основи шкільництва, прийнятому 13 лютого 1919 р., зазначалося: "Національним меншинам призначається право на школу в рідній мові". У травні цього року Державний Секретаріат освіти та віросповідання визнав "право прилюдності" свідоцтв за всі класи Станіславської жіночої гімназії з польською мовою викладання [16, с. 141]. Попри те, що ЗУНР забезпечувала іноетнічному населенню основні права, свободи, жодна з меншин не відгукнулась на заклики українських органів влади взяти участь у процесі державотворення [4, с. 493]. Водночас не можна не згадати про персональну участь окремих галичан неукраїнців в українських визвольних змаганнях. Це єврейський курінь у складі Української Галицької Армії, яким командував поручник С. Ляйнберг, начальник Генерального штабу (булави) УГА А. Шаманек, командувачі II та III корпусів УГА А. Вольф та А. Кравс, командувач VIII бригади УГА К. Гофман та ін.

Реакція більшості представників національних меншин на соборницький процес українського народу та підготовку договору про об'єднання ЗУНР і УНР була настороженою (євреї, росіяни) або й ворожою (поляки). 3 січня 1919 р. у Станіславі УНРада затвердила текст "Передвступного договору" і прийняла ухвалу "Про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою" [16, с. 142]. У відповідь Директорія видала Універсал УНР про Злуку із ЗУНР. У тексті Акту Соборності утверджувалось: "…Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Галичина, Буковина, Закарпаття і Наддніпрянська Україна. Здійснилися віковічні мрії, для яких жили і за які вмирали найкращі сини України. Віднині є тільки одна незалежна Українська Народна республіка. Віднині український народ увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної, незалежної української держави, на добро і щастя українського народу". Урочисте проголошення 22 січня 1919 р. на багатолюдному віче на Софійському майдані в Києві Акту Злуки стало важливим політичним і моральним фактором захисту української справи, але було негативно сприйнято частиною іноетнічного населення не лише Галичини, насамперед поляків, але й Наддніпрянщини. Після проголошення злуки, ЗУНР змінила свій державно-правовий статус і стала складовою частиною УНР зі зміненою офіційною назвою – Західна Область Української Народної Республіки (ЗО УНР).

Більшість документів УЦР, Гетьманату, ЗУНР, Директорії УНР у сфері етнонаціональних відносин та їх реалізація в умовах перманентних військових дій хоч і носила декларативний характер, все ж була свідченням готовності українського політикуму до міжнаціонального діалогу. Досвід революційної доби 1919–1921 рр. акумулював у собі низку повчальних уроків, головними з яких є усвідомлення пріоритетного значення ролі національно-етнічного чинника в державотворчих процесах, встановлення рівноправних і взаємовигідних міждержавних відносин, захист інтересів і потреб національних меншин. Очевидно, не випадково більшовики, захопивши владу, хоча й в маніпулятивних цілях, вдалися до гасел рівності націй, політики коренізації і захисту прав національних меншин. Однак, у 1930-х рр. ця політика була визнана

помилковою, і взято курс на інтернаціоналізацію та формування нової спільності людей – радянського народу.

Відновлення суверенітету і державної незалежності України на рубежі 1980–1990-х супроводжувалось вирішенням подібних проблем у сфері міжетнічних відносин, актуалізацією досвіду, набутого у свій час УНР, ЗУНР та Українською Державою. Необхідно було рішуче відмежуватись від політики тоталітарного режиму, спрямованої на асиміляцію (русифікацію) і творення штучного наднаціонального "радянського народу", яка призводила до міжнаціональної ворожнечі й конфліктів. Як відомо, у суспільній свідомості тривалий час насаджувалось дискримінаційне, великодержавницьке, а інколи й зневажливо зверхнє ставлення до неросійських націй і національних меншин. Про альтернативу цій політиці частково заговорили у контексті перебудовних процесів часів М. Горбачова, які дали поштовх до національного пробудження, до етнокультурного відродження на тлі гласності, демократизації суспільства, декларування добросусідських відносин із країнами – історичними батьківщинами національних меншин. Започатковувалися нові підходи до розбудови міжетнічних стосунків і в УРСР як передумови можливого відновлення суверенітету і незалежності України. Провід українського національно-державницького руху, очолюваний правозахисниками, дисидентами, колишніми шістдесятниками, творчою інтелігенцією, усвідомлював необхідність консолідувати сили, заручитися підтримкою всього народу, включаючи й національні меншини, насамперед із боку росіян, євреїв, поляків, кримських татар та ін.

Для українців, як і для етнічних меншин, настав період національної мобілізації, максимального залучення інтелектуальних і духовних сил для самоусвідомлення своєї етнокультурної окремішності, відродження етнічної ідентичності та консолідації, підготовки організаційних засад національно-культурного життя і правового захисту власних потреб. У вересні 1989 р. відбувся Всеукраїнський установчий з'їзд Народного Руху, 14 % делегатів якого становили представники національних меншин, зокрема, росіяни, білоруси, євреї, кримські татари, поляки, греки та ін. Було ухвалено програму, статут НРУ і, що особливо важливо, прийнято окрему резолюцію щодо забезпечення прав національних меншин в Україні. У цьому ж році Меджліс, як вищий представницький орган кримськотатарського народу, ухвалив рішення підтримати український національно-демократичний рух з його прагненням незалежної і соборної України.

Яскравим проявом єдності українців, волі українського народу до свободи, став "живий ланцюг", організований патріотичними силами 21 січня 1990 р. з нагоди 71-ї річниці проголошення Акту Злуки. Мільйони (за різними оцінками, участь в акції взяли від 1 до 3 мільйонів українців) тоді ще радянських українців узялись за руки від Києва до Львова, відзначаючи День Соборності. Основне русло ланцюга починалося в Стрию, де сходилися два відроги: один, невеликий, – із закарпатського напрямку, а другий тягнувся від Івано-Франківська. Зі Стрия живий ланцюг прямував до Львова, звідти – до Тернополя. Далі маршрут проходив через Рівне, Житомир – і до Софійської площі в Києві. Ця акція стала традиційною, щорічною і додатково засвідчила прагнення українців жити в єдиній країні.

У результаті виборів у Верховній Раді УРСР сформувалась опозиційна національно-демократична фракція – Народна Рада, що ініціювала схвалення 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Вона проголошувала самовизначення української нації, народовладдя, рівні права і свободи всіх громадян республіки, незалежно від їхнього походження, соціального та майнового стану, расової та національної належності, статі,

освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання. Декларація гарантувала "всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку" [17]. Після прийняття Декларації баланс політичних сил в Україні поступово змінювався на користь ідеї державної незалежності. Ці зміни зачепили й позицію політичного представництва етнічних меншин, діяльність створюваних ними національно-культурних та освітніх товариств.

У липні 1991 р. було створено урядовий комітет у справах національностей, а в жовтні Верховна Рада ухвалила Закон про громадянство, що надавав статус громадян усім мешканцям України, незалежно від їхнього етнічного походження, соціального та майнового становища, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань. Без перебільшення можна стверджувати, що з відновленням реальної державності України розпочалося відродження національно-культурного і громадського життя етнічних громад, які переважно підтримали Акт проголошення незалежності України, прагнення корінного етносу побудувати незалежну, демократичну, правову державу, взяли участь у Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Переважна більшість представників етнічних меншин, окрім частини росіян, стала усвідомлювати, що відновлення соборної, самостійної та незалежної України матиме важливе значення для їх долі, дасть додаткові можливості для контактів з історичними Батьківщинами.

Під егідою Народного Руху в листопаді 1991 р. в Одесі пройшов Перший всеукраїнський міжнаціональний конгрес. Півтори тисячі його учасників підтримали Декларацію про державний суверенітет України та Декларацію прав національностей України, й закликали представників усіх національностей долучитися до національно-культурного відродження республіки й утвердження її незалежності. Справжнім тестом на зрілість громадянської нації стала участь етнічних груп у Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Різноманітні національно-культурні товариства проводили велику роз'яснювальну роботу на підтримку державної незалежності України, що й дало позитивні результати. Як відомо, 90,32 % виборців серед тих, хто взяв участь у референдумі, на питання "Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?" відповіли: "Так, підтверджую" [18, с. 944]. Серед цих громадян було чимало представників національних меншин. Так, в Криму голоси кримських татар за незалежність України серед 54 % загальнокримських – були вирішальними.

Знаковою подією для правового визнання статусу національних меншин стало ухвалення 25 червня 1992 р. Закону "Про національні меншини України", що чітко регламентував права меншин, юридичні гарантії задоволення їхніх національно-культурних потреб. Цей правовий акт отримав високу оцінку не лише з боку національно-культурних товариств, але й експертів міжнародних організацій із прав людини [19, с. 300].

Правові засади життєдіяльності національних меншин посіли одне із пріоритетних місць у конституційному процесі 1990-х років, підсумком якого стало схвалення Верховною Радою 28 червня 1996 р. нової Конституції України. Закріпивши поняття "український народ" як об'єднання громадян усіх національностей, замість розпливчатого терміна "народ України", Конституція ототожнила національні права із загальними правами і свободами людини та громадянина. Принципове значення для національних меншин мають статті 23 і 24, що гарантують право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості.

Україна, обравши демократичний вектор свого розвитку, інтеграції в європейські та трансатлантичні структури, стала послідовно приводити своє законодавство щодо захисту прав і свобод національних меншин до міжнародних норм. Ратифікація Верховною Радою Рамкової конвенції Ради Європи про захист

національних меншин (грудень 1997 р.), Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (травень 2003 р.), Договори між Україною та сусідніми країнами про добросусідство, дружні відносини і співробітництво свідчили про прагнення нашої держави відповідати міжнародним стандартам захисту національних меншин, визнання їхнього права на збереження етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Конституція України 1996 р. у статтях 11, 92 п. 3 та 119 п. 3 запровадила у правову систему термін корінного народу, хоча й без відповідного його визначення та без подання переліку корінних народів. "Законодавство про статус корінних народів досі не прийнято; більшість дослідників пов'язують вирішення цього питання з визначенням правового статусу кримських татар (кримськотатарського народу)" [20, с. 44]. Самі ж кримські татари вимагали дати чітку відповідь на питання хто такі корінні народи, насамперед у правовому полі та ухвалити Закон "Про статус кримськотатарського народу в Україні" [21].

20 березня 2014 р. Верховна Рада України прийняла Постанову "Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави". У Заяві наголошувалось, що Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України. Кримськотатарському народу гарантувалися захист та реалізація невід'ємного права на самовизначення у складі суверенної і незалежної Української Держави [22].

У складних умовах економічної кризи та зовнішньої агресії, Україна відновила діяльність спеціального органу виконавчої влади для вирішення питань з міжнаціональних відносин і мовної політики. Урядовим уповноваженим з питань етнонаціональної політики був призначений Г. Друзенко. На нього було покладено повноваження щодо забезпечення взаємодії Кабміну з органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства з метою забезпечення захисту прав національних меншин і корінних народів, збереження міжнаціональної єдності та злагоди в українському суспільстві. Зараз функцію спеціального центрального органу виконавчої влади з формування політики в сфері міжетнічних суспільних відносин виконує Департамент у справах релігій та національностей Міністерства культури України.

На наше переконання, для збереження соборності України, гармонізації міжетнічних відносин необхідно активізувати підтримку культури й мови народів, що проживають в Україні, в усіх регіонах країни шляхом фінансування інноваційних освітніх, культурних, інформаційних програм. Державна підтримка ЗМІ та книговидання українською мовою, особливо у традиційно російськомовних регіонах, створення ефективної, розгалуженої навчально-освітньої й виховної інфраструктури, сприятиме консолідації суспільства. Українська мова поступово стає повноцінною єдиною державною мовою, обов'язковою для вживання в державних установах і вивчення в освітніх закладах на всій території країни. Цьому, зокрема, покликані сприяти квоти для української мови у засобах масової інформації, теле- та радіо просторі. В суспільстві активно обговорюється необхідність ухвалення окремого Закону про державний статус української мови. Важливим чинником політики в мовній сфері є реалізація державного статусу української мови у такий спосіб, який би не створював загроз для інших мов шляхом законодавчого обмеження їх використання. Не втрачає актуальності протидія будь-яким проявам ксенофобії, а також усім формам нетерпимості та дискримінації за етнічною, релігійною та расовою ознаками. Суспільний дискурс повинен зосередитись навколо обговорення проблем толерантності в суспільстві, поширення універсальних моральних норм і цінностей.

Анексія Криму та окупація частини території Донбасу, потік біженців із цих регіонів поставили перед суспільством, урядом, парламентам та президентом завдання послідовного вирішення усієї сукупності проблем, пов'язаних з облаштуванням і ресурсним забезпеченням внутрішньо переміщених осіб, забезпеченням їхньої культурної, соціальної адаптації, пошуку міжнародної підтримки, насамперед від урядів країн Європи щодо їх фінансової та іншої участі в облаштуванні жертв російської агресії.

Чисельні соціологічні опитування засвідчують, що Майдан 2013–2014 рр., революція Гідності відкрили "вікно можливостей" для формування загальнонаціональної української ідентичності. Вони відзначають тенденції щодо підвищення респондентами своєї ідентифікації як українців, поширення української мови, культури, зменшення впливу радянської культурної традиції тощо, особливо серед молоді. Так, в Україні, згідно з висновком Центру Разумкова, переважає загальногромадянська ідентичність: 95 % опитаних погоджуються з судженням "я вважаю себе громадянином України" [23].

Серед символічних соборних практик – щорічний радіодиктант національної єдності. Починаючи з 2000 р., коли перший радіодиктант прозвучав в ефірі до Дня перепоховання Тараса Шевченка у травні, кількість його учасників постійно зростає. Він проходить у День української писемності та мови 9 листопада. Цього року його девізом стала теза "Нас багато. Ми різні. Але нас об'єднує спільна мета" [24]. Участь у заході стала демонстрацією єдності з усіма, хто любить і шанує українське слово. Так, в Одесі зібралися представники національних меншин, які прийшли писати диктант у своїх національних костюмах [25].

Таким чином, досвід Української Народної Республіки та незалежної України засвідчує наскільки важливо у внутрішній політиці враховувати інтереси як титульного етносу, його право на побудову власної держави, так й інтереси національних меншин, розглядаючи такий курс як неодмінну умову збереження своєї Соборності. Євромайдан, Революція Гідності засвідчили солідарність представників національних меншин з українським рухом за очищення суспільства від корупції та підтримку європейського вибору України. Такий курс, на жаль, наштовхувався на спротив проімперських сил РФ, яка зігнорувала міжнародне право, вдалася до військової агресії, анексії Криму та підтримки сепаратистських та українофобських сил всередині України з метою її дезінтеграції. Послідовне дотримання прав і свобод корінних народів та представників інших етносів, утвердження рівноправних і толерантних міжнаціональних відносин, підтримка українського цивілізаційного вибору України з боку ЄС та інших держав є запорукою подальшого збереження її Соборності й повернення Криму.

Список використаних джерел

1. *Великочий В. С.* Феномен соборності і регіоналізму за революційної доби 1917–1919 рр. в інтерпретаціях сучасної української історіографії / В. Великочий // Іст. панорама. – Чернівці, 2008. – Вип. 6. – С. 66–76; *Його ж.* Акт злуки УНР і ЗУНР в оцінці української історіографії / В. С. Великочий // Галичина. – Івано-Франківськ, 2011. – Ч. 18–19. – С. 289–296; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада / В. Верстюк. – К., 1997; *Його ж.* День соборності України: історія виникнення, традиції й свята / В. Верстюк // Наука і суспільство. – 2012. – № 1/2. – С. 2–4; *Вовканич С.* Соціогуманістична парадигма: захист і людини, і нації : [проголошення Незалежності (1918 р.) і Соборності (здійснення акту Злуки УНР і ЗУНР у 1919 р.) України] / С. Вовканич // Світогляд. – 2009. – № 1. – С. 14–22; *Гошуляк І.* Історіографічна оцінка та національно-політичне значення Акту Злуки / І. Гошуляк // Пам'ять століть. – 2006. – № 1. – С. 4–27. *Його ж.* Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки) / І. Гошуляк. – К., 2009; *Його ж.* До питання про історіографічну оцінку та історичне значення Акту Злуки / І. Гошуляк // Шляхи та механізми консолідації українського суспільства, утвердження ідеалів соборності свободи та демократії. – К.:

КНЕУ, 2012. – С. 4–13; *Бевз Т. А.* “Соборність” і “регіоналізм” у контексті суспільно-політичної думки / Т. А. Бевз // Регіон. проблеми укр. історії. – Умань, 2008. – Вип. 1. – С. 5–17; *Її ж.* Інструкція тимчасового уряду як каталізатор боротьби за соборність етнічних українських земель / Т. Бевз // Іст. журн. – 2010. – № 1–3. – С. 14–26; *Костюк С.* Злука УНР і ЗУНР: уроки для сучасної України [Текст] / С. Костюк // Віче. – 2010. – № 2. – С. 12–16; *Паньков А.* Соборна Україна: корінні народи і національні меншини / А. Паньков // Персонал. – 2005. – № 6. – С. 43–45; *Пиріг Р. Я.* Політика гетьманської держави щодо інших етнографічно-українських територій // Проблеми соборності України у ХХ столітті (І. Ф. Курас та ін.). – К., 1994. – С. 83–89; Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки). Всеукраїнська наукова конференція / Відп. редактор Пиріг Р. Я. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009; *Сергійчук В.* Українська соборність: відродження українства в 1917–1920 роках / В. Сергійчук. – К.: Укр. видав. Спілка, 1999; *Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) / І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко. – К., 2001; Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919 рр.) / ред.: І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко, О. М. Любовець. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2004; *Солдатенко В. Ф.* Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917–1920 рр. / В. Ф. Солдатенко. – К., 2017 та ін. 2. *Регіональна* політика України: концептуальні засади, історія перспективи: Міжн. наук.-практ. конф. 10–11 лист. 1994 р. – К., 1995; Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. (До 80-річчя Акта злуки 22 січня 1919 р.). – К.: ІПіЕНД, 1999; Україна соборна: матеріали Сумської наук. конф., присвяч. 85 річниці проголошення Акту Злуки (м. Суми, 11 лют. 2004 р.) / відп. за вип. В. В. Бугаєнко. – Суми : СумДПУ, 2004; *Україна*: від самобутності – до соборності: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22–23 травня 2008 р.) / Мін-во культури і туризму, ДАКККіМ. – К.: ДААКіМ, 2008; *Державний* потенціал Української соборності: до 90-ї річниці проголошення Акта злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Чернігів – Луганськ – Херсон – Івано – Франківськ – Кіровоград: матеріали відеоконф. / Уклад. В. М. Бонко. – Чернігів, 2009; *Студії* з історії української революції 1917–1921 років: зб. наук. праць на пошану доктора істор. наук, проф. Р. Я. Пирога з нагоди 70-річчя з дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011 та ін. 3. *Грушевський М.* Народностям України // На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. 4. *Лазарович М. В.* Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз: моногр. / М. В. Лазарович. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 5. *Українська* Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. – К., 1996. 6. *Перший* Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. – К., 1996. – С. 141–142. 7. *Лазарович М.* Державна етнополітика доби Української Центральної Ради (на прикладі польської національної меншини) / Микола Лазарович // Acta Scientifica Academiae Ostroviensis 1/2013/Sectio A. 8. *Другий* Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996. – Т.1. – С. 141–142. 9. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – К., 1997. 10. *Конституція* Української Народної Республіки // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996 . – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; ред. В. А. Смолій [та ін.]. – К., 1997. – С. 335. 11. *Гусєв В.* Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки // Наук. записки Інституту політ. і етнонаціон. досліджень. – Вип. 8. – К., 1999. – С. 73–79. 12. *Четвертий* Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996 . – Т. 2: 10 грудня 1917р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; ред. В. А. Смолій [та ін.]. – К., 1997. 13. *Калакура О.* Польський чинник у діяльності Центральної Ради / О. Калакура // Наукові записки. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 103–109. 14. *Калакура О.* Ставлення польської меншини до УНР / О. Калакура // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 126–135. 15. *Українська* Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1996 . – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; ред. В. А. Смолій [та ін.]. – К., 1997. 16. *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. 17. *Декларація* про державний суверенітет України,

прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. // Голос України. – 1990. – 6 березня. 18. *Україна:* політична історія. XX – поч. XXI століття. – Київ, 2007. 19. *Національні* меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / Ред. кол.: І. Курас (гол. ред.) та ін. / Кер. авт. кол. М. Панчук. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. 20. *Паньков А.* Соборна Україна: корінні народи і національні меншини / А. Паньков // Персонал. – 2005. – № 6. – С. 43–45. 21. *Меджліс* хоче спеціальний закон для кримських татар. 03. 11. 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/politics/848263-medjlis-hoche-spetsialniy-zakon-dlya-krimskih-tatar.html. 22. *Відомості* Верховної Ради (ВВР), 2014, № 15, ст. 581. 23. *Семків В.* Українці зліва направо / Володимир Семків. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zbruc.eu/node/65255. 24. *Всеукраїнський* радіодиктант національної єдності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nrcu.gov.ua/Dyktant. 25. *Панасова Т.* Диктант, що об'єднав країну / Тетяна Панасова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.golos.com.ua/article/295817.

Олег Калакура

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ СОБОРНОСТИ УКРАИНЫ НА ФОНЕ СТОЛЕТИЯ УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

В статье рассмотрена роль межнационального единства в двух веховых событиях новейшей истории украинского народа – провозглашении Акта Соборности в 1919 г. и Акта независимости Украины в 1991 г. Проанализированы шаги украинского государства, направленные на развитие равноправных отношений украинцев и национальных меньшинств, поиск межэтнического согласия. Доказана необходимость правовой защиты интересов этнических групп, поддержки культурно-образовательных мероприятий по сохранению идентичности всех граждан. Предложены практические шаги обеспечения этнонациональных прав граждан Украины в современных условиях, защиты украинской соборности и развития гражданского общества.

Ключевые слова: соборность, Акт Соборности, независимость Украины, национальные меньшинства, этнополитика, межэтнические отношения, национальное единство, политическая нация.

Oleh Kalakura

ETHNOPOLITICAL CONTEXT OF THE UNIFICATION OF UKRAINE AT THE BACKGROUND OF THE CENTURY OF THE UKRAINIAN REVOLUTION

The article considers the role of interethnic unity in two major events of the modern history of the Ukrainian people – the proclamation of the Act of Unification of 1919 and the Act of Independence of Ukraine in 1991. The steps of the Ukrainian state aimed at developing the equal relations between Ukrainians and national minorities, the search for interethnic harmony are analyzed. The necessity of legal protection of interests of ethnic groups, support of cultural and educational events for preservation of identity of all citizens is proved. Practical steps to ensure the ethno-national rights of Ukrainian citizens in modern conditions, protection of Ukrainian unity and the development of civil society are offered.

Keywords: conciliarism, Act of Unification, independence of Ukraine, national minorities, ethnopolitics, interethnic relations, national unity, political nation.

УДК 94(477.8):321.64–055.2 “1944/1953”

Галина Чорній

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЖІНОК У ПРОЦЕСІ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ (СЕРЕДИНА 1940-Х – ПОЧАТОК 1950-Х РР.)

У статті досліджено політику тоталітарного режиму щодо жінок у процесі колективізації Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Тернопільської областей у перші повоєнні роки. На основі аналізу архівних джерел та історіографічних матеріалів розкрито форми та методи впливу радянської влади на жіноцтво у західноукраїнському селі. Висвітлено участь жінок у відбудові та розвитку сільського господарства західних областей УРСР в середині 1940-х – на початку 1950-х рр.

Ключові слова: жінки, село, колективізація, відділи з роботи серед жінок, тоталітарний режим, західноукраїнський регіон.

Перші повоєнні роки для західних областей УРСР характеризувалися відновленням радянізації регіону, яка полягала у суцільній колективізації сільського господарства, форсованій індустріалізації промислової сфери та впровадженні культурної революції. Нове керівництво розглядало жіноцтво як масштабний трудовий ресурс у виконанні державних стратегічних завдань. Взявши курс на колективізацію західноукраїнського села, радянська влада використовувала жінок у пропагуванні серед місцевого населення переваг колгоспного ладу, відбудові та організації нових колгоспів, виконанні та перевиконанні сільськогосподарських норм виробітку тощо. У свою чергу, процес насильницького насадження колгоспів характеризувався масовими репресіями та терором проти селян західних областей УРСР. З огляду на зростання зацікавленості науковців до гендерних досліджень, сучасний стан розвитку сільського господарства та нові напрямки у вивченні регіональної історії, актуальність наукової розвідки обумовлена потребою висвітлення соціально-економічних та політичних аспектів процесу колективізації західноукраїнського села та участі у ньому жінок.

Загальні тенденції насадження системи колгоспного господарювання у західних областях України досліджуваного періоду розкрито у працях М. Сеньківа [2; 14; 40], Р. Подкура [27], О. Малярчука [15], А. Киданюка [1; 26], М. Вітенка [24] та інших. У своїх наукових доробках автори характеризують передумови, перебіг та наслідки суцільної колективізації для західноукраїнського села; показують форми та методи експлуатації колгоспного селянства; висвітлюють ставлення місцевого населення до впровадження нових виробничих відносин на селі тощо. Окрім цього, соціально-політичні процеси на теренах Західної України в перші повоєнні роки розкрито у колективній монографії “Україна: Західні землі: 1944–1953 роки” [5]. Інформацію про участь жінок в організації колгоспів у західноукраїнському регіоні, а також передовиків сільського господарства подає М. Івасюта [32]. Гендерну ситуацію у радянському сільському середовищі середини 1940-х – початку 1950-х рр. аналізує М. Смольніцька [16]. Про кадрове забезпечення сфери сільського господарства західних областей УРСР з числа жінок у 1944–1953 рр. згадує у своїй публікації Г. Чорній [36].

Зважаючи на значний історіографічний доробок з даної проблематики, можемо стверджувати про відсутність окремого напрацювання, що стосується

участі жінок у процесі насадження радянською владою колгоспного ладу на території західних областей УРСР.

Мета статті – проаналізувати політику партійно-радянської влади щодо жінок у процесі колективізації західноукраїнського регіону в середині 1940-х – на початку 1950-х рр.

Друга світова війна принесла не лише величезні людські жертви, а й вплинула на всі без винятку сфери життя Західної України. Не залишилось осторонь і сільське господарство, яке зазнало значних матеріальних збитків. Приміром, скоротилися розміри посівних площ, зменшилася чисельність тяглової сили, врожайність зернових та технічних культур, практично зруйнованими були будівлі сільськогосподарського призначення [1, с. 191]. Поряд із цим радянська влада взялася насаджувати в регіоні колгоспну систему господарювання, яка вже була поширена у східних областях України. Колективізація західноукраїнського села характеризувалася жорстокістю, репресіями та депортаціями населення у віддалені регіони Радянського Союзу. Тоталітарний режим знищив багатовіковий селянський устрій, позбавивши селян можливості володіти приватною власністю [2, с. 48].

Однією із визначальних соціально-політичних передумов проведення суцільної колективізації західноукраїнського регіону було утвердження на цій території тоталітарного режиму. Радянська влада усіма можливими засобами прагнула отримати прихильність з боку місцевого населення, зокрема шляхом співпраці із жінками. Оскільки, саме жінки-активістки несли у широкі маси населення пропагандистські ідеї нової влади, агітували селян-одноосібників переходити до колективного господарства, виступали чисельною робочою силою у відновленні та розвитку сільськогосподарської сфери. Окрім цього, владні структури використовували жіноцтво у якості посередників із представниками національно-визвольного руху, які, у свою чергу, проводили антиколгоспну боротьбу. Однак, за співпрацю із повстанцями жінки піддавалися жорстоким репресивним заходам [3, с. 333].

М. Сеньків виділяє три ключові етапи колективізації. Перший характеризується початковим становленням радянської влади (1940 – перша половина 1941 рр.) та її відновленням (1944–1946 рр.), коли закладалися соціально-політичні передумови колективізації та утворювалися перші колгоспи. Другий – суцільна колективізація західноукраїнського села, початок масової ліквідації одноосібних господарств, розгортання терору проти національно-визвольного руху (1947–1948 рр.). Третій – завершення насильницької колективізації шляхом утвердження колгоспного ладу, знищення соціально-економічної бази антирадянського руху Опору (1949–1952 рр.) [4, с. 118].

На першому етапі колективізації села були створені земельні громади та використовувалася супряжна організація праці. Земельні громади розпочали свою роботу згідно постанови Раднаркому УРСР від 14 березня 1945 р. та організовувались з метою повернення селянам втрачених під час німецької окупації земельних ділянок, а також, у разі перевищення державних норм, вилучали їх надлишки [5, с. 46]. У свою чергу, супряжна праця була однією із найпростіших форм колективного господарювання, коли земля залишалася у приватній власності селян, оброблялася їх спільними зусиллями та сільськогосподарським реманентом [6, с. 10]. В основному, до складу супряг входили жінки-одноосібниці [7, арк. 128]. Вони допомагали сім’ям військовослужбовців, інвалідам війни, вдовам, бідняцьким господарствам засіяти земельні площі та зібрати врожай. Лише у 1945 р. в західних областях УРСР створено 240 тис. супряжних груп, які обробили близько 980 тис. га землі [5, с. 47]. Як бачимо, вже з того часу радянська влада розпочала підготовку

селян до ведення колективної форми господарства шляхом створення земельних громад та супряг.

Уперше колгоспи в західноукраїнському селі були організовані ще в 1940–1941 рр., а по закінченню війни розпочалося їх відновлення. У 1944 р. на території західних областей налічувалося 38 колгоспів, зокрема в Тернопільській області – 35, а в Львівській – 1 (ще по 1 у Рівненській та Чернівецькій областях). В кінці 1946 р. кількість колгоспів помітно зросла та становила 254 [4, с. 118]. Варто зазначити, що 117 з них були організовані за ініціативою жінок-активісток [8, с. 155].

Найшвидше до колгоспів вступали найбідніші селяни, оскільки через відсутність реманенту та тяглової сили ведення власного дрібного господарства було практично неможливим. Бідняки були готові об'єднатися у колгоспи, оскільки останні мали забезпечити прожитковий мінімум, а також взяти відповідальність за результати господарювання [4, с. 119].

Радянська ідеологічна система була скерована на пропагування колгоспного ладу, як єдиного правильного способу виробництва сільськогосподарської продукції. Ідеологічна обробка місцевого жіноцтва здійснювалася шляхом проведення різноманітних зборів, семінарів, нарад, лекцій та доповідей, екскурсій у передові колгоспи районів та східних областей УРСР. Окрім цього, широкого використання набуло розповсюдження у засобах масових інформацій передового досвіду жінок-колгоспниць, які змагалися за виконання та перевиконання сільськогосподарських зобов'язань.

Лекційна пропаганда була однією із найпоширеніших засобів впливу на мешканців села. Здебільшого вона стосувалася переваг колективного господарювання, завдань сталінської післявоєнної п'ятирічки, участі жінок у соцзмаганні, агітації за виконання плану хлібозаготівель тощо.

Найбільша увага зосереджувалася на проведенні різних нарад жіночого активу. Жінвідділи заздалегідь підбирали "ідеологічно підкованих" делегаток на жіночі зібрання. В основному, це були жінки-активістки, голови жіночих рад, передовики сільського господарства [3, с. 329]. На початкових етапах колективізації такі наради слугували пропагандистським методом втягнення жінок у колгоспи. Здебільшого, це була незначна частина біднячок, сільських наймичок, переселенок, які не маючи власних господарств та доходів, вбачали спасіння своїх родин у колгоспах, як вихід із злиднів та бідувань [4, с. 119].

На початку 1945 р., при обкомах західних областей УРСР відбувалися обласні жіночі наради, які були присвячені завданням жінок у відбудові народного господарства у післявоєнні роки. Увага акцентувалася, головним чином, на перевагах колгоспного життя. Жінок агітували об'єднуватися у колгоспи, а також в найшвидші терміни відновити сільське господарство. Зокрема, на першій обласній нараді жінок Станіславської області, яка відбулася 28–29 червня 1945 р. делегатки раз-у-раз наголошували: "Колгоспи – це наше щасливе життя, організуємо колгоспи та будемо їх членами. Коли ми будемо працювати в колгоспах, то ми будемо жити, а діти наші будуть жити ще краще, а не так, як за панської Польщі" [9, арк. 23].

Зростання кількості колгоспниць та передовиків сільського господарства можемо спостерігати на прикладі обласних жіночих нарад. Приміром, якщо на першій обласній нараді жінок Станіславської області, яка відбулася в 1945 р. не було жодної колгоспниці та про вступ до колгоспу мало що говорилося, то в 1948 р., в основному, доповіді жінок були спрямовані на виконання п'ятирічки в чотири роки, за повну колективізацію сільського господарства, організаційне зміцнення колгоспів, підготовку до весняної сівби, боротьбу за вирощування високих врожаїв [10, арк. 14].

Схожою була ситуація і в Львівській області, де в січні 1948 р. відбулася обласна нарада жінок-активісток. У ній взяли участь 225 колгоспниць та 128 одноосібниць. В 1945 р. на першій такій нараді, в складі делегатів із 500 жінок була лише одна колгоспниця з колгоспу ім. Хрущова Радехівського району (приїхала зі східних областей); на другій (липень 1946 р.) – 21 колгоспниця, а на останній – 225 [11, арк. 2]. Збільшення чисельності колгоспного селянства характеризується початком другого етапу колективізації.

Для популяризації колгоспного ладу серед жінок-одноосібниць радянська влада влаштовувала для них екскурсії у передові колгоспи західних областей та східних регіонів УРСР. Зокрема, лише в 1948 р. у Станіславській області проведено 13 міжрайонних екскурсій, в яких прийняли участь 192 місцевих жінки, а також колгоспниці та одноосібниці Ворошиловградської області (35 жінок) [12, арк. 6].

Для покращення масово-політичної роботи у середовищі сільських жінок центральними партійними органами влади 25 березня 1949 р. було прийнято рішення “Про стан політико-виховної роботи серед жінок на селі”. У зв’язку з цим, з керівниками агітколективів проведено наради та семінари з метою посилення агітаційно-пропагандистського впливу на місцеве населення [13, арк. 1]. Для прикладу, у 27 колгоспах Гвіздецького району Станіславської області обрано 31 жіночу раду та утворено 108 жіночих секцій. В колгоспах агітаторами працювали 248 жінок, які щодня проводили агітаційно-масову роботу серед колгоспниць. Систематично один раз в місяць відбувалися жіночі зібрання на політичну, господарську та інші тематики. Здебільшого вони стосувалися завдань жінок у здійсненні догляду за посівами, збиранні врожаю, заготівлі сільськогосподарських продуктів, трудової дисципліни в колгоспах [13, арк. 88].

Утвердження радянської влади відбувалося шляхом формування дієвого сільського активу, до складу якого входили неписьменні або малописьменні незаможні селяни або прибулі зі сходу активісти [14, с. 182]. Вони ставали “провідниками політики партії на селі та штатними працівниками пропагандистського апарату” [15, с. 9]. На загальних зборах села жінки-активістки закликали вступати до колгоспів, мотивуючи це тим, що в колгоспах “стало краще жити”.

З початку 1947 р. розпочався етап суцільної колективізації сільського господарства. Обкомами партії західних областей України був розроблений ряд заходів спрямованих на проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед жіночого населення регіону з роз’яснення рішення Пленуму ЦК КП(б)У “Про заходи підйому сільського господарства у післявоєнний період”, яка мала проходити під знаком широкого розгортання політичної роботи на селі, якнайшвидшу мобілізацію жінок до відбудови та розвитку сільського господарства.

Так, жінвідділ Тернопільського обкому партії зобов’язав жіночі структури на місцях з 9 березня 1947 р. провести районні та сільські наради жінок з метою залучення їх до виконання цієї постанови; провести семінари для голів жіночих рад та керівників секцій з вивчення постанови Пленуму; організувати для жінок читання лекцій та доповідей, залучивши кращих жінок-агітаторів, позаштатних інструкторів, керівників агітколективів; пропагувати серед жіночого населення колгоспну форму ведення сільського господарства, як “шлях до культурного та заможного життя селян” тощо [16, арк. 31–32].

Аби спрямувати жіночу ініціативу в необхідному для партії руслі, досить часто на обласних жіночих нарадах були присутні знатні жінки-передовики УРСР, які ділилися досвідом своєї роботи, закликаючи жіноче населення західних областей України вступати до колгоспів. Так, на Львівській обласній

нараді жіночого активу (12–13 січня 1948 р.) були присутні Герої Соціалістичної Праці УРСР – ланкові Київщини Олена Хобта та Марія Лисенко, Сумщини – Агрипина Пармузіна [11, арк. 3]. Одноосібницям надавали поради: "Вступайте до колгоспу, організовуйте дружню роботу, підвищуйте трудову дисципліну. Наші колгоспи – це наше весілля, наше радісне життя, це наше щастя" [17, с. 170].

Їх пропагандистські виступи за перевагу колективного господарювання та організаційне зміцнення колгоспів впливали на свідомість учасниць наради, оскільки надавали жінкам відчуття особистої значущості. Виголошення власної мотивації спонукало жінок досягати все кращих результатів та брати нові, часом нереальні зобов'язання.

Жіночі ради та жінделегатки приймали активну участь у залученні жінок до організації колгоспів. В кінці 1947 р. у Станіславській області утворено 44 колгоспи, у яких працювало 1823 жінки. Приміром, в колгоспі ім. І. Франка Коломийського району створеного в серпні з 52 одноосібних господарств, працювало 40 жінок; в колгоспі ім. Шевченка Снятинського району з 37 таких господарств – 17 жінок [18, арк. 66].

Непоодинокі випадки, коли організаторами колгоспів були жінки. Найбільша активність цього процесу проявлялася в Кутському, Снятинському, Городенківському та Заболотівському районах Станіславської області. Наприклад, в Кутському районі колгосп "Нове життя" організований за ініціативи голови жіночої ради Анни Славицької. Загалом, у 1948 р. в області утворено 168 колгоспів, з ініціативи жінок – 32. Після обласної наради активу жінок (жовтень 1948 р.) організовано ще 15 колгоспів (з ініціативи жінок – 8) [10, арк. 4].

У Бережанському районі Тернопільської області на початку 1947 р. організовано 2 колгоспи, до яких залучено 60 жінок. В с. Демня ініціаторами та організаторами колгоспу були голова жіночої ради Анна Тимків та член жіночої ради Марія Ковальчук; до колгоспу вступило 10 жінделегаток цього села [16, арк. 30]. В Почаївському районі відбудовано 6 колгоспів, 4 з них в 1947 р. В усіх колгоспах 575 працездатних осіб, в тому числі 348 жінок [19, арк. 98].

У 1948 р. у Львівській області функціонувало 285 колгоспів, 52 з яких організовано жіночими радами. В них об'єднано близько 17 тис. одноосібних господарств. Передовими районами по колективізації були: Сокальський – 33 колгоспи, Краснянський – 19, Золочівський – 19. В колгоспах працездатного населення – 20506 осіб, з них 12809 жінок, що становило 53 % від загальної кількості працюючих [11, арк. 32; 48].

У Дрогобицькій області в 1948 р. утворено 568 колгоспів, до яких залучено близько 30 тис. селянок-біднячок та середнячок. У другій половині 1948 р. посилилася масова колективізація західноукраїнського регіону, внаслідок чого діяльність жіночих рад та делегатських зборів в організації колгоспів значно зросла. Слід відмітити, що найактивніше процес залучення жінок до колгоспної системи господарювання відбувався у Дрогобицькій області, де на початку 1950 р. в колгоспах працювало майже 180 тис. жінок [20, арк. 32] та було колективізовано 84,4 % селянських господарств [4, с. 124].

Повільнішими темпами відбувалася примусова колективізація Тернопільської, Станіславської та Львівської областей, оскільки там панували усталені пережитки приватної власності, а також повстанцями здійснювався супротив колгоспному ладу [4, с. 121]. Зокрема, в окремих районах Львівської області було організовано лише 5–6 колгоспів та колективізовано всього 14 % одноосібних господарств. Це стосувалося Жовківського, Заболотцівського, Яворівського та Івано-Франківського районів. Основною причиною відставань від колективізації в цих районах, за словами голови Львівського облвиконкому Кузьми Пелехатого, була незадовільна робота жіночих рад та жіночого активу [21, арк. 45–46]. Хоча

ззовні жінки й ніби лояльно ставилися до процесу колективізації, однак залишаючись при своїх переконаннях, чинили опір насадженню колгоспного ладу шляхом пасивної співпраці із радянською владою.

Завершальний етап суцільної колективізації характеризувався повним утвердженням колгоспного ладу та кількісним зростанням жінок у колгоспах, які, практично перетворилися на "новітніх рабів". Варто зазначити, що в Станіславській області станом на 1 лютого 1950 р. налічувалося 552 колгоспи, в яких працювало 69967 жінок. Лише в 1949 р. організовано близько 300 колгоспів, в які об'єдналися 45451 господарств, нараховувалося 90902 працездатних, з них 54540 жінок. Для прикладу, за листопад-грудень 1949 р. в колгоспи Отинянського району Станіславщини залучено більше 2 тис. жінок. У с. Глибоке лише за 5 днів до колгоспу ім. Б. Хмельницького вступили 85 % жінок села [22, арк. 10]. Така жіноча активність зумовлювалась насильницькими методами залучення жіноцтва до колгоспів, зокрема обкладання одноосібних господарств непосильними податками, шантажем, залякуваннями, депортаціями тощо.

У зв'язку із збільшенням репресивно-каральних заходів, вже до початку 1952 р. колективізовано 95,2 % селянських господарств західноукраїнського регіону, що складало 99,2 % посівної площі [4, с. 124]. Зокрема, до роботи в колгоспах Львівщини залучено близько 170 тис. жінок [23, арк. 3].

Незважаючи на те, що довоєнний рівень виробництва сільськогосподарської продукції не був відновлений, насильницька колективізація призвела до збільшення рівня хлібозаготівель. Щоб виконати плани хлібоздачі, селяни були вимушені віддавати останні запаси. У інформаційних звітах відділу з роботи серед жінок Станіславського обкому партії зазначалося, що в 1948 р. близько 10 тис. жінок приймали участь в реалізації державного плану хлібозаготівлі [10, арк. 18].

Основною формою оплати праці в колгоспі був трудодень. Обсяги виплати за трудодень були мізерними, а той взагалі не виплачувалися, оскільки залежали від частини продукції, яка залишилася в колгоспі в кінці господарського року після повного розрахунку із державою [2, с. 49]. Перед жінками-колгоспницями ставилися нереальні трудові мінімуми, які не кожна жінка могла осилити. Зокрема, у Вишнівецькому районі Тернопільської області у 1950 р. з 5422 колгоспниць трудові мінімуми виробили лише 3570 жінок [25, арк. 121–122]. Досить часто, аби виробити один трудодень доводилося працювати 3–4 дні [26, с. 179]. У Калушському, Галицькому, Бурштинському, Лисецькому районах Станіславської області в 1948 р. деякі колгоспниці не виробили жодного трудодня [10, арк. 21]. Жінок, які не виконали мінімуму трудоднів виганяли з колгоспу, притягували до кримінальної відповідальності, позбавляли присадибних ділянок.

21 лютого 1948 р. проти працівників, які не виконували трудоднів та підривали дисципліну в колгоспах, ухвалено указ Президії Верховної Ради СРСР "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антинародний паразитичний спосіб життя", який був закритий від громадськості та не висвітлювався у ЗМІ [27, с. 64]. Згідно даного указу переслідувалися особи, які протестували проти колективізації або через віковий, сімейний та фізичний стан не могли працювати у колгоспах та зосереджувалися на індивідуальному господарстві. Для прикладу, у селі Довжки Турківського району Дрогобицької області вдова Параска Романчук у зв'язку зі станом здоров'я не змогла виробити колгоспну норму трудоднів. Місцева влада звинуватила її у саботажі та відібрала частину ріллі, переоравши картопляне поле [2, с. 54].

У перші повоєнні роки сфера сільського господарства була переповнена жіночими кадрами. Серед загальної кількості працюючих вони становили близько 80 %, освоювали професії трактористів, комбайнерів, механізаторів та інші, притаманні, зазвичай, чоловікам [28, с. 165]. Окрім цього, жінки працювали головами колгоспів та членами їх управлінь, бригадирами, завфермами, ланковими, зоотехніками тощо [29, арк. 128].

Незначна кількість жінок обіймали керівні посади у колгоспах. В 1948 р. головами колгоспів Дрогобиччини працювали 4 жінок [30, арк.45], а в Львівській області у 1953 р. – 7. Однак, до звітно-виборчих зборів 1953 р. їх нараховувалося 11. Місцеві органи влади звинуватили 4 жінок у саботажі, а відтак, останні були звільненні з посад та піддані адміністративно-податковому тиску [31, арк. 31].

У розвитку тваринництва, зернових та технічних культур жінки-колгоспниці відігравали важливу роль, тому основна маса жінок була зосереджена на роботі у ланках та тваринницьких фермах. Керували ланками переважно жінки. Так, у 1948 р. з 8821 ланки в колгоспах Дрогобицькій області, 8787 ланками керували жінки [20, арк. 37–38]. У колгоспах Львівщини в 1950 р. працювало понад 7 тис. ланкових, 897 доярок, 950 свинарок [32, с. 141].

Під час процесу колективізації створювалися державні машинно-тракторні станції (МТС), які забезпечували колгоспи технікою. Наприкінці 1950 р. в західних областях функціонували 237 МТС [5, с. 54], у яких працювала значна кількість жінок. Скажімо, в 1951 р. в Станіславській області налічувалося жінок-механізаторів: 107 трактористок, 11 комбайнерів, 6 машиністів, 7 помічників бригадирів тракторних бригад, а також 7 жіночих тракторних бригад, зокрема при Заболотівській, Богородчанській, Лисецькій, Букачівській, Кутській, Станіславській, Чернелицькій МТС [33, арк. 16]. У свою чергу, в 1950–1953 рр. на Тернопільщині працювали 1088 жінок-механізаторів [34, арк. 14].

Одна із нагальних проблем сфери сільського господарства повоєнних років – кадрове забезпечення. Працівників катастрофічно не вистачало, тому потрібно було організувати швидку та якісну підготовку та перепідготовку спеціалістів. Навчання жінок, які працювали у колгоспах відбувалося шляхом масового агротехнічного навчання. Зазвичай, воно проходило в обласних та районних центрах, при колгоспах та МТС. В кожному колгоспі організовувалися агротехнічні гуртки, до яких залучалися всі без винятку колгоспниці. Так, у Дрогобицькій області в 1947 р. у таких гуртках навчалося майже 2 тис. жінок [30, арк. 38], а на Станіславщині в 1949 р. близько 13 тис. [29, арк.129]. В 1949 р. у Львівській області працювало 478 агротехгуртків, якими охоплено 4523 колгоспниці; зоогуртків – 423 (охоплено 2761 колгоспниця) [35, арк. 12].

Радянське керівництво постійно контролювало процес підготовки кваліфікованих робітничих кадрів для сфери сільського господарства. Жінвідділи обкомів партії спільно з політсекторами обласних Управлінь сільського господарства систематично проводили роботу з підготовки механізаторських кадрів із числа жіночого населення, а з березня 1950 р. почав діяти інститут помічників начальників політвідділів МТС з роботи серед жінок [36, с. 157]. Для прикладу, лише на Станіславщині впродовж 1950 р. підготували 168 жінок-механізаторів (з них 47 трактористок та 11 комбайнерів) [33, арк. 16], а в школах механізаторів сільського господарства Львівщини навчалася 441 жінка [37, арк. 106].

Однією із основних форм експлуатації колгоспного селянства було соціалістичне змагання. Оскільки, матеріально-технічної бази колгоспів практично не було, радянська влада виробництво сільськогосподарської продукції намагалася компенсувати шляхом трудового запалу жінок-колгоспниць.

Передовиків сільського господарства заохочували різноманітними нагородами, орденами, медалями, грамотами, занесенням на дошку пошани тощо. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 24 квітня 1948 р. “Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці та нагородження орденами і медалями СРСР колгоспників, робітників МТС та радгоспів за отримання високих урожаїв пшениці, кукурудзи, рису, льону, цукрового буряка, соняшника, конюшини, люцерни та тимофіївки”, сприймався населенням як “могутня зброя мобілізації всіх сил та засобів колгоспів” [10, арк. 5].

Станом на початок лютого 1948 р. в Дрогобицькій області нараховувалось більше 3 тис. жінок-колгоспниць, з них близько трьохсот кращих ланкових. Серед 25 колгоспників представлених до нагород медалями та грамотами було 20 жінок [30, арк. 2]. У 1952 р. із 701 нагородженої особи в галузі сільського господарства Львівщини – 655 жінок [23, арк. 4].

Жінки-передовики, здебільшого, були вмілими та старанними працівниками. Серед них можна виокремити – Євдокію Климко та Катерину Щербань з Дрогобиччини, Ольгу Беркету, Федору Безуглу та Уляну Баштик з Львівщини, Стефанію Кошень з Тернопільщини та ще багато інших.

Трудове суперництво приносило досить хороші результати. Деякі господарства, бригади, ланки, колгоспниці досягали непоганих показників. Жінки виконували та перевиконували норми виробітку. Зокрема, у 1948 р. О. Садова із колгоспу ім. Хрущова Заболотівського району Станіславської області виростила по 700 ц цукрового буряка з га [38, арк. 21]. Того ж року в колгоспі ім. І. Франка Ходорівського району Дрогобицької області ланка Ф. Нестор зібрала з кожного га по 21 ц жита (на площі 20 га), а ланка Г. Воркут – по 103 пуди жита на площі 25 га [30, арк. 36]. В 1946 р. ланкова артілі ім. І. Франка Краснянського району О. Беркета одержала по 480 ц цукрових буряків з га [32, с. 118]. Ланка Ю. Предко із колгоспу “Нове життя” Кам’янка-Бузького району Львівської області у 1950 р. виростили врожай по 80 ц кукурудзи з га на площі 10 га [35, арк. 71].

Жінки виконували в колгоспах найважчу роботу. Зокрема, в одному із колгоспів Ходорівського району Дрогобицької області половину всіх зернових культур колгоспниці вижали серпами, виконуючи при цьому по 2–3 норми. Згідно плану, колгосп повинен був зібрати хліб за 12 робочих днів, а зібрав за 7. Працювали жінки і їздовими по доставці зерна на заготівельні пункти. В колгоспі ім. І. Франка Нижнє-Устрицького району їздові-колгоспниці вивозили за день по 25 ц зерна [20, арк. 32–33].

Незважаючи на важкі та несприятливі умови праці, жінки-механізатори перевиконували свої виробничі завдання. Так, станом на 20 вересня 1953 р. жіноча тракторна бригада Підволочиської МТС Тернопільської області, в якій працювали 6 жінок виробила 677 га умовної оранки в термін та провела всі види тракторних робіт. Трактористка цієї бригади Тетяна Кульбіда перевиконала норму на 160 %.

З 23 трактористок, що працювали у Бережецькій МТС Кременецького району, 18 систематично виконували та перевиконували свої завдання. Жіноча тракторна бригада Підволочиської МТС по виробітку зайняла перше місце не тільки серед жіночих, але й усіх тракторних бригад області [34, арк. 12].

Варто зазначити, що такі високі показники були рідкістю, а радянська пропаганда видавала одиничне за загальне. Окремі ланки та бригади хоч і вирощували високі врожаї, однак матеріально-технічна база колгоспів залишалася відсталою. Значна частина передовиків була лише штучним витвором пропагандистської машини. Під прикриттям фіктивних показників, яких нібито досягали окремі колгоспники, зростали норми виробітку для решти

селян, діяв тотальний контроль за результатами, а ті, що їх не виконували каралися [2, с. 52–53].

Нагальною проблемою, яка звужувала жіночу мобільність у колгоспах була відсутність дитячих ясел та садочків. У 1949 р. через брак коштів та продуктів харчування, у 44 % колективних господарствах західноукраїнського регіону не було жодних дитячих ясел та садочків. Так, згідно плану розповсюдження сезонних колгоспних ясел на території Львівщини у 1949 р. їх мало б бути 5600, однак було відкрито лише 2200 [39, арк. 51–52]. Втім, у порівнянні з 1948 р. кількість сезонних дитячих ясел при колгоспах області зросла у 5 разів [39, арк. 29].

Жіноче населення західноукраїнського регіону було активним учасником антирадянського руху Опору. Місцеві жінки підтримували та допомагали повстанцям не лише через націоналістичні переконання, а й через родинні відносини із чоловіками, які були членами ОУН та бійцями УПА. У свою чергу, влада використовувала жінок у якості безпосереднього зв'язку із партизанами.

Учасники повстанського руху чинили опір насадженню колгоспного ладу. Антиколгоспна боротьба супроводжувалася бойовими діями, а також носила широкий агітаційно-пропагандистський характер. Повстанці розповсюджували брошури, журнали, газети, листівки, проводили вишколи, мітинги, збори тощо. Вони закликали селян не вступати до колгоспів, не усуспільнювати інвентар та тяглову худобу, не виходити на роботу [40, с. 429; 431].

За зв'язок із повстанцями та "вороже ставлення до колгоспного ладу, намагання перешкодити організаційно-господарському зміцненню колгоспів" жінок переслідували та шантажували, арештовували та депортовали у найвіддаленіші райони СРСР. Зокрема, у жовтні 1947 р. з Дрогобицької області було виселено 4559 сімей оунівців, серед яких було 6410 жінок [3, с. 333].

Таким чином, політика радянської влади щодо жінок у процесі колективізації західноукраїнського села носила експлуатаційний характер. Жінки виступали основним трудовим ресурсом, який використовувала тоталітарна система у відбудові всіх довоєнних потужностей сільськогосподарської сфери. Насадження колгоспного ладу відбувалося шляхом масової ідеологічної обробки та репресивних заходів. Цінова та податкова політика, мізерна плата за трудодень, соціалістичне змагання, важкі умови праці, відсутність колгоспних дитячих ясел тощо були одними із основних форм утиску жінок у колгоспах.

Список використаних джерел

1. *Киданюк А. В.* Матеріально-технічне забезпечення колгоспів Західної України упродовж 1944–1950 рр. / А. В. Киданюк // Український селянин. – Черкаси, 2014. – Вип. 14. – С. 191–194. 2. *Сеньків М.* Форми та методи експлуатації колгоспного селянства західного регіону України (кінець 40 – початок 50-х рр. XX ст.) / Михайло Сеньків // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – Дрогобич: Вид. ДДПУ ім. І. Франка, 2013. – Вип. 32. Історія. – С. 47–57. 3. *Попп Р.* Політика радянської системи щодо жіноцтва Дрогобиччини у перші повоєнні роки (1944–1953) / Руслана Попп // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск III. – Дрогобич: Посвіт, 2017. – С. 328–336. 4. *Рожик Н. С.* Західноукраїнське село: колективізація селянських господарств (1944–1952 рр.) / Н. С. Рожик, М. В. Сеньків // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2015. – Т. 23, вип. 23. – С. 117–125. 5. *Кондратюк К.* "Україна: Західні землі: 1944–1953 роки" / К. Кондратюк, М. Леськів. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 104 с. 6. *Півоварчук В. М.* Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939 – червень 1941 років): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. М. Півоварчук. – Львів, 2000. – 16 с. 7. *Державний* архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської області), ф. П–1, оп. 1, спр. 452, 194 арк. 8. *Жіночі* студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні: монографія / [за загал. ред. Л. Смоляр]. – Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с. 9. *Держархів* Івано-Франківської області, ф. П–1, оп. 1, спр. 265, 102 арк. 10. *Держархів* Івано-

Франківської області, ф. П–1, оп. 1, спр. 800, 147 арк 11. *Державний* архів Львівської області (далі – Держархів Львівської області), ф. П–3, оп. 2, спр. 499, 59 арк. 12. *Держархів* Івано-Франківської області, ф. П–1, оп. 1, спр. 885, 6 арк. 13. *Держархів* Івано-Франківської області, ф. П–1, оп. 1, спр. 964, 179 арк. 14. *Сеньків М.* Дії більшовицького режиму зі створення соціально-політичних передумов суцільної колективізації західноукраїнського села (1944–1947 рр.) / Михайло Сеньків // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки. – 2011. – Вип. 17. – С. 178–185. 15. *Малярчук О.* М. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944–1964 рр., західні землі України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О. М. Малярчук. – Львів, 2005. – 22 с. 16. *Державний* архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської області), ф. П–3, оп. 1, спр. 989, 110 арк. 17. *Смольніцька М.* До проблеми становища чоловіків і жінок у сільському соціумі в УРСР в середині 1940-х на початку 1950-х рр. / Мирослава Смольніцька // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 166–178. 18. *Держархів* Івано-Франківської області, ф. П–1, оп. 1, спр. 595, 135 арк. 19. *Держархів* Тернопільської області, ф. П–3, оп. 1, спр. 994,129 арк. 20. *Держархів* Львівської області, ф. П–5001, оп. 10, спр. 173, 56 арк. 21. *Держархів* Львівської області, ф. П–3, оп. 3, спр. 85, 143 арк. 22. *Держархів* Івано-Франківської області, ф. П–1, оп. 1, спр. 1066, 15 арк. 23. *Держархів* Львівської області, ф. П–3, оп. 4, спр. 661, 129 арк. 24. *Вітенко М.* Завершальний етап та основні наслідки колективізації на території західних областей УРСР (1948–1953 рр.) / Микола Вітенко // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2013. – Вип. 23–24. – С. 125–130. 25. *Держархів* Тернопільської області, ф. П–3, оп. 1, спр. 1945, 134 арк. 26. *Киданюк А.* Соціальне становище селян Західної України у 1944–1950 рр. / Андрій Киданюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 178–183. 27. *Подкур Р.* Реакція сільського населення на вимогу виконання обов'язкового мінімуму колгоспного трудодня у повоєнній УРСР / Роман Подкур // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2011. – Вип. 16. – С. 61–70. 28. *Смольніцька М.* Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика / Мирослава Смольніцька // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К, 2011. – Вип. 16. – С. 162–174. 29. *Держархів* Івано-Франківської області, ф. П–1, оп. 1, спр. 996, 159 арк. 30. *Держархів* Львівської області, ф. П–5001, оп. 9, спр. 276, 53 арк. 31. *Держархів* Львівської області, ф. П–3, оп. 4, спр. 941, 179 арк. 32. *Івасюта М. К.* Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / М. К. Івасюта. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с. 33. *Держархів* Івано-Франківської області, ф. П–1, оп. 1, спр. 1357, 149 арк. 34. *Держархів* Тернопільської області, ф. П–3, оп. 1, спр. 2606, 133 арк. 35. *Держархів* Львівської області, ф. П–3, оп. 3, спр. 461, 78 арк. 36. *Чорній Г. В.* Участь жінок у кадровому забезпеченні Західної України в середині 1940-х – початку 1950-х рр. (на прикладі Дрогобицької, Львівської, Тернопільської та Станіславської областей) / Г. В. Чорній // Історичний архів. Наукові студії: збірник наук. праць. – Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – Вип. 19. – С. 153–160. 37. *Держархів* Львівської області, ф. П–3, оп. 3, спр. 562, 143 арк. 38. *Держархів* Івано-Франківської області, ф. П–1, оп. 1, спр. 771, 127 арк. 39. *Держархів* Львівської області, ф. П–3, оп. 3, спр. 140, 229 арк. 40. *Сеньків М.* Антиколгоспна боротьба ОУН–УПА (1944–1952) / Михайло Сеньків // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 17. – С. 428–436.

Галина Чорний

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПО ОТНОШЕНИЮ К ЖЕНЩИНАМ В ПРОЦЕССЕ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ ЗАПАДНО-УКРАИНСКОГО РЕГИОНА (СЕРЕДИНА 1940-Х – НАЧАЛО 1950-Х ГГ.)

В статье исследована политика тоталитарного режима по отношению к женщинам в процессе коллективизации Дрогобычской, Львовской, Станиславской и Тернопольской областей в первые послевоенные годы. На основе анализа архивных источников и историографических материалов раскрыты формы и методы воздействия советской власти на женщин в западно-украинском селе. Освещено участие женщин в восстановлении и развитии сельского хозяйства западных областей УССР в середине 1940-х – начале 1950-х гг.

Ключевые слова: женщины, село, коллективизация, отделы по работе среди женщин, тоталитарный режим, западно-украинский регион.

Halyna Chorniy

THE SOVIET GOVERNMENT POLICY CONCERNING WOMEN IN THE PROCESS OF THE COLLECTIVIZATION OF THE WESTERN UKRAINIAN REGION (MIDDLE 1940S– BEGINNING OF 1950S)

The paper investigates the policy of a totalitarian regime concerning women in the process of collectivization of Drohobych, Lviv, Stanislav and Ternopil regions in the first post-war years. On the basis of the archival sources and historiographical materials, it analyses the forms and methods of the influence of Soviet power on women in the Western Ukrainian village. The focus is on the participation of women in the reconstruction and development of agriculture in Western Ukraine in the mid-1940s and early 1950s.

Keywords: women, village, collectivization, departments on work among women, totalitarian regime, Western Ukrainian region.

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94(100):327

Вячеслав Ціватий

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ УКРАЇНЦІВ ТА УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ СВІТОГЛЯДНИХ, ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИХ І ПРОТОКОЛЬНО-ЕТИКЕТНИХ ПРАКТИКАХ ДОБИ РАННЬОГО МОДЕРНОГО ЧАСУ (XVI–XVIII СТ.): ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

У статті аналізується зовнішня політика і дипломатична практика європейських держав від доби раннього Модерного часу (XVI–XVIII ст.) до сьогодення. Особливу увагу приділено інституціональному розвиткові дипломатичних служб, дипломатичного інструментарію, нормам протоколу та етикету провідних держав Європи і України. Визначено особливості формування образів українців та України в європейських політико-дипломатичних поглядах, протокольно-етикетних і суспільних практиках в інституціональному контексті.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, протокол, етикет, дипломатична практика, Європа, Україна, образи українців та України.

XVI–XVIII століття – досить важливий, і водночас складний і неоднозначно визначений у політико-дипломатичному контексті період суспільно-політичного життя та ідентичності українців. Цю добу раннього Модерного часу в житті українського народу заполонили такі політичні процеси, як перехід усіх українських земель під владу Речі Посполитої, наростання визвольної боротьби, створення національної державності в ході Хмельниччини, подальша втрата завоювань тощо.

В українській політиці, дипломатії та культурі це була колоритна і плідна епоха пошуку та самоідентифікації українцями себе на європейському просторі, як принципово інституційна складова їх подальшого розвитку і самоутвердження, формування образів українців та України в поглядах інших народів, і перш за все – європейських народів, а також шляхів та пошуку ідентичності українців у цьому складному вирі суспільно-політичих проявів, механізмів та шляхів подолання конфліктних ситуацій регіональної ідентичності.

Міжнародні відносини, зовнішня політика і дипломатія провідних держав Європи доби Середньовіччя та раннього Нового часу уособлювалися в образі та діях їх правителів (владарів-державців), оскільки підходи, принципи, переконання, рішення та практичні дипломатичні дії здебільшого визначали й загальний поступ дипломатії зазначеного періоду, і визначили її подальший розвиток під впливом національних особливостей та інституціональних процесів упродовж XVI–XVIII століть.

Компаративний аналіз і порівняння конкретних зовнішньополітичних доктрин і моделей дипломатії в історичній ретроспективі ставить передусім головною й обов’язковою умовою певний рівень абстрагування від історичного та політико-

інституціонального контексту розвитку подій та окремих чинників політико-правових процесів у міжнародно-політичних регіонах. Тобто, головний акцент робиться на контекстний і фактологічний дискурс, що формується історичною або політичною наукою. Адже зовнішньополітичні доктрини і моделі дипломатії формують поряд з науковцями й практиками і політичні áктори, які діють цілеспрямовано й усвідомлено, добре орієнтуючись в політико-дипломатичній та інституціональній системах координат.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій, автор пропонує підійти до досліджень, які існували раніше, з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування політико-дипломатичних систем та систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду.

Поняття "інституціоналізація" активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій тощо).

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби раннього Модерного часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б. М. Гончар, О. Б. Дьомін, В. О. Дятлов, С. В. Віднянський, Н. Г. Подаляк, М. В. Кірсенко, А. І. Кудряченко, О. П. Машевський, С. В. Пронь, О. І. Сич, Т. В. Чухліб, Н. М. Яковенко та інші. Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового і Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, російської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл.

Спеціальні фундаментальні дослідження із зазначеної тематики відсутні. В цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав, проблем її доктринального забезпечення, свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду під впливом реформаційних і модернізаційних процесів, тобто вказати на

всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін, а також модернізаційних процесів. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних та консульських служб провідних європейських держав.

Упродовж своєї багатовікової історії Україна, на всіх етапах існування державності, активно впроваджувала в процесі державотворення елементи дипломатичного протоколу, етикету та церемоніалу в контексті загальноєвропейської дипломатичної практики. Для доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.), а також впродовж до початку XX століття, для Європи характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики, дипломатичної практики і дипломатичних служб держав європейського простору. У добу раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) відбувається об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення політики та органів зовнішніх зносин держав Європи [1; 2; 3, с. 268–274].

Постійна дипломатична служба у XVI–XVIII століттях набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Філіп де Комін, політик і дипломат початку XVI століття, відзначає: "Два могутніх владарі-державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить посередництвом досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки" [4, с. 299–309].

Одне з центральних місць у теорії й практиці дипломатії раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) посідали саме проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади у сфері зовнішніх зносин і дипломатичної практики [5, с. 196–203]. Особливий інтерес у дипломатичній спадщині XVI–XVIII століть викликає питання інституційного розвитку української дипломатичної практики, норм протоколу та етикету, які формувалися на початковому етапі становлення європейської системи держав, тобто за доби раннього Нового часу. У цей час середньовічна мапа Європи піддається суттєвим змінам. Головним напрямом державно-правових та інституціональних процесів на Європейському континенті став напрям політичної централізації, як найбільш оптимальний, історично виправданий та об'єктивно обумовлений.

Українські землі в XVI–XVIII століттях теж були інтегровані в цей загальноєвропейський процес, хоча і в своєрідній формі. Бо вони, роздроблені та ослаблені золотоординським ігом стали об'єктом експансії та опинилися в складі різних держав – Польщі, Литви, Угорщини, Молдавії, Московського князівства, Кримського ханства, Туреччини та ін. У цей період, кінець XV – середина XVI століть, більшість українських земель знаходилась у складі Великого князівства Литовського й Корони Польської, які аж до самої Люблінської унії (1569 р.) становили два інституційно самостійних політичних організми і зберігали свою державну окремішність.

Таким чином, у XVI столітті українські землі втратили національну єдність, але продовжували бути важливим елементом інституціонального розвитку європейської зовнішньої політики і дипломатії, хоча і в складі інших держав.

У XVI–XVIII столітті в історії України відбулося чимало важливих історичних подій. Складні зовнішньополітичні й внутрішні умови негативно впливали на соціально-економічний, політичний, правовий і культурний розвиток українських земель, але спинити його не могли. Це проблемне питання, але, безумовно, одне – що Україна доби раннього Нового часу розвивалася під благодатним впливом загальноєвропейської політичної, інституціональної та правової культури [6].

Широкого розвитку у XVI–XVIII століттях отримала дипломатія як засіб міжнародної політики. Адже саме ця інституція мала своє спеціальне призначення – здійснення зовнішньої політики держави мирними засобами. У політичному розмаїтті Європи з'явилася нова інституціональна постать – молоде Московське князівство, а на перетині між Заходом і Сходом, західноєвропейської та східноєвропейської зовнішньої політики та дипломатії – українські землі, частина яких перебувала у складі Польсько-Литовської держави. Про це з певністю свідчать дипломатичні документи XVI–XVIII століть. Саме в цей період в Європі відбувається інституціональний процес формування і розвитку норм церемоніалу, етикету та елементів протоколу, порядок поведінки за кордоном власних дипломатів кожної з держав, норми спілкування з іноземними послами. Ті ж ідеї, але в стислій формі, визначали й поведінку представників держави за кордоном. У сукупності ці правила-норми, які регулювали всю зовнішню сторону дипломатичних зв'язків, складали посольські звичаї тієї чи іншої держави. Вийнятком не стала і Польсько-Литовська держава в цілому, і українські землі, зокрема. Саме дипломати повинні були відстоювати прийняті норми посольського звичаю. За дрібницями етикету та елементів дипломатичного протоколу поставали питання політики держави, її ідеології, престижу верховної влади та інституцій, образу держави.

Отже, норми посольського звичаю кожної держави формувалися в конкретних історичних умовах, а сам інституціональний процес норм протоколу, церемоніалу й етикету відбувався на загальноєвропейському рівні. Нові умови, новий статус багатьох держав вимагали нового дипломатичного інструментарію, нових методів і форм державної обрядності, у тому числі й дипломатичної. На формування посольського звичаю, елементів дипломатичного протоколу європейських держав мало вплив співвідношення західноєвропейських, східних і візантійських звичаїв [7].

Упродовж наступних століть відбувся процес непохитної формалізації, інституціоналізації посольського звичаю, дипломатичної практики та елементів дипломатичного протоколу в усіх державах Європи, наближаючи його до церемоніалу, дипломатичного протоколу і етикету Нового часу (XIX століття).

Роз'єднаність українських земель, відсутність політичного центру, важкий іноземний гніт, спустошливі турецько-татарські навали – усе це гальмувало як розвиток продуктивних сил, так і становлення української політичної та правової культури. Але незважаючи на складні соціально-політичні умови, в яких розвивалася українська політична і правова культура, її подальший поступ не міг зупинитися. Українські землі поступово інтегрувалися в європейську систему міжнародних відносин, яка формувалася в добу раннього Нового часу. Україна продовжувала розвиватися, поєднуючи в собі кращі традиції минулого та тогочасні досягнення європейських держав, і, зокрема, у сфері міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії. Уже в XV–XVI століттях назва "Україна" фігурує в багатьох офіційних документах, у мемуарах, художніх творах, народних думах та піснях.

На розвиток українських дипломатичних традицій та протокольної практики XVI–XVIII століть вагомий внесок мали – козацька дипломатія, дипломатія Дмитра Вишневецького, дипломатія Богдана Хмельницького. Козацька дипломатична служба була достатньо відомою у всій Європі. Її представників приймали при дворах європейських монархів. Доба Гетьманату залишила в спадок Україні надбання дипломатії Івана Виговського, Івана Мазепи, Пилипа Орлика [8].

Дипломатична діяльність Пилипа Орлика мала не лише практичні, а насамперед – ідеологічні результати. Саме завдяки його безперервній боротьбі за незалежність України, розроблена ним державна конституція "Конституція прав

і свобід Запорізького війська”, сприяли тому, що в тогочасній Європі було сформовано образ України та погляди в пересічних громадян, що незалежна Україна потрібна Європі як противага Російській імперії, що зміцнювалась й виникла на базі Московського царства.

За наступних гетьманів – Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського та правління Малоросійської колегії Україна поступово перетворилися на провінцію Російської імперії і знаходилась під впливом її дипломатичної практики та протоколу. Набуваючи дедалі більше національних рис, політична і правова культура України доби раннього Нового часу значно вплинула на подальший розвиток української державності, інституцій, правової системи та національної культури, особливостей національного протоколу, етикету та дипломатичної практики [9, с. 71–72].

Величезним досягненням XVI–XVIII століть було формування образів українців і політичних поглядів про те, що Козацька держава, Гетьманщина стали духовними спадкоємцями Київської Русі [10, с. 197–201; 11, с. 136–141]. Вони наполегливо зміцнювали наснагу державницько-національної свідомості, яка, витримавши нелегкі випробування у XVIII, перейшла у XIX–XX століття [12, p. 26–29].

У той час знаковою постаттю, яка формувала позитивні образи українців та України в міжнародно-політичному контексті був саме славетний Тарас Григорович Шевченко (1814–1861). Цей досвід не втратив своєї актуальності і на сьогодні, оскільки практичний доробок цього суспільно-політичного діяча ми вшановуємо з великою повагою і вивчаємо його спадщину. Він доклав чимало зусиль, щоб сформувати позитивний образ України як державного утворення та образи українців як нації серед інших народів, формував їх погляди на гідну українську націю та дружні народи в той складний історичний період українського буття, коли тривав пошук українцями своєї ідентичності та місця в європейській суспільно-політичній думці та європейському просторі, сприяв подоланню ментальних стереотипів та відшуковував нові об’єднуючі стереотипи та шляхи подолання “ментальних” кордонів у країнах світу.

Саме як художник, він звернув увагу тогочасних діячів культури (ще будучи кріпаком). Його талант відчинив перед ним двері до навчання і дав можливість увійти в коло відомих та впливових людей, які домоглися його викупу з кріпацтва і допомогли юнакові одержати освіту. Значення Тараса Шевченка як живописця, художника, гравера вже могло б забезпечити йому почесне місце в історії мистецтва. Та все ж Тарас Шевченко увійшов в історію української та світової літератури як поет, який прославив Україну та її образ.

Мова – це багатофункціональний інструмент із арсеналу дипломатичного інструментарію, який послуговується людству повсякденно як в суспільно-політичному житті, так і в міждержавних відносинах гідно нести образи українців і України у різних країнах і регіонах світу.

За допомогою мови кожен громадянин формулює та висловлює думки, виражає почуття й емоції, пізнає навколишній світ й орієнтується у світовому просторі. Але, крім комунікативної, мислетворчої, інститутворчої, політичної, емотивної, експресивної, гносеологічної та інших функцій мова може виступати й націєтворчим чинником. Мова не є універсальною характеристикою всіх націй. Однак в історії формування української нації та позитивних образів українців і України українська мова відігравала особливу роль.

У цьому контексті варто звернутися до історії української літературної мови. Нова українська література сповнена сил і натхнення почала бурхливо розвиватися від кінця XVIII століття. На новий рівень розвитку українську мову піднесли Т. Шевченко й П. Куліш. Текстові фрагменти мозаїки діяльності й творчості Тараса Григоровича Шевченка складаються в грандіозне полотно

українського національного відродження, у центрі якого знаходиться постать Тараса Шевченка, майстерність слова і діяльність якого слугували чинником формування української модерної нації.

Варто згадати далекі події 1840 року, коли у своїх спогадах О. Афанасьєв-Чужбинський писав: "…Появление "Кобзаря" мигом разбудило апатию и вызвало любовь к родному слову…" [13, с. 3–4]. Українські діячі XIX століття доклали багато зусиль для реалізації природної потреби розширення сфер функціонування української мови, робилися спроби запровадження її в освіту, науку, церкву (Кирило-Мефодіївське товариство 1840-х років, українське національно-культурне відродження кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст.), що певною мірою спонукало царський уряд Російської імперії вбачати в цьому культурно-гуманітарному процесі політичну загрозу. І як наслідок, багатьма царськими указами заборонялося її використання. Найбільш горезвісні з них – Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року. Ці документи забороняли україномовну освіту, науку, театральні вистави, переклади, публічні виступи та ін.

Знаково, що в цей час, коли вживання української мови обмежувалося державою, і українська мова не могла повноцінно виконувати своїх функцій (насамперед, комунікативну – забезпечення спілкування в різних сферах життя), українська мова виконала іншу функцію – консолідаційну: вона не лише стала об'єднавчим чинником українців у боротьбі за їх національні права, але й об'єднала, поділений між різними імперіями (Російською та Австрійською імперіями), український народ. Українська мова, зокрема і, завдячуючи зусиллям і дієвості слова Тараса Шевченка, стала основним націєтворчим чинником і сформувала вагомі традиції інституційно-політичного розвитку української нації. Враховуючи різні історіографічні підходи щодо виникнення й еволюції української нації – примордіалістський і модерністський [14, с. 265], варто все ж акцентувати увагу на тому, що в історії формування української нації українська мова відіграла особливу роль у XVIII–XIX століттях.

Важливим етапом формування позитивного іміджу України та утвердженню схвальних образів українців та України слугувало XX і початок XXI століття. Зовнішньополітичні стратегії України початку XXI ст. в європейському міжнародно-політичному регіоні, формування й реалізація адекватної зовнішньої культурної політики та євроінтеграційного курсу потребують визначення інституціональних основ, основних параметрів цього регіону та місця в ньому України, зокрема в культурно-гуманітарному та освітньому просторі [15, с. 243–245].

Культурна дипломатія є дієвою формою міжнародних відносин і ефективним засобом формування позитивного іміджу держави за кордоном. Саме на початку XXI ст. вона поповнила інструментарій дипломатії й стала результативно впроваджуватися на практиці провідними державами світу щодо формування позитивного міжнародного іміджу держави [16].

Культурно-інформаційні центри є стрижневим елементом зовнішньої культурної політики України. Усі заходи, проведені культурно-інформаційними центрами, в остаточному підсумку повинні працювати на формування сприятливого зовнішньополітичного іміджу держави, що спрямована на підвищення його міжнародного престижу та іміджу України, образу України як європейської держави.

Отже, спираючись на стратифікаційні ретроспективні порівняння маємо можливість констатувати, що у період XVI–XIX століть, і в Західній, і в Східно-Центральній Європі дипломатичні засоби застосовувалися як правило одні й ті ж, прийнаймні схожі, хоча, звичайно, існували і розбіжності, обумовлені особливостями історичного розвитку держав, національними звичаями і

характером міжнародних відносин західноєвропейського і східно-центральноєвропейського регіонів. Дипломатична практика, норми протоколу і етикету, церемоніал та посольський звичай не залишалися незмінними та стійкими, вони постійно оновлювалися, сприятливо реагуючи на зміни в міжнародному житті Європи, а також на особливості розвитку суспільства.

Упродовж XVI–XVIII ст. відбувся процес непохитної інституціоналізації посольського звичаю, дипломатичної практики, дипломатичного протоколу та церемоніалу. Українська дипломатія та елементи дипломатичного протоколу (посольства, дипломатичне листування, дипломатичний церемоніал) активно застосовувалися в XVI–XVIII ст. і свідчили про Україну, як європейську державу, що активно боролась за незалежність, за своє місце в сім'ї європейських народів.

Процес інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії охопив усі держави Європи, отримав інституційне завершення в рішеннях Віденського конгресу (1814–1815 рр.). З першої чверті XIX ст. починається новий етап в історії європейської дипломатії. Для України, протягом другої половини XVIII ст. і до 1917 р. тривав процес творення "української духовної республіки" – розвитку духовної та політико-правової культури (література, мистецтво, періодика, виникнення науково-просвітницьких та політичних угруповань, партій, товариств, створення національного шкільництва).

Усе вищевикладене переконує нас у тому, що ті традиції, які складалися віками, зберігають свою силу та привабливість і в наш час, формуючи позитивні образи українців та України в європейській суспільно-політичній думці та політико-дипломатичному просторі. Але одночасно присутні проблеми, які потребують нагального вирішення: багато архівних матеріалів як в Україні, так і за рубежем чекають на своїх дослідників саме з питань вивчення європейської та української дипломатичної спадщини й подолання ментальних кордонів і стереотипів щодо образів українців та України, а також узагальнення їх історичних коренів та компаративного аналізу.

Список використаних джерел

1. *Властные* институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время: Монография / отв. ред. Т. П. Гусарова. – М.: КДУ, 2011. – 600 с. 2. *Придворная* культура эпохи Возрождения / под ред. Л. М. Брагиной, В. М. Володарского. – М.: Издательство "Политическая энциклопедия", 2014. – 301 с. 3. *Ціватий В. Г.* Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В. Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: "ДЕМІД", 2000. – Вип. 4. – С. 268–274. 4. *Коммин Филипп де.* Мемуары / Ф. де Коммин; пер. с франц. Ю.П. Малинин. – М.: Наука, 1987. – Кн. 1. – Гл. XIV. – С. 299–309. 5. *Кальер Ф., де.* О способах ведения переговоров с государями: Перевод первого французского издания 1716 г. / Ф. де Кальер. – М.: Б.и., 2000. – 208 с. 6. *Яковенко Н. М.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Наталя Яковенко. – К.: Laurus, 2012. – 472 с. (Серія "Золоті ворота"; вип. 2). 7. *Шевчук В. О.* Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII ст.: У 2-х книгах / Валерій Шевчук. – К.: Грамота, 2007. – Книга 1. – 720 с. 8. *Чухліб Т. В.* Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Тарас Чухліб. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – 3-тє вид. – 616 с. 9. *Циватый В. Г.* Застольный/столовый этикет, традиции питания и тренды украинской национальной кухни: институционально-региональное измерение / Вячеслав Циватый // Традиционная культура в современном мире. История еды и традиции питания народов мира. Материалы I Международного симпозиума. – Москва, 2014. – С. 71–72. 10. *Ціватий В. Г.* Східна Європа в Ранньомодерну добу (XVI–XVIII століття): Реформація як чинник зовнішньополітичних і суспільно-політичних процесів / В. Г. Ціватий // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали III Міжнародної наукової конференції (м. Суми, 23–24 листопада 2017 року). У 2-х частинах. Суми, 2017. – Частина I. – С. 197–201. 11. *Ціватий В. Г.* Інституції та дилеми європейської дипломатичної практики доби раннього Нового часу (XVI–

XVIII ст.) / В. Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2016. – Вип. 21. – Частина І. – Серія "Історичні науки". – С. 136–141. 12. *International* Relations. Edited by Stephen McGlinchey. – Bristol, England, 2017. – Part I: DIPLOMACY. – P. 26-36. 13. *Чужбинский А.* Воспоминания о Т. Г. Шевченке / А. Чужбинский. – СПб., 1861. – 206 с. 14. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. Монографія / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с. 15. *Циватый В. Г.* Внешняя культурная политика Украины: модель и институциональное развитие в XXI веке / В. Г. Циватый // Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии (вторая половина XX – начало XXI в.): материалы международной научно-практической конференции, Витебск, 25–26 апреля 2013 г. / Вит. гос. ун-т; редкол.: А. П. Косов (отв. ред.) [и др.]. – Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2013. – С. 243–245. 16. *Сучасні* європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: монографія / За ред. А. І. Кудряченка. – К.: "Фенікс", 2014. – 444 с.

Вячеслав Циватый

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗА УКРАИНЦЕВ И УКРАИНЫ В ЕВРОПЕЙСКИХ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ, ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ И ПРОТОКОЛЬНО-ЭТИКЕТНЫХ ПРАКТИКАХ ПЕРИОДА РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ (XVI–XVIII ВВ.): ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА

В статье анализируется внешняя политика и дипломатическая практика европейских государств от раннего Нового времени (XVI–XVIII ст.) до современности. Особенное внимание уделено институциональному развитию дипломатических служб, дипломатическому инструментарию, нормам протокола и этикета ведущих государств Европы и Украины. Определены особенности формирования образов украинцев и Украины в европейских политико-дипломатических взглядах, протокольно-этикетных и общественных практиках в институциональном контексте.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, институционализация, протокол, этикет, дипломатическая практика, Европа, Украина, образы украинцев и Украины.

Vyacheslav Tsivatyi

INSTITUTIONALIZATION OF THE IMAGE OF UKRAINIANS AND UKRAINE IN THE EUROPEAN WORLD-VIEW, POLITICAL-AND-DIPLOMATIC AND PROTOCOL-AND-ETIQUETTE PRACTICES OF THE EPOCH OF EARLY MODERN PERIOD (16TH–18TH CENTURY): HISTORICAL RETROSPECTIVES

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the early time of the Modern period. Particular attention is given to the institutional development of the diplomatic services, the diplomatic tools, the rules of the protocol and etiquette of the main States of the Europe and of Ukraine. The author outlines major features of shaping and evolution of the image of Ukrainians and of Ukraine in the European political and diplomatic outlook and in social practices within their institutional context.

Keywords: foreign policy, diplomacy, institutionalization, protocol, etiquette, diplomatic practice, Europe, Ukraine, image of Ukrainians and Ukraine.

УДК 339.94(477+476) “2005/2009”

Степан Василишин

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ У НОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ УМОВАХ (2005–2009 РР.)

У статті автор розглядає економічну співпрацю між Україною та Республікою Білорусь упродовж 2005–2009 рр., акцентує увагу на договірно-правовій базі цих зв’язків, досліджує основні тенденції та проблеми двосторонніх економічних відносин.

Ключові слова: Україна, Республіка Білорусь, торговельно-економічна співпраця, договір, відносини.

Економічний напрям співпраці в українсько-білоруських відносинах є ключовим для обох держав. На сучасному етапі українсько-білоруські економічні взаємини в значній мірі залежні від геополітичної ситуації, що склалася на теренах Східної Європи. Ця тенденція має безпосередній вплив на динаміку торговельно-економічної співпраці між Україною та Республікою Білорусь, оскільки суттєво обмежує потенційні можливості розширення міждержавного економічного співробітництва. За таких умов першочерговим завданням для керівництва двох країн постає необхідність ведення регулярного діалогу з основних питань економічної взаємодії, розширення інституційного співробітництва у сфері економіки, а також вміння відмовитися від протекціоністських заходів та торговельних обмежень як засобів тиску на країну-сусідку з метою врегулювання проблемних питань.

Метою статті є аналіз основних тенденцій економічної співпраці України і Республіки Білорусь у нових геополітичних умовах упродовж 2005–2009 рр., а також окреслення основних проблем, які перешкоджали динамічному розвитку двосторонньої економічної взаємодії у вказаний період.

Історіографічною базою роботи слугували праці білоруських та українських науковців. Двосторонні економічні відносини України з Республікою Білорусь знайшли відображення у розвідках Д. Юрчака [11], М. Плаксенко [12] О. Валіон [13], М. Левицької [14], В. Засадко [5], Д. Демичева [15] та ін. Однак основний масив інформації ми почерпнули із матеріалів фондів Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України, а також документів, що містяться на офіційних сайтах вищих органів державної влади Республіки Білорусь і України.

Знаковою подією для подальшого розширення українсько-білоруських економічних зв’язків стала Помаранчева революція 2004 р. в Україні. Попри політичні розбіжності, викликані зміною владної верхівки та переорієнтацією зовнішньополітичного курсу Української держави, ця подія мала позитивне значення для активізації двостороннього торговельно-економічного співробітництва. Пожвавлення взаємин у сфері економіки було викликане спробою керівництва двох країн, спираючись на низку об’єктивних чинників (погіршення міждержавних політичних зв’язків, територіальна близькість, тісні коопераційні та технологічні зв’язки на міжгалузевому та виробничому рівнях, наявність добре розвинених та взаємопов’язаних транспортних систем), перенести акцент у міждержавних відносинах з політичної складової в економічну.

Як і раніше, основні тенденції та проблеми співпраці України та Білорусі у сфері економіки обговорювалися у рамках роботи міжурядової комісії з питань

торговельно-економічного співробітництва. Одинадцяте (перше після зміни на початку 2005 р. політичної еліти в Україні) її засідання відбулося 24 березня 2005 р. у Києві під головуванням першого віце-прем'єр-міністра України А. Кінаха та заступника голови уряду Республіки Білорусь В. Семашко. За підсумками роботи комісії сторони підписали протокол, який передбачав реалізацію низки заходів у різних сферах двостороннього торговельно-економічного співробітництва, а також розвиток договірно-правової бази [1, арк. 97–98]. Варто зазначити, що досягнуті в ході роботи міжурядової комісії домовленості посприяли розвитку нової тенденції у двосторонніх економічних взаєминах – зростанню товарообігу між країнами.

Позитивно оцінили результати одинадцятого засідання українсько-білоруської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва і президенти двох країн. Так, під час зустрічі 27 серпня 2005 р. в Казані (у рамках саміту глав держав-учасниць СНД) В. Ющенко та О. Лукашенко висловили своє задоволення позитивною тенденцією зростання обсягів взаємних торговельно-економічних операцій і відзначили, що міжурядова комісія з питань економічної співпраці є ефективним механізмом для розширення співробітництва у сфері економіки. Разом з тим, лідери двох країн заявили про значний нереалізований потенціал у двосторонніх торговельно-економічних взаєминах, зокрема у сфері промислової кооперації, взаємних інвестиціях, енергетиці, транскордонному співробітництві [1, арк. 150].

Зважаючи на економізацію формату двосторонніх українсько-білоруських відносин, тема економічного співробітництва між двома країнами стала домінантною під час візиту прем'єр-міністра України Ю. Єханурова до Республіки Білорусь восени 2005 р. Основна увага у ході міждержавних переговорів була приділена питанням українсько-білоруської співпраці в енергетичній та транспортній сферах, а також лібералізації торговельних взаємин [2, арк. 43]. За підсумками робочої поїздки сторони підписали низку важливих двосторонніх документів економічного спрямування: протокол про внесення змін до угоди про вільну торгівлю від 17 грудня 1992 року (призвів до ратифікації білоруським парламентом Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Білорусь про вільну торгівлю), угоду про проведення спільних науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у галузі озброєння і військової техніки, договір про взаємну охорону прав на результати інтелектуальної діяльності, що створені та надані під час двостороннього військово-технічного співробітництва [3].

У рамках роботи, спрямованої на інтенсифікацію українсько-білоруських економічних взаємин, окремо слід відзначити діяльність профільних міністерств і відомств двох країн. Так, 22 грудня 2005 р. під час робочого візиту міністра промисловості Республіки Білорусь А. Русецького до України, відповідно до угоди про виробничу та науково-технічну кооперацію, було підписано протокол про номенклатуру та обсяги взаємного постачання промислової продукції на 2006 рік. Крім того, А. Русецький і В. Шандра (міністр промислової політики України) затвердили програму розвитку виробничої кооперації і сервісного обслуговування в сільгоспмашинобудуванні між міністерствами промислової політики України та Білорусі [4].

Слід зауважити, що нова позитивна тенденція зростання товарообігу між Україною та Білоруссю, яка намітилася з початку 2005 року виявилася довготривалою і в значній мірі була обумовлена високим рівнем практичної реалізації міждержавних домовленостей. Про це, зокрема, свідчать матеріали брифінгу виконувача обов'язків начальника управління інформації МЗС Білорусі О. Попова. У своєму виступі, аналізуючи чинники, які дозволили закріпити позитивну тенденцію зростання обсягів взаємних торговельно-економічних

операцій, О. Попов особливо відзначив виконання за підсумками 2005 року основних доручень міжурядової комісії з питань економічного співробітництва: підписання контракту на постачання у 2006 році української електроенергії в Білорусь, забезпечення конкурентоспроможних тарифів на перевезення білоруських вантажів до українських портів, а також поповнення договірно-правової бази міждержавних економічних взаємин [3].

Аналізуючи основи українсько-білоруської співпраці в економічній сфері, не можливо оминути увагою недержавні інституції, які спрощують налагодження підприємницьких контактів між господарюючими суб'єктами двох країн. Серед таких об'єднань варто виділити Українську спілку промисловців і підприємців, яка тісно співпрацює з Білоруською науково-промисловою асоціацією та Мінською столичною спілкою промисловців і підприємців. Окремо слід відзначити діяльність асоціацій українських та білоруських банків, які 19 січня 2006 р. уклали угоду про співробітництво. Підписаний документ передбачав: зміцнення ділових зв'язків та співпраці між банками і організаціями обох країн; здійснення обміну інформацією про стан економіки України та Білорусі, їхні банківські системи; сприяння поширенню передового досвіду у сфері банківських технологій і банківських послуг; проведення спільних консультацій, нарад, конференцій з питань фінансово-банківської діяльності [5].

Впродовж 2005–2007 рр. значущість та пріоритетність українсько-білоруських економічних взаємин у загальній структурі міждержавних відносин значно зросла. Про це, зокрема, у своєму інтерв'ю на початку березня 2008 р. заявив міністр закордонних справ Республіки Білорусь С. Мартинов. "На сьогоднішній день економіка є базисом двосторонніх відносин, а обсяг товарообігу Білорусі з Українською державою перевищує показники взаємної торгівлі України зі США. Наша південна сусідка входить в трійку основних торгових партнерів Білорусі, а ми посідаємо третє місце в торговому обороті України серед країн СНД. Вважаю, що така тенденція взаємодії двох держав у сфері економіки, а також взаємодоповнюваність економічних систем і обопільне прагнення розвивати торговельно-економічні відносини дозволять врегулювати існуючі між країнами протиріччя та виведуть українсько-білоруські міждержавні відносини на рівень стратегічного партнерства", – зазначив з цього приводу глава білоруського зовнішньополітичного відомства [6].

Значною проблемою для подальшого розширення українсько-білоруського економічного співробітництва стала глобальна фінансово-економічна криза 2008 р., яка зачепила всю світову економіку і безпосередньо вплинула на економічні системи України та Білорусі. Так, уже з 1 січня 2009 р. намітилося швидке падіння обсягів міждержавних торговельно-економічних операцій. Ця тенденція викликала серйозне занепокоєння у керівництві обох республік і на фоні відновлення двосторонніх політичних контактів на найвищому рівні стала темою переговорів між В. Ющенком та О. Лукашенком, які відбулися 20 січня 2009 р. у Чернігові. У ході бесіди президенти двох країн обговорили комплекс заходів для пожвавлення українсько-білоруського торговельно-економічного співробітництва в умовах світової фінансово-економічної кризи, а також широке коло питань двосторонньої співпраці у сфері транзитних перевезень і транспорту (можливості створення балто-чорноморського транспортного коридору). Окремо слід відзначити домовленості глав України та Білорусі про взаємодію у галузі енергетики. З даного питання, зокрема, було укладено меморандум про співробітництво в енергетичній сфері та прийнято рішення про відновлення експорту української електроенергії до Республіки Білорусь [7].

Головним підсумком вказаної зустрічі стало підписання Меморандуму між Кабінетом Міністрів, Національним банком України і Урядом, Національним банком Республіки Білорусь про напрацювання системи заходів з інтенсифікації

двостороннього торговельно-економічного співробітництва в умовах світової фінансово-економічної кризи. У цьому документі Україна та Республіка Білорусь, з метою мінімізації наслідків глобальної економічної кризи, взяли на себе зобов'язання розширювати міждержавну взаємодію за наступними напрямами: заохочувати взаємну участь українських та білоруських суб'єктів господарювання у різних галузях економіки шляхом розширення взаємного постачання продукції і надання послуг на основі економічної конкуренції; сприяти розвитку співпраці між підприємствами малого і середнього бізнесу двох країн; вжити додаткових заходів щодо усунення технічних бар'єрів у двосторонній торгівлі; спрямувати діяльність міжурядової українсько-білоруської змішаної комісії з питань торговельно-економічного співробітництва на вирішення питань, пов'язаних з подоланням негативного впливу фінансової кризи, аж до повної стабілізації ситуації. Крім того, відповідно до статті 2 зазначеного меморандуму, сторони домовилися підвищувати ефективність функціонування системи взаємних розрахунків під час здійснення зовнішньоекономічної діяльності шляхом застосування національними банками України та Білорусі конкретних заходів щодо врегулювання питань, пов'язаних із забезпеченням безперешкодного проведення розрахункових операцій між господарюючими суб'єктами двох республік [8]. Слід підкреслити, що вказаний документ, в умовах завершення терміну дії Міждержавної програми довгострокового економічного співробітництва між Україною і Республікою Білорусь на 1999–2008 рр. (програма, як зазначає український політолог Г. Максак, не була продовжена через високий рівень її декларативності [9]), став на період глобальної фінансово-економічної кризи основним нормативно-правовим актом, який регулював українсько-білоруські економічні відносини. Однак, у подальшому меморандум про напрацювання системи заходів з інтенсифікації двостороннього торговельно-економічного співробітництва в умовах світової кризи не став нормативною основою для формування нової стратегії розвитку економічного співробітництва між Україною і Республікою Білорусь на довгострокову перспективу.

Після зустрічі В. Ющенка з О. Лукашенком у січні 2009 р. в Чернігові, 27 березня у цьому ж місті відбулося засідання консультаційної ради національних банків Республіки Білорусь і України. Підсумком її роботи стала домовленість спільно забезпечувати вільний обіг української національної валюти (гривні) між кореспондентськими рахунками білоруських банків в Україні. Сторони також обговорили можливості та умови відкриття кредитних ліній між національними банками двох країн, з метою розширення використання національних валют у взаємних розрахунках між українськими та білоруськими підприємствами [10].

Прагнення України та Республіки Білорусь відновити позитивну тенденцію у динаміці двостороннього торговельно-економічного співробітництва, а також необхідність повної реалізації досягнутих раніше домовленостей в економічній сфері привернули увагу президентів двох держав і стали темою робочої зустрічі, яка пройшла 6 травня 2009 р. у Гомелі. Під час переговорів В. Ющенко та О. Лукашенко основну увагу приділили виробленню спільних шляхів для подолання наслідків світової економічної кризи. У цьому контексті глави України та Білорусі висловили сподівання, що регулярне обговорення на найвищому рівні економічного аспекту двосторонніх відносин, в умовах глобальної фінансової кризи надасть необхідного імпульсу для виходу на позитивну траєкторію збільшення обсягів взаємного товарообігу. Президенти двох країн також домовилися доручити прем'єр-міністрам приступити до практичної реалізації досягнутих між керівниками України та Білорусі домовленостей. "Наші прем'єри повинні обов'язково зустрітися і прийняти

рішення з економічних проектів… Якщо прем'єр-міністри реалізують намічене, то ефективність економічного співробітництва між двома республіками буде ще більшою", – зазначив з цього приводу за підсумками переговорів президент Білорусі О. Лукашенко [10]. Крім того, сторони домовилися, напередодні запланованої зустрічі між главами урядів двох країн, провести чергове засідання міжурядової комісії з питань торговельно-економічного співробітництва [10].

На виконання домовленості між президентами України та Білорусі, 2 червня 2009 р., у Чернігові відбулося шістнадцяте засідання українсько-білоруської комісії з питань економічної співпраці, яку очолили перші віце-прем'єри двох країн А. Турчинов і В. Семашко. В ході її роботи білоруська делегація запропонувала українській стороні активізувати діяльність щодо конкретних напрямків двостороннього співробітництва, зокрема розширити виробництво пасажирських вагонів на спільному білорусько-українському підприємстві. На засіданні комісії сторони також підписали план заходів щодо реалізації Меморандуму між Кабінетом Міністрів, Національним банком України і Урядом, Національним банком Республіки Білорусь про напрацювання системи заходів з інтенсифікації двостороннього торговельно-економічного співробітництва в умовах світової фінансово-економічної кризи. Крім того, учасники засідання домовилися доручити міністерствам палива та енергетики двох держав провести до кінця 2009 р. чергове засідання спільної робочої групи з співробітництва в енергетичній сфері й розглянути на ньому питання постачання електроенергії, газу, участі в спільних енергетичних проектах, освоєння альтернативних джерел енергії та впровадження енергозберігаючих технологій [11, с. 184–185].

12 червня 2009 р. розпочалася робоча поїздка прем'єр-міністра Республіки Білорусь С. Сидорського до України. Як зазначає у своєму дослідженні білоруський історик Д. Юрчак, у ході цього візиту було досягнуто справжнього прориву у співробітництві двох країн в економічній сфері [11, с. 80]. На наш погляд, дане твердження білоруського науковця є цілком обґрунтованим, оскільки результати робочої поїздки С. Сидорського до Києва мали позитивний ефект і призвели до започаткування нових тенденцій в українсько-білоруському торговельно-економічному співробітництві.

Так, основними підсумками переговорів між прем'єр-міністрами України та Білорусі стало укладання міждержавного контракту на постачання української електроенергії до Республіки Білорусь, який почав діяти з моменту підписання, а також обговорення можливості використання національних валют у взаєморозрахунках між суб'єктами господарювання двох республік. Крім того, С. Сидорський зробив заяву про встановлення Білоруссю національного режиму для торгівлі українськими товарами і скасування 10-відсоткового мита щодо української продукції, що існувало раніше [11, с. 80].

Зважаючи на те, що зовнішньоекономічна стратегія Української держави своїм пріоритетним напрямком визначила поглиблення торговельно-економічних взаємин із західноєвропейськими країнами, а також враховуючи посилення економічного тиску щодо Республіки Білорусь з боку Російської Федерації, важливе значення для подальшого розвитку двосторонньої українсько-білоруської економічної співпраці відіграло започаткування Європейським Союзом у 2009 році проекту "Східне партнерство". У рамках цієї ініціативи ЄС, перед Україною та Республікою Білорусь з'явились нові, значно ширші, можливості для розширення міждержавного співробітництва, у першу чергу, в енергетичній та транспортній сферах, що обумовлювалося транзитним статусом двох республік. Значний потенціал співпраці між Україною та Білоруссю в галузі енергетики був пов'язаний із відновленням експорту української електроенергії до сусідньої країни та подальшим її транзитом до прибалтійських держав, зокрема Литви [12]. Це, на наш погляд, максимально відповідало економічній

стратегії України, оскільки забезпечувало вихід вітчизняних енергетичних компаній на ринок електроенергії Європейського Союзу.

Однак, за слушним зауваженням М. Плаксенко, найперспективнішим напрямом міждержавного співробітництва в рамках "Східного партнерства" була можливість тристоронньої співпраці з реалізації проекту щодо створення міжнародного транспортного коридору Балтійське море – Чорне море, який передбачав організацію перевезення вантажів між портами Іллічівськ та Клайпеди через Мінськ [12]. Для України та Республіки Білорусь пріоритетність даного проекту обумовлювалася ще й тим, що він відкривав перед обома республіками можливість доступу до кредитних ресурсів ЄС, які виділялися на розвиток відповідних інфраструктурних проектів.

Таким чином, упродовж 2005–2009 рр. на фоні погіршення міждержавних політичних взаємин, пов'язаних із різними зовнішньополітичними курсами двох країн, Україна та Республіка Білорусь зосередили основний акцент у двосторонніх відносинах на торговельно-економічному співробітництві й досягли у цьому напрямку значних успіхів. Економізація формату українсько-білоруських зв'язків переконливо свідчить про значущість та пріоритетність саме економічної складової у двосторонніх взаєминах та її позитивний вплив на загальну структуру міждержавного співробітництва. Вказаний період характеризувався наявністю чітких тенденцій зростання обсягів двосторонніх торговельно-економічних операцій, пожвавленням товарообігу між країнами, економічною співпрацею, пов'язаною зі значною увагою з боку керівництва обох держав до даної сфери взаємин, реалізацією спільних економічних проектів (в рамках ініціативи ЄС "Східне партнерство"), взаємодією в рамках інституційних організацій, створених з метою розширення економічного співробітництва між Україною та Білоруссю. Разом з тим, упродовж 2005–2009 рр. у структурі українсько-білоруських економічних відносин були наявними широке коло проблем, які стримували інтенсифікацію міждержавних економічних взаємин. До них, зокрема, варто віднести негативний вплив світової фінансово-економічної кризи на економіки двох республік, завершення терміну дії Міждержавної програми довгострокового економічного співробітництва та відсутність нормативної основи для формування подальшої стратегії розвитку економічного співробітництва між країнами на довгострокову перспективу, збереження торговельних бар'єрів на ринку один одного, недостатньо високу інвестиційну активність. Однак, загалом, Україна і Республіка Білорусь у економічній сфері були і залишаються стратегічними партнерами, взаємно зацікавленими у розширенні співробітництва в цьому напрямку.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі ГДА МЗС України), ф. 1 (Основна діяльність), оп. 6, спр. 14923. Організація офіційних та робочих візитів Президента, Прем'єр-міністра та Міністра закордонних справ України (2005 рік). – 211 арк. 2. *ГДА МЗС України*, ф. 8 (Посольство України в Республіці Білорусь), оп. 97, спр. 318. Організація офіційних та робочих візитів Президента, Прем'єр-міністра, Міністра закордонних справ України (2005 рік). – 60 арк. 3. *Материалы* брифинга и. о. начальника управления информации – пресс-секретаря МИД А. А. Попова, проведенного для представителей СМИ 2 февраля 2006 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/a9918f0f728a7b09.html. 4. *О визите* Министра промышленности Беларуси в Украину [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/b71eb2033a8817d8.html. 5. *Засадко В. В.* Інституційний базис стимулювання розвитку економічної співпраці України з Республікою Білорусь / В. В. Засадко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sp.niss.gov.ua/articles/1131/. 6. *Интервью* Министра иностранных дел Республики Беларусь С. Мартынова журналу "Беларусская думка" (№ 3 от марта 2008 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mfa.gov.by/press/smi/be6a67494c6e5bd2.html. 7. *Беларуси* и Украине необходимо сохранить високую динамику торгово-экономических отношений

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://president.gov.by/ru/news_ru/. 8. *Меморандум* між Кабінетом Міністрів України, Національним банком України і Урядом Республіки Білорусь, Національним банком Республіки Білорусь про напрацювання системи заходів з інтенсифікації двостороннього торговельно-економічного співробітництва в умовах світової фінансово-економічної кризи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/112_141. 9. *Максак Г.*, Юрчак Д. Сотрудничество Республики Беларусь и Украины в нових геополитических условиях / Г. Максак, Д. Юрчак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/11006.pdf. 10. *Беларусь* и Украина должны сохранить имеющийся уровень торгово-экономического взаимодействия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://president.gov.by/ru/news_ru/. 11. *Юрчак Д. В.* Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений / Д. В. Юрчак. – Витебск, 2012. – 280 с. 12. *Плаксенко М.* Актуальні питання українсько-білоруських відносин у контексті ініціативи ЄС "Східне партнерство" / М. Плаксенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/St_pr14_15/27.pdf. 13. *Валіон О. П.* Білорусь: соціально-економічні аспекти розвитку (кін. 80-х рр. XX – поч. XXI ст.). / О. П. Валіон. – Тернопіль: Астон, 2014. – 274 с. 14. *Левицька М. І.* Співробітництво України з Республікою Білорусь в економічній сфері / М. І. Левицька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/09/11.htm. 15. *Демичев Д.* Торгово-экономические отношения Республики Беларусь и Украины / Д. Демичев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edoc.bseu.by:8080/handle/edoc/4703.

Степан Василишин

ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАИНЫ И РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В НОВЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ (2005–2009 ГГ.)

В статье автор рассматривает экономическое сотрудничество между Украиной и Республикой Беларусь в течение 2005–2009 гг., акцентирует внимание на договорно-правовой базе этих связей, исследует основные тенденции и проблемы двусторонних экономических отношений.

Ключевые слова: Украина, Республика Беларусь, торгово-экономическое сотрудничество, договор, отношения.

Stepan Vasylyshyn

THE TENDENCIES AND PROBLEMS OF ECONOMIC COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND THE REPUBLIC OF BELARUS IN NEW GEOPOLITICAL CONDITIONS (2005–2009)

In the article, the author considers the economic cooperation between Ukraine and the Republic of Belarus during 2005–2009, pays attention to the contractual-and-legal basis of such contacts, investigates the main tendencies and problems of bilateral economic relations.

Keywords: Ukraine, the Republic of Belarus, commercial-and-economic cooperation, contract, relations.

УДК 379.851

Володимир Ганський

МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ ТА ЙОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ 1920–1930-Х РР. (НА ПРИКЛАДІ ІІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ)

В статті аналізується інституційна та правова база міжнародного туризму і співробітництва у туристичній сфері Польської держави з країнами Європи у 1920–1930-і рр. Розглядаються важливі для розвитку туризму у міжвоєнний період міжнародні двосторонні та багатосторонні договори. Висвітлюються основні механізми та заходи активізації і полегшення транскордонних туристських міграцій, що покликані забезпечити зручну для туристів комунікацію між країнами, спростити процедури прикордонного та митного оформлення, сприяти культурним та гуманітарним контактам.

Ключові слова*:* туризм, історія туризму, міжнародні відносини, Польща, міжвоєнний період.

Туризм як багатогранне явище, що поєднує економічні, соціальні, культурні та екологічні аспекти, має практично невичерпний потенціал для постійного розвитку, тісно поєднується з багатьма сферами життя суспільства, що обумовлює його значну роль в соціально-економічному житті. Якщо оцінювати ХХ ст. з точки зору результатів використання потенціалу культурних і економічних зв'язків у цій сфері між країнами Європи та Україною, то стає очевидним те, що це практично століття втрачених можливостей. Майже протягом усього минулого століття унікальної значущості пам'ятники архітектури, природні об'єкти, велика культурна спадщина, цікаві та незвичні туристичні маршрути, місця лікування та відпочинку в Україні – все це було практично недоступно для організації повноцінного міжнародного туризму з ряду відомих причин: війни, конфлікти, тривала радянська окупація та обумовлена нею закритість нашої країни, нерозвиненість інфраструктури туризму – шляхів сполучення, місць відпочинку та інших її елементів. Все це зумовило те, що на рубежі ХХ і ХХІ століть Україна повинна була починати свій шлях інтеграції у глобальний туристичний простір майже з нуля, інтегруватися у міжнародні ринки туристичних послуг практично не маючи відповідного досвіду. Але джерелом такого досвіду міжнародної співпраці в туристичній галузі для сучасної України може і повинен стати період між двома світовими війнами. Так, на той час ні радянська Україна, ні Західна Україна у складі Польщі не були повноправними суб'єктами міжнародних відносин і міжнародного права. Але укладалися на міжнародному рівні договори і угоди, які знаходили своє застосування і сприяли притоку туристів на територію Західної України, що на той час була частиною відродженої польської держави – ІІ Речі Посполитої. Радянська держава в той час в міжнародному туризмі участі не брала взагалі, в той час як Польща виявляла значну активність на міжнародній арені в цій сфері, прагнула полегшувати туристичні контакти, вбачаючи у цій сфері значний економічний і гуманітарний потенціал. Тому вивчення історичного досвіду міжвоєнного часу, історії розвитку міжнародного туризму, а також міжнародних відносин, які його визначали, є важливим і перспективним напрямком історичних та міждисциплінарних досліджень.

На жаль, дана тема практично не досліджується вітчизняними фахівцями. Окремі елементи, що розкривають процеси і контекст міжнародної

інституціоналізації туризму, містяться в роботах таких українських авторів як Т. В. Ковальчук, яка займалася комплексним вивченням історії організації та розвитку регіонального туризму на території Волинського воєводства, частково зачіпаючи і питання розвитку міжнародного туризму. Історії туризму в південно-східних воєводствах міжвоєнної Польщі також присвятила свої публікації О. Р. Завадська. Діяльність громадських організацій і об'єднань у сфері туризму на Волині розглядала Н. В. Кінд-Войтюк. Історії становлення масового туризму в Польщі присвятив свої окремі публікації Н. Б. Литвин. Серед зарубіжних, в першу чергу польських авторів, слід відзначити праці Л. Цвікли, який вивчав міжвоєнне польське право, а також Е. Хельмецкого, який досліджував державні та громадські ініціативи розвитку туристичного та краєзнавчого руху в Польщі цього періоду, а також комплексні публікації з історії туризму М. Леван, П. Гришеля, С. Островського та ін. Як видно, ця тема висвітлювалася раніше авторами лише фрагментарно в рамках оглядових видань та інших тем.

Мета статті – розгляд процесу інституціоналізації міжнародного туризму в міжнародних відносинах 1920–1930-х рр. через призму зовнішніх зв'язків і договорів найважливіших геополітичних гравців тодішньої Європи і світу з Польською державою, до складу якої на той час входила значна частина етнічних українських земель, і на які поширювалася дія укладених польським урядом договорів і угод в туристичній сфері.

До цього часу в науці не розроблена загальновизнана класифікація міжнародних договорів. У залежності від кількості сторін договори найчастіше поділяються на двосторонні та багатосторонні. У свою чергу, багатосторонні договори можуть бути універсальними (відкритими для будь-яких суб'єктів міжнародного права) або з обмеженим числом учасників. Останні, як правило, носять закритий характер. Універсальними багатосторонніми договорами, що регулювали окремі напрями міжнародних відносин, прямо або побічно розкриваючи питання регулювання сфери туризму, у період між двома світовими війнами були Конвенція про міжнародну цивільну авіацію (м. Париж, 13 жовтня 1919 р.) [1], Міжнародна конвенція про щотижневий відпочинок працівників промислових підприємств (м. Женева, 17 листопада 1921 р.) [2], Міжнародна конвенція про спрощення митних процедур (м. Женева, 3 листопада 1923 р.) [3], Конвенція про міжнародне залізничне сполучення (м. Женева, 9 грудня 1923 р.) [4], Міжнародна конвенція про автомобільний рух 1923 р., Міжнародна конвенція про залізничне перевезення пасажирів і багажу (м. Берн, 23 жовтня 1924 р.) [5], Міжнародна конвенція про дорожній рух (м. Париж, 24 квітня 1926 р.) [6], Міжнародна конвенція про уніфікацію правил міжнародних авіаперевезень (м. Варшава, 28 січня 1932 р.) [7], Міжнародна конвенція про оподаткування іноземних транспортних засобів (м. Женева, 30 березня 1931 р.) [8], Міжнародна конвенція про уніфікацію дорожніх знаків (м. Женева, 30 березня 1931 р.) [9]. Дія зазначених багатосторонніх міжнародних договорів поширювалися, в тому числі, і на територію Західної України з моменту їх ратифікації Сеймом або урядом Польщі.

Міжнародні договори, що регулювали окремі питання туризму, поділяються на міждержавні, міжурядові та міжвідомчі. Міждержавні договори підписувалися главами держав (наприклад, Конкордат Апостольської Столиці з II Річчю Посполитою (м. Рим, 10 лютого 1925 р.) [10], міжурядові – главами урядів (наприклад, Польсько-німецька угода про транскордонні переміщення (29 квітня 1922 р.) [11]; міжвідомчі – керівниками центральних відомств (наприклад, Польсько-румунська міжвідомча угода про експлуатацію регулярних авіаліній (м. Бухарест, 2 травня 1931 р.) [12].

За об'єктом регулювання міжнародні договори сфери туризму можна класифікувати на політичні, економічні та договори зі спеціальних питань.

Політичні договори, які були базовими для організації міжнародного туризму, регулювали відносини з підтримання миру та безпеки, територіальні питаня та ін. В якості прикладу цього виду міжнародних договорів стосовно предмету дослідження можна привести так званий Ризький мирний договір 1921 р.; (м. Рига, 18 березня 1921 р.) [13] і Польсько-радянську угоду з юридичних питань, пов'язаною з державним кордоном (м. Москва, 10 квітня 1932 р.) [14].

Економічні договори були спрямовані на регулювання відносин у господарській сфері і представляли собою угоди про торговельно-економічне співробітництво. Прикладами договорів такого роду, які регулювали економічні аспекти туризму, можуть бути Торгова конвенція між Польщею та Румунією (м. Бухарест, 1 липня 1921) [15], Польсько-австрійська торгова конвенція (м. Варшава, 25 вересня 1922 р.) [16], Торгова конвенція між ІІ Річчю Посполитою та Королівством сербів, хорватів та словенців (м. Варшава, 23 жовтня 1922 р.) [17], Польсько-турецька торгова конвенція (5 грудня 1923 р.) [18], Польсько-голландська торгова угода (м. Варшава, 30 травня 1924 р.) [19], Польсько-чехословацька торгова конвенція (м. Варшава, 23 квітня 1925 р.) [20], Польсько-турецька торгово-навігаційна конвенція (м. Анкара, 29 серпня 1931 р.) [21], Польсько-австрійська торгова конвенція (м. Відень, 11 жовтня 1933 р.) [22], Польсько-чехословацька торгово-навігаційна конвенція (м. Прага, 10 лютого 1934 р.) [23].

У двосторонніх економічних договорах містилися положення, які зобов'язували сторони спрощувати і прискорювати здійснення прикордонних і митних формальностей, пов'язаних з перетином кордону, а також декларації дій щодо активізації міжнародного туризму.

Торгова конвенція між ІІ Річчю Посполитою та Королівством Румунія, підписана в липні 1921 р. [24], містила положення про те, що сторони зроблять всі можливі кроки для забезпечення вільного взаємного переміщення громадян. Крім того, сторони визначали необхідність укладання міжнародної конвенції про спрощення транскордонного руху залізничним транспортом.

У ході робіт над торговельною угодою між ІІ Річчю Посполитою та Королівством сербів, хорватів і словенців (з 1929 – Королівство Югославія) [25] визначено, що сторони повинні вживати заходів для організації прямого залізничного сполучення між країнами. У зв'язку з цим, державні залізничні адміністрації обох країн були зобов'язані звернутися до державних залізничних адміністрацій країн, розташованих між Югославією та Польщею (Чехословаччина, Угорщина та Румунія), з пропозицією укладення спільної залізничної угоди.

Також і в торговельній угоді між ІІ Річчю Посполитою та Австрією, підписаної у Варшаві 25 вересня 1922 р. [26], у статті 18 містилося положення про організацію прямого залізничного пасажирського сполучення. Такі ж положення містяться і в торговому договорі з Туреччиною, укладеному в Лозанні 23 липня 1923 р. [27]. За ним Польща повинна була отримати пряме залізничне пасажирське сполучення зі Стамбулом через Бухарест і Софію.

30 травня 1924 р. у Варшаві було підписано торговельну угоду з Королівством Нідерланди [28]. У статті 11 частини 3 сторони брали на себе зобов'язання з організації прямого пасажирського сполучення між країнами морем і залізницею, що повинно було активізувати економічні та туристичні контакти.

Питання оптимізації залізничного сполучення містилися і в торгових угодах з Чехословаччиною [29]. У статті 22 торговельної конвенції, підписаної у Варшаві 23 квітня 1925 р., обидві держави зобов'язувалися застосовувати понижуючі коефіцієнти для залізничних пасажирських тарифів. Наступна стаття містила положення про організацію прямого залізничного сполучення з Чехословаччиною, а також про організацію транзитних залізничних

пасажирських перевезень через її територію в треті країни. Це підтверджувалося і торговою конвенцією, підписаною в Празі 10 лютого 1934 р. [30].

У торгово-фінансовому договорі з Французькою Республікою, підписаному в Парижі 18 липня 1936 р. [31], містилися положення по взаємних розрахунках, а також витрат громадян, пов'язаними з туризмом, і взаємними поїздками. Зокрема, містилися норми про уникнення подвійного оподаткування у сфері туризму.

У торговому договорі з Литовською Республікою, укладеному в Каунасі 22 грудня 1938 р. [32], у статті 5 сторони брали на себе зобов'язання при організації прямого залізничного сполучення керуватися інтересами туристів і нормами міжнародного права у сфері туризму. У підсумковому протоколі також містилося положення про застосування преференційних тарифів на перевезення пасажирів.

До договорів зі спеціальних питань відносилися двосторонні і багатосторонні угоди з питань науки і техніки, транспорту та зв'язку, культури і освіти, інформації і спорту, правової допомоги та ін. Серед підписаних II Річчю Посполитою договорів зі спеціальних питань, що регулювали сферу туризму, слід назвати Польсько-датську угоду про повітряне сполучення (м. Копенгаген, 16 грудня 1924 р.) [33], Польсько-німецьку конвенцію про малий прикордонний рух (м. Гданськ, 30 грудня 1924 р.) [34], Протокол про тимчасове регулювання питань повітряного сполучення між Польщею та Великою Британією 1924 р. [35], Польсько-німецький договір про взаємне залізничне сполучення (м. Берлін, 27 березня 1925 р.) [36], Польсько-австрійський договір про повітроплавання (5 травня 1925 р.) [37], Польсько-чехословацьку конвенцію про малий прикордонний рух (м. Прага, 30 травня 1925 р.) [38], Польсько-чехословацьку туристичну конвенцію (м. Прага, 30 травня 1925 р.) [39], Польсько-шведську конвенцію про повітроплавання (м. Стокгольм, 1 жовтня 1925 р.) [40], Польсько-голландську конвенцію про повітроплавання (м. Гаага, 4 листопада 1925 р.) [41], Польсько-німецьку конвенцію про врегулювання прикордонних питань (м. Познань, 27 січня 1926 р.) [42], Польсько-німецьку угодау про взаємну залізничну комунікацію (м. Берлін, 27 березня 1925 р.) [43], Польсько-чехословацький договір про повітроплавання (м. Прага, 15 квітня 1926 р.) [44], Польсько-німецьку угоду про спільний митний та прикордонний контролі (м. Берлін, 16 червня 1926 р.) [45]. До них відносилися Польсько-чехословацька конвенція про взаємну залізничну комунікацію (м. Прага, 30 травня 1927 р.) [46], Польсько-латвійський договір про залізничну комунікацію (м. Рига, 12 лютого 1929 р.) [47], Польсько-німецький договір про повітроплавання (м. Берлін, 28 серпня 1929 р.) [48], Польсько-румунську угоду про залізничну комунікацію (м. Бухарест, 30 жовтня 1929 р.) [49], Польсько-румунську угоду про малий прикордонний рух (м. Варшава, 3 лютого 1931 р.) [50], Польсько-австрійський договір про повітроплавання (м. Відень, 10 квітня 1930 р.) [51], Польсько-румунська конвенція про експлуатацію регулярних авіаліній (м. Варшава, 9 травня 1930 р.) [52], Польсько-французька конвенція про експлуатацію регулярних авіаліній (м. Варшава, 2 серпня 1930 р.) [53], Польсько-болгарська конвенція про експлуатацію регулярних авіаліній (м. Софія, 7 квітня 1931 р.) [54], Польсько-грецька конвенція про експлуатацію регулярних авіаліній (м. Афіни, 22 квітня 1931 р.) [55], Польсько-угорська конвенція про експлуатацію регулярних авіаліній (м. Будапешт, 28 листопада 1931 р.) [56], Польсько-болгарська конвенція про співробітництво в інтелектуальній сфері (м. Варшава, 8 квітня 1935 р.) [57], Польсько-угорська конвенція про співробітництво в інтелектуальної сфері (м. Варшава, 21 жовтня 1934 р.) [58], Польсько-румунська конвенція про співробітництво у інтелектуальної сфері (м. Варшава, 27 листопада 1936 р.) [59], Польсько-

румунська конвенція про регулювання питань платежів туристів і подорожуючих (м. Бухарест, 24 квітня 1937 р.) [60], Польсько-фінляндський протокол про інтелектуальне співробітництво (14 лютого 1938 р.) [61], Польсько-литовська угода про залізничну комунікацію (м. Варшава, 25 травня 1938 р.) [62], Польсько-латвійська конвенція про експлуатацію регулярних авіаліній (м. Рига, 16 червня 1938 р.) [63], Польсько-фінляндська конвенція про експлуатацію регулярних авіаліній (м. Гельсінкі, 29 липня 1938 р.) [64].

Найпоширенішою формою вирішення проблем у сфері міжнародного туризму у міжвоєнний період були туристичні конвенції, що представляли собою різновиди договорів зі спеціальних питань. Перша подібна конвенція була розроблена 25 квітня – 6 травня 1924 р. у Кракові представниками ІІ Речі Посполитої та Чехословаччини під час Польсько-Чехословацької міжнародної делімітаційної комісії [65]. Конвенція була покликана активізувати взаємний туристичний обмін насамперед шляхом спрощення паспортно-візових формальностей та поліпшення транспортного сполучення. Стаття 16 частини А регулювала питання перетину польсько-чехословацького кордону, а статті 17 та 18 визначали напрямки спільної роботи щодо покращення стану транскордонних транспортних коридорів: реконструкції автомобільних доріг і будівництва залізничного сполучення між країнами. Сторони також зобов’язувалися уніфікувати способи створення та маркування на місцевості транскордонних туристичних маршрутів.

Початковий текст конвенції був розроблений на конференції в Закопане 6–8 вересня 1924 р. за участю представників органів влади та експертів туристичної сфери з обох сторін. Після розгляду проекту конвенції на міжміністерських конференціях та внесення поправок, текст був парафований представниками сторін, урочисто підписаний в Празі 30 травня 1925 р. і набрав чинності 12 червня 1926 р. після ратифікації національними законодавчими органами.

Серед іншого, конвенція передбачала взаємне надання членам національних туристичних організацій знижок на проїзд залізничним транспортом, а також можливість членам місцевих туристичних товариств перетинати кордон у святкові та передсвяткові дні з туристичними цілями без паспорта на основі членських квитків. Стаття 5 передбачала спрощення організації взаємних шкільних екскурсій. Члени Польського туристичного товариства та Польського лижного союзу могли претендувати на видачу в спрощеному порядку безкоштовних багаторазових чехословацьких віз строком на один рік з можливістю подальшого їх продовження. Крім того, пішим туристам дозволялося перетинати кордон поза пунктами пропуску на спеціально позначених туристичними маршрутах та стежках. Конвенція також вводила спеціальний пільговий митний режим для товарів особистого користування, що перевозяться туристами.

Туристи, що володіли визначеними у конвенції документами, могли перетинати кордон практично в будь-якому місці й не були зобов’язані проходити митний огляд. Ця норма діяла практично до середини 1930-х рр., коли у ІІ Речі Посполитої митне законодавство стало посилюватися і дана норма була скасована.

В основі концепції названої конвенції лежала ідея подальшого відкриття польсько-чехословацького кордону для вільного пересування туристів. Важливим чинником прийняття стало те, що до 1918 р. територія польсько-чехословацького пограниччя являла собою єдиний економічний, культурний і туристичний регіон у межах колишньої Австро-Угорщини. Прийняттю конвенції також сприяла позиція громадськості в особі туристичних організацій.

У 1930-і рр. у Міністерстві закордонних справ мав місце цикл конференцій щодо розширення предметної сфери конвенції з Чехословаччиною, перша з яких

відбулася в квітні 1932 р. Також і Польське туристичне товариство спільно з Чехословацьким клубом туристів розробляло проекти активізації взаємних туристичних обмінів. Однак польсько-чехословацький територіальний конфлікт 1938 р. за Тешинську область поклав кінець всім ініціативам та припинив дію конвенції.

Крім Польсько-чехословацької туристичної конвенції подібні ініціативи не були реалізовані повною мірою з жодною з країн-сусідів ІІ Речі Посполитої, причиною чого були політичні і територіальні розбіжності, які в кінцевому підсумку і припинили дію Польсько-чехословацької туристичної конвенції.

У кінці 1920-х – початку 1930-х рр. на стадії консультацій і розробки перебувала туристична конвенція між ІІ Річчю Посполитою та Королівством Румунія. Підсумком консультацій стало укладення Польсько-румунської угоди про малий прикордонний рух [66]. Проект обговорювався на міжміністерських конференціях і під час конференції воєводських референтів туризму в Тернополі 2 липня 1931 р. Спочатку передбачалося, що подібна ініціатива викличе негативну реакцію з боку Німеччини, однак після оприлюднення проекту угоди і відсутності реакції з боку офіційного Берліна було прийнято рішення перейти до стадії практичної реалізації проекту. Частково ініціатива втілення реалізацію в конвенції про лібералізацію оплат для туристів і мандрівників, підписаної в Бухаресті 24 квітня 1937 р. урядами ІІ Речі Посполитої і Королівства Румунія [67].

Керівник Департаменту туризму М. Орлович у своїх щоденниках згадує, що в період з 1932 р. по 1936 р. в Міністерстві закордонних справ періодично проходили конференції з підготовки туристичної конвенції ще й з Югославією [68].

Для розвитку міжнародного туризму істотне значення мала ратифікація президентом ІІ Речі Посполитої 24 листопада 1927 р. Конвенції про міжнародне залізничне сполучення і протоколу до неї [69]. Країни-підписанти цих документів брали на себе зобов’язання щодо забезпечення безперешкодного залізничного сполучення і налагодження співробітництва у сфері міжнародних пасажирських перевезень залізничним транспортом. Узгоджувалося подальше утримання існуючих та будівництво нових транскордонних залізничних маршрутів. Крім того, сторони погоджували здійснення всіх прикордонних і митних формальностей в одному місці, зобов’язувалися поетапно провести лібералізацію з метою збільшення зручності перетину кордону для туристів. Також обговорювалися питання спільного використання та обміну залізничними вагонами і локомотивами. Крім того, країни-учасниці при збереженні національного суверенітету в сфері ціноутворення і встановлення тарифів на перевезення пасажирів зобов’язувалися застосовувати уніфіковані механізми ціноутворення для уникнення необґрунтованого завищення тарифів. Окремо обговорювалася можливість поширення положень конвенції на інші види транспорту.

Також міжнародному туристичному обміну сприяло підписання залізничних конвенцій з Німеччиною (Берлін, 27 березня 1925 р.), Чехословаччиною (Прага, 30 травня 1927 р.), Латвією (Рига, 12 лютого 1929 р.), Румунією (Бухарест, 30 жовтня 1929 р.). Зокрема, згідно Польсько-латвійської угоди прикордонний і митний контроль повинен був здійснюватися під час руху поїзда між прикордонними станціями.

25 травня 1938 р. у Варшаві підписано угоду про залізничне сполучення з Литвою [70]. Так, взаємний пасажирообмін повинен був активізуватися через коригування розкладу руху поїздів та організацію зручних стикувань, а також за рахунок лібералізації паспортно-візових та митних процедур. Прикордонний

контроль кожна сторона зобов'язувалася здійснювати на прикордонній станції або під час руху поїзда до лінії державного кордону.

Згідно з підписаною в Будапешті 10 червня 1939 р. угодою між II Річчю Посполитою та Угорщиною про прикордонні питання і залізничне сполучення, сторони зобов'язувалися здійснювати прикордонні формальності таким чином, щоб сприяти активізації взаємного туристичного обміну. Паспортний і митний контроль повинен був здійснюватися спільно обома сторонами на одній із прикордонних станцій. Конвенція вступила в силу після ратифікації, проте початок бойових дій у вересні 1939 р. завадив цьому процесу.

У липні 1939 р. була розпочата розробка польсько-словацької угоди про регулювання взаємних прикордонних питань на залізниці. Даний проект будувався за моделлю підписаної Польсько-угорської угоди.

Розвитку міжнародного туризму сприяло також укладання договорів у сфері цивільної авіації. У міжвоєнний період почали діяти дві багатосторонні угоди, однією зі сторін яких була Польща. Крім того, польська влада уклала з кількома країнами двосторонні договори про регулювання взаємного авіасполучення.

13 жовтня 1919 р. у Парижі була підписана конвенція, підготовлена Міжнародною комісією повітряного транспорту [71]. Президент ратифікував цю конвенцію 17 листопада 1924 р. Вона була спрямована на міжнародне правове регулювання у сфері повітряного транспорту, встановлювала принципи визначення державної належності повітряних транспортних засобів, а також умови допуску повітряних транспортних засобів до аеронавігації. Для туризму суттєве значення мав додаток до конвенції, що спрощував і уніфікував митні та прикордонні процедури у сфері міжнародної цивільної авіації.

12 жовтня 1929 р. у Варшаві ухвалена Конвенція про уніфікацію деяких правил перевезення пасажирів засобами цивільної авіації [72], яка вступила у дію 13 лютого 1933 р. Її метою, як зазначалося у преамбулі, було встановлення уніфікованих правил міжнародного перевезення пасажирів авіаційним транспортом, супровідних документів та відповідальності авіаперевізників. Проїзним документом встановлювався квиток, який повинен був містити детальну інформацію про маршрут, час і місце відліту та прибуття. Перевізник ніс відповідальність за тілесні ушкодження, загибель пасажира, що сталися під час польоту, за втрату або пошкодження багажу, а також у разі запізнення, затримки або скасування рейсу. Однак авіакомпанія звільнялася від будь-якої відповідальності якщо могла довести, що зробила всі необхідні для запобігання ситуації заходи. У Конвенції також вказувалася межа відповідальності перевізника за різні види збитку.

У міжвоєнне двадцятиріччя II Річ Посполита уклала двосторонні угоди у сфері цивільної авіації з Австрією, Болгарією, Словаччиною, Данією, Фінляндією, Францією, Грецією, Нідерландами, Латвією, Німеччиною, Румунією, Швецією, Угорщиною та Великою Британією. Названі угоди зробили можливим розвиток цивільної авіації, створивши правову основу для організації регулярного авіаційного сполучення та експлуатації повітряних суден в туристичних цілях.

Питання міжнародного туризму з використанням автомобільних транспортних засобів регулювалися Конвенцією про автомобільний рух, прийняту 11 жовтня 1909 р. у Парижі [73]. Вона, серед іншого, вводила в обіг міжнародні посвідчення водія автомобільного транспортного засобу.

Для розвитку міжнародного автомобільного туризму важливе значення мало прийняття в Парижі 24 квітня 1926 р. двох міжнародних конвенцій: одна стосувалася організації руху автомобільного транспорту [74], а інша – правил дорожнього руху [75]. Сейм висловив згоду на ратифікацію обох 23 березня 1929 р. Конвенція про правила дорожнього руху містила норми для всіх

учасників дорожнього руху: автомобілів, мотоциклів, велосипедів, гужового транспорту, вершників, велосипедистів та пішоходів. Конвенція, що стосувалася організації руху автомобільного транспорту, містила умови, яким повинен був відповідати транспортний засіб для участі в дорожньому русі на дорогах загального користування, а також встановлювала вимоги до водіїв транспортних засобів, визначала систему дорожніх знаків і позначень та ін.

Основні положення конвенції знайшли своє відображення в правилах, визначених спільним розпорядженням Міністерства комунікацій, Міністерства внутрішніх справ і Міністерства оборони від 15 січня 1933 р. про рух механічних транспортних засобів на дорогах загального користування [76]. Дев'ятий розділ стосувався міжнародного руху транспортних засобів. Згідно з ним особа, яка бажала виїхати за межі II Речі Посполитої на власному автомобільному транспорті, повинна була мати посвідчення про допуск автомобіля до участі в дорожньому русі та міжнародне посвідчення водія транспортного засобу. Обидва цих документи видавалися воєводськими адміністраціями і були дійсні протягом року. Крім того, транспортний засіб для виїзду за кордон потрібно було обладнати овальною табличкою білого кольору з буквами "PL", що позначали його державну приналежність.

У параграфі 85 розглядалися питання допуску іноземних транспортних засобів до участі в дорожньому русі на польській території. Крім свідоцтва про допуск автомобіля до участі в дорожньому русі та міжнародного посвідчення водія транспортного засобу, потрібна була квитанція про сплату внеску на користь Державного дорожнього фонду, якщо транспортний засіб не звільнявся від його оплати у відповідності з двосторонніми міжнародними договорами.

Нормою, що міститься в параграфі 87, воєводським адміністраціям дозволялося вилучати у водіїв посвідчення про допуск автомобіля до участі в дорожньому русі та забороняти його подальшу експлуатацію у разі, якщо транспортний засіб не відповідав вимогам польської сторони про допуск автомобіля до участі в дорожньому русі. Також воєводські адміністрації мали право вилучати у водіїв міжнародні посвідчення транспортного засобу у випадках виявлення недостатнього рівня кваліфікації.

У листопаді 1923 р. у Женеві була підписана міжнародна конвенція, покликана прискорити виконання і спростити процедуру митних формальностей [77]. Польща направила ратифікаційні документи в Секретаріат Ліги Націй 4 вересня 1931 р. У додатку до статті 14 конвенції країни-члени висловлювали згоду здійснювати митний огляд ручного вантажу та багажу туристів під час прямування поїзда або його стоянки на прикордонній станції. Подібним чином митний огляд повинен був здійснюватися на морському та річковому транспорті. Крім того, учасники конвенції брали на себе зобов'язання розміщувати на прикордонних станціях та у вагонах міжнародних поїздів переліки розмірів митних зборів і тарифів, обкладенню якими підлягали товари особистого користування, а також переліки товарів, що не обкладаються митом.

З міжнародним туристичним обміном були тісно пов'язані питання звільнення від обкладення митом матеріалів рекламного характеру, покликаних зацікавити потенційних туристів до відвідування певної країни. Однак, подібні матеріали мали високі ставки митних зборів, а питаннями їх зниження займався економічний комітет Ліги націй. В рамках його компетенції був розроблений проект, який містив вимоги про звільнення від усіх митних платежів всі види рекламно-інформаційної продукції. Проект конвенції схвалений Державною туристичною радою у 1935 р. У документі містилося положення про необхідність звільнення від митних зборів документів і матеріалів, що містять рекламну інформацію про сферу туризму. Однак, до початку Другої світової війни подібна угода так і не була прийнята.

Окремі аспекти розвитку міжнародного туризму також порушувалися в різних конвенціях про культуру. У пункті 2 статті 1 Конвенції між Польщею і Угорщиною щодо співробітництва в інтелектуальній сфері, підписаній у Варшаві 21 жовтня 1934 р. [78], сторони зобов'язувалися всіляко сприяти обміну студентів вищих навчальних закладів обох держав і їх спільним поїздкам.

У статті 4 Польсько-болгарської конвенції від 8 квітня 1935 р. [79] також щодо співробітництва в інтелектуальній сфері, містилися наміри підписантів в рамках спільної комісії з інтелектуального співробітництва створити дві окремі підкомісії, які займалися б активізацією обміну учнів загальноосвітніх, середніх і вищих навчальних закладів обох держав, а також організацією літніх шкіл, екскурсій, дитячих та молодіжних оздоровчих таборів з метою ґрунтовнішого знайомства з історією, традиціями та культурою країн-підписантів.

У статті 11 розділу 2 Конвенції про співробітництво в інтелектуальної сфері між Польщею та Італією містилася норма про те, що сторони будуть усіляко сприяти взаємному культурному обміну. Також сторони рекомендували національним радіомовним центрам розміщувати в ефірі інформацію щодо взаємних туристичних поїздок. У подібному ключі була складена і польсько-румунська Конвенція про інтелектуальне співробітництво, підписана у Варшаві 27 листопада 1936 р. [80], в якій сторони брали на себе зобов'язання щодо активізації взаємних візитів школярів, учнів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, про розміщення в радіоефірі інформації про туристичні ресурси і можливості кожної із сторін.

Стаття 6 Польсько-австрійської конвенції містила положення про те, що сторони будуть усіляко сприяти самим широким верствам учнівської молоді здійснювати взаємні візити, в тому числі спільно організовувати літні табори для учнівської молоді з країни-партнера. Учасники залізничних турів на території країни-партнера могли користуватися системою знижок. У підписаній у Варшаві в жовтні 1937 р. угоді у статті 6 знайшли відображення питання фінансування молодіжних екскурсій та літніх таборів з державного бюджету. В аналогічному протоколі між II Річчю Посполитою і Фінляндією від 14 лютого 1938 р. у пункті 5 сторони зобов'язувалися врегулювати і максимально спростити формальні сторони культурно-пізнавальних поїздок [81].

При Міністерстві релігійних культів і народної освіти відповідно до положень конвенцій у сфері культури, підписаних з іншими країнами, у рамках підкомісії культурного співробітництва у другій половині 1930-х рр. була створена шкільна секція, яка займалася організаційно-методичними питаннями шкільних екскурсій та оздоровлення учнівської молоді, в тому числі за кордоном. Крім того, аналіз фінансової документації дозволяє стверджувати, що зазначене міністерство не тільки вирішувало організаційні питання зарубіжного туризму дітей та молоді, але й активно його фінансувало.

Таким чином, у розглянутий період Польська держава проводила активну роботу з формування дієвого міжнародно-правового забезпечення і інституціоналізації сфери туризму шляхом ратифікації міжнародних конвенцій та інших правових актів, а також через укладання двосторонніх договорів та угод з країнами Європи, яки були покликані забезпечувати зручне залізничне, автомобільне та повітряне сполучення між країнами, спрощувати процедури прикордонного та митного оформлення для туристів, сприяти культурним і гуманітарним контактам, в першу чергу в молодіжному середовищі. Значним досягненням у сфері формування міжнародно-правового забезпечення та інституціоналізації сфери туризму у досліджуваний період є запровадження практики так званого малого прикордонного руху з окремими країнами регіону, який заклав міцну основу сталого характеру транскордонних туристичних міграцій у 1930-і рр.

Список використаних джерел

1. *Konwencja* urządzająca żeglugę powietrzną // DU (DU). 1929. №6. P. 54. 2. *Międzynarodowa* Konwencja o odpoczynku tygodniowym w zakładach przemysłowych // DU. 1925. №54. P. 384. 3. *Konwencja* o uproszczeniu formalności celnych // DU. 1931. №106. P. 819. 4. *Konwencja* i Statut o ustroju międzynarodowym kolei żelaznych wraz z protokółem podpisania // DU. 1928. №73. P. 663. 5. *Konwencja* Międzynarodowa o przewozie osób i bagażu kolejami żelaznymi // DU. 1928. №73. P. 665. 6. *Konwencja* Międzynarodowa, dotycząca ruchu drogowego // DU. 1930. №21. P. 177. 7. *Konwencja* o ujednostajnieniu niektórych prawideł, dotyczących międzynarodowego przewozu lotniczego // DU. 1933. №8. P. 49. 8. *Konwencja* międzynarodowa o sposobie opodatkowania obcokrajowych pojazdów mechasjicznych // DU. 1934. №98. P. 900. 9. *Konwencja* o ujednostajnieniu znaków drogowych podpisana wraz z załącznikiem w Genewie dnia 30 marca 1931 r. // DU. 1934. №87. P. 793. 10. *Konkordat* pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzecząpospolitą Polską // DU. 1935. №72. P. 501. 11. *Układ* z dnia 29 kwietnia 1922 r. zawarty między Rzecząpospolitą Polską a Rzeszą Niemiecką w sprawie ułatwień, dotyczących ruchu granicznego // DU. 1922. №87. P. 782. 12. *Układ* dodatkowy do konwencji między Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Rumunji, dotyczącej eksploatacji linij komunikacji powietrznej // DU. 1934. №71. P. 680. 13. *Мирный* договор между Россией и Украиной, с одной стороны, и Польшей – с другой (18.03.1921 г.) // Спадчына. 1993. №4. С. 12–22. 14. *Umowa* między Rzecząpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Rad o stosunkach prawnych na granicy państwowej // DU. 1933. №74. P. 541. 15. *Oświadczenie* Rządowe z dnia 16 listopada 1922 r. w przedmiocie wymiany dokumentów ratyfikacyjnych Konwencji handlowej między Polską a Rumunją // DU. 1921. №103. P. 938. 16. *Konwencja* handlowa między Polską a Austrją // DU. 1923. №4. P. 19. 17. *Konwencja* handlowa między Polską a Królestwem Serbów, Kroatów i Słoweńców // DU. 1924. №35. P. 373. 18. *Umowa* Handlowa między Polską a Turcją // DU. 1924. №39. P. 409. 19. *Traktat* Handlowy i Nawigacyjny pomiędzy Polską a Holandją // DU. 1925. №60. P. 422. 20. *Konwencja* handlowa między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Czeskoslowacką // DU. 1926. №111. P. 644. 21. *Konwencja* handlowa i nawigacyjna między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Turecką // DU. 1934. №82. P. 753. 22. *Konwencja* handlowa i nawigacyjna między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Turecką // DU. 1934. №82. P. 753. 23. *Konwencja* handlowa i nawigacyjna między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Czeskosłowacką // DU. 1937. №22. P. 142. 24. *Oświadczenie* Rządowe z dnia 16 listopada 1922 r. w przedmiocie wymiany dokumentów ratyfikacyjnych Konwencji handlowej między Polską a Rumunją oraz umowy między Zarządami poczt, telegrafów i telefonów Polski i Rumunji // DU. 1921. №103. P. 938. 25. *Konwencja* handlowa między Polską a Królestwem Serbów, Kroatów i Słoweńców // DU. 1924. №35. P. 373. 26. *Konwencja* handlowa między Polską a Austrją // DU. 1923. №4. P. 19. 27. *Oświadczenie* Rządowe z dnia 15 kwietnia 1924 r. w przedmiocie wymiany dokumentów ratyfikacyjnych umowy handlowej między Polską a Turcją // DU. 1924. №39. P. 410. 28. *Traktat* Handlowy i Nawigacyjny pomiędzy Polską a Holandją // DU. 1925. №60. P. 422. 29. *Konwencja* handlowa między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Czeskoslowacką // DU. 1926. №111. P. 644. 30. *Konwencja* handlowa i nawigacyjna między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Czeskosłowacką // DU. 1937. №22. P. 142. 31. *Rozporządzenie* Prezydenta z dnia 24 sierpnia 1936 r. w sprawie tymczasowego wprowadzenia w życie postanowień prowizorycznego układu handlowego między Polską a Francją oraz układu płatniczego między Polską a Francją // DU. 1936. №66. P. 482. 32. *Rozporządzenie* Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 stycznia 1939 r. o tymczasowym wprowadzeniu w życie postanowień układu handlowego między Polską a Litwą // DU. 1939. №5. P. 26. 33. *Układ* pomiędzy Polską a Danją dotyczący żeglugi powietrznej // DU. 1925. №47. P. 326. 34. *Konwencja* między Polską a Niemcami o ułatwieniach w małym ruchu granicznym // DU. 1926. №65. P. 383. 35. *Protokół* w sprawie tymczasowego uregulowania żeglugi powietrznej między Polską a Wielką Brytanją i Północną Irlandją // DU. 1924. №94. P. 870. 36. *Umowa* między Rzecząpospolitą Polską a Rzeszą Niemiecką o wzajemnej komunikacji kolejowej // DU. 1927. №48. P. 433. 37. *Układ* Protokólarny pomiędzy Rzecząpospolitą Polską a Republiką Federacyjną Austrjacką o żegludze powietrznej // DU. 1926. №16. P. 89. 38. *Konwencja* między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Czeskoslowacką o ułatwieniach w małym ruchu granicznym // DU. 1926. №43. P. 263. 39. *Konwencja* Turystyczna pomiędzy Rzecząpospolitą Polską a Republiką Czeskoslowacką // DU. 1926. №57. P. 333. 40. *Konwencja* między Polską a Szwecją, dotycząca żeglugi powietrznej // DU. 1926. №73. P. 420. 41. *Konwencja* Prowizoryczna pomiędzy Polską a Holandją, dotycząca żeglugi powietrznej // DU. 1926. №108. P. 634. 42. *Konwencja* polsko-niemiecka w sprawie uregulowania stosunków granicznych // DU. 1927. №54. P. 470. 43. *Umowa* między Rzecząpospolitą Polską a Rzeszą Niemiecką o wzajemnej komunikacji kolejowej // DU. 1927. №48. P. 433. 44. *Układ* pomiędzy Rzecząpospolitą Polską a Republiką Czeskosłowacką o żegludze powietrznej // DU. 1927. №86. P. 768. 45.

Umowa polsko-niemiecka w sprawie obopólnej odprawy celnej i paszportowej oraz w sprawie ruchu kolejowego w Korzeniowie // DU. 1927. №66. P. 584. 46. *Konwencja* pomiędzy Rzecząpospolitą Polską a Czeskosłowakią w przedmiocie uregulowania wzajemnej komunikacji kolejowej // DU. 1929. №84. P. 624. 47. *Układ* o komunikacji kolejowej między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Łotewską // DU. 1930. №15. P. 106. 48. *Umowa* między Rzecząpospolitą Polską a Rzeszą Niemiecką o żegludze powietrznej // DU. 1934. №15. P. 117. 49. *Układ* o komunikacji kolejowej pomiędzy Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Rumunji // DU. 1931. №70. P. 567. 50. *Konwencja* zawarta między Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Rumunji, dotycząca ułatwień w małym ruchu granicznym polsko-rumuńskim // DU. 1931. №61. P. 429. 51. *Umowa* między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Austrjacką o żegludze powietrznej // DU. 1930. №65. P. 512. 52. *Umowa* między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Austrjacką o żegludze powietrznej // DU. 1930. №65. P. 512. 53. *Konwencja* między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Francuską, dotycząca eksploatacji handlowych linij powietrznych // DU. 1931. №22. P. 131. 54. *Konwencja* między Polską a Bułgarją dotycząca eksploatacji regularnych linij komunikacji powietrznej // DU. 1932. №13. P. 80. 55. *Konwencja* dotycząca eksploatacji linij regularnej komunikacji lotniczej, między Polską a Grecją // DU. 1932. №39. P. 402. 56. *Konwencja* między Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Węgierskiem, dotycząca żeglugi powietrznej // DU. 1934. №43. P. 381. 57. *Konwencja* między Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Bulgarji, dotycząca współpracy intelektualnej // DU. 1935. №67. P. 417. 58. *Konwencja* pomiędzy Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Węgier, dotycząca współpracy intelektualnej // DU. 1935. №71. P. 450. 59. *Konwencja* pomiędzy Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Węgier, dotycząca współpracy intelektualnej // DU. 1935. №71. P. 450. 60. *Konwencja* między Rzecząpospolitą Polską a Rumunią dotycząca ułatwień płatniczych w ruchu turystów i podróżnych // DU. 1937. №43. P. 337. 61. *Protokół* dotyczący współpracy intelektualnej między Polską a Finlandią // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. 1937. №4. P. 82. 62. *Umowa* między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Litewską o komunikacji kolejowej // DU. 1938. №44. P. 363. 63. *Konwencja* między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Łotewską, dotycząca eksploatacji linii regularnej komunikacji powietrznej // DU. 1939. №49. P. 315. 64. *Konwencja* między Rzecząpospolitą Polską a Finlandią, dotycząca eksploatacji linii regularnej komunikacji powietrznej // DU. 1939. №51. P. 324. 65. *Konwencja* Turystyczna pomiędzy Rzecząpospolitą Polską a Republiką Czeskoslowacką // DU. 1926. №57. P. 333. 66. *Konwencja* zawarta między Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Rumunji, dotycząca ułatwień w małym ruchu granicznym polsko-rumuńskim // DU. 1931. №61. P. 429. 67. *Konwencja* między Rzecząpospolitą Polską a Rumunią dotycząca ułatwień płatniczych w ruchu turystów i podróżnych // DU. 1937. №43. P. 337. 68. *Orłowicz*, M. Moje wspomnienia turystyczne / M. Orłowicz. – Wrocław: Ossolineum, 1970. – 398 s. 69. *Konwencja* i Statut o ustroju międzynarodowym kolei żelaznych wraz z protokółem podpisania // DU. 1928. №73. P. 663. 70. *Umowa* między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Litewską o komunikacji kolejowej // DU. 1938. №44. P. 363. 71. *Konwencja* urządzająca żeglugę powietrzną // DU. 1929. №6. P. 54. 72. *Konwencja* o ujednostajnieniu niektórych prawideł, dotyczących międzynarodowego przewozu lotniczego // DU. 1933. №8. P. 49. 73. *Oświadczenie* Rządowe z dnia 29 października 1931 r. w sprawie wypowiedzenia przez Polskę międzynarodowej konwencji, dotyczącej ruchu samochodowego, podpisanej w Paryżu dnia 11 października 1909 r. // DU. 1931. №105. P. 816. 74. *Ustawa* z dnia 23 marca 1929 r. w sprawie ratyfikacji konwencji międzynarodowej, dotyczącej ruchu samochodowego, podpisanej w Paryżu dnia 24 kwietnia 1926 r. // DU. 1929. №25. P. 257. 75. *Ustawa* z dnia 23 marca 1929 r. w sprawie ratyfikacji konwencji międzynarodowej, dotyczącej ruchu drogowego, podpisanej w Paryżu dnia 24 kwietnia 1926 r. // DU. 1929. №25. P. 258. 76. *Rozporządzenie* Ministra Komunikacji i Ministra Spraw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych z dnia 15 stycznia 1933 r. o ruchu pojazdów mechanicznych na drogach publicznych // DU. 1933. №9. P. 55. 77. *Rozporządzenie* Ministra Komunikacji i Ministra Spraw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych z dnia 15 stycznia 1933 r. o ruchu pojazdów mechanicznych na drogach publicznych // DU. 1933. №9. P. 55. 78. *Konwencja* pomiędzy Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Węgier, dotycząca współpracy intelektualnej // DU. 1935. №71. P. 450. 79. *Konwencja* między Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Bulgarji, dotycząca współpracy intelektualnej // DU. 1935. №67. P. 417. 80. *Konwencja* między Rzecząpospolitą Polską a Królestwem Rumunii, dotycząca współpracy intelektualnej // DU. 1937. №36. P. 273. 81. *Protokół* dotyczący współpracy intelektualnej między Polską a Finlandią z dnia // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. 1937. №4. P. 82.

Владимир Ганский

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТУРИЗМ И ЕГО ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ 1920–1930-Х ГГ. (НА ПРИМЕРЕ II РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ)

В статье анализируется институциональная и правовая база международного туризма и международного сотрудничества в туристической сфере Польского государства со странами Европы в 1920–1930-е гг. Рассматриваются важные для развития туризма в межвоенный период международные двусторонние и многосторонние договоры. Освещаются основные механизмы и методы активизации и облегчения трансграничных туристских миграций, которые были призваны обеспечить удобную для туристов коммуникацию между странами, упростить процедуры пограничного и таможенного оформления, содействовать культурным и гуманитарным контактам.

Ключевые слова*:* туризм, история туризма, международные отношения, Польша, межвоенный период.

Volodymyr Hanskyi

THE INTERNATIONAL TOURISM AND ITS INSTITUTIONALIZATION IN THE INTERNATIONAL RELATIONS 1920–1930S (THE CASE OF THE SECOND POLISH REPUBLIC)

The article presents the institutional and legal framework of international tourism and international cooperation in tourism sector of Polish state with the European countries in the 1920–1930s. The text highlights the most important for development of tourism in interwar period international bilateral and multilateral agreements. The paper presents the basic mechanisms and activities to intensify and facilitate cross-border tourist migrations designed to provide convenient for tourists communication between the countries to simplify procedures for border and customs clearance for tourists, to promote cultural and humanitarian contacts.

Keywords: tourism, history of tourism, international relations, Poland, interwar period.

УДК 330.341.424

Oleksandr Vasyliev

THE UKRAINE-EU SCIENCE AND TECHNOLOGY COOPERATION

The Ukraine-EU science and technology cooperation is based on the agreement signed in 2002. The current levels of EU-Ukraine cooperation is carried out through the Program for Research and Technological Development (Horizon 2020) and through Ukrainian national programs and bilateral activities with EU member states. Research and innovation cooperation will be developed as strategic EU-Ukraine priorities through the Eastern Partnership.

Keywords: science, technology, modernization, international cooperation, research, innovation, European Union, Ukraine.

Through the ages science and technology have been the part of European values. The European Union was founded in 1958 but the tradition of scientific research in Europe is much older and can be traced back to the scientific revolution. Europe is home to some of the world's oldest universities, such as the University of Bologna. The oldest European universities were, at the time of their foundation, more centered on philosophy, theology and law than on science. Europe's achievements in science and technology have been significant and research and development efforts form an integral part of the European economy. Europe has been the home of some of the most prominent researchers in various scientific disciplines, notably physics, mathematics, chemistry and engineering. Scientific research in Europe is supported by industry, by the European universities and by several scientific institutions. The raw output of scientific research from Europe consistently ranks among the world's best.

The EU's modernization, as the global socio-political thought, is a prerequisite for the establishment of a new world civilizational change. It is based on a definition that modernization is the main law of social constant change, complexity of political, economic, government agencies and other features according to the needs of society's effective functioning. The theory of modernization has gone through several stages of development, acquiring new characteristics and trends that have made social, political, scientific, technical and managerial achievement. The current phase of civilization modernization called postindustrial or postmodern. Its basis is the primary role of fundamental knowledge as the core around which new technologies, economic and social progress of society are created. Its main features are changing the system values (the desire to discover man's talents and abilities), increasing the role and value of "human capital", understanding high price of intelligence. The formation of high management culture, the growing importance of information change human beings towards culture, education, spirituality and more [1].

International cooperation is carried out on the basis of intergovernmental and interdepartmental agreements on scientific and technical cooperation, into which along with the rights and obligations of the parties concrete types of activities are included. Ukraine has signed agreements on scientific-technical cooperation with many countries. The vector direction of international cooperation has the widest range which includes the European Union. So nowadays Ukraine-EU science-technology cooperation needs more profound study. Large-scale reforms being carried out in the Europian Union in order to introduce technology, innovations and scientific achievements in all spheres of the national economy. They are accompanied by the expansion of not only political and economic international relations, but also the

development of scientific and technical ties with foreign countries, leading industrial and scientific centres. There has been the internationalization of research, the exchange of scientific knowledge and technology. Work aimed to improve the skills of scientific personnel is also underway. The enhancement of international scientific and technological partnership in terms of deployment of innovative activity in the EU is an objective necessity, a result of international division of labor and scientific progress, in the process of which new forms of production and scientific relations must be created [2].

The importance of the development of industrial as well as scientific and technical cooperation as its component was proclaimed at the Conference on Security and Cooperation in Europe held in Helsinki in 1973 with the participation of 33 countries. The legal safeguard of international relations in this sphere of Ukraine, the main principles and provisions of interaction are enshrined in the national legislation. Areas of activities and plans for implementation are defined in the political and policy documents. Forms and types are developed in the international treaties of Ukraine. International cooperation in the field of science is aimed at solving theoretical and experimental problems of fundamental and applied science, promoting the development of technological processes, training staff, safeguarding the use of scientific and technological progress [3].

The Ukraine-EU Science and Technology cooperation is based on the Ukraine-EU Agreement on Science and Technology Cooperation signed on 4 July 2002. Under the terms of this Agreement the Joint Committee on S&T Cooperation was established. First meeting took place in Brussels on 23 November 2011. Both sides provided information on current developments in research and innovation policy and programs in the EU and Ukraine respectively. Review was provided on the current levels of EU-Ukraine cooperation in research and innovation. Discussing activities carried out through the EU's Seventh Framework Programme for Research (FP70 [4] and through Ukrainian national programs and bilateral activities with EU member states. Both sides shared information on the health, ICT and nanotechnology/materials research, with a view to promoting and potentially increasing future cooperation in these areas, and agreed to work to identify some areas of research and innovation cooperation, which will be developed through future meetings of the Joint Committee, as strategic EU-Ukraine priorities on a bilateral or bi-regional level through the Eastern Partnership. Nowadays regular consultations are continued and bilateral meetings are held [5].

Ukraine is a part of the Eastern Partnership region of the European Neighbourhood. With this region a development towards a "Common Knowledge and Innovation Space" is envisaged. To achieve that the Commission will intensify cooperation with Ukraine and will support better networking and co-ordination between Ukraine and the EU in the setting and synchronisation of research priorities. With a view to promoting preparation of Ukraine's research community for the Horizon 2020, the Commission supports Ukraine in building up research capacity, promotes the increased collaboration between Ukraine's and EU`s researchers and research organisations and strengthens the dissemination of information on Horizon 2020 to Ukraine. The Commission also supports special information events on Horizon 2020 [6].

A special kind of agreements includes programmes for scientific and technical cooperation. This is relatively new form of cooperation and partnership in the field of science and technology. Standards set forth in these treaties are for the future. They also set the parameters of conduct in the field of using achievements in this area, thus fulfilling the role of the international planning of productive relations in this sphere. The programmes, as a rule, define priority areas of cooperation and main stages of implementation. Moreover, a number of specific projects can be included into them. Today there are the participation of the scientific organizations and Ukrainian scientists in joint and regional scientific projects as well as in international conferences and

events held abroad, working meetings and consultations, internships in foreign research centers, etc.

The European Commission announced an €8.1 billion euro package of calls for proposals under the EU's Seventh Framework Programme for Research (FP7). This was an important part of the Commission's commitment to work for growth and jobs in Europe. FP7 was the European Unions Research and Innovation funding program for 2007–2013. The current program is Horison 2020 but there are many projects funded under FP7 which are still running.The calls address key concerns faced by Europeans where action at EU level is essential. €4.8 billion will be invested in thematic areas, with specific priorities to preserve oceans and water, better use of raw materials, efficient energy, promote efficiency in the processing of biological resources, develop smart cities and tackle issues such as public sector reform, brain research and anti-microbial resistance. Making Europe a destination for world-class researchers is another key priority. The European Research Council will invest over €1.7 billion in the best researchers and additional €963 million will support mobility through "Marie Curie Actions" [7].

The current EU programmes with options for RTD cooperation with Ukraine are as follows [8]:

- FP7 (Seventh Framework Programme);
- Erasmus Mundus;
- Tempus;
- Jean Monnet Programme under the Lifelong Learning Programme;
- INSC (Instrument for Nuclear Safety Cooperation), funded through ENPI (European Neighborhood and Partnership Instrument);
- ENPI CBC (Cross-Border-Cooperation) Poland-Belarus-Ukraine Programme;
- Hungary-Slovakia-Romania-Ukraine ENPI Cross-border Cooperation Programme 2007-2013;
- Joint Operational Programme Romania-Ukraine-Republic of Moldova 2007–2013;
- Black Sea Basin Joint Operational Programme 2007–2013;
- INOGATE Interstate Oil and Gas Transport to Europe ;
- Nuclear Safety Co-operation Instrument (NSCI);
- South East Europe Programme;
- Central Europe Programme.

The following bilateral policy agreements between the EU and Ukraine constitute the background for policy dialogue:

- Partnership and cooperation agreement between the European Communities and their member states, and Ukraine (1994);
- Protocol to the Partnership and Cooperation Agreement establishing a partnership between the European Communities and their Member States of the one Part, and Ukraine of the other part (1995);
- Protocol to the Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States of the one part, and Ukraine of the other part according to the Framework Agreement between the European Union and Ukraine on the general principles for the participation of Ukraine in Union programmes;
- Agreement on renewing the Agreement on Cooperation in Science and Technology between the European Community and Ukraine (in force from 8/11/2004);
- Agreement for Cooperation between the European Atomic Energy Community and the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of controlled nuclear fusion (in force from 13/11/2002);
- European Atomic Energy Community (EURATOM) and the Cabinet of Ministers of Ukraine for Co-operation in the Peaceful Uses of Nuclear Energy;
- ENP European Neighborhood Policy - EU-UKR Action Plan;

- Agreement between EC and Ukraine on GALILEO and Air Transportation (June 2005);
- Agreement to Establish a Science and Technology Center in Ukraine (STCU, 1998).

There are many FP 7 notable projects for Ukraine [4]**.** For example, the InnoPolicy (Enhance Innovation Strategies, Policies and Regulation in Ukraine) project. This Europe Aid-funded Innopolicy project was implemented in Ukraine between 2009 and 2011 in order to support the formulation of the Ukrainian innovation and research policy on the governmental and regional levels, to support improvement of the regulatory and legislative environment for research, innovation and intellectual property rights in Ukraine and to bring the Ukrainian legislation in compliance with the best European practices. The project also aimed to support state departments in Ukraine that are dealing with innovation and IPR issues.

The PROMITHEAS 4 project [9] aims at the development and evaluation of mitigation/adaptation (M/A) policy portfolios and the prioritization of research needs and gaps for 12 countries (Albania, Armenia, Azerbaijan, Bulgaria, Estonia, Kazakhstan, Moldova, Romania, Russian Federation, Serbia, Turkey and Ukraine) characterized as emerging economies. The overall strategy is based on development, implementation, evaluation and knowledge transfer towards scientists and decision makers of both public and private sectors from the aforementioned emerging economies. Scientific research needs and gaps will be identified and listed in an inventory.

The IncoNet EECA - S&T project [10] addressed STI policy stakeholders from the EU, its member states and associated countries (MS/AC) and Eastern European/Central Asian (EECA) countries. Its aim was to establish an STI policy dialogue platform between the EU MS/AC on the one side and 12 Eastern European and Central Asian countries (including Ukraine) on the other side. To achieve its goals the project organised five successful policy stakeholders' conferences and undertook comprehensive analytical work, which fed into a White Paper on chances and challenges for future cooperation. All project results continue to be available from the project's website.

There are exemplary thematic EU-Ukraine cooperation projects: LCOIR-UA (Low-Carbon Opportunities for Industrial Regions of Ukraine**)** project [11] aims at encouraging and facilitating the practical implementation of activities on clean coal technology and technology of carbon capture and storage (climate technologies) in Ukraine, as well as contributing to initiating of cooperation in this domain between Ukraine and the European Community**.** PESI (Pan-European species-directories infrastructure) project provides standardised and authoritative taxonomic information by integrating and securing Europe's taxonomically authoritative species name registers and nomenclators (name databases).

COMPOSITUM (Hybrid Nanocomposites and their Applications**)** project [12] aims to establish or reinforce long-term research co-operation through a coordinated joint programme of exchange of researchers for short periods, and in particular strengthening European position in the research activities related to nanosciences, nanotechnologies and nanomaterials. It also supports the strategic objective of the PEOPLE programme to make Europe attractive to the best researchers from outside the EU.

The promotion of bilateral cooperation with Ukraine is supported through BILAT-UKR* AINA project [13] which started on 1 September 2012. The major objectives of it are to support the institutional dialogue on science, technology and innovation (STI) policy between the European Commission, the EU member states/associates countries and Ukraine, provide analytical input to the dialogue at the Joint Science and Technology Cooperation Committee (JSTCC), and ensure practical follow-up and

sustainability. BILAT-UKR*AINA foresees in a flexible manner pilot activities to facilitate the implementation of the joint EU-Ukraine STI Roadmap; promotes research, technology development and innovation (RTDI) cooperation opportunities to support the creation of networks and the participation in joint projects; monitors and analyses innovation and research cooperation expressed in co-publications, scientific and educational networks and in terms of joint projects; analyses, promotes and monitors the participation of EU researchers in Ukrainian science and technology state programmes; secures the outreach of the project to interested parties who are not consortium members and increases awareness about the assets of RTDI cooperation with Ukraine.

2020 includes following sections [14]: Excellent Science; European Research Council; Future and Emerging Technologies; Marie Skłodowska-Curie Actions; Research Infrastructures. Projects are expected to be driven by industrial requirements, to be well balanced between industry and academia, and to include a demonstration and validation phase with realistic use cases.

The innovation actions will connect innovators across different value chains in two themes:

- Towards platforms and ecosystems: support will go to the development of reference architectures and platforms for open and cooperative CPS;
- Towards a ’smart everywhere’ society: the objective is the establishment of European networks of embedded systems design centres, helping businesses to improve the quality of their products and services with innovative embedded ICT components and systems.

For Ukraine it is very important an EU-funded MODEXTREME project [15] that has developed new modelling tools to better forecast the impact of extreme weather on agricultural production in Europe and beyond. It is important for protecting the global food supply. The growth of food staples such as maize or wheat is often affected by sudden spells of high or low temperatures. Being able to forecast more accurately how such weather changes affect yields will help decision-makers and the farming industry plan ahead to avoid food shortages.

Researchers from 14 countries, including scientists from Ukraine, collaborated in the project to improve the accuracy of biophysical models that can simulate the response of arable crops, grasslands and trees to adverse weather shocks. Modelling approaches were evaluated for a range of crop-and-country combinations. These combinations included, among many others, wheat in Spain and Ukraine, maize in Germany and barley in Poland. For each combination, three key moments in the crop cycle were identified for forecasting purposes. Food security information from MODEXTREME’s modelling solutions is expected to improve yield estimates in a variety of agricultural systems across the world. Those charged with guaranteeing food production now have advanced tools to help them prepare and implement agricultural policies which can reduce the social and economic impact of extreme weather events

Europe has a strong market position in electronics, microsystems and embedded system. The objective is to reinforce this position. The European Institute of Innovation and Technology (EIT) [16] intends to be a new flagship research university for excellence in higher education, research and innovation. The initial concept for a European Institute of Technology was based on the example of the Massachusetts Institute of Technology (MIT) and its combination of world class education, research, and deep engagement in effective innovation processes. On 18 June 2008, Budapest, Hungary was chosen by the EU nations to host the headquarters of the Institute.

The current bilateral interaction between the EU and Ukraine is based mainly on the Programs, which encompass projects in the spheres of biotechnologies & biomedicine, information & telecommunication technologies, nanotechnologies & new materials, energy & power resources, high energy physics & astrophysics. In Horison 20 there are

90 projects of Ukrainian scientists from 117 groups which since 2015 have obtained about €17 mln [7].

There are the following S&T priorities in Ukraine for the period up to 2020 [17]:

- Enviromental and climate research, nature management;
- Agriculture and forestry;
- Industrial and production technologies;
- New materials;
- Energy efficiency, alternative energy;
- Transportation;
- Information and communication technologies;
- Biomedical research, treatment of wide-spread diseases.

Today legal framework contributing to the establishment and development of international contracts has been created. It includes many normative documents that define principles, areas, conditions for financing, tax support, forms and types of cooperation with Europian research centers, scientists and inventors.

The international scientific and technological cooperation between Ukraine and the European Union is the joint development of scientific and technical issues, the mutual exchange of scientific achievements, the experience and training of highly qualified specialists. Noting the importance of intensifying cooperation in this area with countries of the EU in the context of further development and modernization of the scientific sphere and innovative development of Ukraine it should be stressed that the past, present and future of Ukrainian science are integrally connected with political, economic and cultural development of the EU.

The programme for the development of innovative activities in Ukraine sets tasks on the study of international experience of introducing technologies, its adaptation to the needs of the production system and search for innovative solutions to the issues of the national economy. It is necessary to create joint laboratories, organizations, implement projects, programmes of cooperation and invite scientists from the EU in order to share experiences, send Ukrainian scientists for training in European centres and to exchange effective technologies.

Innovative firms in Ukraine benefit from EU-guaranteed loans. The European Investment Fund (EIF) [18] and ProCredit Bank Ukraine signed a loan guarantee deal that will offer small and medium-sized companies in Ukraine easier access to risk capital for the development of innovative ideas. The EU-funded deal will allow the bank to more securely enter into loan agreements with companies of below 500 employees, as any potential losses on loans for innovative activities will be guaranteed by 50 % by the EU under the loan guarantee scheme. Overall, the scheme is to generate a portfolio of €50 million in loans to innovative companies.This deal falls under the InnovFin SME Guarantee Facility, which is part of the new generation of financial instruments supported under Horizon 2020 (IP/14/670). Under this facility, financial intermediaries are guaranteed against a proportion of any losses incurred on the debt financing covered under the facility.

The current trends of globalization and integration are characterized by the extensive use of information technology; the formation of an innovative economy; the internationalization of research, development and knowledge-based production; the aggravation of global competition in world markets of investment, high technology products and services. There are changing traditional forms and mechanisms of international cooperation in science and technology. The role of a government in the regulation of these processes is increasing. The close relationship of science and technology, foreign trade and economic policy is essential to overcome the existing economic crisis.

The major objectives of the Ukraine-EU Science and Technology Cooperation are to: support the institutional dialogue on science, technology and innovation (STI)

policy between the European Commission, the EU Member States/Associates Countries, and Ukraine,provide analytical input to the dialogue at the Joint Science and Technology Cooperation Committee (JSTCC), and ensure practical follow-up and sustainability.

Conclusions

1. The Ukraine-EU science and technology cooperation makes great contribution to the participation of Ukraine in the global integration processes in the sphere of science, technology, high-tech industry, the country's transition to an innovative path of development, the entry of our country into the market of intellectual products, the increase of scientific potential and the ensuring of technological security.

2. Europe's achievements in science and technology have been significant and research and development efforts form an integral part of the European economy. Scientific research in Europe is supported by industry, by the European universities and by several scientific institutions. The output of scientific research from Europe consistently ranks among the world's best.

3. The recommendations of the European Commission were developed to help Ukraine to improve its performance in research and innovation. Recommendations are made on a range of issues including reforming the STI system to boost efficiency and impact; increasing government investment in R&D; revamping STI institutions, funding and procedures, and improving international cooperation.

4. According to the goals of Ukraine for the social and economic development of the country, the scientific branch as defining the economic development of the country, the condition and happy future of the people must enter scientific space of the European Union. Only relying on a strong scientific and engineering complex may be most real way for Ukraine to take its rightful place among economically developed states, to promote social approval-oriented, structure-innovative model of modernization.

References

1. *Biryukov A. V.* Innovative direction of contemporary international relations / A. V. Biryukov, E. S. Zinoviev, A. V. Krutskikh . – M.: Aspekt Press, 2010. – 295 p. 2. *European* Science and Technology Cooperation. – [Electronic resourses] – Regime of access: https://scholar.google.com.ua/scholar?q=european+cooperation+science+and+technology&hl 3. *Conference* on Security and Cooperation in Europe. – [Electronic resourses] – Regime of access: https://scholar.google.com.ua/scholar?q=conference+on+security+and+cooperation+in+europe+1973&hl=uk&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholart&sa=X&ved=0ahUKEwiTyLyc_KnXAhWoHJoKHX3rCCgQgQMIMDAA 4. *EU's* Seventh Framework Programme for Research (FP7). – [Electronic resourses] – Regime of access: 5. *Key* documents of the Eastern Partnership European External Action Service (BE). – [Electronic resourses] – Regime of access: https://eeas.europa.eu/headquarters//headquarters-homepage/12269/eastern 6. *Horizon* 2020 official documents. – [Electronic resourses] – Regime of access: https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/official-documents 7. *Horizon* 2020 statistics. – [Electronic resourses] – Regime of access: https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/horizon-2020-statistics 8. *Horizon* 2020 programs. – [Electronic resourses] – Regime of access: https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/ 9. *PROMITHES* 4. – [Electronic resourses] – Regime of access: http://io.iee.kpi.ua/ru/projects/promitheas-4-knowledge-transfer-and-research-needs-preparing-mitigationadaptation-policy 10. *InoNet* EaP. – [Electronic resourses] – Regime of access: www.inco-eap.net/en/408.pnp 11. *LCOIR*.UA. – [Electronic resourses] – Regime of access: lcoir-ua.wikispace.com 12. *COMPOSITIUM*. – [Electronic resourses] – Regime of access: cordis.europa.eu/result/rcn/57038_en.html 13. *BILAT-UKR*AINA*.– [Electronic resourses] – Regime of access: www.bilat-UKRAINA.en/ 14. *Horizon* 2020 sections. – [Electronic resourses] – Regime of access: https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/h2020-sections 15. *MODEXTREME*. – [Electronic resourses] – Regime of access: www.modextreme.org/webxtreme 16. *European* Institute of Innovation and Technology. – [Electronic resourses] – Regime of access: https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/h2020-section/european-institute-innovation-and-technology-eit 17. *Vasyliev O. A.* The development of productive forces, science and technology as the main factor determining the socio-political transformation of modern states / O. Vasyliev // Foreign Affairs. 2014/ – №9. – P. 44–47.

18. *European* Investment Fund. – [Electronic resourses] – Regime of access: http://www.eif.europa.eu/who_we_are/index.htmhttp://www.eif.europa.eu/who_we_are/index.htm

Олександр Васильєв

НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ І ЄС

Науково-технічне співробітництво України і ЄС базується на угоді, підписаній в 2002 р. Сучасна співпраця виконується за Програмою дослідницького і технологічного розвитку (Горизонт 2020), національними українськими програмами і як двостороння діяльність з державами-членами ЄС. Дослідницьке й інноваційне співробітництво розвиватиметься як стратегічні пріоритети ЄС-України через Східне Партнерство.

Ключові слова: наука, техніка, модернізація, міжнародне співробітництво, дослідження, інновації, Європейський Союз, Україна.

Александр Васильев

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО УКРАИНЫ И ЕС

Научно-техническое сотрудничество Украины и ЕС базируется на соглашении, подписанном в 2002 г. Современная совместная работа выполняется согласно Программе исследовательского и технологического развития (Горизонт 2020) по национальным украинским программам и посредством двухсторонней деятельности с государствами-членами ЕС. Исследовательское и инновационное сотрудничество будет развиваться как стратегические приоритеты ЕС-Украины через Восточное Партнерство.

Ключевые слова*:* наука, техника, модернизация, международное сотрудничество, исследования, инновации, Европейский Союз, Украина.

УДК 94 (438)

Nadiya Herbish

THE REFUGEE CRISIS: A VIEW ON THE PROBLEM

In the article, the author analyzes modern processes connected with the Refugee Crisis in the context of international relations of the 21st century. In particular, it discusses the debates on the integration of refugees, the latest media-education approaches aimed at overcoming hostility in society, the experience of inclusive education in the United States, the impact of private integration initiatives.

Keywords: refugee, crisis, media coverage, education, society, the USA, foreign affairs.

For years, integration was looked upon, mostly, as striping off the new arrivals' past and letting them experience the new kind of lifestyle, interweave with their new neighborhoods, and assimilate with the prevalent culture. America was perceived as a "melting pot,' in a stretch of time long enough to make this idea inseparable from the "doctrines" of Americas *civil religion* [1]. The one every American citizen would have to worship.

As for now, there isn't any accessible data on the level of social integration of the persons and families that crossed the border to become a part of an entirely different culture, compared to what they had experienced before; nevertheless, there are many opinions concerning this issue voiced – and often not by the refugees themselves.

With the recent development of so-called "refugee crisis" tensions around refugee resettlement issue were aroused throughout the world, the key factors determining the change of American politics considering refugees (especially from the Mideast countries where Islam is the dominating religion) include, mostly, the hot rhetoric of the US President Donald Trump and his reoccurring promises to secure America from the Islamic threat, and the even hotter situation in the war-stricken region.

But it also seems that not only the USA, but governments around the globe switch into the fear ruling mode while the major electoral communities vote for the candidates who promise to cleanse the environment from any suspects, and then to protect and secure the ones left with massive walls – both literal and figurative. Many European countries change their rhetoric to populism, and enormous campaigns – electoral, commercial, and governmental – are more often than not made up of scary presumptions and speculations, data wrenched out of its context and light guesses that leave some nagging uneasiness in the hearts and minds of intimidated voters.

For example, while announcing, Executive Order, also called a refugee ban for all people from seven "terror-prone" countries from entering the United States, President Trump argued his administration was doing it "to keep radical Islamic terrorists out of the United States" [2], though refugees are victims escaping the violence of those terrorists, and not the ones belonging to their alliance. And though the ban is, regarding legislation, a temporary restriction of access, the word "temporary" in this formulation means a period "until more aggressive vetting is in place" [3]. Such claims are legal but might be detrimental to the U.S. policy, major liberal media are stating [4].

Still, Fox News claims that nearly half of American voter's support Trump's Immigration Order [5], which can also be proven by the Gallup Review [6], which makes the trend apparent: there is a lot of fear guiding people's opinions. It seems logical to suppose today this trend will only intensify in the coming years.

Even today, the logic driving the decisions of the President on American internal front seems to gather support from other world leaders. Marine Le Pen was very clear

in voicing her opinion concerning Donald Trump's victory in her interview for *Foreign Affairs* magazine [7].

After the media outburst on the issue of refugee flow from the seven countries of extremist and terrorist risk, provoked by the Executive Order of 2017, the focus has majorly shifted to the plans on a border wall with Mexico, as it can be seen in the "Homeland Security' selection of articles on the Fox News site [8] dating up to April 23, 2017. But the line of Attorney General Jeff Sessions on Fox News: "The border is not open. Please don't come" [9], along with Trump's "Immigration is a privilege, not a right and the safety of our citizens must always come first without question," [10] reinforces the present-day's government perception of the newcomers to the United States of America.

The picture might be very sobering if we dare to compare current situation with Syrian refugees to the actual historical precedent: the Jews lucky enough to escape Nazi Germany right before the WWII burst out were later murdered at Auschwitz after the USA turned them away at the border [11]. It is impossible to make an accurate prediction of what will be the aftermath of the world tensions nowadays, as any of the factors temporary on the stage could change the direction in which the situation is about to evolve.

On the optimistic note, business and media background of Donald Trump, leaves us some space to presume that through his rhetoric of extreme American nationalism he is increasing the perceived value of American citizenship in the world that later might be converted into actual profits and enormous media publicity, and the latter, in its turn, might increase profits, too.

But if America pursues the philosophy of individualism, it might appear on the distant island (both literally and figuratively), secured by oceans and walls, while the crisis in Europe will come to a boil. That might produce apparent splits in already strained allies' relations, and prompt more X-exits in the European Union, discouraging trust among people. As many researchers and interested observers alike believe, one of the aims of ISIS, one of the leading "producers" of the refugee flows, is to divide and rule [12]. They fear their enemies' unity, and they strategically work to sow the seeds of discord. We can presume ISIS is not the only power seeking to destroy the unity. There are other powers out there to whom the solidarity of the Western World is not remunerative. And such sodden disagreements might bring the world on the edge of yet another war – or yet another powerful movement.

While Trumpian America puts its stake on self-sufficiency – its own and those of the European nations, to some extent after a fashion of Pax Americana, it might not prove what the current government expects it to be, but rather become detrimental to the well-established policy of Western Hemisphere.

Adding up to the international issues rising at an accelerated pace, domestic turbulence might shake America as we know it today. The divisions inside the American nation are getting saturated with every new protest and every new governmental response to it, and the refugee issue might become yet another bone of contention – still a huge issue to cover (media attention), and still more splits.

Even more alarming is the situation in which the current debate on the fate of refugees has already dehumanized them as persons (and I do not mean perceiving them as less human, the thought that will be discussed later, but perceiving them as a mass whose suffering is so big that surpasses any understanding, and thus ceases being taking into consideration) and transformed into a discussion of most dangerous (or terror-prone) countries, the kinds of most dangerous extremism, the content of the Executive Order, and the personality of Donald Trump. For example, a minor liberal medium *The Globe and Mail* criticizes the refugee ban, as it is "makes America less safe" [13]. The author focused her arguments on the fact that domestic terrorism is far more likely than the one that could be brought by refugees; that "according to the

Extremist Crime Database, between 1990–2015 the United States experienced 39 attacks from Islamist-inspired extremism, but 178 incidents motivated by far-right extremism", and that through this ban America will lose its Muslim allies around the world. She claims that "Mr. Trump is willing to overlook any form of violent extremism that does not fit his erroneous worldview" [13].

On the other hand, a conservative medium *USA Today* quotes Republican Marsha Blackburn that in December 2015 Congress was advised by intelligence officials that "Islamic extremists were targeting […] refugee program to infiltrate America". The article goes on saying that "the President's common-sense approach simply imposes a security test for entering our country at a time of heightened terrorist activity". It also accuses Obama administration of ignoring the "overwhelming evidence" and accelerating refugee admissions – "a counterintuitive approach" [14].

In the Foreign Affairs review of Donald Trump's book *Great Again: How to Fix Our Crippled America* [15], Walter Russell Mead argues that Trump is "a popular nationalist rather than an ideological one", seeing the USA "as a community of people with shared customs, a shared history, and shared values rather than as a nation founded on a unique and particular set of ideas' [16]. Such a viewpoint might push him to oversimplify the political reality and make his decisions of the all-or-nothing kind.

Washington Post in an article covering the problem of refugee admissions to the USA states that "It is clear that Trump's policies reflect a sea change in the American approach to national security" [4], and adds the authors' doubt that they are "making America safe again". The article doesn't stop the discussion on what the refugee question is doing to the safety of America as opposed to the threats of the external world. Instead, it explores what it does to America from within, in particular by dehumanizing both refugees far away, and the citizens living in their homeland.

"Americans consistently rated Mexican immigrants and Muslims as less human than average Americans,' the report says. It also links the "reported levels of dehumanization' with "predicted support for Trump's immigration policies, including the plan to build a wall between the U. S. and Mexico and the proposal to ban Muslim immigration to the U.S', as well as to "support for Trump as a candidate". The Latino and Muslim residents of the U.S. were sampled online and asked "how dehumanized they felt by Donald Trump, the Republican Party, and Americans in general'. No doubt, the sampling evinced the feeling of being heavily dehumanized. This sampling also showed that the intensity of this feeling was strongly related to their probable "support violent over nonviolent forms of collective protest'. It also showed that those with the higher intensity of the feeling of being dehumanized were "less likely they were to report suspicious activity in their neighbourhoods, potentially related to terrorism, to the FBI'.

"By insinuating that Muslims and Mexicans are less "evolved" than "us," and by putting forward blanket measures to keep "them" out at all costs, Trump risks framing Mexican immigrants and Muslims not as human peers to be reasoned with, but as an undifferentiated, threatening mass to be neutralized,' the article concludes [4].

On a different note, strengthened economy (if the business feeling of Donald Trump inspiring his economic policies is justified) might pacify the turmoil of domestic discord for a while. Increased refugee flow to European countries might come to a critical point, inducing European leaders to seek brand new ways of solving this problem. After all, America, going through the cycle of nationalism and isolationism, might return to the phase of active involvement after getting an entirely new perspective on the world affairs. But all these processes will be enormously pricey for thousands of refugees, costing them their well-being, security, a chance for a better life or even their life itself.

Another grievous shift of sentiment, apart from the already mentioned dehumanization (while being firmly connected to it), was the change of U. S. public

opinion on refugees from “humanitarian sympathy’ to “national security anxiety”, with Paris attack in November 2015 [17] and San Bernardino attack [18] the following December posed as turning points of this change [19].

When the previous American President Barack Obama’s administration in 2016 proposed to admit 10,000 refugees into the USA, three-quarters of Americans expressed their support for this issue [20]. Polls dealing with the Americans’ attitude towards direct humanitarian assistance to the refugees, the U. S. possible support of European search and rescue operations in the Mediterranean Sea all showed that the substantial majority of the U. S. population was pro-refugee [21]. More than half of Americans shared their feeling that their country and its allies were somehow responsible for the migrant crisis, and a strong majority believed that the United States should be the provider of direct humanitarian assistance to the refugees. More than half of Democrats, Independents, and Republicans [21] all shared this sentiment.

On November 13, 2015, after terrorist attacks in Paris, France, this opinion landed on the blacksmith’s forge, while the plowshares were beaten into swords. 69 percent of Republicans and 36 percent of Democrats – again, more than half of Americans – declared that the USA should stop taking refugees altogether [21]. 11 percent of Americans (9 percent of Democrats and 11 percent of Republicans) noted that the USA should welcome Christians only. Successfully completing a security clearance process by the refugees who would like to enter the United States could be an answer, though, believes a slim majority of the Americans, according to the Public Religion Research Institute (PRRI) [22] as quoted by the Elizabeth Melvin [19].

Americans classified the attacks in Paris and San Bernardino as the defining news events of the 2015 [23] that determined their attitude, and not the fact that since 2001, from the more than 800,000 refugees resettled to the USA, none has been convicted of an act of domestic terrorism [24]. It became obvious that the public sentiment is shaped by the instant reaction on the current affairs broadcasted by the domestic media and commented on by the domestic experts. This leads us to conclusion that in forging the positive public opinion towards refugees for the sake of their integration it is vital that positive news (interviews, success stories, etc.) make it to the headlines and obtain a fair share of comments from the domestic experts, too.

With the growing animosity and xenophobic tendencies in the society it is also very important to focus on non-emotive press coverage – the one that will not fuel the rage and insecurities of people. Facts naming to counterweight the scaring presumptions voiced by press and politicians, might be helpful, too. I believe that larger publicity of both governmental and non-governmental organizations working with refugees, e.g. monthly reports of successful practices, published on popular media would play a huge role in educating the society and decreasing current tensions – at least to a certain extent. It is difficult to imagine a legal ban of hate speech, especially with the President siding with this communication style way too often, but that would help to reverse some of the detrimental tendencies of the modern days.

“Making America great again” does not include going back to remembering the country’s own history now, but it’s a trend that can be influenced to change its direction over time. Focusing on the issue that the history of the USA begins with refugees – pilgrims fleeing religious persecution. “The city upon the hill’ has become a place of aspiration to many oppressed, as well as the survivors of the most desperate and perilous situations from around the world who have been seeking a haven there.

In the present world, as – at least according to shared beliefs of many Americans – the USA carries a specific responsibility for the major migration of recent years, and, therefore, should take its share of care giving to those in urgent need. And mass media are a huge moving force behind the changes in policies, as well as this enormous geopolitical shift of recent years.

In her *Foreign Affairs* article, *Destination: Europe, Managing the Migrant Crisis* [25], Elizabeth Collett reviews two books from 2016 and 2017 by American authors and published in the USA, written in the paradigm of such an educational, counter-dehumanizing approach: *The New Odyssey: The Story of the Twenty-First-Century Refugee Crisis* by Patrick Kingsley [26], and *Cast Away: True Stories of Survival From Europe's Refugee Crisis* by Charlotte McDonald-Gibson [27].

According to this review, Kingsley (*The Guardian*'s first "migration correspondent') interviewed people in 17 countries, putting into one picture snapshots of "migrants, people smugglers, advocates, and, occasionally, policy-makers,' returns to the story of a particular refugee, Hashem, throughout the book. McDonald-Gibson, on the other hand, focuses on individual stories, too, but dives into them in greater depth, "following just five migrants on their journeys'. Through their stories, she points to the sharp discrepancy of the "media's caricatures of the migrants as impoverished and uneducated". She also thoroughly analyzes "the forces that impel her characters to move and the personal conflicts they face as they make their decisions", thus singling out the persons from the dehumanized mass and giving them a voice to be heard.

Inclusive education is not a new concept for the United States. Following the dark ages of the isolation phase in education (the period between 1900 and the 1970s), there came first the integration phase with passage of the Education for All Handicapped Children Act (EAHCA) of 1975 [28]. It made special education mandatory in the United States, and was later modified and renamed the Individuals with Disabilities Education Act (IDEA) [29] – in 1990, reauthorized in 1997 and, again, in 2004. Thereafter, it was aided with No Child Left Behind (NCLB) Act [30] of 2001 and Individuals with Disabilities Education Act (IDEA) of 2004 reauthorization [31], and even later by the Every Student Succeeds Act (ESSA) of 2015 [32]. As it can be seen from the reauthorizations and the change of the titles, most acts did not prove to be as good as it was expected of them, and lots of modifications were needed as they were tried out on practice and rethought over the years.

Though the very concept of inclusive education has its roots in special education for physically disabled children, its practices were extrapolated into the mainstream through the integration approach that has been later applied not only to people with special physical needs, but also for the ones with disability of any other kind (physical, social and/or emotional).

UNESCO in its goals toward "Education for All" [33] identifies refugee children as disabled: they are uprooted little persons, scarred emotionally and reserved, and though those disabilities make the learning more difficult for them, they cannot be viewed upon as disqualifiers. As the many kinds of physical scars can heal and stop hurting when tended to carefully – they remain on the body as the marks of bravery, of hardships turned victories, of motherhood (in the case of a Caesarian section), and many other things; emotional scars, too, should not determine the destiny or the character of a child, as well as they should not determine his or her learning abilities.

The USA's continuous power struggle dance with UNESCO's leadership doesn't make the principles of inclusive education stated by the latter less relevant. There the belief is expressed that in the process of creating the inclusive educational environment it is important to win the support of key players: parents, teachers, educational policymakers. There must also be "a basis for discussion among policymakers, educators, NGOs and international organizations impacting policy in both private and public education and concerned with promoting access for ALL learners" [33] that would help analyze and update if needed any curricula tools and educational planners, as well as "to demystify the notions surrounding inclusion and demonstrate that challenges can be overcome through a willingness to change attitudes regarding

inclusion" [33], which brings us back to the communication between educators and media.

I presume it is also crucial to create an educating plan that would be designated with an understanding of the situation of refugee girls who might not have had any adequate education before. Another important issue to include is the stories that communicate the original culture of the refugees from different countries, their history interwoven into the larger historical landscape, as well as the success of descendants of those cultures in the USA.

Today most Americans are not yet willing to perceive Muslims as a part of their "us", as well as many Muslims within the US are not ready to answer the question of their political, social, and even religious identity (considering the multiplicity of the religious currents and the impossibility to meet the strict requirements of the Islamic law in the non-Muslim country), as well as the national one: "will they remain Muslims in America or become American Muslims?" [34, p. 3–4]. Living in the "endless crisis of identity" [34, p. 12], they argue question if they should be a part of community life with their non-Muslim neighbours, as well as should they "fully accept and defend a non-Muslim homeland" [34, p. 5]. It is also important for the educators to recognize this strain in minds and souls of their students.

People gravitate towards communities where they are accepted and whose joy they can share. On the contrary, negative attitudes towards differences and prejudice together with discrimination that are the aftermath of those attitudes becomes a serious barrier to learning. But this is a barrier that can be overcome through the practice of inclusion.

As the "Salamanca Statement on Principles, Policy and Practice in Special Needs Education" [35] indicates that regular schools with an inclusive orientation are: "the most effective means of combating discriminatory attitudes, building an inclusive society and achieving education for all" [33, p. 9].

And if the government is to put the education of the refugees and the education of society on that matter together, I believe that such inclusive education would be beneficial for both the refugees and the native society of the USA. The reform of school systems into becoming inclusive does not stop at implementing the inclusive policies: it goes further and redefines the culture of classrooms, schools, districts, universities, media, society and the government. The establishing of a department that would closely work with the educational platforms; tracking the most adequate ideas in the leading scholastic though; working closely with politicians and lawyers to create and lobby the relevant acts, amendments, and changes in the federal and states" law, as well as cooperating with the press corps to cover the successful stories and practices, and through it to educate the society in general, might be quite helpful in this respect.

Since after the WWI there were public campaigns in the USA that have encouraged newcomers to take free night classes to learn English. There was even a specific campaign that appealed pointedly to parents in the matter of their relationship with their children, as there was the apparent difference and even the divide between first and second generation of new arrivals, called "Learn to Speak, Read, and Write the Language of Your Children" [36]. This campaign was created in the late 1930s by a government-funded Works Progress Administration project and spoke directly to the fears of many American communities that the children of newcomers were in this simple sociolinguistic way separating from their parents. And though their assimilation into American society was a good thing, the way in which it was performed left their parents behind. This loop was to be bridged over by the government-sponsored English classes.

This acute need has wandered from generation to generation, with the continual flows of refugees and immigrants into the USA. In 2006, bilingual programs in education – mostly targeted at Spanish-speaking children–have provoked debates in the

media and even the government about the role of language integration and immigration nowadays [37].

The authors of UNESCO Guideline for Inclusion [33] claim that it doesn't matter that much how successfully a child is taught at school; cooperation of the family, and sometimes the closely-knit community, is fundamental to ensure that the child's school learning is applied at home and in other real-life daily settings, too. Family and community members might become powerful allies, when they are informed, prepared, and encouraged efficiently. It is also necessary to direct and guide parents how to become a supporting team to their child, especially if the educators are considering the families of the most marginalized students.

Legally in the US the President decides how many refugees to admit each year (upon the advice of Congress), and each state can choose to take part in the federal resettlement program. If they opt out, the federal government can partner with non-profits in the region [38] – and there are quite a few of them throughout the country.

Referring to the *adopting a family* metaphor used by Jim Mather, it seems useful to mention some of the basics of the attachment theory [39]: while it's important to love an adopted child into the family (a refugee family into society in our case), this love must be the practical one, covering the basic needs, the tough period of adaptation; giving the potential to grow strong and respond with the same kind of love and attachment. The unity that grows from hard work and devotion, small steps and tons of thoughtful deeds (and the things that are not done for the sake of creating this precious attachment, too) towards the new arrivals makes the society stronger and richer. Through welcoming a family (not a child alone) into culture, replacing the uprootedness for the healthy frameworks of the established life, curing insecurities with acceptance produces the more excellent fabric of a society than the one where admission of new people is accompanied with media hate speech acceleration and security measures game levelled up to the point of unrecognizability. While such a presumption might look thin because of its theoretical character, education and private integration initiatives are unique tools to put it into practice.

It is also important to stress that that involvement of parents and/or relatives in the educational process is vital for the students' minds to develop healthily, instead of earning new scars of torn identity and relational insecurities. "Voice and action" [40], combined by parents and educators, are often the needed "salt" of the peaceful and fruitful educational and integrational process.

Here the practical concept of welcoming the newcomers into the culture through private initiatives comfortably steps in. Holidays are shared, hospitality is practiced (and being felt), the traditions are passed, shared values come to light, and the differences do not seem so sharp and obvious anymore, and people are bound together. The meaning of the holidays is understood better, and the culture that has produced them becomes engraved on a heart of the newcomer in a very special, personal way.

The picture seems far too much idyllic, but here is an actual memory shared by Susan Shaeffer Macaulay. This is how she recalled her post-war childhood experience in Europe. "In Switzerland there is the magical First of August. Fires are lit on the highest points in villages and mountain peaks commemorating the fact that the light of democracy has shone out here since their Constitution was written in the 1200s. My childish American heart used to beat harder with gladness as we celebrated freedom from tyranny nearly 800 years ago!.."[41].

Such an energetic participation is the life of a country one came to live helps to develop a strong bond and cultivates the desire to contribute, or, speaking metaphorically, to bring something to the table, too. Though, this approach vividly contrasts with the one practiced at many UN refugee camps throughout the world.

Even before the Paris and San Bernardino attacks that brought the significant changes to the society's sentiment, the first thought of the large percentage of

Americans on the current humanitarian crisis was not about the resettlement of the refugees, but on providing direct humanitarian assistance and supporting European search and rescue operations in the Mediterranean Sea. And even though the media are full of short postings of killings and destruction in the refugee camps around the world, and belaboring the beaten remark of refugee camps being the "concentration camps", repeated even by the Pope Francis [42], the deplorable conditions of the everyday life of refugees in the camps are very rarely covered.

A Ukrainian missionary to Kenya, Tania Shevchenko, shared her memories from 2008 from a refugee camp in Kakuma, Kenya, not far from a Sudanese border. "The camp is divided according to the refugees' country of origin, and every part of it shows the culture of that country. In general, people had stayed there for about 15 years and did nothing. At that point, UN was trying to make them go back to the Sudan since the war had ended, but they wouldn't" [43].

The missionary goes on explaining as there wasn't anything for them to do, any opportunity to sharpen their minds against any struggle for the better life, their lifestyle produced a dependency that leads to a deficiency of mind and will. She also commented that as far as the camp is situated within Turkana tribe land, people of that tribe come to the refugees to ask for the rice they get from UN, and sometimes they are jealous that the refugees get so much food for free. That is one of the reasons why it is so important to pull the refugees from the temporary refugee camps and resettle them into a sound, working society.

There teachers, parents, and communities might become more than a valuable resource; they are the key players in supporting the inclusion process in every aspect. Along with the key players, there should be a key attitude: a willingness to accept and promote diversity and to take an active role in the lives of students, both in and out of school. The most favorable inclusive learning environment is determined to a great extent by the relationships between teachers, parents, other students, and society. And the most effective inclusion would require implementation both in school and in society as a whole [33].

To make such cooperation possible, there must be some common values to build on. Nevertheless, when the solid foundation of shared values is missing, common interests might become the temporarily substitutes, or the valuable building blocks that will eventually develop into those values. The experts believe this will bring significant change in conceptions and role behaviour [33]. The realization that without such a foundation any change is too difficult to achieve is sobering and motivating at the same time.

This is evident in the case of the HIAS, the Jewish organization formed by the federal government of the USA to help refugees from around the globe. HIAS is the oldest resettlement organization in the world, and its humanitarian practices of supporting both refugees and host communities within the United States provide successful integration. It works with local refugee-assisting organizations around the country, not necessarily the Jewish ones, as well as with The Linking Communities Project (TLC) [44] that operates in five American states – Minnesota, North Carolina, Texas, Ohio, and Pennsylvania.

TLC engages in strengthening the way local and national resettlement advocates cooperate in their everyday practices. It is a platform where new connections are created and cultivated among resettled refugees, refugee advocates, service providers, government officials and other interested persons in promoting welcoming communities for the relocated people. They also strategize spreading the word in local communities about the humanitarian, economic and cultural benefits of refugees. By providing statewide training, networking and general plan development meetings on a variety of topics the Project allows the interested parties to focus on critical issues beyond their everyday duties.

They also believe that raising awareness in communities, dispelling typical myths about refugees and educating the public is crucial to spawn support for resettlement. They fund projects aiding refugees in expanding their networks and getting to know other members of their communities through, for example, volunteer opportunities, and those members, in their turn, learn about the importance of refugee resettlement. The other ways they influence public's mind is trough creating resources for media, giving refugees the platform to share their stories, producing videos that highlight the contributions of refugees to the local communities, creating data-driven infographics and a story bank that would be available via social media as well.

They conduct various studies and provide concrete data showing the benefits of resettlement, accenting economic impact refugees offer to the local economy and community, which is of particular importance to elected officials and policymakers who want to support refugees. It is important not only because they have the potential to back pro-refugee policies and legislation; their voiced views impact their electors.

Another organization, US Together [45], that works within the state of Ohio, in 2016 published a report on its site on impact of refugees in Central Ohio. It indicated that 41.8 % of refugees age 18 and older were enrolled in college or had already graduated; compared to 43.0 % of all Franklin County residents of the same age, which suggests that refugees in the community were as well-educated as the rest of the society. 13.6 % employed refugees age 16 and older were business owners, that is more than double the Franklin County rate of entrepreneurship (amounting to 6.5 %). There were approximately 873 refugee-owned firms in the Columbus Metropolitan Area employing 3,960 workers; the local refugee community supported around 21. 273 jobs [45].

The more often such reports with actual numbers penetrate the flow of the negative and fear-driven, yet quite watery regarding facts, news, the more powerful the impact of the private integration initiatives in the society will be.

Even before the legal resettlement of refugees to the USA began, there have always been ethnic-based organizations. Many of them still thrive today, among them The Edith and Carl Marks Jewish Community House (JCH) [46], Bosnian-American Association (BAA) [47], Somali Community Centre of Nashville (SCCN) [48], North Carolina African Services Coalition (ASC) [49], Cambodian Mutual Assistance Association (CMAA) [50], Pan-African Association (PAA) [51], Somali International Minorities of America (SIMA) [52], as Migration Policy Institute and International Rescue Committee indicate in their report from 2007, Bridging Divides: The Role of Ethnic Community-Based Organizations in Refugee Integration [53].

For example, SCCN works within the Nashville metropolitan area with Somali and other African and Middle Eastern refugees, providing ESL classes, health education and youth activities; translation and interpretation help; immigration and family reunification assistance; run educational programs on "SOM-TV," and promote abstinence. The center serves about 400 clients a month. One of the principal goals of the center is not only refugee integration to the culture, but also promote inclusive approach by helping to overcome the tribal and ethnic distinctions of their clients that existed back in Somalia. Mental Health Programs the center offer aim to increase awareness of mental health issues and refer refugees to appropriate mental health providers. Their focus groups work to demystify the perception that mental health facilities carry a stigma though, for instance, organizing community meetings in such facilities on popular topics. One of the important traits of their approach is that they arrange separate meetings for Somalis and other Africans, such as Sudanese and Central Africans, so the services are culturally tailored.

JCH has started its work in 1927, and since then has been serving the Russian Jewish community in the Bensonhurst neighbourhood of Brooklyn, New York, helping around 10,000 to 15,000 clients a year. Their Department of Immigrant Services

provides classes in different levels of English as a Second Language (ESL) and civic education; offers interest-free loans; aids the newly resettled Russian Jews with registration, case management, and obtaining citizenship. Specific programs are fighting domestic violence, and supporting mental health. JCH is a community hub, hosting various activities. Among them, there are Shabbat and Jewish holiday services, daycare, after- school programs, fitness activities, college preparation, a business club and the elderly services. One of the primary goals of the department is to help their clients become self-sufficient, as well as balance societal integration as the US citizens with the preservation of their Russian-Jewish identity.

ASC offers similar services to the already described, as well as acculturation programs, job training, and placement, and organizes speaking opportunities at which refugees share their stories at churches, museums, and libraries. It also runs two major programs that distinguish it from other organizations: HIV Outreach Program and Lost Boys of Sudan Storytelling. The first one aids African refugees in overpowering the cultural stigma attached to HIV/AIDS through providing education about the virus.

The second one arranges participation in public education seminars throughout the Greensboro community for their Sudanese refugee clients. They explain the conditions of their displacement from Sudan to Ethiopia, then to Kenya, and finally to the United States [53].

The stories of the Lost Boys of Sudan have grown into a well-recognizable narrative throughout the world, extensively covered in more than 30 original books, documentaries, and fiction movies, such as Lost Boys of Sudan [54], The Lost Boys of Sudan: An American Story of the Refugee Experience [55], What is the What [56], God Grew Tired of Us: The Story of Lost Boys of Sudan [57], The Good Lie [58], Machine Gun Preacher [59] and many others.

The debate on refugee arrival to the USA in the media and society is rather heated today, but in most cases, it excludes the refugees themselves from the discourse: there is the issue of national security that is being discussed primarily. The case of dehumanization of refugees can be observed.

One of the successful media approaches to treating the *depersonified* animosity is to cover personal stories of the refugees that often differ tremendously from the stereotypic caricature, as it was shown in Elizabeth Collett book reviews [25]. TLC indicates that one of its partners, The Forced Migration Innovation Project in Texas was cooperating with other organizations to produce a series of brief video interviews with refugees focusing on family, neighborliness, civic engagement, the values of diversity, sacrifice and giving back.

Viet Thanh Nguyen, a Vietnamese American Pulitzer Prize winning novelist, shared his story in The New York Times, calling himself a refugee “that never ceased being one in some corner of his mind”. His story is about his tough childhood in the States as a Vietnamese refugee, but by referring to it, he is able to release the tensions of present-day events and fears in the minds of his readers and to help them look upon the current humanitarian crisis through the lens of history.

“Today, when many Americans think of Vietnamese-Americans as a success story, we forget that the majority of Americans in 1975 did not want to accept Vietnamese refugees. (A sign hung in the window of a store near my parents’ grocery: “Another American forced out of business by the Vietnamese.”) […] For people like my parents and the Syrians today, their voyages across land and sea are far more perilous than the ones undertaken by astronauts or Christopher Columbus. To those watching news reports, the refugees may be threatening or pitiful, but in reality, they are nothing less than heroic. […] It is more glamorous to be an exile, more comprehensible to be an immigrant, more desirable to be an expatriate. The need to belong can change refugees themselves both consciously and unconsciously, as has happened to me and others”.

Another common platform for integration is national education that guarantees inclusivity. The community that usually surrounds the educational process might be an overlooked key for smooth and fruitful implementation of the dry governmental strategy, helping the new arrivals to integrate easily, the society to be practically educated how to overcome its fear of otherness, and for all to be enriched and strengthened in every way possible.

This major process of cultural change includes fostering grassroots action and political lobbying to promote protection; encouraging the creation of community and children's councils where the mentioned issues can be discussed; as well as developing community-school mechanism that would help identify children outside of the school system and develop activities that will ensure those children enroll in school and learn [25].

American society tends to speak of refugee children as the ones "emotionally disturbed due to unsettled backgrounds" [40], but aren't their own, visibly settled peers disturbed – even if to a different extent and in an entirely different way – through the terror of nowadays media drawing an illusion psychopath at every corner of the intercity? The process of inclusion, coming to cherish the culture of other, developing personal cross-cultural friendships might decrease the level of anxiety within the children's communities.

And coming back to the role of media, the fact that an "average American child spends more time in front of the TV set than he ever spends in school" and that "many teenagers cull most cultural norms from their peers and all forms of media" [40, p. 8] makes it obvious that inclusion, and later assimilation and integration is not a separate process placed in the walls of educational institutions, it's the all-consuming practice that will either bring abundant benefits to the society or become its apple of discord – depending on the effectiveness of the efforts put into this matter.

References

1. *Civil* religion // http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Civil_Religion (accessed on 19. 05. 2017). 2. *Merica*, D. Trump signs executive order to keep out "radical Islamic terrorists" // http://edition.cnn.com/2017/01/27/politics/trump-plans-to-sign-executive-action-on-refugees-extreme-vetting/ (accessed 23. 04. 2017). 3. *Trump* Expected to Order Ban on Refugees, Restrict Immigration From Mideast // http://www.haaretz.com/us-news/1.767320 (accessed 29. 01. 2017). 4. *Kteily*, N., Bruneau, E. Trump says his travel ban will make America safer // https://www.washingtonpost.com/news/wonk/wp/2017/01/30/trump-says-his-travel-ban-will-make-america-safer-our-research-shows-it-will-do-the-exact-opposite/?utm_term=.fec59e0c5a1b (accessed 23. 04. 2017). 5. *Poll*: Nearly Half of American Voters Support Trump's Immigration Order // http://insider.foxnews.com/2017/01/29/poll-nearly-half-america-voters-support-trumps-immigration-order (accessed 29. 01. 2017). 6. *Gallup* Review: Americans, Immigration and the Election // http://www.gallup.com/opinion/polling-matters/196733/gallup-review-americans-immigration-election.aspx?g_source=how+many+Americans+support+Trump%27s+Immigration+ord&g_medium=search&g_campaign=tiles (accessed 20. 05. 2017). 7. *France's* Next Revolution? // "Foreign Affairs", Vol. 95, November/December 2016, pp. 2–4. 8. *Homeland* Security Category // http://www.foxnews.com/category/politics/executive/homeland-security.html (accessed 23 04. 2017). 9. *Sessions*: "The border is not open. Please don't come" // http://www.foxnews.com/politics/2017/04/12/sessions-border-is-not-open-please-dont-come.html (accessed 23. 04. 2017). 10. *Ann Coulter* Speaks Out Against Accepting Refugees // http://www.foxnews.com/transcript/2017/03/17/ann-coulter-speaks-out-against-accepting-refugees-reps-blackburn-and-scalise.html (accessed 23.04.2017). 11. *Rossman*, S. Powerful photos show Holocaust refugees turned away by U.S. // https://www.usatoday.com/story/news/nation-now/2017/01/27/powerful-photos-holocaust-refugees-mark-holocaust-remembrance-day/97134344/ (accessed 23. 04. 2017). 12. *Henin*, N. I was held hostage by ISIS // https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/nov/16/isis-bombs-hostage-syria-islamic-state-paris-attacks (accessed 29.01.2017). 13. *Carvin*, S. Trump's immigration ban will make America less safe // http://www.theglobeandmail.com/opinion/trumps-immigration-ban-will-make-america-less-safe/article34224323/ (accessed 30.01.2017). 14. *Blackburn*, M. Executive Order Makes

U.S. Safer // https://www.usatoday.com/story/opinion/2017/01/29/president-trump-executive-order-marsha-blackburn-editorials-debates/97215084/ (accessed 25.04.2017). 15. *Trump*, D. J. Great Again: How to Fix Our Crippled America. Threshold Editions: New York, 2016. 16. *Mead*, W. R. Recent Books: Donald J. Trump, Great Again: How to Fix Our Crippled America // "Foreign Affairs", vol. 96. March/April 2017, pp. 174–175. 17. *2015* Paris Terror Attacks Fast Facts // http://edition.cnn.com/2015/12/08/europe/2015-paris-terror-attacks-fast-facts/ (accessed 23.04.2017). 18. *Botelho*, G. San Bernardino Shooting Investigated as an Act of Terrorism // http://edition.cnn.com/2015/12/04/us/san-bernardino-shooting/index.html (accessed 23. 04. 2017). 19. *Melvin*, E. What Do Americans Really Think about Syrian Refugees // https://www.brookings.edu/blog/markaz/2016/03/04/what-do-americans-really-think-about-syrian-refugees/ (accessed 10. 02. 2017). 20. *Mixed* Views of Initial U.S. Response to Europe's Migrant Crisis: Influx of Migrants Registers Widely with Public // http://www.people-press.org/files/2015/09/09-29-2015-European-migrants-release.pdf (accessed 10. 02. 2017). 21. *CNN/ORC* Poll: Full results on migrant crisis // http://edition.cnn.com/2015/09/14/politics/migrant-crisis-refugees-poll-cnn-orc/index.html (accessed 10. 02. 2017). 22. *Public* Religion Research Institute // https://www.prri.org (accessed 8. 03. 2017). 23. *NBC* News / Wall Street Journal Survey // http://msnbcmedia.msn.com/i/MSNBC/Sections/A_Politics/15564%20NBCWSJ%20December%20Poll%20(AM%2012-14-15 %20Release).pdf (accessed 8. 03. 2017). 24. *Arbeiter*, S. America's Duty To Take In Refugees // https://www.nytimes.com/2016/09/24/opinion/americas-duty-to-take-in-refugees.html?_r=0 (accessed 8.03.2017). 25. *Collett*, E. Destination: Europe, Managing the Migrant Crisis // "Foreign Affairs", vol. 96. March/April 2017, pp. 150–156. 26. *Kingsley*, P. The New Odyssey: The Story of the Twenty-First-Century Refugee Crisis. – New York: Liveright, 2017. 27. *McDonald-Gibson*, Ch. Cast Away: True Stories of Survival from Europe's Refugee Crisis. – New York: New Press, 2016. 28. *Education* for All Handicapped Children Act (EAHCA) // https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/STATUTE-89/pdf/STATUTE-89-Pg773.pdf (accessed 20.05.2017). 29. *Individuals* with Disabilities Education Act (IDEA) // http://idea.ed.gov (accessed 20. 05. 2017). 30. *Act* of 2001 // http://www.k12.wa.us/esea/NCLB.aspx (accessed 27.04.2017). 31. *Hossain*, M. An Overview of Inclusive Education in the United States // Communication Technology for Students in Special Education and Gifted Programs / J.E. Aitken, J. Pedego Fairley, J. Carlson, Information Science Reference, 2012, pp. 2–3. 32. *The* No Child Left Behind Act of 2001 // https://www.ed.gov/essa?src=rn (accessed 20.05.2017). 33. *Guidelines* For Inclusion: Ensuring Access to Education for All, UNESCO // http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001402/140224e.pdf (accessed 9.04.2007). 34. *Esposito*, J. L. Muslims in American or American Muslims? // Muslims on the Americanization Path / Ed. Y. Yazbeck Haddad, J. L. Esposito. – New York: Oxford University Press, 2000. 35. *Salamanca* Statement on Principles, Policy and Practice in Special Needs Education // http://www.unesco.org/education/pdf/SALAMA_E.PDF (accessed 10.04.2017). 36. *Learn* to Speak, Read, and Write the Language of Your Children // http://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/learn-speak-read-and-write-language-your-children (accessed 27. 04. 2017). 37. *Learn* to Speak, Read, and Write the Language of Your Children // Family in Society: Essential Primary Sources / Edited by K. Lee Lerner, et al., Gale, 2006, pp. 409-412 / Global Issues in Context // libraryusa.state.gov/primo?url=http://link.galegroup.com/apps/doc/CX2688300159/GIC?u=wash89460&xid=e9b89bf8 (accessed 4. 01. 2017). 38. *How* Does the U.S. Refugee System Work? // https://www.cfr.org/backgrounder/how-does-us-refugee-system-work (accessed 20. 05. 2017). 39. *Bretherton*, I. The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth // http://www.psychology.sunysb.edu/attachment/online/inge_origins.pdf (accessed 26. 04. 2017). 40. *Shaeffer* Macaulay, S. For the Children's Sake: Foundations of Education for Home and School, Crossway, Wheaton, Illinois, 1984. 41. *Shaeffer* Macaulay, S. For the Family's Sake: The Value of Home in Everyone's Life, Crossway, Wheaton, Illinois, 1999. 42. *Pope* F. Refugee 'concentration camps' // http://www.foxnews.com/world/2017/04/29/pope-repeats-refugee-concentration-camps-remarks.html (accessed 20.05.2017). 43. *Shevchenko*, T. Refugee Camps // The Interview done by N. Herbish. 44. *The* Linking Communities Project // http://www.tlcrefugees.org (accessed 21. 05. 2017). 45. *US* Together // http://ustogether.us/2015-impact-of-refugees-in-central-ohio-report/ (accessed 21. 05. 2017). 46. *The* Edith and Carl Marks Jewish Community House // http://www.jchb.org (accessed 27. 05. 2017). 47. *Bosnian-American* Association // https://www.facebook.com/BosnianAmericanAssociation/?hc_ref=SEARCH&fref=nf (accessed 27. 05. 2017). 48. *Somali* Community Centre of Nashville // https://www.facebook.com/pages/Somali-Community-Center-of-Nashville/148445831865448 (accessed 27. 05. 2017). 49. *North* Carolina African Services Coalition // http://ascafrica.org (accessed 27. 05. 2017). 50. *Cambodian* Mutual Assistance Association // http://www.cmaalowell.org/wp/ (accessed 27. 05. 2017). 51. *Pan-African* Association // http://www.panafricanassociation.org (accessed 27. 05. 2017). 52. *Somali* International Minorities of America //

http://simaorganization.blogspot.com (accessed 27. 05. 2017). 53. *Newland*, K., Tanaka, H., Barker, L. Bridging Divides: The Role of Ethnic Community-Based Organizations in Refugee Integration // http://www.migrationpolicy.org/research/bridging-divides-role-ethnic-community-based-organizations-refugee-integration (accessed 28.05.2017). 54. *Lost* Boys of Sudan / Dir. M. Mylan, J. Shenk, USA, 2003. Film. 55. *Bixler*, M. The Lost Boys of Sudan: An American Story of the Refugee Experience. – Athens, Georgia: University of Georgia Press, 2005. 56. *Eggers*, D. What is the What. – New York: Vintage Books, 2007. 57. *God* Grew Tired of Us: The Story of Lost Boys of Sudan / Dir. Ch. D. Quinn, T. Walker, USA, 2007. Film. 58. *The* Good Lie / Dir. Ph. Falardeau, USA, 2014. Film. 59. *Machine* Gun Preacher / Dir. M. Forster, USA, 2011. Film.

Надія Гербіш

КРИЗА ЯВИЩА БІЖЕНЦІВ: ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

У статті авторка аналізує сучасні процеси, пов'язані з кризою біженців у контексті міжнародних відносин XXI століття. Зокрема, розглядає дискусії щодо інтеграції біженців, новітні медіа-освітні підходи, спрямовані на подолання ворожнечі у суспільстві, досвід інклюзивної освіти в США, вплив приватних інтеграційних ініціатив.

Ключові слова: біженці, криза, мас-медія, освіта, суспільство, США, міжнародні відносини.

Надежда Гербиш

КРИЗИС ЯВЛЕНИЯ БЕЖЕНЦЕВ: ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

В статье автор анализирует современные процессы, связанные с кризисом беженцев в контексте международных отношений XXI века. В частности, рассматривает дебаты об интеграции беженцев, новейшие медиа-образовательные подходы, направленные на преодоление вражды в обществе, опыт инклюзивного образования в США, влияние частных интеграционных инициатив.

Ключевые слова: беженцы, кризис, масс-медиа, образование, общество, США, международные отношения.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94:330.341.1

Людмила Чекаленко

КНР – СЕРЕДНЯ АЗІЯ: РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ШОВКОВОГО ШЛЯХУ

Автор статті розглядає схему реалізації Китаєм концепції економічного шовкового шляху в Середній Азії, досліджує механізми КНР опанування простором середньоазіатських країн радянського походження. При цьому характеризує застосовані китайською стороною різноманітні методи для досягнення мети: “дрібних кроків”, “тиску і примусу”, “зосередження перед стрибком”, “крок вперед, а два назад”, “м’яка сила” тощо.

Ключові слова*:* китайський чинник, пострадянські країни Середньої Азії, методи і засоби реалізації зовнішньополітичних інтересів, економічний шовковий шлях.

Держави пострадянського простору азіатського регіону після розпаду СРСР фактично виявилися ізольованими від морських шляхів та географічно позбавленими ринків третіх країн. Не маючи вибору, саме вони нашвидкуруч віднайшли спільну мову з Москвою і включилися у всі кремлівські програми і плани щодо відтворення колишнього цілого, яким був СРСР. Економічно потужні держави, переважно ті, які мали достатньо енергоносіїв і практично не залежали від російського ринку збуту і російських сировинних поставок, обрали хоча й важкий до реалізації, однак самостійний шлях розвитку. Серед країн виявилися й такі, що через тиск Москви змушені були шукати іншу форму міжнародного існування, як, наприклад, Туркменістан, який закріпив власний нейтралітет з 12 грудня 1995 року.

Пострадянські європейські держави, зокрема Україна, Республіка Молдова, Грузія і Азербайджанська Республіка послідовно відстоювали власний суверенітет і право на самостійний розвиток, хоча наштовхнулись на жорсткий супротив Москви. Країни – “самостійники” задля помноження спільних зусиль у протистоянні торгівельному і політичному шантажу Росії об’єдналися в міжнародній організації ГУАМ, яка із приєднанням Узбекистану у 1999 році отримала назву ГУУАМ. В результаті виходу у 2003 році Узбекистану з організації ГУАМ повернулася до попередньої абревіатури, прийнявши оновлену назву: Організація за демократичний розвиток ГУАМ (ОДЕР–ГУАМ) із штаб-квартирою в столиці України м. Києві.

Спростовуючи всі необґрунтовані заяви щодо “щирих” намірів керівництва Росії на демократичне і рівноправне роз’єднання своїх колишніх партнерів з радянському блоку, зазначимо, що Москва готувалася до розвалу Союзу (нині вже “історичного рішення”) заздалегідь. Це підтверджують і попереднє переведення накопичених радянськими громадянами грошей з республіканських відділень ощадних банків СРСР в центральний Внешторгбанк Росії в Москву; а також реалізоване російським керівництвом підпорядкування – переведення провідних гігантів радянської промисловості союзного значення, що розташовані у колишніх республіках, під управління Росії ще до розпаду СРСР тощо.

Центральні ЗМІ поступово готували до цього кроку і громадську думку: апофеозно і голосно розгорталися судові справи нечесних на руку розкрадачів

державної власності – перших осіб деяких республік (узбецькі справи, молдовські негаразди). Політичні діячі минулої доби клеймили ганьбою, а силовики розправлялися за допомогою озброєних військ (як, наприклад, у Вільнюсі за наказом М. Горбачова) з "націоналістичними" виступами в країнах Балтії, а також в Україні; дали розгорітися вірмено-азербайджанському конфлікту в Нагірному Карабаху, а пізніше і в Придністров'ї. Планам ліквідації СРСР сприяв і ГКЧП – невдала спроба М. Горбачова утриматися при владі в Кремлі. Отже, на наше глибоке переконання, основними чинниками ліквідації СРСР і як наслідок посилення на цьому просторі позиції інших світових гравців, зокрема Китаю, були боротьба лідерів за владу та особистісні фактори прагнення наживи.

Більшість колишніх радянських республік опинилися в кардинально новій ситуації і зненацька були поставлені у нові умови політичного та економічного життя. Україна, спираючись на норми міжнародного права, намагалася захистити власні права і відстояти свою концепцію щодо об'єднання колишніх республік, а нині "незалежних держав", всіляко протидіяти перетворенню Співдружності НД у наддержавну структуру, очолювану Російською Федерацією.

Серед гальмівних причин подальшого політичного розвитку пострадянських країн, яких нині Світ називає Новими незалежними державами (далі – ННД) виокремимо геополітичні виклики, що найяскравіше виявилися у жорсткій боротьбі Вашингтону і Москви за опанування цим регіоном. До зацікавлених гравців долучилася й Китайська Народна Республіка, яка обрала "м'який" варіант впливу на євразійський простір і завдяки такому вибору досягла доволі помітних успіхів у просуванні власних інтересів як у політичній сфері впливу на керівництво азіатських держав, так і на економічний стан середньоазіатських країн. Зазначимо, що за всієї зацікавленості регіоном інтереси Вашингтону до пострадянського азіатського простору коливалися залежно від ринкової енергетичної кон'юнктури, яка, фактично, диктувала і формувала зовнішньополітичну поведінку цієї могутньої держави. Це і визначення номенклатури країн "вісі зла", розгортання війн проти тих, хто пручався американському тискові, уведення санкцій, перехоплення ініціативи контролю за територіями, розміщення військових баз, вигідне кредитування тощо. Ідеться про американську присутність в Киргизстані, Таджикистані, Казахстані й Узбекистані під час розгортання іракської, іранської та афганської військових кампаній; про посилення американського впливу в Україні, в Грузії, Молдові і на Кавказі під час політичних криз тощо. Із реалізацією США геополітичних завдань, що підтверджують події в Іраку, Ірані або Афганістані, американський інтерес до регіону Середньої Азії, як транзитного шляху для перекидання військ (оскільки відпала потреба у дозаправці літаків ВПС Сполучених Штатів) і спрямування енергопотоків затухав, переключаючись на інші міжнародні суб'єкти, що потрапляли в точку американського зосередження.

На противагу США, реалізуючи економічні реформи, КНР відмовилась від ізоляціоністської політики, розширила співробітництво з країнами Середньої Азії та всіма міждержавними структурами СНД і, зокрема, з Росією. Зовнішньоекономічна політика КНР відрізняється комбінованим характером, який включає активні спроби проникнення на ринки країн ННД, водночас підкріплення співпраці політичними домовленостями. Так, Китай бере участь в Шанхайській організації співробітництва, водночас не поспішає приєднуватись до Євразійського Союзу на чолі з Росією. Навіть участь в діяльності ШОС містить елементи економічної, а не політичної інтеграції – міждержавне співробітництво всередині самої організації. Тобто жодних особливих політичних структур, які б виконували функції наддержавного уряду, ШОС не утворила.

Спостерігаємо, що поступово торгівельні відносин всередині регіону ННД втрачають колишню значимість в результаті зростання обсягів торгівлі з Китаєм та іншими країнами Азії. Очікувані зміни в структурі торгівлі лідерів простору ННД (переважно Казахстану), як бачимо, можуть мати не завжди позитивні геополітичні наслідки переважно для Росії, яка й нині намагається грати роль гравітаційного центру на пострадянському просторі [1].

Аналізуючи ситуацію, що складається в торгівельних потоках азіатських країн, можна зазначити превалювання взаємодії Китаю з Росією і Казахстаном, що пояснюється наявністю у Москви і Астани енергоносіїв, які посідають в товарній масі обороту з Китаєм першу позицію і приносять пострадянським країнам позитивне торгівельне сальдо.

Поглибленню співпраці Китаю з Казахстаном сприяє низка факторів: територіальна близькість, протяжність кордонів, наявність енергоносіїв. Це спостереження підтверджується і показниками двостороннього торгівельно-економічного обороту: з 391 млн. дол. у 1995 р. його обсяг досяг 40 млрд. дол. у 2016 р. Для порівняння, оборот Росії і Казахстану за 2015 р. склав 14,5 млрд. дол. Казахстан постачає Китаю сиру нафту і нафтопродукти, руди кольорових і чорних металів, ферохром, а також сільськогосподарські продукти: соняшник, шкіру, рибу, живих коней, чорний чай, пшеницю тощо.

До того ж, Китай є крупним інвестором для Казахстану: понад чверті казахстанської нафти добуто за участі китайського капіталу, а трубопровід також побудований за китайські інвестиції. Особливий статус, який надає китайська сторона казахстанським партнерам, підкреслено запрошенням лідером КНР Си Цзиньпиніном президента Казахстану Н. Назарбаєва на головування самітом G-20. За результатами переговорів Астана і Пекін домовились реалізувати до 2020 року 51 спільний економічний проект. Казахстан йде назустріч Китаю і у вирішенні демографічної проблеми: вже розселив на своїй території вздовж прикордонної смуги півтора мільйона китайських громадян – етнічних казахів, які на переконання китайської сторони, “прагнуть жити на своїй історичній батьківщині”. До того ж, з 1991 по 2014 рр. понад 136 тисяч казахів з Китаю отримали статус оралмана – казаха-репатріанта, що переселяються до Казахстану з сусідніх країн [2].

Вагомим фактором двостороннього співробітництва є й торговельно-економічні зв’язки. За останні роки Казахстан явно перевищив російські показники торговельного обороту з КНР [3]. Якщо у 2001 р. товарооборот між Китаєм і Казахстаном складав 1.288 млрд дол. США, то у 2008 р. за рахунок сировинної продукції цей показник зріс до 17.55 млрд дол. При цьому обидві країни планують розширити співпрацю і на інші несировинні галузі економіки [4].

Активному просуванню Китаю на середньоазіатський ринок намагається протидіяти Росія, що поступово втрачає свої переваги і відповідно важелі в регіоні. Країна використовує власний чинник протидії експансії Китаю в Середній Азії, оскільки сама претендує на цю роль [5]. Стримуючим фактором для Китаю на сучасному етапі є також превалювання російського експорту над китайским імпортом, що можна пояснити високою часткою паливно-енергетичних товарів в загальному обсязі експорта Росії в Китай. В середньому цей показник дорівнює 42 % всього російського експорту. Однак, Китай, врахувавши таку залежність від російського чинника, вже випереджає Росію за багатьма показниками, зокрема і за зростанням частки експорту в світовій торгівлі промисловими товарами глибокої переробки. Не виключено, що з метою позбавитись від російської сировинної залежності, саме цей товарний пул китайська сторона перекине на російський ринок. До того ж іншими джерелами енергоресурсів, зокрема Казахстану та Узбекистану, витіснить російські.

Отже, Китай на сучасному етапі достатньо інтегрований в економічний простір Середньої Азії. На іншому полюсі інтеграції перебуває Російська Федерація, яка є стратегічним партнером КНР і водночас найміцним стримуючим фактором переростання відносин співробітництва Китаю з країнами СНД в ефективну експансію Піднебесної на пострадянському просторі. Інституційно інтеграційний простір, до якого вже втягнутий Китай, оформлений Шанхайською організацією співробітництва.

Деякі негативні зсуви у т. зв. "мирному економічному співробітництві" двох потуг – Китаю і Росії, як можна передбачити, можуть невдовзі спричинити нестиковку платіжних систем обох держав, а також зростання невдоволення сторін через розрахунки зовнішньоторгівельних операцій виключно національними валютами – юанем і російським рублем, що потягне за собою подорожчання товарної маси, плюс уведення рестрикційних обмежувальних заходів. Нагадаємо, що Росія неодноразово пропонувала перехід всіх країн-учасниць ШОС, а також ЄАЕС на розрахунки в російській валюті, тобто на рублі, що категорично заперечує Піднебесна.

Китай є ключовим партнером також Киргизької Республіки. При цьому за темпами зростання китайсько-киргизький товарооборот перевищує темпи російсько-киргизького і, як прогнозується, скоро його пережене. Зазначимо, що Киргизія зацікавила КНР низкою доволі перспективних промислових проектів. Так, у 2016 році уряд Киргизії відмовився від послуг російської фірми "РусГидро" з будівництва Верхньонаринської ГЕС і Камбаратинської ГЕС-1. Китай розглядає киргизьку пропозицію як успішний крок для досягнення позитивних результатів у вирішенні енергетичних проблем. Китайська сторона також зацікавлена в імпорті сільськогосподарських продуктів тваринного походження (зокрема молока), тому планує до 2020 р. побудувати великий агропромисловий комплекс в Чуйській області Киргизії площею 4,6 кв км під назвою "Зірка Азії", який забезпечуватиме КНР органічною продукцією.

Серед двосторонніх документів, укладених країнами в останній час, привертають увагу: угода про технічно-економічне співробітництво, про спільну експлуатацію газопроводу "Киргиз-Китай"; співпрацю в сфері охорони здоров'я, що широко залучатиме досвід традиційної медицини Китаю; кредитну угоду щодо будівництва автомагістралі Північ – Південь; про надання Киргизії кредиту у 10 млн дол., а також про надання автомобілів керівництву Киргизії. Перелік двосторонніх домовленостей включає також Спільну декларацію про встановлення відносин стратегічного партнерства, підписану Президентом КР Алмазбеком Атамбаєвим та Головою КНР Си Цзиньпіном. На переконання президента Киргизії, такі домовленості з КНР, що спрямовані проти сучасних загроз і викликів, сприятимуть зміцненню стабільності в регіоні, а також поглиблять двостороннє співробітництво [6].

У Середній Азії, як і в інших регіонах світу, китайська сторона реалізує концепцію *"посування від близького до далекого"*, тобто поступове просування власних інтересів вперед. Ця концепція реалізується також і на таджицькому напрямі. Зростаюча економіка Китаю зацікавлена в отриманні таджицького алюмінію, бавовни, чорних металів, міді. Успішно реалізуються спільні проекти Таджикистану і КНР, серед яких робота золотодобувних підприємств "Зарафшан" і "Гірничопромислової компанії Таджикистану і Китаю". Таджикистан також надає китайській стороні в оренду значні площі своєї території. Так, китайська компанія "Чжунтай" орендувала 5 тис. га землі в Хатлонській області Таджикистану, вклавши у розбудову інфраструктури понад 20 млн дол. для створення текстильно-промислового технопарку. За деякими підрахунками, реалізація цього проекту принесе в бюджет Таджикистану понад

20 млн. дол. Однак, існує й інша сторона медалі: паралельно зростають і борги таджицької сторони перед КНР, які складають близько 800 млн дол.

Активну позицію займає Китай і у відносинах з Туркменістаном, торговельний оборот з яким досяг майже 10 млрд дол. Основу експорту Туркменістану в Китай традиційно складає природний газ, який постачається спільно реалізованим у 2009 р. інвестиційним проектом – магістральним газопроводом, протягнутим з покладів Самандепе.

Першу позицію за обсягами торгівельного обороту посідає Китай у співпраці з Узбекистаном. Цей показник у 2016 р. склав 3,2 млрд дол., що становить 17,5 % всього обсягу товарообороту країни. Російські позиції в узбецькій торгівлі зі світом перемістилися на друге місце і складають 17,3 %, а третю займає Казахстан – 8,9 %. Зазначимо, що активізація співробітництва КНР і УзР спостерігається з 2014 р., що було обумовлено досягнутими домовленостями Президента УзР Іслама Каримова з китайським керівництвом. На той час сторони підписали амбіційний 5-річний економічний план – "Програму розвитку відносин стратегічного партнерства на 2014 – 2018 рр.", який реалізовують й досі. Провідним напрямом згаданого плану є реалізація китайсько-узбецького проекту зі співробітництва з видобутку й переробки уранових руд.

Отже, за обсягом експорту в Китай Узбекистан посідає друге місце, за офіційними даними в Узбекистані діють понад 500 спільних підприємств, створених за участі китайського капіталу, а також представництва 70 компаній КНР. Сукупний обсяг китайських інвестицій в економіку УзР, за даними Центру Євразійських досліджень Китайського інституту міжнародних проблем, складає понад 7 млрд дол. [7].

Країни Середньої Азії розглядаються Китаєм як складові транзитного шляху досягнення Пекіном ринків своїх стратегічних партнерів в Перській Затоці і в Європі, тобто Великого китайського Шовкового шляху і від стабільних відносин з ними залежить реалізація провідної китайської ідеї – відродження цього економічного поясу, який китайська сторона визначає "єдиним поясом".

Поглиблення співпраці з середньоазіатськими країнами продиктовано також і непростою ситуацією, що склалася з економічним станом центральних і західних провінцій КНР. Через розбудову безпосереднього співробітництва з сусідніми приграничними країнами Пекін намагається врівноважити внутрішній регіональний економічний дисбаланс. Реалізуються такі грандіозні плани через створення власних інтеграційних зон з опертям на використання колосальних фінансових ресурсів за трьома напрямами: політичне співробітництво, торгівля та інвестиції. Опанувавши політичною і торгівельною складовими, Пекін розгорнув широке інвестування в економіку прилеглих країн з Євразійського регіону і посів першу позицію за прямими іноземними інвестиціями в регіоні СНД. Так, у 2015 р. із 27 млрд дол. іноземних інвестицій 23,6 млрд припадало на Казахстан, а на частку Росії лише 3,4 млрд, що практично в сім разів менше казахстанських.

Підкреслимо, що переважна більшість інвестицій китайських ТНК – 98 % пов'язана енергетичним комплексом, тобто з транспортуванням нафти і газу. У той же час інвестиції Пекіну в інші сектора економіки країн Середньої Азії порівняно замалі і сягають кількох десятків мільйонів.

Середньоазіатські країни зацікавлені у поглибленні співробітництва з Китаєм перш за все тому, що завдяки китайським інвестиціям вони розбудовують власну інфраструктуру, а саме: залізничний і автомобільний транспорт, електроенергетику, телекомунікації тощо. Як результат, китайський чинник в цих сферах став незамінним модернізаційним імпульсом для розвитку національних економік.

У зв'язку з зазначеним, на думку деяких експертів, Китай, використовуючи транзитивні країни Середньої Азії, поступово просуватиметься широтними коридорами "Схід– Захід", однак поступово згортатиме інші меридіанні шляхи, вигідні Росії і Казахстану, у першу чергу від коридорів "Північ – Південь" [8]. Хоча, на нашу думку, це питання є спірним, і скоріше за все китайська сторона використовуватиме різноспрямовані шляхи й надалі, інтенсивність яких коливатиметься від світової кон'юнктури і попиту. Як свідчить наявна практика, китайські інтереси простягаються як за широтними, так і меридіанними коридорами, оскільки коридори "Північ – Південь" виводять Китай на Іран, Близький Схід, і в перспективі на Індію, – з одної сторони. Водночас, з іншої – на Північ Європи, що вже сьогодні підтверджується неприхованим інтересом Піднебесної до північного маршруту великого Шовкового шляху, який, у зв'язку з потеплінням клімату, надає змогу вийти, фактично, на весь світовий простір, опанувавши ще й географічною Північчю Європи. Саме цим можна пояснити появу нової китайської стратегії і розробку нової концепції Економічного шовкового шляху, про що йшлося вище, яку Китай запропонував як альтернативу всім країнам Північної півкулі Землі на противагу іншим економічним моделям.

Роль Росії у такому варіанті розгортання подій бачиться сконцентрованою на поєднанні її власних інтересів в Середній Азії через утворене Євразійське економічне співтовариство з китайським проектом Економічного шовкового шляху. Однак, на наше переконання, такий варіант стане можливим тільки за умови значних поступок Пекіну з боку Росії, як в пануванні на просторі СНД, так і в інших географічних точках. До того ж, Росії прийдеться обмежити власні амбіції щодо впровадження своєї монетарної системи на весь позосталий пострадянський простір, до якого Росії й досі не вдається долучити простір ШОС, оскільки таке протирічить китайським планам і цього не дозволяють власно китайські інтереси.

Китайська Народна Республіка свою присутність в Середній Азії закріплює договірно-правовими домовленостями, що можна віднести до політичної площини співробітництва. Пекін уклав договори про стратегічне партнерство з Казахстаном, Таджикистаном і Узбекистаном, наслідком чого спостерігаємо нарощування китайської присутності в регіоні, концентрацію китайського капіталу в країнах Середньої Азії тощо. Посилення китайського чинника в регіоні спричинило приплив китайської робочої сили, вимивання місцевих робітників із займаних посад, поширення освітніх програм китайського спрямування тощо. КНР при цьому застосовує апробовані схеми. Поступове економічне опанування центральноазіатськими територіями відбувається через скуповування акцій підприємств з видобутку і переробки копалин, переважно нафти і природного газу; будівництво транспортної інфраструктури, зокрема залізниць і сухопутних логістичних центрів; розбудову і опанування зрошувальною системою, від спроможності якої залежить територія автономного Синьцзян–Уйгурського району Китаю (СУАР), що активно користується центральноазіатськими водними ресурсами.

Додамо, зазначена політика, що сповідує КНР в Середній Азії, не завжди сприяє успішному розгортанню китайських геополітичних проектів, викликаючи супротив азіатських країн. Нагадаємо, що незадоволення азіатських республік політикою КНР викликала побудова каналу Чорний Іртиш – Карамай, що загрожуватиме екологічному стану Казахстану [9]. Додаткових проблем Казахстану додає і несанкціонований значний потік китайських трудових мігрантів в цю азіатську республіку, яких в Казахстані офіційно налічується понад 300 тисяч осіб. Китайська сторона всіляко заохочує переселенців і мігрантів, фінансуючи безліч економічних і соціальних проектів. Чисельно

збільшується китайське населення в Узбекистані, яке опановує сільськогосподарським ринком країни тощо.

Підводячи риску, зазначимо наступне. Регіон Середньої Азії входить до сфери геополітичних інтересів як Китаю, так і Росії. Ці ядерні держави нині зіткнулися в боротьбі за лідерство в Середньо-азійському регіоні, економічні і політичні проекти цих потуг пересікаються в багатьох похідних, конкуруючи між собою.

Інтереси обох країн зіткнулися і в межах співпраці країн-членів ШОС, куди також входять країни Середньої Азії. Питання стосується також і формату співробітництва в інших міжнародних організаціях. КНР запропонувала запровадити зону вільної торгівлі серед всіх учасників ШОС, що протирічить умовам функціонування російського проекту митного союзу в межах Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), де також присутні країни середньоазіатського регіону.

Середньоазіатські країни зі свого боку є доволі обережними у виборі геополітичних лідерів і, використовуючи набутий історичний досвід і природну прискіпливість у прийнятті геополітичних і стратегічних рішень, успішно користуються наданими зі всіх сторін можливостями, зокрема і купівлею військової техніки, що залишилася після США. Нині практично все, що США залишили по собі на азіатському просторі СНД – зброю, техніку, розбудовану інфраструктуру тощо, – поступово концентрується в руках Москви через купівлю або пряме привласнення, тиск і шантаж місцевої влади тощо. Зазначимо також, що Росія не тільки ліквідує іноземні військові бази в країнах пострадянського простору, а й на їх оснащенні активно розбудовує власні, водночас приторговує залишеною технікою і обладнанням [10].

Аналізуючи ситуацію, що склалася на пострадянському просторі, задаєшся питанням: чому колишні республіки СРСР обрали той чи той варіант подальшого розвитку, що спонукало декотрих з них делегувати лідерство Москві? Що диктувало зовнішньополітичні уподобання? Відповіді на ці непрості питання лежать на поверхні.

Як бачимо, дотаційні країни колишнього СРСР після його колапсу за традицією обрали сильних зовнішніх партнерів, які можуть захистити, підтримати, і на яких вони у переважній більшості орієнтувались за радянської доби. Такою точкою відліку була Російська Федерація, яка і зараз є лідером простору, ядерною державою, заможною і тоталітарною. Саме Росія диктувала країнам–васалам “правила гри”, формувала і реалізовувала модель та впроваджувала в життя механізми керування цим простором.

Важливою мотивацією, яка спонукала більшість держав зробити “російський” вибір, лежить також у вимірі детермінізму їхнього географічного положення, замкненості у серединній Азії і відсутності виходу до моря. Батько американської геополітики морський капітан Альфред Тайер Мехен (*англ. Alfred Thayer Mahan, 1840–1914*) в роботі “Вплив морської сили на історію (1660–1783)” обґрунтував важливість географічного фактору у формуванні самої держави, так і її політичних інтересів. Інший американський геополітик Ніколас Спикмен (*англ. Nicholas John Spykman, 1893–1943*) також дотримувався подібної ідеї, вважав, що “сила у кінцевому рахунку створює спроможність вести успішну війну, а в географії лежать ключі до проблем воєнної і політичної стратегії” [11].

Морські шляхи і користування ними створили не одну розвинену державу, а відсутність такого багатства диктує державам другорядність і, як правило, відсталість. Тому ті ННД, які історично позбавлені морського простору, – середньоазіатські республіки, Молдова, Білорусь – були приречені шукати підтримки і захисту сильних союзників, яким на той час виявилась Росія.

Водночас багатьох держав відштовхнула від російського чинника імперська політика Москви, яка доволі швидко поміняла риторику від рівності та

взаємодопомоги на диктат і шантаж. Москва й нині розглядає всю пострадянську територію власним геополітичним простором для реалізації новоімперських російських інтересів, зокрема і як ринку збуту неконкурентоспроможної продукції, так і сировинного додатку й джерела робочої сили. В геополітичному розумінні Росія вважає пострадянський простір власним надбанням, що "по праву" отримала від російської імперії. Це далеко не нові російські ідеї. Про чіткі плани щодо країн СНД керівництво Росії заявило ще у 1995 році і офіційно закріпило в документах Кремля [12]: у Стратегічному курсі РФ щодо країн-членів СНД весь пострадянський простір оголошений Москвою зоною російських інтересів і підкреслено право Росії (яке вона привласнила) захищати своїх співвітчизників зокрема, і в країнах СНД будь-якими засобами. Зазначені положення означають неповагу до прав інших держав, пряме втручання у внутрішні справи суверенних країн і пряму загрозу всім суспільствам, що входять в цей простір.

З метою утримати всі пострадянські складові в одній кишені, російське керівництво у свій час запустило в життя кілька проектів міжнародних об'єднань, серед яких і організації "Співдружності Незалежних Держав". Однак, запустити проект, не означає його утримати під контролем. Для цього потрібні відповідні зусилля і відповідні матеріальні статки. СНД, на думку її утворювачів, мала забезпечити поступовий перехід країн, що об'єдналися, до нової форми існування, можливо і до нового інтеграційного простору. Таке, як передбачалося, дало б змогу провести політичні та економічні реформи, докорінно перебудувати економічні засади державного розвитку з тим, щоби досягти значного посування в політиці, економіці і соціальному забезпеченні населення. Рівень міждержавних домовленостей мав захистити учасників СНД від будь-яких загроз, гарантувати внутрішньодержавну стабільність і протистояння внутрішньодержавним сепаратистським тенденціям. Організація об'єднувала 12 держав колишнього єдиного геополітичного простору, які взяли на себе зобов'язання розвивати рівноправне взаємовигідне співробітництво, формувати спільний економічний простір, митну політику, захищати навколишнє середовище, взаємодіяти в гуманітарній та інших сферах. Всі разом країни СНД складали могутній природний, виробничий і науково-технічний бувший радянський потенціал, хоча не всі з них змогли ним відповідно скористатися [13].

Уведення економічних і політичних санкцій проти Росії, як загарбника і агресора, призвело до послаблення політичних і економічних позицій країни. Цим моментом вдало скористався Китай, посиливши свою присутність в пострадянському просторі.

КНР фактично опанувала ринком і транзитними можливостями Середньої Азії, простір якої може використовувати у просуванні власних економічних інтересів у різних географічних напрямах, перебираючи на себе роль головного чинника розвитку світової економіки. Основним стрижнем цієї ідеї, на переконання КНР, є реалізація концепції Економічного поясу Шовкового шляху (2013 р.), доповнена Енергетичним поясом (2017 р.), що мають дати усьому Світові нові механізми подальшого розвитку.

Список використаних джерел

1. *26. 05. 2014:* СНГ может превратиться в придаток Китая. – Режим доступу: http://alandepo.ru/SNG_mozhet_prevratitsya_v/. 2. *Центрально-азиатский* регион стал зоной влияния Китая. – Режим доступу: http://sng.today/ platon/2001-centralno-aziatskiy-region-stal-zonoy-vliyaniya-kitaya.html. 3. *Карсыбеков Е.* Скромная доля Казахстана в нефтяном секторе Китая // Радио Азаттык. – Режим доступу: http://rus.azattyq.org/. 4. *Сун Ли.* Модели регионального сотрудничества между республикой Казахстаном и Синьцзяном (СУАР, КНР). – Режим доступу: http://articlekz.com/node/3558. 5. *Ян Фань*. Китай и СНГ: интеграция или экспансия. – Режим доступу: http://cyberleninka.ru/article/n/kitay-i-sng-integratsiya-ili-ekspansiya/ 6. *Алмазбек* Атамбаев: "Мы стоим

на пороге новых совместных с Китаем и грандиозных для Кыргызстана проектов”. Бишкек, 11 сентября. – Режим доступу: http://www.e-cis.info/news.php?id=6538. 7. *Ян Фань*. Китай и СНГ: интеграция или экспансия. – Режим доступу: http://sng.today/platon/2001-centralno-aziatskiy-region-stal-zonoy-vliyaniya-kitaya.html. 8. *Ярослав* Лисоволик, Евгений Винокуров. Китай предпочитает Казахстан. – Режим доступу: https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2016/01/15/624086-kitai-predpochitaet-kazahstan. 14 января 2016 23:12. 9. *Импорт* из Китая. Что везут из Поднебесной – топ-10 товарных ниш. – Режим доступу: http://siblogistika.ru/import-iz-kitaya-chto-vezut-iz-podnebesnoj-top-10-tovarnyx-nish/. 10. *Зампредседателя* КНР Ли Юаньчао встретился с главой администрации президента РФ С. Ивановым (Источник: Агентство Синьхуа) 08:48.11/07/2014. – Режим доступу: http://russian.people.com.cn/n/2014/0711/c31521-8754098.html. 11. *Жуджунь* Дин, Ковалев М.М. Путь к рыночной экономике (китайская модель реформ). – Минск, Издательский центр БГУ, 2005. – 384 с.
12. *Российско-китайское* экономическое сотрудничество. Портал внешнеэкономической информации. Министерство экономического развития Российской Федерации. – Режим доступу: // http://www.ved.gov.ru/exportcountries/cn/cn_ru_relations/cn_ru_trade/. 13. *Сун Ли.* Модели регионального сотрудничества между республикой Казахстаном и Синьцзяном (СУАР, КНР). – Режим доступу: http://articlekz.com/node/3558.

Людмила Чекаленко

КНР – СРЕДНЯЯ АЗИЯ: РЕАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Автор статьи рассматривает схему реализации Китаем концепции экономического шелкового пути в Средней Азии, исследует механизмы КНР освоения пространства среднеазиатских стран советского происхождения. При этом характеризует применены китайской стороной различные методы для достижения цели “мелких шагов”, “давления и принуждения”, “сосредоточение перед прыжком”, “шаг вперед, а два назад”, “мягкая сила” и др.

Ключевые слова: китайский фактор, постсоветские страны Средней Азии, методы и средства реализации внешнеполитических интересов, экономический шелковый путь.

Lyudmyla Chekalenko

CHINA – MIDDLE ASIA: THE REALIZATION OF THE CONCEPT OF THE ECONOMIC SILK ROAD

The author reviews the scheme of China’s implementation of the concept of the economic Silk Road in Middle Asia, examines the mechanisms used by China to seize the space of Middle Asian countries of Soviet origin. The author describes the various methods used by the Chinese side to achieve the goal: “small steps”, “pressure and coercion”, “concentration before the jump”, “a step forward, two back”, “soft power”, etc.

Keywords: Chinese factor, post-Soviet countries of Middle Asia, methods and means of realization of foreign policy interests, economic Silk Road.

УДК 94(73):324+354-057.341:159.95

Тетяна Орлова

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2016 РОКУ В США З ТОЧКИ ЗОРУ ІСТОРІЇ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ

У статті показано важливість врахування психологічного чинника у політичному процесі на основі аналізу впливу особливостей американського національного характеру на перебіг президентської виборчої кампанії 2016 року, що пояснює причини неочікуваної для більшості оглядачів перемоги Дональда Трампа.

Ключові слова: ментальність, національний характер, президент, вибори, Сполучені Штати Америки.

На початку XXI століття сучасне суспільство зіткнулося з комплексом проблем, які вимагають кардинально нових концептуальних підходів до пояснення наслідків людської поведінки – процесів і фактів, які з плином часу стають історією. В самій історичній науці спостерігається посилення певних тенденцій: з одного боку – розвиток окремих її напрямів, з іншого – міждисциплінарність, що значно збагачує можливості дослідників. Обгрунтовуються і знаходять реалізацію інноваційні моделі конструктивних соціальних зв'язків традиційного й інноваційного, стійкого і мінливого, об'єктивного і суб'єктивного, загального і одиничного. В умовах глобалізації однією із провідних проблем є проблема ідентичності – як на рівні держави, так і особистості. Відповідно має місце розвиток етнонаціонального потенціалу у сучасному світі, що стрімко змінюється. Етнонаціональний фактор відіграє важливу роль і у політичному процесі. Попри всі концептуальні модифікації, вважається загальновизнаним: політичний процес віддзеркалює особливості реальної взаємодії суб'єктів політичного життя, що склалася не тільки у відповідності із намірами лідерів або програм партій, але й в результаті впливу різноманітних внутрішніх і зовнішніх факторів. Етнонаціональні чинники можна розглядати в якості і тих і інших.

Центром уваги світового співтовариства у 2016 р. були президентські вибори у Сполучених Штатах Америки. Не буде перебільшенням сказати, що ця держава справляє колосальний вплив на стан справ як на міжнародному, так і національному рівні. За перебігом президентських перегонів стежили політики і аналітики багатьох країн світу, у тому числі і України. Перемога Дональда Трампа для більшості стала несподіванкою. В аналізі причин помилкових прогнозів і очікувань не було достатньо враховано значення психологічного фактору у політичному процесі. Це те, що відноситься до сфери таких наукових напрямків, як політична психологія, етнопсихологія, історична психологія, а також історія ментальностей.

У центрі уваги фахівців з історії ментальностей знаходиться вивчення постійних соціально-психологічних рис, типового в поведінці, того, що закладено у свідомість як усього суспільства, так і його окремих груп культурою, мовою, релігією, освітою, вихованням, традиціями; їх цікавлять підспудні зміни, розтягнені у часі великої тривалості [1]. Від того часу, як історія ментальностей стала самостійним напрямком завдяки засновникам школи "Анналів" М. Блоку та Л. Февру, вона одержала розвиток у Франції, Великій Британії, Німеччині, США та інших країнах. Українські науковці останнім часом також виявляють неабиякий інтерес до вивчення феномену ментальності, про що пише професор Я. Калакура у своїй розвідці "Ментальність як концепт гуманітаристики" із наведенням переліку авторів і

праць з теми [2]. Однак, і це зрозуміло, їх більше цікавлять загальнотеоретичні питання і характеристики української ментальності в історичній ретроспективі. Актуальними є розширення дослідницьких обріїв, спроби проаналізувати проблеми історії ментальностей інших народів і країн, зокрема тої, яка має статус супердержави. Попри значну відмінність американських реалій від українських досвід є самоцінністю.

Мета пропонованої до уваги статті полягає в аналізі впливу ментальних факторів на перебіг і результати президентських виборів у США, які не тільки здивували світ у 2016 р., але й звернули увагу політиків, політтехнологів, науковців на необхідність уважного ставлення до психологічних чинників, що врешті решт виявляються у конкретних результатах. Українським історикам і політологам варто вдосконалювати свої прогностичні здібності, спираючись на розуміння минулого. Без нього не можна спрогнозувати майбутнє. Політтехнологи Гілларі Клінтон, якій симпатизував український політикум, недооцінили цієї обставини. Натомість у передвиборчій роботі Д. Трампа і його команди ставка на ментальні фактори принесла виграш.

У своїй праці "Американський характер" вперше виданій у 1944 р., професор Д. У. Броган писав про те, як "американський досвід" породив серед інших настанов "темперамент гравця" в американських поселенцях. Наводячи цю думку, Х. Харе у статті "Що перемога Трампа говорить про американський характер" висловлює свою: "На президентських виборах 2016 р. американці у більшості піддалися темпераменту гравців, проголосувавши за людину, яка суперечила кожному із відомих параметрів надійності, компетентності і доброчинності. Решта світу могла вважати цю ставку несмаком, але Дональд Трамп розробив кампанію, яка потурала внутрішнім страхам і занепокоєнням американців. Коротше кажучи, Трамп ближче до американського характеру, ніж його супротивники і опоненти" [3].

Наведені слова – одне з пояснень перемоги кандидата від республіканської партії. З цього приводу висловлювалося чимало аналітиків різних країн [4, 5, 6, 7, 8, 9], серед них – і українські [10, 11, 12, 13, 14]. Окремо слід назвати авторів, які дали свої пояснення з огляду на фактор американського національного характеру. Це – К. Андерсен [15], Дж. А. Бартка [16], У. Бейнс [17], Р. Гонсалес [18], К. І. Кінг [19], Д. П. Макадамс [20], М. Марделл [21], М. Меєропол [22], Й. Міачем [23], Дж. Флаттум [24], М. Флемінг [25], Х. Харе [3], Ст. Хендерсон [26], Й. Хуер [27] та ін.

У дослідженні історії ментальностей необхідні досліднику етнологічні підходи пов'язані з поняттям "національний характер". Його вивченням займаються представники різних наук: психології, філософії, етнології, антропології, історії, кожна з яких у дефініціях робить свої акценти. Можна взяти за орієнтир формулювання І. Лисяка-Рудницького: "Національний характер тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народові. Національний характер формується історично…" [28, с. 53]. Останнє речення є вельми доречним щодо історії ментальностей.

Огляд здобутків і проблем у вивченні національного характеру взагалі і американського зокрема виходить за рамки обраної для статті теми. Разом із тим, виходячи із засад історії ментальностей, варто зауважити, що чи не найголовнішою рисою американського національного характеру є прагматизм. Він характеризував ще перших переселенців, більшість з яких були протестантами із суто прагматичними підходами до життя, що виявилося і у реформуванні "надлишковості" католицької церкви. Неможливість самореалізуватися на батьківщині штовхала їх їхати за океан, де на нових землях треба було обживатися, розв'язуючи безліч проблем. Вони більше

цікавилися такими питаннями, як врожайність певних культур або кількість опадів на тій чи іншій місцевості. Все вираховувалося і розраховувалося. Від самого початку домінувало бажання у всьому розібратися до самої суті і мати практичний зиск від відкриттів.

Також американцям притаманна віра в прогрес і повага до науки. Як свідчить історія, однією з головних рушійних сил науково-технічного прогресу виступає прагнення застосувати наукові винаходи у військовій сфері. Хоча у дослідженнях феномену національного характеру пріоритет був не за американцями, проте ось що пише М. Лернер у своїй всесвітньо відомій книзі "Розвиток цивілізації в Америці. Спосіб життя і думок у Сполучених Штатах сьогодні": "Задля того, аби здійснити ефективний психологічний тиск на супротивника, військові стратеги часів другої світової війни мали хоч би як уявляти собі особливості його національної психіки. Ось так з'явилися на світ американські дослідження із психології німців і японців, а теорія національного характеру витримала найсуворіше випробування у боротьбі не на життя, а на смерть. Потім вже військові дослідження поєдналися із роботою психіатрів та антропологів, утворивши новий напрямок у науці, що спробував використати ті ж методи до дослідження сучасної Америки" [29, с. 89–90].

У своїй книзі М. Лернер наводить риси, які, на його думку і на думку інших дослідників, властиві американському національному характеру. Зокрема із праці "Американське суспільство" Р. М. Уільяма: упор на досягнення мети і успіх, повага до праці і організаторської діяльності, схильність оцінювати життя за моральною шкалою, гуманність, орієнтація на ефективність і практичність, віра у прогрес, любов до матеріального комфорту, проголошення і (хоча би до будь-якої міри) реалізація принципів рівності, прагнення до свободи, готовність до згоди із партнерами, віра в науку і світський раціоналістичний розум, розвинений патріотизм, вірність демократії, культ кожної конкретної особистості, визнання її самоцінності і гідності, переконаність у расовій і груповій перевазі" [29, с. 87]. Водночас з посиланнями на Л. Коулмена підкреслюється складність і суперечливість американського національного характеру: кожній його рисі можна знайти її пряму протилежність: "Так американці, безумовно, великодушні, але при цьому дріб'язково скупі, вони щирі і байдужі, романтичні і цинічні, їх можна назвати мрійниками, але складно заплющити очі на їхній прагматизм і ощадливість" [29, с. 88].

Макс Лернер дає своє розуміння поняття "національний характер": "це категорія, пов'язана не з кров'ю, а з культурою. Вона складається із певного спектру цінностей, звичаїв, громадської думки і характерних рис, які поділяються більшістю носіїв даної культури" [29, с. 89]. Також він слушно зауважив: "Ясна річ, у будь-якому суспільстві можна вказати на його типових і нетипових представників і на групу маргінальних суб'єктів, котрих не можна повністю віднести ані до тих, ані до інших, всюди спостерігаються регіональні, класові й етнічні особливості, і, врешті решт, завжди людство дивує нас неосяжною різноманітністю індивідуальних характерів і особистих якостей. З іншого боку, американське суспільство зберігає у собі центральний потік, основну тенденцію, а разом із нею плідний, формоутворюючий взаємозв'язок між особистістю американця і американською культурою" [29, с. 91].

Як і Л. Коулмен М. Лернер згоден, що національний характер із часом змінюється. Але деякі риси приписуються американцям у всі епохи. Серед них: віра у демократію, рівність і особисту свободу, повага до "прямої дії", практичність, прагнення до матеріального добробуту, помітна релігійність ортодоксального типу [29, с. 88]. За образним виразом Р. Віртанена, національний характер кожної сучасної нації нагадує палімпсест, пергамент, на

якому поверх старого, древнішого тексту написаний новий; варто змити верхній шар, і під ним з'являється древній напис, якого відразу не видно, інколи він сильно пошкоджений, проте все ж зберігся [30]. Ці слова можна віднести і до теми, що розглядається.

Французький мандрівник А. де Токвіль після візиту до Сполучених Штатів Америки у 1830-х роках першим висловився з приводу американського почуття власної виключності. Він відзначив, що на відміну від інших країн, насамперед європейських, які визначалися своїм етносом, географією, спільною спадщиною, соціальними класами і ієрархічними структурами, Америка була країною іммігрантів, пов'язаних спільною відданістю демократичним принципам свободи, рівності, індивідуалізму і невтручання в економіку. До цього висновку він прийшов, провівши значний час у мандрах країною і контактуючи із пересічними американцями: фермерами, крамарями, ремісниками і городянами ранішньої Америки, яка не так давно виборола незалежність від Англії. А. де Токвіль захоплювався американським характером [31]. Проте з часом чимало істориків і політологів, як американських, так і іноземних, інтерпретували американську виключність по-різному. Відомий історик С. А. Ліпсет визначив її інакше у своїй праці "Американське почуття власної виключності: обопільно гострий меч" (1996), де було висловлено ідею, що виставляє Америку і як найкращу, і як найгіршу з націй, – тому і "обопільно гострий меч". З хорошого боку – рівність можливостей, найвища трудова етика, та ідея, наче в Америці кожен може стати президентом. З темного боку, відзначає С. А. Ліпсет, Америка – це країна, яка просуває насильство, брутальність, ненависть, жорстокість. З ним солідаризується Р. Гонсалес: "Як би важко не було на це дивитися, наша історія рабства, практично винищення нами корінних американців, наші закони Джима Кроу… і багато іншого не дозволяють заперечувати існування темної сторони. Одним із виправдань значної частини темного боку було поняття "Визначеної Долі". Термін для позначення позиції, яка переважала у 19-му столітті, у період великої американської експансії. Вважалося, що згідно волі Бога Всемогутнього, англо-саксонська раса в Америці має володіти всією землею від моря до моря". Далі автор перераховує мексиканську війну 1848 року, під час якої було загарбано половину країни і безжально витіснено корінних мешканців з їх земель; іспано-американську війну 1898 р.; дипломатію канонерок в Карибському басейні і Латинській Америці; політику Великого Кийка, яка відігравала вельми значну роль в американській зовнішній політиці. До цього ряду додається війна в Іраку, заснована на помилках. При цьому світлою стороною він називає жертву Найвеличнішого Покоління заради поразки сил Вісі у Другій світовій війні [18]. У поведінці Д. Трампа Р. Гонсалес вбачає прояви "темної сторони" і наводить приклади його зухвалості і брутальності. І не дивується масовій підтримці виборців. Його висновок: "Трамп – маніфест американського почуття власної виключності в усьому світові" [18].

Існує думка, що глобалізація насправді є американізацією світу. Хіба це не є втіленням "американського почуття власної виключності"? Однак позиція Д. Трампа під час виборчої кампанії і на президентській посаді поставила під сумнів вигоди глобалізації для США і повернулася до настанов, традиційних для вітчизняної міжнародної політики. Від глобалізму – до "американізму" та "ізоляціонізму". Їх сутність – більша увага до справ у своїй країні. У цьому також можна помітити уявлення про особливу місію Америки в світі. Чимало симпатиків Д. Трампа вважають, що "США робили і роблять багато корисного для світу, а той відповідає невдячністю" [32]. Разом із тим, хоча гасло кандидата від республіканської партії і було сформульовано: "Make America

Great Again" (буквально: "Зробимо Америку знов величною"), але останнє слово свідчить: позиції дещо послабшали і треба їх посилити.

Зі слів всесвітньовідомого економіста Е. Райнерта, перемога Д. Трампа в Америці – прояв глибинного незадоволення середнього класу США своїм місцем в умовах ліберальної глобалізації. "Неолібералізм вмер. У США і крайні праві на чолі з містером Трампом, і крайні ліві – з містером Сандерсом, розуміють, що вільна торгівля не в інтересах Сполучених Штатів" – пояснює науковець [33]. Вважається, що США – головний лобіст вільної торгівлі в світі, але останнім часом вони почали програвати в конкурентній боротьбі, в першу чергу Китаю. Разом із тим, вплив глобалізації на економіку США висвітлює розкол між американською верхівкою і рештою населення: великі фінансові корпорації з Уолл-стріту дійсно дуже сильно наживаються на глобалізації світового ринку та статусі супердержави. Проте більшість американської людності сильніше відчувають негативи. Тому аналітики вказують: "Популярність Трампа – не випадковість, а реакція американців на деіндустріалізацію, втрату високооплачуваних робочих місць у національній промисловості та на суспільно несправедливий розподіл "економічного пирога"" [32].

Звичайно, економіка – один із визначальних факторів у зрушеннях симпатій на бік того чи іншого кандидата не тільки в США. Але слід не забувати, що однією з провідних рис американської ментальності є націленість саме на ефективність власного бізнесу, а це слово має перший варіант перекладу – "справа". Д. Трамп являє собою приклад успішного бізнесмена. Його симпатики впевнені, що він зможе налагодити "поламану Америку" [24] як людина справи, яка знає життя.

Під час свого передвиборчого турне, виступаючи в Геттісберзі, Д. Трамп казав: "…Президент Лінкольн зіткнувся із небаченим до його часів розколом країни. Сподіваюсь, що ми зможемо взяти з нього приклад і подолати розкол, з яким ми стикаємося зараз. Ми зараз дуже сильно розколоті. Я не політик і ніколи не хотів ним бути, повірте мені. Але я побачив, що країна потрапила в біду, і зрозумів, що не можу стояти осторонь і дивитися на це…Я багато років близько знайомий з системою. Я довго був важливою її частиною. Я знаю, як ведеться гра у Вашингтоні і на Уолл-стріт. І я знаю, як там шахрують з її правилами на шкоду простим американцям. Це шахрайські правила" [33]. Д. Трамп виступив як бунтівник. Він відчув незадоволення більшості співгромадян існуючим станом справ і прагнення до змін.

Наведені слова – виклик існуючій системі. Саме слово "challenge" ("виклик") дуже добре характеризує шановані від самих початків чесноти американського народу. Перетинаючи океан і освоюючи нові землі, перші переселенці кидали виклик долі. В американському характері – риси бійця. І такі риси має Д. Трамп. Він "ніколи не забував урок свого батька: світ – небезпечне місце. Ти маєш бути готовим битися". Про "характер воїна", "завзятого борця за перемогу" написав професор психології Д. П. Макадамс в своїй студії "Розум Дональда Трампа". І зазначив: "Персона Трампа як воїна може надихати деяких американців думати, що він дійсно зможе зробити Америку знову величною, чого б це не коштувало" [20].

Хоча любов до розрахунків – одна з рис американського національного характеру. Ось і претендент на президентське крісло у своєму "Контракті з американським виборцем" навів невтішні дані: "Майже кожен четвертий американець у найбільш працездатному віці не має роботи. У кожному п'ятому домогосподарстві ніхто не працює. 45 мільйонів американців одержують продовольчі талони, а 47 мільйонів живуть у бідності" [34]. Розмірковуючи над тим, чому переміг ексцентричний мільярдер і підкреслюючи значення його

схожості на більшість американців, Дж. А. Бартка пише: “І коли Трамп пообіцяв на тільки “Make America Great Again”, але й “Make America Rich Again”, виборці взяли його обіцянку близько до серця. Врешті решт, згідно дослідженню 2016 року, у 69 відсотків американців – менше 1000 доларів на банківських рахунках, а 34 відсотки взагалі без заощаджень. Маючи стагнацію економічного зростання середнього класу впродовж останніх 30 років, нема чого дивуватися, що так багато американців визначили голос за Дональда Трампа хорошою ставкою”. Аналітик також вказує: “Поки прибережні еліти глузували, робітники і середній клас материку бачив перед собою чоловіка з їхніми звичками, їхньою мовою, котрий все ж спромігся вирватися із перегонів, накопичивши величезні статки” [16]. Д. Трамп кинув виклик тим самим “прибережним елітам”, він гідно приймав виклики долі. Невдачі не обійшли його стороною, проте він завжди піднімався і йшов далі, досягаючи все нових і нових успіхів.

Характерна риса американців – захоплення успіхом і успішними людьми. Особливо тими, що досягає великих грошей. Ще А. де Торквиль писав, що “любов до багатства, чи то мета, чи то засіб, зазвичай лежить в основі дій американців” [31]. Мешканці цієї країни від самого початку шанували “людину, яка створила себе сама” (self-made man). Це особа, яка поєднує у своїй життєвій практиці силу релігійної самосвідомості з відносно високим рівнем життєвого успіху і зовнішнього визнання. Модальний людський тип північноамериканської цивілізації, ядром якої є США, це людина справи (буквально – бізнесмен). У вподобаннях виборців віддзеркалюються їх уявлення про лідера країни і очікування здійснення прагнень. В характері Д. Трампа – рішучість і діловитість, що також імпонує його співгромадянам. Як зазначив екс-міністр закордонних справ України В. Огризко, програш на виборах президента США кандидата від Демократичної партії Г. Клінтон пов’язаний з тим, що більшість пересічних американців втомилася від “невиразної і нерішучої” політики президента Барака Обами. І справа – не тільки в нерішучості Б. Обами. Як пише Х. Харе: “Вибори ясно показують, що американці відійшли від погодження із ліберальними уявленнями, що почалося у 2008 р. Експеримент Обами залишив американцям неприємний присмак. Американцям кортіло повернутися до корінь. Вибори 2016-го лише повернули президентську політику в лоно пристрастей і упереджень американського суспільства” [3]. А США – за винятком, можливо кількох ареалів, таких як Манхеттен, Майамі, Кремнієва Долина, – це патріархальне консервативне суспільство [9].

Вони хотіли побачити рішучість, рішучий підхід до існуючих проблем. Передвиборчі заяви кандидата від республіканської партії лунали гучно, він обіцяв розв’язати нагальні проблеми. Зокрема, Д. Трамп пообіцяв вирішити проблему стагнації, масової реіндустріалізації і скасування так званих приписів, які вбивають робочі місця, з тим, аби вугільна, нафтовидобувна і виробляюча промисловість прийняла на роботу велику кількість людей. Економісти ж ставлять під сумнів можливість здійснення цих планів: “Більшість робочих місць у промисловості зникли через зростання продуктивності праці, а більшість вугільних шахт закрилися через низьку собівартість природного сланцевого газу, що видобувається гідророзривним методом. Скорочення банківських нормативів не створить багато робочих місць. Воно лише дозволить банкам знов почати обдирати споживачів і створювати більше спекулятивних мильних бульбашок, які знов піддадуть ризику пересічних людей, як це було із бумом на нерухомість напередодні 2008 року” [22].

Проте Д. Трамп обіцяв створити мільйони нових робочих місць. Масштаб і розмах притаманні американцям. У них все має бути най-най. Виборці, які проголосували за Д. Трампа, повірили: він зможе знову зробити Америку великою, як зробив грандіозною свою бізнес-імперію. Ймовірно, у тому знайшла свій відгук так звана "менеджеріальна революція", яка давно вже котиться світом. А Д. Трамп є успішним управлінцем. Він всіляко підкреслює свою близькість з співгромадянами. Зокрема у тому, що воліє поділитися з ними своїми секретами успіху.

Американці дуже люблять вчити інших, як досягти успіху у будь-якій справі. Зайве казати, що видається величезна кількість різних книжок із порадами, як щось зробити або як чогось добитися. Д. Трамп – не виключення. Незаперечно, він – непересічний економіст і менеджер. А також автор багатьох видань, таких як "Як стати багатим", "Шлях до успіху", "Шлях на вершину. Найкращі поради з бізнесу, які я тільки одержував", "Думай як чемпіон: Неформальне навчання з бізнесу і життя", "Думай як мільярдер. Все, що слід знати про успіх, нерухомість і життя взагалі", "Мистецтво укладати угоди", "Дотик Мідаса", "Трамп ніколи не здається: Як я перетворив мій найбільший виклик на успіх" та ін. Він ділиться своїм досвідом, бажаючи, аби й інші досягли успіху. У тому також виявляється його близькість до пересічних американців, які вважають його своїм хлопцем (один з варіантів перекладу слова "trump" – "хороший хлопець", а також "козир").

Не заздрість до чужого успіху, а повага до нього – характерна риса протестантського світобачення. Попри релігійній плюралізм протестантський фактор відіграв і продовжує відігравати суттєву роль у формуванні американських ментальних структур. Протестантська домінанта з її ідеєю визнання людських успіхів в якості певного благодатного свідчення згори і донині залишається – хоч в і ослабленому вигляді – у цивілізаційному коді США. Протестантські настанови вплинули на формування американської етики праці: праця підноситься до рівня релігійного покликання. За логікою протестантів, чим людина успішніша у своїх земних справах, тим більше шансів на порятунок її душі. Активна діяльність Д. Трампа у різних сферах відповідає протестантським настановам щодо активної земної діяльності.

Впливи протестантизму на формування американського національного характеру є вельми різноплановими, мають віддалені і опосередковані наслідки. Зокрема, у тому, як завершилися президентські вибори 2016 р. К. Андерсен констатує: "Дональд Трамп – логічний результат американської зачарованості ірраціональним" [36]. Науковець у своїх працях простежує тривалу історію американської надзвичайної релігійності, байдужості до фактів, які можна перевірити, екстатичного прийняття надприродного, фантастики і необізнаних суджень. Він називає Америку "країною фантазій". Перші переселенці, серед яких було чимало пуритан, не тільки затято вірили у надприродні знаки, невідворотний кінець світу, друге пришестя і тому подібне, вони створили світоглядну систему, де домінувала їхня версія християнства. А коли наприкінці 1600 – на початку 1700-х років почався рух до релігійної свободи, то була в значній мірі свобода вірити в інші екстремальні й екстравагантні версії християнства. Америка була створена не тільки протестантами, але й як протестантська країна. І це стало частиною американського характеру – сказати: я можу вирішувати сам, що правда і що правильно, тлумачачи Писання на свій розсуд. "Цей індивідуалізм і скептицизм сам по собі не такий поганий, проте він став дуже яскравою і вкрай вираженою рисою нашого характеру. Перемотайте на кілька століть вперед, коли істеблішмент припинив нав'язувати почуття порядку, процедури і перевірки фактів всім цим елементам, і вони вийшли з-під контролю" [36]. Разом із тим в

історії Сполучених Штатів Америки важливу роль відіграли такі видатні особи як Дж. Вашингтон, Т. Джефферсон, Б. Франклін. “Дивний гібрид людей Проствітництва і віруючих у середньовічне християнство” К. Андерсен називає “ключем до розуміння американського характеру”.

К. Андерсен також підкреслює злиття релігії із шоубізнесом від 1700-х і надалі, коли “все більша частина нашого життя є формою розваг, фікції, омани” [36]. Від самого початку американські колонії були “бізнесами”, потрібно було привабити англійців та інших європейців, аби вони кидали все на батьківщині і їхали за океан починати нове життя. Це формувало американську цивілізацію, відбувався відбір людей, які вірили рекламі. Свою роль відіграла релігія: “Якщо ти погоджуєшся вірити у надприродні речі, які не можна емпірично перевірити, звідси недалеко до віри у речі, які не можна перевірити взагалі у житті… наша американська протестантська релігійність – це ознайомчий наркотик, що тягне за собою іншого роду вірування в оманливе” [36]. Дослідник в історичному плані простежує, як так сталося, що Америка зруйнувала вододіл між розвагами і новинами, реальністю і нереальністю, серйозним і несерйозним. Він констатує: “Цей божевільний коктейль – частина американського життя, частина нашої культури і системи цінностей. Людям байдуже, що є реальність, а що вигадка. Вони лише хочуть, аби їх розважали” [36].

Чимало оглядачів називають Д. Трампа “шоуменом”. Ось що думає лауреат Пулітцерівської премії історик Дж. Мічем: “Він прийшов до влади як шоумен, котрий зачепив велику американську фрустрацію, не особливо спираючись на історичний досвід… він став майстром реаліті-телебачення… Один з його талантів – це вміння спілкуватися, розуміти сучасні підходи до публіки, подібно тому, як Рузвельт використовував радіо, а президент Рональд Рейган захопив телебачення” [37]. Мільярдер також активно використовував можливості телебачення. У 2002 р. він запустив у пройм-тайм реаліті-шоу “Кандидат”, у якому учасники змагалися за право стати топ-менеджером у компанії будівельного магната. Одержуючи по 3 млн. доларів за серію, він став одним із найбільш високооплачуваних телевізійних ведучих. У 2006 р. Д. Трамп спільно із NBC викупив компанію Miss Universe Organization, яка займалася проведенням конкурсів краси світового і національного рівня. Він знімався в кількох кінофільмах і телесеріалах, наприклад, у комедії “Один вдома 2”, де пояснював маленькому герою дорогу у власному готелі. М. Флемінг зазначає: “Ймовірно, краще, ніж будь-хто, Трамп розуміє, що наша культура стала культурою знаменитостей, оскільки він сам же і допомагав її створювати. Слава на кшталт його не може бути відмінусованою, і в практичному плані вона коштує десятки мільйонів доларів, які йому вже не знадобилося витрачати на традиційні пастки передвиборчої кампанії” [25]. У підсумку виявилося, що кандидат від республіканської партії витратив вдвічі менше, ніж кандидатка від демократів: 429,5 млн. доларів проти 897 млн. доларів [38]. Д. Трамп виграв, не зважаючи на те, що більшість засобів масової інформації подавали вкрай негативні оцінки і коментарі щодо його намірів стати президентом США, а інтелектуали і діячі культури не соромилися у висловлюваннях. Наприклад: “Трамп ганьбить американський національний характер… Дональд Трамп – шибеник і психопат з манією величі, ганебне віддзеркалення національного характеру Америки. Трамп – загроза національній безпеці” [24]. У своїй книзі “Дональд Трамп: зроблено в США” Дж. Хуер вдався до аналізу того “…як так сталося, що Біла Більшість нації підтримала відчайдушного шахрая і без політичної віри, і без особистої чесності в якості Лідера Вільного Світу” [27, p. 95]. Задля цього автор пропонує розглянути тему Білих, які підтримали Трампа з точки зору національного

характеру, соціальної сукупності поведінкових рис, сформованих самим суспільством. Оцінки суворі: “Білі з їхніми мозками, які роз’їдали безупинні споживання і розваги впродовж десятиріч, побачили себе загнаними в кут загрозою припливу кольорової імміграції, і вирішили діяти самим прямим і символічним способом на виборах, проголосувавши за того, хто найбільше відповідав їхньому внутрішньому поклику” [27, p. 95]. Хоча США від самого початку є країною, де представлені сотні етнічних складових, однак вплив глобалізації, що виявився у збільшенні імміграції, викликав у відповідь “імунну відповідь старої Америки” – посилення консерватизму. У цьому можна побачити, що з часом під впливом зовнішніх обставин відбуваються певні ментальні зрушення.

І ще про любов американців до ірреального та шоу у монографії Дж. Хуера: “Яким би гучним не було його (Д. Трампа – Т. О.) обрання, можливості президента Сполучених Штатів обмежені, особливо із врахуванням того, як розподіляються гроші в Америці. Він не може змінити того, хто яку частку одержує з американського багатства, так само, як не може змінити течію Міссісіпі. Він не може забрати гроші у багатих і віддати їх своїм білим прибічникам. Та не така неоголошена мета президентства Трампа. Його президентство – більше для показухи, ніж для практичного сенсу, враховуючи його особистість і політичні реалії. Проте цього шоу може виявитися достатньо, аби змінити фундаментальну культуру й історичну природу американського суспільства” [27, p. 97].

У наведеній цитаті наявне слово “змінити”. Історія має фіксувати зміни і пояснювати їх. Вони не тільки у майбутньому, вони – і в минулому, що пояснює сьогодення. Зокрема, чому людина, яка аж ніяк не підходила під норми конвенційного політичного діяча, кого називають “Потворним американцем” і “Втіленням антиамериканського характеру”, зайняла найвищу посаду в американській державі. У. Бейнс помітив і висвітив суттєву зміну у сучасній американській культурі, а саме – піднесення фігури антигероя. Цей зсув він вважає симптомом потужнішої культурної течії, яка сягає всіх сфер життя, включаючи політику. І доказом того він вважає швидке сходження до слави і влади Д. Трампа. Виявилося, що продажі коміксів про темного персонажа Бетмена впродовж останніх десятиріч злетіли, а про Супермена – впали. У. Бейнс дає своє пояснення: “Тому що доброчесні нас бісять. Вони показують нам наші недоліки. Антигерої дають нам можливість почуватися спокійніше, насолоджуватися своїми недоліками, а не розбиратися з ними. Ось чому вони нас приваблюють. Мати приклад для наслідування складно. Це тисне на нас вимогою вдосконалюватися, і цей тиск надто важкий для культури, яка мучиться над визначенням самого значення слів “вдосконалювання”, “чеснота” та “істина”. В культурі хороше життя вже не означає бути краще. Це більше про те, аби почуватися краще, про особисте задоволення. Велика філософська різниця. Саме ця зміна підготувала основу для феноменального політичного піднесення Дональда Трампа…” [17].

Хто підтримав цей зліт? “За Трампа голосував традиційний американець – житель одноповерхової Америки, середній клас, робочі, а також натуралізовані іммігранти – по ним найбільше б’є приплив нелегалів, і саме їм необхідно довести всім навколо – і в першу чергу, собі самим – свою “американськість” і патріотизм. Трампа підтримали середній і малий бізнес, євангелісти (тобто релігійна більшість) і “чайна партія” – консервативне крило республіканців, яке виросло з руху активістів на місцях, слабко пов’язане з партійним істеблішментом. За Трампа проголосувала мовчазна більшість Америки, яка хоче жити краще” [9]. Е. Зукер додає: “Ці білі представники робітничого класу, особливо люди без вищої освіти, як чоловіки, так і жінки, масово відмовились

від своєї демократичної орієнтації. Натомість своє слово сказали виборці з сільської місцевості – громадяни, що давно почувалися непомітними для істеблішменту і забутими елітою з узбереж, нині з'явилися на дільниці у великій кількості" [5]. Глибинка – бастіон традиційної американської свідомості.

Чому ж сталася масова відмова від демократичних цінностей? Х. Харе вважає: мораль, що склалася в Америці після уотергейтського скандалу, врешті решт "прокисла", особливо для білих американців. Він пише: "Відкритість привела надто багато іммігрантів, які стали надто всюдисущими в міру того, як вони вдосконалювалися і випереджали білих американців в конкурентних сферах американського суспільства та економіки. І це не все. "Професійні політики" та їхні союзники в індустрії масової інформації та розваг змовилися обрати до Білого дому чорношкірого у 2008-му. І це вже було святотатством. А тепер вони захотіли зробити верховним головнокомандувачем жінку. Ну вже ні. Цього не можна дозволити".

Ось ще одне пояснення: реальна нерівність жінки в традиціях американського суспільства, хоча історія боротьби за гендерну рівність прав і можливостей в цій країні є досить тривалою. Чимало жінок посідають високі посади, та сама Г. Клінтон була Державним секретарем США. На президентських виборах її підтримував великий бізнес, центральні засоби масової інформації, істеблішмент і креативний клас і всі ті, хто мав зиск від політики економічного неолібералізму. Крім них – соціальні низи, які одержали певні преференції під час президентства Б. Обами. Та ця категорія населення виявилася не надто активною в електоральному процесі, просто не взявши участь в голосуванні [9].

Програш Г. Клінтон також став результатом деяких зрушень у гендерних відносинах американського суспільства. Останніми десятиріччями, коли послабшали основи традиційної родинності, збільшилася кількість хлопчиків без батьківського виховання. Згадуючи ідею З. Фрейда стосовно того, що багато проблем дорослих походять з часів дитинства, можна припустити: це був "бунт" дорослих чоловіків проти жіночого виховання, проти жіночого "командування".

Крім всіх інших обставин, свою негативну роль відіграв особистий фактор. Більшість авторів, які присвятили Г. Клінтон свої книги і статті, назвали головні риси її характеру: працелюбна, цілеспрямована, наполеглива, аналітична, поміркована, методична, консервативна та інколи пихата. Проте, як зазначила К. Блюменталь, вона нудна і не має харизматичного таланту надихати [39]. Чого не скажеш про її суперника, який кожним своїм виступом давав виборцям потужний оптимістичний імпульс. Мала значення манера висловлюватися. Складність Г. Клінтон – проти лаконізму Д. Трампа. Зокрема, за підрахунками фахівців, програма кандидатки від демократичної партії – 113 тисяч слів, тоді як її суперник вклався у 9 тисяч [40, с. 7]. Чоловіки взагалі схильні говорити короткими реченнями, без зайвих ускладнень.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що результати президентських виборів у США 2016 року стають вельми зрозумілими, якщо заглибитися в аналіз ментальних факторів. У кожному суспільстві існують стереотипні очікування відносно осіб, які займають певні соціальні позиції, тобто виконують певну соціальну роль. У цих очікуваннях виявляються ті чи інші риси національного характеру. Звичайно, він є складним явищем. В рамках національного характеру варто вести мову про специфічні риси верств, груп, прошарків, регіональних і професійних утворень. Адже не всі підтримали кандидатуру висуванця від республіканської партії. Після оголошення результатів пройшли масові акції протесту. Жорстко висловилося чимало

відомих осіб різних сфер діяльності, зокрема відносно того, що Д. Трамп зачепив найгіршу сторону характеру американців і виявив власні негативи. Та в політичній психології є поняття "етнофор" – індивідуальний носій в політичному процесі певної етнічної культури і національної психіки, представник етносу. За такого можна вважати 45-го президента США. Д. Трамп постійно звертався до американського національного характеру, спирався на нього, відчував зміни в ньому і використовував це усвідомлення у своїй передвиборчій кампанії. Він відчув послаблення позицій Америки в світі, проблеми в самій країні, занепокоєння громадян. Тобто, говорячи науковою мовою, його політтехнологи виходили із соціально-історичних засад, розуміли значення соціального і культурного детермінізму. Незважаючи на значну історичну заглибленість основних факторів, які формували ментальні особливості американців у минулому, можна побачити їх характерні прояви у реаліях сучасного життя. Національний характер не є застиглою конструкцією. Його концепти зазнають трансформацій, тому національний характер слід розглядати як об'єкт постійного культурного конструювання. Д. Трамп всією своєю діяльністю доклав до цього зусиль. Аналіз президентських виборів 2016 р. показує важливість вираховування ментальних факторів у діяльності політтехнологів. А для істориків важливо усвідомити важливість досліджень зв'язку національного характеру й історичної долі народу.

Список використаних джерел

1. *Девятайкина Н. И.* История ментальностей / Н. И. Девятайкина [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ponjatija.ru/node/11803. 2. *Калакура Я.* Ментальність як концепт гуманітаристики / Ярослав Калакура // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 19. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – С. 373–385. 3. *Khare H.* What Trump's Victory Says About The American Character [Online] / Harish Khare. – Available from: http://www.huffingtonpost.in/harish-khare-/what-trump-s-victory-says-about-the-american-character_a_21605212. 4. *Гоган Е.* Чому саме Трамп потрапив до Білого Дому. П'ять причин [Електронний ресурс] / Ентоні Гоган. – Режим доступу: http://nv.ua/ukr/opinion/gaughan/chomu-same-tramp-potrapiv-v-bilij-dim-p-jat-prichin-264949.html. 5. *Зуркер Е.* П'ять причин, чому Трамп переміг [Електронний ресурс] / Ентоні Зуркер. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/11/161109_trump_victory_five_reasons_or_it. 6. *Кнігге М.* Історична перемога Трампа, безпорадний Захід та багато відкритих питань [Електронний ресурс] / Міхаель Кнігге. – Режим доступу: http://www.dw.com/uk. 7. *Реальные* причины победы Трампа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nk.org.ua/geopolitika/realnyie-prichinyi-pobedyi-trampa-83652. 8. *Чому* переміг Трамп: "наукове" пояснення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/chomu-peremig-tramp-naukove-poyasnennya. 9. *Ланецький О.* Як і чому переміг Трамп [Електронний ресурс] / Олександр Ланецький. – Режим доступу: http://forbes.net.ua/ua/opinions/1423725-yak-i-chomu-peremig-tramp. 10. *Карпенко А.* Чому Трамп переміг? [Електронний ресурс] / Андрій Карпенко. – Режим доступу: http://kievvlast.com.ua/mind/chmu_tramp_peremg45520. 11. *Мацієвський Ю.* Чому переміг Трамп? [Електронний ресурс] / Юрій Мацієвський. – Режим доступу: https://zaxid.net/chomu_peremig_tramp_n1410937. 12. *Михайленко М.* Пять главных причин победы Дональда Трампа [Электронный ресурс] / Максим Михайленко. – Режим доступа: http://newssky.com.ua/5-glavnyih-prichin-pobedyi-donalda-trampa/. 13. *Сердюк Н.* Чому Трамп переміг на виборах [Електронний ресурс] / Наталя Сердюк. – Режим доступу: http://obla.co.ua/news/politics/why-trump-won-the-elections. 14. *Перемога* Трампа. Прощання зі стереотипами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukr.lb.ua/world/2016/11/10/350359_peremoga_trampa_proshchannya_zi.html. 15. *Americans* have a longstanding love of magical thinking. It gave us Trump [Online]. Available from: https://www.vox.com/2017/9/29/16349982/americans-love-magical-thinking-it-gave-us-trump. 16. *Burtka J. A.* Face It: Trump Is the Man in America's Mirror / John A. Burtka [Online]. Available from: http://www.theamericanconservative.com/articles/face-it-trump-is-the-man-in-americas-mirror. 17. *Baines W.* The Fall of Superman and the Rise of Donald Trump. Why we're Drawn to Antiheroes / Wesley Baines [Online]. Available from: http://www.beliefnet.com/news/the-fall-of-superman-and-the-rise-of-donald-trump.aspx/ 18. *Gonzales R.* Trump embodies the dark side of American Exceptionalism / Ray Gonzales

[Online]. Available from: http://www.bakersfield.com/opinion/trump-embodies-the-dark-side-of-american-exceptionalism/article_d72e1f87-09dd-5ad4-a415-e0456937d9be.html. 19. *King C. I.* Americans put Trump in the Oval Office. What does that say about the country? / Colbert I. King [Online]. Available from: https://www.washingtonpost.com/opinions/americans-put-trump-in-the-oval-office-what-does-that-say-about-americans/2017/07/14/e6dd8996-67e8-11e7-a1d7-9a32c91c6f40_story.html. 20. *Mcadams D. P.* The Mind of Donald Trump / Dan P. Mcadams [Online]. Available from: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/06/the-mind-of-donald-trump/480771/. 21. *Mardell M.* Tump and Obama: Two characters in search of a legacy /Mark Mardell [Online]. Available from: http://www.bbc.com/news/world-us-canada-38663825. 22. *Meeropol M.* Decline Of American Character Not To Blame /Michael Meeropol [Online]. Available from: http://wamc.org/post/michael-meeropol-decline-american-character-not-blame. 23. *Shaffer J.* Pulitzer-winning historian on Trump: "Character is destiny…No one should be surprised /Josh Shaffer [Online]. Available from: http://newsobserver.com/news/politics-goverment/article151016877.html. 24. *Flattum J.* Trump Defiles American National Character /Jerry Flattum [Online]. Available from: https://www.linkedin.com/pulse/trump-defiles-americas-national-character-jerry-flattum. 25. *Fleming M.* Donald Tramp: An over-the-top American character / Michael Fleming [Online]. Available from: www.delawareonline.com/story/opinion/contributors/2015/08/24/donald-trump-top-american-character/ 32280723/. 26. *Henderson St.* American character can survive Trump /Stephen Henderson [Online]. Available from: http://www.freep.com/story/opinion/columnists/stephen-henderson/2017/07/02/trump-american-values/442086001/. 27. *Huer J.* Donald Tramp: Made in the USA. Chapter Eleven. The American Character / Jon Huer. – Lanham – Boulder – New-York – Toronto – Plymouth UK: Hamilton Books, 2017. – 206 p. 28. *Готовкіна Л. Д.* Національний характер: проблема дефініції поняття / Л. Д. Готовкіна // Наукові записки. Серія "Психологія і педагогіка". – Острог: Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2008. – Вип. 11. – С. 45–55. 29. *Лернер М.* Развитие цивилизации в Америке. Образ жизни и мыслей в Соединенных Штатах сегодня / Макс Лернер / Пер. с англ. В. Борисова, И. Дорониной, А. Кабалкина, М. Липман, А. Ракина – В 2 тт. – Т. 1. – М.: Радуга, 1992. – 671 с. 30. *Кон И.* К проблеме национального характера // История и психология. – М.: Наука, 1971 [Электронный ресурс] / Игорь Кон. – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_903.html. 31. *Токвиль А. де* Демократия в Америке / Алексис де Токвиль / Пер. с фр. / Предисл. Гарольда Дж.Ласки. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с. 32. *Вибори* президента США: як сталося неймовірне, і чого очікувати Україні? [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://dt.ua/vibori-prezidenta-ssha-yak-stalosya-neymovirne-i-chogo- ochikuvati-ukrayini_.html. 33. *Дубовик-Рохова А.* Чому переміг Трамп: "наукове пояснення" / Алла Дубовик-Рохова // День – 2016. – 10 листопада. 34. *Trump's Gettysburg speech* – Oct. 22, 2016. [Online]. Available from: http://educate-yourself.org/cn/Trump-Gettsburg-Speech-Full-Text24oct16.shtml. 35. *Втома* від нерішучості: Огризко назвав головну помилку Клінтон, через яку переміг Трамп [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://patrioty.org.ua/other/vtoma-vid-nerishuchosti-ohryzko-nazvav-holovnu-pomylku-klinton-cherez-iaku-peremih-tramp-141154.html. 36. *Donald* Trump is the logical outcome of America's fascination with irrationality [Online]. Available from: http://www.cbc.ca/radio/thesundayedition/the-sunday-edition-october-1-2017-1.4311896/donald-trump-is-the-logical-outcome-of-america-s-fascination-with-irrationality-1.4311993. 37. *Shaffer J.* Pulitzer-winning historian on Trump: "Character is destiny…No one should surprised /Josh Shaffer [Online]. Available from:http://www.newsobserver.com/news/politicsgovernment/article151016877.html 38. *Трамп* потратил на предвыборную кампанию в два раза меньше Клинтон [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://biz.censor.net.ua/news/3014860/klinton_potratila_na_predvybornuyu_kampaniyu_v_dva_raza_bolshe_trampa. 39. *Гіларі* Клінтон: складна, раціональна та нуднувата [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.dw.com/uk. 40. *Абдуллин Р.* Два кандидата, два мира: Что предлагают американцам Дональд Трамп и Хиллари Клинтон? / Ренат Абдуллин // Медиа курьер в Украине. – 2016. – 14–20 сентября 2016.

Татьяна Орлова

ПРЕЗИДЕНТСКИЕ ВЫБОРЫ 2016 ГОДА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ИСТОРИИ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ

В статье показывается важность учета психологического фактора в политическом процессе на основе анализа влияния особенностей американского национального характера на ход президентской избирательной кампании 2016 года, что объясняет причины неожиданной для большинства обозревателей победы Дональда Трампа.

Ключевые слова: ментальность, национальный характер, президент, выборы, Соединенные Штаты Америки.

Tetiana Orlova

US PRESIDENTIAL ELECTIONS 2016 FROM THE POINT OF THE HISTORY OF MENTALITIES

The article demonstrates the importance of accounting the psychological factor in the political process, concluding from the analysis of the influence of the specificity of American national character on the process of 2016 presidential elections, that explains the reasons of Donald Trump's victory that came unexpected to many political observers.

Keywords: mentality, national character, President, elections, the United States of America.

УДК 497.1

Микола Алексієвець

КОСОВО: ОСНОВНІ ЕТАПИ САМОВИЗНАЧЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

У статті з'ясовано та проаналізовано основні етапи утвердження незалежності Косово впродовж 1981–2017 рр. відповідно до об'єктивних і суб'єктивних факторів та внутрішніх й зовнішньополітичних обставин.

Ключові слова: Югославія, Сербія, Косово, етап, становлення, державність, об'єктивні та суб'єктивні фактори.

Процеси сучасного облаштування світового устрою ведуть до пошуку історичних аналогій, переосмислення багатьох важливих проблем світової історії та міжнародних відносин. До таких винятково значущих питань, безперечно, відносять сучасну історію міждержавних конфліктів на території колишньої Югославії, що дає багато фактичного матеріалу для теоретичного осмислення основних тенденцій еволюції новітньої європейської системи безпеки. Важливим чинником, що ускладнює міжнародне становище на Балканах, стала невідповідність принципів міжнародного права, які передбачають, з одного боку, надання націям права на самовизначення, а з іншого, гарантують територіальну цілісність національних держав. Зауважимо, що це протиріччя істотно загострилося в умовах глобалізації, коли "розмиваються" кордони й звужуються суверенні повноваження, особливо малих і середніх національних держав, до категорії яких належить Сербія.

Після розпаду Югославії територія Косова стала квінтесенцією означених проблем. Радикалізація сербсько-албанських суперечностей, які нагромаджувалися століттями, обмежувала можливості відновлення повноцінної автономії Косова в складі Сербії. Прагнення албанців Косова, їхня велика політична активність фактично призвели до розвалу колишньої Союзної Федеративної Республіки Югославія. Наслідком цього стала геополітична трансформація не тільки балканського регіону, а й усієї Європи. Процес набуття незалежності та суб'єктності державою Косово перетворився на символ складності трансформації "постялтинської" системи міжнародних відносин та протиріч розвитку новітньої системи міжнародних стосунків від однополюсної до багатополюсної структури. У проблемі статусу Косова як у магічному кристалі висвітлюються європейсько-атлантичні протиріччя, недосконалість формування зовнішньо-безпекової політики Європейського Союзу, складність визначення дипломатичних факторів на Балканах для країн і народів. Тож закономірно дослідження різних аспектів проблеми становлення державності Косова викликають підвищений інтерес науковців і світової громадськості. Історія розпаду Югославії та здобуття Косовом незалежності стала предметом дослідження фактично усіх національних країн Європи та США. З-поміж українських авторів виокремимо праці О. Павлюченка [1], Т. Каменецького [2], Ф. Качури [3], І. Горобця і А. Мартинова [4], В. Дівака [5], А. Шилової [6], О. Павленка [7; 8] та інших дослідників.

З огляду на складність окреслених питань, на думку автора, варто, передусім, встановити основні етапи албанського національного руху і самовизначення Косова, становлення державності, показати загальні проблеми генези й розвитку кризи моделі югославського федералізму в умовах завершення "холодної війни" в Європі й відродження національної ідентичності інших народів колишньої Югославії. Тільки такий методологічний підхід сприятиме повнішому розумінню

важливих питань історичних, дипломатичних і внутрішньополітичних аспектів самовизначення Косова та становлення косовської національної державності. Зазначимо, що на сьогоднішній день не існує загальноприйнятої періодизації розгортання державності Косова. Понад те, дискусія про неї триватиме до того часу, поки буде існувати історична наука. Проте є низка особливостей розвитку косовської проблеми у різні роки, що уможливлює виділити декілька окремих етапів, які дозволять зрозуміти розгляд збройної боротьби косовських албанців за незалежність в умовах складної та суперечливої трансформації сербської державності. Дотримуючись поширеного підходу в історіографії (О. Павлюченко, М. Каменецький, О. Павленко, Ш. Гахраманова, ін.), основними критеріями виокремлення етапів розвитку незалежної державності Косова в умовах глобалізації та протиріч розгортання процесу європейської інтеграції можна вважати перебіг динаміки процесів та явищ, причини, історичні передумови розпаду Югославії, що завершило дезінтеграцію балканського регіонального простору й зробило розпад колишньої СРЮ незворотним. На думку автора, критеріями також є кількісні та якісні зміни у суперечливості взаємодії об'єктивних та суб'єктивних факторів, що і посилили процес розпаду Югославії, а додаткові міжнаціональні та економічні проблеми лише ускладнили реалізацію європейських інтеграційних прагнень балканських народів.

Ураховуючи зазначені критерії, але спираючись на особливості історико-політичних, соціально-економічних умов балканського регіону кінця 80-х років минулого століття, в історії розпаду югославської федерації й утвердженні незалежності Косова впродовж 1981–2017 рр., можна окреслити п'ять функціонально відмінних, проте історико-політично зумовлених етапів. Відповідно, на нашу думку, вони охоплюють:

I – кінець 1980 – початок 1990 р.;
II – початок 1990-х – кінець 1990 рр.;
III – кінець 1990-х рр. – початок 2000-х рр.;
IV – початок 2000-х рр. – 2008 р.;
V – лютий 2008 р. – до 2017 р.

Хронологічно ці етапи окреслено досить умовно, бо історико-політичні події на Балканах досліджуваного періоду виступають пізніше або раніше на кілька років. Упродовж означеного часу розпад Союзної Федеративної Республіки Югославії був зумовлений системними національними й соціально-економічними протиріччями між націями, що входили до цієї держави. Власне саме динаміка внутрішньо-політичного загострення й розпаду колишньої Югославії, становлення косовської державності визначили основні періоди формування державності албанців Косова, починаючи з латентного етапу цього процесу у складі Югославії і до проголошення незалежності Косова, утвердження його державності.

Перший етап розпочався із загострення системної політичної, економічної та ідеологічної кризи югославської державності після смерті Й. Броз-Тіто (1980 р.). У цей період існування Югославії ускладнювалося трьома одночасними кризовими явищами: економічним, політико-ідеологічним, а також масовим сепаратистським рухом албанського населення в сербському автономному краї Косово [9, с. 744]. На думку російського історика В. К. Волкова, "національні проблеми перетворилися у "вісь" політичного життя країни" і "спостерігалися повсюдно", коли почалась "прогресуюча дестабілізація федерації, коли відбувалась свого роду ланцюгова і некерована реакція наростання національних протиріч" [10, с. 232–233]. Витоки становлення косовської державності стали наслідком розпаду багатонаціональної держави південно-слов'янських народів, який у своїй основі мав комплекс складних причин – історичних, економічних, політичних, ідеологічних, релігійних, національних, зовнішньополітичних. Саме

впродовж 1981–1991 рр. поглибилась загальна криза югославської державності і розпочалась активна боротьба радикальної частини косовських албанців за вихід зі складу СФРЮ. Тільки в 1981 р. на території Косова чотири рази вводився надзвичайний стан. Збільшення рівня безробіття, погіршення життєвого рівня активізували албанців Косова вимагати надання статусу республіки, оскільки у правовому відношенні це давало можливість виходу з СФРЮ. Перманентний косовський конфлікт з кожним роком наростав. Восени 1991 р. албанці Косова провели референдум про незалежність від Сербії. Спроби знаходження компромісного варіанту визначення статусу Косова все більше поглиблювали протиріччя. Ворогуючі сторони відмовлялися зробити основою розв'язання конфлікту дотримання прав людини незалежно від її етнічного походження та віросповідання. Іманентно-латентний конфлікт між Сербією та косовськими албанцями залишився нерегульованим і призвів врешті-решт до братовбивчої війни.

Другий етап характерний початком збройної боротьби косовських албанців за незалежність в умовах складної та суперечливої трансформації сербської державності. Провал спроби створення "Великої Сербії" силою зброї мінімізував можливість збереження Косова у складі Сербії, навіть у статусі автономії. Керівництво Сербії утримувало ситуацію під контролем тільки силою. Весною 1996 р. після закінчення війн у Хорватії і Боснії та Герцоговині, напруга в косовському регіоні різко загострилася. У цей час закінчився період моделювання концепції майбутнього політичного статусу Косова, розробки політичної інфраструктури, інтернаціоналізації проблем краю, повної єдності албанців на загальній політичній платформі. Як зазначив опозиційний діяч Косова Азем Власі, "косовська криза виходить на новий виток, вступає в період великого загострення. Назріває серйозний поворот, перебудова політичних сил для зустрічі з майбутніми подіями, дихання яких уже відчувається" [9, с. 850].

На цьому етапі посилюється зовнішнє втручання у вирішення косовського конфлікту, активно підключилось світове співтовариство. Операція НАТО "Союзна сила" (24 березня – 10 червня 1999 р.), поразка режиму С. Мілошевича відкрили шлях до демократичної трансформації сербського суспільства, послабили націоналістичні кола у політичній системі країни та призвели до перемовин між Сербією і Заходом щодо визнання незалежності Косова. Косовський конфлікт остаточно вийшов за межі балканського регіону та став елементом глобального протистояння різних полюсів сучасної системи міжнародних відносин.

Третій етап розпаду югославської федерації й утвердження незалежності Косова охоплює кінець 1990-х – початок 2000-х рр. У цей час поглиблюється інтернаціоналізація косовського конфлікту, одним із головних наслідків якої стало перетворення Косова на міжнародний протекторат, латентного прикриття албанських адміністративних та військових структур у краї. Військово-політична поразка Сербії призвела до введення у Косово миротворчих підрозділів. Зовнішній фактор, який з 1991 р. дедалі домінував у розв'язанні політичних проблем на Балканах, наприкінці 1990-х р. став ключовим у сербській внутрішній політиці. Присутність міжнародних сил з підтримки миру в Косові (КФОР) стала визначальним чинником облаштування порядку й самого існування Косова. Натомість миротворча діяльність ускладнювалася протистоянням країн ЄС і США (НАТО), дублюванням миротворчих зусиль ЄС та ООН, значними протиріччями між постійними членами Ради Безпеки ООН з приводу підходів до врегулювання косовського питання. Миротворча діяльність ООН та ОБСЄ у Косові також обтяжується геополітичною конкуренцією між США, Європейським Союзом і Росією за впливи на Балканах.

Вивід югославської армії із Косова, який здійснювався під контролем НАТО, не приніс довгоочікуваного миру на його територію. Повернення до краю Визвольної армії Косова, що відбувся з мовчазної згоди альянсу, викликав хвилю сербських біженців. А албанські бойовики, які не хотіли роззброюватися, почали далі переслідувати сербів, знову нагадали про свою головну мету – відокремлення від Югославії [9, с. 860]. Ситуація, що склалась у Косові й Метохії, характеризувалася повсякденним терором, злочинами, масовими порушеннями прав людини та етнічними чистками неалбанського населення. Тільки за рік присутності миротворців у Косові було здійснено 5 тис. терактів, більше тисячі чоловік вбито, 350 тис. мешканців краю покинули свої рідні оселі, державний кордон СРЮ перетнули і прибули в край понад 250 тис. іноземців, переважно громадяни Албанії і Македонії [9, с. 860]. Миротворча місія ООН і НАТО щодо налагодження багатоетнічних, багатоконфесійних і багатокультурних відносин у Косові й Метохії особливо не сприяла розбудові вільного демократичного суспільства. У таких складних внутрішніх і зовнішніх умовах відбувався процес згортання сербського суверенітету та започаткувалися суперечливі основи державного будівництва незалежності Косова.

За цих обставин виокремлюється наступний – четвертий етап у здобутті Косовом незалежності. Хронологічно він розпочинався від початку 2000-х р. і продовжувався до проголошення незалежності Косова у лютому 2008 р. У цей час остаточно послаблюються важелі впливу Бєлграда на справи в Приштині в умовах встановлення міжнародного протекторату над Косовом. Фактично присутність миротворців у Косові сприяла створенню на території краю самостійної і незалежної від Бєлграда політичної та економічної системи, підготувавши основи унезалежнення Косово. Найважливішим фактором збереження статус-кво в Косові залишалися міжнародні структури, зокрема до кінця 1990-х років ініціативи миротворчої діяльності в Косово посилювала ОБСЄ. Через недосконалість законодавчої бази діяльності цієї організації, поступово після війни 1999 р. ініціатива в процесі міжнародного посередництва щодо врегулювання косовського конфлікту переходить до ООН. Згодом в умовах блокування рішень за допомогою права вето постійних членів РБ ООН визначила військово-політичне лідерство НАТО в Косові. Економічні проблеми краю ООН намагалась перекласти на Європейський Союз, для котрого Балкани залишалися одним із ключових регіонів, стабільність у якому була важливою для загальноєвропейської безпеки. Міжнародні організації намагалися забезпечити охорону громадського порядку, безпеки кордонів, митного контролю, облаштування інфраструктури, збереження власної Сербської православної церкви у Косові [11, с. 274]. ООН спробувала створити тимчасові інститути демократичного й автономного спрямування на перехідний період до політичного врегулювання косовського питання. 10 грудня 2003 р. були ухвалені “Стандарти для Косова”, де незалежно від національності, раси чи віросповідання кожний громадянин краю міг жити вільно, трудитися й пересуватися без страху, ворожнечі або небезпеки тощо. Функціонування демократичних інститутів пропонувалося забезпечити на основі чесних виборів, ефективних багатонаціональних тимчасових інститутів самоврядування, контролю їхньої роботи з боку громадянського суспільства та засобів масової інформації. Конкурентна ринкова економіка повинна була наблизити Косово до досягнення європейських стандартів. Міжнародні організації намагалися скоординувати план дій щодо обговорення статусу Косова. На початку 2000 р. ООН створила в Косові 20 департаментів, функціонально необхідних для управління краєм. Однак, зауважимо, що упродовж четвертого етапу самовизначення й утвердження косовської державності у краї зберігався високий рівень політичної та міжетнічної напруги, панували хаос, зруйнована економіка,

беззаконня і постійні спроби збройних албанців переключити на себе всю адміністративну діяльність та безпеку. Громадам етнічних албанців й етнічних сербів не вистачало довіри, заснованої на спільних інтересах. У Косові до проголошення незалежності йшла гостра боротьба між внутрішніми політичними силами і міжнародними структурами за налагодження діяльності демократичних інститутів за дотримання законності, повернення біженців й становлення громадянського суспільства на основі демократії і ринкових відносин. Намагання розв'язати косовський конфлікт провідними міжнародними організаціями та врегулювати суперечності між конфліктуючими сторонами краю лише власними зусиллями, продемонструвало їх інституційну неспроможність. Це обумовлювалося діаметрально різними геополітичними інтересами постійних членів Ради Безпеки ООН (США, Росія, Китай, Велика Британія, Франція). Політика міжнародних структур (ОБСЄ, ЄС, НАТО, ООН) у питанні визначення статусу Косова пройшла тривалий еволюційний процес, сприявши створенню перших косовських державних структур, незалежних від Бєлграда та проголошенню незалежності Косова 17 лютого 2008 р.

Нарешті, п'ятий етап історичного процесу утвердження незалежності Косова розпочався 17 лютого 2008 р. з акту проголошення незалежності Косова та характеризувався боротьбою за міжнародне визнання цієї події. 24 липня 2010 р. Міжнародний суд ООН визнав легітимним проголошення незалежності Косова. Однак Сербія та її союзники продовжували блокувати визнання незалежності Косова. Водночас неприйняття ідеї незалежності Косова Бєлградом було обмежене імперативами європейської інтеграції Сербії. Бо намір Сербії розпочати переговори про вступ до ЄС робив визнання незалежності Косова Бєлградом неминучим. На 1 серпня 2017 р. незалежність Косова визнали 114 держав із нинішніх 193 держав – членів ООН. Причому Сербія, підписавши у липні 2011 р. перші угоди щодо організації гуманітарної співпраці з незалежним Косово, де-факто також визнала це державне утворення. Внаслідок цього ЄС знайшов привід до переговорів із Сербією про вступ її до цієї європейської структури. Нині більшість сербів вважають себе європейцями, а тому виступають за налагодження відносин із Косовом мирним шляхом, навіть якщо на реалізацію цієї політики знадобляться зусилля декількох поколінь, вони варті реалізації європейського вибору для Балкан. Уникнути балканізації Європи можливо лише шляхом європеїзації Балкан.

Список використаних джерел

1. *Павлюченко О. В.* Україна в російсько-югославських суспільних зв'язках / друга пол. XIX – поч. XX ст. / Олег Васильович Павлюченко. – К.: Наукова думка, 1992. – 207 с. 2. *Каменецький М.* Косовська проблема від Маркса до Буша / Максим Каменецький // Зовнішні справи. – 2008. – № 8. – С. 27–30. 3. *Качура Ю. Б.* Югославия в концепциях внешней политики США в 1960-е годы / Юрий Борисович Качура. Автореферат. дис. на соискание уч. ст. канд. ист. наук. – К.: Государственный университет им. Т. Г. Шевченко, 1989. – 19 с. 4. *Горобец И. В.* Обстоятельства и последствия независимисти Косово / И. В. Горобец, А. Ю. Мартынов / Вісник Київського славістичного університету. – 2009. – № 41. – С. 35–51. 5. *Дівак В.* Косово, боротьба за незалежність: історія питання та його наслідки / Володимир Дівак // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 111–121. 6. *Шилова А. В.* Витоки, особливості та наслідки косовської кризи / А. В. Шилова // Вісник Київського інституту "Слов'янський університет". – К., 2002. – Вип. 10. – С. 103–113 7. *Павленко О.* Політика США щодо проблеми визначення статусу Косово (1990–2015 роки) / Олександр Павленко // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 17: 25-ій річниці Незалежності України присвячено. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – С. 127–133. 8. *Павленко О.* Еволюція політики НАТО щодо проблеми Косово і Криму / Олександр Павленко // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 19. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – С. 247–257. 9. *Югославия* в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред.

К. В. Никофоров. – М.: Индрик, 2011. – 888 с. 10. *Волков В. К.* Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы / В. К. Волков. – М., 2000. – С. 232–233. 11. *Заявление* комиссии Российской Федерации по делам ЮНЕСКО в связи с разрушением исторических памятников в Косово (24 марта 2004 г.) // Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Т. 3. – М.: Индрик, 2008. – С. 274–275.

Николай Алексиевец

КОСОВО: ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ САМООПРЕДЕЛЕНИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В статье определены и проанализированы основные этапы утверждения независимости Косово на протяжении 1981–2017 гг. соответственно объективным и субъективным факторам, внутренним и внешнеполетическим обстоятельствам.

Ключевые слова: Югославия, Сербия, Косово, этап, становление, государственность, объективные и субъективные факторы.

Mykola Alexiyevets

KOSOVO: BASIC STAGES OF SELF-IDENTIFICATION AND FORMATION OF THE STATEHOOD

The paper analyses the main stages of the establishment of Kosovo's independence in1981–2017 in accordance with the objective and subjective factors as well as internal and foreign political circumstances.

Keywords: Yugoslavia, Serbia, Kosovo, stage, formation, statehood, objective and subjective factors.

УДК 94.327(2017)

Андрій Мартинов

ВИБОРИ В БУНДЕСТАГ 2017 РОКУ У КОНТЕКСТІ НОВІТНЬОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ НІМЕЧЧИНИ

Німеччина користується змішаною пропорційно-мажоритарною системою парламентських виборів. Федеральні вибори складу 19-го бундестагу відбулися 24 вересня 2017 року. Новий склад бундестагу має сформувати нову правлячу коаліцію та обрати канцлера. ХДС-ХСС і СДПН за результатами цих виборів показали найгірший результат від 1949 року. Вперше у бундестазі представлена як третя політична сила партія “Альтернатива для Німеччини”. У бундестаг повернулись Вільні демократи. Найменші фракції у бундестазі мають Ліва партія і Зелені. Меркель створює коаліцію за кольорами політичних партій “Ямайка” у складі ХДС-ХСС, Вільних демократів і Зелених.

Ключові слова: Бундестаг, ХДС-ХСС, Альтернатива для Німеччини, Вільні демократи, Ліва партія, Партія зелених.

Вибори бундестагу 2017 р. відбулися за історичних умов виклику німецькій демократичній політичній системі комплексом кризових ситуацій. По-перше, нестабільність зростання світової економіки ускладнює просування на світовий ринок німецьких експортних товарів та провокує проблеми із соціальним ринковим німецьким господарством та безробіття. По-друге, криза з нелегальними біженцями 2015 р. поставила під сумнів доцільність проведення політики мультикультурності, що сприяло успіху партії “Альтернатива для Німеччини”. По-третє, зазначені проблеми замикаються на кризі стратегії подальшого розвитку Європейського Союзу. Такий політичний порядок денний визначив провідні теми виборчої кампанії 2017 року.

Політична система ФРН ще до об’єднання з НДР, на думку Д. Фухса, вважалася зразком для Сходу Німеччини [1, с. 10]. На користь стабільності німецької політичної системи грає стабільність політичних орієнтирів середнього класу [2, с. 14]. Така соціально-політична ієрархія, зазначають В. Бурлін і Х. Ребенстоф, забезпечує ротацію політичних еліт у Німеччині [3, с. 44]. Зважаючи на ці тенденції, пише Е. Вольфрам, Німеччина подолала недорозвиненість соціальної структури часів Веймарської республіки та створила розвинену демократичну систему [4, с. 99]. Підкріплюється ця система, з точки зору Д. Нолена, виборчою і партійною системою, актуальною для ФРН [5, с. 91]. Зокрема, чітко сформовані переваги стабільної демократії. Насамперед, владні рішення приймаються на основі народного волевиявлення, легітимна влада забезпечує свободу і рівність, в політичній системі представлені групи інтересів, реально існують рівні шанси політичного представництва. Демократична система забезпечує розширення часового обрію врегулювання соціальних конфліктів. Але недоліки є продовженням переваг. Зокрема, наявним є цільовий конфлікт між рівністю і свободою. Існує так звана тиранія більшості, немає надійних механізмів нейтралізації індивідуального егоїзму.

Глобалізація посилює протиріччя між транснаціональною політикою і традиціями національної демократії. Процесуальні дефекти сучасної демократії стосуються неможливості чітко виявити народну волю. Тривалі виборчі кампанії перетворюють волевиявлення виборців на ритуал, а політику на спектакль.

Політичний клас конструює “народну державу” на “партійну державу”. Комерціалізація політики приводить до домінування політичної реклами. Дефекти демократії ведуть до ерозії політичної підтримки [6, с. 114].

Тіло Сарацин у монографії “Німеччина сама себе руйнує” зазначає, що “політична мудрість якраз і полягає в зосередженні на проблемах, які можна вирішити і на пропозиціях, які матимуть підтримку більшості” [7, с. 72]. Політичну владу у демократичній країні здобувають завдяки підтримці більшості, якій обіцяють краще майбутнє, тому надпартійний консенсус полягає у відмові від обговорення гострих демографічних проблем [7, с. 638]. Зокрема, на думку Т. Сарацина, ліберал може виступати проти переконань і способу життя, які відрізняються від його поглядів. Високий рівень соціального забезпечення в ФРН де мотивує емігрантів із мусульманських країн від інтеграції. “Внаслідок щедрих виплат німецької соціальної держави ми приваблюємо іммігрантів, які є результатом негативного добору” [7, с. 562]. Сарацин вбачає проблеми СДПН із електоратом у тому, що “інтелектуальне ослаблення нижньої верстви з плином часу стало перешкодою, бо зменшився мобілізаційний потенціал, а проводирі думки стали дефіцитним товаром. Це виявляється в поганих виборчих результатах”. Наприклад, запровадивши пакет соціальних реформ (за уряду Г. Шредера – Й. Фішера), “СДПН прискорила процес відчуження від тієї частки головного масиву своїх виборців. Тією мірою, якою вони тепер узагалі ходять на вибори, вони голосують за Ліву партію. Натомість частина колишнього головного масиву виборців, що піднялася вгору, та її нащадки голосують тепер за Партію зелених” [7, с. 177]. Стале зростання нижньої суспільної верстви, яка не має стабільної роботи. Але на щастя основних партій цей прошарок виборців, як правило, не бере участі у голосуванні. Тому у виборчій кампанії 2017 р. Меркель вдалося мінімізувати обговорення проблеми захисту зовнішніх кордонів від неконтрольованої еміграції.

Мета статті полягає у історичному аналізі результату федеральних виборів бундестагу 19-го скликання.

На початку березня 2017 р. керівник департаменту міжнародної політики Фонду Фрідріх Еберта Міхаель Бренінг писав, що ХДС, зробивши еміграційну політику більш жорсткою, позбавила “Альтернативу для Німеччини” підстав обіцяти тільки зробити це після виборів. Крім того, Мартін Шульц активно мобілізує базовий електорат соціал-демократів. Додалися внутрішні проблеми в партії “Альтернатива для Німеччини”, стимульовані спробами радикального перегляду ставлення до історії Німеччини в XX столітті. Найкращі ліки від популізму це усунення причин занепокоєння виборців [8, с. 5].

Отже, 24 вересня 2017 року відбулися вибори парламентарів нижньої палати Федеративної Республіки Німеччини – бундестагу. Від їхнього результату залежала доля Євросоюзу і роль Німеччини в Європі і світі. Офіційно активна фаза виборчої кампанії стартувала на початку літа, але внутрішньополітичні маневри вже відбуваються. Саме це визначало позиціонування партій у боротьбі за голоси виборців та впливає на визначення стратегії і тактики виборчої кампанії. Відкритим було питання ступеня невдоволення німецьких громадян правлячими елітами. Досі німецькі виборчі кампанії відбувались за кращими зразками консервативно-ліберальних традицій. Починаючи з 1990 року, політичні технології компрометуючих матеріалів використовувались парламентськими лівоцентристськими і правоцентристськими партіями головним чином проти спадкоємців “Соціалістичної єдиної партії Німеччини” – “Лівої партії”.

Наприклад, виборча кампанія 2013 року проходила також під інформаційним тиском на правоконсервативні політичні сили. Внаслідок цього тоді щойно створеній партії “Альтернатива для Німеччини” не вистачило декількох десятків

тисяч голосів, аби подолати п'ятивідсотковий прохідний бар'єр і бути представленою у бундестазі. Відголоском цієї кампанії стало те, що створений за допомогою соціальних мереж громадський рух "Патріоти Європи проти ісламізації" (ПЕГІДА) так і залишився на рівні суспільної ініціативи.

Ключові теми виборчої кампанії 2017 р. визначились як внутрішньополітичним, так і зовнішньополітичним порядком денним. Визначальним фактором виборчої кампанії стає рішення Ангели Меркель прийняти восени 2015 року понад мільйон біженців. Це питання актуалізувало найбільш знакові питання традиційного порядку денного. Мова йде про долю соціальної держави, методи боротьби з безробіттям, питання внутрішньої безпеки і терористичних загроз. Ці теми стали визначальними критеріями розрізнення партійних виборчих програм по всьому ідеологічному спектру німецького партійного ландшафту.

Починаючи з 2005 р., на посаду бундесканцлера балотується Ангела Меркель. На початку червня 2017 р. її кандидатура була підтримана не лише її партією Християнських демократів, а й союзною баварського Християнсько-соціального союзу. Соціал-демократи офіційно обрали своїм кандидатом на посаду канцлера колишнього президента Європейського парламенту Мартіна Шульца. Це кадрове рішення було пов'язане із кадровими ротаціями в форматі "великої коаліції". Колишній міністр закордонних справ Франк-Вальтер Штайнмайєр був обраний на посаду Президента ФРН. Натомість колишній лідер соціал-демократів і віце-канцлер "великої коаліції" Зігмар Габріель став міністром закордонних справ. Значна увага німецьких засобів масової інформації до Мартіна Шульца на певний час фактично вирівняла показники популярності соціал-демократів і християнських демократів.

Німеччина залишається "чемпіоном світу" з експорту індустріальних товарів. Цей статус в умовах турбулентності у світовій економіці стає фактором невизначеності, який посилює відповідальність німецьких політичних еліт за розвиток німецької економіки. "Велика коаліція" християнських демократів, християнсько-соціального союзу та соціал-демократів впродовж 2013–2016 рр. не змогла радикально скоротити рівень безробіття, що негативно впливає на соціальну політику та збільшує дефіцит державного бюджету Німеччини. Неврегульованими залишаються питання співвідношення федерального бюджету і бюджетів федеральних земель. Потужним фактором дестабілізації німецької внутрішньої політики у 2015–2016 рр. став чинник майже мільйона біженців, які опинились на території ФРН. Німецькі спецслужби визнають, що внаслідок цього збільшився ризик терористичних атак радикальних ісламістів. Німецькі експерти звертають увагу на адміністративно-технологічні проблеми, пов'язані із адаптацією мігрантів до німецької реальності. Зокрема, недостатньо ефективною є інформаційна координація між федеральними землями щодо надання мігрантам притулку, або їхньої депортації. Поки що слабко реалізується проект виплати 1200 євро за згоду мігрантів повернутись в Туреччину, якщо неможливо їх повернути в Сирію. Розгортається внутрішньо німецька політична боротьба навколо потреби активізації роботи спеціальних служб з метою запобігання терористичним загрозам. У зв'язку з цим "Партія зелених" критикує наступ на права людини у разі посилення антитерористичної боротьби. Партія "Альтернатива для Німеччини", навпаки, вимагає посилення правого забезпечення антитерористичної боротьби навіть ціною обмеження громадянських свобод. Ці питання залишаються у фокусі уваги німецької громадської думки, тому вони впливають на формування передвиборчих партійних програм. Оскільки внутрішня безпека є вразливим фактором німецької політики пропорційно зростають ризики використання терористичних актів проти громадян Німеччини.

Німецька економічна преса констатувала, що намір президента США Д. Трампа повернути виробництва на територію США може привести до втрати 1,6 мільйонів робочих місць у ФРН. Але варто нагадати, що Німеччина серед країн-членів Євросоюзу у 2016 році стала найбільшими власниками американських державних боргових зобов'язань. Тому велика взаємозалежність ФРН і США виключає надмірну амплітуду коливань у їхніх міждержавних відносинах. 2 лютого 2017 року у Вашингтоні відбулась робоча зустріч щойно затвердженого конгресом державного секретаря США Рекса Тіллерсона і міністра закордонних справ ФРН Зігмара Габріеля. Фактично це засвідчило сталість тенденції до прагматичного розвитку німецько-американських відносин.

Цікавою особливістю виборчої кампанії 2017 р. у ФРН є велика дипломатична активність. Зокрема, у липні Німеччина приймає саміт країн-членів "великої сімки". Крім того, Німеччина у 2017 р. головувала у "великій двадцятці". Це ставить ФРН у центр світової політики, але одночасно посилює ризики підвищення терористичної активності на її території. Тому критичним для Берліна стає питання тісної взаємодії з американськими спеціальними службами в питанні запобігання потенційній терористичній активності.

Навесні 2017 р. передвиборчі з'їзди провідних партій ФРН визначили виборчі програми. Християнсько-демократична партія від 2005 р. є старшим коаліційним партнером у коаліційному будівництві. Але 2015 р. міграційне питання серйозно вплинуло на позиції ХДС. Більш консервативна частина партії відійшла від Меркель, зокрема, переорієнтувалась на партію "Альтернатива для Німеччини". Чимало християнських демократів не в захваті від того, що альтернативи Меркель на лідерських позиціях у партії немає. Права частина ХДС вважає, що практика співпраці із соціал-демократами у "великій коаліції" надмірно штовхнула партію у напрямку лівого центру. За це Меркель послідовно критикує баварський Християнсько-соціальний союз. Зокрема, аби баварські партнери підтримали Меркель як єдиного кандидата на посаду федерального канцлера їй довелося пообіцяти, що катастрофічна ситуація з біженцями не повториться. Однак ризиками для ХДС є дестабілізація ситуація внаслідок ймовірних терористичних атак, а також радикалізації електоральних настроїв.

Християнсько-соціальний союз залишається гарантом баварського консерватизму. У 2002 р. Меркель навіть довірила тодішньому лідеру ХСС Едмунду Штойберу балотуватись на посаду канцлера, але тоді він програв есдекам. Відтоді ХСС, попри регулярну критику старшого партнера по коаліції, залишається гарантом збереження правоцентристського консервативного курсу.

Непростим виявився досвід перебування у "великій коаліції" для Соціал-демократичної партії Німеччини. Внаслідок цього партія помітно втратила у автентичності власного політичного профілю. Але есдеки зробили вдале кадрове рішення, обравши лідером партії колишнього президента Європейського парламенту Мартіна Шульца. Зокрема, він декларував готовність боротись з тими протиріччями, які привели до посилення популістів у Німеччині. Також лідерство Мартіна Шульца є гарантією недопущення можливості створення коаліції есдеків із "Лівою партією". Але внаслідок цього ліва частина соціал-демократичного електорату могла перейти у електоральний табір "Лівої партії". Але така конкуренція у одному електоральному сегменті виключала можливість "червоно-червоної" коаліції.

Політичний нащадок "Соціалістичної єдиної партії Німеччини", а потім "Партії демократичного соціалізму" – "Ліва партія" залишається яскравим представником лівого популізму. Ця партія залишається набагато лівішою за соціал-демократів фактично з усіх питань внутрішньої і зовнішньої політики. Але саме така програмна ідентичність "Лівої партії", забезпечуючи їй достатній електоральний результат для представлення в бундестазі, максимально

ускладнює їй входження до правлячої коаліції на федеральному політичному рівні. Хоча в східнонімецьких федеральних землях наявна практика “червоно-зелено-червоних” коаліцій у місцевих ландтагах, але інша справа федеральний коаліційний розклад. Політичний бекграунд “Лівої партії” робить дуже малоймовірним сценарій їхнього входження в таку коаліцію.

Натомість “Партія зелених” програмно репрезентує лівий лібералізм. Будучи політичним нащадком протестних громадянських рухів 1968 р., зелені від часу свого входження в бундестаг 1983 р. мали дві конкуруючі фракції: реалістів і ідеалістів. Останні наполягали на чистоті екологічного руху, підтримуючи радикальні природоохоронні ідеї. Але 1998 р. перемогли реалісти, що дало можливість вперше створити коаліцію зелених і соціал-демократів. Практика створення “великих коаліцій” залишила зелених у опозиції, але дала їм можливість після 2013 р. навіть перебрати на себе ліберально орієнтований електорат “Вільної демократичної партії”. Під час виборчої кампанії 2017 р. зелені презентують своєрідний симбіоз ідей лівого лібералізму, попри його поразку на президентських виборах у США внаслідок перемоги Дональда Трампа. Але ключовим конкурентом “Партії зелених” стала “Вільна демократична партія”, яка програмно позиціонує себе як партія “антизелених”.

Партія “Альтернатива для Німеччини” орієнтується на правий популізм. Але “стигма” правового популізму апріорі виключає “Альтернативу для Німеччини” з коаліційних розкладів.

Серйозну стурбованість німецьких спецслужб викликало можливе втручання у виборчу кампанію Росії. Кремль обрав тактику посилення взаємодії із керівництвом провідних німецьких концернів, які від весни 2014 року зазнають збитків внаслідок дії санкцій Євросоюзу проти Росії. “Східний комітет німецької економіки” підрахував, що за два роки економічних санкцій збитки для німецьких фірм склали понад 13 мільярдів євро.

Надмірний політичний радикалізм, який у форматі популізму змінює політичні ландшафти багатьох країн євроатлантичної цивілізації, поки що не є домінуючим трендом у ФРН. Але це лише одна із можливостей, адже цьогорічні виборча кампанія в Німеччині є чи не найбільш не прогнозованою, починаючи від кінця 1960-х – початку 1970-х років. Надто багато внутрішньополітичних і зовнішньополітичних факторів створюють складну невизначеність політичної ситуації.

Федеральне статистичне відомство Німеччини у липні 2017 р. стверджувало, що вартість життя у ФРН найнижча серед країн-членів ЄС. Німецькі статистики за розрахунковий показник узяли середній по Євросоюзу рівень приватних витрат на проживання, зокрема, на основні споживчі товари та послуги, в тому числі продукти харчування, квартплату, тощо [9, с. 9]. На початку серпня 2017 р. голова Вільної демократичної партії Німеччини Крістіан Лінднер виступив за зміну курсу Берліна стосовно Москви. Він заявив, що необхідно напрацювати такі позиції, які б дозволили Путіну змінити свою політику “без втрати обличчя”. Зокрема, політик вважав, що конфлікт навколо Криму потрібно загерметизувати, щоб досягти прогресу за іншими напрямами, маючи на увазі Донбас. Таку позицію лібералів підтримала кандидат у канцлери Німеччини від лівих Сара Вагенкнехт, яка закликала задля миру та безпеки у Європі негайно повернутися до традицій політики розрядки стосовно Росії. Федеральний уряд запевнив, що російська анексія Криму розглядається як порушення міжнародного права, що поставило під сумнів європейський порядок

Телевізійні дебати 3 вересня 2017 р. між кандидатом на посаду федерального канцлера від Християнсько-демократичної партії Ангелою Меркель та кандидатом на посаду канцлера від Соціал-демократичної партії Німеччини Мартіном Шульцем символізують фініш виборчої кампанії до бундестагу. На

відміну від президентських виборів 2017 р. у Франції, де засоби масової інформації принаймні намагалися демонструвати однаковий інтерес до усіх претендентів на крісло президента Франції, у Німеччині основна увага до кандидатів не з "вищої політичної ліги" зосереджена в соціальних мережах. Соціологічні опитування фіксували впевнене лідерство християнських демократів та їхніх баварських союзників із Християнсько-соціального союзу. Але точність цих даних підточує той факт, що майже половина опитаних визнає, що ще не визначилась із тим, кому віддати свій голос. Треба розуміти, що середньостатистичний німець вважає неетичним у повсякденному життя дискутувати про свої політичні переконання. Чимало громадян ФРН на це питання відповідають, що вони живуть у вільній демократичній країні, де гарантовано таємне голосування. Зважаючи на відсутність зайвої емоційності виборчої кампанії, чимало оглядачів називають її "найбільш нудною" за останні два десятиріччя.

Хоча офіційно участь у виборчій кампанії беруть кандидати від 48 партій, шанси бути обраними до бундестагу мають лише сім партій. Отже, християнські демократи Ангели Меркель та баварський Християнсько-соціальний союз впевнено лідирують, далі йдуть соціал-демократи, за ними майже з однаковими показниками конкурують між собою Ліва партія, Вільні демократи (після "ребрендінгу" вони називаються Ліберальною партією), Партія зелених і очікуваний новачок бундестагу "популістська партія" "Альтернатива для Німеччини".

Провідними темами виборчих дебатів стала внутрішня безпека, міграція, робочі місця і соціальна політика, оподаткування, транспорт, освіта, екологія і реформи бундесверу. Рівень соціального страхування в Німеччині останніми роками скорочується, але все ще залишається набагато вищим, аніж у інших країнах Європейського Союзу. Наприклад, новий закон про інвалідів зобов'язує роботодавців резервувати за інвалідами до шести відсотків робочих місць. Але за лікарняним тепер виплачують до 80 відсотків заробітної плати, а не повну ставку, як раніше. Під тиском страхових медичних компаній лікарі витрачають дедалі більше часу на документацію, аніж на хворого. Лікарів жорстко карають за помилки, але до радикальних реформ системи охорони здоров'я німці не готові.

Кожному німцю гарантується життя на рівні реального прожиткового рівня. У контексті недавніх вітчизняних дебатів на тему хто більше їсть: німці чи українці, варто зауважити, як часто самі німці шуткують, що вони не їдять, а харчуються. Але якість цих продуктів і головне ціна доступні всім, враховуючи рівні життя в Україні та сучасній Німеччині. "Німецьке товариство харчування" попереджає, що смажити м'ясо некорисно для здоров'я, але ніхто не хоче цьому вірити. На смак багатьох німецька кухня жирна, важка і м'ясна. Досі чверть населення Німеччини сільські мешканці. Вони виробляють найбільше в Європі м'яса, рапсу, картоплі. Серед німецьких фермерів все більше людей з вищою освітою, тому що їхні господарства комп'ютеризовані. Водночас німецькі фермери із Брюсселя отримують великі субсидії за відмову від виробництва, аби не було перевиробництва і падіння цін. За надлишкову продукцію фермерів штрафують. Поступово скорочується кількість фермерських господарств.

Німці найбільші споживачі кави у світі. За даними німецької статистики, 65 % німецьких чоловіків і 55 % жінок мають надлишкову вагу. Варто також зауважити, що німці накопили капіталів на п'ять білліонів євро, це п'ятірка з дванадцятьма нулями. Соціальне ринкове господарство підтримують завдяки тому, що загалом у ФРН 24 види податків, крім того, потрібно витрачатись на пенсійне, медичне страхування і страхування від безробіття. Робітники в середньому заробляють менше службовців, але у Німеччині заробітна плата

вище у тих, хто має вищий рівень освіти. За даними ООН, ті, хто має заробітну плату менше 600 доларів на місяць, втрачають інтерес до роботи. Канцлер ФРН отримує заробітну плату лише у сім разів більшу, аніж середня заробітна плата по Німеччині. Але уряд "великої коаліції" у 2013–2017 рр. забезпечив низький рівень інфляції. Коли зростають ціни, рейтинг правлячої партії зменшується та зростає популярність опозиції. Звичайно, поступово в ФРН ціни зростають, але купівельна спроможність середньостатистичного німецького споживача залишається високою. Тому німецький електорат не кидає у політичні крайнощі. "Ультраліві" (Ліва партія) і "ультраправі" (Альтернатива для Німеччини), які претендують на проходження до бундестагу навіть за своїми програмними установками далекі від аналогічних партійних брендів у тій же Франції. Вагоме значення для результату голосування в ФРН має політична позиції німецьких пенсіонерів, яких соціологи вважають найбільш привілейованим прошарком німецького суспільствах.

У Німеччині на виборах голоси пенсіонерів неможливо купити дрібними подачками. Із їхніми інтересами політичним партіям доводиться рахуватися будь-якій політичній силі. Німецькі пенсіонери вміють захищати свої права, об'єднуючись у клуби та союзи, користуючись перевагами розвинутого громадянського суспільства. Одного разу німці надіслали тодішньому канцлеру Герхарду Шредеру 10 тисяч чоловічих сорочок із запискою: "Надсилаю тобі останню сорочку, аби ти більше не збільшував податки. У мене більше нічого немає".

Насправді на полюсі бідності матері одиначки, багатодітні родини, емігранти. Серед іноземців безробітних вдвічі більше. Найбіднішими є безробітні і отримувачі соціальної допомоги. Станом бідності у ФРН вважається дохід на одну дорослу особу у розмірі 848 євро на місяць. Від 2005 р. Федеральне відомство з працевлаштування проводить активну політику, спрямовану на стимулювання безробітних до пошуку роботи. Адже, якщо людина тривалий час не працює, вона швидко деградує, хворіє і швидше вмирає. Безробіття руйнує родини, зменшує народжуваність та є критично неприємним для нації. За новим законом, якщо у лотереї виграв безробітний, він не отримує виграш, бо грав на державну допомогу. Звичайно, особливо працюючі німців із нижнього середнього класу дуже невдоволені існуючою соціальною політикою. Особливо така ситуація спостерігається у найбідніших федеральних землях Східної Німеччини. На тих, хто ухиляється від сплати податків, на відміну від кримінальних злочинців, одягають не лише кайданки, а й ніжні кандали. Але бізнес тікає від податків за кордон. Відтік капіталів із ФРН досяг 250 мільярдів євро. Попри жорсткий контроль існує у ФРН і чорний ринок праці. Найбільше нелегально працюють на будівництві. Внаслідок великих видатків на робочу силу і податків збільшується ціна німецьких товарів. Тому цим товарам важко конкурувати на світовому ринку. Від великих податків страждають бідні. Аби безробітні відкривали власні справи держава готова їх датувати. Після 18 місяців безробіття людина зрівнюється із тими, хто отримує прожитковий рівень. На громадських роботах можна отримати євро за годину. Німці розуміють, що різкий розрив у доходах між багатими і бідними руйнує солідарність суспільства та загрожує його стабільності. Наразі чотири відсотки багатих сплачують до сорока відсотків федерального бюджету. Реальні доходи останніми роками зменшуються. Робочий тиждень збільшується до 42 годин на тиждень. Тому у одному німецькому ток-шоу недавно вдало пошуткували, що "ХДС і Соціал-демократи роблять те ж саме, але соціал-демократів при цьому гризуть сумління".

Уже зараз німецькі політики замислюються, що буде із робочими місцями далі. За тридцять років понад 90 % роботи здійснюватимуть роботи. Тоді

держава платитиме більше за громадські роботи, наприклад, у сім'ї. Звичайно, німецькі депутати добре забезпечені, але їхні доходи не вищі ніж у середньостатистичного німецького зубного лікаря. На політичній роботі ніхто з депутатів бундестагу не став мільйонером. Депутати зобов'язані регулярно звітуватись про свої доходи. Й покарання у випадку шахрайства там неминуче.

Тому дебати у виборчій кампанії досить конструктивні. Чимало коштів усі партії планують інвестувати у модернізацію транспортної системи, системи освіти, різноманітні екологічні проекти. Остання тема вже не є монополією Партії зелених. Тим паче, що ця партія активно працює у низці земельних ландтагів, посприявши підвищенню рівня екологічної свідомості як політичної еліти, так і громадян.

Ангела Меркель вже підбирає найзручніших партнерів для нової правлячої коаліції. Провідний мотив передвиборчої програми Християнських демократів стосується забезпечення зростання німецької економіки, що має гарантувати можливість процвітання для всіх та дати рівні шанси кожній німецькій дитині. Меркель закликає далі "будувати Німеччину єдину у різноманітності".

Соціал-демократів критикують за зв'язки Шредера з Путіним. Міністр закордонних справ у "великій коаліції" соціал-демократ Зігмар Габріель у Вашингтоні зазначив, що Німеччина проти розриву енергетичного співробітництва з Росією. Габріель закликав до виведення німецької ядерної зброї із території ФРН. Німеччина наполягає на поверненні свого золотого запасу до сейфів Бундесбанку. Але рівень довіри виборців до такого "антиамериканізму" у ФРН досить низький. Це ж стосується "тривоги" з приводу впливу Росії на голоси "німців російського походження". Проте в цілому нинішня виборча кампанія у ФРН підтвердила традицію, коли місцеві ЗМІ говорять про Росію лише погано, або мовчать.

Своє вагоме слово у виборчій кампанії промовив турецький президент Реджеп Ердоган, який закликав етнічних турків, які мають німецьке громадянство, не голосувати ані за християнських демократів, ані за соціал-демократів. Звісно, ця смілива заява викликали миттєву реакцію міністерства закордонних справ ФРН, яке засудило іноземне втручання у виборчу кампанію. Але більш резонансним для місцевих засобів масової інформації є російське втручання. Після скандалу з постачанням турбін виробництва концерну "Сіменс" для теплової електростанції у Криму, гучного обговорення концертів у Криму німецької музикальної групи "Скутер", черговою темою для розмов стала пропозиція Герхарду Шредеру очолити "Роснефть". Показово, що до традиційно "проросійських" партій, якими німецькі експерти вважають "Ліву партію" і партію "Альтернатива для Німеччини" під час цієї виборчої кампанії додалися Вільні демократи, які з 2015 р. взяли назву "Ліберали", чий лідер Крістіан Лінднер несподівано розгорнуто прокоментував американський закон про додаткові економічні санкції проти Росії. На думку лідера німецьких лібералів, яку він після критики у ЗМІ відредагував, Німеччина повинна дотримуватися прагматичних економічних інтересів і не поспішати відмовлятись від російського газу на користь американського скрапленого газу. Німеччина стримано поставилася до ініціативи американського представника з проблематики врегулювання на Донбасі Курта Волкера погодитись на постачання американської сучасної зброї Україні. Ангела Меркель регулярно запевняє, що тільки дотримання Мінських домовленостей стане підставою для скасування санкцій проти РФ. Принаймні німецька дипломатія спромоглася "заморозити" конфлікт на Донбасі, аби дипломатичне посередництва Меркель у цьому питанні не виглядало як цілковитий провал. Тим паче, що зовнішньополітичних проблем їй вистачає. Насамперед це непевні переговори про умови британського виходу із Євросоюзу. Лондон категорично проти німецької пропозиції оплатити у повному обсязі британські фінансові

зобов'язання перед ЄС на період до 2020 року. Вагомий критичний потенціал зберігається за німецько-американськими відносинами. Дональд Трамп прохолодно поставився до ініціативи А. Меркель повернутися до переговорів про створення трансатлантичної зони вільної торгівлі. Натомість американські економічні санкції проти Росії напряму торкаються інтересів німецького бізнесу, насамперед, у сфері енергетики. Крім того, Польща намагається мобілізувати "антинімецьку коаліцію" у ЄС. Крім поляків, претензії на репарації із Німеччини за Другу світову війну традиційно висловлює Греція. Але найбільший вплив на виборчу кампанію у ФРН мали зіпсовані німецько-турецькі відносини. Популярним є неполіткоректний анекдот: Ахмед найкраще написав твір німецькою мовою. За що вчитель назвав його справжнім німцем. Ахмед дома сказав про це, батьку, за що був відлупцьований. Хлопець плаче. Вчитель запитує: "Чому він плаче?" Ахмед відповідає: "Я лише три години є справжнім німцем, а вже маю проблеми з турками".

Зважаючи на загалом пацифістські настрої більшості німецького електорату, Ангела Меркель навіть наважилася стверджувати, що у разі гіпотетичного конфлікту між США і КНДР не факт, що Німеччина автоматично буде на боці США. Такими заявами канцлер намагається зіграти на полі опозиційних партій, які виступають із критичними тезами щодо надмірної військово-політичної залежності Німеччини від США.

Не обманювати представників влади – це основа німецького менталітету. Показово, що у західних федеральних землях німецькій поліції довіряють 75 % громадян, суду 55 %, церкві 49 %, уряду 42 %, професійним спілкам 36 %. Утім, німецька молодь менше законослухняна, хоча вона не дуже активна на виборах. Для німця вкрасти, собі дорожче. Адже, якщо потрапити в бази даних поліції, можна назавжди позбавити себе можливості знайти гарну роботу. У німців слово породжує діло. Дотримуватись у Німеччині законів дешевше, адже порушення закону тут завжди каралося суворо і невідворотно. Мабуть тому, популярна у випадку з американськими президентськими виборами версія російського втручання у виборчий процес, у німецькій реальності не спрацьовує. Хоча до контролю результату виборів долучили спеціальне відомство з безпеки інформаційної техніки, головною гарантією є те, що кожен громадянин Німеччини може прийти на виборчу дільницю і особисто спостерігати за підрахунком бюлетенів. Німецьке громадянське суспільство здатне проконтролювати чесність виборчої кампанії, адже невипадково кажуть, якщо збираються три німці, вони створюють спілку. Нехай німець не знає всього, але те, що він знає, він знає набагато краще за інших. Тому й рідко коли останнім часом помиляється під час голосування.

Активність німецьких виборців 24 вересня 2017 р. була високою. Участь у голосуванні взяли 76,2 % виборців, які мали право голосу. За підсумками голосування Християнсько-демократичний союз і Християнсько-соціальний союз отримали 32,93 % голосів або 246 депутатських місць із 709. Соціал-демократи Німеччини отримали 20,51 % або 153 депутатські мандати. Альтернатива для Німеччини здобула 12,64 % голосів, що дало 94 мандати. Вільні демократи знайшли підтримку 10,75 % виборців, що гарантувало їм 80 мандатів у бундестазі. Партія Ліві отримала підтримку 9,24 % німців, що дало партії лівих 69 депутатських місць. Нарешті партія зелених здобула 8,94 % голосів, що надало їм 67 місць у бундестазі [12].

Соціал-демократи перейшли у опозицію. Оскільки Партія Ліві й партія "Альтернатива для Німеччини" як ліві та праві популісти є неприйнятними потенційними коаліційними партнерами для право центристів християнських демократів, єдиними партнерами по коаліції мали стати Вільні демократи і Зелені. Відповідно за кольорами партійних прапорів: ХДС-ХСС – чорні, Вільні

демократи – жовті, зелені – нова коаліція отримала назву за кольорами прапору Ямайки. Утім, складність коаліційних переговорів обумовлювалась непростою процедурою погодження програм Вільних демократів і Зелених. Адже ці партії конкурували між собою за монопольне право увійти в коаліцію з християнськими демократами. Але німецькі виборці розпорядились таким чином, що їм довелося домовлятись та йти на поступки здоровому глузду. Альтернативою коаліції "Ямайка" могли бути позачергові вибори, які були неприйнятними для усіх партій, які обрані до бундестагу. Зокрема, на вибори 2017 р. вони витратили більшу частину державного фінансування, а "Альтернатива для Німеччини" вичерпала спонсорський потенціал своїх політичних інвесторів. Цей фактор також штовхав ХДС-ХСС, Вільних демократів і Зелених до прагматичної коаліції та до четвертого терміну Ангели Меркель на посаді канцлера.

Список використаних джерел

1. *Fuchs* Dieter (1989). Die Unterstützung des politischen System der Bundesrepublik Deutschland, Opladen. 2. *Lepsius* Rainer (1993). Demokratie in Deutschland. Soziologisch-historische Konstellationsnalyse. Göttingen. 3. *Bürklin* Wilhelm, Rebenstorf Hilke (1997). Eliten in Deutschland. Rekrutierung und Integration. Opladen. 4. *Wolfrum* Edgar (2006). Die geglückte Demokratie. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von ihnen Anfängen bis zur Gegenwart. Stuttgart. 5. *Nohlen* Dieter (2007). Wahlrecht und Parteiensystem. Zur Theorie und Empirie der Wahlsysteme. Opladen. 6. *Manfred* Schmidt (2008). Demokratietheorien. Eine Einführung. – Wiesbaden. 7. *Сарацин Т.* (2016). Німеччина сама себе руйнує. – К. 8. *Бренинг* Мартин (2017). Провальная "Альтернатива" // Foreign Affairs 10 березня 2017. – Еженедельник 2000. – 7. IV. 9. *Писанська Н.* Найдешевше життя – у Німеччині / Н. Писанська // Голос України. – 2017. – 19 липня 2017. 10. *Пасова Т.* Забути про Крим не вдасться / Т. Пасова // Голос України. – 9 серпня 2017. 11. *Четверть* немцев хотела бы провести повторные парламентские выборы. – Режим доступу: https://www.ria.ru/world/20171005/1506243347.html 12. *Bundestagswahl* 2017 – Zulassung der Landeslisten – Режим доступу: http://www.wahlrecht.de/bundestag/2017/parteien-landlisten.html

Андрей Мартынов

ВЫБОРЫ В БУНДЕСТАГ 2017 В КОНТЕКСТЕ НОВЕЙШЕЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ГЕРМАНИИ

Германия пользуется смешанной пропорционально-мажоритарной системой парламентских выборов. Федеральные выборы 19-го состава бундестага прошли 24 сентября 2017 года. Новый состав бундестага должен сформировать новую коалицию и избрать канцлера. ХДС-ХСС и СДПГ по результатам этих выборов показали наихудший результат, начиная с 1949 года. Впервые в бундестаг вошла как третья политическая сила партия "Альтернатива для Германии". В бундестаг вернулись Свободные демократы. Наименьшие фракции в бундестаге имеют Левая партия и Зеленые. Меркель формирует коалицию, названную по цветам флагов партий "Ямайка" в составе ХДС-ХСС, Свободных демократов и Зеленых.

Ключевые слова: Бундестаг, ХДС-ХСС, Альтернатива для Германии, Свободные демократы, Левая партия, Партия зеленых.

Andriy Martynov

THE 2017 BUNDESTAG ELECTION IN THE CONTEXT OF THE LATEST POLITICAL HISTORY OF GERMANY

Germany uses the mixed-member proportional representation system, a system of proportional representation combined with elements of first-past-the post-voting. Federal elections were held in Germany. 24 September 2017, to elect the members of the 19th Bundestag. The new Bundestag will in turn elect a Chancellor. The elections have demonstarted the CDU/CSU win 33% of the vote, a drape of more than 8% and its lowest share of the vote since 1949, while the SPD achieved its worst results since the World War II with just 20% of the vote. "Alternative for Germany" which was previously represented in the Bundestag became the third party in the Bundestag

with 12% of the vote. The CDU/CSU and the SPD remained the two largest parties in the Bundestag, but both reclived a significantly lower proportion of the vote than they did in the 2013 election. The AfG received enough votes to enter the Bundestag for the first time. The FDP returned to the Bundestag. Despire improving their results slightly and this gaining a few more seats the Left and the Greens remained two the smallest parties in parliament. Merkel organised the Jamaika-Coalition with CDU/CSU, FDP and the Greens.

Keywords: Bundestag, CDU/CSU, Alternative for Germany, FDP. Left Party, Green Party.

УДК 94 (438)

Леся Костюк

МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА БЕЛЬГІЇ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано міграційну ситуацію в Бельгії на зламі XX–XXI століть, законодавство щодо переселенців у країну, його значення для боротьби з нелегальною міграцією.

Ключові слова: міграція, Європейський Союз, інтеграція, мігрант, міграційна політика.

Щороку декілька мільйонів людей перетинають державні кордони багатьох країн Євросоюзу з метою пошуку нового місця роботи або проживання, задля навчання, відпочинку, лікування або порятунку від політичних переслідувань. Загалом міграційні потоки контролює міграційне законодавство кожної країни, котре розробляє і впроваджує в дію критерії в'їзду і виїзду на територію держави іноземних громадян, що істотно впливає економіко-політичний стан світової спільноти. Останнім часом виникає чимало проблемних питань, пов'язаних із адаптацією мігрантів в ЄС, внаслідок чого постає об'єктивна необхідність ряду держав Європейського Союзу переосмислити засади міграційного законодавства. Зокрема, Бельгія протягом декількох десятиліть змінює своє міграційне законодавство. Бельгійські урядовці при цьому врахували три основні тенденції: питання безпеки, економічної вигоди та скорочення підтримки мігрантів.

Аналіз міграційних процесів Бельгії та реакція уряду на них стали метою нашої наукової розвідки. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання низки завдань: вивчення способів в'їзду в Бельгію; дослідження нормативних документів, котрі визначають статус мігрантів, політика щодо нелегальних мігрантів.

Порушена проблема знайшла відображення у різноманітних наукових студіях та журналістських аналітичних працях. Міграційне законодавство Бельгії, його переваги та недоліки, особливості адаптації переселенців в бельгійському суспільстві стали предметом дослідження Г. Колєва [7], Г. Погребняк [13], Р. Севостьянової [17], В. Трухачева [19] та ін.

Констатуємо, що упродовж XX століття пожвавився в'їзд у Бельгію. Учені виділяють декілька етапів імміграції, котрі істотно вплинули на етнічний склад цієї держави:

1) упродовж 1920–1945 рр. в країну прибуло приблизно 170 тис. іноземців, котрі згодом одержали громадянство;
2) протягом 1945–1960-х років бельгійський уряд у зв'язку із нестачею робочої сили в гірничій промисловості підписав ряд двосторонніх договорів про прибуття на територію держави мігрантів із Італії, Іспанії, Греції та Туреччини. Також в цей час Бельгія була транзитною країною для українців (шукачів політичного притулку від тоталітарного режиму), котрі згодом виїжджали до США та Канади;
3) з кінця 1960-х років країна (внаслідок занепаду виробництва) закриває всі програми щодо найму іноземної робочої сили та вводить певні обмеження для іммігрантів, ці обмеження стають все більш жорсткими, починаючи із середини 70-х років XX століття;

4) у 1980–1998 рр. – саме тоді прийнято декілька законодавчих документів стосовно інтеграції іммігрантів (зокрема отримання статусу біженця та громадянства вихідців із Марокко та Туреччини);
5) упродовж1999–2015 рр. збільшилась кількість мігрантів з країн Передньої Азії, Африки.

За статистичними підрахунками міграційних служб країни протягом останніх чотирьох років бельгійським урядом було прийнято близько 107 тис. заявок про одержання статусу біженця, із яких половина були ухвалені. Водночас констатуємо, що Бельгія надає притулок багатьом особам з непрозорою репутацією: сьогодні на території держави проживає велика кількість членів ряду терористичних організацій. Також бельгійський уряд фігурував при розслідуванні терактів у м. Париж (листопад 2015 р.) та в м. Брюссель (березень 2016 р.), бо декілька терористів мали бельгійське громадянство (котре європейські законодавці називають занадто ліберальним) [11, с. 2].

За рахунок іммігрантів відбуваються зрушення в релігійних уподобаннях жителів країни – останнім часом спостерігається тенденція до збільшення кількості мусульман. За статистичними даними, у 2011 р. в Бельгії нараховувалося приблизно декілька тисяч мусульман на 11 млн. мешканців [9, с. 4]. Соціальна активізація мусульман у державі розпочалася з середини 70-х років XX століття у зв'язку зі збільшенням потоку іммігрантів із країн Марокко, Туреччини, Албанії, Єгипту, Пакистану. Також у Бельгії створено більше сотні мусульманських організацій, у школах проводиться релігійне виховання, побудовано до 380 мечетей.

Збільшення мігрантів-мусульман у Бельгії призвело до росту злочинності, навіть у 2006 р. було введено такий термін, як "феномен Моленбека", а м. Брюссель зайняло четверте місце за ростом злочинності серед європейських столиць [19, с. 1]. Хоча бельгійський уряд протягом 90-х років XX століття намагався змінити ситуацію в Моленбеці (передмістя столиці Бельгії), тобто "оздоровити" район: тут створювалися офісні центри, було побудовано ряд готелів, арт-кварталів, але ці заходи уряду не призвели до бажаного результату – рівень злочинності не зменшився [11, с. 1]. Як стверджують журналісти, життя в цьому районі Брюсселю, на перший погляд, європейське, але із рисами радикального мусульманства (не можна жінкам ходити без хустини, їсти в Рамадан). Також на території Моленбеку діяла ісламська організація "Шаріат для Бельгії", котра готувала бійців для ІГІЛ та пропагувала радикальний ісламізм. Ця організація вперше про себе заявила під час вшанування пам'яті жертв терактів 11 вересня 2011 р., згодом лідера угрупування було арештовано. Характерно, що більшість членів цієї організації одержували соціальну допомогу від уряду у розмірі 1100 $. У листопаді 2015 р. мер Моленбека одержав від поліції список із іменами вісімдесяти потенційних терористів (двоє із котрих брали в участь в терактах у м. Париж і жили неподалік мерії), нащо адміністрацією міста була дана відповідь, що це не в ходить в компетенцію посадової особи, а вирішувати питання злочинності повинна федеральна поліція. Разом з тим у цей час бельгійський уряд на всіх рівнях заявив, що не контролює ситуацію в Моленбеку [11, с. 1]. Тож бачимо кардинальні неузгодження діяльності уряду та місцевої влади.

Необхідно зауважити, що при аналізі міграційного законодавства Бельгії науковці дійшли висновку, що воно сприятливе для іммігрантів. Це зумовили такі чинники: високий рівень економічного розвитку цієї країни, низькі податки, можливість працевлаштуватися, високі показники оплачуваності праці, можливість отримати освіту. Тому бельгійський уряд розпочав політику регулювання міграції за трьома напрямками: управління міграційними потоками, боротьба проти нелегальної міграції, інтеграція іммігрантів. Питаннями міграції

в країні опікуються такі інстанції: Міністерство внутрішніх справ, Федеральна державна служба з соціальної інтеграції, Служба у справах іноземців, Верховний комісаріат у справах біженців та Постійна Апеляційна комісія у справах біженців. Основними функціями цих інституцій є: посилення боротьби із порушниками законодавства при незаконному перетині кордону, при укладанні фіктивних шлюбів або під час працевлаштування без дозволу; скорочення соціальних виплат мігрантам, підвищення вимог до кваліфікації, перевірка рівня знання мови та історії країни; надання статусу біженця; розселення, працевлаштування та надання індивідуальної інтеграційної програми для біженців, надання допомоги при отриманні громадянства мігрантам, видача віз [6, с. 97]. Однією з особливостей міграційного устрою Бельгії є те, що питаннями міграції займаються органи місцевого самоврядування: Регіональні центри інтеграції (у Брюсселі та Валлонії), Центр загального соціального забезпечення (у Фландрії), Центр добровільного повернення і розвитку, Координаційна рада по справах біженців та іноземців, Фламандський центр меншин.

Потрапити до Бельгії можна декількома легальними шляхами, а саме: переселення для одержання роботи (укладання трудового контракту із висококваліфікованими робітниками), возз'єднання сім'ї із неповнолітніми дітьми (шлюб із бельгійцем); бізнес-імміграція – заявник повинен вкласти 20 тис. євро (хоча в Бельгії не існує спеціальних бізнес-програм для мігрантів), навчання із подальшим працевлаштуванням, біженство.

Згідно бельгійського міграційного законодавства, кожен прибулий на територію держави протягом 8 днів обов'язково повинен звернутися до органів місцевого самоврядування (комун) в тій провінції, де він планує перебувати, щоб отримати дозвіл на перебування. Тривалість перебування на території держави визначається згідно візи (запит на одержання візи може розглядатися Посольством Бельгії 3–4 місяці) і не може перевищувати три місяці. Після реєстрації іммігрант одержує дозвіл на проживання та посвідчення особи-іноземця, котре щороку потрібно поновлювати. Інші вимоги існують до громадян ЄС, котрі автоматично отримують дозвіл на проживання від трьох до п'яти місяців. Цей дозвіл може бути продовжено на три місяці, якщо особа офіційно влаштувалася на роботу та зареєструвалася в службі Бельгійського соціального страхування. Що характерно – громадяни країн ЄС в Бельгії можуть одержати ідентифікаційний код [16, с. 2].

При подорожуванні до Бельгії, навіть при наявності візи, можна до країни не потрапити, бо на кордоні потрібно крім документів довести свою фінансову незалежність (одержану законним шляхом): представити готівку, дорожні чеки, кредитні картки, оригінал офіційного запрошення, робочий контракт, банківські виписки та докази про професійну діяльність.

Зауважимо, що право на возз'єднання сімей мають чоловік або дружина (якщо обом більше 18 років), утриманець (молодше 18 років), діти (до 21 року або ті що знаходять під опікою) [3, с. 1]. Якщо ваш родич не зареєстрований на території Бельгії, то повинен надати трудовий договір (запит визначеного навчального закладу і довідку про отримання стипендії) або відомості про запис в реєстраційні книзі підприємств. Цей процес триває згідно законодавства 6–8 місяців.

Також отримання дозволу на возз'єднання сім'ї передбачає наявність ряду документів, а саме: доказ того, що батьки (один із батьків) у Бельгії має медичне страхування, яке поширюється на всіх членів сім'ї, і що медичні витрати заявника покриваються цим полісом із моменту прибуття (подається документ – "certifi catde mutualité"), доказ наявності житла (наприклад, акт права власності, зареєстрований договір оренди і т. д.), доказ із оплати спеціального

адміністративного внеску (сума 200 євро має бути переведена на рахунок Міністерства внутрішніх справ ум. Брюссель до подачі на візу). Діти до 12 років, котрі прибули на територію Бельгійського королівства, отримають просто іменне свідоцтво, а від 12 до 15 років – дитяче посвідчення особи іноземця.

Статус студента бельгійського вишу – це ще один спосіб легального перебування в країні. Саме навчання у закладах освіти ведеться на трьох мовах, тому майбутній студент повинен володіти хоч одною. Для того, щоб стати студентом бельгійського ВНЗ, потрібно закінчити школу в одній із країн ЄС або перший курс у себе на Батьківщині та подати ряд документів (паспорт, дозвіл на реєстрацію як студента одного з вищих навчальних закладів Бельгії, підтвердження матеріального забезпечення (наявність певного капіталу), свідоцтво про "доброчесну поведінку", що видається правоохоронними органами країни, із якої прибув майбутній студент, медичне свідоцтво, засвідчене в бельгійському посольстві, подати довідку про витрати на навчання та проживання). Щодо вартості навчання, то вона коливається від 4000 євро до 5500 євро, але перед тим студент повинен сплатити вступний внесок від 420 євро до 720 євро [10, с. 3].

Ще однією можливістю легального перебування на території Бельгії є шлюб із громадянином країни. Хоча існують спеціальні служби, котрі регулюють цей процес та розглядають всі особові справи в індивідуальному порядку. Проте фіктивні шлюби досить поширене явище на території Бельгії за яке навіть законодавством передбачене покарання – до двох років. Таке покарання може одержати особа, яка насильницьким шляхом укладає шлюб, і тому муніципальне управління може дати відмову. Для одруження у Бельгії потрібно теж зібрати пакет документів, зокрема паспорт, медична довідка, довідка про несудимість, довідка про доходи [13, с. 3].

Бізнес-імміграція у Бельгію вимагає певних фінансових затрат. Спочатку потрібно зареєструвати свою фірму із стартовим капіталом 18 600 євро, оформити професійну карту, гарантію найму керівника (оклад 27 500 євро в рік), створити два робочі місця та підписати зобов'язання сплачувати податки (згідно із законодавством Бельгії – податкова ставка не менша 30%) [12, с. 1]. Через три роки керуючий може отримати вид на проживання або громадянство за умови сплати податків, розвитку бізнесу, фактичного проживання в країні.

Також Бельгія надає право проживати біженцям згідно міжнародних документів (Женевської конвенції (1951 р.), Шенгенських угод, Дублінської конвенції), а також згідно своїх законів, зокрема Закону про іноземних громадян (1980 р. із змінами від 1987 р., 1991 р., 1993 р., 1995 р., 1996 р.), Циркуляру щодо переорієнтації соціальної допомоги особам, які претендують на політичний захист. Статус біженця (а також пільги, передбачені цим статусом) в Бельгійському королівстві одержують громадяни, котрих переслідують у своїй країні за релігійну приналежність, політичні переконання (проте ці переконання не повинні суперечити загальним правам людини та законодавству країни). Процедура одержання статусу біженця у Бельгії має два етапи: перший – органи влади розглядають заявку, подану прохачем у Бюро в справах іноземців, і претендентів запрошують на співбесіду; другий (після перевірки достовірності фактів переслідування) – ще одна співбесіда, за результатами якої іноземці одержують статус і право на проживання (через п'ять років можуть подавати документи на громадянство) [18, с. 4]. Якщо мігрантові відмовили, він може подати апеляцію до Генеральної комісії для біженців та осіб без громадянства, котра її розглядає протягом 30 днів, якщо вона відмовила, то мігрант повинен виїхати з країну протягом трьох діб. З моменту одержання статусу біженця іноземець отримує: соціальну допомогу, дозвіл на працю, на проживання, на

оренду житла. Також біженець повинен вивчити фламандську або французьку мови (курси мігранти оплачують самостійно).

До одержання статусу біженця іноземці проживають у таборах тимчасового перебування (гуртожитки). Тут біженці отримують необхідний комплект санітарного приладдя, повне державне забезпечення (харчування та проживання) та забезпечуються легальною роботою (переважно на території табору або на підприємствах з підтримки діяльності таборів) [15, с. 2]. Біженці, котрі не проживають в таборах тимчасового перебування, отримують невелику соціальну допомогу за місцем проживання або реєстрації центрі Суспільної соціальної допомоги (CPAS) та медичне страхування "Mutuelle".

Ситуація щодо одержання статусу біженця кардинально змінилася у 2015 р., коли в парламенті було ухвалено законопроект щодо термінів перебування іноземців на території Бельгії [17, с. 1]. Так, в цьому акті зазначалося, що кожні п'ять років після одержання статусу справа кожного біженця повинна бути переглянута. Для того, щоб залишитися, потрібно навести вагомі аргументи про небезпеку перебування на Батьківщині. Якщо доказів переслідування особи недостатньо, то біженець повинен покинути територію країни.

У Бельгії сьогодні діє три види легальних дозволів на працю та оформлення права на проживання: тип А – іммігрант працює за наймом необмежений період часу; тип В – право на працевлаштування тільки у конкретного роботодавця протягом одного року; тип С – службовець за наймом упродовж одного року з правом продовження договору найму. Ці офіційні дозволи на працю дають можливість отримати соціальний пакет, податкові пільги. Проте процес працевлаштування та діяльність осіб, яким видано дозволи, держава контролює особливо скрупульозно. Доказом цього є ряд законодавчих актів: закон "Про працевлаштування іноземних громадян" (1999 р.), указ "Про працевлаштування іноземних громадян" (06. 1999 р.), циркуляри "Про тимчасові дозволи на працевлаштування іноземних громадян, котрі порушили клопотання щодо отримання дозволу на перебування в країні" (2000 р.), "Про перебування та проживання громадян нових країн-членів ЄС: Кіпру, Мальти, Чеської республіки, Словаччини, Латвії, Польщі, Литви та Естонії, а також членів їхніх сімей, починаючи від 1. 05. 2004 р. та протягом перехідного періоду, передбаченого договором приєднання" (2004 р.) [4, с. 3].

Важливо пам'ятати, щоб легально працювати в Бельгії потрібна не тільки віза, але і дозвіл. Цей документ іммігрант повинен отримати через посередника (бельгійського роботодавця) у спеціальній державній службі в регіоні де він зареєстрований. Також в обов'язки роботодавця входить пересилання поштою майбутньому працівникові дозволу на роботу в Бельгії, згодом потенційний робітник зв'язується із бельгійським консульським відділом (де йому оформляють цей документ). Бельгійський уряд підтримує висококваліфікованих робітників, спрощує процедуру одержання дозволів на працю або продовжує дозвіл на проживання до восьми років [6, с. 108].

Процедура отримання іммігрантом бельгійського громадянства прописана в Законі про громадянство (від 06. 1984 р. із змінами від 2000 р., 2011 р., 2013 р.). У цьому нормативному документі (п'ятий розділ) ключовим є принцип натуралізації (милість Короля та Палати народних представників) для іммігрантів, котрі певний період проживають на території Бельгії [5, с. 2]. Щодо вимог: вік 18 р. або 21 р. (з 2013 р.) і умова – не менше трьох років проживати на території держави; біженці або люди без громадянства можуть одержати громадянство за два роки: необхідне знання мови (диплом), законопослушність (зв'язків із терористичними організаціями або політичними рухами) [9, с. 6]. Анкету про надання громадянства (за принципом натуралізації) іноземець спочатку подає в мерію за місцем проживання, згодом це прохання відправляють

Палату народних представників, а звідси – в комісію з Натуралізації (котра перевіряє відомості про претендента). Якщо заявник пройшов перевірку, то комісія відправляє документи в Палату представників, котра дає підтвердження про бельгійське громадянство. Інші категорії іммігрантів для одержання громадянства повинні прожити на території королівства протягом восьми років.

Перегляд міграційного законодавства Бельгії розпочався із 1974 р., коли уряд ухвалив рішення про закриття держави для іноземців-вихідців із країн Європейської співдружності: у 1980-х рр. уряд Бельгії змушений був прийняти деякі закони щодо інтеграції іммігрантів, це було пов'язано зі зростанням безробіття, а місцеві жителі в цьому звинувачували саме іноземців (громадян Італії, Нідерландів та Франції). Процес інтеграції іммігрантів продовжився вже у 2000-х рр. Так, 2003 р. у Фламандській комуні був прийнятий декрет про інтеграцію мігрантів, а саме надання їм безкоштовного навчання на мовних курсах, права на працевлаштування. У 2004 р. були прийнятті деякі поправки, спрямовані на відстеження виконання чинних законодавчих актів (порушників штрафували) [7, с. 37].

Влада Валлонського регіону для інтеграції мігрантів у 2001 р. прийняла деякі доповнення до "Закону про іноземців", а саме увела можливість депортації за умови невиконання умов перебування на території держави (без дозволу на життя та роботу) іммігранти підлягали депортації. Ці доповнення були переглянуті і вдосконалені у 2003, 2004 та 2005 роках і вже більш чітко визначали процедури розгляду справ про нелегальних мігрантів та одержання статусу біженця (справу вже стали передавати на розгляд у судові інстанції) [6, с. 102]. Також у лютому 2004 р. було прийнято законопроект, за яким іноземці мають право голосувати на місцевих виборах (заборона для громадян країн членів ЄС), але за умови, що проживають на території держави протягом п'яти років, проте вони не мають права висуватися як кандидати до виборних органів місцевого самоврядування).

15 вересня 2006 р. був прийнятий закон, що ґрунтовно змінює законодавчий акт від 15 грудня 1980 р. Він пришвидшує процедуру надання притулку біженцям, більш чітко регулює процес возз'єднання сімей та передбачає створення Ради судових процесів щодо іноземних громадян. Тобто бачимо пом'якшення законодавства щодо мігрантів.

Ситуація знову змінилася 2010 року, коли уряд Бельгії офіційно заявив про виселення зі своєї території громадян інших країн ЄС, що втратили роботу, щоб не виплачувати їм допомоги. Також збільшилася кількість громадян, котрим відмовили в проживанні в Бельгії (у 2013 р. відмову отримали близько 2500 мігрантів) [2, с. 1].

Внаслідок терактів у Європі протягом 2015 р. бельгійський уряд знову переглядає законодавство стосовно, щоб убезпечити свою державу. Вперше оновлений закон був представлений секретарем Бельгії з питань притулку та міграції Тео Френкеном (The o Francken) в липні 2016 року після терактів в м. Брюссель (в результаті яких загинули 32 людини і 340 осіб отримали поранення). Сам закон передбачав негайне виселення із країни, якщо іммігрант підозрюється у зв'язку із терористичними організаціями [20, с. 2]. Також у 2016 р. бельгійський уряд приймає законопроект, за яким мігрант повинен інтегруватися у бельгійське суспільство: протягом тридцяти днів підписати відповідний документ (вивчити мову та знайти роботу), а біженці вже від березня цього року не можуть обирати країну до якої іммігрувати, а право на проживання можна одержати лише, якщо іноземець п'ять років прожив на території держави [1, с. 3].

Отже, міграційне законодавство Бельгійського королівства постійно оновлюється відповідно до вимог часу та спрямоване на регулювання

міграційних потоків. Держава постійно контролює та часто змінює правила в'їзду в країну, умови перебування в ній, процедуру отримання громадянства (хоча воно найліберальніше в ЄС). Тому в міграційному законодавстві королівства помітна тенденція до зміщення акцентів з "мігрантів" на "нових громадян" (їхня інтеграція в суспільство, обов'язковою умовою якої стали освіченість, соціальна активність та законопослушність).

Список використаних джерел

1. *Бельгия* обяжет мигрантов интегрироваться. – Режим доступу: http://korrespondent.net/world/3660755-belhyia-obiazhet-myhrantov-yntehryrovatsia 2. *Бельгія* не хоче годувати безробітних іноземців громадян ЄС. – Режим доступу: http://pravoslavnews.com.ua/massmedia/belgium_eu-citizens_to_leave/ 3. *Віза.* – Режим доступу: http://www.migrantinfo.org.ua/country-articles/Belgium/viza-4.htm 4. *Інформація* державної служби зайнятості щодо законодавства країн Європи та світу з працевлаштування іноземців та залучення іноземної робочої сили. – Режим доступу: http://www.dcz.gov.ua/rov/control/uk/publish/printable_article;jsessionid=E8C3A097FC6C14CDCA055474ECBD47F0 5. *Імміграція*, громадянство Бельгії. – Режим доступу: http://emigrant.name/uk/zapis/immigraciya-grazhdanstvo-belgii.html 6. *Законодательство* и политика в области интеграции иммигрантов. Сборник законодательства, политики и практики 19 государств в области интеграции иммигрантов – .Международнаяорганизация по миграции. – Перевод с английского. – М.: 2011. – 199 с. 7. *Колєв Г.* Міграційна політика Європейських Країн / Г. Колєв. – К.: Генеза, 2006. – 89 с. 8. *Міграційні* процеси в трансформованому суспільстві / РАН. Ін-т міжнар. екон. і політ. дослідні.; Ред. Чудакова Н. – М.: Епікон, 2006. – 256 с. 9. *Мультикультурализм* в миграционной политике Бельгии. – Режим доступу: http://evropazavtra.ru/sompetitions/proshedshie-konkursy/molodye-uchyonye-2017/spisok-rabot-uchastnikov-konkursa-2017/multikulturalizm-v-migracionnoy-p 10. *Особливості* вищої освіти в Бельгії. – Режим доступу: http://www.osvita.org.ua/articles/1378.html 11. *Откуда* там взялись мигранты: – Режим доступу: https://ruposters.ru/news/25-03-2016/multidjihadism. 12. *Отримання* посвідки на проживання в Бельгії ВНЖ и ПМЖ Бельгия для украинцев. – Режим доступу: http://evrabota.at.ua/publ/documents/otrimannja posvidki na prozhivannjav belgi jivnzh i pmzh belgija dlja ukraincev/2-1-0-17 13. *Погребняк Г.* Фіктивний шлюб чи легальні документи? / Г. Погребняк // Міграція. – 2017. – 1 березня. 14. *Почему* пригород Брюсселя стал столицей экстремизма? – Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/international/2015/11/151116 belgium molenbeek interview 15. *Процедура* получения статуса беженца в Бельгии. – Режим доступу: http://патертон.рф/belgia/index.html 16. *Робочий* дозвіл і робота в Бельгії. – Режим доступу: http://emigrant.name/uk/belgiya/rabochee-razreshenie-v-belgiyu.html 17. *Севостьянова Р.* Бельгия хочет изменить конституцию, чтобы випроводить беженцев / Р. Севостьянова. – Режим доступу: https://www.vesti.ru/doc.html?id=2701608 18. *Статус* біженця, Бельгія. – Режим доступу: http://uk.interlawyer.com.ua/content/status-bizhencya-belgiya 19. *Трухачёв В.* Бельгия – слабое звено. Как столица ЕС стала центром европейского террора / В. *Трухачёв* // Интернет-газета Столетие 24.03.2016. – Режим доступу: http://www.stoletie.ru/zarubejie/belgija slabojezveno318.htm 20. *У Бельгії* внаслідок нового закону кількість депортацій збільшиться. – Режим доступу: http://svitua.com.ua/news/201703/2915-belgiyi-vnaslidok-novogo-zakonu-kilkist-deportaciy

Леся Костюк

МИГРАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА БЕЛЬГИИ В ТЕЧЕНИЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА

В статье проанализированы миграционная ситуация в Бельгии на рубеже XX–XXI веков, законодательство в отношении переселенцев в страну, его значение для борьбы с нелегальной миграцией.

Ключевые слова: миграция, Европейский Союз, интеграция, мигрант, миграционная политика.

Lesya Kostyuk

MIGRATION POLICY OF BELGIUM DURING THE THE SECOND HALF OF THE 20TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

The article analyzes the migration situation in Belgium at the turn of the 20th-21st centuries, the legislation concerning immigrants in the country, its importance in the fight against illegal migration.

Keywords: migration, European Union, integration, migrant, migration policy.

УДК 94 (476) “XX/XXI”

Оксана Валіон

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ЕКОНОМІКУ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розкрито фактори та можливості економіки Білорусі в процесах інтеграції у світовий економічний простір. Простежено вплив глобалізації на економічні перетворення в державі.

Ключові слова: глобалізація, економіка, Республіка Білорусь, інтеграція, потенціал.

Історія людського буття на різних етапах розвитку пов’язана із викликами, що необхідно враховувати і розв’язувати в процесі еволюції. Наприкінці XX ст. новим явищем взаємодії і взаємообумовленості між державами виступає глобалізація. Нині вона стала домінуючою тенденцією сучасного світового розвитку. Від того, як держави впливатимуть на глобальні економічні процеси залежать їх позиції у національному та світовому контекстах. У зв’язку з цим, важливого значення набувають проблеми інтеграції держав у світову економіку. Трансформаційні процеси, що відбуваються впродовж останніх років у Республіці Білорусь, свідчать про перебудову й модернізацію її економіки, внутрішні можливості якої визначають місце країни у глобальному розподілі праці, рівень інтеграційних зв’язків. Звернення до цієї наукової проблеми дасть змогу простежити потенціал білоруської економіки, що сприяє входженню її у систему міжнародного поділу праці, а також розкрити вплив глобалізації на економічні перетворення у державі.

Історіографічною базою досліджуваної теми стали монографії та аналітичні статті переважно білоруських і російських дослідників, які висвітлюють різні аспекти впливу глобалізації на економіку Республіки Білорусь. На нашу увагу заслуговує праця білоруського науковця В. Шимова “Национальная экономика Беларуси” [1], у якій автор розглянув питання трансформації національної економіки у 1990-х – початку 2000-х рр. Фрагментарно досліджувана проблема розкрита в книзі “Беларусь: Народ. Государство. Время” [2]. І. Новікова у праці “Глобализация, государство и рынок: ретроспектива и перспектива взаимодействия” [3] концептуально розглянула місце Республіки Білорусь у сучасних світових процесах. На переконання дослідниці, необхідно максимально врахувати помилки країн, які почали свій “похід” у глобалізацію дещо раніше, – на 10–15 років, для того, щоб зовнішня політика держави “втягнула” б білоруську економіку найбільш безболісно у ці процеси [3, с. 187]. Авторка доводить необхідність трансформації функцій держави в умовах формування глобальної світової економіки, а відповідно, і трансформації світового порядку, що склався. У руслі дослідження варто виокремити збірник матеріалів міжнародної конференції “Что на данный момент принесли Беларуси процессы глобализации, и какие дискуссии ведутся вокруг них?” [4]. Особливості розвитку Республіки Білорусь в умовах глобалізації на сучасному етапі частково дослідили такі науковці, як М. Мясникович [5; 6], Б. Паньшин [7], І. Тимошенко [8], О. Шкутько [9], І. Леньков [10], Є. Качерська [11], В. Федосенко [12], С. Михолап [13], А. Чубрик [14], М. Ковальов [15], Є. Янченюк [16] та ін.

Існує низка трактувань і визначень терміну глобалізація, як і неоднозначність причин виникнення та історичних меж цього феномену. Під глобалізацією розуміють зростання економічної відкритості, лібералізацію торгівлі,

міжнародного капіталу. Деякі автори пов'язують глобалізацію з розвитком економічної інтернаціоналізації, що відбувалася впродовж усього XX ст., наслідком чого стало посилення взаємозв'язку економіки не лише окремих країн, але й регіонів. Крім того, глобалізацію трактують як "значне розширення світової торгівлі і всіх видів обміну в міжнародній економіці при вираженій тенденції до більшої відкритості, інтеграції та відсутності кордонів" [16]. М. Ковальов під глобалізацією розуміє "процес інтеграції національних, регіональних, галузевих ринків у світовий" [15]. Внаслідок глобалізації весь світовий ринок перетворюється в єдиний економічний простір, у якому вільно пересуваються капітали, трудові ресурси, послуги та ідеї [13]. Глобалізація вже змінила світову систему, породжуючи нові виклики, і, відкриваючи нові можливості [7]. Отже, глобалізація світової економіки передбачає активну взаємодію та взаємопроникнення економік країн світу.

Необхідно зазначити, що глобалізація впливає на збільшення темпів економічного зростання країн, оскільки спостерігаються зовнішні імпульси розвитку. Цей процес дає відповідні вигоди економіці окремих країн. Інтернаціоналізація господарського життя, що посилюється, створює передумови для розширення міжнародного обміну сучасними видами продукції, технологіями, виробничими процесами і системами, патентами, "ноу-хау", сприяючи прискореному розвитку національних економік [12].

Успішна інтеграція у світові глобальні економічні процеси визначається, перш за все, конкурентоспроможністю національних економік окремих держав, їх галузей і підприємств. Відтак, глобалізаційні економічні процеси диктують потребу стійкого і ефективного економічного розвитку національних держав, від внутрішніх можливостей і потенціалу яких залежить добробут їх громадян, роль і місце країн у глобальному розподілі праці, рівень інтеграційних процесів.

У новому міжнародному контексті опинилася і Республіка Білорусь [6]. На початку 90-х рр. XX ст. перед державою постали складні завдання трансформації економічної системи, створення пріоритетної національної моделі соціально-економічного розвитку, що мала відповідати тим умовам, які відбувалися в той час у світі. Тобто, республіка вирішувала одночасно проблеми пошуку власного шляху розвитку на фоні інтеграції у світові глобалізаційні процеси.

Як зазначає білоруський дослідник Б. Паньшин, такий збіг у часі одночасно полегшує і ускладнює трансформаційний процес. Полегшує тому, що інтеграція національних економік у світове господарство збігається із внутрішньою перебудовою. Ускладнює тим, що перебудову господарського механізму доводиться проводити в умовах жорсткої конкуренції на внутрішніх і зовнішніх ринках, в умовах обмеженого на перебудову відрізку часу при одночасному вирішенні проблеми збереження економічного суверенітету, національної самобутності і культури [7]. Проте залишитися поза процесами глобалізації, республіка не могла. Зазначаючи про ці тенденції, президент Олександр Лукашенко 29 вересня 2000 р. підкреслював, що "ми просто не можемо бути в стороні, якщо не хочемо опинитися на узбіччі історичного процесу" [6].

Разом з тим, білоруська економічна модель була спрямована на еволюційний шлях переходу до ринкових відносин, що применшував наростання соціальних проблем у країні. Введення нового механізму управління економікою здійснювалося із урахуванням національної специфіки білоруської нації, приналежності впродовж багатьох років до соціалістичної системи господарювання, разом з тим, реформи базувалися на досвіді провідних країн світу.

Розбудова нової економічної системи в умовах глобалізації була орієнтована на збереження традиційного укладу, що сформував ментальність, етику, культуру народу [6].

Відтак, обрана формула реформування була далекою від прийняття "універсальних західних рецептів", оскільки на перший план висувалося прагнення зберегти здобутий багатьма поколіннями білорусів досвід господарської діяльності, збагативши його новими ідеями, концепціями, змістом у перехідний етап становлення національної економіки.

Побудова із середини 1990-х рр. XX ст. соціально орієнтованої ринкової економіки, що полягала у збереженні великого державного сектору в усіх основних галузях економіки, адміністративному регулюванні грошових доходів населення і цін на товари першої необхідності, збереженні високого рівня системи соціального захисту населення, сприяла поступовій інтеграції економіки Республіки Білорусь у світове господарство. У цьому контексті необхідно виділити низку факторів та економічних можливостей білоруської економіки, що дозволили їй включитися у систему міжнародного поділу праці.

По-перше, Білорусь – це країна із малою відкритою економікою. За цим показником республіка входить у перелік країн-лідерів. Особливе географічне розташування, обмеженість ресурсної бази, невеликі розміри внутрішнього ринку, безумовно, посилюють потребу зовнішньоторговельної активності держави, актуалізують проблеми розширення експортної діяльності, виходу на нові зовнішні ринки за рахунок випуску конкурентоспроможної продукції. Кошти, отримані від експортних операцій, вкладаються у розбудову інших галузей соціально-економічного сектору.

Отже, експорт вважають локомотивом білоруської економіки [17, с. 277, 288]. Зазначимо, що за рівнем відкритості економіки, Білорусь є лідером серед країн СНД й випереджає більшість держав – членів Євросоюзу. В 2010 р. експорт товарів і послуг становив 54,6 % до річного ВВП, імпорт товарів і послуг – 68,2 %, рівень відкритості економіки досягнув 61 %. Разом з тим, високий показник відтворювальної відкритості поряд із створенням можливостей для економічного зростання за рахунок включення місцевих господарських суб'єктів у процеси міжнародної кооперації породжує ризики залежності економічної ситуації у республіці від дій зарубіжних економічних суб'єктів і ситуації на міжнародних ринках [1, с. 627]. Відтак, зміни, що супроводжують світову економіку, безумовно, відбиваються на зовнішньоторговельному балансі Республіки Білорусь.

Зазначимо, що найбільшою товарною групою у білоруському експорті є нафтопродукти. Серед інших головних статей білоруського експорту виділимо: калійні добрива, чорні метали, продукцію машинобудування, молоко й молочні продукти та ін.

Поряд із збільшенням у товарній структурі білоруського експорту нафтопродуктів, спостерігається низька частка промислових високотехнологічних товарів. Випуск у республіці таких промислових товарів, як лікарські засоби й електроніка та телекомунікаційне обладнання (2010 р.) відстає від середньоєвропейського показника відповідно – 0,4 до 4,6 % і 0,3 % до 11,6 %. Тому для Білорусі, в якої відсутня сировинна база, лише інноваційний шлях розвитку може забезпечити зростання експортного потенціалу, вихід на зовнішні ринки глобальної конкуренції, досягнення високих темпів національного економічного розвитку [18, с. 63]. Разом з тим, за експортом продукції, виробленої з використанням високих і середніх технологій, у відсотковому плані від загального обсягу експорту товарів Білорусь займає 27-е місце серед держав – членів ООН, випереджаючи такі країни, як Норвегію, Грецію, Португалію, Австралію, Нову Зеландію. Серед держав Центральної і Східної Європи Білорусь за цим показником поступається Чехії, Угорщині, Словенії та Словакії [2, с. 528]. Отже, збільшення виробництва промислових високотехнологічних товарів, що

визначають сучасну структуру світової глобалізованої економіки, нині є важливим завданням для держави.

Інтеграція Білорусі у світову економіку відбувається шляхом міждержавної торгівлі товарами і послугами, зокрема, розширення експортно-імпортних операцій, міжнародного науково-технічного обміну й співпраці, міжнародних валютно-кредитних і фінансових відносин тощо. Останніми роками промислово-виробничі комплекси республіки взаємодіють з міжнародними виробничими корпораціями – транснаціональними компаніями (ТНК), які займаються відкриттям філій, дочірніх компаній, відділень в усьому світі, забезпечуючи інтеграцію підприємств в єдині економічні комплекси. У цьому контексті слушною є думка білоруського науковця й економіста М. Мясниковича про те, що ТНК стали базою глобальної економіки, оскільки склалася система, яка володіє єдиним інформаційно-комунікаційним простором управління фінансовими потоками, функціонуванням глобальних ринків, єдиними торговельними правилами і тарифами, використанням високих технологій і т. д. Нові свободи глобальних ринків вигідні, насамперед ТНК, що визначає розміщення інвестицій і розвиток технологій [6].

Інтеграція Білорусі у світову економіку має як потенційні переваги, так і серйозні ризики й загрози. Серед останніх можна виділити: втрату зовнішніх ринків, у тому числі у результаті дискримінації білоруських товаровиробників; можливість перебоїв у забезпеченні сировинними й енергетичними ресурсами в обсягах, що забезпечують заплановане зростання ВВП; відставання від інших держав у темпах переходу економіки до новітніх технологічних укладів, деградації технологічної структури реального сектору економіки; дестабілізацію національної фінансової і грошово-кредитної систем, втрату стабільності національної грошової одиниці. Окремі із вказаних загроз мали місце в економіці республіки у досліджуваний час і призвели, зокрема, до дисбалансу обсягів експорту й імпорту товарів і послуг, у результаті чого негативне сальдо зовнішньої торгівлі, зокрема у 2010 р. становило – 15,6 %, а валовий зовнішній борг склав 52,2 % до річного ВВП. Зовнішньоторговельні дисбаланси і зростання зовнішньої заборгованості стали причиною дестабілізації фінансової системи країни, що спричинила девальвацію білоруського рубля і зростання інфляції у 2011 р. [1, с. 627–628]. Жодна держава не застрахована від викликів, пов’язаних із глобалізацією, зовнішньою кон’юнктурою світового ринку, проте, щоб применшити негативний вплив цих процесів, необхідна стійкість національної економіки, структурна модернізація виробничих комплексів для забезпечення конкурентоспроможності білоруської продукції.

Зважаючи на геоекономічне розташування та специфіку народногосподарського комплексу Білорусі, для республіки характерна багатовекторна міжнародна економічна політика, спрямована на розширення товарної номенклатури і географії експорту, диверсифікацію імпорту сировинних і енергетичних ресурсів, залучення прямих іноземних інвестицій і включення білоруських підприємств у технологічні й виробничі процеси найбільших ТНК. Варто зауважити, що багатовекторність зовнішньої політики є однією із особливостей білоруської економічної моделі, у контексті якої налагоджуються взаємовигідні зв’язки із зарубіжними партнерами, здійснюється інтеграція республіки у світову спільноту. При цьому Білорусь будує зовнішньополітичну стратегію на рівних партнерських відносинах між країнами, прагне до співробітництва з усіма державами.

Нині Білорусь підтримує торговельно-економічні зв’язки із понад 170 країнами світу, в тому числі з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності, низкою держав Європи, Арабського Сходу, Латинської Америки, Китаю тощо. Аналіз показників географічної диверсифікації свідчить, що на

2010 р. 79,5 % товарного експорту сконцентровано на 10 країнах – основних торговельних партнерах Білорусі – Росії (38,9 % загального обсягу експорту), Нідерландах (11,0 %), Україні (10,2 %), Великобританії (3,9 %), Латвії (3,7 %), Польщі (3,5 %), Бразилії (2,8 %), Китаю (1,9 %), Казахстану (1,8 %), Німеччині (1,8 %) [19]. При цьому Білорусь виступає проти того, щоб глобалізація нав'язувала інші підходи й впливала на їх вибір. "В основі нашої сучасної зовнішньої політики закладений принцип партнерства, взаємовигідного співробітництва з усіма країнами, із збереженням національного суверенітету", – зауважує М. Мясникович [6].

Зазначимо, що у 2015 р. обсяг зовнішньоторговельного обороту країни на понад 9 % перевищив ВВП, співвідношення експорту товарів і послуг та ВВП склало більше 50 % [20].

Однією із форм міжнародних економічних відносин, що сприяють залученню економіки Білорусі у міжнародне глобальне виробництво товарів і послуг, виступають інвестиційні процеси, інтенсивне використання яких, дає змогу втримувати стійкий соціально-економічний розвиток країни, забезпечити гідний рівень життя населення.

Зауважимо, що на інвестиційні процеси Республіки Білорусь впливала економічна криза першої половини 1990-х рр., недосконалість законодавчої бази регулювання внутрішніх і зовнішніх інвестицій у країні. Впродовж 1992–1998 рр. у Білорусь надійшли іноземні інвестиції в обсязі 2,2 млрд доларів США, що становило близько 4 % загального обсягу капіталовкладень. У 1996–1998 рр. в інвестиційному комплексі з'явилися передумови, що свідчили про покращення ситуації. Темпи зростання капіталовкладень за рахунок всіх джерел фінансування становили: у 1996 р. – 95 %, 1997 р. – 120 %, 1998 р. – 116 % до попередніх років. Основна частина інвестицій формувалася за рахунок власних коштів підприємств і залученого капіталу, частка яких становила за результатами 1998 р. 74,8 % (1997 р. – 80,8 %). Більшість інвестицій – 61 % спрямовувалися у соціальну сферу, зокрема, на житлове будівництво [21].

Однак інвестиційна сфера Республіки Білорусь до початку 2000-х рр. не змогла подолати кризовий стан, хоча в цілому економічна ситуація в другій половині 90-х рр. XX ст. стабілізувалася. Дефіцит інвестиційних ресурсів диктував потребу створення на законодавчому рівні необхідних умов для їх залучення і захисту в країні. Документом, що містив гарантії для національних та іноземних інвесторів у контексті стимулювання й державної підтримки, захисту інвестицій на території держави [22, арк. 50], став, прийнятий у 2001 р., Інвестиційний кодекс Республіки Білорусь. Він містить гарантії не лише для національних інвесторів, а й регулює іноземні інвестиції у республіці. Крім того, у 2002 р. уряд схвалив "Національну програму залучення інвестицій в економіку Республіки Білорусь до 2010 року", яка стала стрижневим програмним документом, що визначає формування інвестиційної політики в Білорусі [23]. Із прийняттям цих важливих документів, які визначали інвестиційний клімат у державі, від 2002 р. для інвестиційної сфери республіки характерне динамічне зростання активності, що спостерігалося в промисловості, житловому будівництві, сільському господарстві й транспорті. Середньорічний приріст інвестицій в основний капітал у 2002–2007 рр. становив 15,6 % [2, с. 523]. За 2011–2015 рр. в економіку Білорусі залучено близько 11 млрд доларів США прямих іноземних інвестицій на чистій основі, що в 2,5 рази більше, ніж у період 2006–2010 років [20]. Отже, ефективна інвестиційна політика є важливим критерієм економічного поступу держави, рівня добробуту її громадян, а також важливим інструментом інтеграції у глобальну економічну сферу.

Суттєвою особливістю включення Білорусі в світові економічні процеси є перехід на інноваційний шлях розвитку національної економіки. Адже XXI

століття – час інновацій, наукових й технологічних нововведень. В умовах глобалізації побудова економіки, що базується на знаннях, має пріоритетне значення через низку конкурентних переваг. Оскільки Білорусь є однією із найбільш відкритих економік світу, а її товари постійно завойовують нові ринки, то питання конкурентоспроможності продукції із застосуваннях технологічних інновацій, набувають для республіки особливої значущості.

Економічний розвиток країни значною мірою визначається інноваційною діяльністю, яка забезпечує їй успіх в епоху глобальної конкуренції [24, с. 42]. Основним фактором підвищення ефективності діяльності промислових підприємств є їх модернізація та впровадження інноваційних заходів, що ґрунтуються на досягненнях науки [25]. Тому створення і використання нового знання чи технології, що стали результатом наукових досліджень і розробок, є ключовою ланкою інноваційного процесу [26, с. 3].

Стратегія національної політики Білорусі демонструє важливу роль науки та інновацій у соціально-економічному розвитку країни. Країна зберігає одне з провідних місць серед держав-учасниць СНД за рівнем витрат на науку. З її безпосередньою участю досягається розвиток наукоємних галузей промисловості, нарощування експортних можливостей окремих галузей і виробництв, зростання якості продукції, наукове забезпечення сільського господарства, охорони здоров’я, екології [27]. Спостерігаються позитивні зрушення в динаміці кількості наукових працівників, уповільнюються темпи відтоку кадрів із наукової галузі тощо. Важливим слід вважати вирівнювання оплати праці в науковій галузі в порівнянні з іншими галузями економіки. Так, у 2005 р. середній рівень оплати праці працівників наукової сфери був на 33,9 % вищий, ніж у середньому по економіці, і на 26,5 % – ніж у промисловості. Держава надає істотну підтримку у вигляді матеріального стимулювання молодих учених. Поряд із заробітною платою стимулом розвитку наукової галузі стало збереження для неї податкових преференцій [28]. Отже, наявність у республіці висококваліфікованих наукових кадрів, достатніх науково-технічних ресурсів, зокрема, накопичених знань, матеріально-технічної бази, системи фінансового забезпечення науки служать сприятливим підґрунтям для розгортання інноваційної активності.

У свою чергу, руйнування науково-технічного потенціалу пов’язано із інноваційною безпекою й має для Білорусі першочергове значення, оскільки в державах з обмеженими природними ресурсами роль науково-технічної та інноваційної діяльності є визначальною у забезпеченні не лише економічної, а й національної безпеки в цілому [29, с. 21].

Впровадження інноваційної складової у національну економіку Білорусі знайшло відображення в низці нормативно-правових документів, серед яких виділимо ключові: Основні напрямки Програми соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2006–2010 рр., Концепцію національної інноваційної системи (НІС), затверджену в червні 2006 р. На базі останньої сформовані Державні програми інноваційного розвитку (ДПІР) Республіки Білорусь на 2007–2010 та 2011–2015 рр. [30, с. 5–6].

Варто зауважити, що в Республіці Білорусь на 2012 р. функціонувало понад 40 суб’єктів інноваційної інфраструктури, включаючи Парк високих технологій у Мінську, 14 науково-технологічних парків, 6 інноваційних центрів, 24 центри трансферу технологій і Білоруський Інноваційний фонд (БІФ), що є державною некомерційною організацією в складі Державного комітету з науки і технологій Республіки Білорусь (ДКНТ) [31].

Зазначимо, що за такими показниками як глобальний індекс інновацій, економічна свобода у звіті Світового банку “Doing Business” 2016 року Республіка Білорусь знаходиться на 44-му місці серед 189 країн світу [20].

Поступова й послідовна реалізація білоруської соціально-економічної системи сприяла тому, що Білорусь увійшла до групи країн з високим рівнем людського розвитку. Згідно Доповіді Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) 2015 року серед 188 країн світу Республіка Білорусь за індексом людського розвитку перемістилася з 68-го місця в 2000 р. на 50-е місце [20].

Зауважимо, що важливою запорукою успішного входження Білорусі в світовий глобальний економічний простір є підвищення конкурентоспроможності економіки, захисту національного виробництва. Серед ключових проблем, які необхідно розв'язати у республіці, щоб адекватно реагувати на виклики XXI ст., у тому числі й глобалізаційні тенденції, назвемо потребу створення сучасної ринкової економіки, активізації процесів роздержавлення й приватизації, що сприятиме модернізації технологічної бази виробництв республіки. Крім того, щоб впливати на світову економіку, необхідно зберегти й наростити в експорті частки промислової продукції й послуг, наукоємних та інноваційних товарів, вироблених за технологіями V і VI укладів, а також завойовувати нові зарубіжні ринки, відкриваючи перспективи для дво- і багатосторонньої торговельно-економічної взаємодії.

Наслідками глобалізації сьогодні є посилення конкуренції, світова фінансова лихоманка, загострення боротьби за ресурси. Як зауважує президент Білорусі Олександр Лукашенко, глобалізація має низку прихованих загроз та попри це, є наймогутнішим двигуном світового економічного розвитку. Вона надає нові товари і послуги сотням мільйонів нових споживачів, підвищуючи якість життя людства. Очільник держави пояснив, що дедалі частіше білоруська економіка стає залежною від зовнішніх чинників, вплинути на які іноді просто неможливо. "І наша орієнтована на експорт економіка виявляється невеликим човном у цьому бурхливому світовому океані", – констатував він. Разом з тим, геополітичне становище країни спонукає її до участі в глобалізаційних комунікаційних системах. Адже Білорусь може бути важливою ланкою між європейським і східним економічними регіонами [6].

Таким чином, глобалізація світової економіки на сучасному етапі є об'єктивною реальністю, яку не можна оминути. Аналіз впливу глобалізаційних процесів на економіку Республіки Білорусь свідчить про необхідність структурної трансформації й модернізації тих галузей, які сприяють інтеграції республіки у світовий глобальний економічний простір. Забезпечення конкурентоспроможності білоруської економіки, її стійкого розвитку сприятиме пошуку Білоруссю власного місця у глобальній світовій економічній системі, яке б відповідало її економічному й науковому потенціалу.

Список використаних джерел

1. *Шимов В.* Национальная экономика Беларуси: учебник / В. Шимов [и др.]; под. ред. В. Н. Шимова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: БГЭУ, 2012. – 651 с. 2. *Беларусь:* Народ. Государство. Время / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории; редкол.: А. А. Коваленя и др. – Минск: Беларус. навука, 2009. – 879 с. 3. *Новикова И.* Глобализация, государство и рынок: ретроспектива и перспектива взаимодействия: монография / И. Новикова. – Мн.: Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2009. – 218 с. 4. *Материалы* международной конференции "Что на данный момент принесли Беларуси процессы глобализации, и какие дискуссии ведутся вокруг них?" / Фонд им. Ф. Эберта. Мн.: БГУ, 2004. – 224 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studfiles.net/preview/6489787/. 5. *Мясникович М.* Глобализация: императив экономического развития на пороге третьего тысячелетия / М. Мясникович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/11906/2/Myasnikovich_M_2000_2_ocr.pdf. 6. *Мясникович М.* Беларусь в контексте глобализации / М. Мясникович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://observer.materik.ru/observer/N12_00/12_06.htm. 7. *Паньшин Б.* Беларусь и глобализация: поиск и определение пути устойчивого социально-экономического развития / Б. Паньшин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/112633/1/panshin-global.pdf. 8. *Тимошенко И.* Беларусь

в глобализирующемся мире / И. Тимошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://elib.gstu.by/bitstream/handle/220612/3013/%D0%A2%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%2C%D0%98.%D0%98.%20%D0%91%D0%B5%D0%BB%D0%B0%D1%80%D1%83%D1%81%D1%8C...pdf?sequence=1&isAllowed=y. 9. *Шкутько О.* Глобализация и ее влияние на экономику Республики Беларусь / О. Шкутько // Проблемы теории и практики формирования белорусской экономической модели (к 120-летию со дня рождения В. В. Куйбышева). Сборник материалов научно-практической конференции. 30 мая 2008 г., город Минск. / Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2008. – С. 548–550. 10. *Леньков И.* Глобализация и ее влияние на национальную экономику / И. Леньков // Актуальные проблемы инновационного развития агропромышленного комплекса Беларуси: материалы II Междунар. науч.-практ. конф., г. Горки, 22–24 апр. 2010 г. / редкол. А. М. Каган (гл. ред) [и др.]. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2010. – С. 162–164. 11. *Качерская Е.* Глобализация и ее влияние на монетарную политику Беларуси / Е. Качерская [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nbrb.by/bv/articles/9242.pdf. 12. *Федосенко В.* Глобализация мировой экономики и проблемы адаптации к процессам глобализации экономики Республики Беларусь / В. Федосенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elibrary.miu.by/journals!/item.eiup/issue.2/article.1.phtml. 13. *Михолап С.* Глобализация мировой экономики и ее влияние на экономику Республики Беларусь / С. Михолап [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edoc.bseu.by:8080/handle/edoc/18414. 14. *Чубрик А.* Экономика Беларуси: основные вызовы / А. Чубрик // Экономика Беларуси: тенденции развития и основные вызовы: сб. / под ред. И. В. Пелипася. – Минск–СПб.: Невский простор, 2006. – 248 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://research.by/ pdf/economy2006r.pdf. 15. *Ковалев М.* Глобализация и проблемы участия в ней Беларуси / М. Ковалев // Материалы международной конференции “Что на данный момент принесли Беларуси процессы глобализации, и какие дискуссии ведутся вокруг них?” / Фонд им. Ф. Эберта. Мн.: БГУ, 2004. – С. 5–22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studfiles.net/preview/6489787/. 16. *Янченюк Е.* Глобализация мировой экономики: объективные тенденции и субъективные факторы / Е. Янченюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://evolutio.info/content/view/1729/232/. 17. *Качуровский Е.* Беларусь: Интеграционное измерение / Е. Качуровский. – Минск: Книгосбор, 2008. – 556 с. 18. *Рудницкий Д.* Инновационное развитие экономики Республики Беларусь: проблемы и направления активизации / Д. Рудницкий // Проблемы формирования и развития инновационной экономики: тез. докл. Международ. науч.-практ. конф. / под ред. И. А. Елового; М-во образования Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. – Гомель: БелГУТ, 2012. – С. 60–63. 19. *Постановление* Совета Министров Республики Беларусь от 10 марта 2004 г. № 252 “О Концепции национальной продовольственной безопасности Республики Беларусь” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.levonevski.net/pravo/razdelb/text568/page4.html. 20. *Программа с*оциально-экономического развития Республики Беларусь на 2016–2020 годы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.government.by/upload/docs/program_ek2016-2020.pdf. 21. *Дрозд В.* Инвестиционный фактор в экономике Беларуси / В. Дрозд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://5ka.biz/101/37275/1.html. 22. *Государственное* учреждение Национальный архив Республики Беларусь (ГУ НАРБ), ф. 1105, оп. 2, спр. 149, 189 арк. 23. *Панич А.* Экономика Беларуси: анализ, состояние и перспективы / А. Панич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nestor.minsk.by/sn/2004/29/sn42905.html. 24. *Ковалевская И., Хмурович Л.* Инновационная активность белорусских предприятий: состояние и перспективы / И. Ковалевская, Л. Хмурович // Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития: материалы XII Междунар. науч. конф. (Минск, 20–21 окт. 2011 г.). В 3 т. Т. 3 редкол.: А.В. Червяков [и др.]. – Минск: НИЭИ М-ва экономики Респ. Беларусь, 2011. – С. 42–43. 25. *Романьонок Т.* Формування показників інноваційної продукції в обліково-аналітичній практиці промислових підприємств республіки Білорусь: стан і розвиток / Т. Романьонок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/User/Downloads/ecnof_2013_10(2)__28%20(2).pdf. 26. *Абухович Ю.* Инновационная политика и факторы инновационного развития / Ю. Абухович // Актуальные проблемы инновационного развития агропромышленного комплекса Беларуси: материалы II Междунар. науч.-практ. конф., г. Горки, 22–24 апр. 2010 г. / редкол. А.М Каган (гл. ред) [и др.]. – Минск: Ин-т системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2010. – С. 3–5. 27. *Инновационный* путь развития Беларуси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.philosophy.by/belarus-eu/a_274_r.html. 28. *Государственная* программа инновационного развития Республики Беларусь на 2007–2010 годы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gknt.gov.by/opencms/opencms/ru/innovation/inn2. *29. Егорова В.* Проблемы и возможности инновационного развития белорусской экономики / В. Егорова // Проблемы формирования и развития

инновационной экономики: тез. докл. Международ. науч.-практ. конф. / под ред. И. А. Елового; М-во образования Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. – Гомель: БелГУТ, 2012. – С. 20–23. 30. *Шимов В.* Инновационное развитие экономики Беларуси: движущие силы и национальные приоритеты: моногр. / В. Н. Шимов, Л. М. Крюков. – Минск, 2014. – 199 с. 31. *Внешнеэкономический* фактор в стратегии модернизации России и Беларуси / под. ред. И. Войтова. – Минск, 2012. – 288 с.

Оксана Валион

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ЭКОНОМИКУ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье раскрыты факторы и возможности экономики Беларуси в процессах интеграции в мировое экономическое пространство. Прослежено влияние глобализации на экономические преобразования в государстве.

Ключевые слова: глобализация, экономика, Республика Беларусь, интеграция, потенциал.

Oksana Valion

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF BELARUS AT THE MODERN STAGE

The article reveals the factors and opportunities of the Belarusian economy in the processes of integration into the world economic space. It also consideres the influence of globalization on economic transformations in the state.

Keywords: globalization, economy, the Republic of Belarus, integration, potential.

УДК 94(438)

Оксана Парнета

ЖІНОЧІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1918–1939)

У статті досліджено діяльність жіночих організацій на теренах Другої Речі Посполитої в контексті суверенізації Польської держави та національно-визвольних змагань поляків, українців і євреїв (1918–1939 рр.).

Ключові слова: жіночі організації, Друга Річ Посполита, національні меншини, статут.

Важливою політичною силою як у міжнародному масштабі, так і в межах окремих країн є жіночий рух, який виник в руслі визвольних ідей епохи Просвітництва і мав на меті боротьбу за права жінок, соціальну, політичну, економічну рівність з чоловіками. Одним із найважливіших етапів діяльності жіночих організацій став період Першої світової війни та час повоєнного облаштування, аж до 1939 р., оскільки, під впливом змін у системі міжнародних відносин, цілі об'єднань жіноцтва доповнюються суспільно-політичними, національно-державницькими прагненнями. В цьому контексті особливу увагу науковців привертає діяльність польських, українських та єврейських жіночих організацій на теренах Другої Речі Посполитої протягом 1918–1939 рр. Важливою складовою їх роботи в окреслений період був національний фактор – результат суверенізації національних держав у Центрально-Східноєвропейському регіоні після Першої світової війни, поява різних статусів окремих націй, прагнення кожної соціальної групи захистити свою державність. Особливо яскраво проявилися дані цілі жіночих організацій саме на теренах Польщі, оскільки одна з її особливостей полягала у поліетнічності. За переписом населення 1921 р. у державі проживало 65 % поляків, 16 % українців, 10 % євреїв, 5 % білорусів, 4 % німців та 1 % росіян, чехів, литовців та ін. [1, с. 459]. Білоруське населення, що проживало на території Другої Речі Посполитої, лише пробуджувалося, причиною чого була бідність, неграмотність, а також малочисельна інтелігенція; що ж до інших національних меншин, то їх чисельність і розпорошеність не сприяла розгортанню рухів, зокрема жіночих, для досягнення національних цілей. Тому, основна увага в дослідженні зосереджена саме на польській, українській та єврейській народностях, які активно відстоювали свої національно-державницькі права. Важливою умовою формування та діяльності жіночих організацій було і те, що територія Другої Речі Посполитої складалася із земель, які попередньо перебували під владою Австро-Угорської, Прусської та Російської імперій і суттєво відрізнялися за соціальним і національним складом, релігією, традиціями, ментальністю населення, що часто створювало труднощі в становленні жіночого руху, реалізації намічених заходів.

З проголошенням Другої Речі Посполитої, 11 листопада 1918 р., політична еліта декларувала принципи гуманізму щодо захисту прав національних меншин, а також, під тиском західноєвропейського жіночого руху, законодавчо змінила правовий статус жінок, зафіксувавши рівність їхніх громадянських і політичних прав. Так, 28 червня 1919 р. Польща підписала Малий Версальський договір або "Договір про національні меншини" із Союзними державами, за умовами якого нововідновлена держава гарантувала забезпечення прав та свобод усім громадянам, незалежно від національності, мови й релігії, надання національним меншинам політичних і громадських прав, запровадження національного та

територіального самоврядування. 17 березня 1921 р. було прийнято Конституцію Другої Речі Посполитої, яка декларувала їх права на використання рідної мови та культури, а також можливість об'єднуватися у союзи, відкривати власні релігійні й освітні заклади [3]. Окрім цього Основний Закон, статтею 96, проголошував рівність усіх громадян перед законом. Згодом конституційний суд трактував цю статтю як таку, що скасовувала всі обмеження громадянських прав жінок [4, с. 134].

У цих умовах відбувається формування жіночих організацій за національним принципом, ставляться завдання і цілі, які, окрім здобуття рівноправ'я, мають на меті державницькі ідеї. У цьому зв'язку наукову цінність та практичне значення має дослідження процесу формування та практичної діяльності польських, українських та єврейських жіночих організацій на теренах Другої Речі Посполитої та їх вплив на процес суверенізації країни, вирішення національних питань.

Окреслене коло питань становить значний інтерес для сучасної історичної науки, оскільки науковці, досліджуючи процес суверенізації Другої Речі Посполитої, недостатньо уваги приділяли зазначеній тематиці. Тому науковий аналіз діяльності польських, українських та єврейських жіночих організацій в контексті суверенізації Польської держави та національно-визвольних змагань поляків, українців і євреїв є важливим та актуальним завданням сучасної історичної науки, адже досвід державотворення, вирішення національних конфліктів буде корисним і повчальним для молодих держав Центрально-Східної Європи, і, зокрема, для сучасної України в умовах українсько-російського конфлікту.

Вивченню окресленого кола питань присвячено ряд праць [1–6], проте проблема діяльності польських, українських і єврейських жіночих організацій на теренах Другої Речі Посполитої 1918–1939 рр. та їх впливу на вирішення національного питання кожної нації не була предметом спеціального дослідження, що актуалізує обрану тему.

Варто зазначити, що у пропонованій статті жіночий рух трактується у його широкому значенні, як діяльність жінок, спрямована на суспільно-політичні зміни не лише жіноцтва, а й усіх категорій соціуму, що дасть можливість виявити основні напрямки їх діяльності, цілі й завдання організацій та їх вплив на соціальні та національні зміни.

Активізація польського жіночого руху розпочалася на рубежі XIX–XX ст., що було пов'язано із суспільно-політичним становищем Польщі, яка перебувала під владою іноземних держав-анексантів, активізацією міжнародного жіночого руху, зростанням самосвідомості жінок, які виокремили свої політичні прагнення і намагалися здійснювати заходи, щоб, згодом, у незалежній країні, позбутися дискримінації за статевою ознакою. Польки брали активну участь у громадському житті, намагалися своєю діяльністю у сфері просвітництва, благодійництва, взаємодопомоги покращити соціальний устрій. На рубежі XIX – XX ст. жінки боролися за права здобувати вищу освіту, отримувати професію, за оплату та охорону праці, на рівні з чоловіками, розширення соціально-економічних та політичних прав. З цією метою, переважно заможні дворянки, які прагнули допомогти співвітчизницям, утворювали організації (Об'єднане товариство поміщиць, Жіноче товариство ощадності, Об'єднання вчительок та ін.), членкині читали лекції, організовували різноманітні курси, відкривали школи, проводили благодійні заходи. Для віруючих жінок таємні католицькі громади проводили навчальні та виховні заходи. Таким чином, в окреслений період жіночий рух мав на меті боротьбу за зрівняння у правах чоловіків і жінок, політичні права, допомогу в професійно-освітній роботі, піднесення самосвідомості жінок, їх перетворення на політичних громадян.

На початку XX ст. жіночий рух у польських землях перейшов на новий етап розвитку, було сформульовано нові завдання і цілі, які диктували зміни в системі міжнародних відносин, що зумовила Перша світова війна. Як уже зазначалося, 11 листопада 1918 р. було відновлено Польську державу – Другу Річ Посполиту. Поряд із першочерговими завданнями інституалізації держави не менш важливими були проблеми соціально-економічного розвитку, створення демократичної системи освіти, ліквідації неграмотності, патріотичного виховання, збереження впливу католицької церкви, боротьби за дотримання прав людини тощо. Незважаючи на зусилля держави, спрямовані на вирішення зазначених завдань, процес перетворень відбувався складно та суперечливо, зокрема у зв'язку з складною економічною ситуацією Польщі на момент здобуття незалежності, слабкістю позицій на міжнародній арені, оскільки кожна із Центральних держав розглядала її як інструмент реалізації власних амбіцій в новій системі міждержавних взаємин.

Значну підтримку в реалізації окреслених державницьких заходів серед населення Другої Речі Посполитої здійснювали жіночі організації, найвідомішими з яких були: "Національна організація жінок", "Об'єднання польських християнських товариств", "Громадське об'єднання жінок, які працюють", "Організація залучення жінок до оборони краю", тощо.

Діяльність "Національної організації жінок" викликає особливу зацікавленість, оскільки її відділи існували і на Волині. Її статут Міністерство внутрішніх справ Польщі затвердило 7 травня 1919 р. Ця організація обстоювала збереження впливу католицької церкви в суспільстві, зміцнення відродженої Польщі, відновлення та пропагування польської культури й традицій, проводила освітню та доброчинну діяльність [5, с. 53].

25 травня 1928 р. у Варшаві "Громадське об'єднання жінок, які працюють" затвердило свій статут, відповідно до якого метою діяльності організації було підтримувати панівне становище поляків (представниці вважали, що саме поляки мають володіти основними важелями впливу на розвиток Другої Речі Посполитої). Водночас ця організація виступала за те, щоб жінкам було забезпечено безпосередній вплив до політичного життя в країні. За сприяння даного об'єднання створювалися опікунські будинки для жінок, відкривалися клуби, читальні, дитячі садки, видавництво листівок і праць, присвячених жіночим справам. На Волині "Громадське об'єднання жінок, які працюють" проводило благодійні заходи з метою допомогти малозабезпеченим дітям, матерям; дітям-сиротам створювали дитячі притулки [8, с. 10]. Одним із напрямів діяльності "Громадського об'єднання жінок, які працюють" було зміцнення нововідновленої державності Польщі.

"Організацію залучення жінок до оборони краю", яка, власне, була парамілітарною, було засновано 1923 р., а 20 травня 1928 р. у Варшаві затверджено її статут. До завдань об'єднання належали фізичне виховання і військове навчання жінок, підготовка інструкторів для військової служби під час війни, створення груп військових інструкторок, які, у випадку військових дій, захищатимуть Батьківщину. Реалізовувались дані цілі за допомогою активної пропаганди власної діяльності, створення осередків на всій території Другої Речі Посполитої, координації їхньої діяльності та фізичного виховання жінок [9]. "Організація залучення жінок до оборони краю" видавала для осередків правила та інструкції, відповідно до програм, які затверджувало Міністерство Військових Справ Польщі, проводила навчання.

"Об'єднання польських жіночих християнських товариств" було засновано у Львові 1913 р. Дана організація здійснювала координацію роботи польських жіночих культурно-освітніх та доброчинних товариств Східної Галичини.

Таким чином, польські жіночі організації дотримувалися принципу титульної нації, підтримували Другу Річ Посполиту, відстоювали інтереси польського жіноцтва, своєю благодійною, освітньою діяльністю забезпечували прихильність національних меншин до Польщі. Ще одним свідченням того, що на польські жіночі організації покладалися відповідальні завдання в справі служіння державі було те, що, окрім членських внесків, фінансування їх діяльності здійснювалося на кошти уряду. Тож, польські жіночі організації, завдяки підтримці з боку держави, сприятливій правовій ситуації, отримали можливість для реалізації своїх завдань, які, окрім боротьби за права жіноцтва, передбачали широкий спектр заходів, щодо підтримки політики Другої Речі Посполитої при вирішенні національного питання та посилення держави.

За умов позбавлення власної державності значну роль в ознайомленні світової громадськості з "українським питанням" відіграли жіночі організації. У складних умовах міжвоєнної Європи, асиміляторської політики польського уряду, вони відстоювали національні інтереси, право самовизначення націй, виступали за встановлення миру. Представниці західноукраїнських теренів уважали себе спадкоємицями традицій довоєнного жіночого руху, що передусім асоціювався з іменем Наталії Кобринської й першими жіночими організаціями, які виникли в Австро-Угорській імперії у 1880–1890-х роках. На теренах Галичини діяла низка жіночих організацій: Жіноча кооператива "Труд" (заснована з ініціативи "Клюбу Русинок" 1902 р.); "Українське народне мистецтво" (жіночий кооператив, перетворений з промислової секції СУ 1922 р.); товариство "Українська захоронка" (також заснова "Клубом Русинок" – 1899 р.); кружок "Рідної школи" ім. Ганни Барвінок; "Порадня матерей" (філія Товариства охорони дітей і опіки над молоддю); Марійське товариство пань (у Львові існували також інші католицькі жіночі організації); Комітет допомоги вдовам і сиротам; товариство "Будучність"; секція студенток при Товаристві прихильників освіти; Спортивний клуб "Стріла", Товариство жінок з вищою освітою та ін. [6, с. 201]. На хвилі національного відродження, з характерними для цієї доби економічним занепадом, неврегульованістю кордонів, група досвідчених галицьких діячок зініціювала оновлення концепції організаційного розвитку українського жіночого руху.

У Галичині й на Волині найбільшим жіночим об'єднанням був "Союз Українок", створений ще 1917 р. внаслідок реорганізації Жіночої Громади. 5 грудня 1926 р. члени цієї організації ухвалили статут, відповідно до якого головною метою об'єднання була суспільна активізація жінок, піднесення їхнього освітнього та фахового рівня, участь жіноцтва у культосвітній та доброчинній діяльності, інтеграція в громадське життя [11, с. 45].

"Союз Українок" дотримувався демократичних принципів, об'єднуючи у своїх лавах представниць усіх верств населення. Як зазначає Марта Богачевська-Хомяк, таким чином було сформовано "унікальну модель громадської організації бездержавного суспільства". Робота велася у чотирьох секціях: релігійно-гуманітарній, просвітно-шкільній, робітничо-промисловій, господарсько-торговельній, які з часом модернізувалася в організаційну, промислову, товариську та міжнародних зв'язків. Для вирішення поточних питань у товаристві створювалися окремі комісії або комітети [6]. Програмно-ідеологічними засадами "Союзу Українок" були національно-державницька ідея та ідея суспільної рівноправності жінок. "Союз Українок" мав триступеневу будову з центральною управою у м. Львові, філіями у містах і містечках та осередками у селах. У міжвоєнний період чисельність організації сягала близько 100 тисяч членів. Очолювали "Союз Українок" Є. Макарушка (1917–1922), К. Гриневичева (1923–1924), М. Білецька (1924–1925), О. Федак-Шепарович (1925–1926), М. Донцова (1926–1927). Упродовж 1928–1939 рр. керівництво

об'єднанням здійснювала Мілена Рудницька, професор Високого педагогічного інституту у Львові, активна діячка Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), депутат УНДО до польського Сейму (1928–1935), яка працювала в його освітній комісії та комісії закордонних справ, одна з найактивніших діячок жіночого руху на Україні. Першочергової ваги вона надавала завданню "національного усвідомлення жіноцтва". М. Рудницька була першою головою "Всесвітнього союзу українок" (створений 1934 р., легітимізований 1937 р.), 1928 р. її було обрано до сейму Другої Речі Посполитої, де захищала принцип рівності статей, права українців як нації. Мілена Рудницька була однією з трьох делегатів до Ліги Націй у січні 1931 р., які домагалися розгляду порушень прав національних меншин, зокрема терору і пацифікації. Будучи делегатом Української парламентської репрезентації під час перебування у Лізі Націй активно захищала інтереси українців.

"Союз Українок" здійснював заходи щодо вироблення стратегії для активного використання політичних прав, наданих офіційним законодавством Другої Речі Посполитої, зміни політичної атмосфери на користь жінок, формування нових типів поведінки, демонстрації для широкого загалу шляхів упровадження оригінальної концепції організаційного розвитку, ідеологічного становлення та реалізації емансипаційних прагнень, розвитку зв'язків з емігрантками та міжнародним жіночим рухом. Діяльність організації характеризувалася проникненням у систему українських суспільно-політичних процесів першої половини XX ст., що виявлялася у протистоянні з польським урядом та різних формах взаємодії з національними політичними течіями, різними за орієнтацією партійними структурами тощо.

Незважаючи на статутні обмеження, "Союз Українок" активно долучався до політичної діяльності. Організація стала своєрідною політичною школою для згуртованого в ній жіноцтва, осередком політичного просвітництва. Рішення політичного характеру, ухвалені "Союзом Українок", зокрема про його позапартійний статус, зумовили неоднозначні взаємини товариства з найвпливовішими в суспільстві партіями – УНДО та УСРП. Незважаючи на суперечливість цих відносин, український жіночий рух відстояв свої позиції, хоч ці партії й спричинилися до політичного відмежування від організації, а в окремі періоди – навіть до послаблення жіночого руху.

"Союз Українок" здобув міжнародне визнання й багато зробив для включення "українського питання" в порядок денний міжнародних форумів у 1920-х – 1930-х рр. Перший вияв політичної активності на міжнародній арені представниці "Союзу Українок" здійснили 1920 р., взявши участь у роботі конгресу "Суфражу", що відбувався в Осло. Варто зауважити, що "Суфраж" було засновано ще 1904 р. і який, об'єднуючи понад 50 національностей, вважався "Жіночим союзом народів". Згодом, у 1923 р. на конгресі у Римі, галицьке жіноцтво прийняли до його членів на "правах вільної нації". Українки знайомили світову громадськість з історією та діяльністю українського жіночого руху, під час з'їздів і зустрічей проводили активну національно-інформативну роботу. 10–17 липня 1921 р. союзянки взяли участь у роботі третього Міжнародного жіночого конгресу, який відбувався у Відні. Під час його засідань українські представниці порушували питання загальнонаціонального значення – погромів в Україні, насильної окупації західноукраїнських земель. Питання політичного становища Галичини, актуальних національних проблем, голодомору 1932–1933 рр. українки підіймали і на наступних жіночих конгресах, привертаючи увагу світової громадськості.

У 1930-х роках, під впливом тоталітарних настроїв, ставлення до національних меншин, зокрема у Другій Речі Посполитій, погіршилося. У польській ментальності панувала думка, що землі на схід, де проживають

українці, постійно були власне польськими, де споконвіків проживали поляки. Право українців творити власну державу навіть не обговорювалося. Польський уряд ввів в оману міжнародну спільноту, перед якою зобов'язався надати широкі права національним меншинам, цим самим вияви свої демократичні починання лише на папері, але, на жаль, не втілені в життя. До українців примусово застосовувалися заходи ополячення, вівся всебічний тиск на все українське, закривалися українські школи, відбувалися заходи навернення до католицизму, утискалися православні храми [7, с. 342–343]. Нівелювалися також, проголошені Основним Законом та іншими документами, свободи і права національних меншин, громадські права жіноцтва також, здебільшого, мали декларативний характер. Українські жіночі організації провели ряд заходів з приводу подій у радянській Україні і становища українців у складі Другої Речі Посполитої, що викликало резонанс серед світової громадськості. Таким чином, у міжвоєнний період український жіночий рух виступав на міжнародній арені, відстоюючи національні інтереси, формуючи позитивну думку світової спільноти щодо прав українців на власну суверенну державу.

Незважаючи на поразку державницьких прагнень українців, в історії українського жіночого руху "Союз Українок" відіграв важливу роль. Він посприяв формуванню свідомого жіноцтва, яке стало організатором і активним діячем громадсько-політичного життя, перетворилося на вагомий чинник міжнародної політики. 6 травня 1938 р. польська влада вдруге заборонила діяльність "Союзу Українок". Згідно із документом, який слугував підставою для ліквідації жіночого товариства польською адміністрацією, організацію фактично було визнано політичною, котра діяла на безпартійній національній платформі. На підставі конфіскованих примірників жіночих періодичних видань, зокрема часопису "Жінка", "Союз Українок" звинувачували у втручанні у внутрішню політику держави, пропаганді ненависті до польського суспільства, поширенні гасел націоналізму й сепаратизму [6]. У часописі "Свобода" (1938) заборону органгізації було потрактовано як іще один важкий удар по українській справі, як продовження польсько-української боротьби.

З ініціативи провідних діячок забороненого "Союзу Українок", у липні 1938 р., було утворено нову жіночу організацію "Дружина княгині Ольги", яка діяла до встановлення на Західноукраїнських землях радянського режиму. Її діяльність не обмежувалася конкретною територією, а відтак могла розгортатися не тільки в Галичині (разом із Лемківщиною), а й на всіх українських землях Польщі (Волинь, Холмщина, Полісся). У роботі "Дружина княгині Ольги" опиралася на досвід демократичної практики "Союзу Українок", і, за задумом її творців, мала стати не масовою, а радше елітарною організацією.

Згодом, під тиском українського жіноцтва та підтримці міжнародних об'єднань, Міністерство внутрішніх справ, визнаючи слушність аргументів управи "Союзу Українок" щодо безпідставної заборони товариства, скасувало своє рішення та дозволило відновити його статутну діяльність. У цей період обидві організації розмежували компетенції: "Союз Українок" обмежився культурно-освітніми справами, а "Дружина княгині Ольги" перейняла на себе суспільно-політичну діяльність [6].

Український жіночий рух міжвоєнного періоду 1920–1930-х років на теренах Західної України, в межах тогочасної ІІ Речі Посполитої, залишив чимало яскравих прикладів успішної суспільно-політичної активності українок. Жіноча активність в Україні, на всіх етапах свого розвитку, перебувала під значним впливом західноєвропейського руху, проте мала особливості, зумовлені специфічним бездержавним становищем української нації. Цей чинник визначальний у формуванні зв'язку між жіночим рухом і національно-визвольними зусиллями. Історична ретроспектива переконливо свідчить, що

український жіночий рух був дієвим чинником соціальних трансформацій, динамічно розвиваючись, впливаючи на всі сфери українського буття, розбудовував потужну інфраструктуру, ставив перед собою суспільно значущі цілі й втілював їх на практиці. Великим досягненням українок було представництво у польському сеймі та сенаті впродовж двох виборчих каденцій 1928 і 1930 років. Саме вибори продемонстрували, що суспільство готове сприйняти жінок у політиці.

Загалом, упродовж 1919–1939 рр. у польському парламенті працювало майже 50 жінок. М. Рудницька та О. Кисілевська підтримані на виборах УНДО. У парламенті ці громадсько-політичні діячки входили до Української парламентарної репрезентації (УПР), яка існувала як Український клуб і складалася з прихильників УНДО. Загалом в українському суспільстві М. Рудницька і О. Кисілевська були дуже популярні та користувалися великою довірою. Незважаючи на складнощі, які виникали в польському парламенті під час оборони прав українців, обидві діячки завжди залишалися послідовними і наполегливими. Жіноча репрезентація в міжнародному жіночому русі мала соборний характер. Разом з еміграційними жіночими товариствами "Союз Українок" фактично виконував функції національного представництва в Європі. Солідаризуючись із протестами краян проти розчленування етнічних земель, за значної підтримки Західноукраїнського товариства Ліги Націй (заснованого у 1921 р.), українки зосереджувалися і на питаннях врегулювання державно-правового статусу Східної Галичини. На міжнародних жіночих форумах вони формували позитивну думку світової громадськості щодо прав України на державну незалежність.

На відміну від інших національних меншин, жінки-єврейки до 1927 р. позбавлені виборчого права, проте така дискримінація не завадила їм займати активну громадянську позицію, та, опираючись на Конституцію Польщі, брати активну участь у створенні національних товариств. 1920-ті рр. були знаковими в історії євреїв Східної Європи. Це час активного розвитку сіоністського руху, який охопив значну частину єврейської громадськості, зокрема молоді, та мав за мету відродити єврейську державу в Палестині [12, с. 16]. Широкий спектр єврейських жіночих організацій дозволяє згрупувати їх за напрямками діяльності на культурно-освітні, благодійні та спортивні. З-поміж єврейських жіночих організацій протягом досліджуваного періоду на території Другої Речі Посполитої найвідомішими були "Спілка єврейських жінок" та "Жіноча міжнародна сіоністська організація". У єврейських жіночих організаціях значну увагу приділяли опіці сиріт, незаможних і хворих. Прикладом цього є діяльність "Спілки єврейських жінок". Схожу роботу проводило "Товариство опіки над єврейськими сиротами і покинутими дітьми на Волині", яке не було суто жіночим: за статутом, учасником товариства міг стати кожен повнолітній єврей.

Статутні документи "Спілки єврейських жінок" було зареєстровано владою 30 серпня 1927 р. у Варшаві [13, s. 149]. Статут визначав, що метою діяльності Спілки є розвиток національної культури, захист прав жінок, національних, економічних та професійних інтересів її членів, а також опіка над дітьми. Основним завданням організації визначалася допомога емігрантам, які виїжджають до Палестини. Для досягнення означених цілей "Спілка єврейських жінок" мала намір проводити конференції, створювати бібліотеки, читальні, надавати медичну, правову допомогу її учасницям, видавати брошури, листівки [14]. "Союз єврейських жінок" існував у багатьох містах і містечках Західної України. 23 січня 1925 р. єврейські жінки звернулися до старости Львова з проханням дозволити діяльність осередку "Союзу єврейських жінок". Окремо діяв відділ Союзу в м. Рівне, який створено також 1925 р. "Міжнародна жіноча сіоністська організація" діяла в сфері соціального забезпечення єврейської

громади, прагнула поліпшити становище жінок в Агудас Ісраель (термін, який використовували євреї до створення 1948 р. їхньої національної держави) та країнах проживання, зростання їхньої освіченості. Історія цієї організації розпочалася 7 липня 1920 р. у Великій Британії. Протягом 1920–1930-х рр. було створено широку мережу відділів "Союзу єврейських жінок" у всій Європі, зокрема у Польщі. Один з них існував і в Рівному, що підтверджується списками легальних організацій та союзів, які діяли на території Рівненського повіту 1925 р. [15, с. 1]. Діяв такий відділ і в Луцьку [16, с. 286]. Активно працював осередок "Союзу єврейських жінок" у Львові. Львівська організація поділялася на секції опіки над молоддю в Палестині та Галичині, пропаганди та організації інформування, культури та спорту.

"Коло єврейських жінок" – організація жінок-єврейок, яка діяла ще до початку Першої світової війни і об'єднувала у своїх лавах винятково інтелігенцію. У 1935 р. у своєму статуті це об'єднання задекларувало аполітичність організації та визначило її цілі – сприяння підвищенню освітнього рівня та культури жінок та їх співпраці. З цією метою створювалися осередки самоосвіти, відкривалися притулки для дівчат-сиріт, опікунські центри для дітей працюючих матерів. Антиєврейські погроми, поширення антисемітизму у Другій Речі Посполитій, агітація сіоністів спричинили виїзд євреїв до Палестини, де вони мали намір відродити свою національну державу. Найактивніше це завдання реалізував "Союз єврейських жінок".

Поширеним явищем громадсько-політичного життя євреїв у Другій Речі Посполитій була участь жіноцтва у спортивних товариствах, котрі вважали фізичне здоров'я нації запорукою успіху у відродження власної держави. У міжвоєнний період найбільшою популярністю користувалося єврейське гімнастично-спортивне товариство "Makkabi".

У 1930-х рр. становище єврейського населення, як і інших народностей, що проживали у Другій Речі Посполитій погіршується, зокрема під впливом загострення міжнаціональних взаємин на тлі світової економічної кризи. На зібраннях єврейського жіноцтва проти переслідування учасниці виголошували промови про недопустимість переслідування євреїв, зокрема д-р Стефанія Біелерувана зазначила: "Євреї гинули за свою польську Вітчизну, тепер вона має їм допомогти". Наприкінці 1930-х рр. єврейські жіночі організації не стояли осторонь підготовки на випадок війни, зокрема "Союз єврейських жінок" у 1939 р. створив курси протиповітряної оборони; жінок навчали правилам надання першої медичної допомоги, опіки над дітьми та організації праці в умовах військового часу.

Таким чином, єврейські жіночі організації стали суттєвою складовою громадянського суспільства Другої Речі Посполитої. Об'єднання сприяли емансипації жіноцтва, зосередили зусилля членкинь на роз'ясненні актуальних завдань, що поставали перед євреями, як однією з чисельних національних меншин у Польщі. Окрім того, сіоністські організації жіноцтва суттєво долучилися до боротьби за відродження національної держави в Ерец-Ісраель.

Отже, і польські, і українські, і єврейські жіночі організації, окрім завдань емансипації жінки, рівноправності громадян, незалежно від статі, походження, релігійної приналежності, відстоювали національні інтереси і прагнення побудови національної державності. Польки домагалися зміцнення Другої Речі Посполитої. Співпрацюючи з урядом, польські жіночі організації підіймали національну свідомість поляків – титульної нації, популяризували "польське питання" і залучалися підтримкою населення для захисту країни, вирішення територіальних суперечок.

Українки прагнули сприяти розвитку національної самобутності українців, боролися за державну незалежність і соборність України. Для вирішення зазначених питань українські жіночі організації активно співпрацювали з

міжнародним жіночим рухом, підтримували тісні зв'язки з українцями-емігрантами, привертали увагу світової громадськості до подій, що відбувалися на теренах Української держави. Через активну громадсько-політичну позицію українські жіночі організації часто потерпали від утисків поляків, проте це не завадило українкам вершити "українську справу", перетворитися на самостійний чинник міжнародної політики.

Єврейки у міжвоєнний період також сповідували державницькі позиції, проте вони прагнули відродити єврейську державу в Палестині. З цією метою, зокрема "Жіноча міжнародна сіоністська організація" вживала заходів для надання матеріальної допомоги єврейській молоді в Палестині, підтримки бажаючих виїхати на Близький Схід задля відродження національної держави.

Таким чином, робота всіх згаданих жіночих організацій, незважаючи на національну приналежність була спрямована на реалізацію тотожних цілей – емансипацію жінки. Водночас усвідомлення національних пріоритетів зводило ті лінії розмежування на "своїх" і "чужих", котрі, залежно від статусу націй у Другій Речі Посполитій, а також завдань, що диктувалися національними пріоритетами, визначали "лінії" диференціації іншостей. У суспільно-політичних реаліях міжвоєнного періоду вони виявилися настільки нездоланними, що роз'єднали одну з соціальних груп – жіноцтво – на "своїх" і "чужих" за критеріями національності й віросповідання.

Список використаних джерел

1. *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 2. *Левчук І.* Формування та діяльність українських, польських та єврейських жіночих організацій у Другій Речі Посполитій [Електронний ресурс] / І. С. Левчук // Режим доступу: http://www.history-pages.kpi.ua>39_9_Levchuk. 3. *Левчук І.* Єврейські жіночі організації в суспільно-політичному житті Другої Речі Посполитої / І. С. Левчук // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. №2/2016. – С.152–159. 4. *Starzyński S.* Konstytucja Państwa Polskiego / Starzyński S. – Lwów, 1921. – T. II. – 317 s. 5. *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст: типологія та європейський культурно-історичний контекст / Маланчук-Рибак О. – Чернівці: Книги-XXI, 2006. – 499 с. 97. 6. *Дядюк М.* Українські жінки в горнилі модернізації / М. Дядюк. – Х.: КСД, 2017. – 304 с. 7. *Алексієвець Л. М.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 8. *Статут* Громадянського об'єднання працюючих жінок. – ДАРО, ф. Статути, інв. № 142. 9. *Статут* організації Пристосування жінок до оборони краю. – ДАРО, ф. Стату- ти, інв. № 88. 10. *Гавришко М.* Галицькі феміністки 1930-х: нацистське "Кухня-Церква-Діти" не для нас : [Електронний ресурс] / М. Гавришко // Історична правда. – 2010, 29 грудня. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/29/11244/ 11. *Доброчинська В.* Жіночий рух на Волині у 20–30-ті рр. XX ст. / В. Доброчинська // Історія очима молодих дослідників: Матеріали регіон. наук.-практ. конференції молодих вчених, аспірантів, здобувачів, магістрантів РДГУ. – Рівне, 2006. – Вип. 1. – С. 45–53. 12. *Козерод О.* Єврейські жінки України у сіоністському русі: 1921–1929 рр. / О. Козерод // Грані. – № 3 (77). – Дніпропетровськ: Дніпропетровський нац. ун-т, Центр соц.-політ. досліджень, 2011. – С. 16–21. 13. *Czajkowski T.* Związek Kobiet Żydowskich i Ochronka-Przyhodnia "Ognisko" / T. Czajkowski // Scriptores. – 2003. – № 2. – S. 149–152. 14. *Статут* Жіночої міжнародної сіоністської організації Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Статути, інв. № 25. 15. *Ровенское* поветовое староство. Списки обществ и союзов, действующих на территории Ровенского повета. 29 октября 1924 г. – 2 мая 1928 г. – ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1081, с. 1–4. 16. *Прокуратура* Ровенского окружного суда. Огляди Волинського воєводського уп- равління про діяльність політичних партій і спілок на території воєводства. 9 лютого 1934 р. – 29 грудня 1934 р. – ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 69, с. 1–308.

Оксана Парнета

ЖЕНСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ВО ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ (1918–1939)

В статье исследована деятельность женских организаций на территории Второй Речи Посполитой в контексте суверенизации Польского государства и национально-освободительной борьбы поляков, украинцев и евреев (1918–1939).

Ключевые слова: женские организации, Вторая Речь Посполитая, национальные меньшинства, устав.

Oksana Parneta

WOMEN`S ORGANIZATIONS IN THE SECOND POLISH REPUBLIC (1918–1939)

The paper investigates the activities of women`s organizations on the territory of the Second Polish Republic in the context of the sovereignty of Polish state and the national liberation struggle of Poles, Ukrainians and Jews (1918–1939 pp.)

Keywords: women`s organizations, Second Polish Republic, national minorities, regulations.

УДК 94 (438)

Andrzej Antoni Wawryniuk

POGRANICZE KORONY I LITWY W OKRESIE KSZTAŁTOWANIA SIĘ DWUJEDYNEGO PAŃSTWA

Obszary przygraniczne najczęściej są terenami co do których roszczą sobie prawo oba sąsiadujące ze sobą państwa. Historia ostatnich kilkuset lat wskazuje, że zawierane traktaty, umowy graniczne czy porozumienia nie były pewnymi gwarancjami utrzymania wytyczonych granic. Spór o jak najkorzystniejszy ich przebieg dominował w polityce zagranicznej, który często przeistaczał się w otwarty konflikt zbrojny. Początki dobrosąsiedzkich stosunków Korony i Litwy formalnie datują się od podpisania w 1385 r. Unii w Krewie. Mówiło się w wówczas o kształtowaniu się tak zwanego dwujedynego państwa.

Kluczowe słowa: pogranicze, Litwa, Polska, unia, państwo, umowy międzypaństwowe.

Problem kształtowania się wspólnego państwa Polski i Litwy jest na tyle interesujący, że jego tematyka zawsze będzie aktualna. Z jednej strony zagrożenie Koronie przez Krzyżaków, a z drugiej stroni niewielkie, tworzące się państwo miało wspólnego wroga, z którym musiało się uporać. Ciekawostką tamtych czasów jest między innymi i to, że w imię dobrze pojętego patriotyzmu, zawierane były monarsze związki małżeńskie, które miały być gwarantem wspólnych działań zarówno w czasie pokoju, jak i na wypadek wojny.

Jedną z ostatnich publikacji poruszającej prezentowany temat jest monografia napisana przez czterech autorów. Są to: A. Edintas, A. Bumblauskas, A. Kulakauskas, M. Tomašaitis, *Historia Litwy*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Republiki Litewskiej, Wilno 2013; tekst Andrzeja Gila *Rusini w Rzeczypospolitej Wielu Narodów i ich obecność w tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego – problem historyczny czy czynnik tworzący współczesność,* w: Projekt: *Historia a teraźniejszość. Dziedzictwo Rzeczpospolitej Obojga Narodów a aktualne stosunki polsko-litewskie*, seminarium II – Lublin 15–16 grudnia 2012, a także pozycja J. Maroszka, *Przewodnik historyczo-turystyczny po dziedzictwie kulturowym pogranicza Polska – Litwa – Kaliningrad*, Białystok 2007.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest skrótowe ukazanie tworzenia się dwujedynego państw – Korony i Litwy. Początki tego procesu są zbyt mało znane i właśnie z tego względu postanowiono na ich opracowanie.

Położenie geopolityczne Litwy było od najdawniejszych czasów postrzegane było jako bardzo korzystne z wielu względów. Jednym z nich były szlaki handlowe prowadzące przez ten kraj między Europa Zachodnią i Wschodnią. Współcześni historycy litewscy zauważają, że właśnie przez Litwę Niemcy szli na wschód, zaś Rosjanie na zachód tłumacząc to faktem, że była to najkrótsza droga pomiędzy tymi państwami [1, s. 12].

Przywołani już autorzy we wstępnie do *Historii Litwy* napisali między innymi: “Jeżeli cecha charakterystyczna Szwajcarii są wysokie góry, Włoch – dzieła sztuki, Finlandii – jeziora, Litwę należy określić jako kraj, w którym bardzo niebezpiecznie jest mieszkać małemu narodowi” [1, s. 12].

Antoni Prochaska, autor dziejów księcia Witolda, opisując XIII-wieczne państwo litewskie napisał, że był to ostatni pogański lud Europy, którego terytorium rozciągało

się od Połagi[1], do czarnomorskich stepów, a następnie od Mazowsza do źródeł Oki [2, s. 3]. Mieszkańcy tak olbrzymiego terytorium to przede wszystkim plemiona litewskie i ruskie. Nic więc dziwnego, że począwszy od Gedymina, jego władcy tytułowali się wielkimi książętami Litwinów i Rusi.

Należy dodać, że historiografia litewska podaje, iż właśnie w XIII w. powstało państwo o nazwie Wielkie Księstwo Litewskie, jego pierwszym władcą został Mendog, który został nawet ochrzczony, a w 1253 r. został nawet królem. Jak jednak zaznacza się przytoczony fakt pozostał jedynie epizodem historycznym [1, s, 17]. Wspomnianemu wyżej Mendogowi Litwa zawdzięcza połączenie wielu istniejących wówczas oddzielnie księstw w jedno państwo [3, s. 6].

Wielu znawców przedmiotu dzieli ówczesną Litwę na dwie części. Pierwszą z nich, zamieszkała w większości przez ludność litewską, obejmująca Żmudź, Podlasie i Polesie to późniejsze dwa województwa: wileńskie i trockie z Wilnem jako siedzibą książęcą. Natomiast drugą część państwa tworzyły drobne księstwa jak na przykład leżące nad Oką oraz większe – jak wówczas określano, księstwo: połockie, witebskie, czernichowskie, kijowskie, wołyńskie i ziemia podolska. Tę część ówczesnej Litwy zamieszkiwały plemiona ruskie, wyznające chrześcijaństwo wschodnie – w dzisiejszym zrozumieniu – prawosławie.

Autor jednego z ważniejszych prac dziewiętnastowiecznych napisał, że kultura Litwy stała na bardzo niskim poziomie. “Przywileje, nadane Litwinom przez Jagiełłę i późniejszych ich władców, świadczą, że nie mieli oni żadnych praw, nie tylko politycznych, ale bodaj nawet ogólnoludzkich. Wszyscy oni od najmożniejszego pana, byli niewolnikami wielkiego księcia, stanowili jego własność. (…) Litwin nie miał prawa własności – wszystko, co posiadał, mógł mu wielki książę w każdej chwili zabrać; nie mógł Litwin wydawać za mąż swoich córek i sióstr bez zezwolenia wielkiego księcia. (…) Ten wielki książę, pan absolutny mógł bojara i wielkiego pana litewskiego, razem z jego ziemia, z rodziną i ze sługami darować, komu chciał” [3, s. 9].

Krzyżacy, potęga militarna tamtych czasów, uważali Litwę za kraj barbarzyński, traktując jej mieszkańców jako całość i nie przyjmując faktu, że wschodnia część państwa przyjęła chrześcijaństwo ponad trzysta lat temu.

Głównym zajęciem ludności było oczywiście rolnictwo, bartnictwo i zbieractwo. Pierwszym z nich zajmowano się w wykarczowanych częściach puszczy i obszar ten był bardziej zaludniony od pozostałej części kraju. Pomimo tego w źródłach znajduje się zapis, że “dostojnik krzyżacki notuje od Dniepru do Briańska nad Desną puszczę, przez którą dni siedemnaście iść musiano, a tylko trzy noclegi odbywano pod strzechą” [2, s. 4]. Jest też i inny opis: “inny podróżnik, dyplomata, jadący z Dynaburga w kierunku do stolicy Litwy, tuż za Dzwiną, przez całe dwie doby nie natrafia ani na jedną ludzka sadybę” [2, s. 4].

Można też, biorąc za podstawę krzyżackie opisy wykonywane dla celów wojskowych, mam tu na myśli tak zwane drogowskazy (Wegeberichte) przyjąć, że tuż za długim pasem lesistym oddzielającym Prusy od Litwy na całej długości, a “w niektórych miejscach na pięć mil szerokim, zaczyna się kraj tak na Żmudzi jak też w Aukstecji, czyli Litwie właściwej, dość ludny i rozwinięty w kulturze rolnej” [2, s. 4].

Ponadto Krzyżacy w swych zapisach zwracają uwagę na chów koni nad Mingą i okolicach Kowna, chów bydła w bielskim, kulturę zbożową w okolicach Wilna i Wiłkomierza. Dodają też, że co kilka mil istniały na tych ziemiach folwarki wielkoksiążęce, nazywanymi dworami króla, co w istocie było dowodem na rozwinięta już gospodarkę rolną, w tym także folwarczną.

Pomimo powyższej oceny, jeden z autorów zauważył, iż “wiele wiarygodnych świadectw wskazuje, że kultura ogólna na Litwie była na niskim stopniu rozwoju.

---

* Miasto nad Morzem Bałtyckim.

Objawy jak palenie jeńców wojennych bogom w ofierze, jak srogie kary rozbicia na kole (…) jak zaprzedanie złodzieja rodziny w niewolę, zabobonność, (czy) wysuwania jelit aplikowane na jeńcach (…), to wszystko dowody, że stopień cywilizacji Litwy ówczesnej pozostawał wiele do życzenia" [2, s. 6].

Inny z akapitów cytowanego autora mówiących o Litwinach, potwierdza, że "mieli oni wiele dobrych i pięknych stron, jak gościnność i ludzkość, niekiedy idąca za daleko, (…) byli weseli i ochotni do wojen i do znoszenia trudów wojennych, wiernymi swoim wodzom i mężnymi w bojach, umieli spełniać rozkazy w uległości i posłuszeństwie" [2, s. 6].

Dzięki tym cechom ludności, władycy Litwy podbijali sąsiednie księstwa ruskie, a za Olgierda opanowali też Kijowszczyznę. Między innymi wymienione zdobycze wojenne zachęcały Litwinów do dalszych walk i najazdów nie tylko na Ruś, ale i na Polskę. W walce też nastąpiło pierwsze zetknięcie dwu zbratanych w wiekach późniejszych narodów – polskiego i litewskiego. W takich to właśnie okolicznościach powstały zaczątki państwowej organizacji Litwy.

Na problemy związane z pozyskanymi w wyniku podbojów terytoriów i zamieszkujących je między innymi kulturowo ruskich poddanych, którzy kontrolowali handel i rzemiosło zwraca uwagę prof. Andrzej Gil pisząc: "Etniczna litewskość egzystowała raczej na peryferiach, tak przestrzennych, jak i kulturowych. Żmudź, matecznik litewskości, był terenem przetargowym między Księstwem a Zakonem Krzyżackim i jako taka nie odgrywała w tej epoce większej roli. Można zatem przyjąć, opierając się na realiach epoki rozwiniętego średniowiecza, że Wielkie Księstwo Litewskie w XIV wieku było w zasadzie państwem ruskim z pogańską, litewską elitą, i to raczej militarną, bo nie ekonomiczną czy intelektualną" [4, s. 4].

Trudno nie zgodzić się z autorem, jeżeli weźmie się pod uwagę, że w XIV wiecznym Wielkim Księstwie Litewski (WKL) nie było jeszcze szkół, a państwo jako takie nie miało własnego języka. Nic więc dziwnego, że konglomerat wielu narodowości stwarzał niepowtarzalną mozaikę kulturową, ale nie stanowił o jego mocarstwowości, a wręcz przeciwnie WKL stawało się łatwym łupem dla potencjalnych wrogów. Należy jeszcze zauważyć, że Litwini nie mieli alternatywy w poszukiwaniu sprzymierzeńca. Naturalnym ich partnerem politycznym i wojskowym była wówczas jedynie Polska.

Ostateczna organizacja państwa litewskiego nastąpiła w sytuacji grożącej jej zagłady, która poczęła zagrażać im od północy i zachody ze strony Zakonu Krzyżackiego, osiadłego w Prusach i Inflantach, który pod pozorem nawracania pogańskich Litwinów, podejmował wielokrotnie próbę podboju Litwy. Niebezpieczeństwo to, grożące również chrześcijańskiej przecież Polsce, zbliżyło do siebie oba zagrożone państwa. Należy jednak w tym miejscu dodać, że Litwa w dalszym ciągu dokonywała najazdów na Polskę. Mam tu na myśli wyprawy w głąb naszego terytorium, które miały miejsce w drugiej połowie XIII w. sięgające po Lublin (1250 i 1282), Sandomierz (1282), Łęczycę (1277, 1294), czy też wyprawy wojenne w XIV już wieku. Mam tu na myśli najazdy na: ziemię dobrzyńską w 1302 r., Sieradzkie i Kaliskie w 1306 r., Mazowsze w 1336 r. i 1368 r. czy wyprawy na księstwa: włodzimierskie, bełskie i chełmskie w 1370 r. ale należy także zauważyć, że w trakcie tych przecież wojennych wypraw Litwini nawiązywali przyjazne stosunki przede wszystkim z książętami mazowieckimi.

W tym też czasie biorąc pod uwagę grożące niebezpieczeństwo ze strony Zakonu, centrum państwa litewskiego – Ziemia Wileńska – staje się najbezpieczniejsza wówczas część Litwy. Na marginesie można dodać, że pozostawała ona swoistym sercem kraju aż do upadku polsko-litewskiej Rzeczypospolitej w końcu XVIII wieku [5, s. 10–15].

Powracając do głównego wątku dodajmy, że ciężkie walki obronne, które prowadziła Litwa z Zakonem Krzyżackim nie zahamowały jej wypraw zmierzających

do podboju Rusi. Można tu wymienić wielkiego księcia Gedymina, a po nim Olgierda, którzy docierając coraz dalej w głąb ziem ruskich podporządkowywali je swojej władzy. W trakcie tych wypraw Litwinie nie napotykali na silniejsze opory ze strony rozdrobnionych księstw ruskich. Natomiast na Rusi południowej ich interesy pokrywały się z interesami polskimi. Ostra rywalizacja czternastowieczna dotyczyła przede wszystkim Wołynia i Podola. Brak ostatecznego rozstrzygnięcia militarnego, przemawiał za koniecznością ułożenia zgodnego współżycia pomiędzy – jak to można określić – jeszcze rywalami. Wyrazem tego były przyjazne stosunki Gedymina z Łokietkiem, a w czasach późniejszych zawarty w 1341 r. traktat przyjaźni, na mocy którego przeprowadzony został podział wpływów między Polską i Litwą na południowej Rusi [5, s. 11].

Ostatecznie jednak o zbliżeniu polsko-litewskim zdecydowało wspólne zagrożenie bytów narodowych ze strony Zakonu Krzyżackiego, co szczególnie nasiliło się w XIV wieku. Wyprawy te zwane wówczas były rejzami. To przede wszystkim one skłoniły Wielkiego Księcia Jagiełłę do ubiegania się o tron polski poprzez poślubienie ówczesnej królowej polskiej Jadwigi.

Należy w tym miejscu wyjaśnić, że wraz ze śmiercią Kazimierza Wielkiego (5 listopada 1370 r.) i braku męskiego potomstwa, wygasła dynastia piastowska. Nieco wcześniej Kazimierz oddał Polskę synowi swej siostry Elżbiety, królowi węgierskiemu Ludwikowi, który zmarł w 1382 r., pozostawiając oba królestwa dwóm córkom Marii i Jadwidze. Obie zaręczone – Maria z Zygmuntem, margrabią brandenburskim, późniejszym cesarzem [3, s. 3], a druga – Jadwiga z Wilhelmem, księciem rakuskim, z którym 15 marca 1378 r. prymas Węgier na znak zaręczyn związał ich stułą przed ołtarzem. Oboje mieli wówczas po 7 lat [6, s. 18]. Jak wiadomo do przyobiecanego wówczas małżeństwa nie doszło, a w 1383 r. rozstrzygnięta została sukcesja tronu polskiego i właśnie wówczas, królowa Elżbieta, matka Jadwigi, zwalniając polskich możnowładców od przysięgi, którą złożyli na wierność jej siostry Marii, przeznaczyła młodszą z nich na tron Kazimierza Wielkiego, zobowiązując się jednocześnie, że przyśle ją z Węgier do Polski za trzy lata [6, s. 15]. Oprócz Wilhelma, pretendentem do ręki Jadwigi był też Ziemowit, książę mazowiecki [3, s. 4] czy Władysław, książę opolski [3, s. 4]. Ówczesna sytuacja polityczna sprawiła jednak, że do zamążpójścia z żadnym z nich nie doszło i już w 1384 r. na Wawelu została ona koronowana, a tym samym stała się królową Polski.

Należy w tym miejscu przywołać mało znany fakt, o desperackich poczynaniach wymienionego wcześniej Wilhelma, wciąż aktualnego narzeczonego Jadwigi. Otóż miał on w Krakowie swoich zwolenników, na czele których stał między innymi Gniewosz z Dalewic, podkomorzy krakowski i to na jego wezwanie przybył on do stolicy – jak opisywano "z wielkim pocztem i skarbami dla jednania sobie stronników. Aczkolwiek kasztelan i wielkorządca krakowski Dobiesław z Kurozwęk na zamek go nie wpuścił, to nie mógł jednakże, wobec wyraźnej woli Jadwigi, zabronić mu przebywania w mieście. Wilhelm osiadł w klasztorze franciszkanów gdzie urządzał przyjęcia i tańce w refektarzu, na które Jadwiga stale uczęszczała. To zbliżenie się z narzeczonym miało następstwem, że zbrzydziła sobie Jagiełłę i siłą czy potajemnie zamierzała ostatecznie połączyć się z Wilhelmem. Gdy pilnujący jej panowie nie chcieli jej raz z zamku wypuścić, porwała siekierę, chcąc bramę wyrąbać, i tylko wymowa najpoważniejszych z panów, podskarbiego Dymitra z Goraja, zaledwie zdołała ją od tego kroku odwrócić" [3, s. 14, 15].

Z cytowanego źródła wynika, że nawet po sejmie walnym, który się odbył 2 lutego 1386 r. w Lublinie i w trakcie przejazdu Jagiełły do Krakowa, bawił tam jeszcze Wilhelm, który za wszelką cenę chciał pojąć za żonę niewiastę, którą darzył szczerym uczuciem.

Z powyższych argumentów wynika, że królowa Jadwiga niechętnie widziała się w roli żony Jagiełły, Wielkiego Księcia Litewskiego. Zmuszona do poświecenia swojej

niespełnionej miłości, wyszła za mąż za wskazanego jej przez panów polskich mężczyznę, z którym – przynajmniej do momentu zaślubin – zapewne nie łączyły ją żadne uczucia. Była to po prostu z jej strony ofiara złożona w imię wyższych celów. Podkreślić należy, że przytoczone cytaty dowodzą, iż Jadwiga wcale nie zabiegała o zamążpójście z Jagiełłą, a było wręcz odwrotnie. Można dziś z dużą dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, że gdyby nie swego rodzaju posłuszeństwo Jadwigi, byt polityczny ówczesnej Polski i Litwy byłby poważnie zagrożony.

Warto w tym momencie wyjaśnić wiek królowej w dniu zaślubin. Otóż są w tej kwestii kilkuletnie rozbieżności. Długosz podaje, że miała ona 15 lat. Za nim wiek królowej powielił także Karol Szajnocha, autor opracowania *Jadwiga i Jagiełło 1374–1413*, natomiast nowsze badania podają, że przyszła królowa Polski przybyła do naszego kraju w lutym 1374 r. mając zaledwie dziesięć lat. Do zamążpójścia doszło więc, gdy Jadwiga miała dwanaście lat. Dlatego też wszelkie pertraktacje związane z zamążpójściem były uzgadniane z jej matką, królową węgierską Elżbietą Bośniaczką [7, s. 19]. Takie postępowanie było to w średniowieczu zjawisko normalne, ponieważ w tym czasie wszystkie księżniczki wychodziły za mąż z woli rodziców lub opiekunów, zaręczone niejednokrotnie po kilka razy i nie pytane o zgodę. Decydował bowiem układ stosunków politycznych i racja stanu. W zaistniałej więc sytuacji Jadwiga nie miała wyjścia i decydując o swoim przyszłym losie, tak naprawdę opowiedziała się za chrystianizacją Litwy i o jej połączeniu z Polską nie wiedząc że takie decyzje zapadły znacznie wcześniej bez jej woli. Dodajmy też, że Jagiełło, dwukrotnie był już żonaty, a w 1386 r. miał 35 lat.

Ruiny zamku w Krewie, miejscu podpisana unii Polski i Litwy w 1395 r.
Źródło: http://kresowiacy.com/2014/03/zamek-w-krewie-warownia-jagielly/, data pobrania (10 III 2014)

Powracając do starań wielkiego księcia o rękę królowej Polski, odnotować należy, że zabiegi litewskiego władcy zostały przyjęte przychylnie i w 1386 r. w Wołkowysku zawarty został układ następującej treści: “My Wołodko, starosta lubelski, Piotr Szafraniec, podstoli krakowski, Mikołaj, kasztelan zawiechijski i Krystyn, dzierżawca kazimierski oznajmiamy wszem wobec… iż 11 stycznia 1386 roku przybyliśmy do niezwyciężonego księcia Jagiełły, z Bożej łaski najwyższego księcia Litwinów i dziedzica Rusi, w poselstwie od szlachty i dostojników tak wyższych jak i niższych oraz całej społeczności Królestwa Polskiego… i na podstawie listów uwierzytelniających… ułożyliśmy ostateczne warunki z wspomnianym wielkim księciem Jagiełłą i tak zawarliśmy układ: iż wybraliśmy i przyjęliśmy go za pana i króla Królestwa Polskiego i pana naszego i daliśmy mu z warunkiem małżeństwa jako prawą małżonkę najjaśniejszą Jadwigę, dostojna i przyrodzoną królową Polską… Przyrzekamy też i oświadczamy, że stosownie do pełnomocnictw naszego poselstwa to

nasze zarządzenie, postanowienie i układ … będą uznane i zachowane wdzięcznie i niezmiennie przez wszystkich mieszkańców królestwa" [5, s. 11].

Wcześniej jednak, bo 14 sierpnia 1385 r. podpisano w Krewie, niedaleko Wilna, jak to w okresie międzywojennym oceniano – "najdonioślejszy układ jaki w ogóle znają dzieje Polski" [8, s. 1]. W ten sposób doszło do unii Litwy z Polską, wraz z którą, oprócz małżeństwa Jagiełły z Jadwigą, i korony dla Jagiełły doszło też do chrztu Litwy, co nastąpiło w 1387 r. [9, s. 7].

Na temat tego wydarzenia jeden z litewskich historyków stwierdził, że "w źródłach polskich znajduje się relacja o przybyciu do Krakowa w styczniu 1385 r. posłów Jagiełły z propozycja małżeństwa z Jadwigą. Dalej źródła podają wiadomości tylko o przybyciu samego Jagiełły do Polski już w następnym 1386 r., jego małżeństwie z Jadwigą i koronowaniu na króla Polski. I nic o spotkaniu i układach w Krewie" [10, s. 47] *[1]. Autor od siebie dodaje, że "pytanie, co się stało w 1385 r. w Krewie – czy na podstawie aktu krewskiego, wystawionego przez Jagiełłę i czterech Gedymowiczów, zawarto międzypaństwową unię Litwy z Polską, czy też koncepcja unii krewskiej jest tworem historyków XIX i XX w. – dotyczyło charakteru i treści dokumentu" [10, s. 54].

Inni litewscy historycy w najnowszym wydaniu *Historii Litwy* temu wydarzeniu poświęcili następujący akapit: "W 1387 r. Litwa przyjęła chrzest w obrządku katolickim, Żmudź zaś stała się ostatnim w Europie ochrzczonym regionem – to wydarzenie zakończyło kształtowanie się chrześcijaństwa Europy" [1, s. 17] **[2] . Autorzy podważają sens zawarcia z Polską przynajmniej dwu unii: w Krewie i Horodle. Można więc ocenić, że w ich wydaniu XV wiek nie przyniósł nic konkretnego w stosunkach polsko-litewskich na przełomie XIV i XV stulecia, a mówiąc o Rzeczypospolitej Obojga Narodów podają połowę XVI w. za jej początek i Unie Lubelską jako sprawczynię tego politycznego wydarzenia. W ponad 300 stronicowym opracowaniu nie ma zdecydowanych i obiektywnych, oprócz uogólnień, ocen, sądów, czy hipotez dotyczących przeszłości wspólnej dla Litwy i Polski historii XI i XV wieku. Jest tylko jeden niewielki akapit mówiący, że Rzeczypospolita Obojga Narodów jako państwo "do cywilizacji Europy i świata w XVII–XVIII w. wniosło bardzo istotne elementy, których krótka formuła byłaby następująca: chleb, tolerancja, demokracja, konstytucja i barok". Co prawda dodaje się także, że państwo to zaopatrywało Zachód w zboże, że to właśnie wówczas ukształtowała się praktycznie tradycja tolerancji religijnej i demokracji szlacheckiej, a Wilno w XVI–XVIII w. było "jedyną stolicą europejską położoną na granicy dwóch światów, zamieszkałą przez wyznawców dziesięciu religii, dla Żydów zaś było to miasto Gaona Wileńskiego, Jerozolima Północy" [1, s. 17, 18], napisano tez o Uniwersytecie Wileńskim (niestety nie podano patrona tej uczelni przy. A.W.), baroku, Statutach Litewskich, czy wspólną z Polską Konstytucję z 1791 r. Informację na temat wspólnego państwa kończą słowa: "Rzeczypospolita Obojga Narodów została zniszczona pod koniec XVIII w. w wyniku trzech rozbiorów, w których wzięły udział Rosja, Austria i Prusy" [1, s. 18].

Z uwagi na fakt, że wydawcą cytowanej *Historii Litwy* jest Ministerstwo Spraw Zagranicznych Litwy, warto przywołać też kolejny akapit dotyczący Rzeczypospolitej Obojga Narodów: "w polskiej tradycji kulturowej jej przedstawiciele umocnili się jako wielcy wieszczowie (mowa o Adamie Mickiewiczu i Juliuszu Słowackim przyp. A.W.), co swoją drogą pozwoliło na określenie ówczesnego Wilna jako stolicy polskiej kultury poza granicami etnicznymi Polski" [1].

Litewscy uczeni negatywnie oceniając fakt zawarcia unii w Krewie twierdząc, że w 1385 r. polska delegacja przywiozła gotowy już egzemplarz umowy, na którą Jagiełło wyraził zgodę, a w wyniku której "Litwa nie utraciła państwowości, tylko stała się wasalem Polski", mówi samo za siebie. Warto też zacytować powody ze strony Litwy,

---

*[1] Autor jest pracownikiem Instytutu Historii Litwy w Wilnie.

**[2] Wydawcą cytowanej pozycji jest Ministerstwo Spraw Zagranicznych Republiki Litewskiej.

w wyniku których doszło do podpisania dokumentu. W cytowanym dziełę zapisano: “do zawarcia takiej niekorzystnej dla Litwy unii zmuszały nazbyt natarczywe najazdy krzyżackie” [1, s. 45].

Inaczej sprawę oceniają polscy historycy. Przykładowo Józef Maroszek o unii w Krewie napisał: “14 sierpnia 1385 r. w Krewie, książę litewski Jagiełło zawarł umowę z delegacja polską. Polacy ofiarowali mu tron i rękę Jadwigi. Jagiełło zobowiązał się przyjąć z całą Litwą chrzest w obrządku łacińskim. Obiecał przyłączyć do Polski Litwę. W 1386 r., Jagiełło wyrusza do Polski, a na Litwę udała się delegacja polska. Spotkali się w Wołkowysku, gdzie potwierdzono ugodę krewską” [11, s. 49].

Identyczne zdanie na ten temat wypowiada także pisząc, że jeden z akapitów unii krewskiej brzmi: “w końcu ten książę Jagiełło przyrzekł także ziemie swoje Litwy i Rusi przyłączyć wieczyście do Korony Królestwa Polskiego” [12, s. 59]. Ważną rolę w kształtowaniu się dwujedynego państwa odegrał w tym czasie Lublin. Warto przywołać chociażby znajdujący się w Archiwum Państwowym w Lublinie znajduje się dokument z 15 kwietnia 1383 r. wystawiony w Wilnie przez Jagiełłę i jego brata Skirgiełłę, w którym zagwarantowano mieszczanom lubelskim prawo swobodnego wjazdu na Litwę i prowadzenie na jej terytorium handlu bez jakichkolwiek ograniczeń [13]. Ponadto to właśnie w tym mieście 2 lutego 1386 r., a więc w kilka miesięcy po zawarciu unii w Krewie odbył się zjazd szlachty polskiej i panów litewskich, w trakcie którego potwierdzony został wybór Jagiełły na króla Polski i małżeństwo z Jadwigą. Na tym zjeździe do czasu koronacji przyznano Jagielle tytuł “dominus et tuor Regine Poloniae” czyli “pan i opiekun Królestwa Polskiego. W ten właśnie sposób, w Lublinie stworzone zostały warunki do zapoczątkowania w Polsce dynastii Jagiellonów. Nie sposób nie wspomnieć, że niniejszy fakt stał się jednym z ważnych przyczynków do kolejnej ważnej decyzji politycznej polsko-litewskiej – unii z 1569 r. [13].

Zawarta z Litwinami unia w Krewie była doprecyzowana między innymi w 1401 r. i jak podaje Anna Sochackawciąż otwarte pozostawały różne kwestie dotyczące zakresu władzy i zasięgu współdziałania czynników politycznych obu narodów”. W dalszej części cytowanej pracy autorka zwraca uwagę, że “w Polowie 1403 r. wątpliwości strony polskiej wzbudzać musiała wierność Witolda postanowieniom unii wileńsko-radomskiej, odnoszącym się do uznawania zwierzchnictwa Jagiełły. Obawiano się możliwości zawarcia przez wielkiego księcia litewskiego toczącego wojnę z Zakonem Krzyżackim odrębnego układu z tym przeciwnikiem, do czego starali się nakłonić Witolda Krzyżacy [14, s. 71].

W świetle przedstawionych faktów należy uznać, że unia w Krewie nie zawężała się wyłącznie do problematyki personalnej, tak jak chcą dziś historycy litewscy ale miała także znaczenie polityczne, które dziś pozwalają stwierdzić, że przyjęte wówczas rozstrzygnięcia były początkiem istnienia dwujedynego państwa. Z punktu widzenia naukowego nie można dziś kwestionować prowadzonej wówczas walki ze wspólnym wrogiem – Krzyżakami, powstaniem nowej dynastii – Jagiellonów, z pierwszym królem pochodzenia litewskiego, początkami oświaty organizowanej na Litwie, wzrostem znaczenia Kościoła katolickiego i jego przenikaniem na tereny wschodnie, zintensyfikowanej wymiany handlowej, uzyskanie przez bojarów litewskich praw obowiązujących w Polsce. Należy też uznać, że Rzeczpospolita Obojga Narodów, poprzez rozszerzenie swojego terytorium stała się niekwestionowanym pomostem pomiędzy wschodem i zachodem.

Z uwagi na fakt, że przez wiele lat wspólnej historii Polski i Litwy jest zbyt mało opracowań na ten temat, wydaje się celowym dalsze poszukiwanie, być może nawet materiałów archiwalnych, których celem byłoby ukazanie stanu faktycznego interesujących dziejów.

Źródła wykorzystane

1. *Edintas A.*, Bumblauskas A., Kulakauskas A., Tomašaitis M., Historia Litwy, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Republiki Litewskiej, Wilno 2013, s. 12. 2. *Prochaska A.*, Dzieje Witolda w. księcia Litwy, Wilno 1914, s. 3. 3. *Żerbiłło* Łabuński J., Unia Litwy z Polską (1385–1569). Akty unii i przywilejów stanowych litewskich. Warszawa [s.a.], s. 6. 4. *Gil A.*, Rusini w Rzeczypospolitej Wielu Narodów i ich obecność w tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego – problem historyczny czy czynnik tworzący współczesność, w: Projekt: Historia a teraźniejszość. Dziedzictwo Rzeczpospolitej Obojga Narodów a aktualne stosunki polsko-litewskie, seminarium II – Lublin 15–16 grudnia 2012, s. 4. 5. *Stebelski A.*, Z przeszłości Ziemi Wileńskiej, w: Korpus Ochrony Pogranicza 1930–1931, Warszawa 1932, s. 10–15. 6. *Smolka S.*, Unia Polski z Koroną, Kraków 1903, s. 18. 7. *Szajnocha K.*, Jadwiga i Jagiełło 1374–1413, Gdańsk 2001, s. 19. 8. *Przyczyny* genealogiczne do dziejów układu krewskiego, "Miesięcznik Heraldyczny" 1935, nr 7–8, s. 1. 9. *Zaborowski W.*, Przeszłość historyczna Nowogrodczyzny, w: 1931–1932 Korpus Ochrony Pogranicza, Warszawa 1933, s. 7. 10. *Kiaupiené J.*, Akt krewski z 14 sierpnia 1385 r.: Gdzie kryje się problem – w dokumencie czy w jego interpretacjach?, "Kwartalnik Historyczny" rocznik CVIII, 2001, nr 4, s. 47. 11. *Maroszek J.*, Przewodnik historyczo-turystyczny po dziedzictwie kulturowym pogranicza Polska – Litwa – Kaliningrad, Białystok 2007, s. 39. 12. *Koczerska M.*, Autentyczność dokumentu unii krewskiej 1385 roku, "Kwartalnik Historycy" 1992, nr 1, s. 59. 13. *Zjazd* lubelski – 2 lutego 1386 r. http://lublin.ap.gov.pl/?page_id=1025, data odczytu (26 V 2013). 14. *Sochacka A.*, Zjazd polsko-litewski w Lublinie i Parczewie w czasach Władysława Jagiełły, w: "Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia", Lublin 1996/1997, vol. XLI/XLII, 3, s. 71.

Анджей Антони Вавринюк

ПОГРАНИЧНАЯ ЗОНА КОРОНЫ И ЛИТВЫ В ПЕРИОД ФОРМИРОВАНИЯ ДВУЕДИНОГО ГОСУДАРСТВА

Пограничные пространства зачастую являются территориями, на которые претендуют государства-соседи. История последних нескольких сотен лет указывает на то, что заключенные договоры, пограничные соглашения или договоренности не были надежными гарантиями пограничных ориентиров. Спор о их наиболее выгодном течении доминировал в зарубежной политике и часто перевоплощался в открытый вооруженный конфликт. Начало добрососедских отношений Короны и Литвы формально датируется от подписания в 1385 г. унии в Крево. В то время речь шла о формировании так называемого двуединого государства.

Ключевые слова: пограничная зона, Литва, Польша, уния, государство, межгосударственные соглашения.

Andzhei Antony Vavrynyuk

BORDERLANDS OF THE CROWN AND LITHUANIA IN THE PERIOD OF TWO-UNIFIED STATE FORMATION

Cross-border regions most often are territories which are claimed by two neighbouring countries. History of the last several hundred years shows that treaties, agreements concerning borders and arrangements did not offer assurance to keep demarcated borders. The dispute is about the most benificial demarcation dominated in the foreign policy, which very often led to armed conflict. The beginning of good relations between the Crown and Lithuania is formally dated from signing Union in Krewo in 1385. At that time it was said that a two-unified state is being shaped.

Keywords: borderlands, Lithuania, Poland, the Crown (Korona), union, country, international agreements.

СВІТОВІ ДИСКУСІЇ

УДК 930.85

Михайло Юрій, Леся Алексієвець

МЕНТАЛІТЕТ І ЦИВІЛІЗАЦІЯ У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

У статті йдеться про цивілізаційне та формаційне розуміння історії, місце України в системі світових цивілізацій та особливості менталітету, відповідно до української цивілізації.

Ключові слова: формація, цивілізація, менталітет, код, прогрес, міф, буття.

Процес зародження і розвитку менталітету кожного народу, зокрема й українською, маючи тривалий поступально-еволюційний характер, виступає як пріоритетна ознака утвердження культурно-історичного та генетичного коду цивілізації. Що розуміють під цим поняттям? Культурно-генетичний та історичний код цивілізації – це уособлення способу мислення і сприйняття світу, вияв національного характеру, ядро суспільної свідомості, сукупність усталених традицій, соціально-психологічних й поведінкових норм та форм комунікації тієї чи іншої спільноти, а значить і ментальності. Вона виявляється на індивідуальному, груповому, етнонаціональному і цивілізаційному рівнях, зазнаючи активного впливу геополітичних, природних, економічних, соціальних та інших чинників. Відповідно українська регіональна цивілізація уособлює самобутній, вироблений українським етносом упродовж багатовікового історичного шляху свій культурно-історичний код і відповідний менталітет.

Осмислення менталітету з позицій цивілізаційного підходу диктує необхідність звернутися до поняття цивілізація. Вона, як і її наукове пізнання, перебуває в динамічному розвитку, а останнє неможливе без постійного оновлення методологічного інструментарію. Кожна епоха потребує власного бачення минулого з висоти сьогодення та історичного досвіду. Не випадково, здавалося б, уже вирішені питання сьогодні викликають сумніви і вимагають перегляду. Але бувають періоди, коли історіософська потреба нового розуміння минувшини відчувається особливо гостро. Нині саме такий час. У будь-якому разі, для України, яка, утверджуючись у світовому просторі як незалежна держава, осмислює своє місце у світовій цивілізації з точки зору її цілісності й різноманітності. Це з одного боку. З іншого – суспільна свідомість України, незалежно від місцезнаходження у геополітичному просторі, завжди була орієнтована на філософсько-історичну проблематику. Незважаючи на історіософські пошуки, українська історична думка й українська історико-філософська наука, подібно до інших (європейських), вклалися у два поширені підходи: формаційний і цивілізаційний. Оскільки кожен з них так чи інакше присутній у сучасному інтелектуальному полі, вважаємо доцільним, хоча б стисло, торкнутися їх сутності та специфіки, провести порівняння їх політичного потенціалу, насамперед у сфері культури і менталітету.

Почнемо з формаційного, звичного і традиційного для радянської доби. Представники старшого покоління науковців досі пам'ятають, як з молодих літ насаджувалася думка про те, що світова історія, за К. Марксом, складається з п'яти формацій, які революційним шляхом змінюють одна одну. Всі інші підходи до історії оголошувалися ідеалістичними, тобто ненауковими і ворожими. Наука (радянська і частково зарубіжна) виявила в класичному марксизмі три варіанти осмислення історії: а) відповідно до способу виробництва в історії людства виділяються п'ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична; б) залежно від пануючого типу матеріальних відносин (тобто відтворюваного типу відносин власності) історію можна поділити на три "великі формації": первинна, або архаїчна, формація з пануванням загальної (общинної) власності; вторинна, антагоністична формація з переважанням приватної власності, третя – комунізм – заснована на суспільній власності; в) згідно з виявленням історичних типів суспільних відносин залежності й свободи, коли за підставу беруться історичні способи об'єднання в ціле суспільних індивідів (тобто природа їх соціальності) й конкретно-історичні способи поєднання робітника і засобів виробництва, як наслідок в історії простежуються три типи, три щаблі розвитку суспільства: докапіталістичний (включаючи первіснообщинний), капіталістичний і комуністичний [12, с. 72–73]. Звичайно, ці версії осмислення історичного процесу не вичерпують проблему, але й не суперечать одна одній, оскільки в основу покладено одну субстанцію – матеріальне суспільне виробництво.

Нині добре відомо, що поряд з марксистським формаційним трактуванням історії існує багато інших пізнавальних підходів. Згадаймо, приміром, Ж.-А. Кондорсе з його десятьма епохами світової історії, що послідовно змінюють одна одну [8]. А. Сен-Сімона, який говорив про чотири етапи історії згідно чотирьох етапів розвитку загальнолюдського розуму: ідолопоклоніння (первісне суспільство), політеїзм (античне рабовласницьке суспільство), монотеїзм (феодалізм) і фізицизм ("промислова система"). Зазначимо також фундатора позитивізму О. Конта, який сформулював "позитивну теорію суспільного процесу" (або соціальну динаміку) і його багатофакторність. Він виділяв у світовій історії три головні стадії, кожна з яких відповідала певній стадії в розвитку людського розуму, – теологічній (або фіктивній), метафізичній і позитивній [9]. Західна думка залишалася працювати над цією проблемою і в XX ст.: теорія модернізації, концепція "стадій І. Ростоу" та ін.

Фундатори формаційного підходу, безумовно, існуванням зобов'язані іудеохристиянському розумінню історії. Справді, вони запозичили (точніше – успадкували) з християнської думки низку принципів і положень: універсальність, закономірність, періодизація історії (історія поділяється на дві епохи – темноти і світла), провіденціальність історії – і, відповідно, певна її спрямованість, одноразовість, неповторність будь-якої події тощо. Варто мати на увазі, що в рамках формаційної концепції інколи з'являлися й досить прогресивні ідеї, зокрема, концепт прогресу. Макс Вебер зазначав, що думка про прогрес є необхідною тоді, коли виникає потреба надати секуляризованому здійсненню долі людства цьогобічного і все-таки об'єктивного змісту [1, с. 171].

Поява цивілізаційних концепцій пов'язана з усвідомленням обмеженості, "недостатності", одномірності формаційного підходу, і взагалі з кризою еволюціоністської, прогресистської, позитивістської свідомості. Відіграв роль і розвиток науки, в першу чергу, – сходознавства, оскільки було дуже важко вписати історичний шлях культур Сходу у формаційну концепцію. Зупинимося докладніше на сутності цивілізаційного підходу, згадавши насамперед імена його фундаторів М. Вебера, М. Данилевського, К. Леонтьєва, Р. Маківера, П. Сорокіна, А. Тойнбі, О. Шпенглера та ін. Їхні концепції народилися в лоні сучасної західної

культури, і відповідно, тут є багато подібного з формаційним підходом. Так, приміром, зберігається принцип розвитку: культури (культурно-історичні типи, цивілізації, суспільства) проходять різні стадії – у А. Тойнбі; стадії "первинної простоти", "позитивного розчленування" або "квітучої складності" і "вторинного змішаного спрощення" – у К. Леонтьєва тощо.

Розглядаючи цивілізаційну концепцію історії культури і менталітету, варто звернути увагу ще на один аспект. Розвиток людського суспільства, згідно з цією теорією, – це сукупність циклів розвитку окремих соціальних систем-цивілізацій. Концепція циклів, безумовно, не нова, вона була характерна ще для філософії Геракліта, Платона, Аристотеля, індійської філософії. Нині добре усвідомлюємо, що циклічний розвиток майже неможливий, оскільки він означав би повну внутрішню замкненість цивілізацій, їх ізоляцію від решти світу. Крім того, історія свідчить, що цивілізації, які розпадаються, впливають на формування нових. Так, давньогрецька цивілізація справила величезний культурний вплив на давньоримську цивілізацію; давньоримська, в свою чергу, вплинула на формування західноєвропейської цивілізації; візантійська – на давньоруську (українську) тощо. Отже, історичний цикл не замкнений, і він не виключає наявності поступальної складової людства в цілому і відповідних світоглядних змін.

Теорія цивілізацій на межі XX–XXI ст. почала трактуватися як заміна формаційного підходу, як універсальніша парадигма, оскільки вона також, як і колишня, виконує просвітницькі та виховні функції, будучи заснована на вивченні національних традицій, утвердженні національної ідеї, збереженні основних тенденцій освіти й виховання, і це дає змогу пояснити національну історію у взаємозв'язку зі світовою історією. Не викликає заперечень й те, що цивілізаційний підхід має величезну перевагу перед формаційним, оскільки поєднується з соціокультурною історією. Але сьогодні цілком очевидно, що і цей підхід не може бути абсолютно універсальним, крім того, ще недостатньо розроблена його методологія. Навіть категорія "цивілізація" вимагає додаткового вивчення, подальшого осмислення. З аналізу існуючих визначень (а їх більше двадцяти) можна зробити висновок, що цивілізація представляється за великою кількістю критеріїв, які виділяються на основі географічних, природних, культурних, релігійних, економічних та інших факторів, тим самим ускладнюючи розуміння сутності цього концепту.

Крім того, "атомізація" історії на основі цивілізаційного підходу обмежує можливості проводити синхроністичні порівняння в рамках всесвітньої історії, а головне – ще не доведено, що суспільства, звані цивілізаціями, саме цивілізації, а не просто різні ступені розвитку людства [4]. Не тільки ця, а й будь-яка інша теорія навряд чи в осяжному і навіть у віддаленому майбутньому буде претендувати на універсальність внаслідок специфіки історичного знання, яке є далеко не всеосяжним.

Такими в найзагальніших контурах є формаційні та цивілізаційні підходи до історії загалом, й культури і менталітету, зокрема. Який з них переважає? Можна на це питання відповісти так. Формаційний більшою мірою відображає культуру як похідну від економічної історії, а цивілізаційний дає можливість повніше усвідомити цілісність культури, своєрідність та самобутність національних культур. Спроби деяких прибічників цивілізаційної теорії поставити під сумнів єдність світової історії є непереконливими. Хоча й жорстко-догматичний варіант формаційного підходу, на нашу думку, не менш помилковий і шкідливий. Найвірогідніше, тут доречна теза К. Ясперса, згідно з якою "людство має єдині витоки і загальну мету" [15, с. 257]. Серйозним підтвердженням ідеї єдності світової історії є його концепція "вісьового часу". І навіть якщо він (або хтось інший) у чомусь помиляється, у головному – у відчутті взаємозв'язку,

взаємозалежності різних груп людства, у наявності у них “спільної справи”, – зазвичай має рацію.

На сьогодні нового дихання набула, започаткована М. Вебером, ідея прогресу. Поза сумнівом, ця ідея надає історії загалом і культурі, зокрема, більшої упорядкованості, того внутрішнього напруження, без якого неможливі були “великі будови” Заходу. Згідно цієї теорії, суспільство покликане йти шляхом прогресу, й історія людського суспільства розглядається як рух уперед, від примітивного – до кращого, від дикості – до цивілізації. Такий підхід дозволяє глибше осмислити еволюцію ментальності людства.

Один із засновників історико-антропологічного підходу в російській історіографії Арон Гуревич за цією теорією виділяв п’ять епох, що послідовно розвиваються: архаїчну, античну, середньовічну, Нового часу і сучасну [2, с. 282]. Однак глибшу класифікацію, і, на наш погляд, точнішу запропонували українські вчені А. Кримський та Ю. Павленко. Вони виділили архаїчне, або первісне суспільство; стародавнє аграрне; середньовічне аграрно-промислове; індустріальне суспільство та сучасне постіндустріальне [10]. Якщо доповнити цю класифікацію епохою – постіндустріального чи інформаційного суспільства, – то вона набуває на сьогодні завершеного вигляду і відображає еволюцію людського суспільства.

Ідея прогресу з її понятійним апаратом, системою цінностей і уявлень не є винятковою належністю історичної науки, а увійшла в загальноприйнятий ужиток мислення. Вносячи класифікацію й порядок в осмислення складності соціального буття, ця теорія тривалий час переживає неухильне накопичення нової інформації про життя і культуру людства, сприяє мобілізуючому впливу на суспільство. Але вона також не може стати винятковою парадигмою, оскільки історичні уявлення про розвиток суспільства і в цьому випадку найчастіше сприймаються неадекватно основній ідеї вказаної теорії.

На наш погляд, синтез теорій прогресу і теорії локальних цивілізацій відкриває значно ширші можливості для побудови такої методології, яка б формувала адекватну цивілізаційну свідомість. Сприйняття історичного прогресу на цій підставі також дозволяє усвідомити, що світ безмежно багатогранніший, а тому не може існувати безконфліктно, але водночас об’єктивність і потреба прогресивного розвитку визначає пошук компромісів, толерантний розвиток людства. З названими підходами тісно пов’язаний так званий політологічний підхід до методології історії культури, який дає можливість порівнювати вплив політичних систем на культурний процес і робити об’єктивні висновки щодо взаємодії політичних і культурних процесів.

Невіддільна від методології цивілізаційного пізнання культури теорія ментальностей, яка дозволяє вводити до наукового обігу абсолютно нове коло історичних джерел, що відбивають повсякденне життя людей, їхні спосіб мислення, думки і почуття, адекватніше реконструювати минуле через погляд людини, яка жила у минулому.

Збагачує сучасну методологію історичної науки і синергетичний підхід, який розглядає кожну систему як певну єдність порядку і хаосу [7, с. 62–79]. На особливу увагу заслуговує складність і непередбачуваність поведінки систем, що вивчаються, в періоди їх нестійкого розвитку, в точках біфуркації, коли незначні причини можуть безпосередньо вплинути на вибір вектора суспільного розвитку. Якщо у суспільстві утверджується жорстка політична система за принципом суворої ієрархії, то злам хоча б одного елементу одразу ж призводить до її повної руйнації, яскравий приклад – розвал радянської системи. Згідно із синергетичним підходом, динаміка складних соціальних організацій пов’язана з періодичним чергуванням прискорення та уповільнення процесу розвитку, часткового розпаду і створення структур, періодичним зміщенням впливу від центру до периферії і в

зворотному напрямку. Часткове повернення в нових умовах до культурних й історичних традицій розглядається як чинник підтримки складної соціальної організації.

Синергетичний підхід орієнтує на використання концепцій нелінійної динаміки і на сьогодні є основою для вивчення історичних альтернатив, перехідних періодів суспільної історії. Відомий у світовій історичній науці хвилевий підхід акцентує увагу на хвилеподібному характері еволюції складних соціальних систем, а до них відноситься й менталітет. Цей підхід допускає й альтернативні варіанти розвитку людського суспільства і можливість зміни вектора розвитку, але не повернення суспільства у попередній стан, а просування його шляхом модернізації не без участі традицій.

Заслуговують на увагу й інші підходи: згадуваний історико-антропологічний, а також феноменологічний та історіографічний, які визначають завдання – розкрити зміст і призначення історичного процесу, сенс життя [5, с. 30–31]. Всі ці підходи виконують стосовно один одного функцію взаємодоповнюваності. Знання і розуміння різних підходів до вивчення історико-культурного процесу дозволяє подолати односторонність у вивченні культури, не допускає догматизму свідомості, слугує науковому баченню історичного процесу загалом і розвитку історичного мислення. Формування методологічної культури сприяє розвитку самостійності думки тих, хто цікавиться історією. А зміна на підставі методологічного плюралізму предмета вивчення – історії в напрямі філософії історії допомагає формуванню гуманітарного світогляду, гуманітаризації знання.

Людський світ, яким є суспільство, недостатньо описати за зовнішніми ознаками, він повинен відкритися внутрішньому почуттю людини. Індивід є частиною пізнаваної реальності, тому пізнання України є водночас процесом становлення й вияву внутрішнього світу того, хто здійснює це пізнання. І цей внутрішній світ неможливо віднаходити, не вивчаючи антропології людини. Тобто, антропологія повинна виражати сутність гуманізації самої людини, оскільки відповідна антропологія спонукає певний спосіб і тип маніфестації людини в історичному процесі або сам історичний процес. У цьому розумінні антропологія випереджає історію й історіософію.

Однак тут виникають деякі сумніви. І пов’язані вони ось з чим. Ідеться про моральність індивіда, його відповідальність перед історією, тобто про персоналістський підхід в історії, а це, як відомо, європейська традиція. Скажемо інакше: персоналізм, поняття особистості – родові ознаки винятково однієї релігії – християнства і, відповідно, цивілізацій, ним породжених, – візантійської, європейської, української. І в цьому сенсі, мабуть, мають рацію ті дослідники, які говорять про унікальність й “окремішність” християнських культур. Перш за все – західної. Іншими словами, з одного боку, вона, з іншого – всі інші. Справді, якщо візьмемо дві головні категорії філософсько-історичного знання – “час” (соціальний час і вічність) і “простір” (локальний і позалокальний), – переконаємося у наявності цієї фундаментальної неподібності.

Просторово-часові характеристики західних і східних цивілізацій

Схід (або всі нехристиянські цивілізації)	Простір	Локальність	Вічність – у теперішньому (у християнському розумінні проблема часу/вічності не артикульована, час не відділений від вічності)
Захід (або християнська цивілізація)	Час	Позало-кальність	Вічність винесена з теперішнього (за межі соціального порядку, трансцедована) [12, с. 82].

Отже, всі нехристиянські цивілізації розвиваються в локальному (обмеженому) просторі й не знають соціального часу. Християнська цивілізація вбачає себе у соціальному часі й позалокальному (необмеженому) просторі. Вона – за своїми базовими установками – всесвітня і універсальна, головним чином тому, що тільки християнство створило індивідуальний (історичний) суб'єкт, незалежний від будь-яких локальних колективно-племінних форм. Причому цей суб'єкт має персоналістський і соціальний характер. Персоналістський, оскільки християнство – особистісна релігія, у ній і виникає тема "особистість". Недаремно на відомій картині М. Ґе Ісус Христос мовчки опускає голову, коли Понтій Пілат запитує: "Що є істина?" Адже істина в християнстві не "що", а "Хто". Він, Ісус Христос, – це Істина. Соціальний, оскільки цей індивідуальний історичний суб'єкт розміщується у суспільстві. Водночас реальний суб'єкт локальних азійських цивілізацій винесений за суспільні рамки й існує у вигляді або світових безособистісних законів (ме, карма, дао), або зооморфних богів [3, с. 245].

Звідси й виникають певні сумніви. Персоналістський підхід до історії культури, персоналістська історіософія можливі лише в межах християнського світу, але соціально-історично християнство знаходиться в певних межах. Його універсальність і всесвітність тільки інтенціональні. Постає запитання: наскільки українці здатні до формування персоналістської історіософії, вливатися в європейську соціальну і гуманізаційну сутність? Можна відповісти позитивно, адже ми – християнська країна, зі своєю, щоправда, специфікою. Але тут знову сумніви. Особливість нашої свідомості, сформованої на особливостях православного християнства, основним постулатом якого є цезаропапізм, проповідує владовласність, чого немає в західному християнстві. Як у цьому випадку розв'язати проблему демократії, коли і сьогодні, у XXI ст., у нашій країні влада і надалі, до певної міри, залишається законом.

Як відомо, попередниками християнської цивілізації стала антична цивілізація з двома центрами: Стародавніми Афінами і Стародавнім Римом. Для економіки цього типу характерна приватна власність (перш за все на землю, а також на засоби виробництва) вільних громадян у межах полісу. В античному полісі боги володіли тільки горою Олімп і землями з господарствами посвячених їм храмів. Формально Афіни належали богині Афіні як такій, що виграла спір за місто з богом морів Посейдоном, але майже все обмежувалося Акрополем з її храмом Парфеноном, де зберігалися казна Морського союзу, архіви та інші документи. Майже те саме спостерігається і в Римі, де таку функцію виконував храм Юпітера. Боги допомагали керувати, але поза храмами мало що мали. В невеликих містах-полісах власністю володіли громадяни полісу, тобто чоловіки, народжені від громадян полісу, які досягли 18 років і не здійснили протиправного вчинку, що визначалося зборами демосу. Ділянки землі, що дісталися їм спочатку за жеребом, їх часто не влаштовували, і вони почали продавати орну землю.

У цьому суспільстві власників правителі швидше були військовими вождями, а не диктаторами. З останнім правова система античності намагалася боротися всіма способами, включно до остракізму. Подібна система панувала в Республіканському Римі, де вона була закріплена в Законах XII таблиць, отримавши назву Римського права. Саме ця правова система, яка ввела поняття "громадянина", "громадянського суспільства", "демократії" забороняла закабалення за борги співгромадян, яких вона забезпечувала за рахунок військової здобичі й податків держави. Розростання Римської держави, дармова праця рабів-невільників і зростання диктаторської ролі держави призвели до розпаду Римської імперії, західна частина якої загинула в 476 р., а її розкол у 395 р. утворив нову локальну Візантійську цивілізацію. Необхідно зазначити, що

античність у цивілізаційному вимірі не була однорідним утворенням. У східній частині Середземномор'я сильними були культурно-економічні традиційні системи міст-полісів Сухопутного союзу, Єгипту і Месопотамії. Ці системи визначили основні алгоритми розвитку Візантійської цивілізації як традиційні з притаманним їм традиційним менталітетом, що відбилося на формуванні менталітету Києво-Руської держави, ознаки якого спостерігаються, до певної міри, в менталітеті українського народу.

За час існування античної цивілізації сформувався новий тип менталітету її громадян, називається у філософії і науці "аристотельським типом", який пізніше успішно буде розвиватися і функціонувати, впливаючи на всі сторони життя в західноєвропейській і північноамериканській цивілізаціях. Підпорядковуючись суворій розумності й логічності, поступово формувалася система цінностей громадян, у якій провідним стає поняття "істина". Цей менталітет визначав чітко осмислений, а не чуттєво-стихійний патріотизм як уявлення про особливу боговибраність народу і самою долею призначені йому перемоги. Цей тип менталітету передбачає усвідомлене прагматичне ставлення до своєї держави як до вищої цінності, усвідомлення громадянина служити їй всіма силами. "Аристотельський тип" менталітету передбачає формування типу особистості з яскраво вираженим раціональним початком, що визначається категорією "істина" і системоутворюючими ідеями "свободи", "підпорядкування тільки закону", "природних прав людини".

Для української цивілізації характерніший "платонівський" тип ментальності з великою чуттєво-міфологічною компонентою, яскраво вираженою моральністю і пошуком "правди". Системоутворюючими ідеями в цьому типі виступають абстрактне розуміння "демократії, свободи, закону". Цей тип менталітету проявляється таким чином: в домінанті чуттєвого сприйняття дійсності суспільною свідомістю цивілізації, в якому домінує міфологізація реальності; для нього характерне гостре моральне забарвлення всіх суджень, оскільки все оцінюється тільки з двох позицій – "добре або погано"; в українському платонівському типі менталітету яскраво простежується тісний, майже язичницький зв'язок з природними стихіями, адже прийняття і усвідомлення християнства завжди здійснювалося через обожнення природи (двовір'я, що переходить у "язичництво у православ'ї").

Звичайно, платонівський тип менталітету суспільства значно ширший від означеного, а його різноманітність залежить від культурних традицій тієї чи іншої цивілізації, у кожній з яких цей насичений чуттєвим початком тип менталітету звернений до життя душі, а не розуму.

Є ще одна проблема. Українська історія, крім відомих своїх традицій і закономірностей, володіє ще однією ознакою – константою соціального буття, яка зберігається, незважаючи на всі великі зміни. На це чомусь дуже мало звертається уваги. В чому полягає ця ознака? Україна часто не вирішує ключових питань (або не знаходить ефективних рішень), а переживає їх. Пояснимо на прикладі. Після здобуття незалежності Україна почала будувати ринкову економіку, але як слід – не виходить, хоча оголошено її утвердження, а насправді формується суспільство з ознаками державного феодалізму. Те саме з демократією. Проголосили, але за взірець взяли (особливо у часи Л. Кучми і В. Януковича) російський варіант керованої демократії, що поглибило кризу і призвело до Революції Гідності.

Так чому Україна так важко вирішує свої головні соціальні, а разом з ними і культурні питання? Тут спрацьовує щонайменше два чинники: а) у нас ще не відбувся той перелом у свідомості, в ментальності, який давно відбувся в прогресивних християнських країнах. Що мається на увазі? У Середні віки і в ранньому Новому часі в Європі сформувався сучасний тип свідомості –

абстрактне раціональне мислення. Природно, що європейці цих епох його не придумали, а лише завершили спорудження тієї будівлі, яку століттями будували в рамках спочатку греко-римської, а потім християнської традиції; б) ця трансформація свідомості призвела до зміни типу суспільства. Відбувся перехід від традиційного соціуму до сучасного. В чому його сутність? В основі нового типу свідомості знаходиться принцип поєднання "непоєднуваного": одиничності й всезагальності. Звичайно, не випадково він виник у християнському світі: сама ідея Трійці передбачає єдність одиничності й всезагальності – Бог означає й певну сутність, і три різні сутності. І в цьому немає протиріччя.

Утвердження такого типу свідомості передбачає обов'язковість альтернативно-цілісного мислення. Цілісність будується за принципом альтернативності; альтернативність – це обов'язковий наслідок цілісності. Головне тут – свобода вибору через наявність автономних сфер життєдіяльності людини і множинності її ідентичностей. Людина у такому суспільстві приречена на постійний вибір. Якщо хоча б в одній зі сфер життєдіяльності вона позбавлена права вибору, починається розкладання всього суспільства, а не тільки цієї сфери, саме тому, що все суспільство побудоване на виборі.

А як же тоді з українським суспільством, де проблема вибору все ще обмежена? Яке соціально-культурне і морально-етичне становище особистості в цьому суспільстві? Яким буде його менталітет? Звідси постає питання щодо самої України: чим вона хоче бути і стати, чим є і чим ні? Звичайно, Україна може вибирати: Схід або Захід. Схід – вже був і багато в чому залишається. Захід – свобода вибору ідентичності. Як до цього прийти? Змінити ментальність – важко і довго, хоча є й інший варіант – це гуманізація знання, яке б сформувало відповідно нове морально-етичне обличчя суспільства з адекватною ментальністю. Однією з невід'ємних характеристик такого знання є те, що воно нерозривно пов'язане з "розширенням" культурного простору, створенням нових культурних реалій, передбачає зміну як внутрішнього світу людини, так і реалій суспільного життя. Як справедливо зазначав С. Штрассер, "теоретичні твердження дослідника можуть мати в майбутньому великі практичні ефекти. Сучасна історія свідчить, що такий ефект – не тільки мислимий, але насправді можливий. Доречно згадати три найвідоміші теорії у галузі гуманітарних наук. Більшість дослідників західної культури визнає, що економічна теорія Адама Сміта, політична теорія Маркса й психоаналітична теорія Фройда вплинули як на життя індивідуумів, так і на розвиток суспільства в цілому; вони створили нові ситуації, нові людські відносини, нові форми життя" [14, с. 174]. Результати наукових досліджень – це і фактор, що змінює соціокультурний ландшафт, і найчастіше закладає основи нових суспільних ідеологем. Використання результатів досліджень змушує замислитись над тим, "як наше слово відгукнеться".

Цілком слушно зазначає М. Михальченко, що кожна цивілізація вибирає свій історичний шлях, шукає "духовні скрепи", щоб спрямувати їх на виконання цивілізаційних економічних, політичних, культурних програм і стратегій. Цивілізація, в тому числі й українська, розкривається через її відмінності від інших: вона миролюбива, ніколи не вела загарбницьких воєн, її населення завжди орієнтувалось на обробіток своєї землі, розвиток свого ремесла [11, с. 321]. Звідси випливає домінанта менталітету українського народу, його гідності.

Традиція, що в європейській культурі, йде ще від Сократа, сповідує визнання моральної гідності індивіда. Непорушність і самовизначеність духовного світу людини означають, що вона не може бути осягнута лише в координатах зовнішніх властивостей, оскільки містить у собі самобутній внутрішній світ: людина – істота, яка постійно шукає й випробовує саму себе. [6]. У наступній

європейській думці простежувалася парадигма, відповідно до якої людина не тільки не є предметом серед предметів, але й не може бути засобом для будь-яких сторонніх цілей, у тому числі й для так званого "загального добра". Ця парадигма, залишаючись тривалий час панівною, дедалі більше вступала в протиборство із протилежною – антигуманітарною, що намагалася, зокрема, обпертися тільки на методологію й успіхи дослідного природознавства. Досить гостре протиборство надовго визначило долю європейської філософії й культури. З початку XX століття процеси масовизації європейського суспільства, зростаючої соціалізації ускладнили ситуацію. Проте традиція визнання моральної цінності окремого людського індивіда не зникла, а на рівні інституціональної філософії й некомерційної культури залишалася досить вагомою і актуальною.

Підсумуємо, що одним із аспектів цивілізаційного пізнання України є її ментальність, яка виявляється насамперед крізь призму культурної традиції. Варто наголосити, що остаточно сформованої теорії ментальності не існує. Проблематика ментальності цікавить багатьох дослідників й інтенсивно розробляється на наших очах [13]. Ментальність цікавить нас у аспекті співвідношення культури з цивілізаційною специфікою. Тож, ментальність є базовим носієм сутнісних характеристик цивілізації. Саме ментальність створює усе безмежжя феноменології конкретної цивілізації.

Список використаних джерел

1. *Вебер М.* Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. 2. *Гуревич А.* Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1981. 3. *Grens P.* Adornos Philosophie in Grundbegriffen: Auflösung einer Deufungsprobleme. – Frankfurt am Main, 1974. 4. *Зверева Г.* Современные проблемы методологии исторической науки и преподавания истории в вузе // Електронний ресурс – Режим доступу: http://www.relga.ru/Environ/WebObjects. 5. *Історія* в термінах і поняттях: довідник. – Вишгород, 2014. 6. *Кассирер Э.* Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. 7. *Князева Е. Н.*, Курдюмов С. П. Антропологический принцип в синергетике // Вопросы философии. – 1997. – № 3. 8. *Кондорсе Ж. - А.* Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. – М. – Л.: Соцэскиз, 1936. – 287 с. 9. *Конт О.* Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении). – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 256 с. 10. *Кримський С. Б.*, Павленко Ю. В. Цивілізаційний розвиток людства. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с. 11. *Михальченко М.* Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX–XXI веков. – К.: Парламентское изд-во, 2016. 12. *Пивоваров Ю.* О необходимости методологического самоопределения для понимания России // Московский ежегодник трудов по обществоведческим дисциплинам. Сборник научных трудов. – М.: Институт научной информации по общественным наукам. – 2011. – Вып. 2. 13. *Старовойт І. С.* Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей: філософсько-історичний аналіз. – Тернопіль: Діалог, 1997. 14. *Strasser S.* Understanding and Explanation. Basic Ideas Concerning the Humanity of the Human Sciences. – Pittsburgh, 1985. 15. *Ясперс К.* Истоки истории и ее цель. – М.: Республика, 1994.

Михаил Юрий, Леся Алексиевец

МЕНТАЛИТЕТ И ЦИВИЛИЗАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ

В статье идет речь о цивилизационном и формационном понимании истории, месте Украины в системе мировых цивилизаций и особенностях менталитета, соответственно украинской цивилизации.

Ключевые слова: формация, цивилизация, менталитет, код, прогресс, миф, бытие.

Mykhaylo Yuriy, Lesya Alexiyevets

MENTALITY AND CIVILIZATION IN THE CONTEXT OF HISTORY

The article deals with the civilizational and formational understanding of history, the place of Ukraine in the system of world civilizations and the features of the mentality, respectively, of Ukrainian civilization.

Keywords: formation, civilization, mentality, code, progress, myth, existance.

УДК 339.732.4

Трохим Ковальчук

МІЖНАРОДНИЙ ВАЛЮТНИЙ ФОНД: ФІНАНСОВИЙ КРЕДИТОР ЧИ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПОНЕВОЛЮВАЧ?

Детально проаналізовано роль Міжнародного валютного фонду як інституції, що своїм фінансовим і політико-економічним впливом детермінує системну залежність держави Україна і таким чином зумовлює неоколоніальні прояви й безпрецедентні обмеження державного суверенітету.

Ключові слова: меморандум МВФ, кредитні “маяки-вимоги”, неоколоніальна модель, політико-економічне поневолення.

Однією з найболючіших проблем українського сьогодення є (поряд з військовими діями на Сході країни і системною корупцією) хронічна залежність від міжнародних фінансових організацій і, передусім, від Міжнародного валютного фонду (МВФ). Невід’ємною ознакою незалежної держави є її націленість та здатність розробляти й реалізовувати самостійну політику фінансово-економічного розвитку, яка б відповідала як загально цивілізаційним закономірностям і тенденціям, так і насамперед національним потребам й інтересам. Це аксіома цивілізаційного поступу будь-якої держави. Проте на двадцять шостому році своєї незалежності всупереч прогресивним потребам і намірам, і немовби без видимих причин, українська влада зігнорувала системні ризики й перейшла рубікон допустимих меж втрати державного (в політико-економічному сенсі) суверенітету.

Основним конструктором й генератором даної загрозливої ситуації в Україні, на переконання авторитетних учених, є МВФ [4; 5; 12]. У листі до директора-розпорядника МВФ Крістін Лаґард від 02. 03. 2017 р. найвище керівництво України (Президент України, Прем’єр-міністр, Головна Національного банку та Міністр фінансів) звітують: “Ми підтверджуємо свої зобов’язання стосовно політики та виконання завдань, що підтримуються МВФ” [17; 18]. А фактично, йдеться, зокрема, про такі завдання-зобов’язання: відміна мораторію на продаж землі; скорочення бюджетників (на 10 % в 2018 р.); утримуватися від подальшого підвищення мінімальної заробітної плати; урізання витрат на субсидії і т. д. Навіть цей стислий перелік вимог МВФ засвідчує їх безпрецедентну антигуманність й цинізм. Наявні в тексті кредитні “маяки-вимоги” – це диктат фінансово-колоніальних відносин.

Фахівці МВФ готують для країн, що претендують на отримання валютних кредитів, спеціальні тексти-зобов’язання (Меморандуми), які затим подаються як нібито зініційовані найвищим керівництвом відповідної держави. Уважне ознайомлення з Меморандумами, які упродовж років підписує українська влада, переконує: базові акценти, стиль викладу, побудова речень, термінологія, засвідчують, що весь текст – це зарубіжна заготовка, тобто сліпий переклад англійськомовного тексту. Диктат фінансово-колоніальних відносин чітко прослідковується, зокрема, у вимогах МВФ щодо статусу і монетарної політики Національного банку України (НБУ).

Для підтвердження наведу типові приклади іноземно-текстуальних барв, які характеризують весь текст Меморандуму, підписаного найвищим керівництвом держави[1]: “Ми й надалі налаштовані на забезпечення незалежності Національного банку України, який міг би ефективно зосереджуватися на

[1] Текст Меморандуму опубліковано 5 квітня 2017 р. на сайті Міністерства фінансів України.

досягненні цілей цінової та фінансової стабільності. Ми гарантуємо, що така система в процесі поступу залишатиметься незмінною" [1]. "На початок січня 2017 р. 88 банків, які складали майже 50 відсотків активів всієї банківської системи були *врегульовані*" [1]. "НБУ доповнив свої нові правила стосовно кредитних ризиків для їх кращого відкалібрування до їх найкращих практик" [1].

Виконуючи настанови МВФ, НБУ безоглядно ліквідував 88 (зараз більше 90) банків. У результаті, практично мільярдні активи останніх були розбазарені й за корупційними схемами розкрадені. Загальні прямі збитки, нанесені державі й суспільству перевищують за різними оцінками 500 млрд грн. [21].

Комплексна залежність української держави й національної грошово-фінансової (а отже, й економічної) системи від політико-економічного впливу МВФ набула виразних ознак і неприхованих форм, що проявляється в системних макроекономічних та соціальних негараздах. Запровадження в економічну політику української держави таких ключових вимог і "маяків" МВФ, як плаваючий курс гривні, інфляційне таргетування (головним чином максимальне звуження грошової маси), найнижчі за міжнародним виміром грошові агрегати й коефіцієнти монетизації, перманентна волатильність облікової ставки, вибіркове рефінансування банківської системи тощо, зумовило формування хронічної боргової залежності держави, безпрецедентну доларизацію й тінізацію виробничих та суспільних відносин, і в кінцевому підсумку, повну політико-економічну (фактично колоніальну) залежність України.

Парадоксально, що за хронічно кризової ситуації в економіці країни, дотепер поза увагою науковців й фахових експертів перебуває проблема контрпродуктивних заходів щодо впливів МВФ. Останній є вагомим розпорядником міжнародними фінансовими ресурсами і водночас (передусім) фактичним провідником неоколоніальної політики щодо української держави. На превеликий жаль, об'єктивна оцінка ролі МВФ як інституції, яка своїм фінансовим й політико-економічним впливом детермінує системну залежність України і, таким чином зумовлює неоколоніальні прояви й безпрецедентні обмеження її державного суверенітету, практично відсутня в дослідженнях вітчизняних авторів. І це при тому, що Міжнародний валютний фонд уже тривалий час є центром шкідливої політико-економічної ортодоксії Вашингтонського консенсусу, ключовий принцип якого – "роби те, що ми радимо, а не те, що ми робимо самі" – із залізною послідовністю здійснюється в Україні.

З перших сторінок Меморандуму робиться акцент на такі "пріоритети":

1. "НБУ буде твердо дотримуватися підтримання гнучкого валютного курсу" [1].
2. "Національний банк матиме за мету накопичення міжнародних резервів відповідно до нашої програми з МВФ" [1].
3. "НБУ надалі посилюватиме систему інфляційного таргетування" [1].

Новостворена Рада НБУ затвердила "Основні засади грошово-кредитної політики на 2017 рік та середньострокову перспективу", де ключовим моментом відзначила: "Незалежність національного банку є наріжним каменем підтримання цінової стабільності". При цьому йдеться про "інституційну, фінансову та операційну незалежність НБУ" [11].

Жорстко дотримуючись вимоги МВФ "накопичення міжнародних резервів", НБУ взяв зобов'язання до кінця 2017 р. наростити їх обсяг до 21,3 млрд дол., а в 2018 р. – обсяг міжнародних резервів сягатиме 30 млрд дол. [20, с. 6]. Отже, є всі підстави стверджувати, що ті 17,5 млрд. дол., які МВФ немов би зобов'язався позичати Україні упродовж 4-х років (на сьогодні загальна сума траншів МВФ Україні склала 8,7 млрд. дол.), даний фінансовий розпорядник фактично здійснюватиме за рахунок наших валютних накопичень. Однак під проценти і на

неоколоніальних умовах. Необхідно взяти до уваги висновок знаного у світі експерта: “Парадокс у тому, що якраз бідні країни іноді не тільки кредитують багаті, але і через механізм валютних резервів дотують” [9, с. 258].

Аналіз передумови можливого отримання кредитів від МВФ за програмою *stand-by* (видача обумовленої суми частками з постійним моніторингом й контролем ключових засад державної фінансово-економічної політики), закладалася реальна можливість запустити в дію неоколоніальну модель валютної політики країни-рецепієнта.

По-перше, під тиском МВФ Україна законодавчо відмовилася від використання власних емісійних ресурсів для розв’язання загальнодержавних проблем. Так, Закон України “Про реструктуризацію боргових зобов’язань Кабінету Міністрів перед Національним банком України” (№ 1697-III від 20 квітня 2000 р.) містить спеціальну статтю прямої дії, яка забороняє центральному банку “надавати прямі кредити як у національній, так і в іноземній валюті на фінансування витрат державного бюджету України”. Аналогічні заборони продубльовані в Бюджетному кодексі України а також законі “Про Національний банк України”.

Такі законодавчі постулати були принциповою передумовою надання Україні так званої “допомоги” з боку міжнародних фінансових інституцій в перші роки незалежності. Якраз від вищеозначених нормативно-правових актів розпочалася епопея формування українського зовнішнього боргу, який на сьогодні набув хронічно загрозливих обсягів. Закладена зарубіжними маяками принципова заборона за рахунок власних грошових ресурсів фінансово допомагати суспільству й державі на випадок гострої потреби призвела до ситуації, коли країна вимушена жити з протягнутою рукою і за рахунок зовнішніх позичок, перманентно нарощуючи “борговий Монблан”.

На початок 2017 р. валовий зовнішній борг України сягнув 113,48 млрд. дол. Біля 38 % – це державний зовнішній борг, 7 % – зовнішні борги комерційних банків, 55 % – борги юридичних осіб (бізнес структур) перед нерезидентами. За 2017 р. Україна має виплатити за зовнішніми боргами – 47 млрд. дол. З них 37 млрд дол. – це зовнішні борги юридичних осіб, 5 млрд дол. – борг банків.

По-друге, встановлюючи максимально низький “маяк” бюджетного дефіциту (на рівні 3 %), МВФ ігнорує при цьому той факт, що упродовж років розвинуті країни стабільно закладають досить високий рівень бюджетного дефіциту. Так, Велика Британія завершила 2016 р. – з дефіцитом 8,8 % ВВП. На такому ж рівні знаходиться бюджетний дефіцит у США та окремих країн ЄС. Штучно затиснутий дефіцит бюджету, за оцінкою Нобелівського лауреата Пола Кругмана, – “це свого роду “бомба економії” [19], оскільки породжує й відтворює перманентну боргову залежність. Найбільш небезпечним і неприйнятним є те, що закладаючи мінімальний маяк бюджетного дефіциту, МВФ ігнорує колосальні витрати, які нині несе українська держава й економіка у зв’язку з бойовими діями на Сході країни.

Про небажання з боку офіційних представників МВФ реагувати на загрозливу фінансово-економічну ситуацію в країні свідчить, наприклад, такий інструктивний посил: “Нетрадиційна грошово-кредитна політика у перспективі може, як і раніше, бути *виправданою, якщо економічна ситуація не поліпшиться або навіть погіршиться. При погіршенні ситуації без надмірного ризику інфляції політика, скоріше за все, як і раніше буде правильною*[1], особливо у випадку якихось нових потрясінь у сфері функціонування фінансових ринків” [17]. Здоровий глузд не сприймає настанови з рівнем аномальності – “якщо все буде погано, то сьогоднішня політика правильна”. Д. е. н., проф. Олександр Шаров у

[1] Курсив автора.

статті “Україна – МВФ: 25 років самотності або мовчання “золотих ягнят” робить однозначний висновок: “Меморандум з МВФ для багатьох став асоціюватися з поняттям “вирок” [14, с. 6].

В Основних засадах монетарної політики на 2017 рік та середньострокову перспективу, затверджених новоствореною Радою НБУ, в черговий раз наголошено (під диктовку МВФ): “Національний банк пильно стежитиме за стабілізаційним потенціалом міжнародних резервів, підтримуючи та посилюючи його” [11]. Зазначимо, що так звані “міжнародні валютні резерви” розміщені на теренах США за правилами невідомими ні Главі української держави, ні Уряду, ні Парламенту країни. Умови й угоди стосовно формування та розміщення так званих міжнародних резервів України, які складалися під егідою зарубіжних консультантів і на засадах юридичної “довірливості” попереднього керівництва НБУ до іноземних порадників, були трансплантовані таким чином, що відповідні права фактичного власника набули (вживаючи юридичну термінологією) ознаку “нікчемних”. Як наслідок, міжнародні валютні резерви НБУ не можуть бути використані в Україні в періоди найбільшої потреби.

Академік В. Геєць, який у свій час очолював Раду НБУ, офіційно підтвердив: “частина наших резервів розміщена в зарубіжних банках, які в період світової кризи потерпіли фіаско! Але адже ніхто сьогодні документально не підтвердить нам, є чи ці гроші насправді і яким чином НБУ може скористатися цими резервами. ... Рада НБУ не має повноважень для одержання первинних документів і перевірки реальної ситуації” [4].

Наш аналіз дає підстави стверджувати, що перерахована НБУ на відповідний зарубіжний (розміщений в США) рахунок “жива” валюта одразу ж трансформується у так звані цінні папери і за всі роки такої практики не було жодного прецеденту, щоб здійснювалась зворотна операція, тобто перетворення “цінних паперів” у долари США. НБУ регулярно спрямовує у міжнародні валютні резерви усі наявні валютні кошти, які гостро необхідні для вирішення украй нагальних проблем на вітчизняних теренах. Купівлю іноземної валюти, зазначається в Основних засадах, НБУ здійснюватиме лише “для підтримки міжнародних резервів в умовах необхідності значних обсягів виплат за борговими зобов’язаннями держави” [11]. І це попри тієї очевидності, що дані кошти гостро необхідні українській державі для вирішення украй нагальних боргових та військово-захисних проблем.

Відповідно до рекомендацій-вимог МВФ НБУ продовжує запроваджувати режим інфляційного таргетування. Йдеться про те, що НБУ задля уникнення небажаних проявів інфляції (попри те, що остання всього на всього – це механізм перерозподілу) має продовжувати активно застосовувати такі попереджувальні заходи і методи: а) максимально обмежувати динаміку грошових агрегатів; б) практикувати стерилізаційні операції; в) уповільнювати рефінансування банківської системи; г) впроваджувати все жорсткіші правила формування банками обов’язкових резервів.

При цьому, мало хто знає, що Національний банк чітко дотримується домовленості з МВФ та Світовим банком щодо “паритетної емісійної політики”, за якою гривнева емісія здійснюється пропорційно до доларових поступлень (зобов’язань) української держави. Чи не тому ніким не контрольована емісійна й валютна політика НБУ перманентно породжує гострі грошові дефіцити, а звідси провокує хронічну вимушеність держави, вітчизняних корпоративних утворень та органів місцевого самоврядування до зарубіжних валютних запозичень. Адже випущена в обіг у мінімальному обсязі гривнева маса лише частково йде на фінансування украй необхідних бюджетних програм.

Жорстка вимога МВФ про те, що “НБУ буде твердо дотримуватися підтримання гнучкого валютного курсу” несе в собі системні й соціально

відчутні негаразди. Неприпустимим при цьому є цинічне ігнорування ст. 99 Конституції України (нормативно правового акту найвищої юридичної сили), яка гласить: "Забезпечення стабільності грошової одиниці є основною функцією центрального банку держави – Національного банку України".

Загальновідомо, що "плаваючий курс" – це ринковий індикатор для чітко унормованої законодавчо сталої та ефективної ринкової економіки, яка спирається на дієздатні державні інститути. Україна не відповідає вказаним критеріям навіть у мінімально наближеному контексті. За таких умов відпуск "на волю" валютно-курсової політики провокує її непомірну волатильність і, таким чином, високі системні ризики, які масштабно розхитують внутрішній ціновий ринок та відчутно шкодять фінансово-економічним відносинам.

За визнанням Голови Громадської ради НБУ проф. С. Аржевітіна "НБУ де-факто намагається утримувати валютний курс за рахунок адміністративних заходів, жорсткіших ніж в умовах режиму фіксованого курсу, а процентна політика призвела до вимивання грошей з реального сектору економіки" [2]. Якщо поглянути на валютно-курсову політику в глобальному вимірі, то світова палітра режимів обмінних курсів виглядає так. Лише в 15 країнах національні валюти знаходяться у вільному плаванні. У 39 країнах практикується "кероване плавання", тобто валютний коридор, при якому відхилення від сталої динаміки не може перевищувати 5 %. Водночас 45 країн (передусім, мусульманські держави, які не визнають валютних спекуляцій в принципі) практикують режим жорстко фіксованого валютного курсу [8]. До речі, саме ці країни обійшла стороною глобальна фінансова криза 2008–2009 років.

Через те, що з моменту запровадження плаваючого курсу, гривня спонтанно, щоденно і в загрозливих проявах знецінюється, населення, щоб якимось чином захиститися за вільні кошти правдами й не правдами придбаває американську валюту. Сьогодні ми є очевидцями, коли з моменту запровадження плаваючого курсу, НБУ практикує на валютному безпрецедентні адміністративні обмеження, провокуючи таким чином буйний розквіт чорного ринку й тіньових операцій. Нині для широкого загалу не є великим секретом та очевидність, що так зване "ринкове" обрахування валютного курсу завжди супроводжувалося тіньовими впливами й корупційними інтересами, а звідси – перманентно-спекулятивною суб'єктивністю. Фактично некерований державою курсовий режим на руку зарубіжним кредиторам[1], банкам–валютним спекулянтам, гравцям Forex-ринку та наближеним до керівництва НБУ особам, які мали можливість на випередження отримувати конфіденційну інформацію.

Нобелівський лауреат Р. Мандел, попри рекомендації МВФ, віддає перевагу саме фіксованому валютному курсу. Авторитетний учений вважає, що "через заохочення країн до так званого плаваючого валютного курсу, МВФ дробить валютний простір на абсурдну кількість карликових валютних зон" [3].

Які аргументи свідчать на користь запровадження фіксованого валютного курсу? По-перше, фіксований курс заспокоїть цінову ситуацію на внутрішньому ринку. Тобто, стабільний валютний курс – це надійна основа зниження інфляції. По-друге, усталений валютний курс посилює транспарентність обслуговування зовнішнього боргу. По-третє, стала гривня – це важлива передумова гальмування експансії спекулятивного капіталу і водночас залучення в національну економіку капітальних інвестицій.

При запровадженні реально фіксованого валютного курсу останній не буде визначатися, виходячи з наявної в країні доларової маси та золотовалютного резерву. Вітчизняним ортодоксальним фундаменталістам така пропозиція

[1] Вітчизняний політикум їх звично називає інвесторами. Однак, як правило, дані фінансові запозичення, по-перше, носять короткотерміновий характер, по-друге, не трансформуються в капітальні ресурси, тобто оминають виробничу сферу.

сприймається вкрай радикальною. Однак бути радикальним – означає розуміти явища і процеси в їх істинній суті. Адже беззастережна імплементація МВФ-ких вимог і маяків лише загострює уже існуючі у нас надскладні проблеми і протиріччя, заганяє їх у глухий кут.

Меморандум включає спеціальний документ – Додаток ІІ – "Технічний меморандум про взаєморозуміння" (далі – Технічний меморандум). Останній заслуговує особливо прискіпливої уваги широкого читача, оскільки документ прихований від широкого ознайомлення і містить 89 прямих обов'язань НБУ, Міністерства фінансів, Державної Фіскальної Служби та інших владних інституцій України щодо регулярного надання МВФ найобширнішої інформації.

Так, НБУ зобов'язаний інформувати МВФ по 38 позиціях, які "рентгеном" просвічують грошово-фінансовий організм країни. Наведу окремі з них. Зокрема, НБУ: "щодня надаватиме МВФ дані про загальний обсяг чистих та валових міжнародних резервів як за фактичним, так і програмним обмінним курсом"; "щоденно надаватиме інформацію про залишки на аналітичних рахунках – клієнтська заборгованість за операціями з купівлі та продажу валюти, банками та дорогоцінних металів від імені керівників банків"; "кожні два тижні надаватиме МВФ дані про весь банківський сектор". Також НБУ "здійснюватиме обов'язкові консультації із експертами МВФ перед внесенням будь-яких змін до рахунків НБУ та комерційних банків, а також змін у формах звітності" і т. д.

Міністерство фінансів звітує перед МВФ по 13 позиціях. Зокрема, Мінфін надаватиме: щоденні дані по Пенсійному фонду; місячні дані про плани видатків (розпис) державного бюджету; помісячні дані про фонд оплати праці державного сектора; піврічні дані про кількість працівників бюджетних установ та їх заробітні плати.

Відповідно до вимог Мінфін надаватиме МВФ розрахунки вартості такого підвищення зарплати на поточний та два наступні бюджетні роки після будь-якого збільшення зарплати у бюджетному секторі.

Отримуючи дані щодо заробітку бюджетників, МВФ чомусь не реагує на їх неприпустимо низький рівень у порівнянні із європейськими стандартами. Країна, в якій панують зубожілі нормативи оплати навіть для висококваліфікованих працівників, а основний зиск концентрується в корупційно-тіньових схемах, завжди буде бідною. У цьому сенсі доречно нагадати позицію великого реформатора післявоєнної Німеччини Людвіга Ерхарда: "Якщо ми не будемо прагнути постійно поліпшувати життєві можливості нашого народу, ми підірвемо цим основу для технічного прогресу, тим самим вийдемо з кола цивілізованих народів, законсервуємось у штучній бідності... Тільки розширивши споживання, ми зможемо брати участь у здоровому світовому розвитку".

При цьому підписанти нині чинного Меморандуму чомусь декларують, що нібито "підвищення мінімальної зарплати до 3200 грн. створює ризики для сьогоднішніх макроекономічних досягнень, включаючи фіскальну сталість та конкурентоспроможність…Для обмеження цих ризиків Верховна Рада прийняла законодавство, яке від'єднує мінімальну зарплату від рішень, пов'язаних із встановленням зарплати, та яке забезпечить нейтральний вплив на дефіцит бюджету" [1]. Наведений пасаж, окрім того, що демонструє сліпий переклад англійського тексту, передусім демонструє як антисоціальну спрямованість вимог Меморандуму, так і небажання нинішніх очільників країни жити власним розумом і національними інтересами. Політика ж соціального номіналізму породжує порочне коло відсутності купівельної спроможності, а отже, і попиту на продукцію, що, в свою чергу, гальмує масштабне виробництво. Ось чому українська економіка сьогодні навіть не "запорожець" у порівнянні з "мерседесом", це – чумацький віз.

У структурі витрат на одиницю продукції (усіх товарів та послуг) заробітна плата в Україні склала в 2016 році всього 7 %; причому цей показник у промисловості досягає лише 8–9 %. У країнах ЄС, до стандартів якого Україна немовби прагне долучитися, цей показник сягає 40–45 %.[1]

Однак, отримуючи статистику щодо мізерного заробітку бюджетників, МВФ чомусь не реагує на їх неприпустимо низький рівень у порівнянні із європейськими стандартами. На жаль, є всі підстави стверджувати гірку очевидність: нині працюючий загал українців є найбіднішим у світовому вимірі. За межею бідності відповідно до стандартів ООН (5 дол. на день, тобто 4000 грн. на місяць) перебуває щонайменше 2/3 населення країни. Адже нещодавнє підвищення мінімальної зарплати удвічі фактично складає лише 80 % від стандарту ООН щодо межі бідності.[2] Попри це МВФ вимагає "обмеження діапазону "захищених" категорій працівників".[3] Водночас чинна влада зініціювала "зарплатний сумбур" щодо керівництва державних монополій та керівного складу новостворених Антикорупційних органів. Перевищення заробітків останніх перевищує нині чинну мінімальну заробітну плату в сотні разів. Це безпрецедентно за світовою практикою.

Відповідно до вимог Технічного меморандуму Міністерство економічного розвитку і торгівлі надаватиме на квартальній основі консолідовану інформацію. Зокрема, фінансову звітність 50 найбільших державних підприємств.

Окремий структурний "маяк-вимога" від МВФ – обмеження фінансової підтримки (пільг) аграрного сектору. І це попри те, що саме аграрний сегмент слугує потенційним локомотивом національної економіки. Водночас текст Меморандуму містить вказівку, що "для сприяння реалізації потенціалу зростання в Україні залишається важливою лібералізація ринку землі, в тому числі продаж земель сільськогосподарського призначення" [1].

Незважаючи ні нащо, нинішні очільники української влади запевняють МВФ: "Ми легалізуємо видобуток бурштину, що сприятиме додатковим надходженням до бюджету" [1]. І це попри тієї очевидності, що такі "бюджетні надходження" насправді зумовлюють нищівну руйнацію землі, повне знищення лісового покриття майже ¼ території країни і забирають у майбутніх поколінь найменші перспективи екологічного відтворення свого буття.

Широкий масив інформації (пп. 82–87) щомісячно надає Міністерство енергетики та вугільної промисловості. Також не залишалися поза увагою МВФ Міністерство регіонального розвитку, НКРЕ та Національна комісія з регулювання комунальних послуг. Водночас пункт 89 Технічного меморандуму зобов'язує Державну службу статистики "надавати МВФ переглянуті квартальні дані про ВВП та його компоненти (за видами економічної діяльності, доходами, витратами)".

Таким чином, зрозуміло, що вищезазначені й інші таємні вимоги МВФ у кінцевому підсумку не використовуються на благо України, а насправді інформаційно підживлюють зарубіжні розвідки та заганяють українську фінансово-економічну систему в глухий кут.

Щоб у читачів не склалося враження про тенденційність авторських узагальнень щодо політики МВФ, наведу деякі оцінки даної міжнародної фінансової організації Нобелівськими лауреатами. Вище ми уже процитували

---

[1] Розрахунки автора.

[2] Розрахунки автора.

[3] Бездумно потакаючи таким вимогам, нинішні владоможці зобов'язуються "скорочувати зайнятість працюючих у бюджетній сфері": до кінця 2017 р. на 4 % і ще на 10 % до кінця 2019 р. "Для відстеження прогресу ми (констатують підписанти Меморандуму – Т. К.) вже встановили індикативні цілі по зниженню кількості працюючих". Неймовірно, щоб при наявності здорового глузду планувалася подібна руйнівна стратегія занепаду української державності.

лауреата Нобелівської премії Роберта Мандела щодо неприйняття ним плаваючого курсу в якості панацеї у валютній політиці. У свою чергу, лауреат Нобелівської премії з економіки Дж. Стігліц у свій час застерігав: "Сьогодні МВФ, як правило, надає позики лише тоді, коли країни урізають бюджетний дефіцит, підвищують податки та процентні ставки, що веде до скорочення економіки. Спроби застосовувати такі стратегії не до потужних країн, а до слабких й обезсилених, таких як Аргентина, Еквадор, Румунія, Пакистан і Україна – були невдалими" [13].

Нобелівський лауреат Джефрі Сакс зафіксував 173 випадки, коли країни дотримуючись рекомендацій МВФ щодо жорсткої фінансової економії, відчутно погіршували макроекономічну й соціальну ситуацію й провокували жорсткі протистояння влади й суспільства [3, с. 92].

Нобелівський лауреат Пол Кругман застерігає проти сліпо догматичної боротьби з інфляцією, яку настійно проповідує МВФ: "фатальне зменшення інфляції значно утруднює відновлення економіки. Наша мета має бути протилежною" [7, с. 8].

Які ж системні провали у рекомендаційних моделях валютно-кредитної політики необхідно було продемонструвати з боку МВФ, щоб "заслужити" настільки негативну оцінку Нобелівських лауреатів, яких важко запідозрити в політико-економічній тенденційності.

Також Гжегож Колодко (у минулому міністр фінансів і Віце-прем'єр Польщі) у книзі "Мир в движении" помістив чітку відповідь на далеко не риторичне запитання: "Чому всі зусилля Заходу, спрямовані на допомогу країнам, що розвиваються, спричинили так багато бід і зробили так мало добра?". Відповідь така: "Бідні країни спеціально затягувалися в хронічні борги, щоб потім підпорядкувати їх та ефективно маніпулювати їх економіками в своїх інтересах"...Міжнародний Валютний Фонд уже тривалий час є центром економічної ортодоксії" [9, с. 252].

У свою чергу, Директор програми глобального економічного управління при Оксфордському університеті Нгер Вуде визнав: "Історично найбільшою загрозою для МВФ є його непотрібність". А я б додав – і навіть цивілізаційна шкідливість. Подібну оцінку діяльності МВФ дають й інші зарубіжні аналітики [7; 9; 13; 15; 16]. Водночас, на переконання авторитетного українського вченого П. С. Єщенка подальше слідування України в руслі вимог МВФ "чревате безповоротною деградацією держави й втратою нею здатності до відтворення свого суверенітету" [5, с. 29].

Узагальнюючі висновки. Украй критична фінансово-економічна ситуація в країні зумовлює гостру потребу жити, врешті-решт, національним розумом й загальнодержавними пріоритетами, а не продовжувати бути розгорнутою "бухгалтерською книгою" для зарубіжних спецслужб. Вищенаведені монетарні маяки несуть в собі тіньову, потаємно-руйнівну сутність і в кінцевому підсумку націлені (що власне і відбулося) на стале падіння купівельної спроможності гривні, доларизацію виробничих і суспільних відносин, формування хронічної боргової залежності держави.

Верховна Рада України, як єдиний законодавчий орган в країні повинна невідкладно внести принципові зміни до закону "Про Національний банк України", відповідно до яких центральний банк держави втратить абсолютну й безпрецедентну за світовими мірками незалежність і буде здійснювати свою діяльність у тісній взаємодії з парламентом та урядом країни. Водночас

законодавчо має бути призупинена руйнівна залежність від МВФ.[1] Виходячи з цього необхідно:

1. Першочергово дезавуювати нині чинні ст. 53 та ст. 54 закону про НБУ. Стаття 53 не допускає втручання органів законодавчої (Верховної Ради України) та виконавчої влади (Кабінету Міністрів України) в діяльність Правління та Ради НБУ. Це – безпрецедентно з огляду на практику ринково цивілізованих країн, Центральні банки яких підпорядковані Міністерству фінансів або ж Державному казначейству. Стаття 54 забороняє НБУ не лише фінансувати, але й надавати прямі кредити на фінансування державних бюджетних витрат. Таким чином, змушує йти на зовнішні запозичення. Ігноруючи загальнодержавні проблеми, НБУ (займаючись офіційно дозволеними комерційними операціями) перманентно накопичує й безконтрольно розпоряджається так званим "власним капіталом".

2. Посилити відповідальність НБУ перед Главою держави і парламентом країни, вдосконаливши редакцію пункту 1 ст. 9 та пункт 5 ст. 51, якими обумовлено лише інформування Верховної Ради та Президента країни щодо Основних засад грошово-кредитної політики, які розробляє Рада НБУ і сама ж контролює їх виконання.

3. Змінити редакцію пункту 8 ст. 42, яка дозволяє НБУ на свій розсуд (в тому числі й уповноваженим банкам), не узгоджуючи ні з Верховною Радою, ні з Кабінетом Міністрів, здійснювати зарубіжні розміщення валютних резервів держави.

4. Звернути увагу на законодавчу некоректність ст. 42 (пункт 7), яким дозволяється фактично тіньова торгівля (без квотування та ліцензування) банківськими металами, дорогоцінним камінням, пам'ятними й інвестиційними монетами з дорогоцінних металів та ін. цінностями.

5. Доповнити ст. 34, яка надає НБУ виключне право емісії гривни, положенням, яке чітко вказувало б, що первинна емісія є власністю держави, а не Центрального банку.

6. Запровадити оподаткування на види комерційної діяльності та послуг, зазначені в статтях 7, 31, 42, 50, на які НБУ "має право встановлювати плату" та зняти ст. 4 і ст. 5, які гарантують НБУ (під прикриттям законодавчо формалізованою константи про неприбуткову діяльність) податковий імунітет навіть на його суто комерційні операції.

Список використаних джерел

1. *Меморандум* про економічну і фінансову політику. – Режим доступу: korespondent.net/ukraine/3826568-memorandum-ukrayny-y-mvf-polnyi-tekst; 2. *Аржевітін Станіслав*. Парадокси монетарної політики НБУ // Дзеркало тижня, 2016. – №37. – С. 7. 3. *Видатні* економісти та сучасна практика. Енциклопедичний довідник.– К.: УАФР, 2011. – С. 392. 4. *Геец* Валерий. Никто не знает, что с нашими валютными резервами // Газета "2000", 2009. – № 3–4. 5. *Ещенко П. С.* Украинская "великая депрессия" и как из нее выйти. – К.: ВД "Дакор", 2017. – 248 с. 6. *Кораблін* Сергій. Курсова лихоманка: пауза між рецидивами // Дзеркало тижня, 2016. – № 34. – С. 1,6. 7. *Кругман* Пол. Возвращение Великой депрессии? [пер. с англ.]. – М.: Эксмо, 2009. – 336 с. 8. *Ковальчук* Трохим. Самостійність монетарної політики НБУ – особливий загальнодержавний актуалітет // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Випуск 14. – 2014. – С. 274–282; 9. *Колодко В.* Гжегож. Мир в движении (пер. с польск.). – М.: Магистр. 2009. – 575 с. 10. *МВФ* надає Україні транш кредиту в рамках затвердженої програми "стенд-бай" // Вісник НБУ. – 2014. – № 8. – С. 6–7. 11. *Основні* засади грошово-кредитної політики на 2017 рік та середньострокову перспективу. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/doccatalog/document;jsessionid=36961A8741BFCA=41556547

[1] У цьому сенсі досить показовим є лист МВФ, у свій час надісланий до найвищих очільників української держави, де прямо вказується, що "новий Голова НБУ *має приймати важливі рішення в контексті очікувань фонду щодо майбутнього коригування політики НБУ*" (http://eimg.pravda.com.ua/files/7/4/74d30bb-clipboard02.ipg).

12. *Сенченко М. І.* “Доларовий лохотрон” чи фінансове поневолення світу. – К.: ФОП Стебеляк, 2014. – 376 с. 13. *Стіглиц Дж.* Глобалізація та її тягар.[перекл. з англ.]. – К.: Академія, 2003. – С. 35. 14. *Шаров* Олександр. “Україна – МВФ: 25 років самотності або мовчання “золотих ягнят” // DT.UA, 22 квітня 2017 р., с. 6. 15. *Эрик С.* Райнерт. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными (пер. с англ.). – М.: ВШЭ, 2011. – 384 с. 16. *Фергюсон* Найл. Восходжение денег (пер. с англ.). – М.: Астрель, 2010. – 431 с. 17. *IMF* Assesses New Era of Monetary Policy. – Режим доступу: http://www.imf.org/exstrenal/pubs/ft/survey/so/2013/POL051613A.ytm 18. *https:*correspondent.net/Ukraine/38 26568-memorandum 19. *Paul Krugman.* Comments the financial situation in the USA: http://ipulsar.net./newsnew-773.html. 20. *Банківська* справа. – 2017. – № 3. – С. 3–15. 21. *DT.UA*, 11 березня 2017 р., с. 6.

Трофим Ковальчук

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ВАЛЮТНЫЙ ФОНД: ФИНАНСОВЫЙ КРЕДИТОР ИЛИ ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УГНЕТАТЕЛЬ?

Подробно проанализирована роль Международного валютного фонда как институции, которая финансовым и политико-экономическим влиянием детерминирует системную зависимость государства Украина и таким образом обусловливает неоколониальные проявления и беспрецедентные ограничения государственного суверенитета.

Ключевые слова: меморандум МВФ, кредитные “маяки-требования”, неоколониальная модель, политико-экономическое угнетение.

Trokhym Kovalchuk

INTERNATIONAL MONETARY FUND: FINANCIAL CREDITOR OR POLITICAL-AND-ECONOMIC ENSLAVER?

The paper analyses the role of the International Monetary Fund as an institute that determines the systemic dependence of Ukraine by its political and economic influence and thus it stipulates the neocolonial displays and limitations of state sovereignty.

Keywords: IMF memorandum, credit “lightmarks-requirements”, neocolonial model, political and economic enslavement.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930(477): 94(477+438) “1569–1795”

Леонід Зашкільняк

РІЧ ПОСПОЛИТА ОБОХ НАРОДІВ В РЕТРОСПЕКТИВІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглянуто і проаналізовано еволюцію відображення образу давньої Речі Посполитої в українській історіографії нового і новітнього часу у зв’язку з процесами формуванням модерної української нації.

Ключові слова: українська історіографія XIX–XXI століть, Річ Посполита.

Історія, як підстава для проектування сучасного і майбутнього, почала відгравати важливу роль в житті європейських суспільств з кінця XVIII і особливо в XIX ст. Як і в інших народів Центральної та Східної Європи, в цей час проходив процес формування української модерної нації, а його ідейними конструкторами виступали спочатку нащадки українського козацтва, а тоді нечисленні представники української інтелігенції. Несприятливі обставини перебування українських мас в різних державних утвореннях, насамперед імперіях Романових і Габсбурґів, ускладнювали ідентифікацію і легітимацію української ідеї, зустрічаючи потужний ідеологічний опір з боку так російських, як і австрійських, а також польських державницьких еліт. Тому формування українського національного історичного капіталу (уявлень про минуле русинів-українців) значною мірою гальмувалося владою цих імперій і намаганням нав’язати українцям імперські версії національного питання.

Спроби українських інтелектуалів дати оцінку Речі Посполитої та її історичної спадщини сягають XVII–XVIII ст., оскільки вже тоді поставало питання про ставлення до цієї держави в умовах зміни суспільно-політичних умов як всередині країни, так і на європейському театрі дій. Сучасні українські історики небагато писали про конкретику історії Речі Посполитої; водночас оціночні судження щодо неї пронизували і пронизують всю українську історіографію через тривалу історичну пов’язаність минулого сучасних України, Польщі, Білорусі і Литви. Спроби історіографічного узагальнення проблематики Речі Посполитої робили чимало сучасних українських істориків, але насамперед Наталія Яковенко, Наталія Шевченко, Віталій Михайловський, Андрій Портнов та ін. [40; 50; 43; 42; 34; 25].

Треба також наголосити, що історія та історіографія Речі Посполитої нерозривно пов’язана з історичним міфом “ягеллонської ідеї”, тобто історичної конструкції, що полягала в ідеалізації монархії нащадків Ягайла як польсько-литовсько-української федерації. Про це досить переконливо в останні кілька десятків років писали Оскар Галецький, Єжи Матерніцький, Стефан Величенко, Анджей Зємба, а нещодавно Ігор Чорновол [48; 49; 51; 52; 39]. Останній підсумував попередні дослідження і констатував, що “ягеллонська ідея” народилася в польському романтичному середовищі XIX ст. як великодержавна візія відродження польської державності в кордонах Люблінської унії 1569 р., а в XX ст. трансформувалась в ідею “Центрально-Східної Європи”, як протиставлення “західної цивілізації” російській імперській ідеї [39, с. 243–249].

Модерна українська історіографія бере свій початок з козацьких літописів, тобто з творів, що виникли в прагненні усвідомити і легітимізувати самостійний і самодостатній характер русинів-українців. Доба Богдана Хмельницького і пов'язаний з нею спалах національно-територіальної активності українського населення в особі козацтва на тривалий наступний період перетворили козацький здвиг на потужний національний міф, який стимулював формування української національної самосвідомості. Як за понад два століття перед українськими подіями гуситський рух зродив потужне гуситське національне історіописання, так і наприкінці XVII і в цілому XVIII століттях з'явився розлогий і численний в проявах феномен "козацького літописання" [6, с. 23–40]. Здебільшого незнані, але й відомі нам сьогодні автори і мемуаристи (Самовидець, Грабянка, Величко, Самійло Зорка, Симоновський, Микола Ханенко та багато-багато інших) прославили козаків, як борців "за вольності руські супроти поляків та за спокій, при якому б в землях українських не було б воєвод, каштелянів, старост, судіїв та інших представників влади, що їх король Казимир перший року 1340 під присягою своїм наступникам повелів оберігати і які стояли за скасування вольностей козацьких, що козакам були даровані…", – писав гадяцький полковник Григорій Грабянка [28, с. 11]. Він же й подав причини повстання козаків проти Речі Посполитої: "…Ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися…" [28, с. 33].

З того часу антипольський характер повстання під проводом Богдана Хмельницького на довгий час закріпився в багатьох історіографіях Східної Європи. А козацька старшина, котра збагатилась на війнах і служінні різним іноземним господарям, прагнула обґрунтувати і закріпити своє соціальне становище і привілеї і, тим самим, право на підвладну територію і населення. Водночас, шукаючи історичного обґрунтування своїх прагнень перами своїх ідеологів, вона сприяла зростанню самосвідомості цього переважно сільського населення.

Ще у XVIII ст. козацько-шляхетська еліта розпочала творення українського історичного міфу, який виокремлював український / малоросійський історичний процес з великоросійського, апелюючи як до давньоруської старовини, так і до козацької України. У низці козацьких літописів та компілятивних історичних творів XVIII ст. (П. Симоновського, С. Лукомського, В. Рубана, О. Рігельмана та ін.) минуле України, що виступала під різними назвами (Мала Русь, Малоросія, Південна Русь, Україна тощо), представлялося як історія одного народу "козацько-руського" [30, с. 63–92]. Цей міф, сформульований наприкінці XVIII ст., вчинив значний вплив на тогочасне русько-українське суспільство. В його основу було покладено козацьку автономістську, героїчно-патріотичну модель історії України, в якій наголос робився на військових подвигах та особливих правах і вольностях козацтва й створеної ним держави при одночасному підкресленні політичної лояльності до російського престолу [22, с. 70]. Це, на думку сучасного дослідника Зеновія Когута, свідчило про стійку "малоросійську свідомість" української еліти вже від середини XVIII ст., яка хоча й сприймала російську версію "захисту поневолених поляками православних малоросіян", але відокремлювала себе і свій народ від Росії та росіян [18, с. 93]. До 30-х років XIX ст. "малоросійський патріотизм", зважаючи на нагромаджений розлогий історичний й етнографічний матеріал, фактично вичерпав себе, а українська аристократія і шляхта виявилася інтегрованою у російський імперський державний і культурний механізм.

Остаточно "малоросійство" вичерпало себе до кінця 30-х років XIX ст. і найповніше відображено у найпопулярнішій анонімній праці "Історія Русів", авторство якої приписували архієпископу Георгію Кониському. Праця постала наприкінці XVIII – початку XIX ст. в середовищі патріотично налаштованої

української шляхти і відбивала дихотомію "малоросійської ідентичності", описуючи вигадану "особливу" історію України, але в рамках історії "загальноросійської"*. У тогочасних умовах "Історія Русів" подавала картину історичного розвитку України або "південно-руських земель" від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. не як території, а як народу ("нації") і держави й була своєрідним політичним маніфестом, який обґрунтовував право русько-українського народу на самостійну історію, а, значить, і державність. Твір був надзвичайно популярний серед шляхти колишньої Гетьманщини: у 20-х роках XIX ст. він циркулював в рукописах, а німецький мандрівник Йоганн Ґеорґ Коль, який відвідав "Малоросію" 1841 р., спостеріг популярність "Історії Русів", рукопис якої був майже в кожному маєтку, та відзначав, що вона написана в дуже антиросійському та опозиційному (щодо політичного устрою російської імперії) тоні і ніколи не буде опублікована [18, с. 73].

Уже у "передмові" анонімний автор цього твору пропонує певну історико-географічну візію для розуміння того, що називають "Малою Руссю" або "Малоросією" (у нього це ідентичні терміни**). Насамперед він звинувачує "істориків Польських та Литовських", котрі всупереч документам і традиції "затьмарювали всіляко великі подвиги народу Руського", "затаювали, наближаючи якомога народ сей до рабського стану й нікчемства" [12, с. 34–35]. Але "народ Руський", на його думку, мав давню і славну історію зі своїми "князями Руськими", "гетьманами", "городами" і "землями". Важливо підкреслити, що, незважаючи на загальні звинувачення сусідньої Польщі у пригнічення русинів-українців, автор назагал прихильно ставився до неї і вказував, що сильною вона була тільки тоді, коли "мала у себе войска Малоросійськія" (тобто, козаків). У викладі історії України підкреслено, що українці спочатку добровільно поєдналися з Литвою, а потім і з Польщею на засадах "рівного з рівним і вільного з вільним" [12, с. 6–7]. Таке поєднання, на думку автора, було ідеальним і враховувало всі інтереси українців, які надавали королям великі послуги в обороні держави від сусідів, маючи всі права і власну автономну організацію. І після Люблінської унії 1569 р., яка утворила Річ Посполиту, польські королі зберігали всі козацько-українські привілеї. Таку ідилію співжиття трьох народів порушила Берестейська церковна унія 1596 р., нібито нав'язана Римом і після якої й почалися всі беззаконня і гоніння православних українців. З того часу українці почали боротьбу проти порушень своїх прав і привілеїв, що їх чинили магнати і шляхта, не рахуючись з королем, насамперед проти православних, позбавляючи їх законних прав в новоствореній державі [12, с. 39–41]. Можна сказати, що Річ Посполита та її устрій цілком влаштовували автора "Історії Русів", в той час як католицизм (унія) і свавілля магнатів викликали відразу і відторгнення. Автор ще не мав можливості побачити і оцінити крах Речі Посполитої під час її поділів кінця XVIII ст. Так само, як і оцінити всі наслідки поступової ліквідації Гетьманату і викорінення українства в Російській імперії. Таким чином, "Історія Русів" значною мірою відбивала уявлення української шляхти і козацької верхівки XVIII ст., котра знайшла собі місце в Російській імперії, але прагнула пошанування своєї історичної окремішності.

Проте в першій половині XIX ст. було досягнуто значних успіхів у вивченні етнографії, фольклору та історії ширших верств українського народу, що

---

* "Історія Русів" як пам'ятка української історіографії та самосвідомості еліти набула популярності вже у 20-ті роки XIX ст., поширюючись у рукописних варіантах, але вперше була надрукована 1846 р. у Москві знаним славістом Осипом Бодянським. З того часу її дослідженню було присвячено величезну кількість спеціальних праць і публіцистики, але авторство залишається під питанням [Див.: 22, с. 128–200].

** Про походження цих термінів існує розлога наукова і публіцистична література, зокрема див.: [18, с. 85–89; 41; 35; 31].

дозволило утвердити думку про відмінність його народної мови і культури від великоросійських. Етнографічні і мовознавчі дослідження братів Якова і Олександра Марковичів, Дмитра Бантиш-Каменського, Осипа Бодянського, Ізмаїла Срезневського, Миколи Маркевича і багатьох інших дали підстави російському літератору М. Полєвому 1830 р. у рецензії на книжку Д. Бантиш-Каменського "Історія Малої Росії" висловити думку про самостійність українського історичного процесу на підставі виокремлення насамперед етнічних особливостей українського народу [22, с. 264–255]. Для поширення цієї ідеї були підготовлені сприятливі умови працями численних романтиків. Водночас термін "Малоросія" втрачає свою привабливість і все частіше заміняється терміном "Україна" з метою відокремити Росію від Малоросії і показати самостійний характер малоросійського / українського народу та його минулого. Але й надалі національна назва і самоназва народу залишалася неусталеною; паралельно вживалися терміни "Україна", "Малоросія", "Південна Русь", "Південно-Західна Росія", "Південно-Західний край".

Демократизація інтелігенції і нові романтичні віяння вивели на історичну арену нове покоління українських культурних діячів, яке черпало натхнення не стільки у давніх козацьких міфах, скільки в етнокультурній спільноті, що складалася з населення з однією мовою, культурними традиціями та історичною пам'яттю. Це покоління, представлене іменами Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка та багатьох інших культурних діячів, спромоглося в середині і другій половині XIX ст. сформувати ідею "нової-старої" української національної ідентичності з опорою на "простий народ" – передусім селянство. Вони перейняли від малоросійської аристократії і шляхти естафету формування нового бачення етнополітичної нації, яка би включала в себе майнові верстви, духовенство, селянство, міщан, інтелігенцію. Однак консервативна на той час "малоросійська традиція" з дихотомічною орієнтацією одночасно на особливий шлях українських вищих верств і російську державність залишалася важким тягарем у самосвідомості старої української еліти, яка хоча й не швидко, але інтегрувалася у великоросійський імперський культурний простір.

У цьому місці необхідно звернути увагу на активне і послідовне ідеологічне обґрунтування захоплення Росією земель Речі Посполитої, що тривало впродовж півтора століття зусиллями переважно німецьких та російських істориків. Спочатку воно базувалось на релігійному підґрунті і наголошувало на переслідуванні православних католиками в Речі Посполитій. Серед ідеологів релігійного конфлікту були також вихідці з України, що стали на службу Москві. Зокрема, серед тих, хто доклав чимало зусиль для обґрунтування російських загарбань був і Микола Бантиш-Каменський (1737–1814), батько відомого українського історика Дмитра Бантиш-Каменського (1788–1850). Микола не тільки опублікував 5-томник документів про стосунки між московським і польським урядами до 1700 р. (1780–1784), а й оціночну монографію "Історичні відомості про Унію в Польщі…" (1805). Важливо підкреслити, що автор – фактично перший фаховий російський архівіст – уклав свій твір як літопис документальних матеріалів, але з власними їх інтерпретаціями. Основою ідеєю його праці, яка з'явилась майже відразу після третього поділу Речі Посполитої (1795) і припинення її існування, була та, що порушення прав і привілеїв "руського православного населення" почалося після прийняття Берестейської унії 1595 р. Саме релігійна унія і переслідування православних "відторгнули народ руський" від Польщі і народили потужний козацьких рух на захист православ'я, і тільки Росія змогла "врятувати" православних українців, взявши їх під своє крило і усиновивши" (!) [4, с. 405–416].

На початку XIX ст. історичний канон імперської Росії був остаточно сформований і утверджений в 12-томній "Історії держави Російської" російського консервативного історика Миколи Карамзіна (1766–1826), яка вчинила величезний, можна сказати визначальний вплив на всю наступну імперську російську історіографію та ідеологію. Основні його (канона) положення добре відомі і згодом знайшли політичне відображення в ідеології "офіційної русскої народності". Головна її ідея полягала в тому, що Російська імперія була "законним" спадкоємцем Давньої Русі і Московської держави з успадкованою від них абсолютною монархією, православієм і "триєдиною народністю". Автор без всяких докорів сумління механічно переносив імперську Росію на домонгольську Русь, ігноруючи як державні, так і етнічні чинники. З позицій М. Карамзіна Річ Посполита була повною протилежністю самодержавній Московії / Росії, а захоплені Польщею українські землі повинні були належати Росії. Тому, як писав історик, "нехай іноземці засуджують поділ Польщі: ми взяли своє", а "безпека імперії" полягала в тому, щоб "не бути Польщі ні під яким виглядом, ні під яким іменем" [17, с. 42, 54]. Усі твори Карамзіна були просякнуті консервативним романтизмом з ідеєю "особливого" народного духу ("що дух народний складає моральну могутність держав, подібно фізичному…").

Ця імперська конструкція вплинула й на романтичну українську історіографію, яка значною мірою в першій половині XIX ст. тільки "намацувала" свою історичну біографію. Праці істориків, які ще загалом зберігали великодержавні ідеї "малоросійства", вже ставили питання про окрему історію земель та народу т.зв. Малоросії (Дмитро Бантиш-Каменський, Олекса Мартос, Микола Маркевич та інші). Вони робили акцент на "козацькому люді", залишаючись спадкоємцями традицій його старшини та загальноросійської лояльності. Фактично, вони повторювали негативну оцінку Речі Посполитої, яка вже містилася в козацьких літописах, але без імперських елементів і з певною симпатією до цієї держави, яка зазнала тої ж долі, що й козацька Гетьманщина. Їхній романтизм був забарвлений становим консерватизмом, джерела якого були заховані в російській імперській ідеології.

Однак ближче до середини XIX ст. формувалась і більш демократична версія романтичної історіографії. Для неї головним актором мінливої історичної сцени ставав "народ", і не просто безлика маса, а насамперед його нижчі верстви, селянство як носій своєрідної культури. Повернення обличчям до народу, що зростало із демократичних процесів тогочасної модернізації, на певний час відволікло увагу ідеологів українства від проблем державності і зосередило зусилля на вивченні мови, культури, звичаїв народної маси. Ось тут і з'явилася потреба обґрунтувати право на існування певної "руської" етнічної спільноти, яку невдовзі переназвали "українцями", аби протиставити їх російському імперському терміну "русскіє", що претендував на охоплення всіх східнослов'янських народів. Відмінності між українською і російською, а також польською культурами в їх історичній ретроспективі стали цілком очевидними для численних дослідників XIX ст., котрі активно зайнялися модними в добу романтизму етнографічними дослідженнями. Український романтизм, за визначенням багатьох дослідників, мав чимало особливостей, але насамперед запустив модерний проект "винайдення" України [46, с. 152; 9, с. 421–448].

Нову романтичну візію історії народів Східної Європи, в тому числі українського, почали формувати декілька відомих вчених, але насамперед Михайло Максимович, Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш. Вони розпочали критику імперської версії "триєдиного русского народу" і відокремлення українців від росіян і поляків на підставі відмінностей "народного духу". М. Максимович (1804–1873), знаний професор ботаніки Московського університету, а згодом ректор новоствореного Київського університету (1834)

так захопився етнографічними дослідженнями українців, що повністю перейшов до групи прихильників українства (Тарас Шевченко, Петро Гулак-Артемовський, Євген Гребінка, Микола Костомаров та ін.). Він почав формувати новий образ взаємин українців і поляків, в центрі якого стояли відмінні етнічні маси. В спеціальній статті про взаємини українців і поляків, написаній у вигляді низки листів до російського чиновника Київського учбового округу М. Юзефовича, історик відзначав, що до 1569 р. поляки не мали поважних впливів в українських землях, які перебували у складі Великого Князівства Литовського (ВКЛ), але з початком Унії (Люблінської) почалися утиски як українського населення, так і козаків. Поляки, писав він, принесли з собою в Україну "дух нетерпимості" і зродили Хмельниччину, як протест проти утисків і тих і других з православною церквою на додачу [29, с. 202–223]. Таким чином, М. Максимович ставить питання про конфлікт двох сформованих на час XVII ст. "національностей" (українців і поляків), котрі є носіями відмінних "національних характерів".

Ці романтичні ідеї у прикладенні до історії розвинув один з провідних українських істориків-романтиків Микола Костомаров (1817–1885). Його творчість розпочалася з вивчення Берестейської унії 1596 р. ("Про причини і характер унії в Західній Росії", 1841) і впродовж всього життя торкалася питань взаємин українців, росіян і поляків. Своє ставлення до Польщі і Речі Посполитої історик висловив в багатьох фундаментальних працях, але найповніше в монографії "Останні роки Речі Посполитої" (1868). Намальована ним картина взаємин народів і держав Східної Європи підкреслювала провідну роль "національного характеру", який визначав і державні і всі інші форми буття. Тому глибинна причина падіння Речі Посполитої, на його думку, полягала в таких властивостях поляків, як "панування сердечності над розумом", "свобода безпорядку", "анархія і свавілля" та інших, котрі проявлялись у всіх інституціях і робили "неминучим" занепад держави.

Висновок історика, який як вихованець російських університетів перебував під значним впливом російсько-православних ідей і фактично виправдовував російську імперську політику, був категоричним: Польща "впала за непорушним моральним історичним законом", згідно якого будь-яка несумісність протилежних начал в суспільному устрої продукує "внутрішню хворобу", а та руйнує весь організм. Водночас, як прихильник республіки і федерації, М. Костомаров високо оцінював Річ Посполиту ("Республіку"), яка проголосила своїм прапором свободу, але гостро засуджував "рабство", яке в ній запанувало і торкалося переважно "руської маси". Він підкреслював, що не "республіканський устрій" був причиною падіння Польщі, а "деморалізація поляків", насамперед шляхти, яка через свої інтереси не бажала покінчити з рабством більшості населення. Тому, підсумовував історик, не можна звинувачувати в падінні Польщі (Речі Посполитої) Росію та інші держави, котрі лише "повернули собі" те населення, котре хотіло з ними поєднатись [21, с. 667–674].

Немає сумніву, що Костомаров з симпатією ставився до устрою та інститутів Речі Посполитої, віддаючи належне ідеям лібералізму і федералізму. Разом з тим, він розвинув і поглибив попередні міркування про причини падіння Польщі, що полягали, на його думку, в етнокультурних якостях національних спільнот. Не без впливу на нього були і поширені на той час популярні ідеї "слов'янщини" (слов'янофільства), що наголошували на тривалому протистоянні слов'ян "німецьким" впливам, котрі несли з собою "ворожі" для слов'янських народів засади і руйнували назагал їхні демократичні "общинні" форми життя. Звідси зростала ідея зближення слов'янських народів на ґрунті повної рівноправності.

Романтичні конструкції українських мислителів завершений характер знайшли в першій політичній програмі українського національного руху –

“Законі Божому: книзі буття українського народу”, написаному як програма Українсько-Слов’янського товариства святих Кирила і Мефодія, більш відомого як Кирило-Мефодіївське братство і приписуваного авторству історика Миколи Костомарова (1846–1847 рр.). У своїх спогадах М. Костомаров свідчив, що романтичні ідеї “слов’янської взаємності”, що на той час активно поширювалися на всьому континенті, поєдналися в поглядах його однодумців з наміром створення у майбутньому демократичної слов’янської федерації, “подібно древнім грецьким республікам або Сполученим Штатам Америки” [20, с. 474]. Ідеалізована картина українського козацтва, змальована в цьому документі, доповнена проектом створення в минулому “трьох Річей Посполитих” – української, польської та російської, який зазнав поразки внаслідок перемоги “панів” над козаками. Але “не вмерла Україна”, – писав автор, – вона збудить Польщу – бо “не пам’ятуєть зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними”, а далі – “озветься до всіх своїх братів слов’ян” і утвориться “союз слов’янський”, в якому Україна буде “Річчю Посполитою” [19, с. 24].

Увесь історичний процес, змальований в цьому документі простою доступною мовою, зводився до взаємодії трьох сусідніх народів – українського, польського і московського у пошуках справедливого буття. Ані Польща, ані Московія, з якими в різний час намагалась поєднатись Україна, не стали істинно християнськими; і тепер Україна виступатиме за поєднання трьох слов’янських “Річей Посполитих” у вільний союз “як рівних з рівними і вільних з вільними”, без панів і царів.

Таким чином, українські романтики, в тому числі й історики, перебуваючи в умовах Російської імперії, продовжили лінію критичної оцінки спадку Речі Посполитої. Але вони усунули на другий план релігійні і політично-державні чинники, поставивши на перший план національно-культурні. На їх думку, Річ Посполита була доброю ідеєю і конструкцією федеративного устрою, але не витримала випробування часом через властиві насамперед полякам риси національного характеру.

Варто зауважити, що серед відомих українських романтиків помітною була також постать й тривала літературна та наукова творчість Пантелеймона Куліша (1819–1897). Він пройшов кілька етапів радикальної зміни своїх поглядів та ідеалів – від захоплення козацтвом і простолюдом до заперечення їхнього значення й вихваляння монархії та аристократії, від москвофільства до полонофільства. Але в загальних рисах він не виходив за рамки окресленої романтиками критичної і водночас оптимістичної візії спадку Речі Посполитої, оприлюдненої в “Законі Божому, Книзі буття українського народу” з більшою присутністю в його поглядах православного русофільства***.

Романтичні уявлення про минувшину протривали в Україні довше, ніж в інших європейських країнах. Причини цього відомі і пов’язані, зокрема, з переслідуваннями і забороною української ідеї в Росії і перенесенням національної культурної діяльності українців до Галичини під владою Австро-Угорщини. Але тут українські діячі зіткнулись із суперництвом польської національної стихії. Постійне змагання з великодержавними викликами сусідів (Росії і Польщі) майже автоматично породжувало ідеалізацію минулого. Крім того, поразки польських національних повстань, в тому числі й в українських землях, поставили важливу ідеологічну проблему: за яку Польщу провадиться боротьба? Виявилося, що великодержавна тінь Речі Посполитої чинила потужний, якщо не переважний вплив на програми більшості польських національно-політичних сил і таборів. Представники польського політикуму

*** Саме П. Куліш у вже зрілому віці написав і опублікував тритомники “Історія возсоединенія Руси” (1874) і “Отпаданіе Малороссіи от Польши” (1888), в яких проявилась його ілюзорна віра в можливість рівноправного співіснування двох народів – українського і російського. – Докл. див.: [32, с. 10–82].

другої половини XIX і початку XX ст. формували плани і плекали надії на відбудову Польщі в кордонах Речі Посполитої 1772 р., як реалізацію "історичної справедливості". Український національний рух, що в той час прискорено формувався зокрема й під впливом польського, не міг погодитись з такою перспективою, незважаючи на запевнення деяких польських політиків та інтелектуалів про можливу автономію України в складі відродженої Польщі. Польські політики сподівались і на співпрацю з литовським національним рухом, але й там не бажали чути про відбудову федеративної Речі Посполитої під главенством Польщі.

У той час, коли в Європі вже активно формували позитивістську візію світу та історії, українські інтелектуали продовжували шукати етносоціальні підстави національної самоідентифікації. Вони намагалися поєднати соціологізм позитивізму з "етнізмом" романтизму і спрямованістю у майбутнє. Найвпливовішим мислителем та істориком цього періоду був Володимир Антонович (1832–1908). Змушений жити і працювати в Росії в умовах переслідування всього українського, історик повинен був постійно зважати на загрозу переслідувань і маскувати свої думки. Тим не менше, в своїх студіях з історії українського козацтва та українських земель Антонович наголошував на окремішності українства як національної спільноти, а її корені шукав у давніх часах. Відомо, що Антонович, за походженням польський шляхтич, рішуче розірвав зі своїм середовищем і обрав шлях служіння українському простолюдові ("хлопоманство"). Тому "антишляхетство" і протиставлення цьому польському стану перетворилось на світоглядну позицію вченого. Це дало підстави сучасним дослідникам відносити Антоновича до представників "романтичного народоправства" [46, с. 332]. У нині широко відомій лекції "Три національні типи народні" (1888) він фактично продовжив етнологічні розмірковування М. Костомарова, намагаючись обґрунтувати національну своєрідність народів, як підставу їх соціальної діяльності. Йшлося про близьких сусідів – українців, поляків і росіян. Провівши порівняльний аналіз культурно-антропологічних якостей представників цих сусідніх народів, він стверджував, що росіяни є носіями абсолютного авторитаризму, поляки – аристократизму, українці – громадської рівноправності ("демократизму") [3].

У багатьох працях різних років цей історик торкався оцінки Речі Посполитої та її історичного спадку. Більшість його поглядів проявилися у 1860–1880-х роках, коли в Росії йшла гостра боротьба проти польського національно-визвольного руху й суспільне життя було сповнене антипольськими гаслами. Критика Антоновичем Люблінської унії та Речі Посполитої базувалась переважно на тезі, що унія 1569 р. розпочала наступ і поступову перемогу "польського права" над литовським і українським і, як наслідок, нехтування правами литовського і українського народів [2, с. 52–54]. А в статті "Нарис відношень Польської держави до православ'я і православної церкви" (1866) вчений на розлогому документальному матеріалі змалював процес наростання утисків і переслідувань православної церкви в українських землях, починаючи від XIV ст., а особливо – з кінця XVI ст., що повинно було підсилити положення про гноблення українського народу в кордонах Речі Посполитої і утвердити негативне ставлення до цієї держави та її устрою [1, с. 265–278].

Неприхильність української національної еліти до Польщі та її історичного спадку зросла в другій половині XIX ст., коли в європейському інтелектуальному просторі на ґрунті позитивізму поширилися соціальні доктрини різного ґатунку. Причиною цього стало, по-перше, виникнення дієвої конкуренції українського національного руху з польським, яка проявилася передусім в Галичині під владою Австро-Угорщини. Обидва рухи претендували на створення в цьому коронному краї свого національного "П'ємонту", який би міг стати базою для

відбудови національної державності. Представники обох національних рухів бачили Галичину та інші території виключно в складі своїх майбутніх державних утворень. Така конкуренція не сприяла ані налагодженню співпраці двох потужних антиімперіальних сил, ані якомусь зближенню трактувань спільного минулого.

Одним з цікавих і впливових українських істориків і політичних мислителів цього періоду, який намагався віднайти не романтичну, а демократичну візію української ідеї, був професор Київського університету Михайло Драгоманов (1841–1895). Проте, перебуваючи під впливом європейської ліберальної та соціалістичної суспільно-політичної думки того часу, він по суті залишався в полоні футуристичних ідей про роль поступу і можливості федеративного перебудови Європи, плекав ілюзії щодо федеративно-демократичного переустрою Російської імперії [24, с. 457–459]. Слідуючи логіці про неспівпадіння "національного" і "державного", а також визначальної ролі "соціального" в житті людських спільнот, вчений повторював думки романтиків про релігійну близькість українців і росіян, але, водночас, вносив новий, соціальний аспект у взаємодію народів і націй. Він зазначав, що серед слов'янських народів, як і серед інших, були "свої пануючі і піддані народи, напр., поляки й москалі стали панами перед нашими русинами-українцями" [8, с. 473]. У знаній публіцистичній праці "Історична Польща і великоросійська демократія" (1881) Драгоманов піддав критиці як російських "централістів", які прагнули зберегти імперію, так і польських "великодержавників", що плекали надії відродження багатонаціональної Речі Посполитої. Саму ж цю останню державу історик оцінював дуже негативно, протиставляючи їй "демократичне" Велике Князівство Литовське.

Люблінська унія 1569 р і Берестейська 1596 р., на думку історика, стали переломним моментом в історії Польщі і сусідніх їй народів: Польща поширила на приєднані території свої, не властиві цим народам порядки, устрій, соціально-економічні відносини, не давши їх населенню жодних вигод, навпаки, викликавши невдоволення місцевого населення і виникнення козацтва. Причиною цього було те, що Річ Посполита була не федеративною, а унітарною державою, яка проводила окатоличення і асиміляцію населення України, Білорусі та Литви. Неминучою реакцією на таку політику став відцентровий рух, який був спрямований на Москву [7, с. 9]. Висновок Драгоманова щодо "історичної Польщі" прозвучав виразно критично – історичні "фікції" не можуть бути підставою для майбутнього будівництва національних суспільств, оскільки вони ігнорують зміни в становищі народів і держав. А ситуація спільного співіснування "націй привілейованих" і "націй плебейських" в умовах зростання демократії може відбутися тільки після ліквідації такого стану речей.

Українські історики другої половини XIX ст., котрі гуртувалися навколо "громад" або редакції часопису "Кіевская старина", зосереджували свою увагу на вивченні найрізноманітніших питань внутрішньої історії козацтва або соціально-економічних проблем минулого українців і не особливо переймалися оцінками Речі Посполитої, покладаючись переважно на вже нагромаджену українську та російську історіографію (Олександр Лазаревський, Орест Левицький, Іван Каманін, Адольф Скальковський та ін.). За прикладом М. Драгоманова вони поглиблювали дослідження соціальних та господарських стосунків в українських землях з наголосом на нижчих верствах суспільства, зокрема селянства. Так, О. Лазаревський (1834–1902) у своїх дослідженнях козацького полкового устрою Лівобережної України багато уваги приділяв козацтву й селянству, а в публікаціях не часто апелював до оцінок Речі Посполитої. Якщо ж згадував про неї, то транслював традиційні на той час погляди про звичаєву та культурно-релігійну несумісність польських порядків з русько-українськими і фактично

колоніальну політику польських правлячих кіл в часи існування Речі Посполитої****. Соціальна і аграрна проблематика, що ґрунтувалась на серйозному опрацюванні документальних джерел, відкривала нові сторінки минулого, що не вписувалися в політичну історію, але добре узгоджувалися з культурно-етнографічною. Завдяки позитивістським настановам й модним соціальним доктринам українських (і не тільки) дослідників соціальні низи, передусім селянство, перетворювалися на чимраз головнішого "героя історії".

Культурні та соціальні аспекти оцінки минулого найповнішого розвитку і втілення зазнали у творчості найвідомішого українського історика Михайла Грушевського (1866–1934). Наприкінці XIX і початку XX ст. він створив струнку і обґрунтовану в джерелах концепцію ("схему") історії України-Русі, як суб'єкта європейського та світового історичного процесу*****. У його методі своєрідним чином переплелися романтичні, позитивістські і навіть елементи неоромантичної візії минулого, котрі добре прикладалися до конструювання частково "недержавної" історії України, головним героєм якої виступала соціально-етнічна "малорухлива" "народна маса", "народ" [10, с. 233–253; 46, с. 427–508]. Тому, як видається, під впливом романтизму (але з неоромантичним "присмаком"!) вчений підходив до оцінки обох уній XVI ст., а також Речі Посполитої як держави. Він негативно оцінював не тільки "національний характер поляків", але й устрій Речі Посполитої, шляхетську станову демократію, яка, на його думку, руйнувала традиційні засади життя українців, супроводжувалась "ополяченням" українського народу, посиленням соціального та релігійного гніту і в підсумку призвели до тяжкого стану українську народну спільноту.

У фундаментальному дослідженні "Історія України-Руси" тільки перипетіям Люблінського сейму 1569 р. вчений присвятив понад 70 сторінок. Появу польсько-литовської Речі Посполитої Грушевський підсумував так: "Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, в дійсності сей сойм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної власти й тяжких політичних обставин (...) Справа прилучення Києва особливо в повній наготі виставляє голим нічим не прикрашений егоїзм польської політики. Дебатували тільки над тим, чи прилученнє Київщини буде користне для Польщі". Після Люблінського сейму в українські землі масово посунула польська шляхта, несучи з собою "ланцюги насилля", фільваркову систему та панщину. Кидаючи камінь у бік своїх польських колег, вчений підкреслював, що "всякі ідеологічні прикраси поляки XVI віка лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, апотеозувати ту "унію" з далекого віддалення" [5, с. 414–415]. Польську експансію Грушевський нерозривно пов'язував з егоїзмом правлячого класу – шляхти. З цього виникало потрійне "історичне звинувачення" Польщі у встановленні політичного, соціально-економічного і культурно-релігійного гніту українців. Сама ж Річ Посполита не була ніякою "федерацією", а звичайною польською експансією на землі українського, білоруського і литовського народів, експансією, яка призвела до краху і саму Польщу.

У антипольському налаштуванні метра української історіографії сучасні дослідники небезпідставно бачать вплив не стільки його попередників і вчителів (М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича), скільки тривале життя в

**** Наприклад, О. Лазаревський в описі полкового устрою Лівобережної України дуже скупо і без емоцій переказував джерельний матеріал про те, що після Люблінської унії "понаїхали польські чиновники і шляхта", а за ними і католицьке духовенство, які і встановили режим, який, як пише історик, за відсутності документів народ у спогадах називав "людською неволею" [26, с. 3–4].

***** Історіографія про М. Грушевського є дуже розлогою, принагідно згадаємо тільки декілька найновіших публікацій: [33; 47; 37].

Галичині, де українсько-польські відносини наприкінці XIX ст. набули вкрай конфліктного характеру******.

Політична ситуація у Східній Європі перших десятиліть XX ст. ще більше загострила українсько-польські відносини, які вилились у збройний конфлікт за Галичину в 1918–1919 рр. і невдачу українського національного руху в справі відновлення незалежної державності в 1917–1921 рр. Політизованість духовної атмосфери початку XX ст. не сприяла спокійному науковому аналізу давніх подій: минуле неодмінно "проривалось" і виходило назовні в політичних програмах усіх політичних сил і таборів народів Східної Європи. В умовах гострої конкуренції українського і польського національних рухів попередні напрацювання щодо оцінки минулого не тільки не пом'якшилися, а навпаки, загострилися. Позицію попередньої української "народницької" історіографії майже дослівно повторили представники т. зв. "державницької" школи в українській історіографії і, зокрема, поляк за походженням В'ячеслав Липинський (1882–1931). У його працях як довоєнного, так і післявоєнного періоду Річ Посполита та її правлячі верстви виступали "гнобителькою" українського народу як в соціальному, так і в духовному відношеннях. В. Липинський повторив і навіть загострив критичну оцінку Люблінської унії, Речі Посполитої загалом, які повинні нести відповідальність за "колонізацію" українських земель, полонізацію її елітарних верств і низів [27, с. 67–69]. Не менш войовничо критикував історичні ремінісценції польських політичних сил і один з найвизначніших українських мислителів з Галичини Іван Франко (1856–1916), який в одній з праць писав, що "Унія люблинська 1569 року відлучила наші землі від Литви і прилучила їх безпосередно до Польщі, а надто йшла до того, щоб завести на наших землях польські порядки. Ціль, до котрої вони змагали, була така, щоби нашу полудневу Русь, що дістала ся в польські руки, зовсім зілляти з Польщею, зробити з тих двох країв одну цілість" [38, с. 6].

Перша світова війна і низка соціальних та національних революцій в Центральній і Східній Європі призвели до краху традиційних імперій і виникнення нових національних держав. Українські визвольні змагання закінчилися поразкою й землі з українським населенням опинились у нових державах, насамперед сусідів, котрі історично на них претендували: основна частина виявилась в межах СРСР у вигляді формально автономної УСРР, інші частини – у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії. Роз'єднана українська спільнота, зустрівшись з прагненнями всіх держав нівелювати український національний рух, постала перед новими завданнями збереження своєї тотожності,. Це спричинило посилення в ній радикальних тенденцій, що особливо яскраво проявилися в міжвоєнний період і під час Другої світової війни.

Майже все XX ст. українська офіційна радянська історіографія перебувала під визначальним тиском російсько-більшовицької ідеології, яка в оцінці Речі Посполитої визначала насамперед ворожий їй національний чинник, приписуючи всі найгірші якості шляхетському станові, як "класу-гнобителю", а Річ Посполиту вважала "класовим знаряддям в руках цього реакційного класу". Росія і СРСР кваліфікувалися як "визволителі" українського народу з-під влади "панської Польщі". Вироблена у цей період в СРСР загальна схема української історії спиралась на ідею "закономірного історичного возз'єднання України з Росією". За таких умов весь період з XIV до середини XVII ст. представлявся в історіографії як "боротьба народних мас проти феодального і чужоземного

****** Вплив "фактору Галичини", тобто політики і політичної ситуації відзначає, зокрема, польський історик Лукаш Адамський [47, с. 284]. І з цією думкою треба погодитись, оскільки в той час польська домінація в цій провінції Австро-Угорщини ставила потужні перешкоди для розвитку українського національного руху і. тим самим, викликала негативну реакцію української інтелігенції.

гніту". Люблінська унія 1569 р. була однозначним свідченням, як говорилося в офіційній багатотомній історії України, "посилення експансії феодальної Польщі", яка, тим самим, заклала "основи свого розпаду" [16, с. 200 і наст.; 45]. Акцент на класовій боротьбі нівелював всі інші аспекти оцінки тогочасного стану справ і подавав картину суцільного соціально-економічного, політичного і культурного гніту українського населення, яке, своєю чергою, постійно провадило класову боротьбу проти польських поневолювачів.

Дещо стриманішими були оцінки уній і Речі Посполитої в галицькій українській історіографії, що розвивалася в умовах збереження певних національних прав українців у складі міжвоєнної Польщі і намагалась зміцнити джерельним матеріалом загальну схему українського минулого [11, с. 149–166]. Достатньо потужна українська історіографія в Галичині у складі Польщі й української діаспори в західних країнах намагалися залишатись в рамках тогочасних вимог історичної науки, але також негативно оцінювала Люблінську унію як "колонізацію" Польщею українських земель і ліквідацію форм української автономії, що існували у ВКЛ. Інакшим було і ставлення до релігійної Берестейської унії, яка мала певні заслуги перед українським національним рухом. Всі ці аспекти докладно представлені у написаній напередодні Другої світової війни "Історії України" авторства одного з найталановитіших українських істориків, учня М. Грушевського Івана Крип'якевича (1886–1967) [23, с. 110–169].

Таким чином, українська історіографія майже до кінця XX ст. і утворення незалежної Української держави формувала образ Польщі і поляків як "поневолювачів" України. І такий образ, як слушно зауважив сучасний український історик А. Портнов, продовжував існувати навіть після 1991 р., аж поки знаний сьогодні український історик Наталя Яковенко не здійснила деконструкцію стереотипного міфу про "польське загарбання" і запропонувала нову інтерпретацію Речі Посполитої як ранньомодерної станової демократії [34, с. 100–101]. Її погляди розвинула група учнів (Наталя Старченко, Віталій Михайловський, Максим Яременко та ін.).

В інтерпретації Н. Яковенко Люблінська унія була "привабливим плодом" для тогочасної багатоетнічної річпосполитської шляхти, яка в результаті цього отримала величезні соціально-економічні привілеї в об'єднаній державі, в тому числі це торкалося й української шляхти та магнатів (князів). Останні свідомо йшли на союз з Польщею, прагнучі здобути станові привілеї і забезпечити себе від експансії Москви. Н. Яковенко спільно з Оленою Русиною в синтетичному нарисі з історії України зазначили, що українська шляхта бачила в тодішній Польщі, на противагу самодержавній Московії, країну з "конституційним устроєм, обмеженим королівською владою, забезпеченої політичними свободами і становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою" [13, с. 82]. Перехід українських земель до складу Корони в 1569 р. надав великі привілеї українській шляхті, яка увійшла до Польського Королівства як "рівні з рівними і вільні з вільними", але, водночас, став загрозою для української ідентичності як такої. Після Берестейської унії 1596 р. ця загроза набула ідеологічного характеру і спричинила поступове наростання конфлікту між поляками та українцями. Цей конфлікт, на думку Н. Яковенко, сприяв появі "третьої нації" в Речі Посполитій Двох Націй – "русько-української", а її інтереси випало представляти новому соціальному стану – козацтву [44, с. 242–243].

Якщо в свідомості польських публіцистів того часу козаки поставали носіями свавілля, анархії і розбійництва, то в уяві українських діячів і народних мас вони виступали героями, захисниками давніх свобод і православної віри. Таким чином, можна сказати, що входження українських земель до Речі Посполитої

стало не стільки “крахом” “українського проекту”, скільки передумовою мобілізації населення для його виконання (!). На доказ того Н. Яковенко навела у тексті яскраву цитату одного з провідних українських мислителів того часу Мелетія Смотрицького, який писав про Люблінську унію так: “З цією-таки вольністю руський народ об’єднався в одне тіло з вільними народами – польським і литовським, злився й зміцнів під спільною главою” [44, с. 244].

Стосовно Берестейської релігійної унії історик показала, що вона розколола українську спільноту, але не за засадами православ’я – католицизм, а через страх перед “новиною”, а також традицію зберігати вірність “своїм” володарям. Це зродило тривале протистояння в спільноті, яке ідеологічно поділило населення на два великі табори і тривалий час, аж до сучасності, вміло використовувалось і використовується досі третіми силами. Фактично, це був розкол, який поставив українців перед постійним вибором між Заходом і Сходом, між європейською цивілізацією і азійством. Водночас, на думку Н. Яковенко, обидві унії й зміцнення соціальних позицій козацтва стали стимулом і підґрунтям української “культурної революції” кінця XVI – першої половини XVII ст., яка вивела на історичну арену “третю націю” Речі Посполитої – українців [44, с. 283–284]. Таким чином, Річ Посполита у такій інтерпретації виступала головною зв’язуючою ланкою з європейськими ідеями та уявленнями, а українці невід’ємною частиною річпосполитського культурно-політичного простору. У численних виданнях Н. Яковенко та її учнів, а також інших молодих істориків ці висновки знайшли потужне документальне обґрунтування.

Проте, спроби переосмислити спадок Речі Посполитої зустрічаються з великими труднощами в українській історіографії; в більшості випадків продовжують функціонувати усталені в попередній час оцінки “песимістичного” плану, окреслені в “народницькій” версії історії України з наголосом на етнічних явищах. Така інерція є цілком зрозуміла – становлення національної ідентичності українського населення, його національної самосвідомості впродовж кількох століть гальмувалося, а елітарні верстви винищувалися або асимілювалися. Тому фаховим історикам доводиться робити складний вибір між прагненням, з одного боку, “підкріпити серця патріотизмом” і, з другого – творити більш складну і суперечливу картину минулої дійсності.

Сучасний український історичний канон, що реалізується в освітній сфері і публічному дискурсі, покладає “провину” за поділ українських земель в XVI–XVII ст. в тому числі і на Річ Посполиту, що була твором насамперед польської шляхетської еліти. І хоча сучасні оцінки Люблінської унії в українській історіографії звучать з рівною долею “оптимізму і песимізму”, зокрема, як “продуманий, реалістичний і навіть мудрий” вибір української шляхти, проте констатується, що “прогресивна річпосполитська модель устрою” не втрималась і “через відхилення”, в тому числі й відмову від релігійної толерантності, спричинила кризу Польсько-Литовської держави [14, с. 141–142].

Цей поділ, на думку багатьох українських істориків, перервав “природний” розвиток України і спричинив поразку національної культури, застій у соціальній еволюції і, навіть, відкинув на багато років назад “від цивілізаційного поступу європейських країн” [14, с. 152]. Він змусив передових діячів чинити опір польській політичній та культурній експансії в Україну. Ось як оцінюються наслідки Люблінської унії в одному з нових посібників з історії України: “Організувавши в ході укладення Люблінської унії 1569 р. інкорпорацію українських земель, польська еліта сформулювала імперську доктрину, за якою вони проголошувалися такими, що раніше належали Польщі, були від неї відірвані, а тепер законно поверталися до її складу. Таким чином, український народ не лише позбавлявся історії незалежного державного розвитку, але й перспектив у майбутньому, бо терени його проживання проголошувалися

споконвічними польськими землями” [15, с. 77]. Відзначається, що колоніальна політика Польщі в українських землях мала негативні наслідки для України, тому що її результатом були втрата еліти, розкол духовенства і міжконфесійна боротьба, витіснення міщанства з ключових позицій господарського життя і самоврядування, зростання перешкод для розвитку української мови, культури, самосвідомості [14, с. 152].

Разом з тим, відзначається, що Люблінська і Берестейська унії значною мірою стимулювали українське соціальне та культурне життя, спричинили появу такого нового “третього суб’єкта” Речі Посполитої як Князівство Руське з його політичною програмою та ідеологією. Два відомі українські історики констатували, що після двох уній XVI ст. в українських землях почав формуватися “колоніальний режим” з усіма його негативними наслідками – соціальним, національно-культурним і політичним гнітом [36, с. 23–24].

Протистояння з Польщею та її впливами в Україні свого часу вимагало й критичного ставлення до її історичної спадщини. Але сьогодні, коли геополітична ситуація докорінно змінилася і для України і для Польщі, переосмислення історичного спадку стає неминучим для обох країн і народів, а також історіографій. Українські історики зустрілися з небувалим феноменом у конструюванні власного минулого: виявилось, що саме це минуле великою мірою сфальсифіковане і спотворене, а чимало документів знищені або глибоко заховані “доброзичливими” сусідами. Як видається, конструювання сучасної концепції (концепцій) історії України має і важливий виграшний момент. Вже сьогодні видно, що більшість оцінок і висновків щодо українського минулого засновані на застарілих стереотипах, створених в інтересах тих чи інших держав чи верств в минулому. Джерелознавчий бум, який тільки набирає обертів, створює сприятливі можливості для спростування цих стереотипів і міфів та їх заміщення новими, більш відповідними епосі й інструментарію сучасної наукової історіографії.

Проте, не можна не погодитись з Андрієм Портновим, що історичний матеріал, зокрема стосовно спадщини Речі Посполитої, ставить перед дослідниками (та й політиками) потребу ціннісного вибору в оцінці давніх подій та їх проекції в сучасність. Історично в Східній Європі XVI–XVII ст. склались два геополітичні проекти, етнонаціональні “тріади”: російський варіант, який передбачає триєдину російську націю в складі росіян, українців і білорусів, і польський – за участі поляків, литовців та українців. Перша тріада передбачає історичне обґрунтування “злиття і розчинення” інших народів в “русском море / мірє”; другий проект базується на творенні політичної нації при збереженні мовних і культурних відмінностей, проте все ж таки польської політичної нації [34, с. 108]. Вся складність і небезпека для українців полягає в тому, що вибір історичної традиції так чи інакше нівелює сам по собі український проект, позбавляє його історичного підґрунтя і, як наслідок, політичного майбутнього, а, з другого боку, *volens nolens* спонукає до творення власної великодержавної конструкції.

Події в сучасній Україні ставлять руба питання вибору цінностей і орієнтацій національної суспільної свідомості, яка повинна ґрунтуватись на тих, що здавна приносили позитивні ідеї і традиції й плинули від європейської цивілізації, а не з азійських степів. В європейському вимірі історії долі українців, поляків, білорусів, литовців угорців, румун, чехів, словаків та інших народів Центральної та Східної Європи не тільки нерозривно пов’язані в минулому, а й, на мою думку, визначатимуть майбутнє всього континенту. Але для цього необхідно, щоб минуле не створювало перешкод для сучасного і майбутнього. Минуле не піддається зміні, але майбутнє ще може мати багато добрих або недобрих альтернатив. Маємо можливість вибирати.

Таким чином, прагнучі до повної сепарації власного народу, українські історики гостро критикували ідею і наслідки Люблінської унії, яка в інтерпретації польської суспільно-політичної думки наголошувала тільки на “демократичності”, “мультикультуралізмі” і “толерантності” Речі Посполитої, не зауважуючи її негативних сторін. Але коли в час формування українського національного руху українська еліта постала перед загрозою російської імперської асиміляції, то змушена була стриманіше поставитись до критики Речі Посполитої, звернути увагу на цивілізаційні аспекти майбутньої незалежної держави, які зближували її з європейським минулим. Перемога більшовицької Росії у Громадянській війні і окупація більшої частини території України більшовиками на тривалий час догматизували українську радянську історіографію в рамках “антипольського” російського імперського взірця, “спільної історичної спадщини” і “споконвічного протистояння із Заходом”, що вкрай негативно позначилося на формування суспільної та історичної свідомості сучасних поколінь українців. Історики відіграли чи не провідну роль в творенні того інтелектуального субстрату, який в публіцистиці називають “совковим мисленням” і який продовжує побутувати серед частини сучасних українців. До нинішнього часу подолання російсько-радянських історичних міфів залишається важливим і надзвичайно відповідальним завданням українських істориків і всіх гуманітаріїв у творенні національного історичного простору. Сучасна агресія Росії проти України і спроба підпорядкувати її своїм політичним та ідеологічним впливам є тому яскравим свідченням.

Список використаних джерел

1. *Антонович В.* Монографіи по исторіи Западной и Юго-Западной Россіи / Володимир Антонович. – Кіевъ: Типографія Е. Я. Федорова, 1885. – Т. І. – 352 с. 2. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні / Володимир Антонович. – Київ: “Дніпро”, 1991. – 104 с. 3. *Антонович В.* Три національні типи народні / Володимир Антонович. Режим доступу: http://litopys.org.ua/anton/ant03.htm; 4. *Бантыш-Каменський Н.* Историческое известіе о возникшей в Польше Уніи, с показаніем начала і важнейших, в продолженіе оной чрез два века, приключеній… / Николай Бантыш-Каменський. – Москва: В Синодальной Типографіи, 1805. – 454 с. 5. *Грушевський М.* Історія України-Руси. В 11 т.. 12 кн. / Редкол. П. С. Сохань (голова) / Михайло Грушевський. – Київ: Наукова думка, 1993, т. IV: XIV–XVI віки, відносини політичні. – 544 с. 6. *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Дмитро Іванович Дорошенко. – Київ: Вид-во “Українознавство”, 1996. – 256 с. 7. *Драгомановъ М. П.* Историческая Польша и Великорусская Демократія / Михаил Петрович Драгоманов. – Кіевъ: Типо-Літографія М. Э. Заезднаго, 1917. – 148 с. 8. *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу / Михайло Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / Бібліотека “Пам’ятки історичної думки України” / Упорядник Р. С. Міщук. – Київ: “Либідь”, 1991. – 686 с. 9. *Зашкільняк Л.* “Віднайдення України”: думки української інтелектуальної еліти XIX – початку XX століття щодо місця і ролі України в Європі / Леонід Зашкільняк // Przegląd Wschodni. Kwartalnik. – Warszawa, 2014. – Tom XIII. – Zeszyt 2 (50), s. 421–448. 10. *Зашкільняк Л.* Методологічні погляди Михайла Грушевського / Леонід Зашкільняк // Україна модерна. – Львів, 1999. – Число 2–3. – С. 233–253. 11. *Зашкільняк Л.* Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: шляхи легітимації національної історії / Леонід Зашкльняк // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiograqphic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2014, с. 149–166. 12. *Історія* Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Кониского, Архіепископа Беларускаго. – Москва: Въ Университетской Типографіи, 1846. – 306 с. 13. *Історія* України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / О. Бажан, О. Білоусько, В. Власов та ін. – Київ: Дельта, 2006. – 640 с. 14. *Історія* України: нове бачення: у 2-х томах / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; під ред. В. А. Смолія. – Київ: Україна, 1995. – Т. 1. – 350 с. 15. *Історія* України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін., під ред. В. А. Смолія. – Київ, Альтернативи, 1997. – 416 с. 16. *Історія* Української РСР. Том перший, книга друга: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII

– перша половина XVII ст.) / Редакційна колегія В. О. Голобуцький та ін. – Київ: Наукова думка, 1978. – 344 с. 17. *Карамзин Н. М.* Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях / Николай Михайлович Карамзин. – Москва: Наука, 1991. – 128 с. 18. *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України / Зеновій Когут. – Київ: Критика, 2004. – 352 с. 19. *Костомаров Н. И.* "Закон Божий" (Книга буття українського народу). – Київ: Либідь, 1991. – 40 с. 20. *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография / Николай Иванович Костомаров. – Киев: Изд-во Киевского государственного университета, 1990. – 736 с. 21. *Костомаров Н. И.* Последние годы Речи Посполитой / Собрание сочиненій. Историческія монографіи и изследованія, кн. 7, тт. XVII и XVIII-й / Николай Иванович Костомаров. – Санкт Петербург: Типографія М. М. Стесюлевіча, 1905. – 560 с. 22. *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / Володимир Васильович Кравченко. – Харків: Основи, 1996. – 376 с. 23. *Крип'якевич І. П.* Історія України / Іван Петрович Крип'якевич. – Київ: Видавництво "Світ", 1990. – 520 с. 24. *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / Анатолій Круглашов. – Чернівці: Видавництво "Прут", 2000. – 488 с. 25. *Куций І.* Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою / Іван Куций. – Тернопіль: Вид-во "Підручники і посібники", 2016. – 480 с.; 26. *Лазаревский А.* Описаніе Старой Малороссіи. Матеріалы для исторіи заселенія, землевладенія и управленія. Томъ первый: Полкъ Стародубскій / Александр Лазаревский. – Кіевъ: Типографія К.Н. Малевскаго, 1888. – 522 с. 27. *Липинський В.* Твори. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького / Історична секція, редактор Лев Білас / В'ячеслав Липинський. – Філядельфія; Пеннсильванія, 1980. – 622 с. 28. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – Київ: Тов-во "Знання" України, 1992. – 192 с. 29. *Максимович М. О.* О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVIII веке / Михайло Олександрович Максимович // *Максимович М.О.* Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – Київ: Вища школа, 2004. – 504 с. 30. *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / Микола Іванович Марченко. – Київ: Вид-во Київ. держуніверситету, 1959. – 260 с. 31. *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Євген Наконечний. – Львів: Піраміда, 2001. – 352 с. 32. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах / Євген Нахлік. – Київ: Український письменник, 2007. – Т. 2. – 462 с. 33. *Плохій С.* Великий Переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Сергій Плохій. – Київ: Критика, 2011. – 600 с.; 34. *Портнов А.* Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті / Андрій Портнов. – Київ: Критика, 2013. – 344 с. 35. *Січинський В.* Назва України / Володимир Січинський. – Авґсбурґ: Накладом Гуртівні паперу, 1948. – 44 с. 36. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / Валерій Андрійович Смолій, Валерій Степанович Степанков. – Київ: "Альтернативи", 1997. – 368 с. 37. *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського / Віталій Тельвак, Василь Педич. – Львів: Видавництво "Світ", 2016. – 440 с. 38. *Франко І.* Іван Вишенський / Іван Франко. – Львів: Наклад автора, Друкарня В.А. Шийковського, 1911. – 80 с. 39. *Чорновол І.* Нариси з історії Галичини. – Львів, 2017. – 432 с. 40. *Шевченко Н.В.* Ягеллонська спадщина у світлі сучасних українських історичних студій / Надія Шевченко // Історичний архів. Наукові студії. – Миколаїв, 2007. – Випуск 1, – с. 29–39; 41. *Шелухин С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / Сергій Шелухін. – Прага, 1936. – 248 с. 42. *Шумихіна С.* Новітня українська історіографія Другої Речі Посполитої / Світлана Шумихіна // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль, 2013. – Вип. 11. – С. 242–252. 43. *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVII- початку XVIII століття / Наталія Яковенко. – Київ: Laurus, 2012. – 472 с. 44. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України, видання друге, перероблене і доповнене / Наталія Яковенко. – Київ: Критика, 2005. – 584 с. 45. *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Віталій Яремчук. – Острог, 2009. – 526 с. 46. *Ясь О.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: у 2 ч. / за редакцією В. А. Смолія / Олексій Ясь. – Київ: НАН України, Ін-тут історії України, 2014. – Частина 1. – 588 с. 47. *Adamski Ł.* Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków / Łukasz Adamski. – Warszawa: PWN, 2011. – 370 s. 48. *Halecki O.* Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe / Oskar Halecki. – New York, 1952. – 548 p. 49. *Maternicki J.* Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w / Jerzy Maternicki. – Rzeszów, 2009. – 490 s. 50. *Mychajłowśkyj W.* Historiografia ukraińska w ciągu ostatnich piętnastu lat / Witalij Mychajłowśkyj // Widziane z zewnątrz. – Warszawa, 2011.

– T. I. – S. 219–226. 51. *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Account of Ukrainian History, 1914–1991 / Stefan Velychenko. – New York: St. Martin's Press. 1993, – 266 p. 52. *Zięba A.* Gente Rutheni, natione Poloni: z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji / Andrzej Zięba // Polska Akademia Umiejętności, Wydział Historyczno Filozoficzny, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej". – Kraków, 1995. – T. II. – S. 61–63.

Леонид Зашкильняк

РЕЧЬ ПОСПОЛИТАЯ ОБОИХ НАРОДОВ В РЕТРОСПЕКТИВЕ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Модерная украинская историография зарождалась и развивалась на основе козацких летописей и произведений XVI–XVII веков, в которых Речь Посполитая рассматривалась как государство, где не учитывались интересы всех населяющих его народов, прежде всего украинского. Когда началось формирование модерной украинской нации, украинские историки приложили усилия для обоснования самостоятельной истории украинского народа, но столкнулись с политическим и идеологическим сопротивлением российского самодержавия, стремившимся противопоставить поляков и Речь Посполитую украинскому проекту и, тем самым, сохранить Украину в составе империи. В начале XX века сформировалась "обычная схема" истории Украины (М. Грушевский), противопоставляющая Украину как России, так и Польше. Большевистская оккупация и последующий советский тоталитарный режим сделали все возможное, чтобы упрочить в сознании украинцев российский имперский проект и скомпрометировать Польшу как носителя "чуждых" западных ценностей. Современная украинская историография вынуждена глубоко переосмысливать накопленный исторический материал с целью возвращения к научным подходам оценки Речи Посполитой и ее места в истории европейских народов. Этот процесс проходит крайне медленно в силу распространенности укоренившихся идейных и политических стереотипов имперского прошлого.

Ключевые слова*:* украинская историография XIX–XXI веков, Речь Посполитая.

Leonid Zashkilnyak

POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH OF BOTH NATIONS IN THE RETROSPECTIVE OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Modern Ukrainian historiography was originated and developed on the basis of Cossack chronicles and works of the 16th-17th centuries, in which the Commonwealth was viewed as a state where the interests of all peoples inhabiting it, primarily Ukrainians, were not taken into account. When the formation of the modern Ukrainian nation began, Ukrainian historians made efforts to substantiate the independent history of the Ukrainian people, but they faced the political and ideological resistance of the Russian autocracy, which tried to oppose the Poles and Polish-Lithuanian Commonwealth to the Ukrainian project and thereby preserve Ukraine as a part of the empire. At the beginning of the 20th century, an "ordinary scheme" of the history of Ukraine (M. Hrushevsky) was formed, opposing Ukraine to both Russia and Poland. The Bolshevik occupation and the subsequent Soviet totalitarian regime did everything possible to strengthen the Russian imperial project in the minds of Ukrainians and to compromise Poland as a carrier of "alien" Western values. Contemporary Ukrainian historiography is forced to rethink deeply the historical material accumulated in order to return to the scientific approaches of assessing the Commonwealth and its place in the history of European peoples. This process is extremely slow due to the prevalence of entrenched ideological and political stereotypes of the imperial past.

Keywords: Ukrainian historiography of the 19th–21st centuries, Polish-Lithuanian Commonwealth.

УДК 930.2(477+100)

Ярослав Калакура

МЕТОДОЛОГІЧНІ НОТАТКИ ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОПРОНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ, ЗАРУБІЖНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті викладено низку методологічних проблем, пов'язаних із парадигмою глобальної історії і новим розумінням у цьому контексті діалектики взаємопроникнення вітчизняної, зарубіжної та світової історії, необхідністю адекватного реагування у науково-дослідній та навчально-педагогічній діяльності на нові виклики сучасних глобалізаційних процесів.

Ключові слова: методологія, історіографія, історіософія, глобальна історія, українська історія, Україна і світ, історія зарубіжних країн, всесвітня історія.

У новітній історіософії, українській і зарубіжній історіографіях поряд з концептом "світова", досить велике поширення дістали поняття "глобальна" та "транснаціональна" історія. Вони близькі за змістом, однак не тотожні, оскільки кожному з цих понять властиві свої пріоритети у визначенні предмета та об'єктів дослідження. До того ж, теоретики міжнародних відносин вказують на істотну різницю між такими термінами як "міжнародна політика", "світова політика" "транснаціональна політика" та "глобальна політика", які безпосередньо стосуються глобальної на транснаціональної історій. Хоч ідея глобального розвитку людства має давнє коріння, а його наукове осмислення започаткував у середині XX ст. видатний французький історик, один із лідерів відомої школи "Анналів" Фернан Бродель [1], однак його нинішня актуалізація стала відповіддю істориків, філософів, соціологів, економістів, політологів та інших представників гуманітаристики на виклики, зумовлені динамікою світової геополітики, сучасних інформаційних, інтеграційних та глобалізаційних процесів. Деякі прихильники глобальної історії (Д. Рітцер, К. Омає, О. Файт, Д. Хелд та ін.) претендують на створення принципово нової моделі "універсальної історії", "історії без державних кордонів", розглядають її як "альтернативу національних історій".

Парадигма глобальної історії не оминула українську історіографію, вона диктує необхідність пошуку нових підходів до проблеми взаємозв'язків і взаємопроникнення української історії, історії зарубіжних країн та всесвітньої історії як із погляду загальної теорії і методології історичної науки, так й історичної дидактики. Актуальність означеної проблеми зумовлюється низкою факторів. По-перше, в умовах глобалізації сучасного світу, інтенсивних інтеграційних та комунікаційних процесів помітно змінюються підходи до створення наративів національної, зарубіжної і всесвітньої історії, нового характеру набуває саме історіописання, про що недавно йшла мова на IX методологічному семінарі "Глобальна історія, національні наративи та професія історика з перспективи теорії й практики", який відбувся в жовні 2017 р. в Інституті історії України НАН України. З поміж інших тем говорилося, зокрема в доповіді автора цієї статті, про необхідність корекції пріоритетів у співвідношенні української і зарубіжної історіографій на шляху їх взаємопроникнення та інтеграції у світову.

По-друге, глобалізація ставить нові вимоги до модернізації викладання історичних дисциплін, до історичної освіти і самої підготовки професійних істориків. Як відомо, ще з середини 90-х рр. XX ст. у низці університетів Великої

Британії, а відтак інших країн Європи і США почали з'являтися освітні програми, у тому числі магістерські та аспірантські, з глобальної історії з акцентом на переорієнтацію з європоцентризму на міжконтиненталізм. У процесі реформування української системи освіти, її наукового сегменту, яке корелюється реалізацією законів про освіту і про вищу освіту, ухвалених Верховною Радою України, не можна ігнорувати або не помічати цих інновацій [2]. Мова йде про інноваційну спрямованість діяльності усіх ланок освіти, про необхідність дедалі ширшого запровадження інтеграційних та синтезуючих курсів з метою формування творчої особистості, прищеплення їй історичних компетентностей з урахуванням надбань зарубіжної історіографії, власного досвіду, специфіки фаху спеціаліста, його конкурентоспроможності в умовах відкритого інформаційного суспільства і міжнародного співробітництва. При цьому маємо враховувати і потужний антиглобалістський рух, його суспільний резонанс. Ось чому підвищення уваги до осмислення світового історичного процесу, його глобальних явищ аж ніяк не повинно зашкодити вивченню національної історії. У цьому зв'язку викликають занепокоєння спроби деяких керівників вишів і факультетів скоротити обсяг вивчення історії України, а то й вилучити цей предмет із навчально-освітніх програм взагалі.

І, по-третє, проблема глобальної і національної історії має також історіографічний вимір, на який звернули увагу Г. Іггерс та Е. Ван у книзі, присвяченій модернізації та глобалізації в історіографії кінця XVIII – початку XXI ст. [3]. Помітне місце вона посіла і на сторінках міжнародного журналу – "Journal of Global History", навколо якого об'єднуються прихильники цього напряму. Екстраполюючи модернізаційні ідеї на українську історіографію, не важко помітити, що завдяки давній традиції, закладеній зусиллями істориків діаспори і розвинутій сучасними науковцями материкової України, їх контактами із світом, вона дедалі більше глобалізується і знаходить пізнаване місце у світовому історіографічному просторі, тобто втілюються "чудацькі думки" М. Драгоманова про участь українських науковців у європейській історичній науці [4]. Водночас українська історіографія багато в чому залишається пострадянською, помітно відірваною від нових тенденцій розвитку західної історичної думки.

Зазначені, та інші фактори висувають означену статтю на передній план методологічних засад історичної науки та історичної дидактики.

Мета пропонованої статті полягає у тому, щоб, з одного боку, з'ясувати низку методологічних питань, які постали перед академічними дослідниками та викладачами вишів стосовно забезпечення на практиці в науково-дослідній та педагогічній діяльності оптимального співвідношення і взаємопроникнення вітчизняної, зарубіжної та світової історії на тлі глобалізаційних процесів, а з другого, застерегти від можливих негативних явищ, породжуваних спрощеним підходом до глобальної історії, різного роду маніпуляціями навколо неї.

Перед тим, як безпосередньо перейти до розгляду методологічних засад взаємозв'язку української, зарубіжної та світової історії, вважаємо доцільним висловити принаймні кілька попередніх застережень. Перше. Мова йде про одну із найдавніших традицій української історіографії, яка започаткована "Літописом Руським" і "Повістю минулих літ", акцентами їх авторів не тільки на внутрішню історію Київської і Галицько-Волинської держав, але й на міжнародні зв'язки їх правителів і укладання ними договорів з Візантією, Угорщиною, Польщею, Німеччиною, Францією та іншими державами. Ця традиція була підхоплена козацькими літописцями, зокрема, Григорієм Грабянкою і Самійлом Величком, які наводять відомості про події в Польщі, Угорщині, Молдові, Туреччині, Кримському ханстві та Московії. Вона проглядається в "Історії Русів", у студіях О. Рубана, Я. та О. Марковичів, М. Рігельмана та ін. Праці В. Антоновича,

М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, І. Крип'якевича, А. Кримського, І. Франка, а ще більшою мірою сучасні дослідження проникнуті парадигмою того, що українська історія невід'ємна частина світової історії. Тут доречно згадати принципову позицію одного з фундаторів української національної історіографії, видатного історика і політичного діяча Михайла Грушевського щодо осмислення цілісності української історії як сегмента світової. Саме він паралельно зі створенням багатотомної "Історії України-Руси" підготував і в 1919 р. оприлюднив у двох книгах "Всесвітню історію в короткому викладі", наголошуючи, що національну історію можна осягнути лише в контексті світового історичного процесу [5]. Ця важлива праця була лише першою спробою викласти українське бачення зарубіжної історії, однак по-справжньому українська версія всесвітньої історії ні тоді, ні тим більше в совєтські часи з відомих причин не могла бути створена, а за великим рахунком її немає й сьогодні. Головною перепоною тут є панівне становище у світовому історіографічному полі версій, насаджуваних представниками так званих домінуючих націй, а в нашому випадку – російської.

Друге. Над нами все ще тяжіє не тільки певний синдром комунізації, але й колонізації української історії, рабської свідомості. Хоча Україна формально не була колонією, але не менше 10 поколінь українців жили у чужих державах, їм нав'язувалась чужа історія, або їх привчали дивитись на свою історію чужими очима. До того ж більше половини сьогоднішнього дорослого населення України формувалось на совєтських стереотипах, методології партійно-класового і формаційного трактування історії. Йому прищеплювалась уява, ніби українці й росіяни мало не один народ, що у нас одна мета і спільні вороги. Чимало носіїв совкової свідомості й досі, навіть в умовах путінської війни проти України, залишаються в полоні російської пропаганди, не сприймають українські, тим більше західні цінності.

Третє. Означена проблема вже має власну історіографію, включаючи новітні праці Л. Алексієвець, М. Алексієвця, С. Віднянського, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, І. Колесник, А. Кудряченка, В. Потульницького та ін. [6]. До цього переліку можна додати кілька праць і автора цієї статті [7]. Однак, це не означає, що вона не потребує подальшого дослідження, особливо з погляду нинішніх дискусій на тлі парадигми глобальної історії.

Нарешті, є ще одне, не менш важливе дидактичне питання, недавно порушене у соціальних мережах проректором НУ "Острозька академія" проф. Петром Кралюком у зв'язку з 9-ою статтею "Закону про освіту": яку історію і за якими підручниками маємо викладати у школах або класах національних меншин. Якщо історію України, то в ній обмаль знань про вірмен, угорців, словаків, румун, припонтійських греків, євреїв, німців, трохи більше про росіян, білорусів, молдаван і поляків. Якщо вивчати історію країн, походження наших національних меншин за підручниками їх історичної батьківщини, наприклад Росії, то можна собі уявити, які будуть знання в українських росіян про історію України, адже вона або замовчується, або фальсифікується і спотворюється. Маємо не мало прикладів, коли навіть наші сусіди часом не помічають українців на Закарпатті, Буковині, Бессарабії, в Криму. Який висновок? Мають бути підготовлені спеціальні підручники і це наше завдання українських істориків.

Історики, які займаються методологією історичного пізнання, зокрема Л. Зашкільняк, І. Колесник, В. Масненко, В. Потульницький, О. Сухий, О. Удод, Н. Яковенко та ін., включаючи й автора цієї статті, сходяться на тому, що для з'ясування співвідношення вітчизняної, зарубіжної і світової історії не потрібна якась окрема, особлива методологія. Тут важливо не збитися з уже усталених наукових засад історизму, науковості, системного і об'єктивного підходу, не проігнорувати жоден із дослідницьких методів, і, звичайно, опанувати

методологію цивілізаційного осмислення історичного процесу та синергетичного підходу до нього. Не можна обійтись і без ідей морфології історії, її циклічності і цивілізаційної теорії Освальда Шпенглера та Арнольда Тойнбі. Нехай читачі не сприймуть як нескромність, але в такій спробі розглянути українську історію, українську культуру і українську ментальність у контексті світової історії на основі цивілізаційного підходу взяв участь і автор цих рядків разом зі своїми колегами у кількох працях останніх років [8]. Науковці керувалися наступною точкою зору: Україна представляє собою регіональну цивілізацію, тісно пов'язану зі світовими цивілізаціями. Її можна розглядати як історично сформовану на власному ґрунті спільність людей і об'єктивно існуючу реальність, що представляє собою сукупність нації і суспільства, взаємодію його політичної організації, духовних і матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу упродовж більш як тисячолітньої безперервної історії - від найдавніших часів до сучасності. У ній органічно переплітаються самобутність українського народу, його мови, ментальності й культурно-духовні цінності, дивовижна краса природи, створюючи разом унікальне поєднання людини і середовища, рідкісний культурно-геополітичний простір [9]. Така інтерпретація української цивілізації дозволяє глибше осягнути проблему "Україна, Європа, Світ", якій, до речі, пильну увагу упродовж багатьох років приділяє Міжнародний науковий збірник під такою ж назвою і його редактор, професор Леся Алексієвець, справедливо наголошуючи, що "історія вбирає краплинами життєписи кожного і віддзеркалює океаном дійсності" [10].

Повертаючись до означеної теми статті, тобто до методології взаємозв'язку і взаємопроникнення української та зарубіжної і світової історії у контексті сучасних глобалізаційних процесів, вважаємо за доцільне, насамперед, з'ясувати, як парадигма глобальної історії відображена на трактуванні цих концептів. На жаль, навіть у найновіших наших термінологічних довідниках відсутні дефініції таких понять як "всесвітня історія" та "історія України". Правда, у статті "Предмет історичної науки", вміщеній в термінологічно-понятійному довіднику 2014 р., зазначається, що предметом всесвітньої історії є закономірності історичного розвитку всього людства у просторових і часових межах та в контексті глобальних тенденцій цілісності світу. Предметом історії України виступають провідні тенденції етногенезу українського народу, його діяльності в усіх сферах суспільного, державно-політичного, соціально-економічного й духовного життя на всіх етепах історичного розвитку [11, с. 515].

Оскільки науки, їх окремі галузі та дисципліни, відрізняються одна від одної предметом пізнання, то відповідно треба й шукати відповідь на питання: що таке українська історія або історія України і що таке зарубіжна та всесвітня історія? Спираючись на вже існуючі визначення, і враховуючи глобалізаційний аспект цих термінів, можна запропонувати наступне їх розуміння: Українська історія – це невід'ємна складова світової історичної науки, яка досліджує і вивчає у тісному взаємозв'язку із зовнішнім світом закономірності та особливості багатовікового і багатогранного процесу формування українського народу, його етнічної території, ідентичності, соціально-економічного, суспільно-політичного, національно-державницького та культурно-духовного життя. Вона включає й історію інших великих етнічних груп, які проживають на теренах України і є її громадянами.

Не претендуючи на досконалість цього визначення, оскільки будь-які дефініції мають умовний характер, все ж вважаємо коректним звернути увагу на деяку новизну його змістовного наповнення. У ньому зроблено акцент на предмет вивчення, тобто на безперервність, тяглість і цілісність історії українського народу та інших етнічних груп, які проживають на українських етнічних землях; на зв'язок із зовнішнім світом і взаємодію з іншими народами,

тобто на українське бачення і адекватне осмислення зарубіжної і всесвітньої історії. Принагідно зазначимо, що деякі зарубіжні історики українського походження, зокрема, П. Р. Магочій, виходячи з концепції мультикультуралізму, критично ставляться до національних гранднаративів, зокрема до поняття "історія українського народу", яке, мовляв, ущемляє історію неукраїнців на землях України [12].

На нашу думку, в межах методології проблеми варто розмежовувати і українські версії зарубіжної та всесвітньої історії, оскільки перша, як галузь історичної науки, має своїм завданням досліджувати і вивчати з погляду України історію зарубіжних країн як окремих, наприклад, Литви, Польщі, Чехії, Словаччини, так і певних груп або регіонів, скажімо, Центральної, Східної і Західної Європи, країн Америки, Азії, Африки і т. д. Натомість, всесвітня історія, як розділ історичної науки чи галузь історичних знань, досліджує і вивчає історію світового людства в цілому, загальні закономірності історичного розвитку всіх народів земної кулі, включаючи й український, їх взаємозв'язків, у межах усталених хронологічних періодів, від найдавніших часів до сучасності. Тут буде доречним застерегти від механічного застосування в українських реаліях російської кальки "загальна" в перекладі з "общая", "всеобщая история" позаяк цей термін може мати спекулятивний і маніпуляційний характер з акцентом на спільну історію, наприклад, народів Росії, народів СРСР, що було характерним для радянської історіографії. Путінські ідеологи досить широко використовують цей концепт для пропаганди так званого "духовного родства", "спільного коріння", "спільних цінностей", "спільних перемог", "спільних ворогів".

Чи є досконалими наведені дефініції? Звичайно, ні! Їх недолік полягає в тому, що вони все ж недостатньо враховують перехід від класичної історіософії до постклясичної, від моністичного до плюралістичного розуміння історії, від її лінійно-поступального вектору до наукоцентричного. Недостатньо враховується механізм взаємодії предметів дослідження цих трьох концептів, а він може бути осягнутий лише на основі діалектики цілого (загального) і частини (окремого), на яку вказували ще Аристотель і Платон. До речі, йдеться про категорії, без яких неможливо застосувати системний підхід до історичного процесу. У нашому випадку в якості цілого (загального) виступає всесвітня історія, а зарубіжна та українська історія є, відповідно, частиною. Цілісність стосовно частини можуть мати й зарубіжна та українська історія, наприклад, у межах історії України нерідко виокремлюють історію Криму, Донбасу, Подніпров'я, Галичини, Поділля, Закарпаття тощо, або в рамках історії Австрії, Литви, Польщі, Росії, Туреччини, Угорщини, Чехії та ін. країн розглядається український сегмент певного хронологічного періоду.

Однак, цілісність історії України, Європи, світу аж ніяк не означає, що мова йде про арифметичну суму історії окремих країн, які утворюють всесвітню чи зарубіжну історію як нову систему. З погляду законів філософії, у загальному завжди присутні елементи окремого, а в кожному окремому проглядаються ознаки загального. Осягаючи цілісність всесвітньої історії, дослідник має знайти місце в ній української історії. Саме в цій ділянці й виникають проблеми, які потребують методологічного прояснення і відповідного аналізу наявних історичних наративів наукового і навчального характеру. Дискусійним тут виступають критерії визначення величини, скажімо, української складової у світовій та зарубіжній історії, і навпаки.

Якщо під цим кутом зору розглянути створені українськими істориками за останнє десятиріччя наукові праці й навчальні посібники з історії України, сусідніх країн – Польщі, Росії, Угорщини, країн Центральної і Західної Європи, Азії і Африки, Південної і Північної Америки, і, нарешті, всесвітньої історії, то,

на жаль, ми не зможемо вивести якісь усталені, умовно кажучи, квоти на присутність у них відповідних сегментів загального і окремого. Тут, як кажуть, хто в ліс, хто по дрова. Відчувається також методологічна слабкість, зокрема брак синергетичного і структурно-системного підходу, порівняльного аналізу, недосконалість моделей спільної періодизації вітчизняної та світової історії. Останнє заслуговує окремого розгляду. Сучасне наукознавство трактує періодизацію як раціональний і науково обґрунтований поділ історичного процесу на епохи, періоди, етапи, які мають спільні ознаки і відрізняються між собою певними особливостями розвитку, з метою поглибленого вивчення об'єктів пізнання. Основу періодизації як дослідницького методу становлять певні критерії або правила, які служать мотивацією виділення у світовій історії, в історії окремих регіонів, країн, у тому числі й України, спільних епох, періодів, етапів. Як відомо, в радянську добу панівною була марксистська періодизація, яка, хоч і успадкувала поділ всесвітньої історії, включаючи й українську, на доісторичну, стародавню, середньовікову, нову та новітню, але обґрунтовувала його єдиним принципом – закономірностями революційної зміни суспільно-економічних формацій, виокремлюючи відповідно первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний суспільний лад. Така періодизація доповнювалась партійно-класовим підходом до історичного процесу і мала в своїй основі лінійний вектор, визнаючи перехід від нижчої до вищої фази революційним шляхом.

Новітня історіографія надає перевагу цивілізаційній та модернізаційній моделям періодизації, в основу яких покладена категорія "цивілізація" як модель соціокультурної організації суспільства на певному етапі історичного процесу. При цьому прибічники модернізаційного підходу поділяють всесвітню історію на традиційне аграрне, модерне індустріальне і постіндустріальне суспільство. Цілком природно, що ці підходи мають враховуватись в українській історіографії при створенні праць як із вітчизняної так і всесвітньої історії, віддаючи пріоритет найбільш поширеній в Європі шестичленній періодизації: прадавня, давня, середньовічна, ранній новий час, модерна доба і новітня епоха [13, с. 483–484].

Між тим, пріоритетне місце тут посідає змістовне наповнення кожної історичної доби, його світоглядна спрямованість. Ознайомлення із підручниками із національної і всесвітньої історії, створеними в Литві, Польщі, Росії, Словаччині та ін., дає підстави стверджувати, що всі вони проникнуті націоцентризмом, тобто національним способом розуміння історії. І це в той час, коли дехто закликає нас до деполітизації, денаціоналізації та деідеологізації української історії, вбачаючи "ідеологічні дефекти" національної історії в тому, що вона, мовляв, "виступає формою ідеології, покликаною легітимізувати існування національних держав…" [14]. Іншими словами, маємо пам'ятати, що в умовах, коли, на відміну від західноєвропейських країн, процес утвердження української ідентичності, започаткований на державному рівні Українською революцією 1917–1921 рр., не завершився, оскільки був перерваний більшовицько-російською окупацією українських земель та переорієнтацію на так звану радянську ідентичність, такі заклики є передчасними. Крім того, цей процес всіляко гальмується і в сучасних умовах, коли триває відкрита російська агресія і окупація частини території України, коли агенти впливу "руского міра" знаходяться мало не в усіх сферах суспільного життя, включаючи інформаційну, наукову, освітянську, культурно-мистецьку та ін. Ми є свідками того, що навіть після Революції гідності продовжують діяти українофобські сили, які демонструють вороже ставлення до української справи і становлять загрозу для нашої держави. Ось чому сьогодні, як ніколи раніше, зростає роль правдивого історичного знання, історичної свідомості в ідентифікаційному процесі, забезпечення їх україноцентричної спрямованості. У цьому й наша данина

пам'яті про мільйонні жертви українського національно-визвольного і державницького руху, про Євромайдан, про лицарів Небесної сотні, про героїв АТО.

Тут варто застерегти, що україноцентризм вітчизняної історії не тотожний з націоналізмом у його совєтському трактуванні. Україноцентризм не веде до вивищення української нації і її історії над іншими, він не має нічого спільного з ксенофобією. Україноцентризм виходить з громадянського трактування української політичної нації, яку складають всі громадяни України, незалежно від національності й віросповідання, які, перефразовуючи відомі слова М. Грушевського, люблять Україну і працюють для її добра і розквіту. Таке розуміння україноцентризму має стати лейтмотивом наукових студій і системи історичної освіти в загальноосвітній та вищій школі.

Акцент на україноцентризм аж ніяк не означає повернення до "відрубності" української історії, адже з відновленням незалежності України, її інтеграцією у світовий простір, збанкрутіла спроба деяких "теоретиків" віднести українців до "неісторичних народів", тобто до так званих "недержавних", триває міжнародне визнання українства як світового феномену. За таких умов неухильно зростає роль компаративістики в осягненні історичної складової світових інтеграційних та глобалізаційних процесів, окреслення місця і ролі в них українського чинника. У цьому зв'язку видається доцільним нагадати про досвід запровадження у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка інтегрованої навчальної дисципліни "Україна в контексті світової історії". Як зазначала один із ініціаторів і розробників програми цього курсу проф. Т. В. Орлова на сторінках Міжнародного наукового збірника "Україна–Європа–Світ", нині на карті світу нараховується понад 200 держав, кожна з яких, у том у числі й Україна, має своє минуле, історію, культуру, свої традиції, але їх народи об'єднують глобальні проблеми всього людства – екологічні, соціально-економічні, політичні, культурні й духовні. Цілком логічно, що цей навчальний курс відкривається загальною темою "Геополітичні закономірності розвитку глобального світу", яка слугує ніби містком для переходу до наступних тем, зокрема "Україна і тенденції розвитку сучасного глобального світу" та ін. [15].

Цікавою і водночас багато в чому контроверсійною є ініціатива Українського інституту національної пам'яті щодо запровадження у 10–11-х класах старшої школи інтегрованої навчальної дисципліни "Історія: Україна і світ", метою якої має стати "розширення моделі вивчення української історії за межі державного кордону; формування та розвиток особистості, яка володіє предметною та загальнокультурною компетентностями, усвідомлює власну національну ідентичність, має патріотичний світогляд, активну громадянську позицію та здатність реагувати на динаміку суспільних завдань через засвоєння й осмислення історичних явищ і процесів, що стосуються національних інтересів України XX–XXI століть та її місця в світовій історії" [16]. За задумом розробників, компонент історії України повинен бути не менше, ніж 70 % від загального обсягу матеріалу. Не заперечуючи саму ідею такої дисципліни, хочеться застерегти від поспішності її запровадження без належної підготовчої роботи. Необхідно провести громадське обговорення проекту, фахово опрацювати програму, створити і оприлюднити підручники, хрестоматії та методичні посібники, відповідно перепідготувати учителів. Окрім того, у разі схвалення цього проекту мають бути внесені істотні зміни в навчальні плани і освітні програми історичних факультетів університетів.

Завершуючи розмірковування над критеріями співвідношення української, зарубіжної і світової історії у світлі глобалізації, вважаємо доцільним запропонувати в порядку обговорення наступні підсумкові положення рекомендаційно-прогностичного характеру:

1) у працях, а відповідно і в дидактичній літературі з історії України, головним орієнтиром має залишатися діалектика двох векторів: цілісного розуміння власної (національної) історії з обов'язковим збереженням у ній історії анексованого РФ АР Крим та тимчасово неконтрольованої Україною частини Донбасу, її співвідношення з історіями інших народів і країн світу, причому пріоритет має надаватися тим сюжетам світової історії, які найповніше відбивають ті процеси, явища і події, котрі найтісніше пов'язані з Україною;

2) відповідно ці сюжети мають отримати оптимальне вкраплення у наших працях і навчальній літературі із всесвітньої і зарубіжної історії. Крім того, більшої уваги заслуговують матеріали з історії тих країн, з якими історично пов'язана багатовікова доля українського народу, тобто, у складі яких він перебував, а також історичних сусідів України і країн, чиї одноплемінники є національними меншинами в Україні. Цілком логічно, що в контексті сучасних євроінтеграційних процесів перевага має надаватися історії країн Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу;

3) виходячи зі сказаного, а також із урахуванням нової ситуації, пов'язаної з глобалізацією сучасного світу євроінтеграцією України, беручи до уваги путінську агресією в Україні й світі, українські історики покликані активізувати створення нових версій своєї, зарубіжної і всесвітньої історії під кутом зору їх взаємодії і взаємопроникнення і в руслі україноцентризму, що дозволить нашій історіографії остаточно перейти від пострадянського періоду до українського і європейського;

4) формування повноцінного українського історичного дискурсу глобалізаційних процесів сучасного світу може бути успішним за умови дедалі тіснішого зближення національної історичної науки із зарубіжною, активнішого її просування в європейський та світовий історіографічний простір. Як справедливо зазначає знаний історіограф і методолог Л. О. Зашкільняк, українські історики все ще шукають "власного обличчя" і шляхів "вписування в світове історіописання", демонструють певну розгубленість у ситуації постмодерну, в умовах ідентифікаційних розбіжностей і кризи історичної пам`яті [17]. Додамо до цього, що багатьох з нас переслідує задавнена хвороба провінціалізму і меншовартості. Ось чому важливо поглиблювати співпрацю із зарубіжними істориками на основі спільних дослідницьких і дидактичних проектів, наукових конференцій, стажування, обміну інформацією, надання грантів та стипендій, налагодження міжособових контактів;

5) модернізація української історіографії і реформування історичної освіти під глобалізаційним впливом не можуть похитнути їх ключовий принцип – антропологізм або людиноцентризм, тобто послідовне дотримання правила про пріоритетне, домінуюче місце і роль людини як найбільшої цінності, як головного рушія історичного процесу та нарощування історичних знань. Це цілком уписується в європейський контекст, в якому історична наука трансформувалася з подієвої в науку про людей. До того ж, українській еліті різних епох, починаючи з княжих і козацьких часів і закінчуючи сьогоденням, належить вагомий внесок у світову історію, освіту, науку і культуру. Як зазначає відомий історик В. Сергійчук, наші предки завойовували світ не зброєю, а своїм інтелектом і самовідданою працею, своєю вдачею і самобутньою культурою [18]. Сюжети про чин славетних українців відкривають додаткові можливості для логічного "вписування" української історії у світову.

Таким чином, теоретико-методологічний контекст глобальної історії, співвідношення і взаємопроникнення української, зарубіжної та всесвітньої історії засвідчує, що однією із пріоритетних тенденцій розвитку світового історіографічного процесу, включаючи й національний сегмент, є дедалі ширша реалізація концепції "нової історичної науки" в українських реаліях на тлі

глобалізації сучасного світу. Ця тенденція набуває особливого значення і ваги в умовах постіндустріального та інформаційного суспільства, глобалізаційних та інтеграційних процесів, європейського вибору України, її відходу від євразійських орієнтирів, переорієнтації на реформування і модернізацію всіх сфер суспільного життя, зміну інерційного розвитку на інноваційний.

Список використаних джерел

1. *Бродель Ф.* История и общественные науки. Историческая деятельность // Философия и методология истории: Сборн. Переводов / Под. ред. И. С. Кона. – М.: Прогресс, 1977. – С.115–142. 2. *Алексієвець М., Алексієвець Л.* Наука в системі реформування вищої школи в контексті закону України "Про вищу освіту" // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. праць. – Вип. 14. – Тернопіль, 2014. – С. 33–40. 3. *Иггерс Г., Ван Э.* Глобальная история современной историографии. – М.: "Канон +" РООИ "Реабилитация", 2012 – 432 с. 4. Див.: *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу / Вид. 3-є. – К.: Криниця, 1913. – С. 110–111. 5. *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді. Ч. І. – К.,1996. – С. 8–9. 6. *Зашкільняк Л. О.* Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999.– 227 с.; Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посібник. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.; *Потульницький В. А*. Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.; *Потульницький В. А*. Щодо дослідницьких пріоритетів у справі нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової // Укр. істор. журн., 2014, № 1. – С. 4–20; *Віднянський С.* Спроба осмислення минулого України в контексті всесвітньої історії // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. праць. – Вип. 1. – Тернопіль, 2008. – С. 257–269; *Віднянський С.* Проблеми всесвітньої історії в українській історіографії: стан і перспективи досліджень? // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. праць. – Вип. 5. У 2-х ч.– Ч. 1. – Тернопіль, 2010. – С.50–61; Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За ред. А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с; *Алексієвець М., Алексієвець Л.* Історія України – органічна частина всесвітньої історії? // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. праць. – Вип. 9. – Тернопіль, 2012. – С.13–22; *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: ІІУ НАН України, 2013. – 566 с.; *Грицак Я.* Куди рухається світ. – К.: "Грані-Т", 2015. – 192 с. та ін. 7. *Калакура Я.* Зарубіжний світ у вимірі новітньої української історіографії // - Україна, Європа і світ: Міжнар. збірн. наукових праць. – Вип. 11. – Тернопіль, 2013. – С. 207–219; *Калакура Я. С.* Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2016.– 319 с. 8. *Калакура Я. С.* Україна найдавнішого часу – XVIII ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с.; *Калакура Я. С.* Україна XIX часу – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 2. – 696 с.; *Калакура Я. С.* Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.; *Калакура Я. С.* Ментальний вимір української цивілізації / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: Генеза, 2017. – 512 с. 9. *Калакура Я. С.* Ментальний вимір української цивілізації / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: Генеза, 2017. – С. 7. 10. *Алексієвець Л.* У нових європейських умовах – нова історія? // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. праць. – Вип. 19. – Тернопіль, 2017. – С. 7. 11. *Калакура Я.* Предмет історичної науки // Історія в термінах і поняттях: довідник / За заг. ред. Т. В. Орлової. – Вишгород: К.: П. П. Сергійчук М. І. – 2014. – С. 515. 12. *Магочій П. Р.* Історія України / Перекл. з англ. – К.: Критика, 2007. – С. 4–5. 13. *Калакура Я. С.* Періодизація історії // Історія в термінах і поняттях: довідник / За заг. ред. Т. В. Орлової. – Вишгород: К.: П. П. Сергійчук М. І.– 2014. – С. 483–484. 14. *Касьянов Г. В., Толочко О. П.* Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Укр. істор. журн, 2012, № 6. – С. 7. 15. *Орлова Т.* "Україна в контексті світової історії" – нова навчальна дисципліна у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. праць. – Вип. 19. – Тернопіль, 2017. – С. 368–372. 16. Режим доступу:http://www.memory.gov.ua/news/volodimir-vyatrovich-predstaviv-kontseptsiyu-vikladannya-istorii-dlya-10-11-klasiv. 17. *Зашкільняк Л.* Виклики XXI століття й сучасна українська історіографія // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. праць. – Вип.14. – Тернопіль, 2014. – С. 283–285. 18. *Сергійчук В.* Що дала Україна світові. – К.: ПП Сергійчук М. І. – 2008. – С. 5–7.

Ярослав Калакура

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ О СООТНОШЕНИИ И ВЗАИМОПРОНИКНОВЕНИИ УКРАИНСКОЙ, ЗАРУБЕЖНОЙ И ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье изложен ряд методологических проблем, связанных с парадигмой глобальной истории и новым пониманием в этом контексте диалектики взаимопроникновения отечественной, зарубежной и мировой истории, необходимостью адекватного реагирования в научно-исследовательской и учебно-педагогической деятельности на новые вызовы современных глобализационных процессов.

Ключевые слова: методология, историография, историософия, глобальная история, украинская история, история зарубежных стран, всемирная история.

Yaroslav Kalakura

METHODOLOGICAL NOTES CONCERNING CORRELATION AND INTERACTION OF UKRAINIAN, FOREIGN AND WORLD HISTORY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

The article outlines a number of methodological problems, related to the paradigm of global history and a new understanding of dialectic interpenetration of domestic, foreign and world history in this context, the need for adequate response in scientific research and educational and pedagogical activities to the new challenges of modern globalization processes.

Keywords: methodology, historiography, historiosophy, global history, Ukrainian history, Ukraine and the world, the history of foreign countries, world history.

УДК 930(477.4) “18/19”

Іван Ярмошик

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В МЕМУАРАХ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті аналізуються мемуарні твори польських авторів першої половини XVII ст.: державних діячів, дипломатів, воїнів, у яких відображені сторінки історії українських земель. З-поміж них Ф. Обуховича, М. Ємьоловського, Й. Єрлича, С. Освєнцима, А. Радзивілла, Б. Радзивілла; визначено коло проблем, порушених у їхніх творах.

Ключові слова: мемуарні твори, Річ Посполита, Україна, козацтво, визвольна боротьба.

Важливим аспектом розвитку польської історичної думки стала поява значної кількості мемуарних творів – діаріушів, “pamiętników”, різноманітних нотаток. Праці такого характеру з’явилися в Речі Посполитій іще у XVI ст. З-поміж перших слід назвати твори М. Литвина, Л. Городецького, Блеза де Виженара та інших. Вони мають різноплановий характер, описують побут, звичаї, господарські заняття населення відповідної доби, подають відомості про військові та політичні події. Їх авторами були, як правило, безпосередні учасники подій, урядові особи, дипломатичні посланці, жовніри, іноді вони повідомляють про події на основі чуток, або таких джерел, які не збереглися до наших днів.

Традиція написання праць мемуарного характеру продовжилася і навіть активізувалася на початку XVII ст. Найбільш помітними серед тогочасних є твір коронного гетьмана Станіслава Жолкєвського [1] про війну з Московською державою 1610 р., канцлера Єжи Оссолінського про політичні події в Речі Посполитій першої половини XVII ст. [2] та інших. Ця традиція була збережена і продовжена у наступних XVIII і особливо XIX століттях. У багатьох із них згадуються історичні події, які відбувалися на території України, або були із нею пов’язані.

Ці твори привертали увагу дослідників як свідчення з історії країн Східної Європи, використовувалися науковцями як джерела у історичних дослідженнях. Усе ж вони іще не були предметом спеціального історіографічного аналізу у вітчизняній історичній науці. Окремі з них коротко охарактеризував Ю. Мицик [3]. Завданням цієї публікації стане аналіз мемуарних творів польських авторів першої половини XVII ст., у яких відображені сторінки української історії.

Малознаною пам’яткою в українській історіографії до сьогодні лишається “Діаріуш” Філіппа Казиміра Обуховича, шляхтича, дипломата, депутата сейму, довгий час перебував на службі у короля Владислава IV, був Смоленським воєводою. Після елекції Яна Казиміра, зарекомендував себе гарячим прихильником нового короля, завоював його довіру. Ян Казимір надав йому Гожське і Цириньське староства, довіряв дипломатичні місії [4].

Його “Діаріуш” був опублікований М. Балінським у Вільно у 1859 р., у збірнику документальних пам’яток, разом із іншими мемуарними творами XVI–IXVIII ст. [5]. Цей “Діаріуш” є важливим джерелом з історії Польщі та України, твір охоплює події від 1632 р. Вважається, що автор почав його писати у 1640 р. Окрім активної сеймової і дипломатичної діяльності, Ф. Обухович був учасником воєнних баталій на Україні, брав участь у переговорах із козаками, у Жванецькій компанії. Деякі події він знав за повідомленнями, котрі надходили до сейму.

Слід враховувати, що “Діаріуш” написаний патріотом Речі Посполитої, державним діячем, прибічником короля, через що збройні виступи козаків не могли знайти його схвалення. Він однозначно їх засуджує як такі, що порушували мир у державі.

У “Діаріуші” він коротко згадує козацькі повстання 1630 р., Івана Сулими 1635 р., обійшов мовчанкою виступи козаків 1637–1638 рр. Найбільше уваги, що є зрозумілим, приділив Визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. Цей рух він трактує як “велику божу кару”, як “сваволю козаків, які забули страх Божий і присягу королю”, “ребелію хлопську”, яку очолив “якийсь зрадник” Хмельницький [5]. Ф. Обухович коротко згадує основні битви польського війська з козацьким, іноді постає сухим оповідачем, іноді дає емоційну характеристику подіям. Битву під Пилявцями назвав “страшною і нечуваною ганьбою для коронного народу, через сороміцьку втечу із військогово табору” [5, s. 20], бідкається, що у битві під Збаражем “немало рицарства нашого згинуло і людей значних, полковників, ротмістров, хорунжих; остаточну погибель затримала лише ніч” [5, s. 29] і незважаючи на те, що вдалося домовитися із ханом, і заключити важкий мир, Ф. Обухович розцінює це як поразку Польщі [5, s. 30]. Про Берестецьку битву відгукнувся як про “славну, раніше нечувану, перемогу, отриману завдяки Божій ласці і чудотворному образу Божої матері взятому із Холма з монастиря отців Базиліан” [5, s. 34]. Щоправда, на подальших сторінках “Діаріуша” відзначив, що з-під Берестечка козаки відійшли не розгромлені [5, s. 36].

Оригінальними є відгуки автора про, укладені із козаками й татарами, Зборівську, Білоцерківську, Жванецьку угоди і особливо емоційний відгук про Переяславську російсько-українську домовленість. Цінність “Діаріуша” у тому, що події Визвольної війни він подає у зв’язку та на фоні інших політичних подій у Польщі, як її внутрішнього життя, так і в контексті зовнішніх дипломатичних акцій Речі Посполитої.

Загалом твір Ф. Обуховича представляє бачення польського шляхтича польсько-козацького протистояння у середині XVII ст. і віддзеркалює візію урядових, або наближених до них, кіл Речі Посполитої на ті події.

Варто назвати й твір Йоахима Єрлича, рукопис якого був віднайдений поміж паперами відомого польського історика початку XIX ст. Яна Альбертранді. Його автор був шляхтичем із Київщини, мав маєток у с. Биків, багато його родичів і він сам пов’язані із містечком Ходорків (нині Житомирська обл.). У своєму творі Й. Єрлич неодноразово підкреслював свою приналежність до православної (грецької) віри, але твір написав польською мовою. Й. Єрлич проживав у часи правління чотирьох польських королів: Зигмунта III, Владислава IV, Яна Казимира, Міхала Корибута Вишневецького. Твір, названий ним “Latopisec albo kroniczka róznych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów…” [6], вперше опублікований у 1853 р. Пізніше фрагменти твору публікувалися у часописі “Военно-исторический вестник” за 1910 р. Український історик О. Левицький видрукував його у збірнику “Южнорусские летописи” [7].

Іще В. Антонович свого часу звернув увагу, що за змістом і характером викладу матеріалу твір слід віднести до мемуарів [8, с. 86]. На цей літопис звернув увагу Ю. Мицик в окремій статті [9], де автор коротко ознайомив з відомостями про Й. Єрлича та його рід і зупинився на його відомостях про події середини XVII ст. На таку ж тему опублікував свою статтю М. Кравець [10].

Усе ж, твір Й. Єрлича багатоплановий, засвідчує високий рівень освіченості автора. Він включив до нього відомості зі світової історії від створення світу, автор демонструє певне вільнодумство, намагається узгодити відомості Біблії із реальною наукою, помітним є критичний підхід до повідомлень Святого Письма. На сторінках “Літопису…” знайдемо відомості з історії давньої Греції, Риму,

західноєвропейських країн, є оповіді з історії Київської Русі, зокрема про її хрещення. У своєму творі Й. Єрлич згадав, що його батько Олізар теж писав літопис, або "кройнічку", але твір загинув під час нападу на його маєток козацького загону. Можна думати, що Йоахим запозичив із батьківського твору деяку інформацію про події до 1648 р. Очевидно, Й. Єрлич почав писати свій твір у вигляді періодичних нотаток із 1620 р., відколи розпочав, з волі свого батька, військову службу під командуванням коронного гетьмана С. Жолкєвського.

У нього знайдемо детальні оповіді про битви під Цецорою 1620 р. та під Хотином 1621 р., де він брав безпосередню участь і був поранений. Привертає увагу його висока оцінка військової майстерності українських козаків під командуванням П. Сагайдачного у Хотинській війні. Самого П. Сагайдачного він іменує гетьманом (хоч традиційно польські власті називали його старшим війська запорізького), зазначає, що він у рицарській справі муж досвідчений і воїн великий і добрий, до його порад прислухалися зверхники польського війська, гетьман Ян Ходкевич та королевич Владислав [7, с. 40]. Акцентував на тому, що на початку битви захворів королевич Владислав, а пізніше, 9 вересня, захворів і помер під час битви й гетьман Я. Ходкевич, тож польське військо фактично лишилося без ефективного командування. Й. Єрлич у багатьох місцях свого твору зазначав, що головні удари турецьке військо спрямовувало проти козаків, намагаючись захопити саме їхні позиції. Він наводить слова, які нібито сказав турецький султан: "ляхи нашими будуть, як тільки розгромимо козаків", "ані їсти, ані пити не буду поки не приведете до мене отого Сагайдачного [7, с. 45, 46]. Й. Єрлич із захопленням писав, що козаки ефективно відбивали усі атаки і залишилися на своїх позиціях, "найбільше турків положили", "турки з великими втратами змушені були відступити". Та й самі козаки 19 вересня вночі напали на турецький табір, побили багатьох яничарів, захопили багату здобич і повернулися неушкодженими [7, с. 45–46, 49, 52, 53].

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що Й. Єрлич започаткував традицію, яка є помітною в польській та українські історіографіях, про вирішальну роль козаків П. Сагайдачного у перемозі над турками у Хотинській війні 1621 р. Хоча Й. Єрлич досить стриманий у думках і про перемогу відкрито не говорив, а лише зазначив, що 2 жовтня від турків поступила пропозиція про переговори, а 8 жовтня укладено мир із турецьким султаном і татарським ханом. Як достовірну, трактує звістку, що султан вважав цю війну великою неславою для себе, багато потратив на війну, а нічого не здобув [7, с. 60].

Надалі, після 1648 р. ставлення Й. Єрлича до козаків змінюється. Про Визвольну війну українського народу відгукується як про "війну хлопську чи домовий розбій", а повстанців називає "поганими псами, розбійниками" [7, с. 104, 106]. Відомості про події подає на основі різних повідомлень, слухів, офіційних листів, котрі до нього доходили. У серпні 1648 р. він залишив свій маєток і переховувався у Києво-Печерському монастирі, тому до нього доходили офіційні й неофіційні звістки про перебіг військових подій, переговорів, дипломатичних акцій.

Окрім негативних відгуків про козаків та про Б. Хмельницького, у творі знаходимо й досить критичні відгуки про зверхників польського війська. У невдачах під Жовтими Водами і Корсунем й загалом у розпалюванні війни Й. Єрлич звинувачує коронного гетьмана М. Потоцького, який, на його думку, більше думав про пиятику, жінок, панянок, аніж про державні справи. Він зовсім не дослухався до порад польного гетьмана, полковників, навіть короля. Через постійне п'янство стратив військо, поступив ганебно і неславно для Речі Посполитої. Багато хто радив йому дотримуватися миру з козаками і селянами і не йти з військом далеко в Україну, але через власну впертість він нікого не

бажав слухати [7, с. 100]. Пізніше така думка про особисту війну М. Потоцького у розпалюванні війни знайшла відгук і підтримку у багатьох творах польської історичної літератури.

Не оминув автор своїм осудом і черкаського старосту Олександра Конєцпольського. У повідомленні про його смерть 31 березня 1659 р він зазначив, що саме через його підстаросту Д. Чаплінського розгорівся вогонь війни і приніс велику біду Польщі [7, с. 233]. Про командуючих польським військом під Пилявцями відгукнувся, що їм більше личило б "талмуд учити, або на дудці грати, а не людьми управляти" [7, с. 104].

Осудження повстанців не є дивним. Для автора, який почував себе вірним обивателем Речі Посполитої, був незрозумілим такий широкий вибух селянсько-козацького невдоволення. На сторінках "Літописця…." знайдемо чимало важливих деталей як офіційних (видрук документів, текстів Зборівської, Білоцерківської, Гадяцької угод, листів, донесень, літературних творів, зокрема пісні про М. Потоцького тощо), так і побутових. Є тут чимало цінної краєзнавчої інформації про події на Київщині, Житомирщині, інших регіонах Волині, свідчення генеалогічного характеру, повідомлення про одруження, народження, смерть відомих і невідомих в історії осіб.

Загалом "Літописець або хронічка…" Й. Єрлича залишається цікавим об'єктом спеціального дослідницького інтересу. На часі її переклад та публікація українською мовою.

Події Визвольної війни висвітлюються у творі Веспасіана Коховського (1633–1700 рр.), який брав участь у боях із козаками упродовж 1648–1660 рр. Пізніше В. Коховський був офіційним історіографом короля Яна III Собєського, безпосереднім учасником військових сутичок на теренах України, Литви, Пруссії. Найбільшим його твором, написаним як на основі власних спостережень, так і з використанням тогочасних джерел, у тому числі й державних документів із коронної канцелярії, стала чотиритомна латиномовна праця "Annalium Poloniae ab oitu Vladislai IV", створена упродовж 1683–1698 рр. У скороченому варіанті, в перекладі польською мовою, видрукувана була Е. Рачинським у Познані 1840 р. У 1859 р. вийшло її друге, доповнене видання під назвою "Historya panowania Jana Kazimierza" [11]. Твір досить детально висвітлює перебіг війни українського народу, починаючи від 1648 р. та періоду Руїни.

На думку В. Коховського, польська сторона намагалася усіма засобами зберегти мир із козаками, однак ті бажали війни, щоб вийти із підданства Речі Посполитої, підкорити собі Україну. У його творі осуджується бунт козаків проти шляхти. Усе ж знаходимо у ньому і чимало важливих фактичних свідчень про польсько-козацьке протистояння.

Інтерес становлять мемуари Великого канцлера Литовського Альбрихта Радзивілла. Уперше вони були опубліковані у 1839 р. та повторно видані, згідно сучасних вимог, у 1980 р. Про події Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького знаходимо розповідь у другому томі [12].

Матеріал у них охоплює період від 1632 до 1656 р. Автор обіймав впливову посаду у тогочасній Речі Посполитій, був сучасником подій. Окрім того, на теренах Волині знаходилися його маєтки, головним і улюбленим серед яких було містечко Олика. Тому А. Радзивілл не міг залишатися байдужим до подій, які тут відбувалися. Участі у битвах А. Радзивілл особисто не брав, але маючи доступ до державних документів королівської канцелярії, підтримуючи стосунки із добре поінформованими особами, залишив детальний опис подій 1648–1651 рр. Його твір віддзеркалює точку зору урядових кіл Речі Посполитої щодо Визвольної війни українського народу. А. Радзивілл відгукується про неї як про бунт козаків і повстання підданих селян проти своїх панів, скаржиться на селянську злість.

Все ж він, як високопоставлений політичний лідер, намагається зрозуміти ті причини, які призвели до вибуху народного невдоволення, зазначає, що такого розмаху бунту не було іще в жодній з європейських країн. Одною із причин він називає кару божу за гноблення людей убогих, звинувачує Миколая Потоцького за несправедливості до Б. Хмельницького, і саме його називає винуватцем війни. У спогадах А. Радзивілла знаходимо чимало таких фактів, які відсутні в інших джерелах, заслуговує на увагу і стриманий тон розповіді автора та відсутність образливих епітетів на адресу козаків та селян.

Зазначимо, що він помер у грудні 1657 р., у Гданську, де проживав кілька років, мабуть, у зв'язку із тяжкою ситуацією у Речі Посполитій, як писав Й. Єрлич, у зв'язку із "хлопською війною". Згідно заповіту, жінка перевезла його тіло й поховала в Олиці на Волині. На похороні було чимало знатних людей і духовенства, але без надмірних церемоній і пишноти [7, с. 212].

До важливих пам'яток про війну належить також "Діаріуш" Станіслава Освєнцима. Автор був шляхтичем із Краківського воєводства, володів маєтками на території сучасної Львівської обл., наближений до короля, брав участь у багатьох важливих подіях. Його "Діаріуш" охоплює період із 1643 до 1651 р., при його написанні він використовував широке коло джерел, у першу чергу власні спостереження, окрім того офіційні документи, донесення послів, листи до короля польських урядовців, розповіді очевидців. Це робить його цінним історичним джерелом, він використовувався польськими істориками К. Шайнохою, Л. Кубалею та іншими у козацьких студіях. Витяги із нього про події, котрі стосуються українських земель, у перекладі російською мовою публікувалися у 1882 р. на сторінках часопису "Киевская старина" з передмовою В. Антоновича, який відніс "Діаріуш" до найважливіших джерел вивчення козацько-польського протистояння [13]. Пізніше, у 1907 р., цей твір був уперше опублікований польською мовою Віктором Чермаком у збірнику "Scriptores Rerum Polonicarum" [14]. На жаль, діаріуш зберігся не повністю, у ньому відображені події за 1643, 1644, 1645, 1646, січень, лютий, березень 1650 р. і повністю за 1651 р.

У своєму "Діаріуші" С. Освєнцим зібрав чималу кількість фактичного матеріалу, на основі власних спостережень та такого, що чув від інших учасників, який відображає польсько-козацьке протистояння. На його сторінках знаходимо фрагменти текстів документів, листів, які стосуються описуваних подій.

Діаріуш містить чимало важливої інформації про ситуацію в Україні упродовж зазначеного хронологічного окресу. Тут знайдемо відомості про структуру козацького війська після прийняття "Ординації війська Запорізького" 1638 р. Автор розповідає про значні битви польських та українських військ проти татар у1640-х роках. Зокрема, про битву 1643 р., коли князь Ярема Вишневецький, спільно із козаками розгромив чисельну татарську орду під командою Умерлі-аги та його синів. Цікавою є розповідь про битву військ коронного гетьмана С. Конєцпольського у 1644 р. під Охматовим проти татарських військ Тугай-бея. С. Освєнцим підкреслив, що у цій битві найбільш чисельним і ефективним був загін князя Я. Вишневецького (3 тис. вояків) та 4-х тисячний загін запорозьких козаків. Окрім розповідей про військові сутички, "Діаріуш" містить багатий матеріал для вивчення історичної топографії краю, історичні відомості про ті пункти та їх власників, де відбувалися події.

Фрагмент "Діаріуша" за 1650 р. присвячений детальному опису війни проти військ Б. Хмельницького. Знайдемо опис про посольство козаків у Варшаву 6 січня 1650 р., дипломатичні заходи поляків, щоб розірвати союз Б. Хмельницького з татарами. Цікавою є інформація про матеріальне становище князя Я. Вишневецького після початку війни.

Слід пам'ятати, що автор є щирим патріотом Речі Посполитої, його симпатії повністю на стороні короля та існуючого державного устрою. Усе ж він не опустився до огульного осудження козаків, неодноразово зазначав, що козаки хоробро воювали, у зображенні С. Освєнцима вони виступають досвідченими воїнами, достойним супротивником високопрофесійному війську Речі Посполитої, у деяких місцях відчувається побоювання і острах польського війська перед козаками та особисто Б. Хмельницьким.

Детальніше він розповідав про те, що відбувалося у польському таборі, обстановку у якому він, звичайно, знав краще. Неодноразово зазначав, що там панували безлад, королю важко було підтримувати порядок через неузгодженість дій воєначальників, сварки між коронним та польним гетьманами, навіть жовніри часто грабували один одного. С. Освєнцим часто гостро критикує невмілі організаційні рішення короля, який ігнорував інших воєначальників, через що ті не могли належно виконувати свої обов'язки [13, с. 433], навіть вказував на малодушність та легковажність короля.

На багатьох сторінках він висловлював свою думку про політику Московської держави стосовно цих подій. Підкреслив, що Москва завжди поступала віроломно стосовно поляків, згадав про загрозу з її боку під час Берестецької битви, коли на кордонах було чимало московського війська, яке планувало напад на Смоленськ та інші території Речі Посполитої [13, с. 444–445].

Станіслав Освєнцим досить детально і емоційно зобразив обстановку напередодні Берестецької битви та її перебіг. Хоч він сам безпосередньо не був учасником битви, оскільки 26 червня король направив його у складі загону під командуванням Александра Любомирського та Міхала Зебжидовського до Краківського Підгір'я і Чорштина на придушення повстання Костки Наперського. Усе ж автор використав усі можливі джерела, писемні документи, листи з-під Берестечка, розповіді жовнірів. Це дало йому змогу детально зобразити перебіг битви, у подробицях описати ситуацію у польському таборі, тому його "Діаріуш" вважається одним із найбільш повних джерел про Берестецьку битву.

Станіслав Освєнцим вихваляв мужність польських воїнів, але все ж підкреслив падіння їх бойового духу після перших сутичок з козаками 28 та 29 червня. Автор висловив міркування, що війна могла б бути закінченою одним рішучим ударом і вітчизна звільнилася б від подальших бід. На його думку, перемога була неповною, зуміли перемогти, але не змогли скористатися перемогою [13, № 9, с. 519–520; № 11, с. 330]. Головну провину за таку ситуацію він покладав на шляхетське ополчення, представники якого у вирішальний момент заявили королю, що далі вони воювати не будуть і повертаються додому, звинуватили короля, що той нібито взяв викуп із козаків у сумі 800 000 (не зазначено якими монетами). На основі цього С. Освєнцим робить висновок про ненадійність шляхетського ополчення для ведення бойових дій. Разом із шляхетським ополченням ряди польського війська поспішили покинути і панські хоругви, загони воєвод і сенаторів, чимало піхоти та кінноти. Наймане військо, котре після того лишилося, мало сумний, майже жебрацький вигляд.

Зміст "Діаріуша" С. Освєнцима дає матеріал для роздумів про характер середньовічних битв, у тому числі й в психологічних аспектах. С. Освєнцим називає козацьке військо розгромленим, окутим страхом і таким, що чекало на остаточну загибель – це типові роздуми радісного вояка, що перебуває в рядах нібито війська-переможця. Але далі він констатує, що поляки дозволили козакам відпочити, оправитися, укріпитися і тим самим упустили можливість його повного знищення. Це дає підстави думати, що козацьке військо, навіть після втечі татар і захоплення ними Б. Хмельницького, залишилося потужним противником і польське військо побоювалося вступати з ним у відкритий бій.

Автор замітив, поляки оточили ворогів, але скоріше самі почували себе оточеними [13, № 11, с. 338, 343]. Йому було соромно за те, що відбувалося у польському таборі. С. Освєнцим наводить кілька слухів, які розійшлися між поляками. Зокрема, один із них про те, що Б. Хмельницький із 30 козаками, втік у Крим, планував прийняти іслам, оскільки не вірив у можливість відродження козацтва. Інший слух про те, що Б. Хмельницький із татарами стали табором біля Вишневця і планують наступ на коронне військо. Слухи не відповідали дійсності, але вони стримували бойовий дух польського війська, посіяли непевність у його рядах і жовніри не поспішали йти на штурм козацького табору. Автор спростовує ці слухи і зазначає, що вже 2 липня Б. Хмельницький розсилав універсали із Білої Церкви із закликом до козаків збиратися, наводить тексти цих універсалів. Натомість звістка про те, що король залишив військо і поїхав у Варшаву піднесла дух українського населення, яке перестало боятися польського війська, відмовлялося виконувати повинності й активно відгукувалося на універсали Б. Хмельницького. Навіть зазначив, що селяни насміхалися над польським військом, яке постійно страждало від сутичок із козаками, сили яких постійно зростали. Це призвело до того, що поляки почали задумуватись про переговори і укладення мирного договору.

Він детально переповідає хід перемовин під Білою Церквою, які проходили під брязкіт зброї. Все ж після усіх складнощів, угоду було укладено, за свідченням С. Освєнцима, 26 вересня, навів зміст угоди. Автор відмітив, що цей договір не відповідав честі й достоїнству Речі Посполитої, більшості шляхти і особисто королю він не сподобався. Усе ж він задовольнив багатьох, особливо тих, кому набридла війна і податки на утримання війська. Зрештою, він робить висновок, що поляки повинні хвалити Бога, що він дозволив укласти цей мир і зберіг поляків і Річ Посполиту від погибелі [13, № 12, с. 554]. Далі він з гіркотою відзначив, що Б. Хмельницький по своєму трактував цей договір, відповідно до своїх інтересів. Він обмежив право польських жовнірів збирати провіант в українських воєводствах, готувався до походу в Молдавію, не припинялися селянські бунти, які убивали шляхтичів, що осмілювалися повернутися у свої маєтки.

Хочеться звернути увагу, що С. Освєнцим започаткував історіографічну традицію про доленосне значення Берестецької битви для Речі Посполитої, коли стояло питання бути чи не бути державі загалом, як то раніше було у битві під Грюнвальдом 1410 р. [13, № 9, с. 521]. Пізніше таку думку підтримували польські історики, зокрема Станіслав Смолька [15].

Важливу цінність становлять спогади польських жовнірів, безпосередніх учасників бойових дій. З-поміж них назвемо невелике повідомлення вишгородського стольника Млоцького [16]. Твір названий “Реляція…”, тобто донесення або звіт, є цікавим опублікованим документом про перебіг битви під Берестечком. Автор був учасником боїв, перебував у рядах військ князя Яреми Вишневецького. Млоцький детально розповів про ті події, свідком яких був та те, що йому стало відомо із розповідей інших вояків. Автор назвав свій звіт найправдивішим описанням подій, оскільки він сам усе бачив і був учасником. Млоцький, як воїн, залишився глибоко розчарований результатами битви, як він зазначив, на неї збиралися цілі гори, а вийшла із них миша [16, s. 276].

“Pamiętnik…” шляхтича із Белзького воєводства Миколая Ємьоловського, оповідає про події від 1648 р. Автор служив у королівській хоругві легкої кавалерії, брав участь у багатьох битвах проти козаків, у тому числі під Берестечком 1651 р. та Чудновим 1660 р., та інших військ, які вели війну з Річчю Посполитою. “Pamiętnik…” М. Ємьоловського був знайдений у 1848 р. у приватній бібліотеці В. Рогалинського та вперше опублікований істориком

А. Бєловським у 1850 р. У 2000 р. у Варшаві вийшло його сучасне наукове видання в обробці Яна Дзєнгилевського [17].

Мемуари М. Ємьоловського охоплюють період від 1648 до 1679 р. Значне місце на їх сторінках він відводить опису військових подій Визвольної війни українського народу. З точки зору воїна королівських військ він оповідає про битви, його розповідь є змістовним доповненням до свідчень інших джерел.

Привертає увагу обурення добросовісного вояка М. Ємьоловського тим, що шляхта посполитого рушення у вирішальний момент Берестецької битви перестала підкорятися наказам короля, виявила непокору і вимагала відпустити її додому, у той час коли битва іще не була завершена. Незважаючи на прохання та щедрі обіцянки короля, посполите рушення категорично відмовилося продовжувати воювати і розійшлося по домівках [17, s. 83, 85]. Про недисциплінованість посполитого рушення у боях згадує і Млоцький. Він повідомив, що загони рушення каліського, познанського, черняхівського (czerniechowskie) воєводств, довідавшись про бій із козаками під Берестечком, відступили із Сокаля до Рубешова, чим ослабили польське військо, бо воно недорахувалося кількох тисяч вояків [16, s. 275]. Млоцький розповідав про конфлікт між королем та сандомирським і великопольським посполитим рушенням, які іще до завершення битви не бажали воювати далі. Шляхтичі зібрали нараду, обрали маршалком Дембіцького і попри умовляння, обіцянки та погрози короля, вирішили повернутися до своїх домівок [16, s. 276].

М. Ємьоловський, очевидно писав свої спогади на схилі літ, через 20–30 років після завершення своєї участі у військових діях. Цим можна пояснити значну кількість неточностей і помилок, як в датах, так і у прізвищах учасників. Це стосується датування військових походів козацьких загонів М. Кричевського, А. Ждановича, загибелі Тугай-бея, неправильно називає ім’я Кримського хана – Ахмет Гірей, замість Іслам Гірей та інше. Усе ж його “Pamiętnik…” в комплексі з іншими творами залишається цінним джерелом для вивчення історії України середини XVII ст.

До числа військових спогадів, які фрагментарно відображають події української історії, віднесемо й “Автобіографію” литовського хорунжого Богуслава Радзивілла [18]. Автор був представником знатного литовського роду, його бабусею по батьківській лінії була Катерина Острозька, дочка князя Костянтина Острозького. Він був людиною складної долі. У 40-х роках XVII ст. перебував на військові службі у французів, та звістка про початок Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького викликала у нього занепокоєння про долю своїх маєтків. Він повернувся до Речі Посполитої, став генералом гвардії Яна Кизиміра, брав участь у багатьох битвах проти козаків, зокрема під Берестечком та під Жванцем. Однак, після 1654 р., він разом із своїм двоюрідним братом Янушем Радзивілом очолив опозицію Яну Казиміру і перейшов на службу до шведського короля Карла X. До речі, ця сторінка його біографії відображена, хоч і в дуже романтичному вигляді, у романі Г. Сенкевича “Потоп”. Після поразки шведів, деякий час перебував на службі у бранденбурзького курфюрста. Все ж, у другій половині 1660-х років повернувся на службу до Речі Посполитої, брав участь у політичному житті. Свою “Автобіографію” написав у 1666 р. У ній він намагався перш за все виправдатися за свої дії і запевнити свою відданість Речі Посполитій і польському королю, забезпечивши таким чином політичну кар’єру. Це і наклало свій відбиток на зміст твору. Із нього ми довідуємося низку цікавих подробиць і тих військових подій, що відбувалися в Україні, хоч оповідь про них дуже скупа, займає лише кілька сторінок.

У розповіді про свою участь у Берестецькій битві Б. Радзивілл явно перевищує свої заслуги в отриманні переможного результату, надто вихваляє свої дії, мабуть, це від намагання виправдати свої наступні поступки. Все ж він

дуже стриманий у своїх характеристиках щодо козацького війська, ми не знаходимо образливих закидів у їх сторону. У творі є деякі цікаві подробиці битви під Батогом, у якій були розгромлені два його полки. Розповідає деталі сепаратних переговорів кримського хана з Яном Казиміром під час Жванецької облоги та інші військові подробиці.

Вищезгадані твори були опубліковані польськими видавцями у XIX ст. і стали доступними для ознайомлення широкими колами польської інтелігенції. Вони також послужили основою для наукових досліджень цієї сторінки польсько-українських стосунків польськими та українськими істориками. У них започатковано низку думок, концепцій, котрі пізніше увійшли у польську історіографічну традицію і зберігають актуальність і в сьогоднішній історичній науці. Окрім того, вони містять цікавий матеріал для психологічних роздумів про характер військових конфліктів, їх значення для долі державних утворень. Зокрема, у багатьох творах тогочасних авторів є думка про шкідливість довготривалих затяжних війн для економічного розвитку держави, населення.

Список використаних джерел

1. *Żółkiewski S.* Początek i progres wojny moskiewskiej / Wstęp i komętarz W. Sobieski. – Wrocław, 2003. – LVI, 197 s. 2. *Ossoliński J.* Pamiętnik (1595–1621)./opr. I. Kolasa i J. Maciszewski, pod.red. W. Czaplińskiego. – Wrocław, 2004. – XL, 215 s. 3. *Мыцык Ю.* Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – 84 с. 4. *Przyboś A.* Obuchowicz Filip Kazimierz // Polski Słownik Biograficzny. – T. XXIII. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1978. – S. 474. 5. *Dyaryusz* Kazimierza Filipa Obuchowicza, wojewody Smoleńskiego i Marszałka Koła Rycerskiego // Pamiętniki Historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczow i Cedrowskiego pozostałe. Wydał z rękopismu, wstępem i przypisami objasnił Michał Baliński. – Wilno, 1859. – S. 1–52. 6. *Latopisec* albo kroniczka Joachima Jerlicza. – T.1. – Warszawa, 1853. – IX, XLIV, 187 s.; T. 2. – Warszawa, 1853. – 213 s. 7. *[Jerlicz J.]* Latopisec albo kroniczka róznych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów… // Южнорусские летописи. – К., 1916. – С. 37–390. 8. *Антонович В.* Лекції з джерелознавства. – Острог – Нью-Йорк, 2003. – С. 86. 9. *Мицик Ю.* Національно-визвольна війна українського народу середини XYII ст. очима Єрлича // Архіви України. – 1995.– № 4–6. – С. 33–40. 10. *Кравець М.* Польський хроніст Й. Єрлич про Визвольну війну українського народу // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Випуск 7. 11. *Kochowski W.* Historya panowania Jana Kazimierza / Wespazyan Kochowski. – T. 2. – Poznań: Nakładem i czcionkami N. Kamieńskiego i Spółki, 1859. – 314 s. 12. *Radzywiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce / Albrycht Stanisław Radzywiłł. – T. 2. 1647–1656. – Warszawa: Państwowy instytut wydawnyczy, 1980. – 615 s. 13. *Освецима* Станислава дневник, 1643–1651 гг. (в извлечении и переводе) с предисловием В. А. / Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 125–151; № 2. – С. 366–385; № 5. – С. 257–275; № 6. – С. 433–450; № 9. – С. 503–522; № 11. – С. 328–348; № 12. – С. 538–556. 14. *[Oświęcim S.]* Stanisława Oświęcima dyariusz 1643–1651 // Scriptores Rerum Polonicarum. – Kraków, 1907. – T. XIX. – LXXV, 437 s. 15. *Smolka S.* Grunwald i Beresteczko / Stanisław Smolka. – Kraków: księgarnia Spółki wydawniczej polskiej, 1910. – 20 s. 16. *[Młocki]*. Relacyja bitwy pod Beresteczkiem r 1651: z współczesnego rękopisu Młockiego, stolnika wyszgorodskiego // Lwowianin, przeznaczony krajowym i użytocznym wiadomościom. – Lwów, 1840. – T. IX. – S. 273–276. 17. *Jemiołowski M.* Pamiętnik, dzieje Polski zawierający (1648–1679) / opracowanie Jan Dzięgielewski / Mikolaj Jemiołowski. – Warszawa: DIG, 2000. – 352 s. 18. *Radzywiłł B.* Autobiografia. Kiedym wojnę traktowac począł i w którychem był wojennych okazyjach / Bogusław Radzywiłł. – Warszawa: Państwowy instytut wydawnyczy, 1979. – 201 s.

Иван Ярмошик

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ В МЕМУАРАХ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРОВ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVII СТ.

В статье анализируются мемуарные произведения польских авторов первой половины XVII ст., государственных деятелей, дипломатов, воинов, в которых отображены страницы истории украинских земель. Среди них – Ф. Обуховича,

Н. Емеловского, Й. Ерлича, С. Освенцима, А. Радзивилла, Б. Радзивилла, определен круг вопросов, поднятых в этих произведениях.
Ключевые слова: мемуарные произведения, Речь Посполитая, Украина, козачество, освободительная война.

Ivan Yarmoshyk

HISTORY OF UKRAINE IN THE MEMOIRS OF THE POLISH AUTHORS OF THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

The paper analyses memoirs of Polish authors of the first half of the 17th century. Politicians, diplomats, officers describe the historical pages of Ukrainian territories. There are F. Obuhovych`s, M. Emilyovsky`s, I. Earlych`s, S. Osventzim`s, A. Radzivil`s, B. Radzivil`s historical researchers among them. The article defines the main problems of their works.
Keywords: memoirs, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukraine, kozatstvo, liberational struggle.

УДК 908/552.541+711

Руслан Підставка, Мирослав Сивий

ПРОБЛЕМАТИКА І СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ ЗАМКУ В СКАЛІ-ПОДІЛЬСЬКІЙ

У статті проведено огляд літератури та писемних джерел з теми дослідження. Виконані натурні, комплексні фізико-географічні дослідження мису, на якому розташований замок у Скалі-Подільській. На основі історіографічного матеріалу встановлено власників міста і замку та визначено їх роль у розвитку укріплень. Систематизовано у вигляді таблиці історико-архітектурні періоди спорудження та еволюції твердині.

Ключові слова: замок, історіографія, фізико-географічні дослідження, історико-архітектурні періоди.

Питанню комплексного дослідження діяльності нащадків литовського князя Коріата (Михайла) Гедиміновича у суспільних процесах на території Поділля в другій половині XIV ст. присвячено ряд праць вітчизняних та зарубіжних істориків. Однак, досі не проаналізовано участь князів Коріатовичів у будівництві оборонно-фортифікаційних споруд чи їх розбудові на зазначеній території. Визначення конкретної дати отримання Поділля князям Коріатовичами та встановлення меж Подільської землі в XIV ст. носить до цього часу дискусійний характер. Умовно прийнявши часові межі володіння Коріатовичами цими землями – як друга половина XIV ст., ми віднесли до цього історичного періоду замки у Скалі-Подільській, Язловці, Бучачі та Ниркові (Червоногородський замок), відповідно, Борщівського, Бучацького та Заліщицького районів Тернопільської області. Прямі і конкретні свідчення про участь князів Коріатовичів у мілітарному будівництві в межах Тернопільського Поділля (і не тільки) у джерелах відсутні, тому важливим фактором у дослідженні цього питання є проведення археологічних розкопок зазначених фортець. На жаль, такі дослідження останнім часом не проводились на жодній з перелічених твердинь, за винятком, хіба що, замку у Язловці (археологічні розвідки кін. XIX – першої половини XX ст. З. Козіцького та Б. Гверкена).

З числа замків, споруджених в другій половині XIV ст., нашу увагу привернули укріплення у смт. Скала-Подільська Борщівського району Тернопільської області. Замок у Скалі з 2008 року входить до складу Національного заповідника “Замки Тернопілля”, який проводить на об’єкті першочергові протиаварійні роботи по консервації замкового палацу та оборонних мурів. Міждисциплінарні дослідження будь-якого оборонно-фортифікаційного об’єкту, особливо, коли він є пам’яткою історії і культури національного значення, взагалі та Скала-Подільського замку зокрема, дадуть змогу в комплексі вивчити передумови виникнення, історію розвитку, причини занепаду та перспективи відродження твердині, як туристичного об’єкту Поділля.

Замок у Скалі-Подільській вперше став предметом ґрунтовного дослідження польського архітектора Богдана Ґверкена, який, вивчаючи коло аналогів відомого Язловецького замку, присвятив останньому свою монографію. В основі Язловецького замку дослідник виявив архаїчне мисове укріплення першого будівельного періоду. Репрезентантами цього типу оборонних споруд,

характерного для Поділля, він називає кілька замків Поділля – у Бучачі, Сидорові, Язловці, Теребовлі і Скалі-Подільській [9, с. 50].

Стан досліджень замку в Скалі досі не дає змоги деталізувати хронологічну еволюцію укріплень на мисі. У довідковій літературі, як зазначає О. Пламеницька, є лише обмежена інформація про будівельну біографію споруди [3, с. 43–53].

Історія поселення, власники, етапи становлення замку та спорудження палацової резиденції Скали знайшли своє відображення у статті Романа Афтаназі "Скала" в 11-томній монографії "Історія резиденцій на давніх окраїнах Речі Посполитої" [7].

Ґрунтовною колективною монографією, присвяченою Скалі-Подільській, є книга Маргарити і Яна Шулінських та Ярослава Зелінського "Скала над Збручем. Історія, архітектура, будівництво", видана у Варшаві в 2003 р. [14].

Замок у Скалі належить до числа найдавніших укріплень Поділля і містить у своїй будівельній історії, практично, всі етапи фортифікаційної еволюції, тому наша увага до його історії є не випадковою.

Метою даної статті є комплексне фізико-географічне та історико-архітектурне дослідження території, де знаходиться Скальський замок та, власне, сам об'єкт. Об'єктом дослідження є мис, на якому розташовані руїни замку у Скалі-Подільській та збережені на даний час залишки укріплень фортеці. Предметом дослідження є геологічна будова, рельєф, гідросітка, палеогеографічні особливості мису та історія, архітектура і туристичні перспективи замку у Скалі-Подільській.

Селище міського типу Скала-Подільська Борщівського району Тернопільської області знаходиться за 10 км на північний-схід від м. Борщова та за 35 км на схід від м. Чорткова на правому березі річки Збруч. На автошляху Тернопіль – Кам'янець-Подільський останнім містечком на Тернопільщині буде Скала-Подільська, відома до 1940 р. як Скала над Збручем або просто Скала. Етимологія назви поселення походить від геологічного терміну *"скала"* – висока (по відношенню до навколишнього терену) форма рельєфу, що відображає вихід на поверхню скельних порід, відносно стійких до ерозійних процесів та вивітрювання.

Замок стоїть на скелястому березі Збруча, нижче від рівня центральної частини селища, на великому мисоподібному виступі з урвистими схилами. Із заходу та півночі виступ омивається безіменним потічком (інколи його називають Чорнушкою), зі сходу протікає р. Збруч, відділена від мису неширокою заплавою (рис. 1).

Ширина мисоподібного виступу по лінії розрізу АВ становить 90 м, протяжність – від дороги до руїн вежі протозамку (крайній північно-східний ріг мису) – 180 м (від порохової вежі до вежі на північно-східному виступі – 150 м).

Рис. 1.
План території замку та околиць в Скалі-Подільській (М 1:2000)

Рис. 2. Геологічні профілі по лініях AB та CD

Як видно з плану, перевищення мисоподібного виступу, на якому розміщені споруди замку, над урізом води в р. Збруч сягає біля 30 м. Схили мису достатньо круті, з північного та північно-східного боку майже прямовисні, із заходу й сходу – задерновані, місцями порослі кущами та невисокими деревцями. На схилах з північного та західного боку можна спостерігати природні відслонення скельних порід. Потічок, який омиває мис із заходу та півночі зараз представляє собою невеличкий струмок, протяжністю близько 1,5 км, з середнім кутом нахилу – близько 6,5 %, який однак, врізаний у товщу скельних порід на заході на глибину 25–27 м (рис. 2) і утворює нешироку каньйоноподібну долину з фрагментами заплави та першої тераси. Ще недавно струмок був відносно широким, про що свідчать іконографічні матеріали XIX–XX ст. За деякими даними (карта Ф. фон Міга), на потічку працювало чотири млини, що дає підстави стверджувати про його повноводність в минулому, в період закладки та побудови замку. Потічок майже під прямим кутом впадає у Збруч і в цьому місці останній, ніби відсувається на схід, утворюючи невеликий вигин й віддаляючись від підніжжя мису на 120–130 м. Вище й нижче по течії Збруч тече в підніжжі схилу, підмиваючи свій правий берег. Логічно припустити, що у минулому (XIII–XIV ст.), річка протікала біля підніжжя мисоподібного виступу й саме цей факт (тобто захищеність мису із трьох боків) й зіграв вирішальну роль при виборі місця для майбутнього протозамку. В подальшому бурхливий правий доплив (теперішній потічок), який до того ж впадав у річку під прямим кутом, спричинив повільну міграцію її русла у східному напрямку, віддалення від мису і формування заплави на схід від мису.

Огляд скельних відслонень, які можна спостерігати на правому березі Збруча вище й нижче за течією від мису, а також на його схилах, показав, що вони

складені карбонатними породами (вапняками), які за стратиграфічною приналежністю відносяться до скальської серії верхнього силуру (дзвенигородська світа) (фото 1). Декілька відслонень, які розміщені безпосередньо в підніжжі замку, складені із двох відмінних пачок вапняків: нижня представлена міцними, масивними, грубоверствуватими, сірими, темно-сірими та кремово-сірими вапняками, слабо тріщинуватими, однорідними, майже без фауністичних решток, видимою потужністю до 2 м. Вище залягають верствуваті, глинисті, грудкуваті, сірі, звітрілі з поверхні вапняки з видимою потужністю 2–2,5 м. Очевидно, саме в цих вапняках закладені фундаменти фортеці. Хоча, як будівельний матеріал, вони майже не використовувались через порівняно слабку зв'язність, нерівномірну щільність, крихкість тощо. Стіни замку складені міцними, масивними, слаботріщинуватими, голубувато-сірими, сірими й темно-сірими вапняками нижньої пачки, яких, очевидно, в околицях було в достатній кількості. Лише у стінах палацу Тарло можна спостерігати окремі вапняки молодшого – неогенового віку, які зараз добуваються на хмельницькому боці Збруча.

Фото 1. Відслонення верхньої частини скальської серії верхнього силуру на схилі мисоподібного виступу в Скалі – Подільській

Скала присутня на найдавніших картах, що відображають територію сучасного Поділля. Зокрема, містечко уже показане на карті Маркуса Беневентануса 1507 р., на карті Форлана 1568 р., Меркатора 1609 р., Боплана 1650 р., Блау 1670 р. та ін.

Фото 2. Карти М. Беневентануса 1507 р. і Меркатора 1609 р.

Фото 3. Карти Боплана 1650 р.

Фото 4. Скала на Збручі (Блау, 1670 р.)

Рис. 3, фото 5. Замок у Скалі (Н. Орда) і фото з квадрокоптера

Карти XVIII–XIX ст., наведені нижче, підтверджують гіпотезу про повноводність р. Чорнушка.

Фото 6. Австрійський кадастр XVIII ст. (карта Ф. фон Міга)

Фото 7. Австрійський кадастр XIX ст.

Фото 8. Кадастрові карти Скали XIX ст.

Аналіз карт також підтверджує висловлене вище припущення про повноводність Збруча й можливість розміщення його русла в XIV ст. біля підніжжя мису, де знаходиться зараз замок. Таким чином, замок залишався відносно не захищеним лише з пд.-пд.-сх. боку. Цей недолік гіпотетично усувався поперечним ровом та звідним мостом.

Ряд джерел, подають інформацію про те, що Скала (Skala, Scala, Skała) згадується в контексті подій середини XIII ст. (поїздки Данила Романовича Галицького до Батия та “розметання” городів руських на вимогу темника Бурундая). Однак, цю інформацію підтвердити документально нам не вдалося. Вважаємо, що першим історичним джерелом, що вперше згадує поселення Скала є Хроніка Литовська і Жмудська, яка під 1393 р. (осінь) в розділі “Выправа Витолта на Подоле” зазначає, що *“...Потом Витолт на Подоле з войском литовским и руским выправился на князя Феодора Кориатовича, котрый з подданства и повинности великого князя литовского Витолта выбился, а скоро Витолт под Браслав Подолский притягнул, хотел ему Кориатовичь з войском своим отбити его, але зараз от Витолта зостал пораженым так, же сам ледво утекл до Каменца Подолского, а Витолт з звитязством побрал замки: Браслав, Зяслав, Смотричь, Чирвоный Городок, Бекоту,* ***Скалу****, а потым облегл Каменец Подолский, где Кориатовичь князь подолский затворился з помочю волохов, сусЂдов своих. А гды обачили облеженци, же трудно*

оборонитися от Витолта, поддалися Витолтови. Там же Витолт поимал князя Феодора Кориатовича и одослал его до Вилня в вязене, а сам змЂшкал в КаменцЂ и прилучил все Подоле до князства Литовского” [6].

Через два роки Скалу і ряд інших міст 13 червня 1395 р. було віддано польським королем Владиславом II Ягайлом краківському воєводі Спиткові з Мельштина [13].

Разом зі Скалою йому було надано в оренду Кам’янець, Смотрич, Бакоту та Червоногород. Спитко був завзятим військовим діячем, відомим своєю фортифікаційною діяльністю та походами проти татар і викликав побоювання щодо можливості незалежності Поділля від Польщі у короля Ягайла. В 1399 р. в битві з татарами на Ворсклі Спитко загинув, а його землі викупив Ягайло. У 1411 році, вони перейшли до Вітовта, після смерті якого в 1430 році кілька подільських міст, серед них і Скалу, захопили поляки. У 1440–1443 рр. Скала стала центром староства [11, s. 9].

Першим старостою містечка, відомим з документа 14 лютого 1431 року, став Януш Кірдейович [11, s. 51], який, імовірно, був братом Грицька Кірдейовича. Наступний староста Скали – Петро Поляк (перед 1442 р.), а потім (з 1447 р.) – Стибор з Комірників [14, с. 50]. не модернізовано. Замок зазнав неодноразових руйнацій у першій половині XVII ст. У книзі Анджея Целярія, присвяченій Королівству Польському, що вийшла друком 1659 року в Амстердамі, про Скалу сказано як про “місто і замок сильно укріплений”. 1663 р. люстратори староства повідомляли, що замок на скелі змурований, навколо муром оточений, але спустошений” [3, с. 51].

Дослідники припускають, що локаційний привілей на заснування міста та магдебургське право було надане Скалі ще перед 1434 р., тобто перед утворенням подільського воєводства, оскільки, в той період населений пункт вже виконував функції центру замкового округу (волості, повіту, “districtus”) [11, с. 49].

29–30 вересня 1442 року в місті Буда, де відбувалося поновлення Федора Бучацького на посаді генерального подільського старости, польський король Владислав Варненчик проголосив надання міста Скала (“oppidum Skala”) кам’янецькому старості Федорові Бучацькому за його особисті заслуги й заслуги його батька. Втім це надання було суто декларативним і Скала надалі залишалася в управлінні старости Стибора з Комірників [11, с. 51–52].

В Коронній метриці під 1453 р. Скала згадується поряд з іншими головними містами Поділля і належить до королівських маєтків [14, с. 19]. Як “oppidum” Скала згадується в люстрації королівських маєтків 1494 р., як понищена татарськими наїздами у підпорядкуванні скальського старости Станіслава Ходча [14, с. 19].

Інвентаризація замку в Скалі, проведена у 1494 р., подає наступні відомості про твердиню (в перекладі Михайла Грушевського) [1]:

Castrum Skala resignatum est dno Stanislao de Ghodecz, capit. haliczіensi feria quarta post festum sancte Katherine proxima 1494.

Замок Скала, оглянутий паном Станіславом Ходецьким, старостою Галицьким, четвертої неділі після празника св. Катерини 1494 р.

Насамперед – жодних мурів для захисту, лише дерев’яний настил. Такий стан і з будівлями в замку: поряд з воротами – будівля на кшталт великої буди, проте нема ані даху, ані вікон, ані кімнат. Такі ж на розі замку біля згаданої будівлі і три кімнати для шляхти. Є ще чорна кімната, в якій добра чорна піч, два столи, чотири лави… Перед кімнатою – зруйнована споруда, в якій сім недіючих баліст і восьма баліста – розвалена. У тій же споруді – чотири лави і снасть для риболовлі. Під чорною кімнатою є сховище, тобто камера, чи спіжарня, у якій три порожні корита, в одному з яких – куски коломийської солі… Ще є списи,

інакше шини, посудина, яку по-польськи називають чверткою (квартою). Також мала посудина з дьогтем… великі і малі куски дьогтю, схожі на кульки… ще цвяхи для ґонти, близько двох тисяч… Під чорною кімнатою – пивничка, де є чотири великі бочки з пивом і дві порожні… Кленова світлиця… посередині піч, малий добротний стіл, три великі лави попід стінами, ще дві малі лавки… Там 11 гаківниць, а 12-та розбита і розібрана; три порохівниці… Від світлиці до чорної кімнати ведуть сходи. Під світлицею – камера або шпихлір… На мурах два фуклери,… але вийти на мури неможливо, бо сходи розвалені, а мури вузькі. Пан воєвода Подільський залишив двох чорних волів… худу свиню, три гуски і 12 курей. У замку є три кімнати посполитих і шляхти, в яких залишені їхні речі… Перед замком – конюшня для сорока коней. Броварня з посудом для варіння пива, корито, кошик… Фураж замку і міста Скали: Насамперед – добра земля, але необроблена, не засіяна, нема худоби, нема коней, ні гусей, ані курей… усе порожнє і будинки покинуті. Від воза солі, де у запрягу пара або дві волів, повинні давати камінь солі. Від купецького воза, який прямує з Кам'янця до Львова з товаром, – по чотири (гроші); від мешканців кам'янецьких, від їхніх возів, – по два гроші; всі інші повинні платити по 4 гроші. Кожен міщанин у Скалі, який обробляє город, платить 10 грошів широких, а хто городів не має, платить по 8 грошів. Ще є два водяні млини: один – під Скалою… інший – у Лояновчім, у якому мелять громадський хліб…

7 червня 1498 р. Скала отримала звільнення на 15 років від усіх поборів у звязку з нападом ногайців [2, с. 206].

Інформація, подана О. Пламеницькою, що у 1503 року місто з навколишніми селами ("oppido Skala et villias") було записане Миколаю Жолкевському [3, с. 46] з посиланням на "Matrikularum Regni Poloniae …." [12, с. 49], на нашу думку, не відповідає дійсності.

Зазначене джерело під 1503 роком за номерами 766, 768 та 770 подає інформацію про те, "…король надає Миколаю Жолкевському, хорунжому (ротмістру) холмському, укріплене містечко Скалат (oppidum Skalath) у дідичне володіння" (766), потім "…записує йому на тих маєтках (in oppido Scala) 700 флоринів (500 флоринів за службу у війні з Москвою і 200 флоринів з особливої королівської ласки" (768), ідентичний до останнього запис був зроблений 15 квітня 1503 р. [12, p. 49]. Миколай Жолкевський в той час дійсно володів Скалатом, однак, до Скали на Збручі він не мав жодного відношення.

Наступні відомості стосуються руйнацій Скали: 1510 року – татарами, 1515 – волохами, 1518 – знову татарами [3, с. 46].

Для відновлення міста король Зигмунд I у 1510 р. звільнив Скалу на чотири роки від усіх податків і на вісім років від усіх нових податків. П'ять років пізніше, у 1515 р. Скальське староство у пожиттєве володіння отримав кам'янецький староста (пізніше сандомирський воєвода) *Станіслав Лянцкоронський,* родина якого, за винятком 1596–1639 рр. володіла маєтками до початку XVIII ст. [14, s. 19].

Польський король Зиґмунт Старий актом від 27 лютого 1518 року відновив для Скали магдебурзьке право, а скальські міщани отримали звільнення від податків [11, с. 46], доручення відбудувати місто Зиґмунт Авґуст надав Станіславові Лянцкоронському.

Крім міського права, Скалою було отримано привілей на ярмарок в свято Вознесіння Господнього і торги щовівторка. З того часу відомий і герб Скали: на блакитному фоні сірий мур з брамою, над якими поміщено три зубасті вежі. Опіка над замком доручена королем Станіславові Лянцкоронському: "…а замок наш Скала, що знаходиться в старостві кам'янецькому, вимагає значного ремонту і перебудови, тому доручаю щоб Станіслав Лянцкоронський староста

кам'янецький відбудував замок при помочі і накладом мешканців, яких з цього приводу звільняю від міського податку" [14, s. 20].

Відповідно до заповіту С. Лянцкоронського, Скалу успадкував його небіж Ієронім, син Миколая [7, с. 346]. 1522 року згадуються "мешканці міста Скала" ("incolis oppida Skala"), а 1530-го місто характеризується як укріплене. Втім 1538 і 1539 роки занотовані в літературних джерелах як дати знищення міста волохами й угорцями [3, с. 46]. Як зазначає А. Чоловський, після волоського знищення 1538 року Лянцкоронські в половині XVI ст. збудували "новий замок", що сполучався з укріпленнями міста. Згідно Р. Афтаназі, замком в подальшому володів Єронімів син – Станіслав Лянцкоронський, який з 1566 року був старостою Скали (помер 1592 р.) [7, с. 346].

Люстрація королівських маєтків в другій половині XVI ст. в 1564–1565 рр. не охоплювала Скальського староства, оскільки, як застава не входила до маєтків панства і, крім міста Скали, налічувала ще 5 сіл. Чергова люстрація 1569–1570 рр. включала лише Скалу з 186 християнськими і 10 єврейськими домами. Крім них, люстратори нарахували 2 доми війта, 3 шляхетські і 4 попівські будинки, 25 слуг замкових і 2 слуг міських, що були звільнені від податку. На кінець XVI ст. Скала, поряд з Зіньковим, Меджибожем, Баром, Язловцем і Хмільником входила до числа головних міст подільського воєводства з чисельністю населення понад 1000 мешканців, коли Кам'янець налічував лише понад 4000 осіб.

Уряд старости Скальського в 1588 р. обіймав Миколай Гербурт (воєвода руський), в 1595 р. – Миколай Лянцкоронський, з 1596 по 1620 рр. – Ян Гербурт (згодом каштелян кам'янецький), з 1620 по 1639 рр. – кам'янецький каштелян Миколай Гербурт [14, s. 21].

В 1615 р. Скала зазнала чергового нападу татар, про що свідчить проведена в той час люстрація: "… місто татарами спустошене, села попалені, піддані з жінками і дітьми, як здобич татарами забрані" [14, s. 21].

Старостою Скальським з 1641 року, був воєвода руський, гетьман польний, коронний Станіслав Лянцкоронський (син Яна; помер в 1657 році). Його син, підкоморій подільський Ієронім Лянцкоронський (помер у 1697 р.) успадкував маєтки після батька.

В серпні 1648 р. Скалу захопили козацькі загони Максима Кривоноса, а у 1657 р. замок був обложений і захоплений військами семигородського князя Юрія Ракочія. Розмір руйнації цих років зафіксувала люстрація 1665 р., згідно якої, населення Скали становило 15 осіб, які не мали жодних підтверджень колишніх прав і привілеїв міста. Проте на той час вони були звільнені на 12 років від податків [14, s. 22].

Після падіння Кам'янця і захоплення Поділля турками, Скальський замок, як і багато інших, був захоплений без бою, а внаслідок підписання Бучацького миру і утворення Кам'янецького еялету, в Скалі була створена окрема турецька адміністративно-територіальна одиниця – Скальська нахія (центр округу). Окреме дослідження по цьому періоду провів польський історик Даріуш Колодзєйчик у монографії "Поділля під турецьким пануванням. Кам'янецький еялет 1672–1699" [10, s. 255].

Після хотинської битви 1673 р. ряд замків було звільнено від турків і осаджено в них польські гарнізони. Однак, в березні 1674 р. турки атакували і захопили Скалу, вбили всіх мешканців, а захоплених в полон жовнірів стратили в Кам'янці [14, с. 22]. Протягом майже 10 років Скала час від часу переходила з рук в руки.

Турецький податковий перепис 1681 р., так званий, "Defter mufassal" зафіксував надзвичайне знищення людності Скальського повіту. У цілій нахії мешкало 486 осіб та існувало всього 69 господарств, а з 29 населених пунктів – лише 7 було залюднено [14, s. 23].

Після визволення Язловця (1684 р.) та Кам'янця (1699 р.) й підписання карловицького миру Скала і Поділля повернулися до Корони.

За інформацією І. Сварника (з посиланням на 181-й фонд ЦДІАУ у Львові), король у 1701 р. надав привілей на Скальське староство К. Загоровському (його було внесено до кам'янець-подільських міських книг) [5].

Останнім старостою скальським з роду Лянцкоронських був Миколай (син Францішка, помер у 1706 р.) [3, с. 46]. Після його смерті маєтки перейшли у володіння Валентина Казимира Мєрзеєвського – чоловіка Агнєшки Лянцкоронської (дочки Миколая). Їх дочка Соломія по одруженню з Адамом Тарло внесла зазначені маєтки (як придане) до цієї родини. З ініціативи останнього на території старого замку в середині XVIII ст. було збудоване нове палацове крило, яке згоріло перед 1765 р. від удару блискавки. Черговими старостами скальськими були Казимир (син Адама), а пізніше – Ян Тарло (племінник Адама) [14, s. 23].

Про характер містечка в другій половині XVIII ст. йдеться в останній люстрації 1765 р., де зазначено, що "Скала не має жодної осади купців інших народів, єдине, що жиди тримають в оренді магазини дрібних речей…" [14, s. 23].

Рис. 4. Дереворит із зображенням замку у Скалі XIX ст.

Родина Тарлів зберегла скальські маєтки до кінця XVIII ст., оскільки 1783–1791 рр. датується судовий документ між австрійським національним банком і спадкоємцями Шимона Тарло про права на маєтки староства. Однак, вже у 1787 р. маєтки були у власності австрійської влади. У 1799–1809 рр. власниками Скали була родина Косаковських (Катерина і Станіслав Косаковські), після яких містечко перейшло на короткий час до Станіслава Дельфіна Комара і інших нащадків цього роду. Десь біля 1812 р. маєтки були у володінні директора польських пошт в Галичині Войцеха Станіслава Голуховського (1772–1840), що був також власником навколишніх Іванкова і Лосяча, а також Дунаєва і Потоку у Снятинському повіті. Родина Голуховських мешкала в Скалі до 1939 р. Спадкоємцем Войцеха Станіслава став його син від Софії Юлії Чиж гербу Годзємба – намісник Галичини, Агенор Ромуальд Голуховський (1812–1875), який був одружений з Марією Баворовською.

З маєтків Скала, Бурдяківці, Гуштинок, Іванків, Лосяч, Янів, Поріччя, Оттенхаузен, Страдч, Залісся Агенор Ромуальд утворив ординацію і став першим ординатом. Ординація Голуховськог обіймала площу близько 40000 моргів землі. Частина населених пунктів, в числі яких і Гусятин, до ординації не ввійшли.

Для довідки, оринація – це маєткові комплекси, які за згодою вального сейму набували статусу ординації, вилучалися зі сфери дії загальних норм права, отримували особливий правовий статус. Для ординації передбачався спеціальний статут, згідно з яким увесь маєтковий комплекс переходив у спадок до старшого сина, до успадкування ординації жінки не допускалися; решта спадкоємців могли претендувати лише на маєтки, що не входили до ординації, або ж на грошову компенсацію. Визначався також порядок успадкування на випадок згасання роду ордината (обов'язковою умовою було збереження цілісності маєтків ординації, які заборонялося продавати, віддавати під заставу тощо).

Після батька ординпцією володів син Агенора Ромуальда, міністр закордонних справ Австро-Угорщини (1895–1906 рр.) – Агенор Марія Адам Голуховський (1849–

1921), з 1885 року одружений з княгинею Анною Мурат. Третім і останнім ординатом маєтків до вересня 1939 р. був третій Голуховський з таким же ім'ям – Агенор Марія Йоахім Голуховський, який був одружений з графинею Матильдою Баворовською, дочкою Рудольфа і Фані графів Хорінських [7, s. 347].

У 1840 р. власник скали Войцех Станіслав граф Голуховський споруджує обеліск в пам'ять турецького панування. Під обеліском закопав в кам'яній гільзі, скріплений по обох кінцях мідними обручами, сувої пергаменту. В одному з них описаний родовід графа, пам'ятка про Скалу. На другому пергаменті було зображення гербів його роду та роду його дружини, малюнок зруйнованої фортеці Скали, в центрі якої посеред парку зображений графський палац та будівлі фільварку. В гільзі також знаходилися портрети графа та його дружини Марії-Кароліни з роду Баворських. Обеліск був знищений у 1976 р., а сама капсула та її вміст знаходяться на даний час у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї.

Фото 9. Портрети графа Агенора Голуховського та його дружини Марії-Кароліни Баворської

Фото 10. Герби родів Голуховських та Баворських

Герб міста давнього періоду у геральдичній літературі XVI–XVIIIст. не зберігся. Однак, у Варшаві в одній із колекцій тодішнім заступником директора з наукової роботи ЦДІА у Львові Іваном Сварником було виявлено два відтиски печатки Скали 1531 і 1535 рр.

Печатка Скали з документа 1531 р.

Печатка Скали (1531 р.) Рисунок художника Василя Стецька.

Фото 11. Печатки Скали

Як зазначає І. Сварник, типологічно це європейські міські печатки початку XVI ст. Стан відтисків і їх якість, особливо першого, вказує на зовсім недавній до використання час виготовлення толоки (матриці). Очевидно, вона датувалася першою чвертю XVI ст. й була виконана незабаром після релокації міста 1518 р. У щит, схожий на ренесансовий, вписана відчинена міська брама з трьома вежами, завершеними бланками (зубцями). Бічні вежі мають по два видовжені вікна, середня -, в нижчому ярусі – по 1 округлій бійниці. У нижній частині веж помітні відступи – можливо, це зубці на мурі, що з'єднує вежі. Напис печатки латинський: "SIGILLVM + OPIDI * SKALA +" (печатка містечка Скали). Слова розділені хрестиками й зіркою з 6 променями. Задля симетрії гравер після останнього слова і розділового хрестика вмістив вишукану віньєтку і два кружечки. Перші два слова легенди мають риси як маюскули, так і мінускули, що свідчить про її виготовлення на межі XV–XVI ст., у перехідний період між одним і другим стилем латинського письма у сфрагістиці. Загалом зображення вирізьблене майстерно, щит заповнює майже все внутрішнє коло, простір над щитом також є логічним. Віньєтка в кінці легенди свідчить про художні амбіції гравера [4, с. 14–15].

Локалізація цієї печатки ускладнювалася тим, що фрагменти документів, до яких прикріплені восково-паперові відтиски, не містили жодних прізвищ і географічних назв, які б могли підтвердити розташування Скали в Подільському воєводстві, а в Польщі також є містечко Скала, що теж мало магдебурію у XV–XVIII ст. Згодом виявилося, що відтиск цієї печатки був відомий львівському архіваріусу й геральдисту Францу Ковалишину в кінці XIX ст. і дав останньому підстави для локалізації Скали в Борщівському повіті. Щоправда, саму печатку Ф. Ковалишин датував XV століттям. Щодо останнього слід зауважити, що відтиск 1535 р., на якому легенда відбита не досить чітко, так само міг би дати підставу для хронологічно ширшого її датування. Однак висновки Ф. Ковалишина, так само, як і давня печатка і герб міста, були невідомими місцевим органам самоуправління у Скалі. В кінці XIX ст. (проміжних після XVI ст. печаток поки що не виявлено) у Скалі виготовили нову печатку зі стандартним зображенням австро-угорського герба Галичини: чотиридільного щита з зображенням трьох корон, двох парних "шахових" смуг і двох польських орлів у нижніх полях. Щит увінчує цісарська корона. Ця печатка, що засвідчує поквитування громади 1893 р. (відтиск синім чорнилом, у доброму стані, діаметр 32 мм), цікава хіба що своєю двомовною легендою: "*URZAD GMINNY SKALA * УРЯД ГРОМАДСЬКИЙ СКАЛА".

Герб Скали (1531 р.) Рисунок художника Василя Стецька.

Громадська печатка Скали. 1893 рік.

Рис. 5. Герб та печатка Скали

Зображення ж вказаного герба застосовувалося в десятках випадків, коли міста не знали своїх попередніх гербів [4, с. 15].

Рисунок герба Скали, як і багатьох інших містечок України, не виявлено, найймовірніше, що він загинув. Єдиною інформацією щодо нього є коротка замітка Ф. Ковалишина: “На синьому щиті білий мур з брамою, над ним три вежі завершені бланками”. Судячи з нотаток Кавалишина, барви він позначив виходячи з правил геральдики і української гербової традиції, беручи за аналоги земельні й відомі міські герби Галичини. Аналіз наявного сфрагістичного матеріалу, інших джерел з історії Скали дозволяє ствердити, що при розробці сучасного герба міста слід повернутися до найдавнішого відомого зображення міських укріплень, що символізують незалежність і захищеність населеного пункту, його історію і традиції. При цьому варто використати традиційне для української геральдики поєднання білого й синього кольорів, що перегукуються з синім небом і білим каменем, а в геральдиці символізують свободу, мудрість, творчість і пізнання (синя барва, або стихія повітря) та світло, чесність, невинність (біла чи срібна барва – знак Місяця). Девізом герба Скали було б, отже, “воля і честь” [4, с. 15].

За дослідженнями О. Пламеницької, руїни замку містяться в північно-східній частині сучасної Скали-Подільської, на вузькому, висунутому до берега Збруча, скелястому мисі, доступ до якого можливий лише з південного боку. Виразно прочитуються три частини колишнього замкового комплексу. З південного напільного боку, у частині т. зв. шиї мису, майже на поздовжній його осі, розміщена підковоподібна в плані чотириярусна башта, що виконувала роль своєрідного форпосту. На відстані майже 80 м на північ від неї, замикаючи з півночі перший великий замковий двір і перетинаючи мис упоперек, лежать руїни двоповерхового палацу, який має типові для бароко XVIII століття архітектурні форми. Між баштою і палацом, у межах видовженого прямокутного двору, не збереглося жодних надземних слідів фортифікацій і забудови. З іншого боку палацу розташоване давніше укріплення, де вирізняється другий, трапецієподібний у плані, замковий двір, що прилягає до палацу з півночі. Повернута до палацу під кутом північна частина замку сформована на плані рівнораменного трикутника, гостра вершина якого звернена до краю мису. Основу цього трикутного укріплення з конфігурацією, максимально наближеною до форми мису, становлять рештки склепінчастої будівлі (близько 25х10 м), що, як і бароковий палац, перетинала мис упоперек. Мури укріплення утворюють рамена трикутника, обмежуючи третій, найдавніший замковий двір [3, с. 47].

Хоч дату збудування Скальського замку не встановлено, про давнє походження його свідчить саме ця, північна частина укріплення. Б.Ґверкен залічує Скалу до групи замків з чітко вираженою мисовою структурою, припускаючи, що на першому будівельному етапі замок займав лише крайню північну частину мису й мав трикутний абрис. Тогочасне укріплення площею 0,1 га становило приблизно чверть сучасної території, маючи стінову структуру. Його характеристичною рисою був гострий кут, висунутий у бік до краю мису. Цей архаїчний прийом, репрезентований замками в Скалі, Бучачі та Язловці, в праці Б. Ґверкена дістав назву “ангул” (“наріжник”). Водночас дослідник висловив гіпотезу, що з напільного боку Скальського замку була південна вежа [9, с. 133].

Стосовно термінів, що вживаються О. Пламеницькою та Б. Гверкеном, для визначення назв архітектурних елементів замку по відношенню до сторін світу (горизонту), то необхідно відзначити, що замок займає видовжений мис, вісь якого відхилена від напрямку на північ на кут близький до 45^0, тому, наприклад, “порохова” вежа носила б назву – південно-східна бастея і т.п. Якщо не враховувати це відхилення, то наріжник ядра протозамку у Скалі орієнтований на північ, а “порохова” вежа – на південь. Архітектурні дослідження

О. Пламеницької стосовно Скальського замку використовують саме таку термінологію.

Фото 12. План замку у Скалі (за Б. Гверкеном)

Розпланування північної частини замку, що займає край мису, становить у плані майже рівнораменний трикутник зі зрізаною гострою вершиною. О. Чоловський уважає, що в місці зрізаної вершини стояла наріжна вежа, але сучасний стан руїн не дає фактичного матеріалу, щоб підтвердити чи спростувати цю думку. Загальна довжина збережених мурів давньої частини замку не перевищує 40 м. Висота мурів сягає близько 8 м, товщина дорівнює 1,8–2,0 м. Особливістю конструкції мурів є те, що основу їх становлять скельні виходи породи; це збільшувало висоту укріплень і утруднювало підступ до них.

У південно-східному оборонному мурі на відстані 4,0–4,5 м від зрізаної гострої вершини трикутника і на висоті близько 6 м від скельної основи збереглася щілинувата стрільниця. Із зовнішнього боку отвір її бойового каналу має розміри приблизно 0,3 (0,35) х 0,8 (0,9) м; він розширюється досередини, утворюючи в плані трапецію з більшою основою 0,7 м, що займає майже дві третини товщини муру. У бойового отвору з боку замкового двору – лучкова перемичка. Внутрішню третину товщі муру займає широка (до 1,7 м) і висока (до 2 м) камера, у якої також лучкова перемичка. В мурі під стрільницею – гнізда від дерев'яних балок; ними могли бути або консолі бойової галереї, або перекриття гіпотетичної башти. Ще нижче, на рівні сучасної денної поверхні з боку замкового двору і десь на 3 м нижче від описаної стрільниці, міститься друга, так само щілинувата, але без камери. З внутрішнього боку отвір стрільниці має архітравну перемичку, ширина між косяками 0,5–0,6 м [3, с. 48–49].

Оскільки, на інших збережених відтинках мурів північної мисової частини укріплення стрільниць немає, можна гадати, що мури мали дерев'яні бойові галереї, влаштовані на горішніх рівнях, але вони не збереглися. Виходячи з цього, припущення О. Чоловського, щодо наріжної башти вважаємо правдоподібним; звичайно, дуже важливо дістати археологічне підтвердження існування її внутрішніх стін.

Рис. 6.
Протоядра замків у Скалі й Язловці

Фото 13.
Щілиноподібна стрільничка у вежі "протозамку"

Щодо датування будівельного етапу, на якому постала північна наріжна частина замку, то, зважаючи на характер стрільниць і невелику товщину мурів, укріплення можна залічити до середини XIII ст., коли поширились каменеметальні машини – пороки. Певні аналоги стрільниць Скальського замку знаходимо у вежах-стовпах XII–XIII ст. Кам'янця-Литовського, Белавина тощо. Отже, на першому будівельному етапі замок, як зазначає О. Пламеницька, найімовірніше, являв собою стінове укріплення, можливо, з наріжними вежами з північного та південного боків, обмежене з єдиного приступного, південно-східного, боку оборонним ровом. Вищеописані нечисленні рештки давнього ядра замку, хоча і потребують дальших досліджень, проте дають підстави зарахувати їх орієнтовно до другої половини XIII – початку XIV століття.

Перший документальний опис замку 1494 р. [8, с. 5–10], містить важливі відомості щодо складу і стану його забудови. Цей опис, на думку О. Пламеницької, відтворює другий етап розпланувальної еволюції замку, коли він розширився в південно-східному напрямку, у бік напілля, до меж сучасного великого палацу. Очевидно, саме в місці первісного оборонного рову було збудовано давній малий палац (аналогічно, як у Язловці – примітка автора), від якого дотепер залишилися підвали, а також рештки двох приміщень першого ярусу з трохи пошкодженим білокамінним арковим порталом між ними. Приміщення перекрито коробовим склепінням. Третє невелике видовжене приміщення має вузький вихід на напільну частину північно-східного оборонного муру. Судячи з решток прилеглих до нього із зовнішнього боку мурів, можна припустити, що тут була якась споруда, що виступала за лице муру, можливо, вежа [3, с. 50].

З південного боку замок мав оборонний рів. Північно-східний край обмежував високий оборонний мур, у горішньому ярусі його з проміжком 2,4–2,6 м був ряд із семи стрільниць. Невеличкий обріз муру й гнізда від дерев'яних консольних балок указують на наявність дерев'яної бойової галереї. Стрільниці невеликі, з клинчастими перемичками й щоками, що розходяться назовні й досередини на ширину близько 0,7 м. Бойові отвори – прямокутні, завширшки 0,3 і заввишки близько 0,4 м. Протилежний південно-західний мур зберігся на рівні підмурків, улаштованих на арках. Можливо, це рештки підземної частини споруди, що колись прилягали до муру.

Великий ремонт і розбудову замкових споруд зробили в середині XVI століття Лянцкоронські. Ці роботи стали третім будівельним етапом в історії замку. Тоді було значно збільшено територію укріплення – воно виросло майже вдвоє, зайнявши решту мису на південний схід від раніше зведених фортифікацій. Загальна довжина замку досягала 170 м., ширина коливалася від 20 до 50 м. Новозбудовану частину укріплень оточили оборонними мурами (товщина їх не перевищувала 2 м.). По осі напільного південно-західного муру збудували чотириярусову башту, а на схід від неї, трохи збоку, – браму (яка не збереглася). Башта ззовні була підковоподібною в плані, по внутрішньому контуру в першому ярусі квадратовою, у горішніх ярусах – круглою. Перехід від прямокутного плану до круглого зроблено класичним способом – за допомогою тромпів.

Три горішні яруси мали стрільниці з великими зовнішніми арковими отворами, перший ярус – невеличкі ключеподібні. Башта була розрахована на ведення фланкувального обстрілу. Оборонні мури прилягали до башти на висоту її долішнього ярусу; по верху мурів, очевидно, йшли галереї [3, с. 51].

Ремонтні й розбудовчі роботи Лянцкоронських О. Чоловський інтерпретує як будівництво нового замку на місці знищеного старого. З цим не погоджується О. Пламеницька, яка зазначає, що у замку збереглася частина давніх укріплень, яких навіть не модернізовано. Замок зазнав неодноразових руйнацій у першій

половині XVII ст. У книзі Анджея Целярія, присвяченій Королівству Польському, що вийшла друком 1659 року в Амстердамі, про Скалу сказано як про “місто і замок сильно укріплений”. 1663 р. люстратори староства повідомляли, що замок на скелі змурований, навколо муром оточений, але спустошений” [3, с. 51].

Фото 14. Порохова вежа

У середині XVIII ст., на четвертому будівельному етапі, староста Скали Адам Тарло звів, а можливо, відбудував у межах давнього укріплення палац у бароковому стилі. Це двоповерхова споруда з дещо асиметричним планом, змурована з коленого каменю й оздоблена білокамінним декором. Зважаючи на місце зведення палацу, яке збігається з ймовірним місцем розташування оборонного рову замку другого будівельного етапу, можна припустити, що палац споруджено не в середині XVIII ст., а раніше, на попередньому етапі, причому його пивниці влаштовано в старому оборонному рові, а це дуже зручно було зробити саме під час будівництва (майже повна аналогія з Язловецьким замком).

Тож, виглядає на те, що Адам Тарло лише відбудував палац на рештках попередньої будівлі й надав йому барокового вигляду. Гарне білокам’яне оздоблення луток віконних і дверних отворів, сандриків, капітелей та інших елементів споруди збереглося до нашого часу. Весь декор зосереджено, однак, лише на головному, південно-східному фасаді, інші фасади оздоблення не мали. Загальну архітектурну композицію палацу відзначає певна сухість, брак притаманних бароко динамічних форм [3, с. 51].

У середині XVIII століття, на четвертому будівельному етапі, староста Скали Адам Тарло звів, а можливо, відбудував у межах давнього укріплення палац у бароковому стилі.

Замковий палац третього будівельного етапу. Обміри Є.Пламеницької та І.Макушенко. 1954 р.

Рис. 7. План замкового палацу

Підтвердження припущення щодо відбудови палацу міститься в люстрації 1765 року, де зазначається: “На скелястій горі замок старий, давніми мурами оперезаний, у якому палац новий, мурований, Адамом Тарлом старостою реставрований, але через кілька років по завершенні спалений блискавкою і тепер стоїть порожній”. У наступні роки замок, зокрема периметральні мури, активно розбирали на будівельний матеріал, урешті його в руїни. На жаль, досі немає повної обмірної фіксації споруди. Лише 1954 року Є. Племеницька І. Макушенко зробили його схематичний обмір.

У 2008 році Розпорядженням Кабінету Міністрів України “Про передачу пам’яток архітектури та містобудування до сфери управління Міністерства регіонального розвитку та будівництва” замок XVI ст. у селищі Скала-Подільська Борщівського району було включено до складу Національного заповідника “Замки Тернопілля”, що дало можливість покращити збереження пам’ятки архітектури, яка має виняткову історичну та архітектурну цінність.

За період перебування замку в складі Національного заповідника “Замки Тернопілля” були здійснені наступні ремонтно-реставраційні роботи:

- роботи по розчищенню підвальних приміщень від земельної маси та побутового сміття;
- роботи по ліквідації вивалу внутрішньої стіни;
- розшивка передньої стіни;
- земельні та будівельні роботи на пороховій вежі.
- Розчищено завал підпірної стіни порохової вежі та підмурівка її, ліквідація її аварійного стану;
- розчищення долівки порохової вежі від побутового сміття та пониження її рівня;
- будівельні роботи по ліквідації вивалів віконних пройомів (кам’яна кладка);
- встановлення дерев’яних щитів на вікна та двері Палацу замку (передня частина палацу).

Рис. 8. Рисунок замку та план східного фасаду

Фото 15. Ремонтно-реставраційні роботи в замку

Проект реконструкції замку у Скалі не розроблявся (чи, принаймні, нам не відомий). Складність історико-архітектурного дослідження та розроблення відповідної концепції відтворення та реставрації вказаного об’єкту, полягає у відсутності іконографічної бази та неповноті характеристик етапів відтворення.

Виходячи з наведеного, можна обґрунтовано допустити, що замок у Скалі-Подільській було закладено в другій половині XIII ст. і станом на середину XIV ст. він представляв собою мисове укріплення стінобаштового (однобаштового)

типу з наріжною вежею (ангулом), відділене від передпілля глибоким ровом. Оборонні стіни, імовірніше, завершувалися зубцями-мерлонами, доступ до яких здійснювався з бойових галерей майже по всьому периметру фортеці. Мілітарна інфраструктура представлена житловими та господарськими приміщеннями, криницею, звідним мостом. Ці укріплення належать до періоду правління князів Коріатовичів на Поділлі в другій половині XIV ст. Детальне дослідження даного та наступних етапів розбудови замку в повному обсязі можливе лише за умови проведення ґрунтовних археологічних досліджень території "протозамку" та створення проекту відбудови й реставрації об'єкту. Залучення литовської сторони (Інститут історії Литви, Вільнюський національний університет) до процесу вивчення замку дозволить відкрити нові, невідомі сторінки його історії.

Список використаних джерел

1. *Грушевський М.* Замок і місто Скала [Електронний ресурс] / Михайло Грушевський // Опись подільських замків 1494 р. – 2003. – Режим доступу до ресурсу: http://www.mrushevsky.name/uk/History/1895/OpysPodilskyxZamkiv1494/CastleSkala.html.
2. *Михайловський В. М.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття / Віталій Миколайович Михайловський. – Київ: Темпора, 2012. – 448 с. 3. *Пламеницька О. А.* Замок у Скалі-Подільській / Ольга Анатоліївна Пламеницька // Пам'ятки України. – 2005. – №2. – С. 43–53. 4. *Сварник І.* Печатки і герб міста Скали з XVI ст. / Іван Сварник. // Збірник Борщівського краєзнавчого музею "Літопис Борщівщини". – 1994. – С. 14–15. 5. *Сварник І.* Печатки і герб міста Скали з XVI ст. [Електронний ресурс] / Іван Сварник // Історико-краєзнавчий збірник. Вип. 5. – 1994. – Режим доступу до ресурсу: http://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_Borschivschyny/Vypusk_5/. 6. *Хроника* литовская и жмойтская [Електронний ресурс] // Полное собрание русских летописей. – 1975. – Режим доступу до ресурсу: http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov05.htm#page72 . 7. *Aftanazy R.* Skała / Roman Aftanazy. – Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1986. – 346 s. – (Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej). 8. *Castrum* Skala resignatum est dno Stanislao de Chodecz, capit. Haliczіensi feria guatra post festum sanctra Katherine proxima 1494// Записки Наукового товариства ім.Шевченка. – Львів,1895. – Т.VII. – Кн. 3 – С. 5 – 10. 9. *Guerguin B.* Zamek Jazłowiecki / Bogdan Guerguin. – Warszawa: Studia i materiały do historii i teorii architektury i urbanistyki, 1960. – 150 s. 10. *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699 / Dariusz Kołodziejczyk. – Warszawa: Polczek, 1994. – 255 s. 11. *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i pierwszej połowie XV wieku / Janusz Kurtyka // "Kamieniec Podolski. Studji z dziejow miasta s regionu / Janusz Kurtyka. – Kraków: pod.red. F. Kiryka, 2000. – (Instytut historii akademii pedagogicznej w Krakowie.). – С. 9–59. 12. *Matricularum* Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski. P. 3, Alexandri regis tempora complectens (1501–1506), P.49. 13. *Prochaska A.* Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430 [Електронний ресурс] / Antoni Prochaska // Cracoviae: Acad. Literarum,. – 1882. – Режим доступу до ресурсу: https://polona.pl/item/723390/80/. 14. *Szulinska M.* Skala nad Zbruczem. Dzieje. Architektura. Budownictwo / M. Szulinska, J. Szulinski, J. Zelinski. – Warszawa: Stowarzyszenie "Wspolnota Polska", 2003. – 150 s. – (Zabytki kultury Polskiej poza granicami Kraju). – (A; вип. 4).

Руслан Пидставка, Мирослав Сывый

ПРОБЛЕМАТИКА И СОСТОЯНИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ЗАМКА В СКАЛЕ ПОДОЛЬСКОЙ

В статье произведён обзор литературы и письменных источников по теме исследования. Проведены натурные, комплексные физико-географические исследования мыса, на котором расположен замок в Скале-Подольской. На основании историографического материала установлены владельцы города и замка, определена их роль в развитии укреплений. Систематизированы в виде таблицы историко-архитектурные периоды сооружения и эволюции крепости.

Ключевые слова: замок, физико-географические исследования, историография, историко-археологические периоды.

Ruslan Pidstavka, Myroslav Syvyi

PROBLEMS AND THE STATE OF STUDY OF THE SKALA-PODILSKA CASTLE

The article reviews the literature and written sources on the research topic. Natural, complex physical and geographical investigations of the cape, on which the castle is located in town Skala-Podil's'ka, were carried out. On the basis of the historiographic material, the owners of the city and the castle were established, their role in the development of fortifications was determined. The historical and architectural periods of the construction and evolution of the fortress are systematized in the table.

Keywords: castle, physical and geographical investigations, historiography, historical-and-architectural periods.

УДК 94 (477)

Ірина Смільська

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ ТА ООН У МИРОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (1992–2014): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті висвітлюються основні напрямки та етапи становлення й розвитку української історіографії з проблем міжнародної миротворчої діяльності України під егідою ООН у миротворчих операціях із забезпечення миру й безпеки у різних регіонах планети.

Ключові слова: Україна, Організація Об'єднаних Націй, миротворча діяльність, безпека, стабільність, геополітика.

Історія участі України у міжнародних миротворчих операціях під егідою ООН, входження до світових та регіональних організацій із забезпеченню миру й стабільності на європейському континенті й у світі загалом, розвитку та поглиблення миротворчої діяльності в нових геополітичних умовах присвячені десятки праць як українських, так і зарубіжних авторів. При цьому зауважимо, що в цілому історія участі нашої держави, як незалежної й суверенної, в ООН та інших міжнародних організаціях є досить "молодою". У зв'язку з чим позбавлені такого важливого ресурсу наукового дослідження як історичної дистанції. Це, на нашу думку, певною мірою ускладнює роботу дослідників, вимагає зваженішого й неупередженого погляду на події цього часу. Але, підкреслимо, що не дивлячись на такі складнощі у вивченні запропонованої теми, інтерес до її дослідження постійно зростає. Тут слід зазначити, що акцентація на тих, чи інших аспектах наукових досліджень змінювалася у відповідності зі зміною пріоритетів зовнішньої політики України.

Із проголошенням незалежності України даний напрям міжнародних стосунків почав ще більше привертати увагу науковців. В умовах захисту Україною свого суверенітету, російської анексії Криму і війни на Донбасі, потужної її ідеологічної й інформаційної експансії, перешкоджання Україні стати повноправним членом європейської спільноти, дослідження вищезазначених питань стало виключно важливим завданням сучасної української історичної науки. Вітчизняна історіографія намагається переосмислити багато історичних фактів, подій, систематизувати нагромаджені знання, науково систематизувати історіографічну базу щодо створення цілісного уявлення про місце України у міжнародній миротворчій діяльності й співробітництві зі світовими організаціями із забезпечення миру та стабільності, її ролі у загальноєвропейській системі безпеки. Фактично започатковується на початку 1990-х років новітній етап у розвитку національної історіографії проблеми миротворчої діяльності України, про що свідчить проведення міжнародних наукових семінарів, симпозіумів, конференцій, круглих столів, розширення проблематики і розроблення наукових концепцій щодо співпраці з ООН та участі у миротворчих операціях у всіх гарячих точках на світовому просторі, появи великої кількості різнопланового, фактологічного матеріалу, документів, статистичних даних, значного масиву фахових розробок, історико-публіцистичних напрацювань. Відрізняючись між собою за науково-теоретичним рівнем аналізу, якісними характеристиками, а також багатьма іншими прикметами та параметрами, всі вони, разом з тим, займають відповідне місце у становленні історіографії участі України у миротворчій діяльності під егідою ООН упродовж досліджуваного періоду. Здійснення таким шляхом обміну інформацією, поглядами та оцінками уможливлює окреслити стан вивчення обраної теми, скоординувати підходи, створити основи для узгодження

розбіжностей і протилежних версії інтерпретації подій та формування висновків, що забезпечує поступове вироблення єдиних об'єктивних позицій і створення джерелознавчої бази на нових методологічних і методичних засадах.

Аналізуючи розгляд українських та зарубіжних авторів проблематики участі України у миротворчих операціях з підтримання глобального миру і безпеки означеного періоду перевагу над традиційними формально-функціональними критеріями надано тематично-хронологічному, генетично-країнознавчому критеріям, що, на думку авторки, зумовлено специфікою досліджуваного предмета, оскільки він є дотичним до сучасності, а тому й постає перед науковцями не як довершений історичний процес, а змінним, на етапі постійного свого поглиблення. Відтак, на рівні з ґрунтовними професійними дослідженнями-монографіями, є аналітичні спеціальні статті як найоперативніші форми узагальнення наукової інформації і джерело найновіших оперативних міркувань та оцінок щодо підходів участі Української держави у миротворчих заходах під егідою ООН. При цьому зауважимо, що нами використовувалися при огляді обраної теми не тільки суто історичні праці, а й роботи міждисциплінарного змісту на стику геополітики і міжнародних відносин, політології, соціології та історії. Втім, на наше переконання, такий методологічний підхід лише збагачує історіографічно-джерелознавчу базу і відповідає новітнім підходам до осмислення історіографічного процесу з досліджуваної проблеми. Незважаючи на порівняно нетривалий з історичного погляду період вивчення запропонованої теми, напрацьовано масив історичних праць, аналіз якого дає підстави виділити основні історіографічні групи досліджень у розробці проблеми за двома тематичними напрямками: загальна і тематично-спеціальна історіографії в контексті її розгляду за вище вказаними науково-дослідницькими принципами.

До першої групи відносяться монографії, статті, підручники, посібники, в яких йдеться про становлення української зовнішньої політики [1–10], загалом висвітлюється питання співробітництва України з міжнародними організаціями [11–20], характеризується міжнародно-геополітичне становище України [21–25]. У цих працях з різним ступенем повноти зроблено спроби віддзеркалити перші кроки нашої держави на міжнародній арені. Проводиться аналіз та обґрунтування основних напрямів зовнішньополітичної політики, визначаються основні шляхи й форми співпраці України з міжнародними та регіональними організаціями, що покликані забезпечити мир і стабільність у світі, а також охарактеризовано її геополітичне становище. Незважаючи, що в означених роботах проблеми участі України у міжнародних миротворчих операціях згадувані лише побіжно, проте висновки та оцінки авторів допомагають нам зрозуміти місце й значення, причини багатьох подій і процесів, пов'язаних з розвитком розбудови зв'язків України із світовими організаціями, її роботи в ООН, а також Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Раді Європи та субрегіональних міжнародних організаціях. До уваги взято ті праці, в яких поданий матеріал перегукується із зовнішньою політикою України, її діяльністю на міжнародній арені, зокрема участі у європейсько-світових організаціях. Вивчення еволюції міжнародної діяльності України має виключно важливе значення як з наукового, так і з практичного погляду, оскільки уможливлює реально оцінити її стан, виявити недоліки й прорахунки, а також основні тенденції і можливості її розвитку із міжнародними організаціями в різноманітних суспільно-політичних площинах. На думку авторки, у цьому зв'язку є злободенним з науково-теоретичного погляду завданням сучасної національної історіографії дослідити зазначені проблеми на основі цілісного аналізу з врахуванням у цій сфері досягнення соціально-політичних наук. Саме такий комплексний і міждисциплінарний підходи дадуть змогу оцінити її

здобутки, проаналізувати нинішній стан і висвітлення основних тенденцій, розбудови й перспектив співробітництва України з міжнародними організаціями у миротворчій діяльності у вітчизняній історичній науці.

До загальної історіографії у контексті досліджуваної наукової проблеми відносимо також теоретико-концептуальні дослідження, в яких певною мірою розглядаються питання взаємовідносин з міжнародними організаціями, особливо це стосується історичного процесу становлення співпраці України із ООН, Радою Європи, іншими європейсько-атлантичними інституціями [26–30]. Окремої уваги серед них заслуговують, на нашу думку, дослідження С. Віднянського [31, 32], О. Івченка [33], А. Кудряченка [34, 35], В. Литвина [36], Ю. Макара [37], А. Орла [38], М. Алексієвця і Я. Сека [39]. У цих роботах автори предметно і фахово аналізуть пріоритети міжнародної діяльності України, її основні етапи у добу Незалежності, зроблені висновки та оцінки сприяють глибше осмислити поставлені завдання у цій праці в констексті модернізації сучасних геополітичних координат. Роботи вказаних авторів закладають теоретичне підґрунтя для розуміння непростих взаємин України із міжнародними установами, будучи доброю передумовою для подальшого їх вивчення.

Винятковий інтерес у світлі дослідження викликають роботи Л. Чекаленко [40, 41], Л. Гайдукова, В. Кременя, Л. Губерського [42], С. Андрущенко (Гринько) [43], Ю. Алексєєва [44], Ю. Макара, Б. Гдичинського, В. Макара, С. Попика, Н. Ротар [45]. В останній з них показано цілісне уявлення про роль України у функціонуванні міжнародних організацій, членом яких вона є, та визначення перспективи співробітництва у нових історико-геополітичних умовах сьогодення. У цілому, характерною прикметою згаданих досліджень є предметний аналіз кардинальних змін міжнародного становища на рубежі XX–XXI ст. і геостратегічної системи впродовж означеного часу, обґрунтування зовнішьої політики України, її ролі і мети у системі відносин з світовими та європейськими організаціями, що забезпечують безпеку й мир у світі. Однак дослідники, як правило, уникають впливу процесів глобалізації та інтеграції на розвиток українського суспільства, питань, пов’язаних із негативним ставленням частини українців до їх вступу, зосереджуючися лише на позитивних наслідках практичної діяльності.

До першої групи належать також наукові роботи деяких зарубіжних авторів, які присвячені проблемам створення новітньої системи міжнародних відносин, європейсько-атлантичної інтеграції, історії окремих європейських країн, у т.ч України, її зовнішньої політики й міжнародних відносин, геополітичної орієнтації у сучасних історичних умовах. Серед праць, що стосуються означених питань, варто відзначити З. Бжезинського [46], С. Буранта [47], Б. Вандена [48], Ж.-Б. Дюрозеля [49], С. Давса [50], Л. Джонсона [51], А. Кисильова [52]. До головних ознак вказаних праць доцільно віднести фахову систематизацію та узагальнення значно різноманітнішого матеріалу, який дає змогу окреслити цілісну картину про зміни в Європі, а відтак, у світі, новітнього міжнародного устрою, діяльності європейсько-міжнародних організацій, а також сучасний концептуальний підхід до їх вивчення на новій науково-методологічній основі. Характеризуючи ці роботи, варто підкреслити їх комплексність, високу фаховість розгляду змін міжнародної ситуації та геополітичні орієнтації світових інституцій й окремих держав, розвитку миротворчої діяльності у нових умовах. Зроблені узагальнення та висновки сприяли нам у кращому розумінні місця й ролі України у новітній системі геополітичних координат, значення багатьох подій та процесів, органічно пов’язаних із становленням і розвитком взаємин нашої держави та ООН у міжнародних миротворчих операціях у досліджуваний період.

Варто зазначити, що праці першої групи визначають здебільшого історію творення новітньої системи міжнародних відносин, її інституалізації, характеризують нормативно-правову базу, організаційні форми та основні напрямки утворення й функціонування європейсько-світових організацій, в т. ч і ООН, її миротворчої діяльності з іншими міжнародними інституціями. Власне ми взяли до уваги ті роботи, в яких поданий матеріал перегукується саме з цією організацією, її працею щодо підтримання миру й стабільності у світі та з розбудовою взаємин із Україною у цій царині. У вивченні стану історіографії досліджуваної наукової проблеми важливе місце займають тематичні збірники загального характеру, зокрема "Україна на міжнародній арені" [53], "Зібрання чинних міжнародних договорів України" [54], "Світ відкриває Україну у 90-х рр. XX ст." [55].

Другу групу літератури досліджуваної проблеми становлять праці українських і зарубіжних науковців, предметом дослідження яких є власне розвиток співробітництва України та ООН у миротворчій діяльності. Малочислені напрацювання початку 1990-х рр. відчутно зросли наприкінці XX – на початку XXI ст. При цьому зауважимо, що на початковому етапі становлення національної історіографії співпраці між Україною та ООН в миротворчих операціях публікації були переважно загальними, автори здебільшого з'ясовували їх історико-політичні передумови, перші кроки розбудови. Вони трактували історію українсько-оонівських взаємин як невід'ємну складову системи міжнародних відносин, досліджували деякі аспекти взаємодії України та ООН у миротворчій діяльності. Загалом наукові праці початкового етапу розгортання відносин України і миротворчих сил ООН характерні різною глибиною та об'єктивністю відображення історичних подій й конкретних обставин цієї співпраці. Зауважимо, що наприкінці 1990-х рр. розпочався етап предметнішого й поглибленого вивчення міжнародної миротворчої діяльності Української держави. Дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, характеризувались якісно вищим рівнем, якому була властива широка джерельна база і сучасні теоретико-методологічні підходи, що забезпечило підвищення аргументованості висновків та оцінок, наповнення їх новим предметним змістом.

Обґрунтування необхідності миротворчої діяльності України як невід'ємної складової безпеки в європейському регіоні, співробітництва України та ООН у боротьбі з тероризмом, їх співпраці у питаннях безпеки та збереження миру присвячені праці В. Бруза [56], Г. Перепелиці, М. Мокляка, С. Фареника [57], В. Дяченка, М. Цюрупи, П. Шумського [58], М. Пальчука [59], В. Венгера [60], В. Гречанінова [61], О. Затинайка [62], І. Поліщука [63], В. Радецького [64], В. Собкова [65] та інших дослідників. Автори зауважують, що завдяки миротворчій діяльності Україна стверджує себе як повноправний суб'єкт міжнародних відносин, підвищує свій авторитет та демонструє миролюбну політику, підкреслюють, що миротворча діяльність ЗСУ впливає на їх розвиток і реформування. Неоднакові за змістовою наповненістю, викладом фактичного матеріалу, аналітичною критичністю, а інколи й обґрунтованістю висновків, усі разом вони, попри це, закладали добру основу дослідження миротворчої діяльності України під егідою ООН.

Помітне місце в історіографії запропонованої проблеми займають наукові дослідження, предметом зацікавленості авторів яких є різні аспекти міжнародно-правового регулювання питань миру та безпеки, нормативно-правового забезпечення, організаційно-правового, військового, соціального та інших аспектів застосування Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях. Комплексним аналізом основ нормативно-правового забезпечення та нормативно-правових документів участі ЗСУ у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки, зокрема відомі наукові роботи М. Карпенка [66],

М. Кобзара і І. Куропаткіна [67], В. Нікітюка [68], М. Резванюка і В. Терещука [69], Я. Романовського [70], Я. Лисака [71], О. Дронговського [72], О. Білецького [73], ін. Здебільшого прикметною їх ознакою є характеристика нормативно-правової бази участі України у міжнародній миротворчій діяльності, аналіз міжнародних документів ООН, НАТО з підтримання миру та безпеки, висвітлення правових засад Збройних Сил України на прикладі миротворчих операцій в окремих регіонах. Принагідно зауважимо, що більшості цих праць притаманним є розгляд означених проблем на сучасній теоретико-методологічній та джерелознавчій базі.

Досліджуючи основні напрямки міжнародної миротворчої діяльності України та її співпраці з ООН, українські автори значної уваги приділяють концептуальному її підґрунтю, сучасним тенденціям міжнародних миротворчих операцій, в яких брали участь підрозділи Збройних Сил України, використанню досвіду організації та їх проведення по підтримці миру й безпеки тощо. У цьому зв'язку згадаємо наукові напрацювання О. Мельника [74], Л. Зіняка [75], М. Капітоненка [76], Ю. Овчаренка [77], Н. Баландіної [78], Р. Бірковича [79], І. Храбана [80], Г. Шелеста [81] та ін. Підготовлені на основі значного масиву історичних джерел та літератури, з використанням новітнього теоретико-методологічного інструментарію, вони по праву зайняли помітне місце в національній історіографії визначеної нами наукової проблеми.

Зауважимо, що на особливу увагу заслуговують наукові розробки з питань місця і ролі Збройних Сил України у міжнародній миротворчій діяльності, участі у миротворчих операціях із забезпечення миру й безпеки під егідою ООН у складі багатонаціональних сил і в системі міжнародних відносин нашої держави таких вітчизняних науковців, як: О. Пулима " Збройні Сили України як фактор створення та забезпечення існування системи колективної безпеки в Європі" [82], О. Луника "Формування системи залучення Збройних сил України до врегулювання конфліктів (1992–2002 рр.)" [83], В. Грубова "Військова політика України: сутність і механізм реалізації в сучасних умовах" [84], А. Шилової "Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи та участь у цьому процесі України (90-ті роки XX ст.)" [85]. Зазначені праці заклали теоретичні основи для формування міжнародної активності незалежної України у сфері миротворчої діяльності під егідою ООН, стали передумовою для подальшого вивчення досліджуваної нами наукової проблеми.

Важливими у контексті започаткованої теми є дослідження С. Хацановського [86], М. Цюрупи [87], О. Гуржія, В. Макарова та А. Леги [88], О. Губаренка [89], А. Панюка [90], В. Собкова [91] та ін. З-поміж праць українських дослідників у світлі означених проблем особливо варто виділити роботи І. Козинця [92], Л. Комарової [93], І. Руснака і В. Кохна [94], В. Смолянюка [95], С. Акулова [96], О. Гогоши [97], О. Андрюшина [98], О. Мельника[99], Г. Хоменка [100], Є. Тихомирової [101] та ін., які значно збагатили знання про міжнародну миротворчу діяльність України під егідою ООН, сприяли пізнанню участі українських контингентів у миротворчих операціях ООН. Помітне місце у працях згадуваних авторів займають проблеми становлення, розвитку та виявлення особливостей участі Збройних Сил України у міжнародній миротворчій діяльності, їх внеску у підтримку стабільності й безпеки, співробітництва України з ООН і НАТО у миротворчих операціях із збереження миру в різних регіонах світу. Розглянуто інституціональні характеристики міжнародної миротворчої співпраці, а також проаналізовано процес миротворчості, що включає кілька основних етапів його формування.

Розгляд історіографії з актуальних питань міжнародної миротворчої діяльності України під егідою Організації Об'єднаних Націй дозволяє дійти висновку, що означена проблема розглядається більшістю вітчизняних науковців

як об'єктивний процес сучасного поступу України на міжнародній арені, що має свою історію, детермінанти вимірів, а також причини, що цей процес стримували. При цьому, маємо зазначити, що проблема європейсько-атлантичної миротворчості привертала увагу вчених переважно в континуумі забезпечення миру й безпеки у новітній світовій геополітичній системі, в умовах появи нових загроз стабільності на планеті.

Варто зазначити, що більшість наукових публікацій відзначаються країноцентричним підходом, при цьому значна увага присвячується модернізації миротворчого процесу, питанням необхідності подальшого співробітництва України та її Збройних Сил з такими міжнародними організаціями, як ООН, ОБСЄ і НАТО у сфері миротворчої діяльності відповідно до законодавчих актів України, в світлі запровадження нових напрямів зовнішньої політики країни.

Список використаних джерел

1. *Новітня* історія України (1900–2000): Підруч. для студ. іст. фак. вищих навч. закладів / А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Литвин та ін. – 2–ге вид., переробл. і доповн. – К.: Вища школа, 2002. – 719 с. 2. *Бойко О. Д.* Історія України: Навч. посіб. 3-тє вид., вип., доп./ О. Д. Бойко– К.: Академвидав, 2007. – 687 с. 3. *Нарис* історії XX століття/ [За заг. ред. акад. В. А. Смолія]. – К.: Генеза, 2002. – 47 с. 4. *Гальчинський А. С.* Україна – на перехресті геополітичних інтересів/ А. Гальчинський. – К.: Знання України, 2002. – 180 с. 5. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі/ М. С. Дністрянський. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 310 с. 6. Василенко С. Україна: Геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі / С. Д. Василенко. – Одеса: ОДМА, 2000. – 206 с. 7. *Дещинський Л.* Історія України та її державності / Л.Є. Дещинський, С.В. Терський, І. Я. Хома, В. М. Тарабан, Р. Д. Зінкевич, Я. Я. Денісов, І. О. Гаврилів, І. В. Буковський, А. Я. Нагірняк. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2009. – 476 с. 8. *Литвин В.* Історія України / В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2012. – 855 с. 9. *Субтельний О.* Україна: Історія / О. Субтельний. – 3-тє вид., перероб.і доп. – Київ: Либідь, 1993. – 736 с. 10. *Україна* і світ: Проблеми та перспективи міжнародних відносин. – К., 2003. – 347 с. 11. *Іванченко О.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива і сучасний стан / О. Г. Іванченко – К.: РІЧУАННП, 1997. – 687 с. 12. Циганкова Т. Міжнародні організації / Т. М. Циганкова, Т. Ф. Гордієва. – К.: КНЕУ, 2003. – 183 с. 13. *Кучик О.* Міжнародні організації: Навч. посіб. / О. С. Кучик, І. Р. Суховолець, А. Б. Стельмах, Г. Литвин, А. Тюшка, А. Смольська, М. Лега, М. Мальський, Г. Попаєвич, Н. Харченко; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Ф-т міжнар. відносин. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К.: Знання, 2007. – 749 с. 14. *Мокій А.* Міжнародні організації / А. І. Мокій, Т. П. Яхно, І. Г. Бабець. – Львів: Вид-во Львівської комерц. акад., 2006. – 208 с. 15. *Євроатлантичне* співробітництво та міжнародні організації: навч. посіб. / Деменко О.Ф. та ін.; під заг. ред. Пошедіна О. І. – К.: НУОУ, 2011. – 296 с. 16. *Ольхович-Новосадюк М.* Україна та міжнародні організації: Навч. посіб. / М. М. Ольхович-Новосадюк, Ю. І. Рудакевич. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 120 с. 17. *Мальський М.* Теорія міжнародних відносин / М. З. Мальський, М. М. Мацях. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 461 с. 18. *Україна* в системі міжнародних організацій / Основи політології. – Львів, 1994. – Ч. 2. – С. 131 – 147. 19. *Україна* і Рада Європи за розвиток співробітництва// Голос України. – 1993. – 9 лют. 20. *Макієвич М.* Міжнародно-правові аспекти співпраці України з Європейським співтовариством / М. Макієвич // Державність. – 1995. – №2. – С. 27–29. 21. *Мадіссон В.* Сучасна українська геополітика / В. В. Мадіссон, В. А. Шахов. – К.: Либідь, 2003. – 174 с. 22. *Кудряченко А.* Геополітика / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К.: МАУП, 2004. – 296 с. 23. *Кузь О.* Геополітика / О. М. Кузь, Д. С. Коротков. – Харків: ХНЕУ, 2008. – 180 с. 24. *Україна* 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку. – К.: НІСД, 1999. – 192 с. 25. *Тодоров І.* Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти: Монографія / І. Я. Тодоров. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 268 с. 26. *Ляшенко О.* Співробітництво України із структурами ОБСЄ та Ради Європи / О. Ляшенко // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – Вип. 6. – К.: УНІСЄВР, 2000. – С. 81–85. 27. *Дмитрушко О.* Участь України в регіональних та світових міжнародних організаціях в науковій літературі (1995–2011 рр.) / О. Дмитрушко // Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 14–15 березня 2014 р. – Одеса, 2014. – С. 8 – 12. 28. *Україна* в постбіполярній системі міжнародних відносин / В. А. Манжола та ін. – К., 2008. – 347 с. 29. *Войціховський А.* Співробітництво України з НАТО у миротворчій діяльності/ А. В.

Войціховський // Право і безпека:наук. журн./ Харк. нац. ун-т внутріш. справ. – Харків, 2009. – № 3. – С. 24–29. 30. *Грищенко К.* В ім'я запобігання війнам // Політика і час. – 1998. – №6. – С. 36–42. 31. *Віднянський С.* Незалежна Україна: двадцять років між Європою та Євразією / С. Віднянський // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. пр.: Серія: Історія, міжнар. Відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 6–7: 20-й річниці Незалежності України присвячується. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – С. 24–38 . 32. *Віднянський С.* Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с. 33. *Івченко О.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Г. Івченко. – К.: РІЦ УАННП, 1997. – 688 с. 34. *Кудряченко А.* Європейський вибір україни: сучасний стан реалізації курсу / А. І. Кудряченко// Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва. Зб. наук. пр. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 76–88. 35. *Кудряченко А.* Геополітичні виміри поступу України в глобалізованому світі: виклики і перспективи. Сучасна українська політика. – Спецвипуск: Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів. – К.: Фенікс, 2001. – С. 10–17. 36. *Литвин В.* Зовнішня політика України: 1990–2000/ В. Литвин // Віче, 2000. – №11. – С. 3–48. 37. *Макар Ю.* Зовнішня політика України: наміри і реалії / Юрій Макар // Україна–Європа–Світ. Вип.1: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 189–198. 38. *Орел А.* В Європу нас штовхатиме Москва / А. Орел // 2000. – 2010. – 2 липня. 39. *Алексієвець М.* Зовнішня політика України в контексті сучасних цивілізаційних викликів / Микола Алексієвець, Ярослав Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 3. – С. 85–106. 40. *Чекаленко Л.* Зовнішня політика України. – К., 2006. – 347 с. 41. *Чекаленко Л.* Зовнішня політика України. – К.: Кондор, 2011. – 290 с. 42. *Гайдуков Л.* Міжнародні відносини та зовнішня політика/ Л.Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. – К.: Либідь, 2001. – 624 с. 43. *Андрущенко (Гринько) С.* Україна в сучасному геополітичному середовищі / С. В. Андрущенко (Гринько). – К.: Логос, 2005. – 286 с. 44. *Алексєєв Ю. М.* Україна та європейський глобалізм 1989–2009 / Ю.М. Алексєєв. – К.: ТОВ "ВПК "Експрес-Поліграф", 2010. – 416 с. 45. *Макар Ю. І.* Україна в міжнародних організаціях / Ю. М. Макар, Б. П. Гдичинський, В. Ю. Макар, С. Д. Попик, Н. Ю. Ротар // За заг. ред. Ю. І. Макара. – Чернівці: Прут, 2009. – 880 с. 46. *Бжезінський З.* Україна у геостратегічному контексті / З. Бжезінський; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія.", 2006. – 102 с. 47. *BurantS.* Stosunkipolsko-ukraińskieaideastrategicznogopartnerstwa / S. Burant / Publikacja przygotowywana do druku. – Warszawa: FundacjaWspomagania Wsi; Stowarzyszenie Euro-Atlantyckie, 1999. – 48 s. 48. *Ванден Берге И.* Историческое недоразумение?: "Холодная война", 1917–1990: Пер. с нидерл. – М.: Междунар.отношения, 1996. – 304 с. 49. *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року і до наших днів/ Пер. з фр. Є. Марічева. – К.: Основи, 1995. – 903 с. 50. *Daws S.* The Rolle of Regional Organizations: Introduction, Documents on Reform of the United Nations [Electronic resources] / S. Daws // Point of access - http://www.uceps.org/. 51. *Jonson L.* Keeping the peace in the OSCE [Electronic resources] / L. Jonson // Point of access – http://www.osce.com/. 52. *Кисилев А. К.* К теории и практике миротворческих операций ООН [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:// www.ptc.h10.ru/. 53. Україна на міжнародній арені. Кн. 1 / упоряд. В. В. Будяков; ред. Г. Й. Удовенко. – К.: [Б. в.], 1998. – 734 с. 54. *Зібрання* чинних міжнародних договорів України. – Т. 1. – К.: Видавничий дім, 2001. – 747 с. 55. *Сорока М.* Світ відкриває Україну: про зовнішню політику української держави у 90-х роках ХХ ст. Статті. Документи. Коментарі. / М. Сорока. – К.: Київська правда, 2001. – 785 с. 56. *Бруз В. С.* ООН і врегулювання міжнародних конфліктів. В. С. Бруз. – К.: "Либідь", 1995. – 111 с. 57. *Перепелиця Г. М.* Феномен воєнно-політичного конфлікту в сучасній етнополітичній ситуації/ Г. М. Перепелиця, М. М. Мокляк, С. О. Фареник. – Київ: НІСД, 1995. – 158 с. 58. *Дяченко В. І.* Міжнародне гуманітарне право: філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів / В. І. Дяченко, М. В. Цюрупа, П. В. Шумський. – К.: КВГІ. – 1998. – 104 с. 59. *Пальчук М.* Проблеми міжнародної безпеки і миротворчі операції / М. М. Пальчук // Військо України. – 1998. – № 3 – 4. – С. 6–8. 60. *Вегнер В.* Основні напрями міжнародного військового співробітництва ЗСУ (минуле, сучасність і майбутнє) / В. Вегнер // Військо України. – 1999. – С. 10–11. 61. *Гречанінов В.* Миротворчість. Нові підходи/ В. О. Гречанінов// Політика і час. – 1998. – № 9 . – С. – 11–16. 62. *Затинайко О.* Збройні сили України – головний фактор незалежності держави / О. І. Затинайко // Військо України. – 1997. – № 9 – 12. – С. 4–7. 63. *Поліщук І.* Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, проблеми, перспективи / І. М. Поліщук // Інститут історії України НАН України. – К., 1998. – Вип.2. – С. 197–213. 64. *Радецький В.* Початок року: будівництво, навчання, миротворство /

В. Г. Радецький // Народна армія. – 25 лютого 1994 р. – № 05 (3386). – С. 18. 65. *Собко В.* Сприяючи мирному врегулюванню/ В. Собко // Політика і час. – 1996. – № 1. – С. 38–41. 66. *Карпенко М.* Миротворчі операції та міжнародне гуманітарне право / М. І. Карпенко // Збройні сили України у міжнародній миротворчій діяльності. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2004. – С. 33–38. 67. *Кобзар М.* Роль нормативно–правових аспектів у забезпеченні участі ЗСУ в ММО/ М. А. Кобзар, І. М. Коропаткін // Миротворча діяльність ЗСУ: досвід проблеми, перспективи., К: 2004. – С. 170–176. 68. *Нікітюк В.* Миротворча діяльність у Європі: еволюція міжнародно-правових та інституціональних засад / В. О. Нікітюк// Наука і оборона. – 2001. – № 3. – С. 36–41. 69. *Резванюк М. Т.* Проблемні питання правового забезпечення участі Збройних Сил України в міжнародних антитерористичних операціях/ М. Т. Резванюк, В. В. Терещук [Електронний ресурс] – Режим доступу – http://defpol.org.ua/site/. 70. *Романовський Я.* Діяльність органів державного та військового керівництва щодо становлення нормативно-правової бази культурно-виховної і просвітницької роботи у Збройних Силах України в 1991–2004 рр. / Я. Я. Романовський // Труди академії. – 2005. – № 58. – С. 347–353. 71. *Лисак Я.* Міжнародно-правові основи застосування підрозділів Збройних Сил України за кордоном та проблеми їх реалізації на прикладі миротворчих операцій в Югославії та Іраку / Я. А. Лисак // Юридичний вісник. – 2014. – № 2. – С. 46–51. 72. *Дронговський О.* Правове регулювання участі Збройних Сил України в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки / О. С. Дронговський // Юридична наука. – 2013. – № 5. – С. 89–98. 73. *Білецький О.* Миротворчі операції НАТО в Південно-Східній Європі. Міжнародно-правовий аспект. – К., 2010. – 269 с. 74. *Мельник О.* Міжнародна миротворча діяльність України впродовж 1992– 2005 рр. / О. Мельнник// Вісник НАДУ. – 2005. – № 3. – С. 448–450. 75. *Зіняк Л. В.* Міжнародне військове співробітництво як складованаціональної безпеки України / Л.В. Зіняк // Новітні технології – длязахисту повітряного простору. – Х.: ХУПС ім. Івана Кожедуба, 2010. – С. 262. 76. *Капітоненко М.* Міжнародні конфлікти/ М. Г. Капітоненко. – К.: Либідь, 2009. – 352 с. 77. *Овчаренко Ю.* Історичні та теоретико-методологічні основи міжнародноїмиротворчої діяльності під егідою ООН / Ю. Овчаренко // Актуальні проблемидержавного управління. – 2011. – № 1. – С. 22–25. 78. *Баландіна Н.* Миротворча діяльність ООН: деякі питання методології дослідження та історіографії проблеми / Н. Баландіна //Дослідження світової політики. – Вип. 10. – К., 2000. – С. 78–85. 79. *Біркович Р.* Україна в контексті миротворчої діяльності ООН / Р. В. Біркович // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – С. 182–187. 80. *Храбан І.* Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур. – К.: Варта, 2005. – 544 с. 81. *Шелест Г.* Українські миротворці на Близькому Сході / Г. Шелест // Політика і Час. – 2005. – № 7. – С. 60. 82. *Пулим О.* Збройні Сили України як фактор створення та забезпечення існування системи колективної безпеки у Європі: дис. … канд. істор. наук: 20. 02. 22 / О. В. Пулим. – Львів, 2001. – 179 с. 83. *Луник О.* Формування системи залучення Збройних Сил України до врегулювання воєнних конфліктів (1992–2002 рр.): дис. … канд. істор. наук: 20. 02. 22 / О. О. Луник. – К., 2003. – 238 с. 84. *Грубов В.* Військова політика України: сутність і механізм реалізації в сучасних умовах: Автореф. ... канд. політ. наук: (23. 00. 02) / В.М. Грубов / Нац. акад. наук України. – К., 1996. – 25 с. 85. *Шилова А.* Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи та участь у цьому процесі України (90-ті роки XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 23. 00. 04 “Політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку” / А. В. Шилова. – К., 1998. – 18 с. 86. *Хацановський В.* Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, теорія, практика / В. С. Хацановський. – К.: НАОУ, 2006. – 123 с. 87. *Цюрупа М.* Миротворчі операції як міжнародно-гуманітарний феномен та специфічний тип воєнної практики / М.В. Цюрупа. – К.: НАОУ. – 2003. – 120 с. 88. *Гуржій О. І.* Узагальнення досвіду проведення миротворчих операцій в другій половині XX століття / О. І. Гуржій, А.Ю. Лега, В.Д. Макаров. – К., 2004. – 94 с. 89. *Губаренко О.* Основні принципи застосування миротворчих підрозділів ЗСУ/ О. Губаренко // Військо України. – 1999. – № 9 – 10. – С. 11–12. 90. *Панюк А.* Збройні Сили України в системі міжнародних зв’язків/ А.В. Панюк// Вісник “Держава і армія”. – Львів: Держ. Ун-т “Львівська політехніка”. – 1999. – №377. – С. 206–214. 91. *Собков В.* Участь України у миротворчих та рятувальних операціях за кордоном / В. Собков // Військо України. – 2001 – № 9 – 10. – С. 4–6. 92. *Козинець І.* Миротворча діяльність Збройних Сил України в реалізації національних інтересів / І. П. Козинець // Тематичний збірник “Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, проблеми та перспективи”. – К.: ННДЦ ОТ і ВБУ, 2006. – С. 118–122. 93. *Комарова Л.* Українські контингенти в миротворчих операціях ООН / Л. В. Комарова. Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 3. – С.86–89. 94. *Руснак І.* Міжнародна миротворча діяльність у системі забезпечення національної безпеки України : монографія / І. С. Руснак, В. Д. Кохно. – К.: НАОУ, 2007. – 204 с. 95. *Смолянюк В.* Миротворчість як військова форма прояву зовнішньополітичної активності України / В. Ф. Смолянюк // Наукові записки Нац. ун-ту “Києво-

Могилянська академія”. – Т. 12. Політологія. – С. 88–95. 96. *Акулов С.* Міжнародні миротворчі операції як політичний інструмент врегулювання воєнно-політичних конфліктів / С. О. Акулов // Політ. Менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 165–172. 97. *Гогош О.* Проблематика сучасної миротворчості / О. Гогош. Україна-НАТО: регіональний вимір// Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Львів, 2008.– [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://natoua.org/index.php. 98. *Андрюшин О.* 10 років українській миротворчій діяльності/ О. Андрюшин// Слава і честь. – 6 липня 2012. – 18 с. 99. *Мельник О.* Україна у структурі регіональної і глобальної безпеки / О. Мельник // Національна безпека і оборона. – №9. – 2008. – С.3–12. 100. *Хоменко Г.* Основи миротворчості / Г. Д. Хоменко. – К., 2008. – 312 с. 101. *Тихомирова Є.* Параметри міжнародної миротворчості України / Є. Б. Тихомирова// Панорама політологічних студій. – Вип. 5 – 6. – 2011. – С. 17–21.

Ирина Смильская

СОТРУДНИЧЕСТВО УКРАИНЫ И ООН В МИРОТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (1992–2014): ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье освещаются основные направления и этапы становления и развития украинской историографии проблем международной миротворческой деятельности Украины под эгидой ООН в миротворческих операциях по обеспечению мира и безопасности в различных регионах планеты.

Ключевые слова: Украина, Организация Объединенных Наций, миротворческая деятельность, безопасность, стабильность, геополитика.

Iryna Smilska

THE COOPERATION OF UKRAINE AND THE UNITED NATIONS IN PEACE-MAKING ACTIVITY(1992–2014): HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article analyzes the main directions and stages of the formation and development of Ukrainian historiography on problems of international peacekeeping activity of Ukraine under the aegis of the United Nations in peace-making operations for the providing with peace and security in different regions of the planet.

Keywords: Ukraine, United Nations, peacekeeping, security, stability, geopolitics.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

УДК 316.3(477):176

Володимир Кравець

ТРАНСФОРМАЦІЯ СЕКСУАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

У статті зроблений аналіз цінностей сексуальної культури сучасної молоді, їх історичної детермінованості наслідками сексуальної революції 1960–1970-х років. Показано процес звільнення українського суспільства від сексуальних забобонів та заборон, плюралізм у сприйнятті міжстатевих стосунків, відзначено реабілітацію нерепродуктивної сексуальності. Проаналізовано відмінності в реалізації ідей сексуальної революції на Заході та в Україні, відмічено основні тенденції в розвитку сексуальних цінностей на сучасному етапі становлення незалежної України. Поставлені завдання актуалізації формування сексуальних компетентностей учнівської молоді.

Ключові слова: сексуальні цінності, сексуальна революція, індивідуалізація сексуальності, плюралізм, ресексуалізація жінок, моносексуальність, проституція, десакралізація кохання.

Цінності сексуальної культури – це орієнтири і регулятори сексуальної активності, що склалися історично, прийняті соціумом і сприймаються як духовно-моральні ідеали, орієнтири, імперативи й норми, що виконують низку важливих функцій: відображення в суспільній свідомості і громадській думці людей пріоритету і значущості того чи іншого прояву сексуальної поведінки в даному соціумі; узгодження сексуальних намірів, бажань, почуттів і дій з реальностями оточуючого світу і конкретним соціальним середовищем; ідентифікація з іншими соціальними групами, що допомагає опановувати різні види сексуальної активності та статевої поведінки; тощо [1].

Цінності – поняття суб’єктивне: те, що цінне для одного, може виявитися зовсім неважливим для інших. Але все-таки, в сексуальній культурі є загальновизнані цінності, з якими якось співвідноситься сексуальне життя практично кожної людини. Це, передовсім репродуктивні (відчуття себе продовжувачем людського роду); біологічні (формування поведінки, властивої своїй статі, ґендерні прояви, обумовлені різним гормональним тлом чоловіків і жінок, зовнішня привабливість, сексуальне здоров’я); гедоністичні (задоволення, пов’язані зі сексуальними переживаннями і діями); естетичні (оспівування прекрасного в коханні і статевих стосунках); етичні (для кожного народу і епохи свої, але скрізь присутні цінності, що свідчать про те, яка сексуальна поведінка гідна і яка негідна); історичні (наприклад, кохання – стан, який мабуть не був відомий людському співтовариству на ранніх стадіях розвитку); релігійні (кожна релігія по-різному ставиться до сексуальності та статевого життя) цінності.

Сексуальні цінності культурно диференційовані в історії розвитку етносу, тому високоморальне для одних популяцій, глибоко несприйнятне для інших, а

те що є нормою і законом в одній країні, може викликати непорозуміння і протест у мешканців іншої держави. Наприклад, у слов'ян, що брали жінку в дружини, було прийнято освідчуватися їй в коханні, а в папуаського племені манус в лексиконі немає навіть синоніму чи іншого поняття, що означає це почуття. Арабська жінка минулих століть спокійно займала місце в гаремі, а сучасна мусульманка в багатьох цивілізованих арабських країнах все частіше не бажає поділяти свого коханого з іншими жінками. А у християн це просто несприйнятно.

Окрім загальнолюдських цінностей є ще й цінності певних груп (єдиновірців, представників однієї професії, конкретної сім'ї тощо), або так звані соціальні цінності. Наприклад, серед молоді відмінності в ставленні до дошлюбних сексуальних стосунків між юнаками і дівчатами не такі суттєві, як у старшого покоління, де серед жінок значно більше тих, хто засуджує їх, ніж серед чоловіків. Найчіткішу позицію в цьому питанні проявляють молоді люди мусульманського віросповідання, найменш чітку – невіруючі. Молодь, що проживає в мегаполісах, значно частіше визнає дошлюбні стосунки, як норму, ніж молодь, що проживає в невеликих селищах. Оскільки кожне суспільство має не одну, а кілька різних сексуальних культур чи субкультур, остільки чоловічі сексуальні цінності відрізняються від жіночих, молодіжні від "дорослих", побутові – від офіційних тощо.

Аналізуючи цінності сексуальної культури, необхідно мати на увазі і вплив релігії на їх формування. Ті світові релігії, котрі спираються на глибше язичницьке коріння (наприклад, іудаїзм), зберегли цікаві традиції з підтримки сексуального інтересу всередині сім'ї, а в християнстві цього немає. Не дивно, що останнім часом молоді люди все частіше звертаються до інших джерел, де сексуальна культура більш виражена (наприклад, східні філософські напрямки – індуїзм, буддизм), де можна все-таки знайти способи підтримки сексуального потягу, сексуальної активності сім'ї. А позиція християнства "стерпиться-злюбиться": аби були діти, а ваші сексуальні стосунки мало кого цікавлять – смертний вирок сексуальній культурі. Тобто релігійні цінності сексуальної культури теж повинні враховуватися дослідниками при вивченні даної проблеми.

Звісно, біологічні, соціальні, етичні, естетичні, релігійні цінності сексуальної культури не існують у чистому вигляді. В будь-якому культурному феномені вони взаємообумовлені і діалектично пов'язані, тому більш точна аксіологічна характеристика цих норм дає змогу говорити про них, як про різні аспекти будь-якого соціального явища, що становлять його сумарну цінність. В сучасну епоху цінності формують ставлення до розмаїття проявів сексуальної культури на основі принципів демократії, рівності прав і толерантності до інших культур.

Цінності сексуальної культури будь-якого суспільства підкріплені відповідним дотриманням прав людини при реалізації сексуальності, а саме правом на сексуальну недоторканість, яке виключає всі форми сексуального примусу, експлуатації і зловживань в будь-який час і в усіх життєвих ситуаціях; правом на свободу і безпеку в розпорядженні власним тілом, яке включає можливість для людини розпоряджатися власним тілом заради отримання насолоди; правом на сексуальне здоров'я, яке включає доступність для людини всіх ресурсів, необхідних в справі здійснення діагностики ВІЛ/СНІДу та інших захворювань, що передаються статевим шляхом; правом на всебічну вичерпну сексологічну освіту впродовж усього життя; правом на вільні стосунки, що означає можливість укладати шлюб чи перебувати поза шлюбом, розривати його чи дотримуватися інших форм сексуальних стосунків; тощо [2].

І, нарешті, у кожного індивіда є свої особисті цінності, пов'язані зі сексуальністю (ставлення до нетрадиційної орієнтації, зрадам, певним видам сексу тощо).

Сексуальні цінності в Україні та світі суттєво змінилися з кінця 1960-х – 1970-х років, часу так званої сексуальної революції, поширенню явищ якої сприяв підрив низки соціальних обставин, що включали: панування чоловіків у публічній сфері; подвійний стандарт у статевій моралі; наявність у суспільній свідомості розподілу жінок на ”чистих”(ті, що в шлюбі, чи готові до нього) і ”нечистих”(проституток, наложниць тощо); розуміння статевих відмінностей як заданих Богом, природою чи біологією; визначення жіночих бажань і дій як темних чи ірраціональних; статевий розподіл праці. Їй же сприяли наступні фактори: доступність протизаплідних засобів, протест молоді, боротьба жінок за свої права і більша відкритість в суспільстві як при обговоренні сексу, так і в його проявах.

Серед позитивних тенденцій сексуальної революції можна відзначити наступні: прорив інформаційної блокади; інтенсифікація наукових досліджень у сфері статі і сексуальності; широта суспільних дискурсів; масова статева просвіта; розкріпачення особистості. Деякі з цих змін мають позитивні сторони. Наприклад, більшість підлітків стали відвертішими і чеснішими щодо сексу і можуть спокійно говорити про нього. Це сприяє більшій задоволеності сексуальним життям. Нова мораль принесла зі собою також окремі позитивні зміни в сексуальних установках і поведінці. Дослідники реєструють все зростаючу свободу, особливо для дівчат, і той факт, що сучасне суспільство допускає плюралізм поглядів на сексуальну мораль. Зараз люди здатні проявляти терпимість і сприймати не один стандарт сексуальної поведінки, а їх багатоманітність.

Для системи сексуальних цінностей, що склалися під впливом сексуальної революції властиве наступне:

1. Відбувалася індивідуалізація і приватизація сексуальності, здійснювався перехід від зовнішнього соціального контролю до індивідуального саморегулювання; звільняючись з-під влади церкви, сім’ї, держави, сексуальність включається в систему індивідуальних, особистих цінностей.

2. Секс перестав бути лише інструментом продовження роду, у нього тепер інші завдання – від отримання задоволення до піднесення самооцінки. Сексуальна насолода визнається позитивною соціальною і культурною цінністю і включається не лише у побутову, але й у високу культуру.

3. Покоління за поколінням батьків намагаються відсунути строки початку статевого життя своїх дітей, а покоління за поколінням дітей прагне їх зробити більш ранніми. І в останнє десятиліття все більше виявляється перемога останніх – відбувається зсув початку статевого життя до більш раннього віку**.** Хлопчики й особливо дівчатка орієнтуються здебільшого не на романтичне кохання, не на цінності сім’ї, а на “сексапільність” і “безпечний секс”. Легко переступивши грань цнотливості, підлітки виявляються психологічно готовими до переступання інших граней.

4. Демократичне суспільство відмовляється від жорсткої регламентації й уніфікації сексуального життя, віддаючи перевагу плюралізму і толерантності. Серцевина плюралізму – це толерантність до широкого діапазону вибору. Сексуально-еротична техніка, мотивація, вікові межі, кількість і навіть стать сексуальних партнерів все частіше визнають приватною справою індивіда чи пари.

5. Одним з ключових явищ сексуальної революції дослідники називають ресексуалізацію жінок (Е. Гідденс, 2004; С. Голод, 1999; І. Кон, 2004). І. Кон констатує: “Сексуальна революція другої половини XX ст. на Заході була передовсім жіночою революцією” [3, с. 184]. Соціально незалежна, економічно самостійна жінка з надійними засобами контрацепції вільніше визначає свою сексуальну ідентичність, стиль життя і еротичні переваги. Внаслідок цього зростає жіноча сексуальна активність та ініціатива в розвитку стосунків. Жінки

XXI століття не мають наміру чекати, доки на них звернуть увагу: вони самі прагнуть вибирати чоловіків, що відповідають їх очікуванням і уявленням.

Сьогодні відсоток жінок, яким властива сексуальна холодність і аноргазмія, стає все меншим. Звісно, ні анатомія, ні фізіологія не стали іншими. Однак сучасні жінки проявляють значно більше активності в стосунках з протилежною статтю. Вони стали ініціативнішими, відкрито демонструють свою зацікавленість в інтимній близькості, знайомляться з еротичною літературою та фільмами. Зокрема це пов'язано з тим, що жінки переймають чимало елементів традиційної чоловічої поведінки і світогляду, а отже, в якійсь-то мірі засвоюють і стереотипи чоловічої сексуальності. Відповідно до даних порівняльно-історичного аналізу динаміки сексуальної поведінки, установок і цінностей за останні півстоліття виявляється повсемісне різке зменшення поведінкових і мотиваційних відмінностей між чоловіками і жінками у віці сексуального дебюту, кількості сексуальних партнерів, прояві сексуальної ініціативи, ставленні до еротики тощо.

Це певним чином впливає і на чоловічу сексуальність. Чоловік не може тепер розглядати жінку просто як об'єкт задоволення своїх сексуальних потреб. Вона претендує на роль партнера, суб'єкта, а не об'єкта. Позиції "верх"-"низ", "хазяїн -"слуга", "пасивний"-"активний" перестають сприйматися як ґендерно-марковані і адекватні в основному як варіант експериментування, пошуку. Сучасні чоловіки майже не поступаються жінкам в турботі про власне тіло, охоче виставляють його напоказ, витрачають величезні кошти на косметику, що раніше вважалось неприпустимим тощо.

6. Іншим базовим елементом сексуальної революції Е. Гідденс вважає легітимізацію гомосексуальності і зростання політичної і культурної активності сексуальних меншин [4], що зміщує акценти з репродуктивної функції сексуальності на комунікативні і гедоністичні. Зростає терпимість української молоді щодо сексуальних меншин. У нашому опитуванні, більшість з респондентів – студентів університету або віддають перевагу формулі "Кожний має право жити так, як хоче" (41,8 %), або байдужі до представників сексменшин (18,8 %). І лише менше 40 % респондентів мають певну, позитивну чи негативну, думку на цей рахунок – 35,5 % вважають: те, що сексуальні меншини відкрито заявляють про себе, підриває моральні основи суспільства, а 3,9 % ставляться до гомосексуалістів і лесбіянок позитивно, вважаючи, що вони такі ж люди, як і всі. Таким чином, сучасне суспільство звільняється від сексуальних заборон: сьогодні в нормі не лише гомосексуальність, але і бісексуальність, моносексуальність. Свінгерство, свінгінг, обмін партнерами, груповий секс, що колись лякали обивателів, тепер називаються депатологізацією сексуальної поведінки**.** Сьогодні всі форми сексуальної активності дозволені, за винятком хіба педофілії.

Сьогодні все частіше можна почути про феномен моносексуальності, коли людина займається сексом сама зі собою. Ще донедавна всі знали, що це збочення, що це обов'язково якийсь невротик, який не може знайти партнера. Але коли провели дослідження на предмет поєднання моносексуальної активності і гетеросексуальної практики, виявилося, що у тих, в кого багато моносексу, кращими є і гетеросексуальні стосунки. Вони стабільніші, дають більше задоволення, в них входить певний креативний потенціал, тобто це не конкуруючі сили, не гідравлічна компенсація подружнього сексу в якомусь збоченстві, а достатньо доповнювальна одна одну історія.

7. Наявність інтимних стосунків поза шлюбом у багатьох українців стала визнаним фактом. Більшість нових явищ поступово стала вважатися нормою, відпала необхідність приховувати власні "гріхи". Суспільством з радістю була сприйнята думка, що секс без кохання і поза коханням корисний для здоров'я як чоловіків, так і жінок. Статеві контакти стали різноманітнішими і багатшими. І

якщо раніше ініціатором позашлюбної близькості виступав чоловік, то тепер у половині випадків лідером у стосунках стає жінка.

8. Сексуальна революція визначила сексуальність як сферу вільного, необмеженого пошуку. Сучасна людина сама визначає межі можливого в сексуальній поведінці, виходячи з принципів взаємної відповідальності і добровільної згоди. На відміну від недавнього минулого, коли сексуальність розглядалась у рамках жорстко фіксованих бінарних опозицій (гетеро – гомо, шлюбна – позашлюбна, нормальна – збочена і т. п.), в яких другий полюс був заданий як "неправильний", сучасна культура, а за нею і наука, розуміють сексуальність як щось пластичне, гнучке, плинне і рухливе: "пластична сексуальність" Ентоні Гідденса, "плинне кохання" Зігмунта Баймана, "сексуальна плинність" Ліси Даймонд.

Разом з тим, зняття заборон, культ сексу тягне за собою втрату гостроти переживань. Те, що загальнодоступно, не може стати предметом пристрасті. Висока мобільність створює ситуацію ненадійності та соціальної визначеності. Все частіше говорять про десакралізацію кохання, яке перестає бути таїнством (цинічне ставлення до цнотливості, першої шлюбної ночі, сурогатне материнство, порнографія). У молоді секс стає частиною процесу залицяння, швидше супроводжуючи "закоханість", ніж будучи її наслідком. Причиною пошуку сексуальних відчуттів є не самий статевий потяг, а так званий "тактильний голод" – потреба заспокоєння хворобливої самотності. Діти шукають обійм, поцілунків, втіхи, близькості, чого не було вдома.

9. З відокремленням сексуальності і репродукції відбулась реабілітація і нормалізація нерепродуктивної сексуальності (мастурбація, оральний секс, інші сексуальні техніки, що не ведуть до запліднення). Ефективна контрацепція дає змогу людям, передовсім жінкам, займатися сексом, не побоюючись зачаття. З іншого боку, генна інженерія створює потенційну можливість продукувати потомство "у пробірці", з наперед запрограмованими спадковими даними, без сексуального спілкування і навіть особистого контакту батьків, розширення сфери індивідуальної репродуктивної свободи (наприклад, загрозу депопуляції, замість звичного перенаселення, або зміна необхідного співвідношення статей, якщо "всі" раптом захочуть народжувати хлопців). Відомі успіхи науки в питаннях клонування. Завдяки досягненням медицини, особливо сексофармакології суттєво розширюються вікові рамки сексуальної активності.

10. Одним з найпідступніших наслідків сексуальної революції стала можливість переконувати людей у тому, що секс не є питанням моралі**.** І якщо сьогодні існують проблеми, пов'язані зі сексом – чи то венеричні захворювання, чи небажана вагітність, – їх називають соціальними проблемами чи проблемами здоров'я, і дуже рідко – моральними проблемами. Сексуальна революція усунула моральні основи, що традиційно існували у сексуальній поведінці, в ім'я звільнення всіх людей від деструктивного придушення сексуальності.

11. Нова сексуальна культура знімає антиномію: моральний секс – проституція. З її візії, однаково морально мати секс і без матеріальних вигод, і з матеріальними вигодами. Інший момент нової сексуальної культури – це широкий розвиток міжвікового сексу. Окрім цього, ідеологія нової культури твердить, що позашлюбний секс шлюбові не шкодить, і що такий мотив розлучення як "подружня зрада" сам собою повинен відпасти. Зростає терпимість молоді до проституції.

12. Важливі зрушення відбуваються у сфері сексуальної моралі. Хоч моральне регулювання й оцінка сексуальних стосунків не зникають, вони стають гнучкішими і реалістичнішими. В результаті, по-перше, зменшується розрив між повсякденною, побутовою та офіційною мораллю і, отже, стає менше лицемірства. По-друге, звужується коло явищ, що морально оцінюються.

Кількість і тип сексуальних партнерів, конкретні сексуальні техніки поступово стають винятково справою особистого вибору. Найважливішим критерієм моральної оцінки сексуальних дій і стосунків стає їх добровільність.

13. Соціальні трансформації в українському суспільстві обумовили зміни основних характеристик дошлюбних сексуальних стосунків молоді, котрі проявляються в наступному: шлюб втрачає роль нормативного регулятора сексуальних стосунків, внаслідок цього вступ в шлюб перестає бути безумовною нормою, що задає стандарт поведінки; нормативна модель шлюбу змінюється широкою різноманітністю життєвих стилів і альтернативних шлюбних моделей; сексуальність, відокремлена від шлюбу і репродукції, набуває важливе значення в житті як чоловіків, так і жінок; зростають очікування і вимоги юнаків і дівчат не лише один до одного, але і до сімейного життя, його сексуальної складової.

14. Сексуальна революція призвела до еротизації шлюбу, але одночасно і знецінила його. Статеві контакти перетворились у своєрідний спорт, позбавлений особистісної залученості. Але зняття заборон, культ сексу тягне за собою втрату гостроти переживання. Все більше молодих людей стає учасниками руху чайлдфрі (англ. child-free – вільні від дітей). Уникання відповідальності за продовження роду приводить до думки про нову ознаку інфантильності сучасного суспільства.

15. Разом з темпами технологічного прогресу в Україні зростає і ступінь “сексуалізації” засобів масової інформації та реклами, всі глядачі, читачі яких бажають знати, як виглядати привабливіше, стрункіше і сексуальніше за допомогою різноманітних засобів. Секс, не обмежений ніякими нормами моралі, став загальним культом публічної комунікації. ЗМІ заповнилися лавиною інформації порнографічного характеру. Скрізь – на вуличних рекламних щитах, на стінах будинків, торгових вивісках і в транспорті можна побачити зображення і надписи зі сексуальним підтекстом чи відверті і грубі демонстрації оголених чи напівоголених тіл. (Ось остання реклама: фірма з виготовлення бетону рекламує свою продукцію, зобразивши на рекламі напівоголену жінку, біля якої напис: “біля мене швидко твердіє…”; А ось інша реклама: рекламують сосиску в тісті – зображено еротичну жінку, яка еротично смакує цей продукт, натякаючи на оральні ласки).

Ще більше ліберальних засад вніс у суспільне життя Інтернет, який радикально впливає на зміну інформаційної ситуації в усіх сферах життя, включаючи сексуальність. Інтернет змінює межі молодіжної сексуальності, надаючи підліткам можливість ставити запитання й експериментувати з різними ролями. Це – швидкодіюче, анонімне і менш контрольоване інформаційне середовище, що надає широкі можливості й одночасно пов’язане з небезпекою. Батьки повинні зрозуміти це і проявити зацікавленість.

Становлення незалежної України засвідчило те, що, не дивлячись на всі репресії і соціальну ізольованість від Заходу в роки радянщини, основні тенденції динаміки сексуальної поведінки тут ті ж, що й там – більш раннє сексуальне дозрівання і пробудження еротичних почуттів у підлітків; зниження віку сексуального дебюту; соціальне та моральне прийняття дошлюбної сексуальності і співжиття; послаблення “подвійного стандарту” різних норм і правил сексуальної поведінки для чоловіків і для жінок; емансипація сексуальної мотивації від матримоніальної; зростання кількості розлучень, дошлюбних і позашлюбних зачать і народжень, підвищення інтересу до еротики, підвищення сексуальної активності; звуження сфери забороненого в культурі й зростання суспільного інтересу до еротики; ріст терпимості щодо девіантних форм сексуальності; зростання розриву між поколіннями у сексуальних установках, цінностях і поведінці; тощо. В тому ж напрямку еволюціонізували і ціннісні орієнтації українців.

Відмінність між Україною та Заходом полягає в хронологічних рамках розвитку і мірі усвідомлення суспільством змін, що відбуваються. В демократичних країнах Європи зрушенням в сексуальній поведінці передували зрушення в соціальних установках, які виражалися і обговорювалися публічно. В Україні на побутовому рівні ситуація аналогічна. Однак цензурні заборони (особливо раніше) і відсутність професійного дискурсу (сьогодні) перешкоджають усвідомленню цих зрушень, які через це видаються несподіваними і катастрофічними, а часом і насправді стають такими.

Сексуальна революція в Україні, на відміну від західних країн, відбувалася в умовах медичної та сексуальної неосвіченості не тільки підлітків, а й дорослих, нерозвиненості служб планування сім'ї, відсутності підліткової гінекологічної служби, стала радше революцією інформаційною, ніж за сутністю. Вона створила райдужний міф про секс, змоделювала нереальний ідеал загальної сексуальної задоволеності, проповідуючи ідею якогось чарівного сексуального раю. І, як завжди в таких випадках, породила масу невиправданих очікувань.

Основними тенденціями розвитку цінностей сексуальної культури в Україні сьогодні стають: вульгаризація, зведення складних любовно-еротичних почуттів і переживань до примітивної і стандартної сексуальної техніки; комерціалізація, надприбутки секс-індустрії, що не має нічого спільного ні з етикою, ні з естетикою, ні з педагогікою; вестернізація (орієнтація на західний порноринок) тощо.

При всіх позитивних наслідках сексуальної революції варто зупинитися і на її негативних наслідках. Сьогодні все частіше йдеться про так звану агедонію. У своїй праці "Сексуальність в XXI столітті" відомий вчений І. Кон відзначає, що "новий стиль сексуальних стосунків знімає одні психосексуальні проблеми і труднощі, але породжують інші. Наймасовішою сексуальною проблемою XXI століття буде нудьга, відсутність сексуального бажання. Люди мають всі соціальні та фізіологічні передумови для занять сексом, але їх просто не тягне до нього" [5].

Людство вкрай незадоволене своєю сексуальною поведінкою. І це в той час як поліпшується рівень життя, толерантність, сексуальна свобода, доступність, якість продукції секс-індустрії. Виходить парадоксальна тенденція: з одного боку – має місце розвиток сексуальної культури, сексуальна лібералізація, депатологізація сексуальної поведінки, а з другого, – тотальна десексуалізація населення. Коли секс заборонявся, у людей грала уява. Коли про секс не говорили – він ставав найвищою насолодою. Колись не було якісних презервативів, інтимної білизни, еротичних парфумів тощо. Але було головне – бажання, пристрасті, лібідо. Сьогодні все є, про секс говорять на кожному кроці, інтимні послуги – скрізь. Коли секс скрізь, це означає ніде, він розмивається. Не випадково, психологи б'ють тривогу – молодь втрачає інтерес до сексу. Виявляється, секс цікавий лише тоді, коли він табуйований. А коли на обкладинках глянцевих журналів пишуть "Як спокусити чоловіка за вечір" чи "Путівник по ерогенним зонам жінки", секс для молоді більше не заборонений плід, не виклик, не засіб оживити своє існування. Саме через це в наші дні все частіше говорять про деволюцію (згортання) сексу, про відсутність романтики в стосунках людей, які щойно познайомилися і вступають у статеві контакти.

У стосунках між чоловіком і жінкою щезла таємниця і настала надмірна відкритість, що спрощує стосунки. Краса і молодість перетворились у звичний товар, причому такий, що швидко псується, і перестали бути об'єктом сексуального бажання. Винятково важливою формою сексуального задоволення, особливо для підлітків стає віртуальний секс. Як і будь-яке нове явище, це загрожує небезпекою, передовсім – можливістю відриву від дійсності і переходу з реального життя у віртуальне. Сьогодні з'явилися і деякі інші проблеми.

Зростаюча сексуальна активність супроводжується збільшенням розповсюдженості хвороб, що передаються статевим шляхом, кількість позашлюбних дітей, абортів і позашлюбних вагітностей. Це відбувається через те, що, не дивлячись на зростаючу сексуальну активність, більшість молодих ще не навчилися регулярно і відповідально користуватися ефективними методами запобігання вагітності чи захворювань, що передаються статевим шляхом.

При всій гіпертрофованості безсоромна сексуальність чомусь не стала об'єктом поглибленого вивчення. На жаль, як небажана тема вона випадає з поля зору учених. А ось у цинічних ділків мас-медіа вона виходить на перше місце як важлива стаття прибутку і ефективний важіль маніпулювання масами. Стимулюючи нездоровий сексуальний інтерес при допомозі порнографії і порнолітератури, ЗМІ і недалекі політики наносять величезної шкоди населенню, особливо дитячій та юнацькій психології і моралі. І йдеться не стільки навіть про звичку молоді до нездорового проведення вільного часу і появу залежності від неприродніх сексуальних задоволень, скільки про серйозну небезпеку масового одурманення в результаті дефектного розвитку свідомості і розумових здібностей молоді.

Ще у 1926 році в СРСР вийшов посібник "Сексуальна педагогіка" за редакцією професора О. Бляшка. В передмові до посібника В. Смирнов зазначив: "Робітничий клас повинен спустити з-під небес сексуальну функцію людини, позбавивши її хибної ідеалізації, розглядаючи її як найреальнішу біологічну функцію, з іншого боку, він повинен і підняти її з тієї жахливої клоаки, в яку її загнали звичаї та економічні умови буржуазного суспільства, зробивши її нормальним суспільно-здоровим явищем" [6; 4]. Пройшло майже сторіччя, а цитата не втратила своєї актуальності.

Цінності сексуальної культури в Україні до сьогодні формуються стихійно і безсистемно з випадкових і нерідко недобросовісних джерел типу слухів, пліток, анекдотів, святенницьких повчань, просвітницького словоблуддя, стихійного емпіричного досвіду сексуальних стосунків, брутальної бульварної преси, порнографічних фільмів, зазвичай, нудної науково-популярної та пара-наукової літератури.

Світ увійшов в нову цивілізацію – цивілізацію еросу. Діти і молодь виховуються в світі, в якому не цінуються фільми і книжки без еротичних сцен, у світі, в якому реклами повні еротичних підтекстів, кіоски – молодіжної преси з еротикою, а інколи – й порнографією. Для нього характерна глобальна еротизація. Вийшовши з підпілля, секс зробив колишніх радянських людей дещо іншими. Про секс почали говорити, пов'язані з ним проблеми почали обговорювати, секс почав диктувати суспільству нові правила життя. А це привело до суттєвих змін інституту шлюбу, норм культури та смаків людей.

Однак, не дивлячись на актуальність формування нових підходів до сексуальної соціалізації молоді, в українському суспільстві не спостерігається й натяків на ознайомлення юнаків і дівчат зі сексуальною абеткою, не кажучи про сексуальну культуру. Саме тому в державі має нарешті постати організована і цілеспрямована система сексуальної соціалізації вітчизняної учнівської молоді. Це, передовсім, формування сексуальної компетентності, ознайомлення з системою сексуальних цінностей, виховання здатності й готовності людини ефективно і оперативно вирішувати сексуальні завдання в конкретній ситуації на основі інтегрованих знань, предметних, в тому числі гігієнічних, навичок, особистого досвіду з міжстатевої комунікації.

Список використаних джерел

1. *Кащенко Е.* Основы социокультурной сексологии. Курс лекций / Е. Кащенко. – М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 351 с. 2. *Декларація* "Права людини при реалізації сексуальності", 1997 / Кащенко Е.,

Агарков С. Сексуальность в цивилизации: социогенез сексуальности. – М.: Ridero.ru., 2015. – 82 с. 3. *Кон И. С.* Подростковая сексуальность на пороге XXI века / И. С. Кон. – Дубна: Феникс, 2001. – 208 с.; 4. *Гидденс Э.* Трансформация интимности / Э. Гидденс. – СПб: Питер, 2004. – 208 с.; 5. *Кон И. С.* Человеческие сексуальности на рубеже XXI века / И. С. Кон // В поисках сексуальности / Под ред. Е. Здравомысловой и А. Темкиной. – СПб., Изд-во Дмитрий Булавин, 2002. 6. *Бляшко А.* Сексуальная педагогика / С. Бляшко ; пер. с нем. Е. Г. Лопатиной; под ред. В. Е. Смирнова. – М., 1926. – С.4. 7. *Кравець В. П.* Сексуальна педагогіка. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – 320 с.

Владимир Кравец

ТРАНСФОРМАЦИЯ СЕКСУАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ

В статье проанализированы ценности сексуальной культуры современной молодежи, их историческая детерминированность последствиями сексуальной революции 1960–1970-х годов. Показан процесс освобождения украинского общества от сексуальных предрассудков и запретов, плюрализм в восприятии межполовых отношений, отмечено реабилитацию нерепродуктивной сексуальности. Проанализированы отличия в реализации идей сексуальной революции на Западе и в Украине, выделены основные тенденции в развитии сексуальных ценностей на современном этапе становления независимой Украины. Обозначены задачи актуализации формирования сексуальных компетентностей учащейся молодежи.

Ключевые слова: сексуальные ценности, сексуальная революция, индивидуализация сексуальности, плюрализм, ресексуализация женщин, моносексуальность, проституция, десакрализация любви.

Volodymyr Kravets

TRANSFORMATION OF SEXUAL VALUES AT MODERN STAGE OF UKRAINE'S DEVELOPMENT

The analysis of sexual culture values of the modern youth has been carried out in the article, among which the commonly recognized values have been defined, namely, reproductive, biological, hedonistic, ethical and other values, their historical determination has been presented. Specific attention has been paid to the influence of sexual revolution of 1960–1970 on transformation of sexual values of the Ukrainian youth, the changes in sexual psychology of the sexes have been shown, the process of freeing from sexual biases and prohibitions among the members of Ukrainian society has been depicted, as well as pluralism in comprehension of sexual relationships and rehabilitation of non-reproductive sexuality have been singled out. At the same time, negative consequences of sexual revolution concerning the development of sexual values have been defined, namely, excessive sexualisation of mass media, the Internet and the advertising tools, decreasing of the young people's responsibility for the consequences of sexual behavior, increasing deviant signs of sexuality, spreading the phenomenon of anhedonia among young people etc. The differences in realization of the ideas of Western sexual revolution and those popular in Ukraine have been analysed, the principle tendencies in the development of sexual values at the modern stage of the establishment of independent Ukraine have been outlined. The tasks to topicalise the development of sexual competencies of the school age young people have been set.

Keywords: sexual values, sexual revolution, individualisation of sexuality, pluralism, resexualisation of women, monosexuality, prostitution, desacralisation of love.

УДК 321

Сергій Троян

ПОЛЬСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ПАМ'ЯТТЄВИЙ ДИСКУРС: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ У ВИМІРІ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ

Культура пам'яті – це виховання в дусі поваги до історії, соціального минулого, розуміння трагічних сторінок історії, важливості збереження і підтримки "місць пам'яті". За типом культури пам'яті Німеччина належить до держав і товариств з "короткою" пам'яттю, а Польща – з "довгою". Історичну політику Німеччини та Польщі відрізняють різні часові горизонти і різні механізми формування. Суттєво різниться ступінь залучення професійних істориків до вирішення питань пам'яті (у Німеччині вона набагато вища, ніж у Польщі). Рівень політкоректності в межах німецької історичної політики вищий, ніж у рамках польської. Однак історія німецько-польських відносин останніх десятиліть доводить, що все це не є перешкодою для формування консенсусу з ключових питань, не жертвуючи історичною правдою.

Ключові слова: пам'ять, колективна пам'ять, культура пам'яті, польсько-німецькі відносини, історична політика.

Актуальність порушеної проблеми вимагає насамперед звернення до чіткого дефініювання одного із засадничих теоретичних понять – категорії "культура пам'яті". У концептуальному вираженні мається на увазі етичний вимір ставлення до минулого, його осмислення і ретрансляції у формі наукових доробків, діалогів і дискусій. У вузькому розумінні – це культура спогадів, пам'ятання і забування та викликаних цим феноменом суспільних рефлексій. Культура пам'яті як культура пам'яттєвого дискурсу і дискусії довкола проблем соціальної / суспільної / колективної / історичної пам'яті дозволяє узагальнити враження про змістовне наповнення, особливості та модуль відповідної політики в царині історичної пам'яті.

Як наукова категорія термін "культура пам'яті" відносно новий. Він був уведений до наукового обігу на початку 1990-х років німецьким істориком Хансом Гюнтером Хокертсом [Hans Günter Hockerts]. Науковець виходив з того, що культура пам'яті (Erinnerungskultur) – нестроге узагальнене поняття для сукупності неспецифічних наукових звернень до історії з боку суспільства [1]. Синонімами цієї категорії виступають хоча й образні, але влучні змістовно вирази "манера ввічливого протесту", "мистецтво пам'яті", врешті, за П'єром Нора – "ностальгічний прояв поваги" [2].

Фундаментальна риса культури пам'яті – її інституціоналізм, що формується шляхом політичного регулювання. Створення і діяльність відповідних Інститутів національної пам'яті в Німеччині, Польщі, Україні й низці інших держав Центрально-Східної Європи – типові зразки інституціоналізації у сфері конструювання політик національної пам'яті. Це фактично означає, що деполітизованої культури пам'яті не може бути в принципі: сфера інтерпретації минулого є полем напруги між двома полюсами – наукою, яка прагне до встановлення фактів, і громадськістю та / або державою, що формують оцінки. З іншого боку, констатуючи тісні зв'язки культури пам'яті з політикою, слід звернути увагу на те, що така взаємодія робить першу дуже вразливою. Під час великих соціальних розломів культура пам'яті радикально трансформується, в

чому неважко переконатися, спостерігаючи за ситуацією в посткомуністичних країнах після 1989–1991 рр.

В умовах трансформаційного зламу виокремлюються два типи культури пам'яті: перша – актуальна на даний момент у конкретній країні пам'ять як домінуюча або домінантна, інша – вже існуюча раніше у якості культурного спогаду. Зазначимо, що співвідношення між домінантною пам'яттю і культурним спогадом не обов'язково мають бути компліментарного характеру. Обидва типи як різновиди культури пам'яті можуть опонувати один одному. Така ситуація добре відома спільнотам країн колишнього комуністичного блоку, коли після трансформаційних зрушень рубежу 80–90-х років XX ст. домінуючій культурі спогадів була протиставлена інша, що сформувалася раніше, ще до комуністичного періоду. Не випадково після краху комунізму саме пам'ять більш раннього періоду знову ставала домінуючою. Така ситуація не є новою для дослідників і відома як теорія повернення до природності [3].

Отож, культура пам'яті – це виховання в дусі поваги до історії, соціального минулого, розуміння трагічних сторінок історії, важливості збереження і підтримки "місць пам'яті". Прикладом може слугувати аналіз польсько-німецької складової у контексті задекларованої проблеми наукового пошуку, в чому і полягає мета дослідження. Водночас зауважимо, що ми аналізуємо вузлові аспекти порушеної в статті проблеми дослідження, фактично без врахування внутрішньої сегментації німецького суспільства, яка зберігається навіть через понад два з половиною десятиліття після об'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 р. При цьому поза нашою увагою залишилося таке притаманне східній частині німецтва явище як остальгія – туга східних німців за урівноваженим життям в Німецькій Демократичній Республіці (НДР), пов'язана з відчуттям втрати східнонімецькою спільнотою звичних життєвих орієнтирів у об'єднаній Федеративній Республіці Німеччини (ФРН) під впливом усвідомлення своєї інакшості в процесі зміни статусності та ідентичності у швидко змінюваному німецькому суспільстві [4]. Разом з тим, остальгія певною мірою накладає свій відбиток як на становлення та механізми функціонування історичної пам'яті, так і відповідні особливості німецької культури пам'яті. Цей сюжет, на нашу думку, може і повинен стати предметом уваги окремої наукової розвідки.

Польсько-німецькі відносини, навіть з огляду на розходження, що до нині існують між поляками і німцями в оцінці спільного і не тільки історичного минулого, розглядаються як один з найбільш вдалих прикладів перетворення напружених конфліктних стосунків у партнерство. Ще наприкінці 1960-х років польські кардинали звернулися до своїх колег з ФРН з посланням, суть якого була зведена до простої формули: "Прощаємо і просимо прощення". У 1970 р. західнонімецький канцлер Віллі Брандт під час візиту до Польщі став на коліна перед пам'ятником героям і жертвам Варшавського гетто. Через два роки була створена спільна польсько-німецька комісія для вироблення погоджених засад з метою написання підручника з історії. Потім були і німецька допомога полякам під час введення воєнного стану в Польщі на початку 1980-х років, і акції польської "Солідарності", спрямовані на підтримку ідеї зруйнування Берлінської стіни як реального символу "холодної війни" і муру, що штучно поділяв Європу на дві частини.

Після падіння наприкінці 1989 р. Берлінського муру польсько-німецькі відносини стали стрімко поліпшуватися. Канцлер Німеччини Гельмут Коль і перший некомуністичний прем'єр-міністр Польщі Тадеуш Мазовецький підписали Договір про державний кордон по Одеру і Нейсе. Хоча частина німецьких політиків і громадських діячів і сьогодні продовжують пов'язувати вирішення цього питання з необхідністю матеріальної компенсації німецьким

громадянам, які були виселені або покинули, передані Польщі Сілезію та Помор'я після завершення Другої світової війни.

З рубежу 1990–2000-х років Німеччина послідовно відстоювала євроатлантичні та євроінтеграційні прагнення Польщі. Уже в 1993 р. був створений так званий Веймарський трикутник за участі Німеччини, Франції та Польщі – організація, яка мала на меті допомогти останній швидше покінчити з комуністичним минулим й адаптуватися до західних вимог і стандартів. Фактично офіційний Берлін виступив адвокатом Варшави перед Заходом з метою реалізації інтересів останньої щодо вступу в Північноатлантичний Альянс – НАТО (1999 р.) і входженню до Європейського Союзу (ЄС). Саме Німеччина доклала чимало зусиль для того, щоб Республіка Польща була прийнята в ці організації. Спочатку в Бонні, а пізніше в Берліні неодноразово підкреслювали, що Польща для Німеччини такий же найважливіший сусід на сході, як Франція на заході. Безумовно, такий сприятливий загальнополітичний контекст польсько-німецьких відносин справив відповідний вплив і на культуру пам'яті та перебіг міждержавного і міжсуспільного діалогу щодо "важких" сторінок спільного історичного минулого.

Як наслідок, у центрі великого наративу виявилися події, тим чи іншим чином пов'язані з Другою світовою війною і першим післявоєнним десятиріччям. У термінологічному ключі ми послуговуємося визначенням, що "класичний гранд-наратив виступає засобом конструювання історії, коли велика, середня чи навіть мала схема "накидалися" на конкретний історичний матеріал" [5]. Основна властивість великого наративу полягає в тому, що в ньому в єдиному оповіданні переплітаються різні історії, пов'язані між собою спільними як внутрішніми, так і зовнішніми контекстами. Таким чином, розповіді про початок війни восени 1939 р., опір окупантам у 1939–1945 рр., Варшавське повстання 1944 р. в Польщі (часто розглядається як центральний пункт великого наративу) тісно пов'язані з іншими історіями: вбивством польських офіцерів у Катині в 1939 р., пактом Молотова – Ріббентропа 23 серпня 1939 р., діяльністю Армії Крайової під час війни і в повоєнні роки, повоєнними депортаціями тощо. Точки дотику цього великого польського наративу з теперішнім часом спостерігаються не тільки у зв'язку з розумінням сьогодення через історію минулого, а й через постійну актуалізацію цих подій. Так, наприклад, у 2009 р. напад на Польщу і початок Другої світової війни відзначалися разом з 20-літтям краху комунізму.

На тему складної історії Другої світової війни для Польщі і поляків написано вже чимало, але крапка далеко ще не поставлена. Павло Рокіцький з Інституту національної пам'яті Республіки Польща, зокрема, відзначав: "Історична пам'ять поляків відрізняється від історичної пам'яті жителів Західної Європи. Це в першу чергу обумовлено ситуацією в Європі після Другої світової війни. Європейський день пам'яті жертв сталінізму і нацизму – це спроба заповнити знання жителів різних частин Європи, різних країн. Спроба показати, що трагедія сталася в результаті співпраці, союзу двох режимів". Завдяки введенню Європейського дня пам'яті жертв нацизму і сталінізму, який відзначається 23 серпня в день підписання пакту Молотова – Ріббентропа (пропозиція про встановлення дня пам'яті було висунута в "Празькій декларації про європейську совість та комунізм", підписаній у 2008 р. Вацлавом Гавелом і багатьма членами Європейського парламенту), в цілому змінився європейський рівень розуміння головної трагедії минулого століття.

"Я сподіваюся, що свідомість європейців у цьому питанні еволюціонує, – вважав Павло Рокіцький. – Дуже багато дало розширення Європейського Союзу в східному напрямку. Завдяки цьому голос нашого регіону став краще чути. Попереду ще багато роботи для того, щоб неправдива інформація про те, що тільки Гітлер був головним лиходієм, була очищена від брехні. Не можна

забувати про роль Сталіна в цій справі. Я бачу, що в самій Росії проходить дискусія, що стосується цього періоду історії. Думаю, що оцінка тих подій – це серйозний виклик для самих росіян. Багато з них бачать у Сталіні людину, яка врятувала світ, зупинивши Гітлера. Мені це нагадує історію людини, яка похвалялася тим, що загасила пожежу, забуваючи про те, що сама її організувала. Давайте пам'ятати про те, що 23 серпня 1939 року, підписуючи договір з Німеччиною, Сталін дав Гітлеру сірники, підтримав його в бажанні розпочати війну".

І далі: "Ми маємо справу з певним феноменом. Історія Другої світової війни пробуджує величезний інтерес аж донині. Мені здається, що падіння "залізної завіси" в 1990-х роках створило умови для нової хвилі зацікавленості цією темою. Виявилося, що нам треба розповідати нашу історію з початку, відмовляючись від теорії про те, що Радянський союз був для нас тільки рятівником і переможцем. Виявилося, що ми повинні по-іншому поглянути на минуле. Зараз ми знаходимося в процесі, коли ця дискусія на тему "Чим була Друга світова війна" триває… Адже масштаб трагедії, число жертв просто немислимі".

Щодо людських жертв, то їх кількість продовжує залишатися предметом постійної дискусії і сьогодні. У Польщі також зосереджуються на підрахунку власних жертв. На думку Павла Рокіцького, "…ми ще далекі від моменту істини. Цифри дуже різняться. Прийнято вважати, що Польща втратила майже 6 млн своїх громадян. Останні дослідження Інституту національної пам'яті вказують на те, що було вбито близько 5 млн 800 тис. громадян Польщі. Це стосується лише поляків за національністю та польських євреїв. Тут не враховані громадяни країни, що не були поляками: білоруси, українці, литовці і т.д. Величезна частина населення була вбита німцями. Проте, як вважає частина дослідників, у результаті радянських дій загинуло близько 150 тис. поляків, від рук українських націоналістів – 100 тисяч громадян Польщі. Однак не варто забувати також про те, що багато були вивезені, втекли з країни. У глобальному значенні наша країна втратила близько 11 мільйонів громадян. Про це свідчать статистичні дані про кількість населення до 1939 і після 1945 року. Польща втратила частину своїх територій, пережила політичну, цивілізаційну катастрофу. Це одна з найстрашніших подій в історії нашої країни" [6].

У Німеччині, незважаючи на те, що останнім часом культура пам'яті починає змінюватися, домінує проблема Голокосту. У цій культурі пам'яті особливо акцентується почуття провини німців, в першу чергу за знищення євреїв. Відзначимо також, що в Німеччині хоча і акцентуються Голокост і вина німців, але як антипод цим центральним сегментами культури пам'яті виступає тема опору німців націонал-соціалізму [7].

На думку російського дослідника Миколи Копосова, віктимізація історії була підготовлена "демократичним поворотом" в історіографії 1950–1970-х років, пов'язаним з торжеством соціальної історії. Це була "історія знизу", побачена з точки зору народу. Традиційна історія, що описує діяння королів і полководців, історія держави і національної величі як привілейоване знаряддя патріотичного виховання, в цей період поступається місцем історії тих, по кому тяжкою ходою "пройшлася" політична історія. Тих, хто своєю працею і стражданнями оплатив її "тріумфи і трагедії". Ця гуманістична установка не тільки створювала "парадигму співчуття" у сприйнятті історії, а й стимулювала інтерес дослідників до народної культури з властивими їй механізмами передачі "контрпам'яті" [8].

Можна образно сказати, що піднесення історичної пам'яті, криміналізація і віктимізація минулого повсюдно сприяли перетворенню "національного роману" на кримінальну хроніку. "Історія – лише довга низка злочинів проти людства", – резюмував таке ставлення П'єр Нора. Революційний терор і громадянські війни,

колоніальні завоювання і работоргівля, світові війни, тоталітарні режими і співпраця з ними – такий далеко не повний список тем, які поставила на перший план демократична критика національної історії.

Загалом, у Польщі, скерована до громадськості культура пам'яті акцентує увагу насамперед на жертвах, а в Німеччині – на злочинах. При цьому у всіх випадках культура пам'ятання виконує важливу роль в ідентифікації своєї групи і встановленні її відмінностей від іншої. При цьому використання історії Другої світової війни, як і в інших схожих випадках, коли минуле служить інтересам сучасної політики, має на меті сконструювати те чи інше ставлення до сусідньої держави. Поляки у контексті природної конкуренції своєї власної моделі культурної пам'яті як жертовної, тобто сконцентрованої на своїх втратах, мають схильність ігнорувати або применшувати жертви інших народів, зокрема жертви Голокосту. Їм особливо важко прийняти ті епізоди минулого, де поляки були не жертвами, а катами. Дискусії з приводу вбивств євреїв у Єдвабне та участі поляків у них – це епізод історії Польщі, втім як і сторінки Волинської трагедії 1943 р. або депортацій 1946–1947 рр.

Влодзімеж Бородзей (Варшавський університет) у своєму повідомленні "Польща і Німеччина: корисні точки відліку?", зробленому під час міжнародних дебатів 11–13 травня 2013 р. в Москві, запропонував свій погляд на хід і результати польсько-німецького діалогу з важких питань історії упродовж останніх двох десятиліть, який, на його думку, багато в чому міг би послужити ефективною моделлю для побудови інших подібних діалогів. Він, зокрема, зазначив, що дискурс польсько-німецьких відносин у цілому заснований переважно на подоланні проблем у розумінні минулого, яке насамперед стосується 30–40-х років XX ст. (доказом тому – ключова роль у цих відносинах теми Голокосту і в цілому проблематики, пов'язаної з оцінкою ходу і підсумків Другої світової війни) [9].

Водночас треба мати на увазі, лише побіжно аналізуючи основні аспекти великого наративу в контексті польсько-німецького пам'яттєвого дискурсу, що в Польщі, поряд з історичною пам'яттю про Другу світову війну та, викликаних нею перипетій, велику роль відіграє і культура пам'яті, при якій образи більш раннього, ніж XX століття, минулого відіграють дуже важливу роль. Це одна із важливих відмінностей польської та німецької культур пам'яті в часовому вимірі або з точки зору хвиль пам'яті. В цьому сенсі для Німеччини характерна короткохвильова або "коротка" культура пам'яті, а для Польщі – довгохвильова або "довга" культура пам'яті, яка ґрунтується на використанні середньовічних і модерних стереотипів і образів.

Відмінності в політиках пам'яті загалом і в Німеччині, зокрема, існували протягом різних часових відрізків після завершення Другої світової війни. Вельми поверхнева політика денацифікації після Нюрнберзького процесу, яка у зв'язку з початком Холодної війни і зовсім була згорнута. Багатьох колишніх нацистів амністували, вони повернулися в свої офіси і за університетські кафедри. Згадувати про масову співучасть у справах режиму в 1950-і роки стало, м'яко кажучи, не прийнято. Правда, деякі інтелектуали – наприклад, Карл Ясперс, а дещо пізніше Теодор Адорно і Александер Мічерліх, перебуваючи в нерозривному зв'язку з "духовною ситуацією часу" [10] – гостро ставили питання про "німецьку провину", тобто про відповідальність за нацизм не тільки окремих засуджених військових злочинців, але народу в цілому.

Так, Ясперс уже взимку 1945–1946 рр. прочитав у стінах Гейдельберзького університету лекційний курс "Проблема вини", який тоді ж був виданий окремою книгою. "Вимога переплавитися, відродитися, відкинути все шкідливе – це завдання для народу у вигляді завдання для кожного зокрема" [11], – говорив і писав він. Поряд з політичною і карною відповідальністю філософ надавав

особливого значення моральній відповідальності кожного німця: “Не можна просто зіслатися на те, що “наказ є наказ”. Оскільки злочини залишаються злочинами і тоді, коли вони здійснені за наказом…, кожна дія підпадає і моральній оцінці. Інстанцією є власна совість…” [12]. Тим самим, заслуга Ясперса полягала у зверненні до індивідуальної відповідальності людини, у формулюванні думки про те, що політична дія водночас може стати і моральною дією, і, врешті, в прагненні захистити в людині “іскру пробудження і спогаду” [13]. Надзвичайно актуально і для сьогодення звучав заклик ученого “подумки стати на точку зору іншого, пробитися один до одного, говорити одним з одним, намагатися переконати один одного. Тільки в такий спосіб ми створимо необхідне підґрунтя для того, щоб розмовляти з іншими народами” [14].

Теодор Адорно порушив проблему походження і загрози повторення злочинів нацизму в своєму виступі на радіо, який потім був поширений у формі ессею “Виховання після Освенціму”. Німецький філософ звернувся до нації з закликом “відвернути повернення Освенціму, створити духовний, культурний і суспільний клімат, здатний не допустити повторення, тобто клімат, у якому мотиви, що привели до жахів Освенціму, хоча б певною мірою будуть усвідомлені [15]. Це мало стати основою для подолання небезпечного симптому в формі колективного політичного неврозу і алергічної реакції німців на правду про Другу світову війну. Закликом до “гострої, критичної переоцінки табуйованого минулого”, до сприйняття “проблематики страху, провини і сорому”, до “подолання самих себе”, незважаючи на всю складність процесу “розрахунку з минулим”, стала книга німецького психоаналітика Мічерліха “Нездатність сумувати” [16].

І все ж більшість німців обмежувалися засудженням Гітлера і його найближчого оточення, фактично заперечуючи масову підтримку нацистського режиму. Такою була і офіційна позиція уряду ФРН. Німці “пам’ятали” війну, національну катастрофу і відродження, але аж ніяк не співучасть у злочинах. Таке сприйняття катастрофи наклало свій відбиток на погляди тих, хто пережив війну. Факт геноциду євреїв був відомий, але привертав порівняно мало уваги. До того ж образ Ізраїлю в світі, і насамперед у США, визначався в цей момент перемогами і успішним розвитком молодої держави, що погано поєднувалося з уявленням про євреїв як про жертви. Не кажучи вже про те, що в післявоєнному суспільстві, де масовий антисемітизм стрімко переборювався, але ще залишався політичною реальністю, зберігалося і природне в світлі історичного досвіду єврейського народу побоювання спровокувати розповідями про гоніння нову хвилю антисемітизму.

Зміни розпочалися в 1960-х роках. Нові процеси над нацистськими злочинцями, і перш за все справа Ейхмана, якого судили в Єрусалимі в 1962 р., привернули увагу громадськості до проблеми Голокосту. Але у більшій мірі, ніж сама справа, на громадську думку вплинула книга Ханни Арендт “Ейхман в Єрусалимі”, де образ ката як “простої людини” і “рядового бюрократа” був пов’язаний з теорією тоталітаризму. Водночас тоді демократичний молодіжний рух 1968 року став протестом проти покоління “батьків”, яке не зуміло звести рахунки з нацизмом, у спадщині якого молодь не без підстав вбачала одну з причин збереження антидемократичних тенденцій.

Голокост як центральний пункт для єврейської ідентичності найповніше проявився з початком і розгортанням розрядки в міжнародних відносинах. Саме в 1970-х роках проблема історичної провини за Голокост і, ширше, відповідальності за співпрацю з нацизмом стала одним із визначальних чинників західної політичної думки. Можна з певністю стверджувати, що пам’ять про Голокост перетворилася в свого роду “громадянську релігію” Заходу. Німецька

громадська думка почала розглядати націонал-соціалістичне минуле, за Ясперсом, крізь призму “німецької провини”. Аналогічні оцінки в 1970-і роки і пізніше багаторазово звучали в заявах вищих посадових осіб ФРН. Були зроблені величезні зусилля з увічнення пам’яті жертв націонал-соціалізму, а тим, що залишилися живими, виплачували значні компенсації.

У підсумку в 1970–1980-ті роки засудження нацизму набуло нового змісту для європейської історичної свідомості. Його злочини перестали розглядатися – і на офіційному рівні, і в громадській думці – як справа купки нацистських вождів або навіть як “внутрішня справа” Німеччини. Не знімаючи відповідальності з головних злочинців, ми сьогодні розуміємо, що їх злочини стали можливі за потурання, а іноді і сприяння великої кількості людей у Німеччині і навіть в інших країнах. Прийти до такого розуміння було непросто: це вимагало величезних зусиль, інтелектуальної мужності та політичної зрілості. Але саме воно в сучасних умовах розглядається як запорука демократичного майбутнього.

Проте навіть в останні роки німецька культура пам’яті хоча й ґрунтується на факті визнання провини, однак у зв’язку з певними змінами викликає тривогу в Польщі. Підтвердженням негативних тенденцій вважається діяльність німецьких земляцтв, особливо вимоги деяких з них до Польської держави повернути присвоєне після Другої світової війни майно німців [17].

Йдеться насамперед про проблему декількох мільйонів німецьких вигнанців і компенсацій їм за втрачене майно і страждання, перенесені під час депортації 1945 року. Союз вигнаних вимагає від польської влади відшкодування збитків і вже подав позов до Європейського суду. Керівник союзу Еріка Штайнбах неодноразово виступала з обвинуваченнями на адресу поляків у вигнанні німців. На офіційному рівні Берлін відмовляється з нею співпрацювати і визнає її вимоги недоречними. Втім, це не заважає йому виділити з федерального бюджету кошти на створення в Берліні спеціального Центру вигнаних. Хоча під тиском Варшави було вирішено, що керівник Союзу вигнаних в його правління не ввійде .

Взагалі Польща вкрай болісно ставиться до діяльності Штайнбах. Її заяви польські політичні та громадські діячі називають ревізіоністськими і вважають, що вони спрямовані на перегляд підсумків Другої світової війни. При цьому треба відзначити, що землі , на яких до 1945 р. проживали німці, поляки отримали в обмін на Західну Білорусію і Західну Україну, передані СРСР. Зараз колишні німецькі території є найважливішим економічним центром країни сучасної Польщі, в якому зосереджена практично вся металообробна і гірничодобувна промисловість. До війни всі ці підприємства перебували у приватній, переважно німецькій, власності. Тому, навіть без урахування їх перебудови і модернізації, мова йде про десятки мільйонів євро. Варшава на виплати компенсацій ніколи не піде і постійно заявляє Берліну про неприпустимість переписування історії.

Однак німецька сторона, відкидаючи будь-які звинувачення в намаганні “переписати історію”, небезпідставно дотримується своєї позиції. Адже ФРН не тільки заплатила полякам репарації як відшкодування за агресію, злочини і збитки, яких завдала Польщі німецька окупація. Крім того, німецька сторона добровільно виплатила компенсації іноземним робітникам, примусово відправленим на роботу в Третій рейх. Проблема компенсацій сьогодні – це реальна проблема в німецько-польських міждержавних відносинах, але не варто перебільшувати її значення . Вона практично не впливає ні на економічні зв’язки обох країн, ні на процеси європейської інтеграції.

Актуальним аспектом німецької і польської культур пам’яті виступають сюжети довкола написання спільного підручника з історії. Спільна німецько-польська комісія з підручників була створена ще в 1972 р. Але тривалий час її робота була неефективною як з причин політико-ідеологічних розходжень між

західнонімецькими і польськими істориками в період "холодної війни", так і в зв'язку з наявністю серйозних методологічних проблем. Зокрема, йшлося про відсутність усталених нині в Європі підходів до дотримання в підручниках принципу толерантності, який насамперед враховує, чи міститься в них "збалансований текст щодо зображення Свого і Чужого, а чи, навпаки, провокує до протистояння носіїв історичної пам'яті різних етносів щодо подій минулого [18].

Поштовхом для реалізації такої ідеї став успіх аналогічного німецько-французького проекту: німці разом із французами видали перший том спільного підручника у 2006 р., а в 2010 р. був презентований і останній з трьох томів цього видання. Цей приклад надихнув істориків і політиків у Німеччині та Польщі й 2008 р. німецький і польський міністри закордонних справ Франк-Вальтер Штайнмаєр та Радослав Сікорський, можна сказати, "благословили цю ідею" [19]. Активізації роботи німецьких і польських істориків сприяло і призначення нового керівника німецько-польської комісії з контролю над підручниками. Ним став професор Роберт Траба, керівник Берлінського центру історичних досліджень Польської академії наук, для якого створення спільного підручника з історії є мрією.

Підсумком роботи німецьких і польських істориків будуть чотири томи підручника історії. У них має бути відображена історія Європи та світу від стародавніх часів аж до XXI сторіччя. Видання будуть ідентичні в Німеччині та Польщі й відрізнятимуться тільки мовою. Серед іншого, в підручнику йтиметься про те, чому поляки та німці по-різному бачать ті самі історичні події. Як наголошує польський історик і науковий секретар польсько-німецького проекту Даріуш Войташин, шкільний курс історії має значний вплив на створення образу сусідніх держав і народів. За його словами, те, чому молодь навчається у школі, у майбутньому може впливати на міжнародну ситуацію [20].

Польсько-німецький підручник з історії буде призначений у Німеччині для учнів різних типів понадпочаткових шкіл, а в Польщі – для учнів гімназій і першого класу понадгімназійних шкіл. Зміст, структура і графічне оформлення німецького і польського видань повинні бути ідентичні, а різнитимуться тільки мовою. При цьому дуже актуальною залишається точка зору німецького дослідника Роберта Майєра, що "шкільний підручник має допомагати вчителям викладати історію як предмет для роздумів, а не як матеріал для вивчення… Набуття навичок і оволодіння методами навчання значно важливіше, ніж одержання знань" [21].

Разом з тим, слід зауважити, що німецькі та польські історики мають низку розбіжностей, насамперед щодо трактування питань діяльності рицарів-хрестоносців, сталінізму та Голокосту. На думку німецьких істориків, діяльність Тевтонського ордену не можна розглядати лише в категоріях воєнної експансії. Вони відстоюють ширший підхід до цієї теми, відзначаючи, що в діяльності ордену були й позитивні аспекти, зокрема будівництво доріг. З такими оцінками не погоджуються польські історики. Щодо характеристики епохи сталінізму, то, на думку поляків, в Німеччині наголошують на злочинах Гітлера як абсолютному злі, але надмірно підкреслюють позитивну роль Сталіна у справі створення антигітлерівської коаліції, віддають належне соціальній справедливості радянської системи і патерналістській структурі сталінського режиму. Водночас для поляків сталінізм – це приклад тоталітаризму не менш жахливого, ніж фашизм і націонал-соціалізм. Існують розходження і з приводу ставлення до Голокосту. В Німеччині він трактується як трагедія вселенського масштабу, а в Польщі акцентується лише на характері цього явища як злочину проти людства. Також польську сторону не влаштовує те, що німецька молодь

мало знає про Варшавське повстання, часто плутаючи його у Варшавському гетто [22].

Тим часом, ще в лютому 2008 р. у Варшаві презентували перший німецько-польський посібник "Зрозуміти історію – сформувати майбутнє. Польсько-німецькі відносини в 1939–1949 рр.", призначений для середньої школи [23]. Він став своєрідною підготовкою для написання повноцінного польсько-німецького підручника з історії. Польські фахівці уже назвали цей посібник "позитивним досвідом", відзначивши, зокрема, зваженість його формулювань і положень. Однак і критики цієї книги вже зауважили, що в ній відсутні згадки про польський рух опору і загальні оцінки з приводу результатів і наслідків Другої світової війни. Однак, не дивлячись на це, перший спільний посібник з історії доволі популярний серед покупців і, за словами одного із німецьких авторів книги, її новий наклад розкуповується "як гарячі пиріжки" [24].

Підсумуємо, що на основі аналізу відповідного культурно-пам'яттєвого ландшафту Німеччини та Польщі можна констатувати, що першому з них властиве виняткове домінування культури пам'яті насамперед XX століття. У Німеччині, незважаючи на зміни в культурі пам'яті, остання все ж в основному концентрується навколо подій Другої світової війни. Натомість у Польщі помітне місце в культурі пам'яттєвого ландшафту відіграє історичне тло минулих подій, які передували XX століттю. З огляду на це Німеччина належить до типу держав і товариств з "короткою" пам'яттю, а Польща – з "довгою". Потрібно відзначити, що Німеччина не є винятком у світовому контексті, хоча об'єднань з "короткою" пам'яттю в світі небагато. Ця специфіка культури пам'яті лише доводить важливість подій 1945 року для Німеччини.

Водночас ця вагома особливість культур пам'яті, а також, наприклад, досвід здійснення таких ініціатив, як створення спільної польсько-німецької комісії з підручників історії або відкриття музею Варшавського повстання у польській столиці показує, наскільки проблематичний односторонній трансфер моделей з одного культурного контексту в інший. По-перше, історичну політику Німеччини та Польщі відрізняють різні часові горизонти і різні механізми формування. По-друге, істотно різниться і міра залучення професійних істориків до вирішення подібних питань (у Німеччині вона набагато вища, ніж у Польщі). По-третє, труднощі, що існують, в координації історичних політик створюють відмінності в нормах політкоректності, що практикується в різних країнах (так, якщо в Німеччині антиполонізм знаходиться поза рамками допустимого, то в Польщі антинімецькі погляди в ці рамки уповні вкладаються). Однак навіть поєднання всіх цих особливостей, як показує історія польсько-німецьких відносин в останнє десятиліття, дає можливість формувати консенсус з ключових питань, уникаючи конфронтації, і, не жертвуючи історичною правдою.

Крізь призму аналізу сучасних німецької та польської моделей і культур пам'яті погодимося в цілому з точкою зору вже згадуваного Миколи Копосова, поширивши її з контексту культурної пам'яті й на культуру пам'яті. Він небезпідставно вважає, що огляд сьогоднішнього сприйняття минулого дозволяє говорити про два основні типи сучасної історичної пам'яті та, додамо, відповідної культури пам'яті. Це, з одного боку, "культурна пам'ять", яка спирається на "індустрію спадщини", а з іншого – "політична пам'ять", яку підтримують інститути "історичної політики", в тому числі за допомогою меморіального законодавства. При цьому культурна пам'ять може бути як національною, так і локальною (або наднаціональною), а політична пам'ять може мати різні орієнтації – від ліберально-демократичної до націоналістичної та "імперської". Два типи пам'яті, а, відповідно, і два типи культур пам'яті, що природно, тісно переплітаються, подібно індустрії спадщини та історичній політиці, які неможливо чітко розмежувати. У результаті в реальності ми бачимо

скоріше широкий спектр перехідних форм, ніж “хімічно чисті” типи. У Західній Європі (приклад Німеччини особливо актуальний) переважає перший тип (культура пам’яті з опорою на “індустрію спадщини”), в Східній (у тому числі в Польщі) – другий (культура пам’яті, яка має підтримку з боку інститутів “історичної політики”) [25].

Відзначені типологічні відмінності у використанні минулого, як можна припустити, впливають на поведінку відповідних акторів у сфері міжнародних відносин. Хоча не можна стверджувати, що державам і спільнотам з “короткою” пам’яттю властива обмежена свобода маневрування в цих відносинах, проте відзначений чинник має значення, зокрема, у відносинах Німеччини з Польщею і навпаки, коли минуле використовується в тому числі й для самоствердження в сучасному світі. Тісний зв’язок культури пам’яті з громадянською ідентичністю дозволяє зробити висновок про те, що пом’якшення міждержавних відносин між сусідніми спільнотами з “важкими” сторінками історичного минулого пов’язано і з незворотними змінами у самій ідентичності цих спільнот. Тому зміна декорацій у німецько-польських відносинах з рубежу 1980–1990-х років і особливо після входження Польщі в поле євроатлантичної та європейської інтеграції свідчить не лише про новий етап їх розвитку, а й вплив культури пам’яті на посилення взаємозв’язку зовнішньої політики та національної ідентичності.

Список використаних джерел

1. *Hockerts H. G.* “Jedes Leben ist naturtrüb” / Hans Günter Hockerts // Süddeutsche.de [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sueddeutsche.de/muenchen/interview-jedes-leben-ist-naturtrueb-1.744975; Koordinaten deutscher Geschichte in der Epoche des Ost-West-Konflikts / hrsg. von Hans Günter Hockerts. Unter Mitarb. von Elisabeth Müller-Luckner. – München: Oldenbourg, 2004. – XV, 339 S. 2. *Нора П.* Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок.. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1999. – С. 27. 3. *Niedermüller P.* Der Mythos der Gemeinschaft, Geschichte, Gedächtnis und Politik im heutigen Osteuropa / P. Niedermüller // Umbruch im östlichen Europa. Die nationale Wende und das kollektive Gedächtnis. Innsbruck, 2004. 4. *Трегуб О.* Остальгія як вияв конструювання східнонімецької ідентичності / Оксана Трегуб // Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців (м. Чернівці, 1 березня 2013 р.). – Чернівці: Букрек, 2013. – С. 263–266. 5. *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія / Ірина Колесник. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2013. – С. 272 6. *23 августа* – Европейский день памяти жертв сталинизма и нацизма, 23. 08. 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.radioporusski.pl/6/140/Artykul/145144,23 7. *Wolfrum E.* Geschichtspolitik und deutsche Frage. Der 17. Juni im nationalen Gedächtnis der Bundesrepublik (1953 – 1989) / E. Wolfrum // Geschichte und Gesellschaft. – 1998. – № 24. 8. *Копосов Н.* Политика памяти и мемориальные законы / Н. Копосов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gefter.ru/archive/3302 9. *Історична* політика в Росії та Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://igiti.hse.ru/Meetings/Debaty2013_report 10. *Борозняк А. И.* Прошлое, которое не уходит. Очерки истории и историографии Германии XX века: Монография / А. И. Борозняк. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2004. – С. 207. 11. *Ясперс К.* Вопрос виновности / Карл Ясперс // Знамя. – 1994. – № 1. – С. 158. 12. *Ясперс К.* Вопрос виновности. – С. 148. 13. *Гефтер М.* Эхо Холокоста и русский еврейский вопрос / М. Гефтер. – М., 1995. – С. 148. 14. *Ясперс К.* Вопрос виновности. – С. 146–147. 15. *Адорно Т.* Воспитание после Освенцима / Теодор Адорно // Новое время. – 1993. – № 5. – С. 56, 58. 16. *Mitscherlich A.* Die Unfahichkeit zu trauern / A.Mitscherlich. – München, 1967. – S. 30, 40, 149. 17. *Troebst S.* Europäisierung der Vertreibungserinnerung? Eine deutsch-polnische Chronique scandaleuse 2002 – 2008 / S. Troebst // Verflochtene Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert. – Köln etc., 2009. 18. *Підручник* з історії: проблеми толерантності: Методичний посібник для авторів та редакторів видавництв / Г. В. Касьянов, П. Б. Полянський, І. Б. Гирич та ін. – Чернівці: Букрек, 2012. – С. 25. 19. *Спільний* підручник із історії таки можливий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litakcent.com/2011/12/27/spilnyj-pidruchnyk-iz-istoriji-taky-mozhlyvyj/print/ 20. *Спільний* підручник із історії таки можливий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litakcent.com/2011/12/27/spilnyj-pidruchnyk-iz-istoriji-taky-mozhlyvyj/print/

21. *Maier R.* Ukrainische Geschichtsschulbucher zur Weltgeschichte im zwanzigsten Jahrhundert / Robert Maier // Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung. Informationen. – 2003. – Nr. 46. Dezember. – S. 7. 22. *Тимофейчев* Алексей. Немцы и поляки пишут общий учебник истории [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/hi/russian/international/newsid_7265000/7265228.stm 23. *Ruchniewicz M.*, Ruchniewicz K., Weger T., Wóycicki K. Zrozumiec historię – kształtować przyszłość. Stosunki polsko-niemieckie w latach 1933 – 1949. Materiały pomocnicze do historii / Malgorzata Ruchniewicz, Krzysztof Ruchniewicz, Tobias Weger, Kazimierz Wóycicki, pod red. Kingi Hartmann. Wyd. 1. – Wrocław-Drezno: GAJT, 2007. – 270 s. 24. *Польско-немецкий* учебник истории, 28 марта 2012 Deutsche Welle (DW) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ursa-tm.ru/forum/index.php?/topic/30715 25. *Копосов Н.* Политика памяти и мемориальные законы / Н. Копосов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gefter.ru/archive/3302.

Сергей Троян

ПОЛЬСКО-НЕМЕЦКИЙ ДИСКУРС ПАМЯТИ: СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ИЗМЕРЕНИИ КУЛЬТУРЫ ПАМЯТИ

Культура памяти – это воспитание в духе уважения к истории, социальному прошлому, пониманию трагических страниц истории, важности сохранения и поддержания “мест памяти”. По типу культуры памяти Германия принадлежит к государствам и обществам с “краткой” памятью, а Польша – с “длинной”. Историческую политику Германию и Польши отличают разные временные горизонты и разные механизмы формирования. Существенно отличается степень привлечения профессиональных историков к решению вопросов памяти (в Германии она значительно выше, чем в Польше). Уровень политкорректности в границах немецкой исторической политики выше, чем в польской. Но история немецко-польских отношений последних десятилетий служит доказательством, что все это не является преградой для формирования консенсуса по ключевым вопросам, не жертвуя исторической правдой.

Ключевые слова: память, коллективная память, культура памяти, польско-немецкие отношения, историческая политика.

Serhiy Troyan

POLISH-GERMAN DISCOURSE OF MEMORY: MODERN PROBLEMS IN THE MEMORY CULTURE DIMENTION

The culture of memory is education in the spirit of respect for history, the social past, understanding of the tragic pages of history, the importance of preserving and maintaining “places of memory”. According to the type of culture of memory, Germany belongs to states and societies with "short" memory, and Poland – with “long” memory. Historical politics of Germany and Poland are distinguished by different time horizons and different forming mechanisms. The extent to which professional historians are involved in solving problems of memory differs significantly (in Germany it is much higher than in Poland). The level of political correctness within the boundaries of German historical policy is higher than in the Polish one. But the history of German-Polish relations of recent decades is the proof that all this is not an obstacle to the formation of consensus on key issues without sacrificing historical truth.

Keywords: memory, collective memory, memory culture, Polish-German relations, historical politics.

УДК 94:82–3 (477.84)

Присвячую пам'яті Леся Курбаса (1887–1937) і всього розстріляного відродження у 80-річчя розстрілу

Володимир Окаринський

ЗАНАДТО АКУСТИЧНЕ МІСТО В БЛАКИТНІЙ ГАЛІЛЕЇ, АБО ХУДОЖНЯ ПРОЗА ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (ПРИКЛАД МІСТА ТЕРНОПОЛЯ)

Автор цієї статті пропонує огляд художніх прозових текстів як джерел історії міста Тернополя, застосовуючи ретроспективний підхід. Огляд охоплює час від сучасності до початку XIX століття. Візії різних авторів без сумніву доповнять не лише уявлення про місто та його мешканців описуваних часів, а й про стереотипний образ Тернополя та ментальність городян. Останнє має бути цінним для історико-антропологічного розуміння місцевої історії Тернополя.

Ключові слова: локальна історія, антропологія, Тернопіль, Тарнополь, тарнополістика, художня література, писемні джерела, белетристика, есеїстка, мемуарна проза.

Передмова, або "Хто Тернопіль не шанує…" (з народної пісні)

За останнє десятиліття зросло число адептів місцевої історії, зокрема й Тернополя. Переважно це захоплення нагадує колекціонерство з ідеалізацією минулого, зокрема австрійського й польського періодів, рідше – радянського. У такому прикладному локалізмі переважає колекціонування світлин або різних артефактів (значки, футбольні вимпели, афіші, квитки, мапи, посуд, етикетки тощо). Без навичок архівного пошуку і джерелознавчої критики, при нерівномірній збереженості матеріалу, до архіву мало хто йде. Бракує терпцю, часу й тої ж методики для роботи з старою пресою. Натомість є терпець для Google'у. Тому по колу, по колу ґуґлимо старі листівки, які хтось в США, Ізраїлі чи Польщі виставив на інтернет-аукціон. В ліпшому разі – т. зв. краєзнавча література: путівники, фотоальбоми, популярні нариси. Але й це все рідко хто подужує до кінця. Брак знань із лихвою компенсує країна персональної фантазії. Щось почув, десь прочитав коменти, сусід-старожил розказав, а на додачу – своя інтуїція і життьовий досвід. І виходить такий собі химерний коктейль, хоч і не завжди стравний (якщо по правді).

А поза тим є й інші способи пізнання історії та культурного обличчя Тернополя, розрізнення його нашарувань, упливів, девіацій, виявлення в купі невпорядкованого чогось цікавого/корисного персонально для Тебе. На мою думку, геть не останнім, хоч і недооціненим, способом такого пізнання є читання художньої літератури, мемуарів або есеїстики, в яких фігурує давній Тарнополь/Тарнопіль/Тєрнопаль/Тернопіль. Спробую зорієнтувати в цьому потоці зацікавлених і неупереджених читальників. Від попси до андеґраунду, від класики до контркультури і назад. Автор уже звертався до цієї теми на популярному рівні [18], однак, з того часу, додав не лише теоретичних розмислів, а й фактажу. Отже, оновлений погляд на проблему, з більшою кількістю авторів і текстів.

Я б окреслив жанр цієї розвідки як історична антропологія. Хоч близький він і до усної історії чи студій пам'яті, і навіть до літературознавства, не кажучи вже про джерелознавство, локальну історію (в нас більш уживана назва історичне краєзнавство) й історичну урбаністику. На жаль, наша історична наука ще

недостатньо уваги присвячує художнім текстам як історичному джерелу. Позатим, ніхто й не заперечує значущість осмислення історії засобами красного письменства. Тут варто розмежувати твори письменників на історичну тематику [“Я того не годен/-на читати”, – кажуть багато істориків, і автор цієї статті не вийняток – *Авт.*], від творів, що у них автори оповідали про час, в якому вони жили. Саме такі твори й розглядатиму в цій статті.

Варто зважати, що прозаїки – не історики і далеко не обов’язково мають за ціль точне відтворення дійсности. Вийнятком є хіба журналістський роман або реалістична (натуралістична) проза, з якої й виросла т. зв. нова журналістика, в т. ч. й Ґонзо-журналістика [Укладачі антології нової журналістики Т. Вулф і Е. В. Джонсон вважають за попередників жанру Д. Дефо, Г. Філдінґа, Т. Смоллетта, О. де Бальзака, Ч. Діккенса, М. Гоголя – *Авт.*]. “Фішкою” такої прози є максимальне занурення автора в предмет оповіді, увага до деталі, максимальна суб’єктивність. Писати репортаж як роман, а інтерв’ю як оповідання. Саме тому цінними для історика та антрополога є “Ангели пекла” Гантера С. Томпсона чи “Електропрохолоджувальний кислотний тест” Тома Вулфа, – твори написані письменниками й журналістами [Останнім часом усе більше говорять про т.зв. Ґонзо-історію й така назва й жанр симпатичні авторові цієї статті – *Авт.*]. Однак, названі течії склалися остаточно в новітній повоєнний час, хоч предтечі його в нашій літературі теж були, як от письменник-реаліст, журналіст і т. д. Іван Франко, або Анатоль Свидницький, Гоголь і Квітка-Основ’яненко. Та, на жаль, про Тернопіль вони – крім Франка – не писали. Але література – це єдиний потік, від графоманів до халтурників, від кон’юнктурників і так-і-недозрілих талантів, аж до ґеніїв. До того ж, вдячний для історії жанр реалізму панував в укрлітературі доволі довго. Тому – безумовно – знайдеться Тернопіль, як не в Мирного й Нечуя, то в напівзабутих галицьких письменників. А втім не лише Франко був як белетристом так і журналістом, а й принаймні один дуже шанований новими журналістами-літераторами прото-ґонзо, який зафіксував Тернопіль часів Великої війни, – Джон Рід, про що згодом.

Насамперед варто погодитися з думкою Майка Йогансена про те, що рідко коли проза може бути безпосереднім історичним джерелом. Не забуваймо що література передовсім – фікція (англ. *fiction*). Йогансен твердив, що брати події твору за дійсний історичний факт, за вірне дзеркало суспільного життя, й робити висновки історично-соціологічного характеру про життя певної епохи, про її продуктивні відносини і їхню надбудову, – доволі невдячна справа. “Такий аналіз тексту становить переважний об’єкт історії літератури, а не критики, бо критиці звичаєм бракує для цієї роботи достатнього “віддалення” – історичної перспективи. <…> А робити це можна тільки тоді, коли абсолютно бракує інших даних для тієї епохи. Як “дзеркало життя” література дуже непевна річ” [8, с. 557]. Додамо, що вона поперед усього – джерело до осмислення й розуміння минулого, або вивчення ментальностей.

Художня проза перегукується з мемуаристикою, зокрема зі спогадами. Проте, в останній треба бути не менш обережним, що відзначають усі навчальні посібники, котрі торкаються проблем історичного джерелознавства і методології. Однак, нас цікавить саме художня мемуарна проза, позаяк вона є найбільш читаною і читабельною. Мемуари безпосередніх учасників подій, не оправлені в белетризовану форму, є первинним / чорновим матеріалом для письменників. Тим не менше, всі художні реалістичні тексти, побудовані на фактах, які автор знає як самовидець, є так чи інакше мемуарними.

Яким був образ Тернополя/Тарнополя – обласного центру незалежної України (охоплюємо час ранньої незалежності сучасної України) і УРСР, польського воєводського центру, повітового і окружного міста під австрійським

урядуванням? Письменники не лише показували місто таким як його самі бачили, а й відображували погляди на місто, котрі так чи інакше були/стали стереотипними для того часу, або невдовзі після нього. Відверто, Тернополю не дуже пощастило з творами про місто й міщан, позаяк у місті майже не було головної для цього передумови – сталого середовища літераторів. Покладатися на заїжджих авторів – справа непевна, але іноді таке спрацьовувало – задля екзотики заґумінкового польсько-жидівсько-руського Тарнополя, особливо в пору світових струсів. Дуже нечисленні місцеві літератори, натомість, зчаста писали на абстрактні теми, а не про своє-рідне місто.

Від часу до часу доводиться "спотикатися" об згадки про Тернопіль у різних авторів. Ця розвідка – спроба орієнтації в цьому непевному ріжношерстому просторі. Зрозуміло, наразі перелік таких текстів неповний. Тому подальші дослідження слід поглиблювати, розшукуючи і залучаючи "нові" джерела. Наприклад у залах періодики чи відділах рукописів бібліотек, музеях, в працях літературознавців. І читати, читати, читати. На щастя, історична наука не оцінює літературні твори з погляду їхньої літературної вартості. Історично цінними можуть бути й тексти графоманів чи халтурників, як і високомистецьких снобів, а твори ґеніїв – задля їх абстрактності – можуть не мати жадної цінності для історика. Ідеально, коли маємо гармонію: цікавість, читабельність, смачність, стильність, адекватну й зрозумілу (не зарозумілу й не примітивну) мову. Але, зчаста, маємо те, що маємо.

Для цієї розвідки застосую ретроспективний підхід, який використовують не лише письменники, а й деякі історики. Тому спершу день "учорашній".

Частина І. Сьогодні і вчора…

Почну із стопроцентного хіта, який – на жаль – багато-хто знає, але не далеко не всі в Тернополі читали. Твір більш відомий і читаний поза Тернополем, і певною мірою спричинився до наслідувань і цілого тематичного жанру літератури під умовною назвою "ліхіє дев'яності". Недостатня знайомість мешканців Тернополя із цим твором дивує, позаяк це історія, якій всього-навсього 27 літ. Це роман екс-тернополянина Анатолія Дністрового про Тернопіль зразка 1990-го року. "Пацики" (з підзаголовком "конкретний роман"; перше видання 2003 року) – назва, яка свідчить сама за себе. Події відбуваються на БАМі, в Центрі, Старому Парку і т. д., жорстко поділених на підліткові банди, на тлі пізньої "перебудови" і революції, котра зрештою й призвела до державної незалежності України. Та останнє куди більше говорять із дидактичним патосом учителі на уроках історії України в школі, а для підлітків із спальних районів не менш важливими були "розбори" та інші тінейджерські клопоти. Масові бійки, "бухáння", секс, наркотики, рок-н-рол (і майже ніякого блатняка), колоритний суржик/жарґон (не дуже схожий на мову теперішніх однолітків героїв "пациків"), рекет і перші бізнесмени, відеосалони, турецькі шмотки, польський базар etc etc etc. Коли жлобів/рогулів називали "биками", гопників узагалі ще не було, а пацики слухали "Metallica" та інших монстрів рок-музики. Згадано в книжці про історичних персонажів з їхніми "поганялами" (криміналізовними кликухами/прізвиськами) і про великі "розбори" між районами міста у 1989 році, а також про деякі події, що увійшли до місцевої міфології, як наприклад колись у 80-х на Східному масиві побили радянську поп-*звізду* Валєрія Лєонтьєва [7, с. 6].

Продовженням попередньої книжки – куди брутальнішим, як і самі 90-ті, – став ще один роман Дністрового "Місто уповільненої дії". Влучне окреслення нашого міста, із якого ліричний герой "зрулює" в інше місто вчитися. Але від минулого не так легко втекти. Такі ж упізнаванні локації для тих, хто жив на початку – середині 1990-х у Тернополі (як наприклад, відомий усім студентам педінституту "Меридіан"). Більше криміналу, більше наркотиків, більше

смертей [6]. Не варто ставитися до тернопільських романів Дністрового як до звичайного екшну (англ. *action*). Це серйозна література серйозного автора, есеїста, критика, кандидата філософських наук, знавця і законодавця літературних смаків, художника.

Як інь-ян, з прозою Дністрового пов'язані поезія і есеїстика Василя Махна, напевне найвідомішого на сьогодні в світі тернопільського поета (віднедавна й прозаїка), літературознавця (кандидат філологічних наук, у минулому доцент ТНПУ ім. В. Гнатюка), перекладача. Василь Махно передусім поет, і Тернополя (як і Чорткова, Нью-Йорка, Єрусалима, Парижа) в його віршах дуже багато, як у недавніх збірках "Зимові вірші" і "Ровер". В останній трапляються й есеї, між якими ще один тематично тернопільський "Листи і повітря", про те як спогади з 1980-х вриваються у 2010-ті [10а, с. 171–189]. До речі про поезію. Не лише опосередковано, а й прямо присутній Тернопіль у віршах інших колєґ Махна по тернопільських угрупованнях "Західний вітер" і "Озерна школа" (Борис Щавурський, Гордій Безкоровайний, Віталій Гайда). Але тут я ставлю три крапки. Поетів ж завжди було більше, а в Тернополі ж є і Михайло Левицький, і Олег Карпенко, і Юрко Завадський... Тож нехай про поезію пишуть поети або літкритики.

В есеях Махна – дуже колоритні нариси з мемуарним підґрунтям, головно про Тернопіль кінця 70-х, 80-х і початку 90-х років минулого століття. Дуже цікаве осмислення образу міста, як у нарисах "Врубай свою музику гучніше, якщо можеш…" або "Фанера над Парижем". Цитата з останнього: "Ця невидима лінія, котра відділяла пиворізів та гульвісів від решти світу – вулиць, магазинів, кіосків, кінотеатрів, БАМу та Східного, Нового світу і Загребелля, Старого парку, – могла називатися кількома словами, найкраще їй пасувало слово центр. Кілька вулиць, що вбереглися від військового штурму радянських військ у 1944 році, творили це магічне слово *центр*. Для мене сам центр був надзвичайно обмеженим простором, кілька кварталів від вулиці Сагайдачного і Валової, кілька старих будинків біля швейної фабрики і вулиці Камінної, вулиці, що попри обласну бібліотеку вела до Театрального майдану – усе це творило в моїй уяві справжність Тернополя, його европейськість, його поруйновану і вже ніколи не відбудовану топографію, його образ людиноконя, кентравра, *смесь бульдога з носорогом*" [10, с. 95]. Цей та інші есеї, пов'язані з Тернополем, Василь Махно публікував 6–7 років тому в часописі "Критика", відтак видав у дуже атмосферній (тут це слово якраз пасує) збірці "Котилася торба" [10, с. 61–129]. Показове історичне мислення Махна-письменника, намагання пов'язувати сюжети різних часових пластів між собою, як наприклад мистецьке богемне життя художників 1980-х років із новою літературною богемою міста 1990-х, до якої належав сам автор. Гадаю, Василь Махно уже впливає на формування історичного наративу Тернополя, і не лише його.

Не менш колоритний Тернопіль 1990-х, із погляду провінційного інтеліґента-газетяра, у відомого тепер автора детективів і викладача кафедри журналістики ТНПУ Олександра Вільчинського, що живе й працює в цьому місті. В його романі "Дерева на дахах" Тернополя теж багато. Є там і "стометрівка" (згодом перейменована неформальною молоддю в "сотню") і "бруклінський міст", і влучні описи знакових місць, дуже колоритні. І це теж Тернопіль початку 1990-х [3].

Герой роману, колишній екскурсовод у міському бюро екскурсій і подорожей, робить по мірі оповіді елементарний лікнеп з історії міста, а також розповідає про залишки можливо найстаріших в Європі гір на околицях міста: "…Тернопіль – найбільш "високогірний" обласний центр, у середньому – 325 метрів над рівнем моря, а БАМ і Аляска – північні околиці, то, вважай, майже чотириста. Для нашої в цілому рівнинної країни це таки немало, а у поєднанні з вологим кліматом ще й шкідливо для здоров'я". <…> "Доволі довго я й сам про ці гори

нічого не знав, крім того, що це вододіл між басейнами Дністра і Дніпра. Пологі горбаки вздовж шосе і тільки. Де-не-де на зрізі трохи крейди чи сірого каміння з-під трави – оце й усе, нічого особливого. Там – Волинь, тут – Галичина. Правда, була колись горілка "Товтри", з дешевих. Тепер ту саму перейменували у "Медобори" – ці гори ще й так називають – і ціну поставили більшу. Авратинська височина, міоценові рифи – це також про ці гори. Якщо вірити тому професорові, Орковому знайомому, то все це було колись рифом на дні доісторичного моря" [3, с. 62–63]. Ще одна цитата з роману: "Що ж, у цьому місті завжди була певна критична маса ненормальних. Це, зрештою, і робить його нормальним містом. На жаль, я зрозумів це лише недавно, коли багато чого вже не повернеш. Як і того Тернополя початку 90-х, хоч і з напівпорожніми прилавками крамниць, та з великими надіями на переміни!.." [3, с. 176].

На жаль, непоміченою, наразі, для автора цієї статті залишається інша книжка цього ж письменника – "Віаґра для мера". Про неї О. Вільчинський згадував у інтерв'ю, як про свою розправу з політичним минулим, коли він був депутатом Тернопільської міської ради у 1994–2002 роках [2].

Ще одним із піонерів новітнього українського і тернопільського детективу є Сергій Ухачевський. Крім добре відомих його кримінальних творів, першим із яких був опублікований у Тернополі роман "Пройдисвіти" (1994), є в біографії письменника й два твори написані повністю на тернопільському матеріалі. Це кримінальні повісті "Стіна" і "Осінні ілюзії", які автор почав писати ще 1989 року, а потім доробляв у 1990-х і 2000-х роках. Дія повістей відбувається в Тернополі 1980-х років. Жодних ілюзій – ви читаєте про Тернопіль, якого вже, на щастя, немає. Пізньосовковий, андроповський, а потім – "перестроєний", злодійський, партноменклатурний, підлітковий, дефіцитний, алкогольно-гастрономний, – та́ атмосфера передана дуже адекватно. Дух радянської школи, зародження масової злочинності (зокрема, рекету) списані з реальності з точністю касетного магнітофона, аж хочеться повірити авторові, що писати ці твори він почав у 16-річному віці [20, с. 160–162; 382]. Історикам, які досліджують "той" час, – must read.

У Тернополі напевне найбільш плідний із діючих письменників, у жанрах від новели до роману і п'єси, – Богдан Мельничук. До того ж він відомий своїми краєзнавчими розвідками і редакторською роботою. Мені припали до душі його новели/оповідання, в яких немало тернопільського матеріалу. Це цикли "Історії провінційного міста" і "Батярські оповідки". В обидвох якраз і зустрінеш оповідки з життя місцевої богеми – журналістів, письменників, художників, акторів (доволі впізнавані, хоч і зі зміненими іменами), або просто побутові замальовки із драматичними, комічними чи трагікомічними життєвими ситуаціями (наприклад, "Помста порцеляни"). Свої історії Богдан Мельничук включив до книжок "Яр" [14], "Зек, вождь і Ґарсіа Лорка" [13] та "Суд без суду" [16, с. 14–74, 223–246].

Помста порцеляни – Ілюстрація Євгена Удіна до оповідки Богдана Мельничука "Помста порцеляни"

Залишається тільки побажати метру тернопільської літератури видати "Історії провінційного міста" і "Батярські оповідки" окремим виданням.

Для любителів, як казали в давніші часи, історичних анекдотів, тобто бувальщин із життя відомих людей Тернополя, головно місцевої богеми (яку автор, утім, трактує доволі широко), Богдан

Мельничук зібрав цілу колекцію таких трафунків. Письменник уклав із них збірку “Невідоме про відомих” [15]. Є ще кілька подібних збірок, зокрема в співавторстві з Іларіоном Пилипцем “Життя відомих” і “Нові бувальщини із життя відомих” [11; 12].

Частина II. Вчора і позавчора

Продовжуючи ретроспективне *цофання* назад від сучасного до минулого, згадаємо про те, що Тернопіль був літературним заґумінком аж до 1990-х років, а літературне життя в ньому формувалося дуже поволі. Обласна організація Спілки письменників України була утворена аж 1984 року. Крім поета й перекладача Бориса Демкова і драматурга Олекси Корнієнка важко когось назвати в радянські післявоєнні роки – літератори тут зупинялися ненадовго: вони були журналістами або редакторами, працювали в театрі, перебивалися, зрештою виїздили звідси. На жаль тільки в пресі публікували оповідання духовного лідера тернопільського артистично-інтелектуального життя Ігоря Ґерети. Було б цікаво їх почитати, не шукаючи при тому підшивки давніх газет. Це стосується й інших авторів.

Євген Мандичевський

Не було повнокровного літературного життя в місті й на початку XX століття, воно просто не сформувалося через дві світові війни, які бульдозером (чи радше танком) пройшлися по місту. Є тільки розрізнені факти. Наприклад, у Тернополі працював учителем і видавав журнал для молоді один з перших українських модерністів Евген Мандичевський. Він видав у місті в 1906 і 1907 роках дві свої книжки. На жаль, з тих збірок психологічних оповідань-мініатюр перевидано заледве три оповідання майже тридцять років тому [17а, с. 250–257, 382]. Трохи пізніше тут жив, викладав, редагував газету і обирався в парламент ЗУНР Петро Карманський – головний галицький декадент, згодом перекладач “Божественної комедії” Данте Аліґ’єрі українською. Щоправда, за його спогадами, в Тернополі початкуючому вчителеві (з 1912 р.) геть не писалося: “Переїхавши до провінціального міста Тернополя, я зовсім омертвів…” [9, с. 23].

Своє перше оповідання написав у Тернополі юний учень гімназії, восьмикласник, і актор-початківець Олександр (Лесь) Курбас. Оповідання “В горячці” Курбас написав на спір із товаришем Томою Водяним і вислав до “Літературно-наукового вістника” редакторові Іванові Франку. Можливо, оповідання інспірували особисті переживання автора. До речі, цей номер ЛНВ із оповіданням можна знайти в усесвітній мережі. Читали? [17] Між іншим, десь у той таки час Лесь Курбас переклав із норвезької вірш Б. Бйорнсона “Березіль”, який став назвою його найзнаменитішого творіння – Мистецького об’єднання “Березіль” у 1920-х.

Українська література – це добре. А літератури іншими мовами – ще й корисно, позаяк розширює свідомість. Крім того, пізнавально читати, що написали про твоє рідне місто люди, що розмовляли й думали іншою мовою, і не обов’язково чужинці. Тернополяни говорили й писали кількома мовами: івритом чи ідишем, українською і старослов’янською, польською і латиною, німецькою, ромською, різними арґо, згодом ще російською, тепер все більше англійською, арабською та іншими азійськими і африканськими мовами. Крім того, в місті здавна опинялися – зовсім коротко, або на довше – й люди цілком інших культур, і писали вони, знову ж таки, різними мовами.

Перша велика війна вигнала з тогочасного Тарнополя ряд людей, яких цілком можна віднести до т.зв. втраченого покоління. Надалі працювали вони в Австрії,

Німеччині, США, підрадянській Україні. Серед них випускник тернопільської гімназії німецькомовний єврей Сома Морґеншерн, який жив у Відні, а згодом у США. Його ставлять в один ряд із його друзями Йозефом Ротом із Бродів та Робертом Музілем. Морґенштерн написав на схилі віку незакінчені спогади "В інший час: молодість у Східній Галичині", в яких є про тернопільську юність Соми [28]. Твір переклали англійською, але українською переклали окремі уривки [17б]. Повного перекладу цього твору, як й інших творів цього автора, наразі немає.

Під час Першої світової війни американський репортер і письменник Джон Рід, який спеціалізувався на висвітленні "гарячих" тем, від страйків до революцій, побував і на Східному фронті, зокрема й у фронтовому Тарнополі. Його книжка "Війна у Східній Європі" містить описи Тарнополя в умовах окупації російськими вояками, напередодні їх відступу. Особливо колоритно Рід описав залізничний двірець (вокзал), а також безладдя, біженців, шпигуноманію, розкрадання і хабарництво. Ось перша цитата: "Двірець у Тарнополі перебував у страшному безладі. З довгого військового ешелону, кидаючись за окропом, бігли з чайниками солдати, розбиваючи ряди піхотної колони, котра прямувала до іншого поїзда. Офіцери кричали і сварилися, б'ючи їх піхвами своїх шашок. Істерично свистіли паротяги, сурмив сурмач, скликаючи людей до своїх вагонів. Одні зупинялися нерішуче, не знаючи, чи йти далі чи повертатися, інші пускалися швидше. Навколо бака з гарячою водою штовхалася і кричала галаслива юрба. Клуби пари піднімалися з відкритих кранів... Сотні збитих з пантелику селян-біженців, – українці, молдавани та угорці, – розмістились уздовж платформи між своїми клунками і скарбом: при відступі росіяни очищали країну від усіх живих істот, руйнували будинки і витоптували посіви..." (переклад автора статті) [30, с. 148]. Відзначу, що цю книжку проілюстрував канадсько-американський художник-графік і карикатурист Боурдмен Робінсон, котрий перебував на сході Центральної Європи разом із Джоном Рідом від редакції журналу "Metropolitan". Принагідно пропоную переглянути одну з ілюстрацій до книжки Ріда.

Джон Рід і Боурдмен Робінсон у 1915 р.

Наступна цитата – це вже узагальнений образ Тарнополя, як його сприйняв Джон Рід: "Тарнополь – місто важкої польської архітектури, між якої трапляються іноді великі, в сучасному німецькому стилі, будівлі, – місто раптових перспектив, вузьких, клопітливих вулиць, оточених сотнями крамниць, розмальованих зображеннями товарів, які в них продаються, вулиць, що кишать євреями в довгих чорних одежах і в чорних, зі загнутими крисами капелюхах. Виглядали вони тут краще і менш улесливо, ніж у Новоселиці. Як усюди в Галичині і Польщі, тут панував змішаний запах кошеру, шевської шкіри і того, що ми називаємо "поляк"; він виповнював повітря, отруював їжу, яку ми їли, і просочував наші ложа" [30, с. 149].

Трохи інший досвід війни у її учасника, військового лікаря й педагога, письменника, знаменитого автора творів про хлопчика-короля Мацюся – Януша Корчака (Генрика Ґольдшміта). Від 1900-х років він цікавився життям знедолених дітей, а у 1912 році заснував у Варшаві Будинок сиріт. Під час Великої війни, у 1917 році, як військовий лікар, у околишньому від тогочасного Тарнополя Малому Глибочку, Януш Корчак заопікувався місцевих хлопцем Стефаном. Хлопець не знав долі свого батька-поляка, який був на фронті, а мати-русинка померла, коли хлопцеві було 7 літ. Брат його мешкав у Тарнополі, а сам хлопець був у тарнопольському сиротинці, але гуманного ставлення до себе там

не зустрів. Загалом, Тарнополь не дуже подобався дитині війни Стефанові: "Його звуть Стефан. Мати померла, коли йому було 7 років – не пам'ятає, яке було її ім'я. Батько на війні, чи то в полоні, чи вбитий. У нього є сімнадцятирічний брат, який перебуває в Тарнополі. Він жив разом зі своїм братом, а потім із солдатами, останні півроку в притулку. Притулки відкрив союз міст, проте керують ними хто доведеться. Уряд то дозволяє навчати, то забороняє. Це не інтернат, а смітник, куди викидають дітей, непотріб війни, сумні відходи дизентерії, тифу, холери, які змітають батьків або тільки матерів, тому що батьки борються за новий поділ світу. Війна – це не злочин, це тріумфальний марш, бенкет божевільних із п'яного весілля чортів" (переклад автора статті) [26].

Януш Корчак

Цікаве відсилання до подій Першої світової війни зафіксував класик української радянської літератури Юрій Смолич, у контексті Революції 1918 року. Сам учасник революційних подій, артилерист Армії УНР, військовий лікар і актор, Смолич показав у знаменитій трилогії "Дитинство", "Наші тайни" і "Вісімнадцятилітні" образ свого покоління, яке зростало й мужніло в подіях війни та революції. Один з героїв трилогії, колишній фронтовик із російської імператорської армії і командир повстанців проти "гетьмана" Степан Юринчук під час взяття одного з містечок застосував відомий йому з часів імперіалістичної війни "тернопільський зашморг" [19, с. 615].

Інший представник цього покоління Борис Антоненко-Давидович в автобіографічній новелі "Блакитна Галілея" показав Тернопіль часів Директорії УНР і збройної боротьби за збереження української незалежності. Культурний шок юнака-слобожанця, добровольця і рядового козака Армії УНР, який ідеалізуючи Галичину (в галицькій говірці – "Галилею") зіткнувся з дещо іншим її образом. Тернопіль у цій розповіді займає центральне місце: "Останні зимові морози стиснули сірий краєвид Тернополя. Він лежить он там, за білим сніговим подолом, і гострий шпиль ґотики костьолу стремить над містом у похмуре невеселе галілейське небо. Ми бачили Тернопіль тільки одну годину, поки стояв на станції наш поїзд. Похапцем пройшли ми його зруйнованими вулицями, де на кожному розі прибито новенькі блакитні таблички: "Вулиця Михайла Грушевського", "Вулиця Петлюри", "Площа Івана Мазепи". Посеред майдану зруйнований пам'ятник Міцкевичу, з завулку вибігає хлопчисько з щітками й запобігливо пропонує:

– Прошу, пане, чоботи чистити? Альбо, може, пан дівку потребує?" [1].

Зіткнувся автор і з місцевими батярами, які не стидалися грабувати поїзд залізничного куреня Армії УНР. Та ще більше вразили автора поведінка українського військового коменданта міста і його підлеглих:

"Ім'я пана Стефанова, коменданта Тернополя, промовляло нам надто багато. Це з його наказу вартові в місті одразу після шостої години безапеляційно наказують запізнілому перехожому – "лягай" і тримають його лежачи, поки не прийде зміна.

Режим пана Стафанова ми не могли увібрати в наші поняття української влади й казкової Галілеї. Далебі, пан Штепа мав рацію, кажучи: – Які вони в чорта – українці! Австріяки – і більше нічого!..

Надворі я порадився з Василем, і ми поклали, поки ще Завадський міркуватиме, як йому повестись із нами, тікати. Назад за Збруч, з цієї чудернацької країни, де є ще й досі "мужва" і "хлопи", пан Завадський і пан Стефанів" [1].

Частина III. Позапіслявчора

Перед позаминулим століттям відзначмо один примітний літературний факт української літератури із 1901 року. Це – роман часу зародження українського модернізму, який однак більш скидається на екзистенціалізм або на твори втраченого або й розбитого (англ. *beat*) поколінь. Це роман “Вирід” [що означає сучаснішою літературною мовою – виродок] Осипа Шпитка, “першого богеміста [цебто богемника – *Авт.*] на галицькім ґрунті (П. Карманський). Роман оповідає про Романа Луневича, бурлаку, мандрівного актора, ловеласа, песиміста, анархіста – *alter ego* самого Шпитка. При початку бурхливого шляху героя, він навчався на підготовчому курсі учительської семінарії, як і сам автор роману, – на тому ж таки курсі в Тернополі. Цілком імовірно, що нижченаведена ситуація з характеристикою цього закладу стосується саме Тернополя: “Скінчив я четверту нормалку з дуже добрим успіхом. По вакаціях записався на приготовляючий курс учительської семінарії, та тут же ледво по 3-місячних муках і скінчилася моя шкільна освіта. Жиючи з дня на день, я занедбував школу. Професори, за виїмком одного спольщеного русина, загально мене не любили, бо я їм деколи шахнув остро попід ніс, бачучи як вступаються за ріжнородними “дітьми протекції”, дурнішими і менше здібними, а тиснуть мене, здібного бідолаху. В додаток мене обікрали і я, рад-не-рад, вернув домів” [22, с. 18].

Отже, позаминуле століття. На той час Тернопіль/Тарнополь переважно епізодично проникав на сторінки творів, хоча багато їх залишилося в старій пресі, й тут ще можливі відкриття. На щастя, серед тих, хто як репортер і як політичний активіст бував у Тарнополі, а також як письменник черпав враження із цього міста та його околиць для своєї творчості, був Іван Франко. Хто читав оповідання Франка, “спотикався” час-від-часу об Тернопіль (“Чума”, “Свинська конституція” та ін.). Але практично невідомо (принаймні я такого не чув, поки сам до того не дійшов), що Тернопіль – це прототип головного місця дії знаменитих “Перехресних стежок”. Хоч місто й не назване, але описано так, що можна здогадатися, що це не просто “одне з більших провінціональних міст” і повітовий центр. На Тарнополь зразка 1880–1890-х років указують топографія, вулиці, ресторації (як наприклад “Під чорним орлом”). Опис міста, його атмосфери, тогочасної владної еліти і урядовців та частини інтеліґенції дають уявлення про тогочасний Тарнополь/Тернопіль. Це місто антигерой твору Валеріян Стальський називає “занадто акустичним”: “У нас тут загалом нема великих віддалень. Передмістя, як ковбаси, попростягалися кожде на півмилі і ще дальше, а середмістя все прикупі, мов на тарелі. Се має свої вигоди, але має й невигоди. Занадто акустичне місто. Акустичне. Так! У однім кінці чихнеш, у другім чути. Ні з чим найменшим не сховаєшся перед цікавими очима. А що цікаві очі побачать, те цікаві язики розмолотять, роздують, розбовтають удвоє, вдесятеро” [21]. Реалістично й водночас сатирично показана в творі “еліта” провінційного міста: староста, президент суду, податковий інспектор,

Іван Франко.
Фото 1890 р.

Богдан Ступка і Анатолій Хостікоєв у телефільмі “Пастка” за “Перехресними стежками” І. Франка.

бурмістр, директор гімназії, руський і латинський парохи та інші.

Одне з своїх перших оповідань у 1890-х роках написав учень Львівської духовної семінарії, а в минулому випускник Тернопільської гімназії Микола Дерлиця (збірка вийшла 1900 р.) [17а, с. 378]. У "Пташенятах" показане життя безпритульних дітлахів у городці (скверику) з фігурою святої Теклі на вулиці Панській в Тернополі. Показані в творі і поліцаї, і бурмістр міста: "Пан бурмістр, член товариства охорони звірят, подбав, щоб у відповідних місцях городця поуставлювано полички, і сам ранками зимовою порою насипав на полички, як він виражався, пташенятам на їду. Того ранку пан бурмістр розпочав отсе свою діяльність. Обтулений в довгу бунду, в глубоких калошах обходив він огородець, черпав рукою з паперового мішечка дробинки булки і сипав на полички. Рівночасно зазирав за пташками і приманював їх найлюбішими словами" [5, с. 23]. Щоправда, ставлення пана бурмістра до безпритульних дітей, які збирали крихти, котрі призначалися для птахів, було не таке гуманне.

Микола Дерлиця. Фрагмент колективного фото. 1900-ті або 1910-ті роки.

Франко писав свої "Перехресні стежки" у 1890-х роках (перше видання 1900 р.). Десятиліттям раніше згадав один раз про місто в II томі свого контраверсійного роману "Вогнем і мечем" Генрик Сєнкевич. Безумовно, існують й інші тексти того часу польських авторів (як і пізніших). Знаний галицько-польський письменник-сатирик і журналіст Ян Лям в своїх гуморесках з провінційного життя Волині принагідно згадав кілька разів і Тарнополь, з яким не раз порівнював волинські поселення. Він згадував гімназію, називав Тарнополь, як і Коломию, "колосальним муравлиськом роду людського". А ще, поряд з іншими ярмарковими місцями і провінційними містами, як Станиславів, Ян Лям визнавав Тарнополь одним із вогнищ товариського життя шляхти [27, с. 96, 139]. Застосовуючи синтетичний підхід для перевірки джерельної інформації, враховуючи при тому й іронічний стиль тексту, маємо підстави довіритися оцінці Ляма, як поширеному погляду того часу. Сам Лям, уродженець Станиславова, випускник гімназії отців василіян у Бучачі і Львівського університету, вчитель, журналіст і редактор у Львові, військовик і січневий повстанець – тож був знавцем галицького, – передусім, але не лише, – життя. Образ Тарнополя як ярмаркового і шляхетського центрів підтверджують й інші джерела.

Так, досліджуючи альтернативні життьові стилі автор цієї статті натрапив на цікавий опис субкультури балаґулів із однойменного фейлетону польського поета української школи Северина Ґощинського. Його опубліковано 1845 року в еміґраційному сатиричному журналі "Альбом Пшонки" (Париж), хоч написано ще 1837 року. Від імені Пшонки – комічного персонажа XVI ст. в Речі Посполитій польсько-український поет-романтик, революціонер і публіцист описав *розгульних шляхтичів-балаґулів, що збиралися в єврейському заїзді під час ярмарку в котромусь із галицьких містечок, як пише автор, ймовірно це був Тернопіль. "Кожен одягнений до коня: шкіряні штани, через спину нагайка, червона шапка набакир. Постаті стрункі, плечисті, хоч стіни ламати. Лиця як фляги з червоним вином, в очах пломінь пуншу, а голови і серця як бочки, в котрих виточено напій, а залишено тільки його каламуть – це видно по сміхах, розмовах, жартах, які відзиваються відгуком порожньої бочки. Всі галасували, вилися один наперед іншого, ледве що не догори ногами ходили. Словом, було то зібрання балаґулів*" (переклад автора статті) [25]. Подібний образ Тарнополя 1830–1840-х років випливає й з історико-біографічного дослідження І. Франка про Івана Федоровича.

І все-таки у Тарнополі народився, жив і помер свій письменник ще на початку XIX століття. Це був єврей-просвітник Йосеф Перль, завдяки якому Тарнополь став одним із головних центрів єврейського Просвітництва. Перль, як ідеолог руху, хотів перетворити консервативну патріархальну замкнуту єврейську громаду в модернізовану, відкриту і світську. Саме тут він написав перший єврейський роман "Відкривач таємниць" (видано у Відні 1819 р.). Твір був стилізований під роман у листах і за жанром був нищівною пародією на хасидів. Пізніше Перль написав ще інші романи-сатири "Слово праведника" (в співавторстві) і "Той, хто випробовує праведника". В останньому Перль уже висміював геть усіх: традиційних рабинів, ремісників, міщан і самих просвітників. "Відкривач таємниць" перекладений англійською мовою [29]. Перекладу українською мовою цього та інших творів тарнополянина Йосефа Перля немає. Життєпис і спадщину Йосефа Перля дослідила тернопільська історикиня Марічка Юрчак [23].

Післямова

З давнішої – ранньомодерної – літератури Тернопіль фіґурує вряди-годи в подорожніх нотатках і щоденниках європейських мандрівників: німців, фризійців, данців, французів. Зрідка зустрічається Тарнополь в щоденниках і хронічках шляхтичів і не досить часто в літописах. Але то вже інша розмова. До того ж, нас цікавить передовсім белетристика.

Автор уклав невеличкий список текстів про Тернопіль у соціальній мережі для читальників Goodreads [24]. Наведений вище перелік не є вичерпний, тому доповніть його самі, і головне – читайте.

Список використаних джерел

1. *Антоненко-Давидович* Борис. Блакитна Галілея: фрагменти минулого. – Онлайн-версія: http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4070. 2. *Вільчинський* Олександр. Віагра для мера: роман. – Київ: Факт, 2006. – 296 с. 3. *Вільчинський* Олександр. Дерева на дахах: роман. – Харків: Фоліо, 2010. – 345 с. 4. *Вулф Т.* Новая журналистика и Антология новой журналистики / под. ред. Тома Вулфа и Э. У. Джонсона. – М, 2008. – 576 с. 5. *Дерлиця* Микола. Новели. Оповідання // Образки з життя / упоряд, передм., прим. Є. К. Нахліка. – Львів: Каменяр, 1989. – С. 21–55. 6. *Дністровий* Анатолій. Місто уповільненої дії: роман. – Київ: Факт, 2003. – 320 с. (Серія книг: Exceptis excipiendis). 7. *Дністровий* Анатолій. Пацики: конкретний роман. – Львів: ЛА "Піраміда", 2011. – 244 с. 8. *Йогансен* Майк. Як будується оповідання. Аналіз прозових зразків // Його ж. Вибрані твори / Упоряд. Р. Мельників. – 2-ге вид., доповнене. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 550–668. (Серія "Розстріляне Відродження"). 9. *Карманський*, Петро. Поезії / Упоряд., вступ. слово і прим. Володимира Лучука. – К.: Український письменник, 1992. – 374 с. 10. *Махно* Василь. Котилася торба. Проза – К.: Критика, 2011. – 368 с. 10 а. *Махно* Василь. Ровер. Вибрані вірші та есеї 2011–2014. – Тернопіль: Видавництво "Крок", 2015. – 230 с. 11. *Мельничук* Богдан, Пилипець Іларіон. Життя відомих: бувальщини. Тернопіль, 2000. – 184 с. 12. *Мельничук* Богдан, Пилипець Іларіон. Нові бувальщини із життя відомих. Тернопіль, 2002. – 231 с. 13. *Мельничук* Богдан. Зек, вождь і Гарсіа Лорка. Новели. – Львів: ЛА "Піраміда", 2010. – 400 с. 14. *Мельничук* Богдан. Історії провінційного міста [в:] Яр: Вибрані новели. Тернопіль: Воля, 2007. – С. 6–43. 15. *Мельничук* Богдан. Невідоме про відомих: Бувальщини; Дружні шаржі М. Дмітруха. – Тернопіль: Астон, 2008. – 288 с. 16. *Мельничук* Богдан. Суд без суду. Новели. – Львів: ЛА "Піраміда", 2010. – 400 с. 17. *Мислевич* Зенон [Курбас Лесь]. В горячці // Літературно-науковий вістник. – 1906. – ч. XXXIV. – С. 37–40. 17а. *Образки* з життя: Оповідання, новели, нариси / Упоряд, підготовка текстів, передм., приміт. та слов. Є. К. Нахліка. – Львів: Каменяр, 1989. – 398.: іл. 17б. Моргенштерн Сома. Променад; Дитячі хвороби; Паніка у сільській школі: [уривки з кн. "Юнацькі роки у Східній Галичині"] / [публ., пер. з нім., передм. "Роман Соми Моргенштерна" О. Стецюк] // Славістичні записки / Терноп. експерим. ін-т пед. освіти. – Т.: Castrum spinosum, 2007. – Вип. 2 (6). – С. 216–224. 18. *Окаринський* Володимир. (Не)файне (не)місто, або Про Тернопіль з любов'ю, ненавистю, байдужістю // Погляд – Новини Тернополя. Тернопільські новини та події. – 5 вересня 2017. – https://poglyad.te.ua/ternopil-vidhuky/strongnefajne-nemisto-abo-pro-ternopil-z-lyubovyu-nenavystyu-bajduzhistyustrong.html.

19. *Смолич* Юрій. Твори: В 6 т. Т. 1: Дитинство; Наші тайни; Вісімнадцятилітні. – К.: Дніпро, 1971. – 701 с. 20. *Ухачевський* Сергій. Стіна. Осінні ілюзії. Детективні повісті. – Тернопіль: Богдан, 2009. – 384 с. – (Серія "Український детектив"). 21. *Франко* Іван. Перехресні стежки: повість // Його ж. Зібрання творів в 50 томах. – Том 20. – С. 173–459. 22. *Шпитко* Осип. Вирід / Осип Шпитко /Упоряд., передм., поясн. слів і примітки П. Ляшкевича; наук. ред.. Г. Чопик; післямова І. Лучука. – Львів : Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2000 . – 127 с. : портр. – (Серія "Літературні пам'ятки". Вип. 5) . 23. *Юрчак* Марічка. Йозеф_Перль_єврейський_Руссо_з_Тарнополя https://www.academia.edu/ 24316937/Йозеф_Перль_єврейський_Руссо_з_Тарнополя. 24. *Books* set in Ternopil // Goodreads. – Online: https://www.goodreads.com/list/show/107274.Books_set_in_Ternopil#16147408. 25. *Goszcynski* Seweryn. Bałaguły // Album pszonki. – Wydał Leon Zienkowicz. – Paryz, 1845. – S. 67–85. 26. *Korczak* Janusz. Momenty wychowawcze :: Wolne Lektury https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/korczak-momenty-wychowawcze.html#footnote-idp34518928. 27. *Lam* Jan. Humoreski. Wędrówki pana Macieja. Obrazki z życia wiejskiego na Wołyniu. – Lwów: Księgarnia Polska, 1883. – 214 s. 28. *Morgenstern* Soma. In einer anderen Zeit: Jugendjahre in Ostgalizien. – Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag, 1999. – 419 s. 29. *Perl* Joseph. Revealer Of Secrets: The First Hebrew Novel / Translated by Dov Taylor. – Boulder, Colorado: Westview Press, 1997. – 456 p. 30. *Reed*, John. The war in eastern Europe / Pictured by Boardman Robinson. – New York: Scribner, 1916. – 336 p.

Володымыр Окаринский

СЛИШКОМ АКУСТИЧЕСКИЙ ГОРОД В ГОЛУБОЙ ГАЛИЛЕЕ, ИЛИ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРОЗА КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИИ УКРАИНЫ (ПРИМЕР ГОРОДА ТЕРНОПОЛЯ)

Автор этой статьи предлагает обзор художественных прозаических текстов как источников истории города Тернополь, используя ретроспективный подход. Обзор охватывает период от настоящего до начала 19 века. Видения разных авторов, несомненно, дополнят не только представления о городе и его обитателях описываемых времен, но и стереотипный образ Тернополя и менталитет его граждан. Последнее должно быть ценным для исторического и антропологического понимания местной истории Тернополя.

Ключевые слова: местная история, антропология, Тернополь, Тарнополь, тарнополистика, художественная литература, письменные источники, художественная литература, эссе, мемуарная проза.

Volodymyr Okarynskyi

TOO ACOUSTIC CITY IN THE BLUE GALILEE, OR ARTISTIC PROSE AS A SOURCE OF UKRAINIAN HISTORY (EXAMPLE OF TERNOPIL)

The author of this article offers an overview of artistic prose texts as sources of the history of Ternopil, using a retrospective approach. Review covers the period from the present to the early 19th century. The visions of various authors will no doubt complement not only imagines of the city and its inhabitants of the times described, but also the stereotypical image of Ternopil and the mentality of its citizens. The latter should be valuable for historical and anthropological understanding of the local history of Ternopil.

Keywords: local history, anthropology, Ternopil, Tarnopol, tarnopolistica, fiction, written sources, fiction, essay, memoir prose.

УДК 94(477) “070”

Леся Біловус

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У США В ОБОРОНІ НАЦІОНАЛЬНИХ ДУХОВНИХ ПРАКТИК ЯК ЧИННИКА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ)

Стаття має за мету простежити у контексті україномовної періодики США (“Міст”, “Свобода”, “Час і Події”, “Українське слово”, “NOVAгазета”) діяльність української церкви щодо захисту національних духовних практик як складових національної ідентичності. Публікації у діаспорній пресі, що спрямовані на висвітлення діяльності релігійних установ в обороні національних духовних практик, стали своєрідним об’єднувальним центром для кожного члена української громади, незалежно від його політичних поглядів та віросповідання, оскільки автори дописів апелювали, передусім, до національних і духовних цінностей. Тому саме церкві як інституції українська діаспора сьогодні завдячує своїм національним збереженням у США.

Ключові слова: національна ідентичність, українська діаспора США, українська церква, україномовна періодика.

За своє тривале існування у США українська діаспора, безперечно, значно розвинулась та еволюціонувала. Проте основним її здобутком є збереження своєї національної ідентичності, коли, інтегруючись у багатоетнічну країну, українська громада не втратила свого менталітету та самобутності. Не останню роль у цьому процесі відіграла діаспорна преса, що поширювала серед українців США ідею незалежної української держави, необхідності збереження власного національного обличчя. На сторінках друкованих органів подавалась інформація про події як в США, так і за кордоном, в Україні, відбувалося знайомство із національною історією, релігією тощо. Остання у збереженні національної самобутності українською громадою відіграла важливу роль і продовжує бути такою. Дотримання й захист традиційних духовних практик українців релігійними установами в США слугує засобом об’єднання українських вірян будь-якої хвилі еміграції, незалежно від покоління.

Серед вітчизняних науковців, які займалися питаннями українців – емігрантів, відомими є В. Євтух [1], Ф. Заставний [2], Б. Лановик [3], Н. Мерфі [4], І. Недошитко [5] та ін. Дослідження Л. Нагорної [6], М. Обушного [7], М. Шульги [8] та ін., присвячені феномену національної та етнічної ідентичності, а С. Герегової [9], В. Губарця [10], П. Часта [11], В. Чекалюк [12] – розвитку і функціонуванню преси діаспори. Однак діяльність українських релігійних установ у діаспорі, спрямована на збереження духовних практик як засобу національного самовизначення, у контексті україномовної періодики США ще детально не досліджувалася.

У зв’язку з цим метою нашої статті є простежити у контексті україномовної періодики США діяльність української церкви щодо захисту національних духовних практик як складових національної ідентичності.

Велику частину публіцистичного матеріалу, що висвітлює духовне життя українців у діаспорі США, займають статті у рубриках “Культура”, “Репортаж”, “Українське Чикаго” газет “Час і Події”, “Українське слово”, зокрема про добре

організований рух “Матері в молитві”. Започаткований в Англії, на початку 90-х років минулого століття, він існує у більш ніж 105 країнах світу, а на американському континенті, завдяки Блаженнішому Любомиру Гузару, який благословив першу спільноту при церкві св. Юра у Нью-Йорку, його осередки є майже в усіх українських храмах, незалежно від конфесій. Світовим координатором “Матерів в молитві” є Віра Чмелик. У статтях наголошується про постійне зростання кількості охочих брати участь у спільних молитвах. Цей рух давно переріс межі суто материнського звернення до Бога: щоб просити добра і ласки для своїх дітей, загалом для всіх людей, які потребують Божої опіки, за злагоду між народами, – приходять навіть цілими родинами. Тому для успішнішої координації кожне повідомлення у пресі містить обов’язково інформацію про розклад, місце проведення спільної молитви, запрошення її відвідати та долучитися. Зазвичай, відповідно до цих опублікованих матеріалів, групи збираються раз на місяць, а в храмі св. Володимира і Ольги (Чикаго) – щонеділі. Як свідчать матеріали україномовної періодики, учасники груп “Матері в молитві” з різних штатів, парафій щороку від’їжджають на прощу у Глен Ков (монастир св. Йосафата отців-василіан), де проводять з’їзд своєї спільноти, організовують і спільні святкування ювілейних дат. На таких заходах багато дітей, які мають свою програму, що сприяє яскравішому запам’ятовуванню цієї поїздки. Також статті Іванни Яковенко (координатора материнських груп у Чикаго. – Л. Б.) про ці духовні форуми завжди містять і враження, написані самими учасниками, де зазначається, що матір відіграє велику роль у житті дитини, бо формує її душу, а тому мусить усвідомлювати свою велику відповідальність перед Богом за добре її виховання. Автори опублікованих матеріалів вважають, що присутність на вищезазначених заходах великої кількості молоді й дітей є свідченням їх доброго релігійного виховання у школі та вдома, а тому українська церква, маючи таку гідну зміну, не залишиться на маргінесі майбутнього релігійного життя у світі [13].

У згаданому вище Глен Ков у монастирі св. Йосафата від 2013 р. молодіжна молитовна група “Чисті серця” при церкві св. Юра у Нью-Йорку почала організовувати З’їзди української молоді – Молодіжні молитовні форуми – для охочих з різних штатів. Програма таких зібрань, зі змістом якої можна ознайомитись у присвячених цій темі публікаціях, є не тільки релігійно насиченою – самі отці-василіани організовують активний відпочинок для учасників форуму, під час якого можна пограти у більярд, футбол, волейбол тощо.

УПЦ у США у своєму осередку в Саут Баунд Брук (Нью-Джерсі) вже майже 70 років проводить щорічні конференції центральної церковної мирянської спілки – Української православної ліги, утвореної 1947 р. архієпископом Іоанном Теодоровичем, який пізніше став першим Митрополитом православної церкви у Штатах. На ці з’їзди приїжджають делегати від усіх парафіяльних відділів, працюють різні комітети (“Молодь, християнська опіка та місії”, “Зв’язки церковні, зв’язки зовнішні та підтримка духовенства і покликання”, “Освіта, членство і розвиток”). Конференції, присвячені якісь одній темі, завжди зосереджені на молитві за єдність Української православної церкви в Україні, зверненні до провідників різних українських православних юрисдикцій сісти за стіл переговорів. Опираючись на опубліковані матеріали, зазначимо, що Українська православна ліга від початку свого заснування концентрувала зусилля на збереженні молоді усіх хвиль еміграції українською, активно залучала її до православного церковного життя, переконувала зберігати українські традиції і передавати духовну національну спадщину своїм нащадкам. Для цього Ліга влаштовувала спортивні та громадські заходи на місцевому, регіональному та національному рівнях, було випущено чимало інформаційних матеріалів з

метою поширення глибшого розуміння богослов'я та православних традицій, організувала програму таборування, через яку пройшли тисячі молодих українців.

Автори дописів висловлюють думку про те, що вищеописані зустрічі не тільки роблять їх учасників сильнішими у своїй вірі, духовно багатшими, а й допомагають знайомитись з новими людьми, гуртуватись навколо спільних ідей, розвиватись і будувати українську громаду як у духовному, так і в світському плані [14].

В українців здавна існував звичай іти на прощу до святих місць, що допомагало внутрішньо очиститись. Багатьох у діаспорі США часто турбує питання духовного вакууму, який відчувають всі, особливо на фоні багатьох святих місць в Україні (Зарваниця, Почаїв, Унів, Манявський скит, Гошів, Страдч тощо), куди їдуть тисячі прочан. Однак діаспорна періодика на таку вимогу відгукується публікаціями, що переконують – Бог є всюди, – подаючи інформацію для багатьох вірян, які мають бажання вирватися із шаленого ритму життя та духовно очиститися, про організовані прощі святими місцями вже в Америці, детально зупиняючись на самому явищі прощі як певної духовної практики. Найактивнішими дописувачами є Ігор Худик та Іванна Яковенко, які друкуються у рубриці "Культура" газети "Час і Події", "Українське слово".

Відповідно до опублікованого матеріалу, українці у США постійно беруть участь у таких паломництвах, особливо це стосується найчисельніших громад (Чикаго, Нью-Йорк, Філадельфія). Зокрема, газета "Час і події" друкує статті про поїздки, котрі щороку відбуваються у монастирі св. Йосафата у Глен Ков (Нью-Йорк), сестер Василіянок св. Мокрини (Пенсильванія), у Пітсбург (Пенсильванія) до каплиці, де зібрані мощі святих з усього світу, до ікони Божої Матері, привезеної з України, на Святій горі у Вісконсині. Увагу також привернула друкована інформація про Джорджа Волтера, якого називають Паломником XX століття. З ним зустрічалися і розмовляли українські прочани. Його особі та відвідин ним України присвячена окрема стаття. Для вірян УПЦ в США традиційно щороку у Провідну неділю відвідувати монументальний цвинтар св. Андрія при церкві-пам'ятнику в Саут Баунд Бруці (Нью-Джерсі), що для багатьох є місцем духовних зустрічей. Зазвичай, прощі організовують групи "Матері в молитві", молодіжні молитовні групи, марійські дружини для багатьох українських парафій у США. У періодичних виданнях маємо часто детальний маршрут прощі, докладний опис подій, опубліковані відгуки самих учасників. Відзначено: щороку збільшується кількість прочан, причому їдуть цілими сім'ями, разом із дітьми. Паломники у своїх відгуках дякують можливості знайти нових друзів, відчути віру у власні сили змінити щось у своєму житті, нагоді молитися разом із дітьми за українців та Україну, особливо сьогодні. Однак є й цілком протилежні явища, які автори статей публікують, сподіваючись на подолання негативних тенденцій в українській діаспорі. Наприклад, Іванна Яковенко, готуючи репортаж про Третю марійську прощу у Палантайні, що відбувалася якраз на День матері, дуже емоційно пише про неможливість згуртуватися для українців у такий важкий для України час – на важливі заходи ходить не так багато, хоча в самому лише Чикаго та його околицях українців чимало, через незрозумілі причини на громадській молитві за Україну немає представників громадських організацій, багатьох православних і греко-католицьких парафій. На риторичні запитання, поставлені автором допису, відповіді немає. Однак висновок із опублікованого матеріалу однозначний – багато українців, приїхавши у США, ще не ставши американцями, втрачають свою самобутність, не пам'ятаючи, що без Батьківщини – людина ніхто [15].

З прийняттям християнства в українського народу з'явилися і поширилися звичаї, що потім склали національну традицію. Серед них – свята різдвяного

циклу. На еміграції кожна українська родина у національному дусі відзначає їх з усіма звичаями та обрядами, намагаючись передати у спадщину прийдешнім поколінням. У кожної української парафії, церкви у США є своя традиція щорічного відзначення свят: Різдва, Щедрого вечора, Водохреща, що знаходить свій вияв у регулярних задокументованих матеріалах на сторінках діаспорної періодики. Український народ завжди з особливою піднесеністю та побожністю ставився до цих свят та їх обрядів. Автори статей зазначають, що у такі дні ми особливо відчуваємо наближеність до Бога, радість, піднесення, насолоду від життя. Адже ці свята, передусім, – родинні, тому і за столом обов'язково згадують не тільки минулий рік, а й тих, хто вже відійшов від нас, а також своїх близьких і родичів на історичній батьківщині за океаном. У дописах закликають до щоденної божої подяки за те, що багато українців мали можливість на американській землі уникнути гіркої долі своїх земляків у матірній Україні, а тому вони повинні ставати носіями і проповідниками християнства у світі. Український народ у діаспорі не забуває давніх національних звичаїв і свят, як і сьогодні в самій Україні. Через те, зимові номери "Свободи" у рубриці "Життя громади", "Українство у світі" часто дають короткі замітки про одночасне відзначення таких свят у різних регіонах історичної та нової батьківщини як символ єднання українців у світі. Маємо значну кількість статей у цьому контексті і в інших періодичних виданнях, де повноколірні сторінки на фоні новорічної та різдвяної атрибутики відображають фрагменти з українського зимового святкового життя УГКЦ Покрови Пресвятої Богородиці (Парма), св. Володимира (Глен Спей), кафедрального собору св. Йосафата (Парма), парафії Різдва Пресвятої Богородиці (Нью-Бранзвік), парафії св. Володимира і Ольги (Чикаго), парафії Успіння Пресвятої Богородиці (Перт-Амбой), УГКЦ Непорочного Зачаття Пречистої Діви Марії (Детройт), церкви св. Андрія Первозванного УПЦ (КП), церкви Святої Трійці УПЦ (КП) (Клівленд), чиказького деканату Західної єпархії УПЦ в США, зокрема катедри св. Володимира, церкви св. Андрія (Блумінгдейл), а також церкви св. Покрови УПЦ в США у Філадельфії. На їх основі можемо виснувати, що крім урочистих велелюдних богослужінь, такі заходи також передбачають традиційне запалення трьох свічок, що символізує Святу Трійцю, святкову спільну просфору-трапезу, концертну частину, яку організовують силами самої церкви. На цих заходах завжди чимало парафіян і гостей, хоча свято часто припадає на будній день. Загалом у церквах відзначають панування святкової атмосфери з національним українським колоритом: ялинки з рушниками, вишитими стародавнім орнаментом, гірлянди чергуються з шовковими жовто-блакитними стрічками, запалені свічки, урочистий спів церковного хору з різдвяними піснями українською та англійською. У публікаціях велику увагу приділено опису богослужінь, особам священиків, їх проповідям, виконанню парафіяльними дитячими і дорослими хорами церковних пісень та різноманітних колядок, постановці вертепної драми. Під час трапези можуть виступати як поважні гості (Консул України, президент кредитівки "Самопоміч") зі своїми привітами, так і самий парох чи Владика про духовні речі в парафії, людські чесноти, сенс життя, а також необхідність зберігати традиції, звичаї і вірування, які у часи неволі давали нашому народові мужність і завзяття. Ведучі на святі підкреслюють духовний сенс свят різдвяного циклу, нагадують про їх звичаї, акцентуючи на факті: хоч українці й розкидані по світі, однак пам'ятають про батьківщину, а церква є місцем, де можна знайти і зберегти себе. Обов'язковим завершенням є подяка священика всім, хто прилучився до організації святкового дійства, тим, хто виявив пошану до вікових традицій, звичаїв і вірувань нашого народу та скріпив відчуття єдності церковних і національних громад діаспори. Автори дописів відзначають велику кількість емігрантів нової хвилі, які активно беруть

участь у всіх богослужіннях та справах парафії, тому закликають до молитви за єдність, братолюбство, подолання усіх політично-професійних суперечок як в діаспорі, так і в самій Україні. Відповідно до опублікованих матеріалів, маємо інформацію, що, наприклад, у Чикаго є практика організовувати Святвечір для самотніх людей, щоб і вони відчули родинну атмосферу, на Різдво – традиційний концерт "Колядуємо Україні" (виступають дитячі та дорослі професійні хори "Пластове новацтво", "Славута", "Благовість", "Сурма", хор церкви святого Андрія, СУМівський хор ім. Павлушкова, квартет "Жайвір"), під час якого збирають кошти на допомогу малозабезпеченим родинам в Україні, а на Богоявлення відбувається концерт "Різдвяний зорепад", у якому беруть участь народні артисти України. У штаті Нью-Джерсі в Перт-Амбої та Нью-Бранзвік влаштовують видовищний театралізований вертеп та різдвяні концерти, у яких беруть участь майже всі парафіяни, інколи навіть вперше демонструючи свої мистецькі здібності, щоб далеко на чужині дати можливість присутнім відчути дух справжнього українського Різдва. Чимало з таких виконавців – новоприбулі з України. Не можемо не згадати і про постійне наведення у публікаціях відмінностей між нашими традиціями та різдвяною практикою у США (зокрема, тут колядувати починають швидше, навіть від Хелловіну, зате і закінчують раніше, тоді як в українських церквах колядки чути аж до Стрітення тощо), приділення великої уваги традиціям і обрядам, символіці Святвечора, Щедрого вечора, Водохреща, особливостям колядок і щедрівок, історії свят різдвяного циклу, їх язичницьким кореням та національним рисам відзначення, а газета "Міст" у рубриці "Духовність" уміщує маловідомі факти про Різдво. Ще одна важлива та невід'ємна річ, притаманна діаспорній періодиці, – публікація на передовицях газет пастирських послань від Вселенської Царгородської патріархії, Постійної конференції українських православних єпископів поза межами України, Собору єпископів Української автокефальної православної церкви в діаспорі, єпископів Української католицької церкви в США, ієрархії помісної Української греко-католицької церкви, окремих предстоятелів церков різних конфесій. Загалом, друкований матеріал вкотре засвідчує глибоку релігійність українців, незалежно від країни проживання, що є запорукою нашого самозбереження як нації. Для цього потрібно тільки передати нашу духовну практику дітям так, як нам передали наші батьки.

Проте колонка редактора у газеті "Свобода" вкотре уміщує рефлексії з приводу українських свят та робить інколи невтішні висновки, які, однак, не є остаточними, на нашу думку, оскільки розуміння причин, усвідомлення негативних тенденцій у суспільстві дають надію на їх подолання. Мова іде про применшення значення християнських свят у США, спроба звести їх до комерціалізації. Звучать заклики до сильних світу цього та пересічних людей у діаспорі пам'ятати про тих, хто в часи важких випробувань сідає до святкового столу в далекій Україні, хто сьогодні змушений шукати заробітку по чужих країнах, про багатьох убогих і немічних. Проте друкована інформація документує переконання у тому, що відзначення національних свят як і раніше відіграватиме велику роль у житті українців, оскільки вони були і залишаться містком між різними поколіннями української нації [16, с. 3].

Свою нішу в документних комплексах періодики української діаспори займають і публікації з приводу святкових подій, пов'язаних з обрядами на честь св. Миколая. Подібно до інших національних релігійних торжеств, цей період теж відзначений у рубриках "Життя громади", "США", "Діаспора", "Духовність". З публікацій отримуємо інформацію, що упродовж грудня усі українські школи і парафії у США відвідував "Святий Миколай", роль якого виконував хтось із батьків. У різдвяному концерті в церковній аудиторії виступають діти різних вікових категорій з різних студій, виконуючи українські

та англійські колядки та щедрівки, театральні сценки. Прикметно, що традиційні подарунки отримує кожна дитина, а також гості свята, учителі, а свято закінчується даниною американським традиціям – дискотекою [17].

Зазвичай, у травні періодичні видання українців діаспори уміщують невеликі замітки-репортажі про знаменну подію у житті кожної української дитини – перше Причастя (парафія св. Софії УПЦ (КП), церква св. Йосифа Обручника, катедра св. Миколая, парафія св. Володимира і Ольги у Чикаго; церква св. архистр. Михаїла у Філадельфії тощо). У них наголошується, що воно мобілізує духовність, водночас інтелектуально збагачуючи дітей, вказуючи на особливі обов'язки християнина, які вони пронесуть крізь своє життя, передавши прийдешнім поколінням. Автори дописів зазначають, що усі діти протягом певного часу займалися у церкві, готувалися до Причастя. У парафії св. Володимира і Ольги відновлено давню щонедільну практику проведення отцями особливих занять з маленькими дітьми "Ідемо до Бозі", що ними дуже цікавляться батьки. Багато уваги у публікаціях приділено самому перебігу урочистої події, поведінці дітей, високу організованість яких пояснюють тривалою підготовкою. Вітаючи першопричасників із таким важливим днем у їх житті, священики виголошують проповіді українською та англійською мовою, вручають кожному свідоцтво, щоб цей світлий епізод назавжди залишився у серцях дітей, батьків, хрещених, друзів, родичів. Це свято водночас сприяє й об'єднанню всієї родини. Через те публікації сповнені світлих привітань тим, хто приступає до причастя, їхнім сім'ям, а також подяки усім, хто працював задля цього дня, особливо батьківському комітету та вчителям. У публікаціях маємо навіть кілька наведених батьківських міркувань щодо їх спостережень за дітьми протягом їх підготовки до Причастя: вони стали більш організованими, дисциплінованими, змінили ставлення до церкви. Відзначимо, що, відповідно до задокументованої інформації у періодичних виданнях, щороку кількість дітей, що приступають до Причастя, збільшується (подано усі прізвища першопричасників). Одні – внуки і правнуки парафіян перших хвиль еміграції, інші – з нової хвилі. Через те, маючи таких відданих своїй національній релігії вірян, які свідомі свого коріння, українська церква, навіть у діаспорі, буде існувати і розвиватися [18].

Як вважають автори багатьох публікацій україномовної періодики США, відзначення важливих подій нашого минулого є нашим обов'язком, оскільки дає нам змогу опанувати його уроки для кращого осягнення майбутнього; це допомагає також зміцнити відданість національній вірі. З цією метою до широкого загалу доводиться інформація про святкування у метрополії УПЦ у США (Баунд Брук, Нью-Джерсі) 1025-річчя Хрещення Київської Русі. На Божественну Літургію у церкві св. Андрія зібралися сотні вірян з усієї Америки, щоб помолитися разом з Митрополитом Антонієм, Першоієрархом УПЦ в США та місцеблюстителем УПЦ в діаспорі, єпископом Даниїлом, ієрархом Західної єпархії та головою Консисторії УПЦ у США і ще сорока духовними отцями. У своїй проповіді Митрополит Антоній пригадав шлях Русі до християнства та важливість її хрещення для усього світу. Друковані матеріали дають інформацію про інші аспекти відзначення: зачитано пасторальну енцикліку Постійної конференції православних єпископів за межами України, проведення хресної ходи навколо храму із виголошенням вічної пам'яті Патріарху Мстиславу, усім ієрархам, які поховані біля Святоандріївської церкви, освячення води у каплиці Преображення. Пізніше у Культурному українському центрі для церковної громади відбувся святковий бенкет і концертна програма, де виступили чотири хори (з українських православних церков св. Андрія, св. Юрія Переможця з Ярдвілі, св. Володимира з Філадельфії, св. Івана Хрестителя з Джонсон-Сіті), виконуючи класичні твори українських композиторів. Запрошені гості

виголосили промови: віце-консул України Костянтин Ворона, Генеральний Консул України в Нью-Йорку Ігор Сибіга, а від імені кредитної кооперативи Всеволод Саленко передав грошову допомогу на підтримку православної церкви у США, засудивши водночас спроби патріарха РПЦ Кирила надати відзначенню цієї дати промосковського змісту. Загалом, згідно із опублікованою інформацією, у заході взяли участь три сотні людей, вміщено світлини учасників свята. У друкованих матеріалах висловлюється сподівання, що українці зможуть посилити свою надію та причетність до відповідальності за майбутнє через усвідомлення причетності до історії християнства [19].

Від самого початку церкви у США організовувались у Чикаго, Нью-Йорку, Пармі, Філадельфії, Вашингтоні, беручи за основу ідеї патріархату, для збереження українських традицій, мови, національних обрядових особливостей. Вони були успішні у своїй місії протистояти латинізації нашого обряду, завертати до української церкви молодь. Публікації у діаспорній пресі, що спрямовані на висвітлення діяльності релігійних установ в обороні національних духовних практик, стали своєрідним об'єднувальним центром для кожного члена української громади незалежно від його політичних поглядів та віросповідання, оскільки автори дописів апелювали, передусім, до національних і духовних цінностей. Тому саме церкві як інституції українська діаспора сьогодні завдячує своїм національним збереженням у США.

Список використаних джерел

1. *Українська* діаспора. Соціологічні та історичні студії: [наук. вид.] / В. Євтух, В. Трощинський, А. Попок, О. Швачка. – К. : Фенікс, 2003. – 227 с. 2. *Заставний Ф. Д.* Українська діаспора: Розселення українців у зарубіжних країнах / Ф. Заставний. – Львів : Світ, 1991. – 118 с. 3. *Історія* української еміграції : Навчальний посібник / за ред. Б. Лановика. – К. : Вища школа, 1997. – 520 с. 4. *Мерфі Н.* Українська діаспора в США: збереження традицій національної культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Наталія Григорівна Мерфі; М-во освіти і науки України, Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 19 с. – Бібліогр.: с. 16–17 (10 назв). 5. *Недошитко І. Р.* Українська діаспора США у державотворчих процесах в Україні (1991–2011 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Недошитко Ірина Романівна; Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2013. – 20 с. 6. *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст [Електронний ресурс] / Л. Нагорна. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/Nagorna_50.pdf 7. *Обушний М.* Етнонаціональна ідентичність у контексті формування української нації : автореф. дис. ... докт. політ. наук : 23. 00. 02 / М. Обушний. – НАН України. – К. : ІПіЕНД, 1999. 8. *Шульга Н.* Этническая самоидентификация личности / Н. Шульга. – К.: Институт социологии, 1996. – 199 с. 9. *Герегова С.* Становлення української преси у США (до 120-річчя заснування часопису української громади "Свобода") / Світлана Герегова // Питання історії України. – 2013. – № 16. – С. 96–101. 10. *Губарець В.* Українська етнічна преса США та Канади (1945–1994 рр.): особливості висвітлення україно-американських взаємин : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.08 / Василь Васильович Губарець; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 20 с. 11. *Часто П.* Вільне слово Американської України. До 120-річчя "Свободи", україномовного видання Українського Народного Союзу, всегромадської газети українців США (1893–2013) / Петро Часто. – Нью-Йорк, 2012. – 816 с. 12. *Чекалюк В.* Преса діаспори США як комунікативний чинник формування ідентичності українців (1939–2005): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з соц. комун.: спец. 27.00.01 / Чекалюк Вероніка Василівна; Київський національний університет імені Т. Шевченка. – К., 2008. – 13 с. 13. *Винничук О.* Рятуймо світ молитвами нашими / О. Винничук // Час і Події. – 2010. – № 24. – 16 червня; Сивик О. Сила материнської молитви / О. Сивик // Українське слово. – 2015. – 06 березня; Яковенко І. А над Глен Ковом світило сонце і витала Божа благодать / І. Яковенко // Час і Події. – 2012. – № 19. – 09 травня; Яковенко І. ІІ з'їзд спільнот "Матері в молитві" у Глен Ков / І. Яковенко // Час і Події. – 2010. – № 44. – 03 листопада; Яковенко І. Єднаймося в молитві, матері / І. Яковенко // Час і Події. – 2012. – № 22. – 30 травня;; Яковенко І. Молитва матері – це найвірніший оберіг / І. Яковенко // Час і Події. – 2011. – № 21. – 25 травня; Яковенко І. Незалежна від конфесій / І. Яковенко // Час і Події. – 2012. – № 25. – 20 червня; Яковенко І. Ще нечувано ніколи, щоб Вона не помогла… / І. Яковенко // Час і Події. – 2014. –

№ 21. – 22 травня. 14. *Відбулася* щорічна конвенція Української Православної Ліги / Консисторія УПЦ в США // Свобода. – 2014. – № 33. – С. 9; Гриненко Л. Молодіжний Молитовний Форум / Люба Гриненко // Час і Події. – 2013. – № 29. – 18 липня; 67 щорічна конвенція Української Православної Ліги УПЦ США / Прес-служба УПЦ в США // Час і Події. – 2014. – № 34. – 21 серпня. 15. *Худик І.* Великий Паломник сучасності / Ігор Худик // Час і Події. – 2012. – № 21. – 23 травня; Худик І. Українські прочани в Америці / Ігор Худик // Час і Події. – 2013. – № 27. – 04 липня; Щерб'юк М. Проща святими місцями в Огайо / Марія Щерб'юк // Свобода. – 2013. – № 29. – С. 8; Щорічна проща до духовного осередку Української православної церкви США на Провідну неділю // Час і Події. – 2011. – № 18. – 05 травня; Яковенко І. Дорога до Бога / І. Яковенко // Час і Події. – 2012. – № 43. – 24 жовтня; Яковенко І. Дорогою молитви і любові… / І. Яковенко // Час і Події. – 2010. – № 37. – 15 вересня; Яковенко І. Зцілення молитвою / І. Яковенко // Час і Події. – 2012. – № 37. – 13 вересня. 16. *Боднар В.* Традиційний Щедрий вечір церкви Покрова Пресвятої Богородиці в Пармі / д-р В. Боднар // Свобода. – 1997. – Ч. 20. – С. 3; Боднар В. Щедрий вечір церкви Покрова Пресвятої Богородиці в Пармі / д-р Володимир Боднар // Свобода. – 1995. – Ч. 25. – С. 3; Вертеп і різдвяний концерт у Перт-Амбої // Міст. – 2012. – 02 лютого; Городецька О. Вертеп у Ню-Бранзвіку був родинною виставою / О. Городецька // Свобода. – 2008. – № 8. – С. 15; Діосдадо К. Колядуючи во славу Бога, підтримали й українське військо / К. Діосдадо // Українське слово. – 2015. – 26 січня; Задко С. Різдво минуло, спогади залишилися / С. Задко // Українське слово. – 2015. – 06 лютого; Кіндрачук М. Просфора-ялинка в Глен Спей / М. Кіндрачук // Свобода. – 1997. – Ч. 33. – С. 4; Костелина Л. Різдвяні святкування в парафії св. Володимира і Ольги / Л. Костелина // Час і Події. – 2012. – № 4. – 25 січня; Марусик Н. Богоявлення Господнє / Настасія Марусик // Час і Події. – 2013. – № 4. – 24 січня; Марусик Н. Святкування Різдва Христового у катедрі святого князя Володимира / Настасія Марусик // Час і Події. – 2014. – № 2. – 09 січня; Мельник П. Просфора в Глен Спей / П. Мельник // Свобода. – 1996. – Ч. 25. – С. 4; Пасакас В. Різдвяні святкування у Чиказькому Деканаті / Іподиякон В. Пасакас // Час і Події. – 2012. – № 3. – 18 січня; Різдво в парафії св. Андрія в Блумінгдейлі / В. К. // Свобода. – 1997. – Ч. 10. – С. 3; Різдво в українському Чикаго // Час і Події. – 2009. – № 3. – 22 січня; Різдво Христове // Час і Події. – 2009. – № 51. – 24 грудня; Романчук В. У Пармі співали колядки / Василь Романчук // Свобода. – 2015. – № 5. – С. 8; Угрина Г. Таїна Водохрещі… / Г. Угрина // Час і Події. – 2012. – № 4. – 25 січня; Хміль Д. Бог предвічний народився / Доброслава Хміль // Міст. – 2014. – 31 грудня; Яковенко І. І повернув Йордан свої води… / І. Яковенко // Час і Події. – 2006. – № 3. – 19 січня. 17. *Плугатор Л.* Ішов Миколай… / Л. Плугатор // Час і Події. – 2014. – № 51. – 18 грудня; Українські громади святкували від св. Миколая до св. Василія // Свобода. – 2013. – № 4. – С. 8; Хмельковський Л. Святий Миколай прийшов до школи / Л. Хмельковський // Міст. – 2012. – 27 грудня; Худик Л. Враження, які приніс святий Миколай / Л. Худик // Час і Події. – 2012. – № 1. – 04 січня. 18. *Климовський Я.* Перше Святе Причастя в церкві св. архистр. Михаїла у Філядельфії / Я. Климовський // Свобода. – 1995. – Ч. 133. – С. 4; Костелина Л. У парафії св. Володимира й Ольги був день радості / Л. Костелина // Час і Події. – 2012. – № 21. – 23 травня; Сивик О. Перше причастя – перепустка в особливий світ / О. Сивик // Українське слово. – 2015. – 14 травня; Соколик О. Святе причастя учнів української школи / О. Соколик // Міст. – 2012. – 14 червня; Угрина Г. Неофіти: перша Сповідь та Причастя у Катедрі св. Миколая / Галина Угрина // Час і Події. – 2012. – № 19. – 09 травня; Угрина Г. Перше Причастя / Г. Угрина // Час і Події. – 2011. – № 20. – 18 травня; Яковенко І. Незабутній день першого Святого Причастя / І. Яковенко // Час і Події. – 2012. – № 19. – 09 травня. 19. *Костенко Л.* Чотири хори співали на святі 1025-ліття / Л. Костенко // Міст. – 2013. – 22 серпня; Матвіїшин Ю. Чому святкуємо 1025-річчя Хрещення Русі-України? / Ю. Матвіїшин // Час і Події. – 2013. – № 31. – 01 серпня; Молитвою й псалмами / Прес-служба УПЦ Бавнд-Брук // NOVAгазета. – 2013. – № 34 (243). – С. 16; Хмельковський Л. У США відзначено 1025-ліття хрещення Київської Русі / Л. Хмельковський // Свобода. – 2013. – № 34. – С. 1, 3.

Леся Биловус

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОЙ ЦЕРКВИ В США ПО ОБОРОНЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ДУХОВНОЙ ПРАКТИКИ КАК ФАКТОР СОХРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ УКРАИНСКОЙ ДИАСПОРЫ)

Цель статьи проследить в контексте украиноязычной периодики США ("Мост", "Свобода", "Время и События", "Украинское слово", "NOVAгазета") деятельность украинской церкви по защите национальных духовных практик как составляющих национальной идентичности. Публикации в диаспорной прессе,

направленные на освещение деятельности религиозных учреждений по защите национальных духовных практик, стали своеобразным объединяющим центром для каждого члена украинской общины, независимо от его политических взглядов и вероисповедания, поскольку авторы сообщений апеллировали прежде всего к национальным и духовным ценностям. Поэтому именно церкви как института украинская диаспора сегодня обязана своим национальным сохранением в США.

Ключевые слова: национальная идентичность, украинская диаспора США, украинская церковь, украиноязычная периодика.

Lesya Bilovus

THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN CHURCH IN THE USA IN ORDER TO SAVE THE NATIONAL RELIGIOUS TRADITIONS AS AN ESSENTIAL PART OF NATIONAL IDENTITY (ON THE BASIS OF THE UKRAINIAN DIASPORA'S PERIODICALS)

The aim of the article is to study the activity of Ukrainian church on the way of saving of national religious traditions as a part of national identity described in Ukrainian periodicals of the USA ("Mist" ("The Bridge"), "Svoboda" ("Freedom"), "Chas i podiyi" ("Time and Facts"), "Ukrayinske slovo" ("The Ukrainian Word"), "NOVA gazeta" ("The New Paper"). The articles in the diaspora press about religious institutions' protection of national spiritual practice reveal the fact that for every member of the Ukrainian community church means a center of cooperation. It doesn't depend on people's beliefs or political convictions because authors of all publications appeal to the national and spiritual values as the main one. The Ukrainian diaspora of the USA still have been keeping their national identity mainly due to activities of their church.

Keywords: national identity, the Ukrainian diaspora of the USA, Ukrainian church, Ukrainian periodicals.

УДК 94(477)

Андрій Криськов

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті охарактеризовано землеволодіння церкви в губерніях Правобережної України у першій половині XIX ст. Проаналізовано процес секуляризації земельних володінь католицької та греко-католицької церков. Приділено увагу юридичному обґрунтуванню цього процесу. Встановлено кількісні параметри матеріальних втрат релігійних установ.

Ключові слова: церковне землеволодіння, Правобережна Україна, секуляризація, земельна власність, релігійні установи.

Події першої половини XIX ст. загострили відносини між польською меншістю та державною владою Російської імперії. Значним чином це позначилося на становищі римо-католицької та греко-католицької церков у губерніях Правобережної України (Волинській, Київській та Подільській).

Ця проблема викликала і викликає дослідницький інтерес у багатьох дослідників [13, 16, 17, 19, 27–30, 32, 36, 37, 39–42, 48]. Її актуальність спонукала автора статті звернутися до питання втрати релігійними установами земельної власності в регіоні у першій половині XIX ст.

Метою роботи стало встановлення кількісних параметрів втрат римо-католицької та греко-католицької церков у результаті секуляризації, а також аналіз тогочасного законодавства, яке легалізувало ці процеси.

На відміну від Речі Посполитої, в якій церква мала сильні економічні позиції та активно впливала на державні справи, в Російській імперії її роль була іншою. Там, починаючи з першої чверті XVIII ст., церква остаточно втрачає самостійність, перетворюється на специфічну державну установу, майже позбавлену можливості автономного існування. У другій половині XVIII ст. феодальне церковне землеволодіння в Російській імперії було остаточно секуляризоване. Указами Катерини II від 26 лютого 1764 р. [1] були вилучені у державне управління маєтки духовенства у власне російських губерніях, а 10 квітня 1786 р. [2] і 25 квітня 1788 р. [3; 4] – у Лівобережній та Слобідській Україні. Секуляризація церковних маєтків посилила її залежність від влади.

Духовенство в Речі Посполитій було тісно пов’язане з дворянством (шляхтою) за соціальним походженням та майновим становищем. Цей факт змусив уряд Російської імперії діяти в системі певного компромісу у ставленні до привілейованих станів колишньої Речі Посполитої: за дворянством і духовенством було збережено значну частину їхніх привілеїв [5; 6]. Не дивлячись на те, що в Російській імперії та у Лівобережній Україні церковні маєтки поступили в казну, у Правобережній Україні більша їхня частина залишилася в руках первісних володільців. Тим самим на них поширювалася політика компромісу з пануючим станом, тобто дворянством. Зокрема, умовою збереження за духовенством маєтків стало складання присяги на вірність російському престолу. В іменному указі від 28 травня 1772 р. на ім’я генералів М. Каховського та М. Кречетникова Катерина II писала: “Про монастирі ви зробите розгляд: 1) Ті монахи, які нам не захочуть присягати, але підуть за кордон, залишивши монастирі порожніми, тих монастирів села звелите взяти в казенне управління. 2) Те ж вчините з селами тих монастирів, які є за кордоном. 3) Інші залиште в управлінні їхніх маєтків до подальшого про це

розпорядження” [7; 8, с. 14]. До казни перейшли лише маєтки тих духовних осіб, які відмовилися присягати російському престолу, або проживали поза межами імперії [9].

Усе ж, з інкорпорацією Правобережної України Російською імперією статус церковної власності, яка збереглася в руках духовенства, зазнав змін. По-перше, секуляризація володінь православної церкви, проведена у 1764, 1786 і 1788 рр., створила прецедент у справі вилучення маєтків у духовенства. Схожим прецедентом було й часткове вилучення церковної власності, яке відбувалося за вказаними політичними мотивами після поділів Польщі. По-друге, в Російській імперії дворянам було заборонено дарувати і заповідати маєтки на користь духовенства. Заповідання маєтків монастирям і церквам заборонялося “з такою установою, що коли хтось схоче в монастирі й церкви внесок зробити, нехай дають грішми” [10]. Зберігаючи маєтки за тим духовенством, яке присягнуло на вірність (і тим самим засвідчило політичну лояльність імперії), самодержавство в той же час перекривало шляхи до зростання церковної власності. Згодом Сенат зробив роз’яснення стосовно духовних осіб дворянського походження. Католицьким єпископам, канонікам та іншим представникам білого духовенства дозволялося набувати населені маєтки, оскільки вони “як члени суспільства можуть усіма належними їм законом правами і перевагами володіти і придбання нерухомих маєтків на підставі Височайшої 1774 р. травня 12 дня грамоти невід’ємно користуватися”. Особисті придбання допускалися із тих міркувань, що вони не загрожували власності дворянського стану, оскільки “придбані ними або у власність, або за природою їхньою належні маєтки після смерті не йдуть до духовних громад, а залишаються у володінні законних спадкоємців” [11]. Це роз’яснення сприяло зміцненню компромісу з польським дворянством і духовенством. Населені маєтки, як й інше нерухоме майно церкви, законом розглядалися як державна власність, передана у корпоративне володіння духовенству. Ці маєтки заборонялося продавати, обмінювати і закладати, їх відчуження у духовенства дозволялося проводити лише за дозволом імператора [6; 9; 10; 12]. Завдяки корпоративному характеру власності церковне землеволодіння у першій чверті XIX ст. не розпорошувалося, а постійно зростало, хоча влада у 1797 р. встановила католицьким монастирям квоту у 30 дес. орної землі [13, с. 260].

Окремі зміни в церковно-релігійну політику російського уряду внесли події, пов’язані з повстанням 1794 р. Спад повстання, а згодом його придушення, спричинили до більш рішучих заходів російської адміністрації. В указі від 10 січня 1795 р. засуджувалися дії поміщиків та зловживання місцевих органів влади [14]. Щоб підірвати економічні й політичні позиції уніатської церкви, на підставі указу від 6 вересня 1795 р. у Правобережній Україні закривалися уніатська митрополича кафедра і всі єпископії. Їхні землі підлягали секвестру (табл. 1). Частина монастирів і церков, які залишилися в унії, в адміністративно-культових питаннях підпорядковувалися білоруському уніатському архієпископу.

Зміцнюючи вплив православної церкви, уряд, у квітні 1796 р., організував Подільську єпархію, а також відкрив ряд православних монастирів [8, с.136; 15]. Число священиків зросло за рахунок переселення з Лівобережної України та центральних губерній Росії.

Таблиця 1 [16, с. 26]

Церковні маєтки, відібрані у казенне відомство після приєднання Правобережної України до Російської імперії (1792–1795 рр.)

Губернії	Кількість ревізьких душ, відібраних у казенне відомство			
	За рескриптом 8. 12. 1792р.	За указом 3. 05. 1795 р.	За указом 6. 09. 1795р.	Всього
Волинська	946	1454	7299	9699

Київська	—	—	4653	4653
Подільська	3216	—	1039	4255
Всього	4162	1454	12991	18607

Водночас вище православне духовенство одержало значні земельні пожалування [17, с. 94]. У відповідь польські поміщики, які дарували парафіяльним уніатським церквам землі, при перетворенні їх на православні, почали різними способами ці землі відбирати. Лише у вісьмох повітах Подільської губернії нараховувалося понад 250 православних приходів, у яких відбулося захоплення угідь та 133 невигідних для церков замін угідь і полів [18]. Це стало приводом до створення губернських і повітових комісій для розгляду справ про спірні землі православних церков. Комісії складалися з місцевих польських поміщиків і діяли аж до 1834 р., але, як зазначав П. Батюшков, "мало приносили користі православним церквам і всіляко гальмували справи, які до них надходили" [19, с. 225]. Крім того, російські чиновники, які приїхали з православного середовища внутрішніх губерній імперії, погано орієнтувалися в місцевій ситуації, не бачили різниці між конфесіями. Так, наприклад, у 1811 р., відповідаючи на запит губернатора про наявність протестантів, вінницький чиновник писав, що у Вінниці протестантів немає, "крім капуцинського і домініканського костелів" [20, арк. 20].

3 листопада 1798 р. було затверджено "Регламент для церков і монастирів католицького віровизнання в Російській імперії". Він визначив структуру органів управління церквою, її відносини з державною владою, підтвердив володільчі права духовенства на населені маєтки. Одночасно було підкреслено обмежений характер цих прав: "...як села, фільварки, землі, ліси, городи, сінокоси, озера, рибні лови і всілякі тому подібні угіддя, а водночас і грошові суми, капітальні проценти та інші білого і чорного духовенства надбання, суть їхній спільний набуток, то й забороняється всім монастирям продавати їх без особливого монаршого дозволу" [6]. Нестабільність внутрішньої політики наприкінці XVIII ст., пов'язана з правлінням Павла I, призвела до прийняття нових нормативно-правових актів, що регулювали майнове становище католицької та уніатської церков [21]. Населені маєтки, відібрані в духовенства наприкінці XVIII ст., були роздані дворянству у вічне і спадкове володіння. Серед нових власників було російське офіцерство і чиновництво. Частина пожалувань дісталася і польським дворянам, насамперед великим магнатам, котрі довели свою лояльність. У цьому полягає важлива особливість цього етапу секуляризації. Царизм використав вилучення маєтків у церкви для посилення економічних позицій російського дворянства, а, отже, – і власних позицій у регіоні.

Крім звуження володільницьких прерогатив, католицьке і уніатське духовенство втрачало свої політичні позиції. По-перше, була ліквідована можливість експансії католицизму на схід; по-друге, різко звузилася сфера впливу уніатської церкви, оскільки величезна кількість уніатів в кінці XVIII ст. перейшла в православ'я [22, с.169]; по-третє, католицизм і уніатство втратили державну підтримку і виявилися наодинці з православною церквою, яка в межах Російської імперії була пануючою. Все це посилювало політичну опозиційність католицького і уніатського духовенства, яке підтримувало орієнтацію польського дворянства на відновлення Речі Посполитої [23, с. 285–303]. Водночас влада продовжувала завдавати відчутних ударів по економіці церковних маєтків. Так, 5 квітня 1800 р. архієрейським домам і монастирям було заборонено клопотати про заміну своїх ланів на кращі [24]. Маніфест Олександра I від 27 травня 1810 р. дозволив продаж дворянам старостинських земель [25, с. 160], а це позбавило служителів культу можливості брати з цих маєтків церковну десятину. Духовенство, правда, отримало від держави певну компенсацію, але вона не

йшла в жодне порівняння з втраченими вигодами. 14 липня 1827 р. було обмежено 9 роками договірні заставні строки, що звужувало для духовенства можливості нарощувати свої володіння за допомогою земельної іпотеки [26, с. 31].

Проте багато в чому уряд економічні інтереси церкви зберіг. Користуючись ліберальною політикою Олександра I духовенство Правобережної України почало вимагати повернення конфіскованих раніше маєтків. Імператор віддав чимало маєтків, значною мірою відродивши колишнє землеволодіння церкви. Так, Кам'янецькому католицькому єпископу Сєраковському було подаровано маєток площею 2972,4 дес. у с. Перейми Балтського повіту з 2 тис. кріпосних селян [27, с. 100]. У 1802 р. кам'янецько-городоцьким францисканцям повернули усі їхні володіння [28, с. 219]. Олександр I у 1810 р. пожалував барським василіанам Малійовецький маєток. У середині 1820-х рр. житомирські черниці одержали Ключ-Вільський маєток (понад 760 дес.), а Меджибізький костел знову став власником с. Русанівки Летичівського повіту, в якому налічувалося понад 200 селян і яке було секвестроване у 1806 р. [29, с. 83]. У 1824 р. єпископу луцько-житомирському Цецішевському повернули Фастівський маєток (містечко Фастів та 18 навколишніх сіл), в якому було майже 24,4 тис. дес. землі й 15,3 тис. дес. лісу [30, с. 429–430]. Поміщиків зобов'язали надати церквам, які мали землі менше 33 дес., додаткові земельні ділянки. Для поліпшення матеріального становища парафіяльного духовенства уряд наділяв його землею у казенних маєтках відповідно до кількості землі в маєтку. Тобто, в маєтку, де на ревізьку душу було більше 15 дес. землі, нарізали потрійну пропорцію (99 дес.), де селяни мали від 12 до 15 дес., там нарізали церкві подвійну пропорцію (66 дес.). Якщо в маєтку селяни мали від 8 до 12 дес., то нарізали 49,5 дес., а якщо менше 8 дес. землі, то робили прирізку за вказівкою міністра фінансів.

Відхиляючи плани повної секуляризації церковних володінь [31, с. 44], царизм не відмовлявся від їхнього часткового скорочення. Приводом для цього стала участь духовенства у повстанні 1830–1831 рр. За даними Н. Мітіної, у повстанні безпосередньо брали участь лише 16 представників духовенства у Волинській губернії та 5 – у Подільській [32, с. 183, 185]. Маючи значні маєтки, гроші й продовольство, ченці також активно допомагали повстанцям. Ряд монастирів, які були безпосередньо причетні до повстання, було закрито, а належні їм маєтки конфісковано [33, с. 12–26]. Почаївський василіанський монастир Волинської губернії разом із населеними маєтками було передано православному духовенству.

Після цього, 19 липня 1832 р. було видано указ "Про скасування деяких римо-католицьких монастирів" [34]. Як основний аргумент, використано буллу Папи Римського Бенедикта XI від 1744 р. щодо некомплектних монастирів. Такими вважалися монастирі, де ченців було менше 8 осіб. Крім того, зазначалося, що кількість монастирів не відповідає кількості віруючих-католиків [35, арк. 34–38 зв.; 36, с. 297]. Закривались монастирі, в яких не було встановленої канонічними правилами кількості монахів (це оголошувалося офіційною причиною), і ті, "які перебували серед поселень православних і греко-уніатських". За цим указом у західних губерніях скасовувався 191 католицький монастир. Згідно з ним, у Правобережній Україні було закрито 61 монастир, зокрема у Волинській губернії – 35, у Подільській – 19 і у Київській – 7. Кам'янецька дієцезія втратила 1045 душ кріпосних селян та 112716 крб. сріблом [37, с. 300]. Майно цих монастирів, за винятком садів, переданих парафіяльним православним священикам, спершу перейшло до військового відомства, а з кінця 1840 р. – до міністерства державних маєтностей [38, арк. 2–3]. Їхні капітали були передані єпархіальному керівництву [39, с. 127–137]. Маєтки, відібрані у католицьких монастирів, стали називатися помонастирськими. Дані про кількість селян, які мешкали у цих

маєтках, подано в таблиці 2. Загалом в казну поступило понад 1,1 млн крб. сріблом. Рухоме майно закритих монастирів уряд роздав тим костелам і монастирям, які не були причетні до повстання 1830–1831 рр., а маєтки, заставлені монахам дворянами, повернув колишнім власникам, якщо вони не були серед повстанців.

Таблиця 2 [16, с. 116]

Кількість селян (ревізьких душ) у маєтках католицьких монастирів, закритих у 1832 р. (помонастирські маєтки)

Губернії	Кількість селян (ревізьких душ)
Волинська	2339
Київська	727
Подільська	1251
Всього	4317

Костели, ліквідованих монастирів влада обернула на діючі православні церкви [29, с. 94]. Передача в казенну власність маєтків закритих монастирів, на думку І. Шостак, становила другий етап секуляризації церковного майна у Правобережній Україні [40, с. 112].

На початку 1833 р., щоб не ускладнювати ситуацію, передачу католицьких костелів і монастирів православній церкві було припинено. Внаслідок цього майнове становище католицької конфесії стабілізувалося.

Наприкінці 1820-х рр. було порушено питання про злиття залишків уніатської церкви з православною. З метою послаблення впливу католицького духовенства на уніатську церкву у 1828 р. було створено окрему від Римо-католицької Греко-уніатську духовну колегію, окреслено плани скорочення кількості уніатських монастирів, у яких традиційно сильним був вплив ієзуїтів. Спонукаючи уніатську церкву до переходу в православ’я, влада додатково наділяла православних архієреїв і монастирі землею, внаслідок чого архієрейське землеволодіння зросло вдвічі, а монастирське – у 3–5 разів. Переважна частина православних монастирів і причетів мали вдосталь угідь. Наприклад, на одного монаха Мотронинського монастиря їх припадало в середньому 12 дес. Після польського повстання 1830–1831 рр. курс на злиття уніатської церкви з православною почав проводитися наполегливіше. Цим опікувався Особливий секретний комітет у складі шефа жандармів Бенкендорфа, міністра внутрішніх справ Блудова, обер-прокурора Синода Протасова та литовського уніатського єпископа Йосифа (Семашко). У січні 1837 р. уніатська церква була підпорядкована обер-прокурору Синоду. За докладними записками Греко-уніатської духовної колегії у 1828–1839 рр. було розформовано значну кількість уніатських монастирів. Їхні населені маєтки передавалися приходському духовенству або поступали в казну [41, с. 104]. 12 лютого 1839 р. у м. Полоцьку Собор уніатського духовенства підписав “Акт возз’єднання”, а 23 березня Синод православної церкви постановив прийняти єпископів, священство й усю паству колишньої уніатської церкви до складу православної. Указ про приєднання був виданий 23 червня, але, через побоювання заворушень, публікувати його відкрито в офіційній пресі дозволили лише 20 жовтня 1839 р. [42, с. 106].

Підчас проведення ревізії державних маєтностей в західних губерніях за указом від 18 січня 1837 р. в системі заходів, запланованих для всіх казенних маєтків, передбачалися і такі, які стосувалися маєтків духовенства. “Інструкція” для огляду державних маєтків вимагала провести статистичне вивчення маєтків, які належали містам, навчальним закладам, римо-католицькому духовенству, ленних тощо. Ревізія зафіксувала важке становище селян, які залишалися у володінні духовенства. І після переходу в державну власність в помонастирських маєтках зберігалося “господарське становище”, тобто фільварково-панщинна

система [43, с. 305–344]. Із 39 помонастирських маєтків у Правобережній Україні 24 були в оренді дворян терміном на 3–6 років, 10 – перебували в адміністрації, 1 – в державному управлінні, 4 маєтки – на оброці. Більшість осіб, які орендували маєтки або стали адміністраторами, були місцевими, переважно польськими, дворянами. Нерідко посесорами ставали володільці сусідніх з помонастирськими маєтків. Частина орендарів були чиновниками губернських органів влади [41, с. 105].

Як правило, формально види і розмір повинностей селян в орендованих маєтках точно визначалися інвентарями, які затверджувалися казенними палатами і скріплювалися орендними контрактами. Проте, насправді, селянські повинності значно перевищували зафіксовані в інвентарях. Під час ревізії державних маєтків у західних губерніях 1837–1839 рр. була зазначена загальна незадовільність змісту інвентарів, які були складені під час передачі монастирських маєтків до казни. Чиновники казенних палат на свій розсуд визначали склад і розміри рент, площу селянських надільних земель. Наприклад, в Шепелівському ключі, який колись належав Овруцькому василіанському монастирю, при існуючому подвірному принципові розкладки панщини, чиновники, які приймали маєток до казни, взяли за основу відробіткової ренти кількість худоби в селян. Селянин, який мав три пари худоби, зобов'язувався шестиденною панщиною на тиждень. По маєтку, скасованого Чорнобильського домініканського монастиря панщина визначалася з розрахунку двох днів на тиждень на кожного працівника, що перевищувало реальні потреби маєтку, але давало можливість посесору використовувати селян для робіт поза маєтком. Всупереч записам інвентарів орендні володільці відводили для фільваркової оранки у 2–3 рази більше земель. Це вело, з одного боку, до збільшення відробіткової ренти, а з іншого – до селянського малоземелля. Ревізія підтвердила масові захоплення казенних земель сусідніми поміщиками, що стало додатковим джерелом селянського малоземелля у помонастирських маєтках. Середній наділ на ревізьку душу в селянських господарствах Подільської губернії становив 1,9 дес., Київської – 1,7 дес., Волинської – 2 дес. [44, с. 345]. У економічних помонастирських волостях київськими ревізорами було виявлено 13 хуторів, які незаконно були влаштовані на селянських землях [43, с. 323–325].

У 1841 р. почалася секуляризаційна реформа, метою якої була ліквідація церковного землеволодіння. Відповідні укази з'явилися 25 грудня 1841 р. [45; 46]. Першим із них був указ про вилучення маєтків вищого і монастирського православного духовенства, а за ним – "іновірного", тобто католицького, вірмено-католицького і протестантського. Весною 1843 р. царський уряд визнав за доцільне передати в казну також населені маєтки парафіяльних церков, причому католицькі негайно, а православні – поступово. Відповідний указ вийшов 10 травня 1843 р. [47]. Однак вже 7 липня 1843 р. побачив світ указ, відповідно до якого з православних причетів забиралися маєтки лише у вакантних парафіях, а також, якщо вони були віддані в оренду. Решта залишалися у власності церкви [48, с. 30].

Уряд мав намір повністю завершити секуляризацію до листопада 1843 р., але процес затягнувся аж до березня 1861 р. Внаслідок її проведення у римо-католицького духовенства у Подільській губернії відібрано 29 маєтків, у Київській – 3 і у Волинській – 69 маєтків [41, с. 117]. Загальну кількість конфіскованих у духовенства ревізьких душ селян подано в таблиці 3.

Таблиця 3 [16, с. 132]

Кількість селян церковних маєтків, переданих в управління міністерства державних маєтностей у 1841–1843 рр.

Губернії	Кількість селян, переданих в управління МДМ	
	За указом 25.12.1841 р.	За указом 10.05.1843 р.
Волинська	10164	3220
Київська	3666	260
Подільська	5681	1474
Всього	19511	4954

Ситуація для римо-католицької церкви значно погіршилася. Так, станом на 1840 р. у її розпорядженні в Подільській губернії було 10626,1 дес. земельних угідь з 12489 кріпаками, з яких отримувалося сукупного доходу до 290770 крб. на рік. У 1841 р., внаслідок секуляризаційної реформи, Подільській римо-католицькій єпархії було залишено всього 2324,7 дес. орної землі, 350 дес. під сіножаті, 120 дес. під хуторами та 6766 кріпаків, що значно обмежило можливості конфесії [49, с.13]. Загалом, у 1832–1860 рр. лише Кам'янецька єпископська кафедра зазнала збитків на суму 318540 крб. сріблом [50, с. 162]. За втрачені маєтки держава виділила компенсацію у розмірі 578,8 тис. крб. сріблом, у той час, як казна за рахунок лише секуляризованих капіталів поповнилася на 5,8 млн крб. сріблом [28, с. 230–231].

Монастирі Правобережної України, хоч і втратили населені маєтки, без землі не залишилися. У 1842 р. архієрейським домам було виділено по 60 дес. землі, а тим монастирям, від яких маєтки відійшли в казну, – по 30 дес. Проте духовенство звернуло увагу на те, що наділення землею в таких розмірах суперечить указу від 5 липня 1835 р., який передбачав норму монастирського наділу у розмірі 100–150 дес., тому власті вирішили дозволити по можливості збільшувати ці земельні наділи або, компенсувати грошима їх нестачу. Так, Старосинявська парафія, у якої залишилося всього 4 дес. землі, отримувала на рік 47 крб. 07 коп. компенсації [51, арк. 3].

Спрямована проти католицького духовенства секуляризація церковного землеволодіння зачепила майнові інтереси і православного духовенства, яке вже встигло обзавестися населеними маєтками. Стосовно нього уряд застосував іншу політику. 20 липня 1842 р. було обнародуване "Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою в губерніях Вітебській, Могилівській, Мінській, Віленській, Гродненській, у Ковельському й Овруцькому повітах Волинської та в Білостоцькій області" [52], дію якого 31 серпня 1843 р. було поширено на всю Правобережну Україну [53]. Цей указ зобов'язував сільські громади виділити причетам по 33 дес. землі. Наділ мав складатися з 30 дес. орної землі й 3 дес. сіножаті. Також сільські громади мали, за наявності вільних земель, виділити причету 3 дес. землі для городу [54, арк. 2–3]. Якщо ж такої землі не було (в маєтку землі було менше, ніж по 4 дес. на ревізьку душу), то селяни повинні були компенсувати кліру її нестачу відповідною кількістю сільськогосподарської продукції. Земля, яку парафія раніше виділила церкві, залишалася у користуванні причету навіть у випадку, якщо її площа перевищувала 33 дес. "Положення…" визначило церковну землю як службовий наділ, який не підлягав відчуженню. Її дозволялося здавати в оренду, але не можна було дарувати, продавати, віддавати в заставу, обмінювати на іншу. Це ж стосувалося і лісових ділянок. Напередодні реформи 19 лютого 1861 р. більшість сільських православних церков Правобережної України мали більше 33 дес. землі. Так, у Київській губернії понад 60 % парафіяльних церков мали понаднормові наділи, а 23 церкви мали по 100–150 дес. землі. Загалом, за

даними духовної консисторії, церковним установам губернії належало тоді майже 49,8 тис. дес. землі [55, арк. 4, 56–64, 67–84].

Крім наділення земельними угіддями "Положення…" забезпечило православних священиків робочою силою, чого не було під час секуляризації на Лівобережжі України [56]. Селянам ставилося в обов'язок задарма обробляти 10 дес. для священика і за окрему плату – іншу церковну землю. Священику дозволялося замінювати цю трудову повинність на грошовий еквівалент. Обробляти церковну землю кріпаки мусили не за рахунок панщини, що пізніше було зафіксовано в "Інвентарних правилах". Таким чином, уряд перетворив православне парафіяльне духовенство у дрібних поміщиків з обмеженими правами.

Список використаних джерел

1. *Повне* зібрання законів Російської імперії. Зібрання перше (далі – ПЗЗ-І). – Т.16. – СПб., 1830. – № 12060. 2. *ПЗЗ-І.* – Т.22. – СПб., 1830. – № 16374. 3. *ПЗЗ-І.* – Т.22. – СПб., 1830. – № 16649. 4. *ПЗЗ-І.* – Т.22. – СПб., 1830. – № 16650. 5. *ПЗЗ-І.* – Т.19. – СПб., 1830. – № 14122. 6. *ПЗЗ-І.* – Т.25. – СПб., 1830. – № 18734. 7. *ПЗЗ-І.* – Т.19. – СПб., 1830. – № 13808. 8. *Материалы* для истории Подольской губернии 1792–1796 гг. – Каменец-Подольский, 1885. – Выпуск первый. – 316 с. 9. *ПЗЗ-І.* – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17090. 10. *ПЗЗ-І.* – Т. 22. – СПб., 1830.– № 16333. 11. *ПЗЗ-І.* – Т. 22. – СПб., 1830. – № 16616. 12. *ПЗЗ-І.* – Т. 38. – СПб., 1830. – № 29060. 13. *Борисевич С. О.* Законодавче врегулювання землеволодіння і землекористування церкви у XIX ст. / С. О. Борисевич // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 260–268. 14. *ПЗЗ-І.* – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17290. 15. *ПЗЗ-І.* – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17318. 16. *Зінченко А. Л.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К.: ОП Білоцерківська друкарня, 1994. – 180 с. 17. *Смолій В. А.* Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. / В. А. Смолій // ACADEMIA на пошану професора Л.А. Коваленка: Історичні дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 91–95. 18. *Подольские* епархиальные ведомости. – 1890. – № 48. 19. *Батюшков П. Н.* Подолия. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб.: "Общественная польза", 1891. – 264 с. 20. *Держархів* Хмельницької області, Ф. 227, Оп.1, Спр. 622, 70 арк. 21. *ПЗЗ-І.* – Т. 26. – СПб., 1830. – № 19684. 22. *Смолій В. А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 190 с. 23. *Воронков И. А.* Польские тайные общества в конце XVIII и в первом тридцатилетии XIX в. / И. А. Воронков // Исторические записки. – Т. 60. – М.: АН СССР, 1957. – С. 285–303. 24. *ПЗЗ-І.* – Т. 22. – СПб., 1830. – № 19370. 25. *Дружинин Н. М.* Государственные крестьяне в дворянских и правительственных проектах 1800–1833 гг. / Н. М. Дружинин // Исторические записки. – Т. 7. – М.: изд-во АН СССР, 1940. – С. 149–181. 26. *Козловский П. Г.* Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. / П. Г. Козловский. – Минск: Наука и техника, 1982. – 206 с. 27. *Зваричук Е. О.* Церковне землеволодіння римо-католицького духовенства на Поділлі (кінець XVIII – початок XIX ст.) / Е. О. Зваричук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т. 5. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С. 99–104. 28. *Крижанівський О. П.*, Плохій С. М. Історія церкви і релігійної думки в Україні: в 3-х кн. / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX ст. – К.: Либідь, 1997. – 335 с. 29. *Крижанівський О. П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К., 1991. – 127 с. 30. *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. В 3-х тт. / И. Фундуклей. – Т. 2. – СПб.: типография МВД, 1852. – 534 с. 31. *Сташевский Е. Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е. Д. Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 484 с. 32. *Митина Н. П.* Социальный состав участников польского восстания 1830–1831 гг. (По спискам эмигрировавших и скрывшихся от репрессий) / Н. П. Митина // Историко-социологические исследования (по материалам славянских стран). – М.: Наука, 1970. – С. 169–197. 33. *Андрухов П.* Волинська земля (хроніка-джерела-постаті) / П. Андрухов. – Сокаль, 1992. – 62 с. 34. *Повне* зібрання законів Російської імперії. Зібрання друге. – Т.7. – СПб., 1832. – № 5506. 35. *Центральний* державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442, Оп. 64, Спр. 166. – 316 арк. 36. *Шостак В. І.* Ліквідація маєтків римо-католицького духовенства на Волині після 1830 р. / В. І. Шостак // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. –

Т. 13. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 296–301. 37. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863) / Даніель Бовуа. – К.: Інтел, 1996. – 416 с. 38. *Держархів* Хмельницької області. – Ф. 315, Оп. 1, Спр. 3976. – 203 арк. 39. *Татаркін В. Ю.* Луцько-Житомирська католицька єпархія на Волині. Конфесії, монастирі, костели / В. Ю. Татаркін // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції "Остріг на порозі 900-річчя". – Остріг, 1994. – С. 127–137. 40. *Шостак В. І.* Секуляризація церковних римо-католицьких маєтків на Волині після повстання 1830–1831 рр. / В. І. Шостак // Поляки на Волині: історія і сучасність: Наук. зб. "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 30. – Житомир: М. Косенко, 2003. – С. 105–115. 41. *Зинченко А. Л.* Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в Западных губерниях Российской империи / А. Л. Зинченко // Исторические записки. – Т. 112. – М.: Наука, 1985. – С. 98–125. 42. *Лось В. Е.* Ліквідація унії на Правобережній Україні у 1839 р. / В. Е. Лось // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Історія. – Вип. 69. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2003. – С. 105–109. 43. *Дружинин Н. М.* Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева: В 2-х т. / Н. М. Дружинин. – Т. 1 Предпосылки и сущность реформы. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 636 с. 44. *Зінченко А. Л.* Становище селян в маєтках Поділля в першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко // Друга Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – К., 1982. – С. 345–346. 45. *ПЗЗ-II.* – Т.16, відділення II. – СПб., 1842. – № 15152. 46. *ПЗЗ-II.* – Т. 16, відділення II. – СПб., 1842. – № 15153. 47. *ПЗЗ-II.* – Т.18, відділення I. – СПб., 1844. – № 16829. 48. *Хитровська Ю. В.* Одержавлення православної церкви України у XVIII – середині XIX ст. та його ідеологічні наслідки / Ю. В. Хитровська // Сторінки історії: Зб. наук. праць. – Вип. 23. – К.: ІВЦ "Видавництво "Політехніка"", 2006. – С. 27–34. 49. *Зваричук Е. О.* Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XIX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: автореф. дис… канд. істор. наук: 07. 00. 01 / Зваричук Едуард Олександрович; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с. 50. *Зваричук Е. О.* Римо-католицька церква на Поділлі напередодні повстання 1863 р. / Е. О. Зваричук // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 160–164. 51. *Держархів* Хмельницької області. – Ф. 228, Оп. 1, Спр. 5811. – 4 арк. 52. *ПЗЗ-II.* – Т. 17. – СПб., 1843. – № 15872. 53. *ПЗЗ-II.* – Т. 18, відділення II. – СПб., 1844. – № 17133. 54. *ЦДІАК.* – Ф. 127, Оп. 829, Спр. 98. – 118 арк. 55. *ЦДІАК.* – Ф. 127, Оп. 831, Спр. 261. – 234 арк. 56. *ПЗЗ-I.* – Т. 26. – СПб., 1830. – № 19816.

Андрей Крыськов

СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ В ГУБЕРНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье охарактеризовано землевладение церкви в губерниях Правобережной Украины в первой половине XIX в. Проанализирован процесс секуляризации земельных владений католической и греко-католической церквей. Обращено внимание на юридическое обоснование этого процесса. Установлены количественные параметры материальных потерь религиозных учреждений.

Ключевые слова: церковное землевладение, Правобережная Украина, секуляризация, земельная собственность, религиозные учреждения.

Andriy Kryskov

SECULARIZATION OF CHURCH LAND OWNERSHIP IN THE PROVINCES OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Church land ownership in Right-Bank Ukraine provinces in the early 19 century is characterized in the article. The process of secularization of Catholic and Greek-Catholic churches land property is analyzed. The great attention is paid to the legal reasoning of this process. Quantitative parameters of religious institutions material losses are determined.

Keywords: church land ownership, Right-Bank Ukraine, secularization, land property, religious institutions.

УДК 94(477) “1960/1980”

Ярослав Стоцький

ПОКУТНИЦЬКИЙ РУХ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ ПІД РЕПРЕСИВНИМ ТИСКОМ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У 1960-Х – 1980-Х РР.

У статті досліджено легальну діяльність покутницьких груп у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях у 1960-х – 1980-х роках під репресивним тиском партійних, радянських і правоохоронних органів. Розкрито основні позиції покутницького віровчення, коротку історію розвитку покутництва, його негативне ставлення до римо- і греко-католицизму та до державної радянської влади. Висвітлено різні методи репресій органів державної влади проти покутників: від кримінального і адміністративного покарання до позбавлення батьківських прав та направлення їхніх дітей в школи-інтернати й дитячі будинки. Це було зумовлено тим, що покутники не підпорядковувалися законам радянської влади, її органам, ухилялися від військової повинності, відмовлялися брати участь у різних формах громадського життя, вели бродячий спосіб життя, забороняли своїм дітям навчатися у школах, активно поширювали своє сектантське антисуспільне віровчення, зривали богослужіння в православних храмах, тому проти них вело боротьбу, в основному через проповіді, й православне духовенство.

Отож, зазначені антипокутницькі методи репресій і пропаганда вплинули на зменшення чисельності й активності покутників: так, якщо на початку 1965 року їх налічувалося 348 осіб у галицьких областях України, то наприкінці 1980-х рр. – тільки 239 віруючих, тобто це сектантське віровчення повільно згасало.

Ключові слова: покутники, віруючі, органи державної влади, покутницький рух, репресії, діюче законодавство, чисельність.

Актуальність теми досліджуваної проблеми зумовлена тим, що в українській релігієзнавчій історіографії вона, щодо відносин державної влади до діяльності покутників у західних областях України, недостатньо висвітлена. Об’єктом дослідження є розкриття різних методів репресій партійних, державних і, зокрема, адміністративних органів проти діяльності покутників, а предметом – діяльність нелегальних покутницьких груп та їхніх членів під репресивним тиском державних органів влади у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях у 1960-х – 1980-х роках.

У завдання дослідження проблеми входять: висвітлення основ віровчення покутницького руху та його основних історичних віх, розкриття діяльності покутницьких груп, їхньої мережі у регіоні, чисельності віруючих та причин її змін, соціо-демографічний аналіз віруючих, наведення прикладів різних методів репресій органів влади проти конкретних віруючих, а також вони вплинули на діяльність покутників тощо. Мета дослідження полягає у тому, щоб комплексно і у хронологічному порядку дослідити вищезазначені завдання і заповнити ті прогалини, які відсутні в українській релігієзнавчій історіографії.

Наприкінці 1964 р. у галицьких областях України діяло близько 10 нелегальних релігійних груп покутників із загальною чисельністю майже 300 віруючих [1, с. 442], із них – 199 в Івано-Франківській, близько 60 – у Львівській і майже 30 – у Тернопільській областях. Цей неорелігійний рух, котрий виник із середовища підпільної УГКЦ, бере свій початок із 22 грудня 1954 р., коли 14 греко-католиків із с. Середнє Войнилівського району Станіславської області,

очолювані греко-католицьким священиком Ігнатієм Солтисом, провели уночі молебень за селом Середнє, біля джерела, поруч із яким встановили невелику фігуру Богородиці й згодом оголосили нібито про видіння тут Матері Божої, а також те, що вода з цього джерела є цілющою, що спричинило паломництво до цього місця віруючих із багатьох населених пунктів західних областей України. Рух покутників охоплював тих віруючих, котрі були розчаровані політикою Ватикану, яка була направлена у ті роки на встановлення контактів із Москвою. Покутники синтезували у своєму віровченні апокаліптичні аспекти католицизму, народні звичаї, традиції греко-католицизму та елементи українського націоналізму у своєрідній теології покути, терпіння, відчуження і спасіння. Вони також відреклися Папи Івана XXIII, як "анти-папи" і порвали свої зв'язки із підпіллям УГКЦ, "мотивуючи" це тим, що вона пішла на примирення та співпрацю із атеїстичною комуністичною владою, зрадила український народ та свою віру, наслідуючи у цьому контексті "анти-папу" у Ватикані. Фактично, цей рух виродився у секту [1, с. 431].

В Івано-Франківській області, у залежності від активізації атеїстичної агітаційно-пропагандистської роботи та репресій органів державної влади проти покутників, їхня чисельність або зростала, або зменшувалася. Наприклад, як зазначалося вище, у 1965 р. їх налічувалося 199 осіб, у 1966 р. – 202, у 1967 р. – 166, у 1969 р. – 153 [2, с. 309], а на 1 квітня 1970 р. – уже 163 віруючих [3, арк. 40]. Вони проживали у 7 із 14 районів області: у Галицькому – 2 віруючих, Долинському – 31, Калуському – 14, Коломийському – 18 і 33 у м. Коломия, Надвірнянському – 4, Рожнятівському – 58 і Тисменицькому – 3 [3, арк. 40]. Таким чином, органи державної влади в Івано-Франківщині вели свій облік покутників і могли за сприяння органів місцевої влади (виконкомів сільрад, райвиконкомів і комісій сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культи, діючих при них) певним чином контролювати їхню релігійну діяльність. Але покутники діяли в глибокому підпіллі, тому простежити їхнє служіння упродовж другої половини 1960-х рр. владі не вдавалося і тільки у грудні 1970 р. та на весні 1971 р. вона виявила спроби покутників провести богослужіння на Середнянській горі, але скільки богослужінь було тут покутниками проведено, ні місцеві органи влади, ні районний відділ міліції, ні обласний уповноважений Ради в справах релігій (РСР), – не знали. Хоча деякі відомості про життєдіяльність покутників в області їм, все-таки, було відомо. Наприклад, про те, що в 1970 р. у смт. Перегінське Рожнятівського району проживали 64 покутники, що становило третину від усіх облікованих покутників в області, тобто сумарно їх в Івано-Франківщині налічувалося 192 особи.

Аналізуючи життєдіяльність покутників смт. Перегінське, інспектор уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР по УРСР І. Іченський, зазначав, що, із 64 віруючих, 65 відсотків були старші 60 років. У виборах депутатів різних рівнів і в громадському житті села усі покутники участі не брали. Дітей шкільного віку у покутників за рішенням суду відповідні органи влади забрали і направили для навчання у школи-інтернати. І що характерно, якщо раніше віруючі протестували проти такого свавілля атеїстичної влади, то, відзначав інспектор, "тепер багато задоволених" [4, арк. 43], а їхні діти, після закінчення таких шкіл, продовжують навчання в інших навчальних закладах, згодом йдуть працювати у державні підприємства і "батьків не підтримують" [4, арк. 43]. Тобто, під тиском атеїстичної пропаганди, діти покутників відрікалися від віровчення своїх батьків, а це означало, що в перспективі значного зростання чисельності віруючих і мережі секти не можна було очікувати.

У Львівській області на початку 1965 року, за неповними даними обласного уповноваженого Ради у справах релігійних культів (РСРК), налічувалося 60 покутників у 20 родинах, невеликі групи яких знаходилися в містах Львів і

Стрий та у деяких селах Сокальського, Нестеровського, Пустомитівського і Дрогобицького районів [5, арк. 19–20]. Органи місцевої влади проводили із ними т. зв. профілактичну роботу, щоб не дозволити їм займатися поширенням їхнього віровчення, вести бродячий, а в реальності – місіонерський спосіб життя та повертали їх до проживання за місцем прописки, працевлаштовували, тих, які були працездатні, а їхніх дітей направляли на навчання в школи-інтернати.

За усіма покутниками обласна партійна влада закріпила пропагандистів атеїзму, щоб вони проводили із ними відповідну атеїстично-агітаційну роботу для відриву їх із релігійної течії, бо партійно-радянська влада вважала цю секту антидержавною, антирадянською. Підставою для такого твердження було те, що покутники відмовлялися визнавати радянську владу, підпорядковуватися її законам і органам, не брали участі у виборах депутатів у радянський парламент, ухилялися від виконання конституційних обов'язків громадян СРСР – захисту Батьківщини і військової повинності, відмовлялися брати участь у громадському житті й культурних заходах. Покутники Львівщини, як і решту їхніх одновірців, вели бродячий спосіб життя, систематично здійснювали паломництво на Середнянську гору, місіонерством-прозелітизмом заманювали у свої ряди нових адептів. "Під час зустрічей, – як зазначав у своїй інформаційній записці своєму керівництву в Москву і Київ, уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР у Львівській області М. Савічєв від 2 березня 1965 року, – із представниками місцевих органів радянської влади (покутники – *Я. С.*) категорично відмовляються називати свої імена. На запитання про особу, відповідають: "Прізвище – покутник, ім'я – вибраний Богом, рік народження – 1961–1963 року (в залежності від часу прийняття цієї релігії), місце проживання – словесний храм на Середнянській горі" [6, арк. 77].

За даними М. Савічєва, у Львівській області на 1 березня 1965 р. було виявлено близько 50 сімей покутників чисельністю понад 120 віруючих, які ним були обліковані та проінформовано про їхню діяльність партійні й радянські органи влади області [6, арк. 77].

У 1962 р., після арешту адміністративними органами засновника і керівника секти покутників Ігнатія Солтиса та його засудження й ув'язнення, керівництво покутниками здійснювала його сестра Анна Кузьмінська, котра розповсюдила вчення покутників у Львівській області. Тут її послідовниками стали Парасковія Хміль і її сестра Анна Іваник, які у м. Львові та в населених пунктах районів області залучили в секту понад сотню осіб і сформували їхні групи. Серед них пропагували віровчення покутників, організовували паломництво на Середнянську гору. Інтенсивне "бомбардування" постулатами покутницького віровчення під тиском П. Хміль та А. Іваник призвело до того, що члени групи знищували свої паспорти й інші документи, котрі отримали в радянських установах, полишали свою роботу, забороняли своїм дітям навчатися в школах, а самі почали вести бродячий спосіб життя. Зібрання та вербування нових адептів П. Хміль та А. Іваник дуже часто проводили в своєму помешканні у м. Львові. Наприклад, однією із завербованих ними адептів, стала Катерина Пелешко, яка прийнявши віровчення покутників, покинула свого чоловіка і двох дітей та почала активно пропагувати це вчення, внаслідок чого утворила дві групи покутників у селах Равське і Лужок Нестеровського району [7, арк. 109].

Органи державної влади не могли дозволити, щоб П. Хміль та А. Іваник й надалі поширювали віровчення покутників на Львівщині, збільшуючи чисельність груп і сектантів, тому в першій половині 1965 р. їх було заарештовано і за ст. 209, ч. І КК УРСР 10 травня 1965 р. за звинуваченням у створенні й керівництві групами покутників та за антисуспільну діяльність вони були засуджені Ленінським районним судом м. Львова на 5 років виправно-

трудових таборів та на 5 років заслання, після відбуття покарання, у віддалених районах СРСР із конфіскацією майна [7, арк. 110].

Також, відповідні органи державної влади планували щодо т. зв. бродячих і ніде непрацюючих працездатних покутників застосовувати Указ Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 р. "Про боротьбу із антисуспільним і паразитичним елементом", або Указ Президії Верховної Ради УРСР від 12 травня 1961 р. "Про посилення боротьби із особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і проводять антисуспільний паразитичний спосіб життя", які передбачали різні методи репресій проти таких суспільних верств.

Вибірка чисельності й місць проживання (населених пунктів) покутників на кінець 1968 р. із деяких, для прикладу, районів Львівської області за даними райвиконкомів детальніше розкриває їхню мережу і кількість, ніж інформаційні звіти чи доповідні записки обласного уповноваженого РСРК. Так, у с. Карові Сокальського району проживали 6 сімей покутників, керував цією групою Василь Струж, служби відбувалися у будинках покутників [8, арк. 64]. У Стрийському районі покутники проживали у таких населених пунктах: с. Яблунівка – 14 осіб, керівник групи Водка Д. В.; с. Луги – 2 особи, які входили у групу с. Яблунівка; с. Піщани – 3 особи і с. Семігенів – 3 особи, керівник Кастран М. Й.; с. Лани-Соколівські – 2 особи, таким чином, у районі проживали 24 покутники [8, арк. 66] і в м. Стрий – 17 покутників [8, арк. 73], які усі були обліковані рай- і міськвиконкомами. У Миколаївському районі проживали 7 покутників, вчення цієї секти активно поширював у районі Малашій Р. М. із с. Розвадів [8, арк. 78]. У Пустомитівському районі райвиконкомом було виявлено 18 покутників [8, арк. 80]. У Жидачівському районі, а саме в с. Покрівці, проживали 22 покутники, керівник громади В. Волошин був попереджений органами державної влади, щоб припинив поширення віровчення секти в районі, але трьох активних покутників: С. Машталер, Л. Машталер і Р. Стрийків за ст. 206 ч. І у 1968 р. Жидачівським народним районним судом було засуджено на 1 рік позбавлення волі кожної [8, арк. 81]. У Городоцькому районі проживали біля 10 покутників, які були сконцентровані у трьох родинах. Зокрема, в с. Якимчиці проживала сім'я Катерини Глушко, котра налічувала 5 її дітей: Івана, Михайла, Петра, Степана і Марії. Районна влада застосувала проти них репресивні методи, а саме, рішенням комісії у справах неповнолітніх при райвиконкомі було порушено клопотання перед районним народним судом про позбавлення батьківських прав Катерини Глушко. І народний суд виконав це клопотання, позбавивши її батьківських прав на дітей Петра, Марію і Степана, які постановою суду були відправлені в школу-інтернат, а Івана і Михайла за ухилення від військової служби притягнуто до кримінальної відповідальності [8, арк. 90]. Інші дві сім'ї: Катерини Миколик і Марії Вушко із с. Мильчиці також не оминула подібна участь. Дітей К. Миколик Михайла і Миколу постановою суду було відправлено в школу-інтернат, а сина М. Вушко Ярослава – у дитячий будинок, окрім того на К. Миколик була заведена кримінальна справа [8, арк. 90]. Отож, влада не просто планувала боротьбу із покутниками, але її реально втілювала такими жорстокими, антигуманними методами. З іншого боку, наведені факти із даних райвиконкомів свідчать, що і мережа, і чисельність покутників, не дивлячись на репресії проти них зростала. За даними обласного уповноваженого РСРК М. Вініченка, у 1970 р. на Львівщині діяли майже 100 покутників [9, арк. 1].

У Тернопільській області вчення покутників не набуло такого поширення як на Львівщині та Івано-Франківщині. За архівними даними, наприкінці 1964 – на початку 1965 рр. на Тернопільщині у селах Вільшанка Зборівського району, Осівці Бучацького району та в м. Тернополі утворилися невеликі групи покутників із загальною чисельністю 29 віруючих. Їхня діяльність зразу ж була

виявлена місцевими органами влади, а також співробітниками районних і місцевого відділів МВС і КДБ. Щоб заблокувати поширення вчення цієї антирадянської секти, бо радянську владу вони не визнавали, вважали її сатанинською, як протестний прояв проти влади, покутники здавали свої паспорти, військові квитки, пенсійні книжки та інші документи, видані радянськими органами, не виходили на роботу в колгоспи і не дозволяли своїм дітям відвідувати школу. Органи влади почали застосовувати проти них різні методи репресій: від атеїстичної пропаганди до ув'язнення. Отож, внаслідок таких заходів влади уже в 1965–1966 рр. шість покутників покинули групи-громади, а ще п'ятеро (Дереш, Лозор, Балабан, подружжя Ляликів) за небажання працювати впродовж 2 років були притягнуті до кримінальної відповідальності й засуджені народними судами на різні терміни позбавлення волі, крім того подружжя Ляликів позбавили батьківських прав, а їхніх дітей помістили в школи-інтернати [10, арк. 33]. Отож, на кінець 1966 р. в області залишилося тільки 18 покутників [11, арк. 61], які, не зважаючи на небезпеку репресій, не відмовилися від свого віровчення, й надалі здійснювали таємне паломництво на Середнянську "святу" гору, де отримували від керівників секти настанови щодо поведінки із представниками влади, та намагалися на Тернопільщині поширювати віровчення секти. Щодо останнього аспекту, то вони зуміли незабаром відновити свою попередню чисельність, яка на 1970 р. була такою: у с. Вільшанка Зборівського району проживали 5 сімей покутників (16 осіб); в с. Осівці Бучацького району – 4 сім'ї (11 осіб) і в Тернополі – 1 сім'я (2 особи) [12, арк. 34], разом – 29 осіб і три групи. З цього випливає, що мережа покутників не розширилася, тобто їм не вдавалося віднайти нових адептів у інших населених пунктах області, мережа їхня була маргінальною на релігійній поліконфесійній мапі Тернопільщини.

Будучи на позиціях антикатолицьких, зокрема, – антигреко-католицьких, а також – антирадянських, секта покутників у своїх діях була ще й антиправославна. Прикладом останнього були події на Івано-Франківщині наприкінці 1967 р. – та в липні 1968 р., коли покутники зривали богослужіння у православних храмах: викрикували антиправославні й антирадянські гасла, наповнені емоційною агресією, називаючи і РПЦ, і радянську владу диявольським царством.

Такі напади вони здійснили у храмах сіл Верхній Струтинь, Нижній Струтинь, Дуба, смт Перегінське Рожнятівського району, в с. Пороги Богородчанського району, у с. Коршів Коломийського району; в смт Войнилів Калуського району і в с. Велика Тур'я Долинського району [13, арк. 190, 192]. Такі антиправославні акції покутників непокоїли владику Івано-Франківської єпархії РПЦ Йосипа Савраша, і духовенство єпархії, і органи державної влади, тому виникла негайна необхідність загасити такі дії покутників: у православного духовенства – антипокутницькими, а також і антигреко-католицькими проповідями під час богослужінь та поданням у державні органи влади інформації від місцевих парохів про діяльність покутників; а у державної влади – активізувати різні методи репресій проти покутників. Одним із таких методів було відбирання у батьків дітей у дитячі будинки і школи-інтернати із т. зв. метою перевиховання, щоб вони не поповнювали покутницький рух. Так, якщо на Івано-Франківщині на 1972 р. налічувалося близько 140 покутників, то на травень 1972 р., "завдяки" владі, у школах-інтернатах області навчалися 43 дитини із родин покутників, а саме: у Долинській школі-інтернаті – 21 дитина, Коломийській – 8, Кутській Косівського району – 2, Надвірнянській – 2, Верховинській – 1, школах-інтернатах № 1 і № 2 м. Івано-Франківська відповідно – 2 і 7 [13, арк. 194].

Окрім того, ще одним із методів репресій органів державної влади проти покутників, яких на 1 січня 1973 р. налічувалося на Івано-Франківщині 140 осіб [14, арк. 7], були штрафи і тимчасове позбавлення волі. Так, у 1971–1972 рр. за т. зв. порушення законодавства про релігійні культи, а саме за пропаганду свого віровчення і антирадянську позицію були притягнуті до адміністративної відповідальності – оштрафовані 16 покутників та засуджено до позбавлення волі строком на 10–15 діб 58 покутників [14, арк. 8], разом 74 особи, тобто кожен другий покутник області.

Таким чином, частково завдяки антипокутницьким проповідям православного духовенства та репресивним методам органів державної влади, активність покутників знизилася.

На середину 1975 р. на Івано-Франківщині обласним уповноваженим Ради в справах релігій (РСР) С. Ганженком їх було обліковано 138 осіб [15, арк. 194]. Отож, влада зуміла на деякий період призупинити масове або невеликих груп, паломництво покутників на т. зв. святу Середнянську гору. Щоб створити в населення недоброзичливе ставлення до секти покутників, влада використовувала для цього засоби масової інформації: газети, радіо, телефільми, в яких у різний спосіб компрометувала віровчення і діяльність цієї секти та, одночасно, обмежувала її поповнення новими адептами та ще й добивалася виходу із неї її членів, хоча останнє було рідкісним, але такі випадки мали місце. Наприклад, покутниця Менчак М. М. із с. Мислівка Долинського району у квітні 1975 р. відвідала райком партії і заявила, що виходить із секти, а партійні чиновники її ще переконали, щоб із секти вийшли її родичі, отож, крім неї, секту покинули її сестра та їхні чоловіки й усі вони влилися в т. зв. суспільне радянське життя [15, арк. 194]. Приблизно тоді ж, секту покинув С. М. Мальйон із с. Княжолука того ж району разом із своїм сином, які також влилися в суспільне життя. Також порвала із попутництвом В. І. Савчак із с. Дем’янівка Галицького району, яку після цього постановою суду було поновлено у батьківських правах, яких вона раніше була позбавлена, як член секти [15, арк. 194–195]. Але це були поодинокі випадки, фанатично віддані віровченню руху покутництва члени секти й надалі залишалися йому вірні, намагалися його поширювати у всій області й одночасно проводили свою життєдіяльність, яка не відповідала т. зв. радянському соціалістичному способові життя.

За це проти них влада й надалі застосовувала репресивні дії. Так, у 1974 р. 10 покутників Івано-Франківщини були притягнуті відповідними державними органами до кримінальної відповідальності й засуджені на різні терміни позбавлення волі, а до адміністративної відповідальності притягнуто 8 сектантів та ще 11 осіб попереджено. А за перше півріччя 1975 р. було притягнуто до адміністративної відповідальності 4 покутники, а до кримінальної відповідальності – 5 [15, арк. 195].

Такими репресивними методами органи державної влади намагалися не допустити та припинити т. зв. антизаконну й антирадянську діяльність покутників.

Подібна, вищезазначена, ситуація спостерігалася у діяльності покутників та ставленням до них органів державної влади й у Львівській області, де їхня чисельність у 1972 р. становила близько 100 осіб [9, арк. 1].

Наприкінці 1980 р. у Львівській області й надалі діяли близько 100 покутників [16, арк. 105]. З метою підвищення ефективності й якості контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи у першому півріччі 1981 р., відділом пропаганди і агітації Львівського обкому Компартії України, переглянуто склад комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про культи при виконкомах Львівської області, яких нараховувалося 588. Їх було оновлено і зміцнено особами, які ґрунтовніше обізнані з віровченнями діючих в

області релігійних громад різних конфесій. У складі комісій було 2095 депутатів різних рівнів Рад, понад 600 працівників радянських та адміністративних органів, 822 працівники народної освіти. Того ж року були проведені міські й районні семінари голів і членів комісій з питань контролю за дотриманням законодавства про культи, посилення боротьби із нелегальними громадами, в т. ч. із покутниками. Внаслідок активізації цих комісій, на початку 1980-х років засуджені керівники покутників Г. М. Солтис і К. М. Кузьмінська, а також активний член секти С. Ф. Скалич [16, арк. 117], а деяких покутників було притягнуто до адміністративної відповідальності. Але завідувач згадуваного відділу В. Григоренко вважав, що боротьба проти нелегальних громад партійними комітетами, радянськими і адміністративними органами ведеться недостатньо, вони не змогли повністю виконати постанову бюро Львівського обкому Компартії України від 28 квітня 1980 р. "Про постанову Політбюро ЦК КПУ "Про роботу Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР по здійсненню контролю за дотриманням законодавства про культи".

Він констатував, що в області й надалі порушують діюче законодавство про культи незареєстровані релігійні групи, в т. ч. покутники. Однією із причин, що такі порушення відбувалися, були не тільки активізація і безстрашність діяльності нелегальних груп, а відсутність чіткої координації у здійсненні контролю за діяльністю нелегальних громад між партійними, радянськими і адміністративними органами та те, що не було налагоджено постійного обміну оперативною інформацією між правоохоронними органами і апаратом уповноваженого РСР, не встановлено системної взаємодії їхньої роботи у даному аспекті. По суті, такий стан справ щодо покутників у Львівщині тривав упродовж 1980-х рр.: вони не звужували своєї діяльності, а органи державної влади різними методами контролю і репресій намагалися її обмежити.

У Тернопільській області чисельність покутників була ще меншою, ніж в Івано-Франківській та Львівській областях. У 1972 р. обласним уповноваженим РСР їх обліковано у три групи із загальною чисельністю 29 осіб, зокрема: в с. Вільшанка Зборівського району – 15 осіб, у с. Осівці Бучацького району – 10 віруючих і в м. Тернопіль – 4 [17, арк. 54].

Вони, як і їхні одновірці із Львівщини й Івано-Франківщини, не визнавали радянської влади, відмовлялися працювати в колгоспах і радгоспах, виконувати громадянські обов'язки, виступали проти російського православ'я, наприклад, у 1970 р. в Зборові та Бережанах вони намагалися розтрощити вівтарі в діючих храмах РПЦ. У Бережанах, під час цієї акції, міліція затримала шість покутників із Львівщини та Івано-Франківщини, яких згодом народний суд Бережанського району засудив на три роки позбавлення волі [18, арк. 59–60]. Отож, влада вела жорстоку боротьбу з покутниками в галицькому регіоні, бо попри релігійні особливості цієї секти, вона мала ще й різко виражений антирадянський зміст.

У 1977 р. в області загальна чисельність покутників становила 27 осіб, вони мешкали в селах Вільшанка Зборівського району, Осівці Бучацького району, Налужжя Теребовлянського району і в м. Тернополі [19, арк. 46]. Періодично, по декілька осіб, відвідували свій центр – Середнянську гору в Івано-Франківщині, де проводилися відправи покутників із Львівщини та Івано-Франківщини.

Покутники на 1 січня 1984 р. налічували уже тільки 23 особи, які мешкали у тих же вищезазначених населених пунктах [20, арк. 22] Тернопільщини, але через похилий вік сектантів їхнє протистояння атеїстичній владі поступово йшло на спад.

На відміну від повільно спадаючої активної діяльності покутників у Львівській і Тернопільській областях, в Івано-Франківщині покутники діяли активніше, тому за це значно частіше та у більшій чисельності попадали під репресії органів державної влади. Наприклад, за увесь 1975 р. в області було

притягнуто до кримінальної відповідальності 12 покутників, щоправда, із них 6 осіб – із інших областей, а до адміністративної відповідальності притягнуто 50 осіб, із яких також декілька були із сусідніх областей галицького регіону [21, арк. 34]. Але це не зупиняло їх здійснювати паломництва на Середнянську гору. Наприклад, 22 грудня 1975 р. туди намагалися проникнути близько 60 покутників. Загалом, у 1976 р. в області обласним уповноваженим РСР було обліковано 137 покутників [21, арк. 31], тобто, репресії суттєво не зменшували їхньої чисельності, бо на середину 1975 р. їх налічувалося 138 осіб. У 1976 р. близько 20 покутників за порушення законодавства про культи оштрафовані, а за порушення інших радянських законів 34 покутники – притягнуто до адміністративної відповідальності, а 9 – до кримінальної, із загальної чисельності покутників, яких тоді в області було 133 особи [22, арк. 13, 19].

Щороку, 22 грудня, починаючи із 1954 р., із оголошення Ігнатієм Солтисом видіння Матері Божої і цілющості джерела за с. Середнє Калуського району, тобто із дати зародження покутництва, покутники із галицьких областей і Закарпаття тут відзначали “Середнянське чудо” біля т. зв. цілющого джерела, здійснюючи туди паломництво групами від кількох осіб до кількадесятьох. І це, незважаючи на те, що влада воду із джерела відвела по підземних трубах на колгоспну ферму і, що чинила перешкоди такому святковому паломництву, намагаючись його не допустити, використовуючи для цього міліцію та ін. Винятком не стало й 22 грудня 1977 р. Отож, в околицях с. Середнє, силами т. зв. громадськості та співробітниками органів міліції із 20 по 24 грудня того ж року були організовані чергування і проводилася т. зв. відповідна профілактична робота, до якої був залучений апарат обласного уповноваженого РСР. Та все ж, вранці 22 грудня 1977 р. маршрутними автобусами покутники почали прибувати невеликими групами, по 3–5 осіб, у с. Середнє та йти до “святого” місця, де їх вже переймали дружинники, міліція, працівники сільради та проводили із ними відповідні розмови, роз’яснюючи антизаконність дій покутників і не допускали до місця зібрання. Впродовж дня, невеликими групами, до місця, де раніше було джерело, намагалися підійти близько 120 покутників, у більшості це були жінки похилого віку. Вони туди приїхали із Львівської, Тернопільської і Закарпатської областей, а також були й з Івано-Франківської області. Із них, органами міліції було затримано понад 25 найактивніших осіб, яких підозрювали у здійсненні різних порушень радянських законів, зокрема за т. зв. бродяжництво, які раніше за це неодноразово попереджувалися органами влади.

Тож, за санкцією прокурора, ці особи, після затримання, були розміщені в ізоляторі-розподільнику тимчасового утримання УМВС для встановлення їхньої особи. Вияснилося, що серед них був активний покутник із Городоцького району Львівської області Грушкевич Г. І., покутниця Батьо із Закарпаття, Кондзин М. Д. із Долинського району Івано-Франківської області та ін. [22, арк. 93]. Отож, такими репресивними методами влада зуміла своєчасно зупинити паломництво покутників, а на затриманих осіб чекали адміністративні штрафи чи арешт на 10–15 діб.

Боротьба проти покутництва органів державної влади, а саме – різні методи і види репресій, ізоляція від цього віровчення дітей і молоді, призвели до часткового зменшення їхньої чисельності, у даному контексті в Івано-Франківщині, наприклад, на 1 січня 1978 р. їх налічувалося 129 осіб [23, арк. 25], а вже на 1 січня 1979 р. – 126 [24, арк. 17]. Основна концентрація їхнього проживання була у таких районах: Рожнятівському – 53 особи, Долинському – 24, Коломийському – 18, Калуському – 10 та в м. Коломия – 13 [24, арк. 17]. Вони ніде не працювали, але виживали за рахунок випадкових і тимчасових заробітків за працю в односельців. У них була своя організаційна структура, керівники та актив, серед них: Р. Т. Качур із с. Велика Тур’я Долинського

району, П. Л. Мокляк із смт. Перегінське Рожнятівського району, М. П. Магнич із м. Коломия, а керівником усіх покутників в Україні був Ігнатій Солтис із м. Львів. Загалом, діяльність покутників була системною: вони проводили свої відправи невеликими групами в помешканнях своїх одновірців за місцем проживання та біля Середнянської гори, а їхні священики хрестили дітей, здійснювали обряд похорону померлих покутників та інші релігійні обряди. Але їхня діяльність повсякчас присікалася органами державної влади, так у 1978 р. засуджено до різних видів відповідальності 8 покутників [24, арк. 21]. А у 1982 р. за т. зв. дармоїдство притягнуто до кримінальної відповідальності 5 покутників із 132, які мешкали в Івано-Франківській області [25, арк. 1, 3] та були обліковані обласним уповноваженим РСР. Таким чином, партійні, радянські й правоохоронні органи намагалися здійснювати тотальний контроль за діяльністю покутників та карати їх за неї за будь-якої нагоди, мотивуючи це порушенням ними діючого законодавства. Тому внаслідок системних заходів, які проводили працівники міліції і УКДБ щодо припинення зібрань покутників на Середнянській горі, у 1984 р. було не допущено масових відвідувань сектантами гори в с. Середнє Калуського району. Але, щоб контролювати усіх покутників в області, органи влади почали застосовувати до них, як зрештою й до всіх інших нелегально діючих конфесій і релігій, т. зв. паспортний контроль у помешканнях їхнього проживання, що давало можливість їх виявити і навіть покарати.

Так, у 1983–1984 рр. за т. зв. “злісне порушення паспортних правил, як відзначав у своїй таємній інформації Івано-Франківському обкому КПУ начальник обласного УМВС В. І. Попов, 11 покутників притягнуто до кримінальної відповідальності за ст. 196 КК УРСР, 15 осіб їхнього віровчення – до адміністративної” [26, арк. 52]. У свою чергу, прокурор Івано-Франківської області В. І. Шевченко також таємно інформуючи обком КПУ, повідомляв, що у тих же роках “… за порушення правил паспортного режиму і бродяжництво (ст. ст. 196, 214 КК УРСР) до кримінальної відповідальності було притягнуто і засуджено до різних термінів позбавлення волі 10 “покутників” (Калуський, Надвірнянський, Долинський, Рожнятівський райони)” [26, арк. 55]. Обласний уповноважений РСР В. Р. Ліченко у своїй інформації обкому КПУ дещо деталізував вищезазначені інформації. Наприклад, за порушення правил прописки, а саме, за ухиляння від прописки і отримання паспортів, у 1984 р. в Рожнятівському районі 5 покутників притягнуті до кримінальної відповідальності, а 28 – до адміністративної із 43-х, які мешкали у цьому районі [26, арк. 46–47]. Такі методи репресій вплинули на активну діяльність та чисельність покутників в області, яка на 01.11.1984 р. становила 122 особи [26, арк. 48], а на 01.01. 1987 р. – 116 осіб [27, арк. 22]. Вони мешкали у таких районах: Богородчанському – 11 осіб, Долинському – 22, Калуському – 8, Коломийському – 17, Надвірнянському – 6, Рожнятівському – 38, Тлумацькому – 4 і в м. Коломия – 10. За віком їхній поділ був таким: до 30 р. – 1 особа, до 40 р. – 12, до 50 р. – 14 та до 60 р. і старші – 89 [28, арк. 23].

Підсумовуючи, спочатку в статистичному контексті, діяльність покутників у галицьких областях України в 1965–1980-х рр. була під постійним репресивним тиском органів державної влади, наведемо таке порівняння. Якщо на початку 1965 року в Івано-Франківській області налічувалося 199 покутників, у Львівській – 120 і в Тернопільській – 29, разом – 348 осіб, то наприкінці 1980-х років їхня чисельність у цих областях становила: у Івано-Франківській – 116, у Львівській – 100 і в Тернопільській – 23 особи, разом – 239 віруючих. Отож, за 25 років сумарна чисельність покутників у цих областях зменшилася на 109 віруючих і найбільше – в Івано-Франківській області, – майже на половину. Таким чином, різноманітні методи репресій проти покутників партійних, радянських, адміністративних державних органів влади вплинули на зменшення

їхньої активності та чисельності віруючих і призвели до повільного згасання цього сектантського віровчення наприкінці 1980-х років.

Список використаних джерел

1. *Стоцький* Ярослав. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років : [Монографія] / Я. Стоцький. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с. – Бібліогр.: С. 492–496. 2. *Андрухів І.* Релігійне життя на Прикарпатті : 1944–1990 роки. Історико-правовий аналіз / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 2004. – 343 с. 3. *Державний* архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської області). – Ф. Р. 388. – Оп. 2. – Спр. 111. 4. *Держархів* Івано-Франківської області. – Ф. Р. 388. – Оп. 2. – Спр. 96. 5. *Державний* архів Львівської області (далі – Держархів Львівської області) Ф. П. 3. – Оп. 9. – Спр. 231. 6. *Держархів* Львівської області. – Ф. Р. 1332. – Оп. 2. – Спр. 37. 7. *Держархів* Львівської області. – Ф. Р. 1332. – Оп. 1. – Спр. 28. 8. *Держархів* Львівської області. – Ф. Р. 1332. – Оп. 1. – Спр. 36. 9. *Держархів* Львівської області. – Ф. Р. 3. – Оп. 59. – Спр. 196. 10. *Державний* архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської області). – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 4120. 11. *Держархів* Тернопільської області – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 3864. 12. *Держархів* Тернопільської області – Ф. Р. 3241. – Оп. 2. – Спр. 6. 13. *Держархів* Івано-Франківської області. – Ф. Р. 388. – Оп. 2. – Спр. 112. 14. Держархів Івано-Франківської області. – Ф. Р. 388. – Оп. 2. – Спр. 115. 15. *Держархів* Івано-Франківської області. – Ф. Р. 388. – Оп. 2. – Спр. 121. 16. *Держархів* Львівської області. – Ф. Р. 3. – Оп. 47. – Спр. 44. 17. *Держархів* Тернопільської області. – Ф. Р. 3241 сч. – Оп. 2 с. – Спр. 25. 18. *Держархів* Тернопільської області. – Ф. Р. 3241 сч. – Оп. 2 с. – Спр. 19. *Держархів* Тернопільської області. – Ф. Р. 3241 сч. – Оп. 2 с. – Спр. 58. 20. *Держархів* Тернопільської області. – Ф. Р. 3241 сч. – Оп. 2 с. – Спр. 99. 21. *Держархів* Івано-Франківської області. – Ф. Р. 388. – Оп. 2. – Спр. 127. 22. *Держархів* Івано-Франківської області. – Ф. Р. 388. – Оп. 2. – Спр. 129. 23. *Держархів* Івано-Франківської області. – Ф. Р. 388. – Оп. 2. – Спр. 133. 24. *Держархів* Івано-Франківської області. – Ф. Р. 388. – Оп. 2. – Спр. 143. 25. *Держархів* Івано-Франківської області – Ф. Р. 388. – Оп. 2. – Спр. 171. 26. *Держархів* Івано-Франківської області. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 4930. 27. *Держархів* Івано-Франківської області. – Ф. Р. 388. – Оп. 2. – Спр. 211. 28. *Держархів* Івано-Франківської області. – Ф. Р. 388. – Оп. 2. – Спр. 200.

Ярослав Стоцкий

ПОКУТНИЦКОЕ ДВИЖЕНИЕ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УКРАИНЫ ПОД РЕПРЕССИВНЫМ ДАВЛЕНИЕМ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В 1960-Х – 1980-Х ГГ.

В статье исследована легальная деятельность покутницких групп во Львовской, Ивано-Франковской и Тернопольской областях в 1960-х – 1980-х годах под репрессивным давлением партийных, советских и правоохранительных органов. Раскрыты основные позиции покутницкого вероучения, историю развития покутництва, его негативное отношение к римо и греко-католицизму и к государственной советской власти. Освещены различные методы репрессий органов государственной власти против покутников: от уголовного и административного наказания к лишению родительских прав и направления их детей в школы-интернаты и детские дома. Это было обусловлено тем, что покутники не подчинялись законам советской власти, ее органам, уклонялись от воинской повинности, отказывались участвовать в различных формах общественной жизни, вели бродячий образ жизни, запрещали своим детям учиться в школах, активно распространяли свое сектантское антиобщественное вероучение, срывали богослужения в православных храмах, поэтому, против них вело борьбу, в основном путём проповеди, и православное духовенство.

Так, указанные антипокутницкие методы репрессий и пропаганда повлияли на уменьшение численности и активности покутников: так, если начале 1965 году их насчитывалось 348 человек в галицких областях Украины, то в конце 1980-х гг. – только 239 верующих, то есть это сектантское вероучение медленно угасало .

Ключевые слова: покутники, верующие, органы государственной власти, покутницкое движение, репрессии, действующее законодательство, численность.

Yaroslav Stotskyi

PENITENTIAL MOVEMENT IN WESTERN REGIONS OF UKRAINE UNDER REPRESSIONS OF STATE GOVERNMENT AUTHORITIES IN 1960–1980S

The article investigates the legal activities of penitential groups in Lvivska, Ivano-Frankivska and Ternopilska Regions in 1960–1980s under the repressions of party, soviet and law-enforcement authorities. The research reveals the main foundations of penitential doctrine, brief history of development of penitent creed, its negative attitude to Rome-and-Greek Catholicism and state soviet authorities.

The article highlights different means of repressions by state government authorities against penitents – ranging from criminal and administrative sanctions to deprivation of parental rights that resulted in their (penitents') children being assigned to boarding schools and educational orphanages. This was caused by penitents who refused to abide by the laws of soviet authorities and their bodies, they dodged military service, did not participate in public life, followed a vagabond life patterns, did not allow their children to attend school, actively propagated their cultic anti-social doctrine, sabotaged church services, that is why penitents were fought mostly by means of sermons and using orthodox clergy.

Subsequently, the above mentioned anti-penitent methods of repressions and propaganda brought the decrease of penitents in numbers as well as their activity. Thus, in late 1980s there were only 239 penitent followers in Galicia regions of Ukraine in comparison to 348 cultists in 1965, which means that this cultic doctrine was gradually subsiding.

Keywords: penitents, religious devotees, state government authorities, Penitent Movement, repressions, legislation in force, number.

УДК 94(477.84):061.2(477:438)

Володимир Ткач

ПОЛЬСЬКО–УКРАЇНСЬКЕ КУЛЬТУРНО–ОСВІТНЄ ТОВАРИСТВО ІМ. АДАМА МІЦКЕВИЧА В МІСТІ ЧОРТКОВІ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Із проголошенням незалежності України поляки Чорткова отримали можливість на відродження національного життя. Для цього в місті утворено Польсько-Українське культурно-освітнє товариство ім. А. Міцкевича. Завдяки роботі товариства поляки Чорткова отримали змогу налагодити зв'язки із історичною Батьківщиною.

Ключові слова: населення, національна структура, перепис населення, СРСР, Україна, Республіка Польща.

Основною метою становлення національно-культурних товариств є забезпечення збереження національної самобутності та організаційне впорядкування роботи окремої національної спільноти.

Наша увага зосереджена на вивченні діяльності Польсько-Українського культурно-освітнього товариства ім. Адама Міцкевича, яке відіграє велику роль в організації польської національної спільноти Чорткова.

Дане дослідження покликане вивчити нові тенденції розвитку та порівняти вплив на становище польської громади національної політики України та Республіки Польща.

Об'єкт дослідження – польська національна меншина Чорткова, Польсько-Українське культурно-освітнє товариство ім. Адама Міцкевича.

Предмет дослідження – робота культурно-освітнього товариства та тенденції подальшого розвитку польської громади Чорткова.

Мета – на основі дослідження виявити тенденції та закономірності етнонаціональних процесів, що мають вплив на розвиток польської громади у Чорткові.

Завдання – завдяки досягнутим результатам дати прогностичну оцінку міграційним та асиміляційним явищам, які матимуть місце в Чорткові у найближчі роки для польської національної спільноти.

У даній праці автор досліджує польську громаду міста Чорткова, культурно-духовні чинники, що послугували національному пробудженню. Стаття дає змогу на прикладі роботи одного національно-культурного товариства дослідити демографічні і соціально-економічні характеристики, які мають вплив на формування польської громади. В дослідженні визначено етнодержавні закономірності розвитку окремої національної меншини в окремому населеному пункті.

Історія проживання поляків в Чорткові налічує вже кілька сотень років. Згідно Всесоюзного перепису населення 1989 року польська національна спільнота міста Чорткова за чисельністю була третьою (після українців і росіян) і становила 244 особи [6, с. 3]. Слід зауважити, що згідно із цими ж даними, проглядається досить високий рівень асиміляції місцевих поляків.

Лише 19 поляків Чорткова визнали за рідну мову своєї національності, а це склало 7,8 %. 198 рідною назвали українську мову (81,15 %) та 27 осіб (11,06 %) рідною вважали російську мову.

На нашу думку, це було наслідком національної політики, що проводилась Радянським Союзом в напрямку формування "совєтського чєловєка", де штучна

форма взаємовідносин часто підміняла реальний стан речей. Якщо корінне українське населення ще могло чинити "культурний спротив", так малочисельні національні групи піддавались асиміляційним процесам.

Проголошення Незалежності України у 1991 році змінило статус не лише титульної нації, а й усіх національних груп [9, с. 306]. Одними із перших нормативних актів української держави стали Декларація прав національностей, Закон України "Про національні меншини в Україні", Конституція України та ін., які гарантували вільний розвиток усіх національностей, що населяють Україну.

Скористались цим правом і поляки Чорткова. Уже в грудні 1993 року з ініціативи мешканки Чорткова Марії Пустельник в місті постає Польсько-Українське культурно-освітнє товариство імені Адама Міцкевича [14, с. 1], яке у своїй діяльності зобов'язалось сприяти відновленню, розвитку та популяризації польської мови і культури на рівні з іншими мовами і культурами національних меншин України.

Згодом при товаристві почала діяти Національна Суботня школа (в приміщенні середньої школи №6 м. Чорткова) з вивчення польської мови, яка набула офіційного статусу в 1999 році [15, с. 1]. У цій школі навчалися як діти, так і дорослі польського походження. Духовно підтримувала товариство та школу місцева римсько-католицька громада.

З часу заснування товариство налагодило стосунки із Польщею. Уже в перші роки діяльності до поляків Чорткова завітали Генеральний Консул Республіки Польща у Львові Генрик Літвін та голова Федерації польських організацій в Україні Емілія Хвильова. У 2016 році в товаристві побувала віце-консул Польщі Дорота Дмуховська [2, с. 1], яка високо оцінила діяльність товариства та високий рівень підтримки Чортківської міської ради.

Від самого початку учні школи були активно задіяні у декламаторських конкурсах польської поезії та прози на різних етапах: шкільному, загальноукраїнському та міжнародному.

У 1995 році учениця школи Тетяна Ярош брала участь у Міжнародному декламаторському конкурсі польської поезії "Креси", який щорічно відбувається у місті Б'ялисток. Уже в 2016 році на цей конкурс у Львів поїхали троє вихованців Чортківської школи – Назар Бабин, Соломія Табачник та Назар Конопельський [16, с. 5]. Друге місце тут посів Н. Бабин, отримавши запрошення на участь у фіналі в Білому Стоку (Польща). У травні цього року Назар Бабин уже перемагав на конкурсі читців у Кременці [10, с. 8]. Учасники загальноукраїнських та міжнародних конкурсів гартуються на загальношкільних декламаторських конкурсах, де популяризується творчість польських класиків і сучасних авторів.

Такі конкурси відбуваються двічі на рік. Журі оцінює вміння читців і роздає нагороди. Нагородження відбувається таким чином, що усі задоволені, бо кожен щось отримує в подарунок. Радіють також батьки, котрі приходять на конкурс як гості. Частими гостями на конкурсах і локальних святах є представники районного відділу освіти, які входять до числа конкурсного журі.

Здобутки вихованців Суботньої школи вражають. У 2005 та 2007 роках учениця школи Мар'яна Помозибіда зайняла І місце на загальноукраїнському конкурсі польської прози і поезії.

У 2008 році вокальний гурт "Ластівка" здобув ІІІ місце на Конкурсі патріотичної пісні у Перемишлі, а Тарас Грабовий став лауреатом літературного конкурсу "Наші малі Вітчизни".

У 2012 році учениця школи Софія Лебідь у молодшій віковій групі здобуває відзнаку. У 2013 році учениця школи Наталія Бойчук також здобула відзнаку у старшій віковій групі.

За активного сприяння Генерального Консула Республіки Польща у Львові, Директорові Суботньої польської школи вдалося отримати запрошення у Реабілітаційний центр апітерапії (лікування бджолами) у Кам'яній (Республіка Польща) [8, с. 6]. Протягом трьох тижнів у січні 1994 року група 40 чоловік оздоровлювалась від наслідків радіаційного забруднення.

Завдяки сприянню польських благодійних організацій учні Суботньої школи з вивчення польської мови під керівництвом директора Пустельник Марії Адольфівни 5 разів побували у Кам'яній.

З 1998 року розпочинається плідна співпраця Польсько- Українського культурно-освітнього товариства з відпочинково-реабілітаційним центром у Мичковцях, директором якого є отець Богдан Янік [11, с. 5]. Діти Чортківської школи із вчителями щороку приїжджають сюди на канікули і реабілітацію.

Фінансування виїздів та реабілітації у Мичковцях здійснювалися завдяки директору осередку Карітас у Жешуві отцю Анджею Словіку, а також керівнику відпочинково-реабілітаційного центру отцю Богдану Яніку.

Найбільші християнські свята – Різдво та Великдень, а також державні – День Незалежності Польщі та День Конституції Польщі об'єднують у стінах школи членів товариства, школярів і їх батьків в одну родину [1, с. 1]. Шкільний вокально-інструментальний ансамбль "Ластівка" виступає з колядками, творами національних авторів.

Польсько-Українське культурно-освітнє товариство опікується Військовим цвинтарем Польських Легіоністів, котрі полягли біля Чорткова у 1918–1920 роках [12, с. 1]. Це кладовище було відновлене у 2007 році завдяки старанням і зусиллю голови товариства Марії Пустельник та Міністра ради охорони пам'яті і Мучеництва Польщі Анджея Пшевозьніка, а також за сприяння тодішнього мера Чорткова Ігоря Билиці. На допомогу місцевим активістам часто приїздять волонтери із Польщі [4, с. 5], які діють в рамках загальнопольських акцій.

У травні 2010 року до Чорткова завітали гості із гміни Корчина Підкарпатського воєводства [5, с. 4] на чолі з Яном Зихом, які взяли участь у ряді заходів, в тому числі міжнародній благодійній акції "Збережи життя дитині" де зібрано кошти для операції хворої дитини – Миколи Чупуна, студента медичного коледжу. З благодійним концертом Чортків відвідав народний гурт пісні й тацю "Комборня" з гміни Корчина під керівництвом Агати Пуциковіч.

8 січня 2016 року Чортків відвідали представники гміни Явожина Сльонська на чолі із Анною Рись [3, с. 4], яка опікується гуманітарними питаннями. У зустрічі взяв участь мер міста Володимир Шматько. А в листопаді цього ж року до Чорткова завітали представники Громадської організації "Центр міжнародного партнерства ІНІЦІАТИВА" та Осередку культури і спорту гміни Добжень Вєлькі (Опольського воєводства) [17, с. 5], де гості передали 2050 книжок для польської бібліотеки в Чорткові.

Ідейним та духовним наставником відродження польського руху в Чорткові є незмінна голова Польсько-Українського культурно-освітнього товариства ім. А. Міцкевича Марія Адольфівна Пустельник.

Праця Марії Пустельник оцінена не лише Польщею, а й державними органами України [8, с. 6] за багаторічну роботу, що покликана польсько-українському зближенню.

У 1998 року голова товариства Марія Пустельник отримала відзнаку "Заслужена для польської культури" від Міністра Культури та Мистецтва Республіки Польща, у 2007 року диплом-відзнаку на літературному конкурсі "XV років шляхом відродження польськості в Україні і зв'язку з історичною Батьківщиною".

У 2009 році голова товариства Марія Пустельник отримує від Президента Польщі Леха Качинського “Кавалерський Хрест” за заслуги перед Республікою Польщею.

Пропагують діяльність Чортківського Польсько-Українського товариства та школи велика кількість випускників, які на даний час вже закінчили польські вузи, а також багато з них ще навчаються [13, с. 3]. На сьогоднішній день значна частина їх збудували сім’ї, проживають і працюють у Польщі, а деякі навіть в інших державах: Англії, США, Чехії.

Традиційно два рази у рік на адресу голови товариства та директора школи Марії Пустельник приходять десятки вітальних листівок та листів. Польсько-Українське культурно-освітнє товариство ім. А. Міцкевича і Суботня школа польської мови працюють для відродження і культивування польської культури і мови та налагодженню польсько-українських відносин. 20 років незмінною головою товариства є Марія Пустельник. Заступник голови – Анна Волкова. Члени Правління товариства: Уляна Навлюка і Віталій Затильний. Скарбник товариства – Ян Осядач.

Цікавими з огляду на проведену роботу є підсумкові цифри Всеукраїнського перепису населення 2001 року в місті Чорткові [7, с. 3]. З однієї сторони ми бачимо кількісне зменшення поляків Чорткова в порівнянні з 1989 роком з 244 до 135 чоловік, майже на 45 %. Але в той же час ми бачимо, що зросло число тих поляків, які за рідну визнають польську мову – 21,5 % осіб.

За обліковою документацією, в списку Польсько-Українського культурно-освітнього товариства ім. А. Міцкевича залишилось 28 членів організації. В основному це люди старшого віку. Здобувши освіту – молодь, в основному, залишається для праці та проживання в Польщі.

Виходячи із наведено приходимо до висновку, що польська громада міста Чорткова у своєму розвитку пройшла кілька етапів. Перший – підняття хвилі польського національного пробудження; другий – налагодження роботи товариства та активна співпраця з історичною Батьківщиною; третій – проведення поодиноких заходів, поступове згасання активності.

Нової хвилі свого розвитку товариство може набути за умови, коли з числа небагатьох молодих членів виокремиться новий лідер (як Марія Пустельник в 1993 році), який власним прикладом надихне поляків Чорткова до активної культурно-освітньої роботи.

Список використаних джерел

1. *Бабин* Назар. День Конституції 3 травня у Чорткові // Волинський монітор: електрон. версія газ. 2017. URL: http://www.monitor-press.com/ua/extensions/s5-tab-show/5509-18456.html (дата звернення: 10. 05. 2017). 2. *Брунда* Ірина. Багаторічні традиції приязні: віце-консул Польщі Д. Дмуховська високо оцінила діяльність ПУКОТ ім. А. Міцкевича // Чортківський вісник. – 2016. – 29 квітня. 3. *Брунда* Ірина. Коли ділишся оплатком і душею – знаходиш щирого друга // Чортківський вісник. – 2016. – 15 січня. 4. *Брунда* Ірина. Юні польські гості відвідали Чортків щоб навести лад на могилах польських воїнів // Чортківський вісник. – 2016. – 22 липня. 5. *Іванців* Олександра. Шість років партнерства і дружби//І плюс. – 2010. – 27 травня. 6. *Інформація* Головного управління статистики у Тернопільській області. Розподіл постійного населення польської національності за рідною мовою по районах, містах та селищах міського типу (за даними перепису населення 1989 року). №11-05/89 ПІ від 01.12.2017 р. 3 с. 7. *Інформація* Головного управління статистики у Тернопільській області. Розподіл постійного населення польської національності за рідною мовою по районах та містах (за даними Всеукраїнського перепису населення 1989 року). №11-05/90 ПІ від 01.12.2017 р. 3 с. 8. *Маньовська* Вікторія. “Золота медаль” Марії Пустельник//Вільне життя. – 2015. – 18 грудня. 9. *Національні* меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К.:ІПЕіНД,2000, – 356 с. 10. *Петренко* Галина. І знов їм це вдалося! // Чортківський вісник. – 2016. – 20 травня. 11. *Петренко* Галина. Суботня школа – шлях до європейської освіти // Чортківський вісник. – 2015. – 16 січня. 12. *Пиняк* Леся. Польські волонтери впорядковували військове кладовище в

Чорткові // Волинський монітор: електрон. версія газ. 2017. URL: http://www.monitor-press.com/ua/extensions/s5-tab-show/5754-19011.html (дата звернення: 20. 07. 2017). 13. *Погорецький* Володимир. П'ятнадцятиліття польського навчительства // Голос народу. – 2007. – 1 червня. 14. *Розпорядження* представника Президента України. Про реєстрацію статуту польсько-українського культурно-освітнього товариства ім.А.Міцкевича в м.Чорткові. №453 від 1 грудня 1993 року.15. *Розпорядження* голови Чортківської районної державної адміністрації. Статут суботньої школи по навчанню польської мови і культури при Польсько-Українському Культурно-Освітньому товаристві ім.А. Міцкевича у м.Чорткові. №163 від 9 ківтня 1999 р. 16. *Свистун* Оксана. Язик до… Білого Стоку доведе//Голос народу. – 2016. – 18 листопада. 17. *Чех* Марія, Брунда Ірина. Незмінний вірний друг і соратник – Польща. Візит Західних друзів зі шляхетними намірами та День Незалежності Польщі у Чорткові//Чортківський вісник. – 2016. – 18 листопада.

Владимир Ткач

ПОЛЬСКО-УКРАИНСКОЕ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВО ИМ. АДАМА МИЦКЕВИЧА В ГОРОДЕ ЧОРТКОВ: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

С провозглашением независимости Украины поляки Чорткова получили возможность на возрождение национальной жизни. Для этого в городе создана Польсько-Украинская культурно-образовательная организация им. А. Мицкевича. Благодаря роботе этой организации поляки Чорткова получили возможность создать связи с исторической Родиной.

Ключевые слова: население, национальная структура, перепись населения, СССР, Украина, Республика Польша.

Volodymyr Tkach

ADAM MITSKEVYCH POLISH-UKRAINIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL ASSOCIATION IN CHORTKIV: THE HISTORY OF FORMATION AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

With the proclamation of Ukraine's independence, the Poles of Chortkiv got an opportunity to revive their national life. For this purpose, A. Mitskevych Polish-Ukrainian Cultural and Educational Association was formed in the town. Thanks to the work of the Association, Poles of Chortkiv were able to establish contacts with the historical Motherland.

Keywords: population, national structure, census, USSR, Ukraine, the Republic of Poland.

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94(477)

Леся Алексієвець

СЛОВО ПРО НАШОГО АВТОРА ПРОФЕСОРА ЯРОСЛАВА КАЛАКУРУ

У статті, присвяченій 80-річчю Заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Калакури Ярослава Степановича, на тлі його життєвого шляху і творчого доробку розглядається проблематика і наукова актуальність авторських студій, опублікованих у Міжнародному збірнику наукових праць “Україна–Європа–Світ” за минуле п’ятиріччя. Акцент зроблено на внесок вченого в опрацювання методологічних, історіографічних і джерелознавчих проблем української та світової історії.

Ключові слова: Ярослав Калакура, історична наука, історіографія, методологія, джерелознавство.

Життєвий і творчий шлях нашого земляка, заслуженого освітянина України, академіка АН вищої школи, лауреата премій імені Григорія Сковороди, Петра Тронька, Василя Веретенникова, Заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ярослава Степановича Калакури, якому у вересні 2017 р. виповнилось 80 років, цілком уписується в інтер’єр інтелектуальних біографій істориків його покоління: школа, університет, аспірантура, науково-педагогічна та громадська діяльність. Водночас його біографи звертають увагу на низку особливостей життєпису науковця. Він народився на хуторі Зузанівка Підгаєцького повіту Тернопільського воєводства 24 вересня 1937 р., тобто за два роки до так званого “золотого вересня 1939-го”. Тут, в Галичині, рівень національної і релігійної свідомості був набагато вищим, ніж у комунізованій УРСР, що не могло не відбитися на морально-етичних цінностях майбутнього історика. Дитинство і юність Ярослава, коли закладались світоглядні орієнтири, співпали, з одного боку, з приходом “перших москалів”, із гітлерівською окупацією, з періодом націоналістичного спротиву насадженню тоталітаризму, а з другого, з ідеологічними маніпуляціями комуністичного режиму, спрямованими на радянізацію дітей і молоді, втягування їх до піонерських і комсомольських організацій, формування у них ілюзій щодо свого майбутнього. Суттєвий вплив на його професійне становлення як педагога і науковця справили атмосфера “потепління” в умовах переходу від агонії сталінізму до хрущовської відлиги, розгортання руху

шістдесятників і дисидентів, що живило його україноцентричні орієнтири, поєднувані з ідеалами переслідуваного тоді націонал-комунізму.

У 1960-х – на початку 1970-х рр. Я. С. Калакура опинився в орбіті партійно-комсомольської номенклатури і апаратної роботи, але це не похитнуло національну свідомість і християнські цінності науковця, не перетворило його у фанатичного ортодокса, а, навпаки, з відновленням державної незалежності України дозволило йому в числі перших із середовища тогочасних радянських істориків дистанціюватися від комуністичної ідеології, марксистської методології історичної науки і активно долучитися до відродження національних традицій української історіографії, розвитку українознавства, національного джерелознавства та архівознавства.

Не дивлячись на те, що життєвий шлях і творча діяльність Я. С. Калакури вже отримали висвітлення в низці біобібліографічних публікацій [1], все ж видається доцільним нагадати окремі віхи. Освітянську діяльність він розпочав після закінчення Коломийського педучилища в 1955 р. у Нижньо-Вербіжській школі на Печеніжинщині, а науково-педагогічну – в 1964 р. в Станіславському педінституті (нині Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника) як випускник Чернівецького університету (нині національний університет ім. Юрія Федьковича), а відтак півстоліття його життя незмінно протікає у стінах Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Тут він був аспірантом у відомого історика, професора Івана Івановича Шевченка (“Борода”), тут у 1980 р. захистив докторську дисертацію, пройшов шлях від заступника директора з навчальної та наукової роботи Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук до проректора університету з навчальної роботи, директора Інституту суспільних наук у 80-х рр. З 1994 по 2002 р. очолював кафедру архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, а після виходу на пенсію залишився професором цієї кафедри як Заслужений професор університету.

Роки незалежності України стали найголовнішим і найплодотворнішим періодом у житті Ярослава Степановича як творчої особистості, педагога і дослідника в царині методології історичної науки, історіографії, українознавства, джерелознавства, архівознавства та археографії. Примножуючи традиції своїх попередників на посаді завідувача архівознавчої кафедри Федора Шевченка, В’ячеслава Стрельського та Володимира Замлинського, він започаткував новий етап у її розвитку як багатопрофільного осередку дослідження теорії, методології, історії і практики історичної науки, джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Я. С. Калакура ініціював опрацювання сучасної концепції професійної архівної освіти в Україні з урахування національних традицій і досвіду європейських держав [2], очолив авторські колективи з підготовки й видання нового покоління університетських підручників з архівознавства, історичного джерелознавства [3], створив авторський курс лекцій з української історіографії [4], оприлюднив науково-методичний посібник з методології історіографічного дослідження.

Особливо продуктивним виявилось останнє п’ятиліття дослідника. У доробку вченого 6 індивідуальних та колективних монографій, 3 підручники і навчальні посібники, близько 40 статей, 9 з яких оприлюднені на сторінках нашого збірника “Україна–Європа–Світ”. Розглянемо їх проблематику і змістовне наповнення в контексті усталених для автора напрямів наукових досліджень. Пріоритетне місце з-поміж них залишається за історіографією і методологією історичної науки. При цьому автор торкається маловідомих сторінок розвитку української історичної думки, з’ясовує рецепцію української та зарубіжної історіографії у творчості Тараса Шевченка [5], аналізує джерельне значення його спадщини. Звернення Т. Шевченка до історичної проблематики, на думку

джерелознавця, було виявом його природної зацікавленості історією свого народу, з якою він пов'язував і своє особисте життя, а також реакцією на історіописання придворних російських істориків В. Татіщева, М. Карамзіна, М. Погодіна та ін., які замовчували самодостатність української історії, проповідували ідею "української приреченості". Творчість Т. Шевченка заклала парадигми україноцентризму, несучі конструкції історіософського бачення України в художній формі, обґрунтувала ідею окремішності та відрубності української історії, її безперервність та наступність.

Ключовою постаттю в новітніх пошукових працях історика був і залишається фундатор української історіографії М. С. Грушевський, з нагоди 150-річчя якого дослідник оприлюднив у нашому збірнику статтю про історіографічні студії вченого [6]. Автору вдалося встановити, що концепт "українська історіографія" М. С. Грушевський вперше застосував у 1910 р. в оприлюдненій статті "Українська історіографія і Микола Костомаров", розглядаючи його у чотирьох вимірах: як сукупність історичних праць; як історіописання; як створення історичних текстів; як формування концепцій історичного процесу. Заслуга М. Грушевського, на його думку, не лише в утвердженні терміну українська історіографія, але й в обґрунтуванні функцій, наукових підходів до її періодизації, виявленні певних тенденцій нагромадження знань з історії України, зокрема: їх давність, безперервність, цілісність, окремішність від інших історіографій. Вчений в числі перших відкрито поставив під сумнів концепцію російських істориків про "общерусский" народ, про "общерусскую" історію, а значить і про "общерусскую" історіографію. Він продовжив процес відсепарації української історії від історії Польщі й Росії, опрацював принципово нову модель-схему української історії, як національної, назвавши її раціональною, тобто такою, що є вмотивованою, ґрунтується на законах науки, логіки, розуму, обґрунтував і довів її самодостатність і самобутність в сузір'ї історій інших слов'янських народів.

Останнє п'ятиріччя наукових студій Я. С. Калакури позначилось підвищеним інтересом до аналізу внеску українських істориків у дослідження зарубіжної і всесвітньої історії. Під цим кутом зору була доповнена XVIII лекція другого видання "Української історіографії" окремим параграфом "Проблеми всесвітньої історії очима українських істориків"[4, с. 449–454] . Крім того, автор присвятив цій темі дві статті у збірнику "Україна–Європа–Світ", одна з яких порушує проблему класифікації історичних джерел у дослідженнях із всесвітньої історії [7]. В ній класифікація джерел розглядається не як механічна процедура їх групування, а як важливий дослідницький метод, що дозволяє оптимально дослідити кожний сегмент джерел, виявити їх інформаційний потенціал та встановити його вірогідність.

До честі вченого, з властивою йому аналітикою безкомпромісно викриває негативне явище комунізації, демонструє гідний приклад остаточного розриву з методологією партійно-класового і формаційного підходу до історії, обмірковує шляхи подальшої декомунізації української історіографії. Він цілком слушно наголошує, що рецидиви "совкової" свідомості, синдром комунізації все ще залишаються серйозним гальмом розвитку української історичної думки [8].

Чільне місце у новітніх дослідженнях історика продовжують посідати проблеми методології історіографічного дослідження. Знаковою подією став вихід у світ першого в Україні підготовленого ним науково-методичного посібника "Методологія історіографічного дослідження" [9]. У ньому ґрунтовно висвітлено сучасні підходи до методології історіографії як цілісного вчення про сутність і організацію історіографічного дослідження, його теоретичні засади та концептуальні парадигми, структуру, логічну організацію, правила, методи, засоби пізнавального процесу і техніку дослідницької діяльності науковців. У

цьому визначенні автор акцентував увагу на ключовій ролі та призначенні методології як цілісної системи правил, методів і засобів пізнання історіографічного процесу, узагальнення надбань істориків з тієї чи іншої проблеми, встановлення повноти і об'єктивності дослідження. Він переконливо доводить, що без усвідомлення необхідності взаємодії всіх складників методології не можливо дослідити і осмислити загальне й особливе в розвитку історіографії, а значить і виробити адекватне розуміння та пояснення історіографічного процесу. Трактування методології історіографії як цілісності дало змогу автору знайти відповіді на пріоритетне питання дослідницької практики: у чому полягають особливості історіографічного дослідження, що і як воно покликане пізнавати, якими методами та засобами послуговуватися. Серцевину методології складають принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), а також антропологізму, який орієнтує на домінування в дослідженнях людинознавчого, людиноцентричного підходу до процесу нарощування знань. Йдеться не тільки про "залюднювання" праць іменами конкретних істориків, яким відводиться ключова роль в інтелектуальному процесі продукування історичних знань і формуванні історичної свідомості, але й про заглиблення в особливості кожної наукової школи та її представників, тобто в мікроісторіографію, з'ясування наукових орієнтирів та громадянської позиції істориків.

Ярослав Калакура послідовно відстоює ще один методологічний принцип історіографії, а саме – спростування хибних тверджень, фальсифікацій і спотворень, насамперед тих, що зачіпають історичну правду. Мова йде про різного роду інсинуації, поширювані в працях окремих вітчизняних та зарубіжних істориків, зокрема Польщі, Росії, Румунії, Угорщини, Туреччини та ін., особливо тих, які намагаються сконструювати історичне обґрунтування т.зв. концепцій "Русского мира", "Великопольщі", "Великої Румунії чи Угорщини", "Великої Османії", підвести під них український контекст. Ключове місце в методологічному інструментарії історіографа автор надає системі методів наукового пізнання, яка включає загальнонаукові, фахові (історіографічні), міждисциплінарні та галузеві методи. Найефективнішими він вважає методи історіографічного аналізу і синтезу, системно-структурного та проблемно-функціонального підходів, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи конкретно-соціологічних досліджень, типологізації, класифікації, наукометрії, контентаналізу тощо. На основі досвіду провідних історіографів у посібнику обґрунтований висновок про те, що будь-яке дослідження може бути успішним і результативним за умови комплексного застосування методів – насамперед тих, що дають змогу продуктивно розв'язати завдання.

Крім вказаної праці, автору належить понад 30 статей з теорії та методології історичної науки, які увійшли до термінологічно-понятійного Довідника з історичної науки, в т. ч. такі як: "методологічний інструментарій", "історіографічний процес", "історіографічна ситуація", "історіографічне джерело", "історіографічний факт", "постпозитивізм", "модернізм" та ін. [10].

Особливий інтерес науковець виявляє до методології цивілізаційного осмислення історії України, яке принципово змінює характер і методику пізнавальної діяльності істориків. У низці статей [11] Ярослав Степанович розкриває зміст цивілізаційного підходу в історичному пізнанні, переконливо доводить його переваги в порівнянні з формаційним трактуванням історичного процесу. Цей підхід особливо важливий в контексті міждисциплінарного дослідження України як регіональної цивілізації, тісно пов'язаної зі світовими цивілізаціями. Доречно наголосити, що напрацьовані Я. С. Калакурою [12] та іншими авторами теоретико-методологічні засади цивілізаційного підходу до

історичного процесу знайшли практичне застосування у конкретно-історичних дослідженнях, підготовлених з його участю. Йдеться про важливу роль ювіляра у створенні цивілізаційної історії України від найдавніших часів до сучасності (у двох книгах) [13], цивілізаційного виміру історії культури українського народу [14] та ментальності української цивілізації [15].

Заслуга Я. С. Калакури та його колег, що вони науково обґрунтували окремішність української цивілізації як історично сформованої на власному ґрунті спільності людей і об'єктивно існуючої реальності, яка представляє собою сукупність нації і суспільства, його політичної організації, духовних і матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу упродовж більш як тисячолітньої безперервної історії – від найдавніших часів до сучасності. В ній органічно переплітаються самобутність українського народу, його мови, ментальності і культурно-духовних цінностей, дивовижна краса природи, створюючи разом унікальне поєднання людини і середовища, рідкісний культурно-геополітичний простір [15, с. 7]. Таке розлоге визначення концепту "українська цивілізація" дозволило авторам на теоретико-методологічному, історіософському та історіографічному підґрунті вперше в українській гуманітаристиці підійти до наукового з'ясування сутності ментального виміру української регіональної цивілізації, її феномену. Менталітет, – за визначенням дослідників, – це спосіб мислення і світосприйняття, історично укорінений у свідомість, поведінку, традиції, побут, звичаї багатьма поколіннями людей [15, с. 8]. При цьому вони не оминули регіональні культурні, духовні, психо-поведінкові та владно-політичні особливості українського менталітету як на материковій території, так і в діаспорі, зумовлені іноцивілізаційними чинниками. Вони викрили руйнівні наслідки для української ментальності репресивної політики імперських режимів, голодоморів та войовничого безбожництва, показали форми самозахисту менталітету українців, їх спротив асиміляційним процесам, синдрому постколоніальної ментальності та маргінальності на тлі глобалізації, євроінтеграції та російської агресії.

Торкаючись сучасного наповнення змісту концептів "українська цивілізація", "український менталітет", Я. С. Калакура та М. Ф. Юрій вказують, з одного боку, на їх локально-регіональний і порубіжний характер, а з другого, наголошують, всіма своїми компонентами вони історично і культурно укорінені в західноєвропейську класичну цивілізацію, є одним із її давніх сегментів [16].

Однією із помітних особливостей творчості Я. С. Калакури є її актуальність. Не випадково, що після путінської агресії проти України, анексії РФ АР Крим, підтримки сепаратистських і терористичних сил на Донбасі історик загострив увагу на необхідності захисту історичної пам'яті України від кремлівської неоекспансії, відмежування від концепцій російських істориків великодержавницької орієнтації, послідовного розвінчування домислів і спростування фальсифікацій української історії в російській історіографії, протидії спробам останньої нав'язувати світу спотворене уявлення про українську минувшину і сучасність [17].

Загалом Я. С. Калакура є автором майже 600 наукових, науково-популярних та науково-методичних праць, у тому числі 96 монографій, 24 навчальних посібників та підручників, більше половини з яких побачили світ в умовах незалежності України. Водночас він приділяє велику увагу навчальному процесу, підготовці науково-педагогічних кадрів, є членом спеціалізованої ради із захисту дисертаційних робіт, під його керівництвом підготовлено 15 докторів та 52 кандидати наук.

Багаторічна, самовіддана і плідна праця Я. С. Калакури гідно оцінена державою: його нагороджено двома орденами За заслуги (другого і третього ступеня), Почесною Грамотою Верховної Ради України, він Заслужений

працівник вищої школи України. Ті, кому довелося працювати і спілкуватися з Ярославом Степановичем, справедливо відзначають його мудрість та інтелект, енергію, велику працездатність, високу самоорганізованість і вимогливість, активну громадянську позицію, які органічно поєднуються з чуйністю і доброзичливістю, небайдужістю до людей. Своє 80-ліття вчений відзначив новими цікавими задумами і творчими планами, зігрітий увагою сім`ї, родини, колег, учнів і друзів. Ректор Шевченкового університету академік Л. В. Губерський вручив ювіляру з нагоди цієї події Почесну грамоту, два університети: Прикарпатський національний ім. В. Стефаника та Переяслав-Хмельницький педагогічний ім. Г. Сковороди присвоїли йому звання Почесного професора, а Університет Сакарія (Республіка Туреччина) удостоїв його Подяки за співпрацю і доброчинність.

До численних привітань ювіляру приєднується редколегія Міжнародного збірника наукових праць "Україна–Європа–Світ", бажаючи йому міцного здоров'я, натхненної праці на ниві історичної науки і підготовки нового покоління істориків, родинного тепла і творчого довголіття.

Список використаних джерел

1. *Ярослав* Степанович Калакура: біобібліографічний довідник / Упорядн. І. Н. Войцехівська, М. Г. Палієнко та ін. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2012. – 159 с.; *Гомотюк О.* Історик у контексті епохи (до 75-річчя доктора історичних наук, професора Калакури Ярослава Степановича) // Мандрівець, 2012. – № 4. – С. 86–90; *Пиріг Р. Я.* Щедрі три чверті віку професора Ярослава Калакури // Архіви України, 2012. – №5. – С. 234; Калакура Ярослав Степанович // Науковці України. Еліта держави. – Т. ІУ. – К.: Логос, 2015. – С.187 та ін. 2. *Калакура Я. С.* Архівіст третього тисячоліття (модель історика-архівіста очима архівознавчої кафедри Національного університету імені Тараса Шевченка // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 37–45; *його ж.* Наукова школа архівістів та археографів Університету Св. Володимира // Вісн. КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія, 2013. –Вип. 5. – С. 25–30. 3. Архівознавство: підручник. – К., 1998; вид. 2-ге, доп., 2002 . – 356 с.; Історичне джерелознавство: підручник / кер. автор. кол. Я. С. Калакура. – К.: Либідь,2002. – 488 с.; вид.2-е. доп. – 2017. – 512 с. 4. *Калакура Я. С.* Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза, 2002; вид.2-ге, доп. 2012. – 512 с. 5. *Калакура Я.* Українська та зарубіжна історіографії в рецепціях Тараса Шевченка // Україна–Європа–Світ. Міжнародн. зб. наукових праць / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 13. – Тернопіль, 2014. – С.133–141. 6. *Калакура Я. С.* Історіографічні студії М. Грушевського: досвід і уроки // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 17. – С. 203–215. 7. *Калакура Я.* Зарубіжний світ у вимірі новітньої української історіографії // Україна–Європа–Світ: Міжнародн. збірн. наукових праць. – Вип. 11. – Тернопіль, 2013. – С. 207–219; *його ж.* Класифікація джерел із всесвітньої історії як дослідницький метод // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 15. – С. 185–198. 8. *Калакура Я. С.* Комплекс "совковості" пострадянської історіографії // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 16. – У 2 ч. – Ч. 2. – С. 163–174. 9. *Калакура Я. С.* Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2016. – 319 с. 10. *Історія* у термінах і поняттях: Довідник. – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014. – 732 с. 11. *Калакура Я., Алексієвець Л.* Цивілізаційні засади української історіографії // Україна–Європа–Світ. Міжнародн. збірн. нукових праць. – Вип. 13. – Тернопіль, 2014. – С. 233–245; *Калакура Я.*, Юрій М. Шлях до Європи як цивілізаційний вибір України // Україна–Європа–Світ. Міжнародн. збірн. наукових праць. – Вип. 14. – Тернопіль, 2014. – С.133–141. 12. *Калакура Я.* Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 24. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014.– С. 23–38. 13. *Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А.* Україна найдавнішого часу – XVIII ст.: цивілізаційний контекст пізнання. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с. ; *вони ж.* Україна XIX часу – початку XXI століття: цивілізаційний

контекст пізнання. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 2. – 696 с.; *вони ж.* Формування мовної картини світу українського народу як процес становлення української нації // Україна–Європа–Світ. Міжнар. збірн. наук. праць. – Вип. 10. – Тернопіль. – 2012. – С. 460–466. 14. *Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф.* Українська культура: цивілізаційний вимір. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – 496 с. 15. *Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф.* Ментальний вимір української цивілізації. – К.: Генеза, 2017. – 512 с. 16. *Калакура Я. С.* Ментальність як концепт гуманітаристики // Україна–Європа–Світ. Міжнар. збірн. наук. праць. – Вип. 19. – Тернопіль, 2017. – С. 373–385; *Калакура Я., Юрій М.* Архаїзація українського суспільства як ментальне явище сьогодення // Україна–Європа–Світ. Міжнар. збірн. наук. праць. – Вип. 19. –Тернопіль, 2017. – С. 42–54. 17. *Калакура Я.* Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди // Україна–Європа–Світ. Міжнар. збірн. наук. праць. – Вип. 16. – Тернопіль, 2016. – С. 179–188.

Леся Алексиевец

СЛОВО О НАШЕМ АВТОРЕ ПРОФЕССОРЕ ЯРОСЛАВЕ КАЛАКУРЕ

В статье, посвященной 80-летию Заслуженного профессора Киевского национального университета имени Тараса Шевченко Калакуре Ярославу Степановичу, на фоне его жизненного пути и творчества рассматривается проблематика и научная актуальность авторских студий, опубликованных в Международном сборнике научных трудов “Украина–Европа–Свит” за прошлое пятилетие. Акцент сделан на вклад ученого в разработку методологических, историографических и источниковедческих проблем украинской и мировой истории.

Ключевые слова: Ярослав Калакура, историческая наука, историография, методология, источниковедение.

Lesya Alexiyevets

THE WORD ABOUT OUR AUTHOR PROFESSOR YAROSLAV KALAKURA

The article is dedicated to the 80th anniversary of the Honoured Professor of Taras Shevchenko National University in Kyiv, Yaroslav Stepanovych Kalakura. On the background of his life and creative work, it presents the problems and scientific activity of author’s studies published in the International Collection of Scientific Works “Ukraine–Europe–World” for the last five years. The focus is on the scientist’s contribution to the development of methodological, historiographical and source-study problems of Ukrainian and World History.

Keywords: Yaroslav Kalakura, Historical Science, Historiography, Methodology, Source Study.

УДК 94(477)

Ігор Дацків

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ БІЛЯ ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Охарактеризовано дипломатичну діяльність одного із провідних громадсько-політичних діячів Української держави В'ячеслава Казимировича Липинського. Проаналізовано державотворчу роботу в роки Української революції та визначено основні напрями політичної діяльності. Встановлено, що всебічно проявити дипломатичний хист, політичні переконання та почуття справжнього патріота своєї держави В. Липинський зміг на посаді посла в Австрії при Гетьманаті П. Скоропадського та уряді Директорії УНР.

Ключові слова: посол, дипломатична діяльність, Українська держава, Австро-Угорщина, Відень.

У розвитку будь-яких історичних подій чи явищ чільне місце займають конкретні особистості, їхні ідеї та вчинки. Через аналіз їх життя та діяльності можна реконструювати правдиву, ідеологічно незашорену картину суспільного життя.

У першій половині XX ст. в українському політичному житті з'явилася ціла плеяда яскравих діячів, що пробуджували суспільну думку, сприяли становленню громадських і політичних структур українства, його змаганням за національне визволення та здобуття власної державності. Серед них був В'ячеслав Казимирович Липинський (1882–1931) – відомий політичний діяч, дипломат, науковець, теоретик українського консерватизму.

Метою даної статті є аналіз дипломатичної діяльності В'ячеслава Липинського в контексті українського політичного життя першої чверті XX століття.

Дипломатичну діяльність В. Липинського на посаді посла в Австро-Угорщині дуже стисло представлено в окремій публікації В. Пилипчука [1], окремі аспекти його зовнішньополітичної діяльності висвітлені у дослідженнях І. Дацківа [2], О. Приймак [3] та ін.

Доречно наголосити, що В. Липинський не брав участі у Гетьманському перевороті 29 квітня 1918 р., унаслідок якого був установлений Гетьманат, однак зміну політичного режиму зустрів прихильно. На той час він вже був достатньо відомий своєю державницькою позицією, що імпонувала українському політичному істеблішменту, тому склад свого уряду представники Української Гетьманської держави не уявляли без його участі. Саме це відзначав Д. Дорошенко, характеризуючи його як авторитетну особу тогочасного політикуму: "Його авторитет стояв так високо у всіх українських національних партіях взагалі, що ім'я В. К. Липинського незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зложення нового складу Кабінету міністрів" [4, с. 105].

Д. Дорошенко пропонував В. Липинському посаду товариша (заступника) міністра або міністра в уряді Ф. Лизогуба, проте він відхилив дану пропозицію, виставивши мотиви громадського і особистого характеру. Але погодився на його ж запрошення зайняти посаду посла Української держави в Австро-Угорщині [4, с. 271–272].

В'ячеслав Липинського було призначено на посаду посла Української держави у Відні 21 червня 1918 р. [5, с. 224]. На той час це був один з головних напрямів української зовнішньої політики, зважаючи на те, що Австро-Угорщина мала у своєму складі українські землі. Це вимагало від Української Гетьманської

держави сильної й активної дипломатії в цьому регіоні. Обізнаність ученого з польською проблемою, його авторитет у впливових галицьких колах і серед українців гетьманської орієнтації говорили про те, що він був найбільш вдалою кандидатурою на цю важливу дипломатичну посаду [6, с. 449]. До того ж кандидатура В. Липинського як повноважного посла Української Гетьманської держави влаштовувала й віденський уряд, який готовий був його визнати: "… не тількі як акредитованого при уряді, але й при віденськім дворі" [7, с. 55].

Передусім, В. Липинський серйозно формував свій штат, куди ввійшли освічені особи. Серед них були І. С. Токаржевський-Карашевич – радник посольства, В. І. Полетика – старший секретар, М. А. Біленький – секретар, С. С. Ванькович – аташе, А. Марцинчик – аташе, А. Жук – відповідальний у справах українців-репатріантів, М. Троцький – співробітник, В. Щербаківський – аташе у справах освіти та М. П. Савур-Ципріянович – ст. урядовець, майбутній особистий секретар В. Липинського [8, арк. 35].

Перебуваючи у Відні, В. Липинський дізнався, що політичні партії, до яких належали він та Д. Дорошенко опинилися в опозиції до влади, вважаючи, що її Кабінет міністрів "неукраїнський" за персональним складом, що він "зложений" з "ворогів української державності", веде політику, шкідливу для інтересів української державності" [9, с. 262]. Це зумовило низку нападів на них як представників міністерства нової влади не тільки збоку політичних опонентів, а й преси. Основні звинувачення направлені на представників посольств, які, окрім посольства Болгарії, були "не чисто українські" з огляду на національний склад [9, с. 262].

Дмитро Дорошенко не міг із цим погодитись, й про склад посольства В. Липинського писав: "Він також, як і Штейнґель, дивився широко на питання національної й державної приналежності і тому, складаючи штат свого посольства, запросив до нього людей, які з боку ортодоксальних (але вузьких) українців стягали на себе докори протилежної до берлінської місії натури: коли там говорилося, що, мовляв, у місії засіли "росіяни", то тут казали про "поляків". Але Липинський запросив "поляків" (себто українців римо-католиків), які виявили себе такими вірними слугами Української Держави, що дай Боже кожному патентованому українцеві! Але й таких було всього двоє: І. С. Токаржевський і Ванькович. Решта ж були наші українці-лівобережці: В. Полетика, А. Жук, М. Троцький та інші" [4, с. 272].

Напади на представників українського уряду В. Липинський сприймав не стільки як власну образу, скільки як спробу підриву авторитету нової влади та розпал національної ворожнечі серед населення. Окрім того, такі закиди вбік польського походження посла не могли пройти повз нього. Не можна сказати, що вони зачепили його особисто, оскільки вже тоді він спирався на принцип територіалізму й вірив, що поляки можуть бути не гіршими патріотами і державотворчими елементами України, ніж самі українці.

Щоб довести це напередодні свого виїзду до Відня, учений зробив останню спробу приєднати польську шляхту до українських державотворчих процесів. 27 червня 1918 р. у Києві він зібрав представників польської шляхти з метою вироблення української державної ідеї. Серед присутніх були й Д. Донцов, С. Шемет, М. Біленький та М. Міхновський. Однак робота цих зборів на цьому засіданні й скінчилась, їх планам справдитися не судилось [3, с. 112].

29 червня 1918 р. українське посольство на чолі з В. Липинським виїхало до Відня й вже наступного дня розмістилось в місцевому готелі "Брістоль" [10, арк. 23]. В. Липинський одразу ж взявся до справ, зустрівшись перш за все з міністром закордонних справ австро-угорського уряду графом С. Буріаном. Йому він передав вірчу грамоту. Потім було проведено низку зустрічей з представниками Німеччини й Австро-Угорщини з питань ратифікації

Берестейського мирного договору. Одним з основних завдань В. Липинського на посаді посла Української держави у Відні було проведення обміну ратифікаційними грамотами з усіма країнами, що заключили Брестський мир. Всі держави, окрім Австро-Угорщини, без вагань провели цей обмін. Уже 15 липня 1918 р. у Відні був проведений обмін ратифікаційними грамотами між Українською державою та Болгарією. Від Української сторони грамоту за підписом гетьмана П. Скоропадського передав В. Липинський, болгарську, за підписом царя Фердинанда, – легаційний радник болгарського посольства у Відні М. Джебаров. 24 липня також у Відні відбувся обмін грамотами між Україною й Німеччиною. З боку України був В. Липинський, а з боку Німеччини, грамоту за підписом імператора Вільгельма II, передав німецький принц Штольберг-Вернігероде. 22 серпня відбувся обмін грамотами між Україною і Туреччиною в палаті турецького посольства у Відні. Українську грамоту вручив радник посольства І. С. Токаржевський-Карашевич, турецьку, за підписом султана Магомета V, – посол Турції у Відні Гусейн-Гільмі-Паша [6, с. 95].

Питання обміну ратифікаційними грамотами з Австро-Угорщиною, виявилось набагато складнішим. Під час підписання Брестського миру між Австро-Угорщиною й Україною укладено таємний договір, згідно з яким відбувався поділ Галичини на польську й українську територію. Українська частина, з'єднавшись із Буковиною, повинна була утворити український коронний край. Розповсюдження цієї інформації серед української дипломатії призвело до того, що уряд Австро-Угорщини потрапив під тиск польських політиків, які не могли змиритися з поверненням Україні її етнічних земель Холмщини та Підляшшя. Реагуючи на вимоги поляків, він звернувся до Німеччини з проханням змусити Українську державу відмовитись від цих територій і анулював таємну угоду. 4 липня 1918 р. граф Й. Форгач, посол Австро-Угорщини в Україні, офіційно повідомив про це П. Скоропадського [9, с. 95]. Відтак, Українська держава опинилась у складній політичній ситуації, спричиненій одностороннім анулюванням таємного договору. За таких обставин В. Липинський проявив себе як умілий політик і дипломат, що принципово відстоював інтереси та авторитет своєї держави. Він вважав за необхідне вдатися до низки заходів, які б запобігли анулюванню договору та прискорили б ратифікацію Берестейської мирної угоди Австро-Угорщиною. Для цього запропоновано виконувати економічні умови Брестської миру відповідно до виконання таємного договору. Причому ключовим у цій ситуації було питання Галичини, що мала стати міцним державним кордоном не тільки територіально, а й національно, оскільки саме вона повинна була стати ідеологічним форпостом для майбутньої боротьби з Росією [11, с. 43–45]. З цього приводу В. Липинський у листі до міністра закордонних справ Д. Дорошенка зазначав: "Мій погляд на сю справу такий: богато краще для нас – коли уступки необхідні – поступитись де в чім в справі Холмщини, чим відступати від поділу Галичини. А се ось через що: наша західня границя, з огляду на всякі можливі ще переміни на Сході, мусить бути забезпечена з боку національного і географічного. Спираючись на Карпати і маючи всі дані для розвитку нашої національної і державної ідеї в Галичині, ми всі свої сили зможем обернути на боротьбу (а вона буде ще дуже тяжка) зі Сходом. Коли-ж за Збручем ми будем мати огнище такої українсько-польської боротьби (після прилученя всієї Галичини до Польщі), якої ще досі не бувало, то при нашій національній хисткости і істеричности – се пряма дорога до "царя восточного православного". Отже, повторяю, від поділу Галичини і сотворення в Австрії коронного українського Краю неможна відступати ні за що, а що до Холмщини можна обіцяти, що ми не будем робити особливої пресії в комісії,

котра має вирішити сю справу зараз по ратифікації Берестейського договору" [12, с. 584–585].

Дізнавшись про заяву графа Й. Форгача в Києві щодо анулювання договору, В. Липинський склав ноту протесту австро-угорському уряду, в якій зазначав твердий намір Української Держави ратифікувати Брестський мир та встановити українську владу на території Холмщини, що зайнята австро-угорськими військами [13, с. 187].

Представник Австро-Угорщини граф С. Буріан відмовився її прийняти, мотивуючи тим, що все вже зроблено в Києві. Така позиція не влаштовувала представників українського посольства у Відні. Вирішення цієї справи, якщо Австро-Угорщина все-таки відмовиться прийняти протест, український посол бачив у розміщенні в пресі Комунікату. Однак, незважаючи на це, протест не було прийнято [3, с. 115].

Зазначимо, що В. Липинський мав тверду позицію у вирішенні територіальних питань Української держави, одним з яких була Холмська проблема. Розмірковуючи над переговорами із польськими політиками з приводу Холмського питання, у листі до Д. Дорошенка він писав: "… мій плян такий: 1) тайне анульоване і наш тайний протест проти цього анульованя; 2) ратифікація Берестейського миру без тайного договору; 3) Комісія в Холмській справі і знов переговори про тайний договір, який не істнуючим вважати не можна буде, бо єсть наш протест" [12, с. 588]. Незважаючи на те, що за умовами Брестського миру територія Холмщини з частиною Підляшшя відходили до України, австро-угорський уряд, військові частини якого перебували на цих землях, сприяв полонізації цих територій. Саме на Холмщині було проголошено статус-кво на користь Польщі: дозвіл на вибори до Польської Регентської Ради з обранням винятково поляків, заборона повертатися на цю територію воєнним біженцям з подальшим її заселенням поляками [13, с. 185]. Таке явне порушення умов Брестського договору спонукало В. Липинського до рішучих дій. На його думку, треба не тільки скласти ноту протесту та відмовитися ратифікувати мирний договір з Австро-Угорщиною, а й відкликати посольства в разі прилучення Холмщини до Польщі. Такі свої думки він висловлював Д. Дорошенку: "Наша мовчазна згода тепер на відданя Холмщини – се база, на якій остаточно в нашу некористь вирішиться ся справа на майбутнім міжнароднім конгресі. Отже наша (зокрема Ваша і моя) позиція в сій справі мусить бути, в разі ультимативних кроків Австрії, дуже виразна, тверда і рішуча. Протест наш (крім, розуміється, нот і інших писаних протестів) я уявляю собі або: а) в відмові з нашого боку ратифікувати мир з Австрією, з огляду на одностороннє порушення цього миру з боку Австрії, або-ж б) коли Холмщина буде прилучена до Польщи насильно, без ратифікації миру Австрією, то, думаю, треба-б відкликати з Відня наше посольство, оставивши одного урядовця, акредитованого при Міністерстві, для полагоджування біжучих справ" [12, с. 594–595]. Відтак, останній крок мав більші негативні наслідки для австро-угорського уряду, ніж для українського, оскільки він був зацікавлений в економічних зв'язках з Україною.

Окрім вирішення політичних проблем В. К. Липинський займався питанням створення українських консульств на місцях. За його пропозицією мали відкрити генеральне у Відні на чолі з Марцінчик-Ільницьким та Будапешті – М. Залізняком, консульство у Львові – з В. Кушніром, Трієсті – М. Троцьким, Празі – Сирином та віце-консульство у Чернівцях – з М. Голубінкою. Всі кандидатури на ці посади український посол підбирав та рекомендував Д. Дорошенко особисто, враховуючи відповідність особи особливостям регіону [3, с. 117].

В'ячеслав Липинський, передбачаючи розпад Австро-Угорщини, піклувався про долю українського посольства у Відні, так як посольство було акредитоване ще при старому австрійському керівництві й могло бути ліквідоване і замість нього можливо будуть створені посольства при національних державах колишньої Австрії. Питання створення посольств на територіях держав (Австрія, Угорщина й Чехія), що утворились після розпаду Австро-Угорщини, а також пов'язана з цим міжнародна політика в Європі, були темою зустрічі В. Липинського та Д. Дорошенка 25 жовтня 1918 р. у Відні. В результаті В. Липинського було затверджено на посаді голови дипломатичного відомства в Австрії. Організацію дипломатичної місії в Будапешті доручили радникові українського посольства у Відні І. Токаржевському-Карашевичу. До Праги поїхав В. Полетика. Поряд з цим, Д. Дорошенко доручив В. Липинському надавати матеріальну підтримку представникам дипломатичного відомства щойно створеного галицького українського уряду [4, с. 365].

Доречно зазначити, що складна міжнародна ситуація змушувала В. Липинського розмірковувати не тільки над долею українських представництв, а й Української держави в цілому. Її порятунок від зазіхань Антанти як на частину Росії він бачив у створенні національного уряду на чолі з гетьманом, відкритті українського представництва в Польщі та визнанні нею самостійності України. Про необхідність таких заходів посол Української держави в Австро-Угорщині наголошував у листі до Є. Чикаленка [14, с. 131].

В'ячеслав Липинський одночасно з дипломатичною діяльністю розгорнув активну інформативну діяльність з метою пропагування ідей української державності. Висвітлення в українській пресі діяльності В. Липинського свідчить про інтерес до закордонної політики Української держави. Окрім того, В. Липинський зумів налагодити зв'язки з місцевими українськими політичними силами. Він зустрівся з головою української партії в австрійському парламенті Є. Петрушевичем (голова Українського парламентського представництва в австрійському парламенті), депутатами фракції М. Васильковим (член Загальної Української Ради, сприяв виробленню умов Брестського миру 1918 р.) та професором С. Смаль-Стоцьким (депутат Австрійської державної ради) [3, с. 119].

Перебуваючи на посаді посла, В. Липинський опікувався збереженням маєтків Поділля та Волині, що їх власники виїхали за кордон. Їхні цінні бібліотеки, колекції, родинні архіви представляли собою культурну та історичну цінність. Але спроби вжити заходів щодо врятування культурних цінностей не завжди мали успіх через брак коштів і транспорту [15, с. 204–205].

Варто наголосити, що В. Липинський, як посол Української держави не залишився байдужим до проблем українських громадян, що перебували на території Австро-Угорщини. Він сприяв в оформленні необхідних документів для повернення додому, допомагав також і тим, що з різних причин намагалися виїхати з України. Серед таких громадян опинився й Михайло Грушевський зі своєю родиною. Їм було видано своєрідне посвідчення, у якому містилося прохання до урядів інших держав не перешкоджати переміщенню [16, с. 137].

Окрім того, значну увагу В. Липинський приділяв проблемі українських військовополонених. Умови їх утримання були досить важкими, що призводило до постійних втеч з табору. Втікачі об'єднувались та знаходили різні способи здобуття продуктів харчування. Про таке важке становище, а також про нестачу продуктів харчування в таборі було поінформовано Українське посольство, реакцією якого була нота протесту відповідним відомствам Австро-Угорщини. З метою вирішення цієї проблеми при військовому міністерстві Української держави створено спеціальну Комісію. Унаслідок її діяльності покращилось

становище полонених українських громадян в Австро-Угорській державі [16, с. 137].

Робота на посаді посла була досить напруженою й складною. Вона вимагала від В. Липинського багато часу та уваги. Зустрівшись з ним у цей час, Р. Метик пізніше згадував: "Посол працював тоді від години 7-ої рано до 1-шої в ночі… Від початку своєї номінації В. Липинський працював над осягненням цього, що наказувало йому його становище…. До Києва виїжджав в важних справах і в Києві мав більше клопотів, як в Відні. В Києві їздив він багато разів по місті лихими дорожками, а не автами, як би випадало дипломатові, котрому кожна хвилина дорога. Він не скаржився на це…" [17, с. 300]. Така характеристика В. Липинського свідчила про відповідальність, з якою він поставився до виконання своїх обов'язків на цій посаді.

Обов'язки дипломата В. Липинський продовжував виконувати й після повалення Гетьманату П. Скоропадського і навіть після наказу Міністерства закордонних справ уряду Української Народної Республіки від 6 січня 1919 р. про скасування всіх дипломатичних призначень попередньої влади. Представники нового уряду, особливо В. Винниченко, виступили проти його кандидатури на посаді посла у Відні [18, с. 47]. Офіційною причиною звільнення став наклеп, що він орієнтується на пропольську політику й надає інформацію про українські справи Антанті. 16 січня 1919 р. його ознайомили з наказом про звільнення. Проте В. Липинський не міг з цим погодитися. Він звернувся до уряду УНР з проханням розібратися в цій справі, щоб з'ясувати "хто вніс більше плутанини в польсько-українські відносини і хто вів дійсно небезпечну та шкідливу політику для Української Держави супроти поляків, чи центральний уряд Української Народної Республіки, чи доручене мені посольство України у Відні" [19, арк. 10]. Одночасно, проти рішення звільнити В. Липинського виступили працівники дипломатичного відомства на чолі з М. Васильком, які вважали, що його відсутність суттєво вплине на представництво УНР в Австрії [19, арк. 10]. Отже, така рішуча позиція як самого В. Липинського, так і представників посольства змусила уряд переглянути рішення про його звільнення з посади посла, затвердити позиції українського посольства у Відні й повернення В. Липинського на його посаду.

Незважаючи на своє незадоволення діяльністю нового уряду, він погодився залишиться на посаді посла і при новій владі, оскільки вірив, що вона, врахувавши політичні помилки Української Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського, зможе побудувати міцну національну українську державу.

Дізнавшись про Акт Злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки 22 січня 1919 р., він розглядав можливість певної реорганізації закордонних дипломатичних відомств. З цією метою до міністра С. Петлюри та керівника зовнішньої політики ЗУНР В. Панейка було направлено листи, що в них пропонувалось спільно з Міністерством закордонних справ у Києві повідомити всі держави про об'єднання території України. Також у листі наголошувалось на необхідності подбати про кваліфікований склад української делегації в переговорах Паризької мирної конференції. Українську делегацію мав очолити М. Грушевський. До її складу "повинен би увійти В. Липинський, якого відтак треба лишити в Парижі". Окрім цього пропонували вирішити конфлікт з Польщею з питань визволення з-під її влади Галичини та Холмщини [3, с. 122].

У першій половині березня В. Липинський виїхав до нового уряду зі звітом про діяльність відомства. Вертаючись назад до Відня, він зупинився в Станіславі. Враження від політичного курсу нової влади були досить сумними й він не приховував їх при зустрічі з А. Андрієвським, зазначаючи: "Ніякого порядку, повне безголовя, немає людей, нема кому з розумом твердою рукою вивести

нашу державу на пряму певну путь” [20, с. 225]. Такий політичний хаос настільки вразив В. Липинського, що він більше не бачив сенсу залишатися на своїй посаді. Проте одразу ж на свою демісію не зважився, сподіваючись на покращення ситуації. Тут, у Станіславі, відбулась його зустріч з полковником П. Болбочаном, що справив враження патріота України, готового боротися за її державність. Пізніше В. Липинський дасть полковнику високу оцінку, назвавши його “одним з найвідатніщих представників … Українців” [21, с. 285].

Зазначмо, що В. Липинський далі продовжив старанно виконувати свої обов’язки і взяв участь у нараді голів закордонних установ Директорії УНР на чолі з міністром В. Темницьким, що відбулась 18–19 червня 1919 р. у Відні. На ній також були присутні посли М. Василько, М. Порш, Д. Левицький, В. Сингалевич та радники С. Томашівський, Здирковський та А. Жук [22, с. 102]. З’їзд було присвячено виробленню головних напрямів української зовнішньої політики з урахуванням тогочасного міжнародного становища. Зокрема, обговорювали пошуки шляхів позбавлення будь-якої залежності від Польщі, вирішення питання Східної Галичини, що й досі знаходилась під польською владою. З цього приводу учасники наради пропонували “за всяку ціну добиватись повного державного відокремлення …від Польщі у формі суверенності або, коли це буде неможливо, хоч би у формі тимчасового нейтралітету” [6, с. 456]. В. Липинський, що брав активну участь у нараді, пропонував її учасникам під час вирішення цього питання виходити не з національного, а з територіально-державного підгрунтя. Така його позиція стала вирішальною під час обговорення питань наради. Її підсумком стала резолюція, у якій зазначалась другорядність соціально-політичних аспектів у зовнішньополітичному курсі України. Таке рішення означало, що “Україна не може прийняти за будь-яку ціну такого московського уряду який би виступив би в ролі уряду всієї Росії без огляду на її політичний та соціальний характер”. Натомість визнавалась можливість встановлення дипломатичних зв’язків з урядами, “обмеженими самою Москвою” [6, с. 456].

Виступ В. Липинського на цьому з’їзді на посаді посла був останнім. Непослідовність внутрішньої та зовнішньої політики Директорії УНР, а також репресії проти політичних діячів і інтелігенції, що не підтримували її курсу, все частіше підводять його до рішення відмовитись від перебування серед її урядовців. Остаточно лояльність В. Липинського до влади, було підірвано розстрілом полковника П. Болбочана. З цього приводу В. Липинський гостро критикував дії уряду Директорії УНР, що стосувалися репресивної політики, спрямованої проти національно свідомих представників українського суспільства.

Улітку 1919 р. В’ячеслав Липинський подав у відставку й оселився в Австрії як політичний емігрант [6, с. 457].

Загалом революційні події надали справжню можливість В. Липинському реалізувати свої політичні переконання, проявити себе як вмілого дипломатичного діяча. Він сам залучився до будівництва нової української держави, приєднавшись до УДХП та розробивши її програму, що враховувала всі історичні особливості українського народу. Саме вона стала першою спробою викладу політичного мислення вченого, його бачення важливих політичних, економічних та соціальних перетворень у державі. Найбільш повно проявити дипломатичний хист, політичні переконання та почуття справжнього патріота своєї держави В. Липинський зміг на посаді посла в Австро-Угорщині при Гетьманаті П. Скоропадського та уряді Директорії УНР. В. Липинський з усією відповідальністю поставився до своїх дипломатичних обов’язків. Це проявилось від самого початку, коли взяв участь у формуванні свого посольства, особисто підбираючи кандидатури для його складу.

В'ячеслав Липинський захищав не тільки політичні, територіальні та економічні інтереси Української держави, а й приділяв увагу проблемам громадян України, які опинилися а Австро-Угорщині, збереженню культурних цінностей, які лишилися на території України. Очоливши українське посольство в Австро-Угорщині, він зміг досягнути помітних результатів. Однак, не змирившись з політичним курсом Директорії УНР, особливо її репресивною політикою, В. Липинський залишив свою посаду. Поразку національно-визвольних змагань сприйняв як втрату реальної можливості відродження української державності та самостійного розвитку українського народу.

Список використаних джерел

1. *Пилипчук В.* До питання дипломатичних відносин Австро-Угорщини і України у 1918 р. // Австрійсько-український огляд. Відень, 2001. № 12 (41). С. 37. 2. *Дацків І. Б.* Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії. Тернопіль: КРОК, 2013. 621 с.; Дацків І. Діяльність дипломатичного корпусу Гетьманату П. Скоропадського за кордоном // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип.1. Тернопіль. 2011. С. 93–98. 3. *Приймак О. О.* Громадсько-політична й наукова діяльність Вячеслава Липинського (1882–1931 рр.) : Дис. … канд. іст. наук: 79. 00. 01. Харків. нац. ун-т. Харків, 2011. 250 с. 4. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле, (1914–1920). Мюнхен: Укр вид-во, 1969. 543 с. 5. *Дацків І. Б.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с. 6. *В'ячеслав Липинський* та його доба / Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2010. Кн. 1. 544 с. 7. *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. Упоряд.: К. Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. 208 с. 8. *Центральний* державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української держави. м. Київ 1918 р. Оп. 1. Спр. 27. – 73 арк. 9. *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. Київ: Темпора, 2002. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. 351 с. 10. *ЦДАВО* України. – Ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української держави. м. Київ 1918 р. Оп. 1. Спр. 106. Ч. 2. 90 арк. 11. *Дацків І.* Економічні аспекти Брестського договору 1918 року // Всеукраїнський науковий журнал "Мандрівець". 2008. № 6. С. 41–47. 12. *В'ячеслав Липинський.* Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. Київ–Філадельфія: Смолоскип, 2003. Т.1. 958 с. 13. *Дацків І. Б.* Брест 1918: європейський прорив України. Тернопіль: Астон, 2008. 254 с. 14. *Старвойтенко І.* Є. Чикаленко: людина на тлі епохи К.иїв Темпора, 2009. 544 с. 15. *Федорук Я.* Монархізм Богдана Хмельницького в оцінці В'ячеслава Липинського: критична інтерпретація // В'ячеслав Липинський: історико–політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції 2–6 червня 1992 р. у Києві, Луцьку, Кременці / За ред. Я. Пеленського. Київ. 1994. С. 228–231. 16. *Патер І.* В'ячеслав Липинський – політик, дипломат // В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). Київ. 2002. С. 125–140. 17. *Метик Р.* Моє знайомство і переписка з В. К. Липинським // Дзвони. Львів, 1933. Ч. 6–7. С. 296–307. 18. *Чикаленко Є.* Щоденник 1919–1920. / Є. Чикаленко. Київ - Нью-Йорк, 2005. 640 с. 19. *ЦДАВО* України. – Ф. 3696. Міністерство Іноземних справ УНР. Оп. 1. Спр. 19. – 40 арк. 20. *Андрієвський В.* З минулого. Берлін, 1923. Т. 2. Від гетьманату до Директорії. Ч. 2. Директорія. 307 с. 21. *Сідак В.*, Осташко Т. Полковник Петро Болбачан: трагедія українського державника: Наукове видання. Київ: Темпора, 2009. 426 с. 22. *Жук Ю.* Спогади про батька // Вісті СУФА. 1994. № 27. С.101–104.

Игорь Дацкив

ВЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСКИЙ У ИСТОКОВ УКРАИНСКИЙ ДИПЛОМАТИИ

Охарактеризована дипломатическая деятельность одного из ведущих общественно-политических деятелей украинского государства Вячеслава Казимировича Липинского. Проанализирована государственная работа в годы Украинской революции и определены основные направления политической деятельности. Установлено, что всесторонне проявить дипломатический талант, политические убеждения и чувства настоящего патриота своего государства В. Липинский смог в должности посла в Австрии при Гетманате П. Скоропадского и правительстве Директории УНР.

Ключевые слова: посол, дипломатическая деятельность, украинское государство, Австро-Венгрия, Вена.

Ihor Datskiv

VYACHESLAV LYPYNSKYI AT THE ORIGINS OF THE UKRAINIAN DIPLOMACY

Diplomatic activity of Vyacheslav Kazimirovich Lypynskyi, who was one of the Ukrainian leading public and state politicians, is characterized. The government work during the Ukrainian revolution is analyzed and the basic areas of political activity are defined. It is discovered, that the V. Lypynskyi could in the round show a diplomatic talent, political beliefs and feelings of a true patriot of his country as an ambassador to Austria under Hetman Skoropadskyi rule and government of UNR Directory.

Keywords: ambassador, diplomatic activity, the Ukrainian state, Austro-Hungary, Vienna.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ГРУБІНКО А. В. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ І БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ (1990–2016 РР.): МОНОГРАФІЯ. – ТЕРНОПІЛЬ: ВЕКТОР, 2017. – 668 С.

На днях увага української громадськості була прикута до досліджень британського аналітичного центру Chatham House "Боротьба за Україну" (The Struggle for Ukraine). У презентованій доповіді йшлося про основні виклики, успіхи й невдачі у зовнішній та внутрішній політиці України з часів Євромайдану до сьогодення, які пов'язані з наступними подіями, а саме – російською агресією, потребами глибинних реформ і модернізації Української держави. Поряд із природним інтересом до цих питань, вирішення яких рівняється нині буттю України, важливим є бачення місця Великої Британії у системі європейської зовнішньої і безпекової політики у 1990–2016 рр., осмислення дій сильного і впливового гравця на європейській та міжнародній сцені.

Останні події, пов'язані з Brexit укотре привернули увагу до Великої Британії, залишивши післясмак нового бачення трансформацій Європейського Союзу й прагнення розуміння дій третьої (четвертої – за різними джерелами) у світі за військовими витратами ядерної держави. За останніми інформджерелами відомо, що Тереза Мей на саміті у Брюсселі буде говорити про "амбіційне і глибоке та особливе партнерство", яке хоче побудувати між Британією та ЄС після Brexit. Тож актуальність проблеми рецензованої монографії Андрія Грубінка очевидна, як у ключі питання сучасної європейської безпеки, так і розбудови відносин Україна – Велика Британія.

У теоретичному концепті розгляд теми є одним із затребуваних в українській історіографії. Власне, перед нами перше монографічне дослідження історії участі Великої Британії у зовнішній та безпековій політиці Європейського Союзу. Одразу зауважу, що автор дослідження уже відомий у науковому просторі як дослідник історії Великої Британії, зокрема, українсько-британських відносин у 1991–2004 рр. (політичне та військове співробітництво).

З актуальності, привертає увагу уже назва дослідження у контексті постановки проблеми окресленого часу, яка логічно отримала розкриття у цілісному оригінальному дослідженні, елементах його темпорального виміру. Якщо коротко, то у роботі виокремлено питання ролі Великої Британії у становленні СЗППБ (Спільна зовнішня політика і політика безпеки) та вплив цієї політики ЄС на відносини королівства з іншими стратегічними партнерами; з'ясовано особливості британського впливу на оформлення СЗППБ в установчих договорах об'єднання; запропоновано компаративний аналіз позицій королівства щодо СЗППБ з баченнями Франції та Німеччини, осмислення американсько-британських відносин у розвитку європейської зовнішньої та безпекової політики; розглянуто історичні аспекти практичної участі держави в реалізації СЗППР, зокрема, у відносинах ЄС з державами Східної Європи (й Україною); визначено особливості британського підходу до формування військової компоненти ЄС в контексті трансформацій НАТО, місце британського ВПК у військово-технічній кооперації держав об'єднання, досвід участі країни у військово-гуманітарних акціях ЄС. Як бачимо, кожне положення є наповненим і

багатогранним, й ці повнота і грані у всій послідовності й дискретності знайшли розгляд у книзі.

Кажуть, що метод індукції є характерним для людської свідомості, у пошуку виходу з конкретного до загального. Тоді як індукція властива підсвідомості, яка шукає вияв загальних законів у конкретному. Їх вдало застосував дослідник, поряд з іншими, відзначаючи особливу природу Європейського Союзу. Уже на перших сторінках зауважує: "Історична специфіка СЗППБ ЄС як неординарного за своєю сутністю і завданнями практично впроваджуваного феномену зовнішньополітичної та військово-політичної регіональної інтеграції зумовлена складністю системи детермінант його формування і структурно-функціонального наповнення" (С. 13). Далі зазначає: "СЗППБ як специфічна (унікальна) сфера кооперації держав повною мірою відображає концептуальну дихотомію сутності Євросоюзу на рівні "міждержавний – наднаціональний"... Провідними моделями є моделі "змінних геометрій" і "різношвидкісної інтеграції" з елементами "секторальної інтеграції" (С. 22). Й одразу долучає Британію: "В основі концептуальних підходів Великої Британії до участі у формуванні СЗППБ ЄС лежать традиції прагматичного функціоналістського реалістичного підходу з елементами федералістської кооперації (на противагу класичному федералізму), екстерналізації (концепція "розширення замість поглиблення) і мінімального інституціоналізму (С. 22). Цікаво й грамотно з'ясувавши концептуально-теоретичні засади дослідження, автор задає міцності його логічно-аналітичних висновків надалі.

Привертає увагу прагнення історика-міжнародника не лише досліджувати, розповідати й аналізувати, а витворювати власний концепт, що вирізняє роботу. Так, згідно авторського бачення керівництво Великої Британії прагнуло використовувати механізми об'єднання для посилення впливу на міжнародній арені, дотримуючись мінімалістських позицій щодо їх інституційно-функціонального наповнення. Історик обґрунтовує в дослідженні низку внутрішніх і зовнішніх детермінант, які зводить в єдиний центральний концептуальний фактор – британські уряди ніколи не розглядали європейську інтеграцію (та регіональну політику загалом) як пріоритетну сферу зосередження своїх міжнародних зусиль, яка б явно переважала або заміняла за значенням інші історично важливі для держави напрями зовнішньої політики – відносини з США і країнами Співдружності Націй. Тому СЗППБ ЄС розглядалася як важливий, але не головний механізм зовнішньої політики королівства, участь у якому не повинна була суперечити її засадничим принципам – прагматизму, державоцентризму, парламентському суверенітету, глобальному охопленню, балансу сил, наступності, атлантизму (С. 544).

Слушно надаючи особливої уваги в тексті останньому, автор висновує, що балансування між ЄЕС/ЄС і США (НАТО) стало водночас перевагою і проблемою у європейській політиці країни.

Зауважимо, що дослідження побудовано на основі добротної джерельної бази й історіографічних праць. Привертає увагу принцип подачі історіографії, а також, окрім української, зарубіжна історіографія, особливо британська і російська. Саме ґрунтовна робота з джерелами дозволила автору вибудувати структурно чітко і наповнити конкретним змістом буквально кожне питання праці. За результатами дослідження автор пропонує періодизацію історії участі Великої Британії у СЗППБ ЄС, у якій виокремлює й аналізує періоди: 1) традиціоналістський (1990–1997), 2) еволюційно-прогресивний (1998–2002), 3) кризовий (2003), 4) реалістичний (прагматично-функціональний) (2004–2010), скептично-інерційний (2010–2016).

Природно, особливу увагу привертає розділ, присвячений політиці Великої Британії щодо України в означеному контексті. Історик аналізує події, які мали

місце упродовж 1990–2016-го рр. на лінії Велика Британія–Україна, констатуючи, що ця країна була одним із найпослідовніших союзників в реалізації європейських прагнень нашої держави.

Brexit укотре показав, з одного боку, впевненість Британії у власних силах і традиції, хоч різниця голосів "за" – "проти" була невеликою, а з другого, – трансформаційні зміни, яких потребує об'єднання європейських держав.

"Суперечки про майбутнє Європи ведуться на різних рівнях. А моя позиція по суті дуже практична. У мене немає часу на політичні гасла, які лякають нас жахами про європейську наддержаву або Четвертий Рейх. Мене також важко зарахувати до федералістів, які вважають, що ми маємо відмовитися від нашої національної ідентичності на користь ідеї під назвою Європа. ... в цілому Євросоюз – це кооперація з метою досягнення добра, і тягар відповідальності лежить на тих, хто хоче відмовитись від цієї кооперації", – зазначав свого часу британський політик і економіст, заступник лідера партії Ліберальних демократів Вінс Кейбл. На етапі політичних дискусій щодо виходу країни з Європейського Союзу він писав у колонці The Guardian, що панічний і поспішний вихід з Євросоюзу – стрибок у невідомість, який приведе до неочікуваних фінансових втрат. Без значної частини дипломатичного і військового потенціалу, без Британії залишиться і ЄС, констатує Андрій Грубінко. Додаючи на кінець, що наявний міжнародний вплив і досвід Сполученого Королівства, інтереси ЄС у співпраці з Лондоном, у якому провідні позиції займе тандем ФРН і Франції, загрози європейській безпеці змусять сторони підтримувати тісний формат співпраці на рівні загальних політичних консультацій, у питаннях військово-промислової кооперації і миротворчості. Критично налаштована до наднаціональних формувань Британія зробить ставку на розвиток традиційного міждержавного співробітництва з провідними державами Європи (С. 553).

На порозі 2018-го року, осмислюючи весь шлях колись потужної Британської імперії, історію країн Європейського Союзу, України, залишається стійке відчуття, що тільки спільними зусиллями можна забезпечити мир в регіоні. Й хто зна, чи Сполучені Штати Європи не набудуть сили на континенті.

А повертаючись до монографії, закцентую її новизну, цінність й цілісність. До читання усім, хто цікавиться питаннями новітньої всесвітньої історії та міжнародних відносин, а також тим, хто їх вирішує.

Леся Алексієвець
(Україна)

ВЗАЄМНЕ ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА МИРОНА КОРДУБИ / УПОРЯДН., АВТ. ВСТУП. РОЗД. І НАУК. КОМЕНТ. О. А. КУПЧИНСЬКИЙ. – ЛЬВІВ: НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ, 2016. – 424 С. – 100 ПР. – (УКРАЇНОЗНАВЧА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА НТШ; ЧИСЛО 43)

З особливими відчуттями й трепетом вітаємо та хочемо представити надзвичайно важливе, розлоге та актуальне видання епістоляріїв двох видатних діячів української історичної науки кінця XIX – першої половини XX ст. – Михайла Грушевського та Мирона Кордуби. Упорядником, автором вступних розділів і наукового коментаря праці є відомий в Україні вчений, доктор історичних наук, педагог, археограф – Олег Купчинський. Приємно констатувати, що грушевськознавство і кордубознавство, як наукові дисципліни, збагачено ще однією поважною джерелознавчою працею, яка присвячена 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського та 140-річчю від дня народження Мирона Кордуби.

Рецензоване видання є новою сторінкою у пізнанні життя і діяльності М. Грушевського та М. Кордуби передусім як істориків, а також як громадсько-політичних та культурних діячів. Водночас воно є важливою складовою запланованого в другій половині 90-х років XX ст. проекту видання “повної епістолярної спадщини патріарха інтелектуальної України Михайла Грушевського”. Проект був започаткований з ініціативи Українського історичного товариства у США та Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України у співпраці з НТШ та Інститутом історії України НАН України. У процесі підготовки видань, охоплених проектом, особливий акцент робився на кореспонденцію М. Грушевського з його учнями й послідовниками (с. 82). Листування з М. Кордубою, з “одним із найздібніших учнів [...] і видатним українським істориком” безумовно займає одне з важливих місць серед цих публікацій. Свого часу це підкреслював фундатор проекту Л. Винар.

Відзначимо, що листи М. Грушевського до М. Кордуби, за поодиноким винятком, друкуються вперше, М. Кордуби – були оприлюднені раніше (Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка / Упоряд. В. Наулко, В. Старков. – Запоріжжя, 2005. – С. 4–75), однак разом, ніколи не друкувались.

Безумовно, що зміст й тематика листів М. Грушевського та М. Кордуби пов’язані сьогодні з маловідомими або й не відомими чи забутими фактами про наукові, суспільно-громадські, освітньо-культурні, ідеологічні та політичні відносини, ситуацію в Україні загалом, а у їх контексті між репрезентантами науки та оточенням (у тому числі закордонними дослідниками) другої половини 90-х рр. XIX – початку 30-х рр. XX ст. Відтак, листи є важливим джерелом для поглибленого вивчення новітньої історії України загалом та детального дослідження життя і діяльності двох видатних істориків – М. Грушевського та М. Кордуби, зокрема, їх взаємин і співпраці, ролі у національній науці й суспільних відносинах. Опубліковане листування водночас творить основу для уточнень і доповнень багатьох різних за змістом історичних фактів того часу, сприятиме об’єктивному показу взаємин між багатьма відомими особами, насамперед біографічних даних із життя названих істориків. Публікація епістолярію є також підставою для осмислення часу, в якому створювались

листи, епохи, в якій жили і працювали вчені. На основі листування можемо досліджувати також різні явища, маловідомі події, людей того часу, а це повертає історика до часто забутої частини інтелектуальної спадщини минулого. На перешкоді до її пізнання, як відомо, стояла тривала засекреченість документальних матеріалів М. Грушевського та його учнів. Заповнення, завдяки появі цього видання, таких прогалин в інформації про М. Грушевського та М. Кордубу є важливим причинком до вивчення низки дрібних або забутих історичних, суспільно-політичних і культурних процесів України.

Як зазначає автор видання, загальна ідея підготовки праці ґрунтувалася на методологічних і дослідницьких засадах грушевськознавства як національного феномену, а також на основних статутних постулатах діяльності НТШ після 1989 р.: поступово заповнювати прогалини у заідеологізованому, а деколи і задогматизованому досі науковому просторі України. Безпосередньою метою було оприлюднення усіх текстів відомих сьогодні епістоляріїв та по змозі їх коментування на основі того, що відомо сьогодні про авторів і їх листування у контексті творчих контактів та зв'язків. Йдеться насамперед про зміст епістоляріїв, їх будову, історію створення та систематичний обмін ними (с. 6).

Загалом пропоноване видання представляє у хронологічній й логічній послідовності листи М. Грушевського та М. Кордуби настільки, наскільки вможливлює це сучасний стан виявлення епістолярної спадщини та знання про контакти істориків. Праця також засновується на загальних видавничих засадах публікації епістоляріїв і продовжує видавничу серію "Епістолярні джерела грушевськознавства" (с. 6).

Погоджуємось з автором, що у сучасній українській історіографії, попри очевидні зрушення у дослідженні наукового доробку М. Грушевського та М. Кордуби (їхні праці всезагально аналізуються і нині частково перевидаються), епістолярна спадщина, однак, залишалась у багатьох випадках у тіні. Перші кроки у цьому питанні, як відомо, зробила українська закордонна наука, коли з 1966 р. редакція журналу "Український історик" публікувала листи М. Грушевського та інших гуманітаріїв, пов'язаних з діяльністю вченого. Після проголошення незалежності України, грушевськознавство як наукова дисципліна, репрезентоване низкою наукових праць і окремо томами листування у серії "Епістолярні джерела грушевськознавства", а видання творів М. Грушевського сягає 17 томів (на 2015 р.) і триває далі (с. 7). У цьому зв'язку опубліковане листування безумовно зайняло належне місце.

Рецензоване видання складається зі Вступних уваг і трьох розділів.

У першому розділі автор пропонує аналітичний матеріал, зокрема, аналізує епістолярні пам'ятки як історичне джерело (с. 11–13); листування М. Грушевського і його учнів, послідовників та інших кореспондентів, де подає статистику і хронологію епістоляріїв і їх видання на 2015 р. (с. 14–50); взаємне листування М. Грушевського та М. Кордуби також зі статистикою і хронологією, аналізом структури листів, мови, паперу та інформацією про місцезнаходження епістолярію та стану збереження (с. 51–65); далі О. Купчинський коротко розглядає зміст і основну проблематику листування вчителя і учня (с. 66–81); основні засади упорядкування та археографію листів М. Грушевського і М. Кордуби (с. 82–90). Такий зміст першого розділу засвідчує наскільки ретельно, педантично і скрупульозно підійшов укладач до публікації епістолярію.

У другому розділі пропонуються безпосередньо тексти листів М. Грушевського і М. Кордуби та коментар до змісту та окремих вербальних форм листування (с. 91–352).

Третій розділ містить науково-довідковий апарат: список публікованих листів за датами: а) М. Грушевського, б) М. Кордуби; словник рідковживаних слів;

список ілюстрацій за різні роки; іменний та географічний покажчики (с. 353–422).

Листи М. Грушевського та М. Кордуби розміщені у виданні у порядку: "лист-відповідь", за винятком окремих років (1903–1909) та зі збереженням оригінальної будови листів (с. 83).

Опублікований епістолярій М. Грушевського і М. Кордуби становить 200 одиниць, з яких 110 належать перу М. Грушевського й адресовані М. Кордубі, та 90, писані М. Кордубою М. Грушевському. Це безумовно значна кількість листів, навіть у порівнянні з таким активним листуванням між М. Грушевським і І. Джиджорою, В. та Д. Дорошенками, В. Леонтовичем, О. Маковеєм, М. Павликом, О. Грушевським та ін. (с. 54–55).

Переважна частина епістоляріїв взаємного листування припадає на 1895–1912 рр., менша – на міжвоєнний період, зокрема на 1920-і рр.

Листи М. Грушевського та М. Кордуби багато інформативні. Характерною їх особливістю є різноманітна за змістом й насиченістю фактами інформація. Вона стосується великої кількості питань, що пов'язані з життям та щоденною діяльністю М. Грушевського і М. Кордуби. Втім окремо виділяються наукові й науково-організаційні питання, видавничі справи, пов'язані з НТШ, справи освіти і навчання українців у Віденському університеті, українських товариств за кордоном і наукових інституцій в Україні у 20-х роках XX ст. (с. 68).

Листування висвітлює, поряд з науковими та особистими питаннями, також громадсько-культурологічні контакти М. Кордуби з багатьма українськими дослідниками, а саме з В. Гнатюком, С. Дністрянським, О. Калужняцьким, З. Кузелею, О. Маковеєм, О. Роздольським, С. Томашівським, М. Чубинським, В. Щуратом та ін. (с. 77).

До детальнішого аналізу змісту видання не будем вдаватися, залишивши місце і простір для читача.

Безумовно, що праця є вагомим внеском у вивчення життя і творчої діяльності М. Грушевського і М. Кордуби, засвідчує їх тісні взаємини і наукову співпрацю та ілюструє інтелектуальну сферу діяльності української інтелігенції кінця XIX – початку 30-років XX ст.

Культурний розквіт будь-якої країни завжди супроводжується епістоляріями. Тоді, як правило, "великі і малі люди" залишають по собі розлоге листування. І навпаки, зменшення приватного листування, що характерне для тоталітарних країн, – ознака культурного занепаду країни (с. 13). Епістолярій діячів науки, культури, освіти, а також політиків через друковану літературу стає загальним надбанням суспільства. Однозначно, що "епістолярний діалог" двох істориків, який вівся між ними упродовж тривалого часу та викладений на сторінках їх листів – унікальне явище в історії національної науки і культури. 200 опублікованих листів – це різнобарвний, об'ємний букет пам'яті про двох видатних істориків України, їх творчі взаємини та співпрацю упродовж 35 років. Як зазначав свого часу О. Герцен: "листи – більше ніж спогади: на них запеклася кров подій, це саме минуле, яким воно було, затримане і нетлінне".

Ірина Федорів
(Україна),
Микола Алексієвець
(Україна)

ТКАЧЕНКО В. УКРАЇНА: QUO VADIS – КУДИ ЙДЕМО? – К.: ВИДАВНИЦТВО ЛОГОС УКРАЇНА, 2017. – 424 С.
ТКАЧЕНКО В. РОССИЯ: БЕСПУТЬЕ АГРЕССОРА. – К.: ИЗДАТЕЛЬСТВО ЛОГОС УКРАИНА, 2016. – 432 С.

Ще в січні 1992 р., на зорі незалежності, світ побачила книга "Quo vadis, Україно?", у якій було представлено матеріали третьої (зимової) сесії Міжнародної школи україністики. Винесене в заголовок питання тоді звучало доволі оптимістично, або ж, принаймні, обнадійливо…

Цьогоріч "Україна: quo vadis – куди йдемо?" навіює інші відчуття – невизначеності й невпевненості, але від того звучить не менш злободенно. Тож

поява книги під такою назвою, за авторством Василя Ткаченка, є певною відповіддю на суспільні запити. Це – спроба інтелектуала дати чесні відповіді на непрості питання історії, сьогодення й майбутнього. Це – намір реалістично оцінити себе в конкурентному середовищі інших націй, і знайти прийнятні шляхи збереження власної ідентичності у глобальному світі.

Історики зазвичай полюбляють вдивлятися в минуле, аби на його основі прогнозувати тренди сучасного й заглядати в майбутнє. В. Ткаченко обрав іншу методологію – заглянув у майбутнє, аби скоригувати сучасність до ймовірних викликів. Разом із іншою книгою – "Россия: беспутье агрессора", авторові вдалося реалізувати оригінальний задум, показати через одну подію – російську агресію проти України на Сході, вузлові проблеми національного буття, які загострюватимуться в глобалізованому світі.

Очевидно, що для дослідника ця подія є своєрідною точкою біфуркації – точкою найглибшого падіння, яка, водночас, дає шанс для розвитку. Отож, правильне осмислення моменту може дати відомі переваги й уберегти від значних соціальних потрясінь. Обидві роботи звернені до широкого загалу, що визначило науково-публіцистичний характер викладу матеріалу. Автор закликає читача до чесної розмови, розуміючи дискусійність багатьох своїх теоретичних підходів і висновків.

Одним із центральних понять обох книг є ідентичність, яка в умовах глобалізації постає визначальним чинником позиціонування в світі й елементом успішного розвитку. Відповідаючи на запитання: "Ким ми були? Ким ми є? І ким ми прагнемо бути?", В. Ткаченко показав залежність вибору шляху розвитку від цих світоглядних установок. Отож, винесене у назву книги звертання "Камо грядеши?" є пропозицією (у формі запитання) замислитися, чи правильно ми живемо, чи туди йдемо обраним нами шляхом, чи істинні наші житейські цілі, цінності й уподобання? (с. 15)[1].

Можна погодитися, що тема україно-російських взаємин є базовою при формуванні нашої ідентичності на сучасному етапі. І те, що "Україна – не Росія" в президентський період Л. Кучми сприймалося як усвідомлене дистанціювання,

[1] У запропонованій рецензії обмежився цитуванням першого тому, вважаючи його ключовим для розуміння авторського задуму.

сьогодні утверджується тезою поетеси А. Дмитрук, неодноразово цитованою на сторінках книг, “Никогда мы не будем братьями”.

Тож автор послідовно деконструююе не лише історичні міфи, але й їх нинішні сурогати, які використовуються в ідеологічній війні проти України. Особливо багато їх в другому томі, в якому В. Ткаченко проаналізував сучасний російський політологічний дискурс. Авторові вдалося розкрити ідеологічний зріз війни на Сході України, міфи та ідеологеми, які сприяли її розгортанню, утруднюють досягнення миру та суттєво ускладнюють процес формування української політичної нації.

Останніми роками про феномен української нації написано чимало, однак, у дослідженні В. Ткаченка привертають увагу роздуми над її роллю в обранні напрямку розвитку нашого суспільства. На думку автора, феномен Майдану став визначальним для нашого суспільства – відбувається процес формування держави-нації як громадянського феномена людей, об’єднаних спільністю історичної долі, і не в останню чергу – усвідомленням спільної загрози нашому існуванню. А це – є однією із часових ознак входження України в “нову епоху” – епоху модернізації суспільно-політичного життя (с. 391).

Авторська концепція зосереджена на розрізненні ідентичності спротиву та ідентичності проекту майбутнього. Перша – є спадком нашої історії, а друга – вимагає реалізації в найближчій часовій перспективі. Якщо перша постулює історичну відмінність українців і росіян у етнічній, державно-правовій, культурній та ментальній складовій, то друга – вимагає цілісної переоцінки методології розвитку Української держави. Не лише минуле, але й сучасні події показують різну орієнтацію українців і росіян, свідченням чого стали Майдан та Революція Гідності.

Оцінюючи сьогодення, В. Ткаченко акцентує увагу на нерівності – економічній, соціальній, політичній, етнокультурній. На його думку, в Україні сформувалося індустріальне суспільство з немодернізованою масовою свідомістю (с. 88). Причина такої деформації полягає в хибності базових положень теорії модернізації, яка була застосована українською владою в 1990-х рр. Автор давно належить до критиків обраної моделі економічних перетворень, обраних у 1990-х рр., тож очевидно, на сторінках книг є чимало аргументів щодо деструктивності нинішньої соціально-економічної моделі.

Відмовляючись від цієї теорії модернізації, В. Ткаченко пропонує звернутися до світ-системного аналізу І. Валлерстайна та інформаціоналізму М. Кастельса. Він популяризує погляди Дж. Стігліца на обмеження ринкового фундаменталізму, З. Бжезінського про універсальну людську гідність як виклик сучасності, Г. Стендінга та інших західних авторів щодо прекаріату.

Зрозуміло, що запропоновані теорії не мусять бути конче багатообіцяючими для України. Чого-чого, а за минуле століття наше суспільство двічі попадало в пастку гарних обіцянок. Так, згідно світ-системного аналізу Україна є периферією сучасної капіталістичної системи, з усіма негативними наслідками цього статусу. Отож, наші проблеми, окрім іншого, мають об’єктивний, статусний характер. Зміна статусу можлива тільки в точках біфуркації, і саме в таку фазу сьогодні входить капіталістична світ-система. Це сприятиме наростанню конфліктності в глобальному масштабі, а перебування в периферії лише поглиблюватиме наявні розколи, й сприятиме зростанню соціального невдоволення через виключення значних прошарків людей із життя суспільства.

Нова епоха, обриси якої автор запозичує в М. Кастельса, сприятиме виникненню інформаціоналізму як матеріальної основи нового суспільства (с. 101). Аби бути конкурентним необхідно впроваджувати нові інформаційні технології та підвищувати культурно-освітню спроможність учасників виробництва до їх використання у процесі виробництва та

управління (с. 167). Так чи інакше, В. Ткаченко підводить до визначальної ролі інтелектуалів у житті мережевого суспільства, констатуючи наразі їхнє соціальне виключення з процесу.

Мережеве суспільство ще більше поглибить розкол між елітою і масами. Саме тому вже сьогодні пропонується змінити правила гри, аби створити систему соціального захисту для тих, хто програв від глобалізації. У цьому ключі В. Ткаченко наголошує, що основним трендом XXI ст. стане прагнення до людської гідності (с. 184).

Стрімкий розвиток світу, зумовлений переходом до Четвертої промислової революції ("Індустрія 4.0" або ж 6-й "цикл Кондратьєва") сприятиме поглибленню різних форм нерівності, і, на думку В. Ткаченка, формуватиме прекаріат – ненадійну, нестійку, непостійну трудову зайнятість. Прекаріат – люди, позбавлені осмислених життєвих перспектив, які висуваються на своєрідну роль "пролетаріату XXI ст.", або ж відтворюватимуть фашистські практики. Саме від нього, об'єднаного у різних групах та рухах, йтиме головна загроза для мережевого суспільства. Про те, що це не далекі перспективи В. Ткаченко показує на прикладі сучасного російського суспільства, якому властива така дезорієнтованість у сучасному світі, з сумом констатуючи, що процес прекаризації пішов і в Україні.

Автор, спираючись на думки російського науковця О. Янова, аналізує феномен "веймарського синдрому" в Росії. Простежуються основні етапи формування путінського режиму й показано особливості його взаємозв'язку із маргіналізованим російським суспільством. Сучасну агресію Росії проти України В. Ткаченко розглядає в двох основних зрізах – інформаційної політики та міжнародних відносин. У першому випадку деконструюються інтелектуальні міфи, які створюються в Росії й мають намір дестабілізувати ситуацію в Україні. Пропонується оригінальний погляд на природу путінізму, ключовими для еволюції якого стали промови Путіна у Мюнхені (2007), Валдаї (2013) та Криму (2014). Серед інших тем – євразійство, візантизм у російській політиці тощо.

У другому випадку осмислюються наслідки російської агресії для Заходу, які витворили нову реальність. Автор, на основі серйозного цитування російських аналітиків, доводить, що домінуючими трендами є антиамериканізм, антизахідництво та імперськість. Хоча захоплення Криму відіграло ключову роль у сучасному позиціонуванні Росії на світовій арені, В. Ткаченко показує вразливість позиції агресора, яка чи не найповніше простежується в російському "бесспутьи".

Але як би там не було, ця "беспутица" має значний вплив на Україну – обтяжує євроінтеграцію, ослаблює потенціал щодо внутрішніх змін, адекватних викликам сучасності. З урахуванням цих факторів, В. Ткаченко окреслив кілька найближчих сценаріїв суспільного розвитку України упродовж 2017–2020 рр. – "оптимістичний", "консервування кризи", "суверенний дефолт" та "колапс", ймовірність яких складає 15, 50–60, 30 і 5 % відповідно. А вже відштовхуючись від них, у 2020–2030 рр., можливі інші – "Збалансований розвиток" (3 %), "чужа суб'єктність" (25 %), "сіра зона" (9 –15 %), "Дезінтеграція" (0,5–3 %).

Розгортання цих сценаріїв залежатиме не лише від протікання внутрішніх процесів, але впливу відповідних світових тенденцій, з-поміж яких: зростання населення землі, зменшення біологічних ресурсів планети, зменшення запасів вуглеводів та інших корисних копалин, стрімке зростання нерівності. До того ж, хаотизація міжнародного життя також посилюватиме конфліктність, особливо в країнах, розташованих уздовж лінії геополітичних розломів між Сходом і Заходом.

Відтак, розвиток України в період “нового світового безпорядку”, вимагатиме виключної уваги до питань безпеки, які, на думку В. Ткаченка, переходять у категорію “тут і тепер”. Без їх урахування, перехід України в нову епоху взагалі стає примарним. Автор не применшує, коли називає агресію Росії проти України рубіжною подією, якою кинуто виклик усій системі міжнародних відносин. Можна сперечатися щодо того чи маємо справу з другою фазою холодної війни, про що пише автор, чи знайдемо іншу дефініцію. Але твердження, що така ситуація “несе загрозу нової світової війни” (с. 389), не виглядає перебільшенням.

Отож, проблема безпеки цілком обґрунтовано виноситься в пріоритет. Автор підкреслює, що “відтепер бути сучасним означає бути сильним” (с. 390). Російське визначення сили, дане в культовому “Брат – 2”, на сьогодні банально дискредитоване. Бо навіть правда виявилася піддана гібридизації. В. Ткаченко не сакралізує силу, але розкриває її не лише через обороноздатність, але й сферу “м’якої” сили – економічної, гуманітарної та дипломатичної. На перший план він виводить “консолідацію українського суспільства” й “усвідомлення спільної історичної долі”. Отож, наша сила – в людях (с. 390), у свободі волі кожного з нас (с. 396).

Було б наївно думати, що майбутнє можна прочитати так само, як відкриту книгу. Тож автор і не намагається стати в позу пророка, а лише закликає зробити історичний вибір кожному, самостійно визначити міру нашої особистої моральної та інтелектуальної відповідальності. А раціональний науковий аналіз дозволить зробити цей вибір осмисленішим. І можливо, питання “Україна: quo vadis – куди йдемо?” безсенсове. Важливо – чи кожен із нас здатен зробити свій вибір?

Ярослав Секо
(Україна)

КАЛАКУРА Я. МЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ / Я. С. КАЛАКУРА, О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ, М. Ф. ЮРІЙ. – КИЇВ: ГЕНЕЗА, 2017. – 560 С.

Глобалізаційні та інтеграційні процеси, що відбуваються у сучасному світі, актуалізують науковий інтерес до особливостей формування і розвитку окремих національних держав, регіональних цивілізацій. При цьому важливу роль відіграють культурно-ментальні основи, духовні цінності суспільного розвитку народу. Сферою, де реалізуються душа і характер народу, його традиції і свідомість, вдача, моральні й світоглядні орієнтири є менталітет.

По-перше, значення менталітету важко переоцінити, оскільки він є чинником, що визначає поступ нації у світовій цивілізації. По-друге, в умовах, коли Україна інтегрується у європейський і світовий простір, питання збереження національної ідентичності та ментальності, є серед найпріоритетніших.

Наукове обґрунтування ментальних ознак української цивілізації, її духовних підвалин, історичних витоків й основних етапів розвитку від найдавніших часів до сьогодення досліджено у колективній монографії відомих українських дослідників Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія “Ментальний вимір української цивілізації”. Науковці проаналізували теоретико-методологічне, історіософське та історіографічне підґрунтя цивілізаційного осмислення ментальності українського народу. При цьому досліджено еволюцію ментального образу українців під впливом зародження писемності, прийняття християнства, формування козацтва, розвитку книгодрукування, університетської освіти, науки, міжконфесійного діалогу, засвоєння духовних цінностей епохи Ренесансу і Просвітництва, історіософії Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Грушевського та ін.

Вивчення ментальності української нації диктує саме життя. Як зазначають автори у вступі книги, нині дедалі більшої актуальності набуває послідовна адаптація українського соціуму до культурно-ментальних стандартів країн Європейського Союзу при неухильному збереженні та примноженні національних традицій і самобутності, одним із індикаторів яких виступає український менталітет. Я. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій переконані, що ментальність виступає стрижнем української цивілізації як об’єктивно існуючої реальності, контури якої склалися історично в межах етнічної території українців і мають локально-межовий характер, маючи історично сформовану спільноту – українську націю, територію, культуру, мову спілкування, звичаї, політичну організацію суспільства у форматі суверенної держави. Незважаючи на гострі дискусії щодо сутності українського менталітету і наявності окремої української цивілізації, пошук шляхів їх взаємодії, взаємопроникнення та утвердження на ґрунті історичної соціокультурної спадщини українства, тісно зв’язаної з європейськими цінностями, є цілком виправданим, особливо з погляду сучасних євроінтеграційних процесів, і висувається на передній план наукових студій. Важливість рецензованого дослідження посилюється також тим, що питання ментального виміру української нації через призму цивілізаційного пізнання історичного процесу є недостатньо дослідженою, але перспективною проблемою гуманітаристики. На нашу думку, досвід ментальної історії українства дасть змогу осмислити питання, пов’язані із геополітичними координатами України, пошуку її місця у світовій спільноті. Крім того, знання українських ментальних

особливостей дозволить дати адекватні відповіді на суспільно-політичні події, що відбуваються на сучасному етапі української історії, зокрема, слугуватимуть ефективною стратегією протистояння імперській агресії в ідеологічній сфері. Тому поява колективної монографії Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія "Ментальний вимір української цивілізації" є вчасною та потрібною. На підставі опрацювання української і зарубіжної наукової літератури, широкого кола джерельної бази подано фаховий та оригінальний погляд українських науковців на провідні тенденції й закономірності зародження, становлення і розвитку ментальних ознак української цивілізації з найдавніших часів до сьогодення, показано слабкі й дискусійні місця, заповнено певні прогалини, запропоновано низку рекомендацій щодо подальших студій і оновлення ментальності українців, осмислено повчальні уроки минулого, обґрунтовано шляхи досягнення цілісності цивілізації і культури, їх взаємодії і взаємодоповнення в сучасних умовах.

Книга складається із вступу, висновків, 10 розділів та 37 підрозділів. Структура дослідження є цілісною й логічною, характеризується висвітленням сутності ментального виміру української регіональної цивілізації, її феномену, історії та сучасних особливостей, спираючись на цивілізаційне розуміння історичного процесу.

Авторська концепція дослідження дала змогу науково обґрунтувати як теоретико-методологічні аспекти ментального обличчя української цивілізації, так і розкрити практичні аспекти вияву ментального образу українців у різні історичні епохи, зокрема, княжу, козацько-гетьманську та імперську добу, з'ясувати відродження і утвердження етноментальної ідентичності українців у роки Української революції 1917–1921 рр., її деформацію в умовах окупації та комунізації України, показати особливості української ментальності у роки відновлення державної незалежності.

Ярослав Калакура, Олег Рафальський та Михайло Юрій зауважують: "Ментальність є візитівкою кожної людини, кожного народу і нації, кожного суспільства, в т. ч. й українського. Вона виступає як інтегральна культурно-духовна і етнопсихологічна ознака нації, вияв душі кожної людини, характеристикою біографії нації, її цивілізації" (с. 6). З огляду на це, дослідження розгортається навколо двох ключових концептів: української цивілізації та української ментальності. Перша – як історично сформована на власному ґрунті спільність людей і об'єктивна реальність, що складає сукупність нації і суспільства, його політичної організації, духовних і матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу впродовж понад тисячолітню безперервну історію – від найдавніших часів до сьогодення. Іншу – українську ментальність – автори трактують як "глибинну і відносно усталену сукупність найбільш характерних спільних рис колективної та індивідуальної свідомості українців, що визначають національний характер, традиції, суспільну психологію, вироблені культурно-духовні цінності і власний образ світу" (с. 8). Відтак, ментальність, на думку авторського колективу, постає як живий організм, який розвивається з найдавніших часів до сучасності, має властивість до модернізації, що пов'язано із цивілізаційно-інтеграційними процесами.

Науковці акцентують увагу на історичних передумовах і концептуальних засадах дослідження ментальності, з'ясовують ментальність як концепт в українській та зарубіжній гуманітаристиці. При цьому автори переконані, що саме завдяки особливостям менталітету українців, їх розважливості й толерантності в Україні не відбулося соціальних вибухів у ході Помаранчевої революції 2004 р. та Революції гідності 2014 р. Цілком слушно дослідники зазначають про потужний вплив ментальних надбань українців на реформування нашого суспільства, євроінтеграційні процеси, подолання корупції, а також вони слугують відсічі путінській агресії проти України, звільненню Криму і тимчасово

неконтрольованої території Донбасу від російської окупації, а з іншого боку – засвідчують поглиблення ментальних відмінностей українців від росіян на тлі масштабної дегуманізації сучасного російського суспільства, втрату ним людяності, наростання насилля в РФ та ігнорування міжнародного права (с. 32–33). Власне, проблема окремішності української і російської стихії не нова в українській історичній науці, проте Я. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій внесли чимало новаторських аспектів у вказане питання, пов'язуючи вплив ментальності на становлення і формування цивілізаційного статусу України. На основі значного матеріалу професійно осмислено, чи є Україна самостійною цивілізацією або виступає як варіант східноєвропейської (православної цивілізації). Розглядаючи Україну як самостійну і самодостатню цивілізацію, автори не позбавлені критичного погляду на специфіку зародження, формування та характеристику притаманних їй особливостей. Зазначено, що хоча в суспільстві є розуміння про те, що наше місце в Європі, але "ментальна тінь минулого", не дає нам змоги відстоювати його рішучіше і наполегливіше. Червоною ниткою у праці прослідковується думка, що підрив суверенітету починається, власне, із контролю над ідентичністю та культурою як важливими генераторами ідентичності. Тому, на переконання науковців, менталітет виступає культурно-історичним кодом нації, пріоритетною ознакою її цивілізації. Водночас, серед різновидностей менталітету, всі з яких сформувалися історично, першочергове значення має етнічний.

Окреслюючи ментальний вимір української цивілізації, автори, природно, вдаються до аналізу ключових віх української історії. Важливе місце у складанні ментальності та формуванні цивілізаційного образу Руси-України посідає Княжа доба як період активного творення владно-політичного менталітету українців під впливом християнізації та візантизації держави. Серед її особливостей, що спонукають до роздумів, названо те, що княжа Україна, з одного боку, стала містком активних економічних, політичних і культурних зв'язків між Західною Європою і Сходом, а з іншого – зіткнулася з появою на її рубежах нових центрів державності, посиленням цивілізаційного розколу Заходу і Сходу, наростанням відцентрових тенденцій, руйнівними ударами з боку Золотої Орди, намаганням Московського царства привласнити київську традицію. Ментальність Київської держави знайшла відображення у традиційній культурі, в повсякденні, що були успадковані громадами Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держави, продовжували збагачуватися під впливом нових реалій (с. 139).

Глибинні зміни в ментальності українців, у способі їх життя, мислення і світосприйняття, на думку Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія, пов'язані із козацько-гетьманською добою, яка відкрила нову сторінку формування цивілізації України. Автори зазначають, що до нині ментальне обличчя козаків викликає чимало дискусій, зокрема, вони називають основні концепції походження козацтва, жодна з яких, за їх переконаннями, не може пояснити всю складність виникнення і формування козацтва, оскільки базується на якомусь одному чиннику з економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Водночас, дослідники вважають, "що в особі козацтва маємо пращурів Київської держави, а також намадських груп, які прийняли українську культуру й інституціоналізувалися в межах особливого феномену: етнос-стан" (с. 228). Важливо зауважити, що ментальність українського козацтва формувалася на тлі тих історичних та соціокультурних процесів, які відбувалися в Європі, накладаючись на особливості українського етнічного, суспільного, культурного і релігійного життя із збереженням традиційного укладу. Тому логічним є висновок науковців, що ментальні зміни, які відбувалися в козацькій Україні, протікали в рамках європейського цивілізаційного проекту.

Особливо цінні у рецензованій книзі думки дослідників про те, що у ментальності українців козацько-гетьманської доби зустрілися і поступово синтезувалися дві її складові із власним історичним корінням кожна: традиційна – архаїчно-землеробська (селянська) і ранньомодерна та модерна – козацько-лицарська з її ідеалами особистої свободи, волелюбства, нескореності й народовладдя. Професійно автори підкреслюють: "Травми Переяслава, Андрусова, Батурина і Конотопа, з іншого, поглиблювали розкол українського суспільства, сіяли зерна меншовартості, породжували подвійну лояльність і прислужництва чужинцям… Переорієнтація І. Мазепи на союз зі шведами і формування комплексу мазепинства як протидії імперському синдрому, прагнення до автономії, незалежності й соборності козацької України справили помітний вплив на ментальність провідної верстви українського суспільства – козацької старшини, шляхти і народжуваної інтелігенції, надовго зберегли за собою роль морального та духовного індикатора його національно-визвольного руху, який наближав добу Просвітництва" (с. 536).

Наступний розділ монографії присвячений націотворчим процесам і ментальній трансформації української ідентичності в імперську добу. На основі значного масиву джерел і наукової літератури, дослідники фахово розкрили, з одного боку, національно-культурне пробудження і самоствердження української нації як європейської спільноти, штучно розділеної між двома імперіями – Австро-Угорською та Російською монархіями – конституційною і абсолютистською, а з іншого – показали глибинні ментальні трансформації українства, розмивання його ідентичності, поглиблення комплексу меншовартості, формування синдрому малоросійства та подвійної лояльності. Відомі українознавці зазначають, що об'єднуючим чинником для українства обох імперій залишалися питомі ментальні якості, побудовані на християнських цінностях, козацько-лицарському дусі вільнолюбства, нескореності та національно-державницькій ідеї, які отримали потужний імпульс від творчості Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Л. Українки (с. 281). Позитивним моментом стало розкриття творчої спадщини будителів українського відродження, їх вплив на ментальні орієнтири та зростання національної самосвідомості українства в той час.

Науковий інтерес викликав розділ, присвячений Українській революції як шансу відродження і утвердження етноментальної ідентичності українців. Окрему увагу автори відводять ментальному виміру Великої війни 1914–1918 рр., яка стала своєрідним випробуванням для східних і західних українців, створила об'єктивні передумови для зростання почуття ідентичності та національної свідомості, скристалізувала національні гасла та сприяла визріванню Національно-визвольної революції, покликаної втілити в життя їх віковічну мрію – створити власну суверенну й соборну державу. Власне, у праці проаналізовано основні етапи революції і державотворення, вказано, що вона внутрішньо переродила українське суспільство, відкрила простір для формування української модерної нації, відродження її питомих ментальних рис. До прорахунків, що перешкодили втримати Українську самостійну соборну державу, дослідники відносять: амбіції її лідерів, взаємопоборення, неготовність йти на компроміси, взаємні поступки, відсутність національної єдності, втручання зарубіжних держав, насамперед більшовицької Росії. Цікаво й фахово науковці розкривають проблеми Української Соборності, зокрема, історичні та теоретико-методологічні засади наукового розуміння концепту в творчості М. Грушевського, І. Франка та ін.; виділяють і характеризують сім компонентів соборницької ідеології, кожна з яких у тій чи іншій мірі має ментальну забарвленість. Досліджуючи історію формування Соборності України, автори привертають увагу до низки нерозв'язаних питань, перспективних напрямів як

подальшого вивчення цієї проблеми, так і утвердження соборності України в суспільно-політичній практиці. А також формулюють рекомендації щодо обґрунтування оптимальної моделі і шляхів утвердження соборної України як самостійної, цілісної, територіально неподільної, демократичної європейської держави.

Ментальність української цивілізації зазнала серйозного випробування у роки російської окупації та насадження більшовицького режиму, який, за переконанням авторів праці, привніс у національний простір чужу цивілізацію. Серед ментальних травм українського народу в той час Я. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій відмічають експропріацію приватної власності, насильницьку колективізацію села, голодомори 1921–1922 та 1932–1933 рр., масові репресії, насадження комуністичної ідеології та совкової свідомості, пропаганда "совєтської цивілізації", події Другої світової війни із мільйонними втратами нації, а також період "брежнєвщини" із подвійною мораллю і суспільними стандартами, такими як лицемірство, фальш, демагогія, беззаконня, кумівство, що й породило тотальну кризу суспільства, девальвацію цінностей, а відтак, і розпад СРСР (с. 537–538).

Аналізуючи український менталітет в умовах відновлення державної незалежності, дослідники звертають увагу на спротив синдрому совкової ментальності, впливові маргінальності українського політикуму на ментальність суспільства в умовах його посткомуністичного реформування, еволюцію української ментальності в контексті цивілізаційного вибору та євроінтеграції України і її самозахисту перед небезпекою російської експансії та ін. При цьому зазначають, що нині, з одного боку, відроджуються традиційні національні ментальні риси українців, понищені або спотворені в імперські та тоталітарні часи, а з іншого, українська нація набуває нових якостей, зумовлених сучасними державотворчими та євроінтеграційними процесами. Тому логічним видається твердження про те, що еволюція української ментальності на тлі реформ і цивілізаційного вибору України потребує її самозахисту.

Сьогодні Український світ неможливо пізнати, не звернувши погляд на світове українство, яке, інтегруючись у глобальний український простір, репрезентує перед світом свої кращі риси, традиції, засвоює цивілізаційні надбання, зберігаючи власну самобутність і ментальний код української нації. Ці питання також знайшли відображення на сторінках книги. На завершення своїх результатів щодо вивчення історії ментальності української цивілізації відомі науковці висловлюють низку пропозицій, спрямованих на подальше дослідження вказаної проблеми. Зазначено, що національна гуманітаристика покликана продовжити вивчення феномену ментальності, її місця і ролі в структурі української цивілізації, повніше з'ясувати, на яких архетипах і кодах вона постала, як змінювалася впродовж історії та впливала на формування української нації, утвердження її ідентичності, глибше розкрити її взаємодію із локальними цивілізаціями та світовими соціокультурними процесами (с. 539).

Зауважимо, що колективна монографія Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія є глибоким і неординарним дослідженням, котре формує авторський погляд на проблеми ментального виміру української цивілізації від найдавніших часів до сьогодення. Критичний підхід до найновішої української та зарубіжної історіографії із запропонованої проблеми, а також джерельна база, основу якої становлять оприлюднені й ще не актуалізовані або маловідомі джерела, стали визначальними для створення цілісної авторської концепції. Загалом, книга написана на високому теоретико-узагальнюючому рівні, є суттєвим внеском у розвиток сучасної українознавчої науки. Тож праця Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія стане у добрій нагоді для науковців і

викладачів історії, культурології, філософії, політології, етнології, учителів, аспірантів і студентів, усіх, хто цікавиться історією української культури, методологією її цивілізаційного пізнання.

Микола Алексієвець
(Україна),
Оксана Валіон
(Україна)

ГАЛИЧИНА В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ / АВТ. КОЛ.: В. О. КОТИГОРЕНКО (КЕРІВНИК), В. А. ВОЙНАЛОВИЧ, О. Я. КАЛАКУРА, Л. Л. КОВАЧ, В. В. КОЦУР, Н. І. КОЧАН, О. О. ЛЯЩЕНКО, Н. Ю. МАКАРЕНКО, Ю. О. НІКОЛАЄЦЬ, М. І. ПАНЧУК, О. В. ПОЗНЯК, О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ, М. Ю. РЯБЧУК. – К.: ІПІЕНД ІМЕНІ І. Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ, 2017. – 840 С.

Apriori відомо, що вивчення регіональної специфіки етнополітичних процесів залежить від ролі в загальній динаміці сучасних суспільних відносин у нашій державі, взаємин між жителями тієї чи іншої місцевості, етнічного складу населення та територіальної політики влади. Одним із актуальних питань є дослідження націєтворчих чинників, цінностей, історичної пам'яті, традицій етнічної Галичини, а також їх реалізація, певної регіональної політики. Особливо гостро ці аспекти постають у "переломні періоди" історії нашої країни. Узагальнення та ґрунтовне вивчення досвіду минулого та сучасності, зроблене в колективній монографії "Галичина в етнополітичному вимірі", допоможе виробити коректну та прагматичну програму вивчення Галицького регіону в парадигмі етнічних процесів в Україні загалом.

У монографічному дослідженні представлено результати комплексного вивчення етнополітичних процесів у Галичині після Другої світової війни у контексті загальних суспільних змін за часів комуністично-радянського режиму і в суверенній Україні. Простежено зв'язок політичного й етнічного складу населення Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей, його соціально-професійної стратифікації, мовних, культурних переваг, проаналізовано особливості регіональної ідентичності, електоральної та іншої суспільної поведінки.

Рецензоване монографічне дослідження актуальне для сучасного наукового осмислення значущості вивчення етнополітичних процесів, що відбувалися в Галицькому краї протягом другої половини XX – початку XXI століть, та для обґрунтування специфіки етнонаціональних відносин, етноконфесійної динаміки, політичної поведінки населення. Важливо, що значення загальнодержавної та регіональної політики окресленого в монографії періоду часто виступає вагомим аргументом для пояснення геополітичних та цивілізаційних процесів.

Праця "Галичина в етнополітичному вимірі" має струнку і глибоко продуману структуру. Робота складається з передмови, двох структурованих розділів (кожен з яких налічує до шести підрозділів), післямови та додатків. У кожному розділі матеріал підтверджено посиланнями на використану літературу та джерела, що демонструє бібліографічну грамотність авторів, їх глибоке проникнення у досліджувану проблему. Усе зазначене свідчить про те, що монографія важлива як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Зміст розвідки зумовлений завданнями і методикою наукового пошуку. Передмова у дослідженні містить обґрунтування актуальності теми дослідження, оскільки у ній компетентно схарактеризовано історіографію порушеного питання у науковій літературі радянського періоду та сучасності (більшість матеріалів цих праць проаналізовано у нотатках розділів). Зауважимо, що це перша спроба комплексного компаративного аналізу, узагальнення тенденцій етнонаціонального виміру, саме галицького краю, бо більшість праць вивчали Галичину як складову етнополітичного простору нашої держави не комплексно, а шляхом зіставлення ідентифікаційних відмінностей Сходу і Заходу, Донбасу і Галичини, зупиняючись не на спільних рисах, акцентуючи саме на відмінностях.

Також автори дають пояснення актуальним у сучасній фаховій літературі поняттям: агресія (ст. 8), “західноукраїнська індентичність” та “східноукраїнська індентичність” (с. 26) і наголошують, що ці два терміни не є однорідними.

Перший розділ “Етнополітична історія Галичини у складі Української РСР після Другої світової війни” розкриває чинники та тенденції змін в етнічній та етносоціальній структурі населення краю, показує етноконфесійну динаміку, комунікацію етнокультурного життя та політичну активність населення краю в період “перебудови”. Оскільки Галичина в час між двома світовими війнами перебувала в складі Другої Речі Посполитої, то поляки, як стверджують автори (с. 28), користувалися правами титульної нації. Ситуація різко змінилася після приєднання цієї території до УРСР (1939 р.), коли українці позбулися статусу національної меншини, а поляки навпаки – його одержали. Доречним у роботі є і опис процесу депортації мирного населення до Російської Федерації або Казахської РСР (с. 34–39), масового переселення в інші райони Львівської області для формування прикордонної смуги, складів боєприпасів та облаштування державного кордону (с. 42–49). Автори заявляють, що фактом репресивної політики радянського керівництва щодо населення краю були масові розстріли політв’язнів у 1941 р. (с. 50–51). Під час Другої світової війни на території Галичини було проголошено українську державу та сформовано армію УПА (1942 р.), водночас мали місце постійні непорозуміння між українцями та поляками (с. 57–60). У монографічному дослідження розкрито і боротьбу Червоної армії із силами ОУН (с. 70). На основі історично обґрунтованих матеріалів констатовано, що у період післявоєнної відбудови постійно можна спостерігалося штучне протистояння “східняків” та “західників” і навпаки, акцентовано на непростих взаєминах місцевих із приїжджими. Ще у статистичних даних представлено докази того, що характерним для цього періоду стало не тільки відновлення радянської влади на території Галичина, а й проведення масових депортацій місцевого населення (с. 81, 86). Також ґрунтовно описано, як у 50-х – 60-х роках ХХ століття відбулося перейменування населених пунктів Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей (котрим автентичні назви повернулися лише у 90-х роках (с.157)). Ця політика перейменувань населених пунктів носила пропагандиський характер та мала на меті забезпечення політичного контролю. Водночас відбувалося масове укріплення районів, поділ партійних органів за виробничим принципом, а також проходила ліквідація хутірного господарства (с.103, 104). Крім того, автори у дослідженні подають матеріали першого радянського повоєнного перепису населення Галичини (с. 120), а під час переписів 1979 та 1989 років визначають національний склад регіону (с. 144, 146), котрий зазнав певних змін у результаті репресій та трудових міграцій.

Щодо релігійного питання у Галичині в складі УРСР, то автори виділяють декілька періодів. Так, під час повоєнної відбудови відбувається встановлення повного контролю держави над цією сферою. Спершу тодішня влада намагається возз’єднати греко-католицьку церкву із православною (с. 165), а згодом – ліквідувати місцеву церкву в 1950 р. (с. 172), науковці акцентують на репресіях серед священнослужителів та практиці нівелювання авторитету останніх серед населення краю (с. 181). Цікавим є те, що в монографічному дослідженні подано факти та статистичні дані ліквідації радянською владою міжнародних релігійних спільнот: римо-католицької церкви (с. 183), єврейських громад (с. 188), ряду течій протестантів (с. 195, 200). Саме такий тотальний контроль за релігійним життям в зазначений період був зумовлений побоюванням цих релігійних установ, оскільки свою діяльність вони проводили на засадах гуманізму та культивували загальнолюдські цінності, серед яких чільне місце займало збереження національної ідентичності. Ще більший контроль за релігійним

життя науковці константують у другий період (“хрущовська відлига” та час “застою”), коли спостерігається постійна динаміка знищення та переслідування віруючих. На думку авторів, саме в цей час помітна тенденція зменшення кількості конфесійних громад, укрупнення навіть храмі в РПЦ (с. 207). Оцінюючи релігійну ситуацію в період “перебудови” та здобуття нашої держави незалежності, науковці констатують відновлення ряду конфесій, повернення багатьох культових споруд у власність їхніх засновників, реєстрацію нових релігійних громад та активне будівництво храмів, відзначають, що кардинальною стає ліберальною політика держави щодо церкви та релігії.

У підрозділі “Трансформації культурно-освітнього обширу”, автори окреслюють саме поняття “комунізація етнокультурного життя” та розкривають у цьому явищі основні періоди. Зокрема, показують арешти галицької інтелігенції (с. 278), русифікацію школи та вищих навчальних закладів (с. 282, 283, 309), тотальний контроль за пресою, ЗМІ (с. 284, 308), запровадження політики “злиття націй” (с. 295), репресії серед українських письменників, учителів, науковців (ст. 300, 302). Наголошено на тому, що процеси суверенізації в Галичині, котрі активно відбувалися в другій половині 1980-х – на початку 1990-х років, стали активними та різноманітними, бо в цей час виникає ряд політичних організацій (с. 317, 318, 323, 325), формуються різноманітні форми відстоювання свобод (мітинги, протести, збори) (с. 321, 373), змінюється ставлення до політики русифікації, виробляється повага до власної культури та традицій.

У другому розділі ґрунтовно проаналізовано не лише етнодемографічну ситуацію в Галичині в період незалежності, але і її вплив на регіональні етнодемографічні процеси (с. 390, 392, 418). Цей аналіз, на думку авторів, дає можливість прослідкувати процес формування етнічних спільнот, їхньої національної свідомості та ментальності (с. 423). Характерним є факт, що на етнографічну ситуацію в регіоні впливають міграційні процеси (с. 432, 434): як міжобласті, так і за межі держави. Найактивніше галичани мігрують із 2014 року, наслідок чого, за даними Національного банку, в країну зросла кількість грошових переказів (с. 480). Загалом трудові мігранти із Галичини становлять чверть усіх заробітчан з України. Переважно виїжджає сільське населення, що пояснено зменшенням кількості робочих місць.

У праці дослідники констатують, що із відновленням незалежності України сформувалися нові передумови для культурного, освітньо-наукового розвитку Галичини, а Львів набув статусу культурної столиці Західної України. Водночас закцентовано на тому, що етнонаціональна політика держави в гуманітарній сфері сформована на принципах толерантності щодо національних меншин, їхніх традицій та мови (с. 493, 494). Ці принципи прослідковуються і релігійному житті краю, відновлення УГКЦ, РКЦ (с. 524, 538), Вірменської апостольської церкви (с. 571) та ряду протестантських громад (с. 575). Також саме в часи незалежності України у школах Галичини провідним принципом діяльності педагогів стає християнське виховання (с. 617).

Цілком закономірно, що автори дослідження звертають увагу на питання національно-громадянської ідентичності жителів Галичини (с. 638), котра помітно відрізняється від інших регіонів нашої держави. Це проявляється у формуванні проєвропейської орієнтації і рішучому несприйнятті концепції “руського міра”. Ще у галичан прослідковується ідея певної ідентичності, тобто місіонерської ролі Галичини в українському суспільстві (с. 742). На думку авторів, виразним виявом самобутності Галичини є результати виборчих компаній, що відбувалися в нашій державі. Якщо оцінювати за електоральним вибором, то галичани переважно віддають свій голос за проукраїнських та прозахідних кандидатів (с. 739).

На основі проведеного дослідження автори зробили ґрунтовні узагальнення та висновки, котрі розширюють та поглиблюють усвідомлення важливості в суспільстві вивчення етнонаціональної історії Галицького краю, бо саме від неї багато в чому залежала не лише інтенсивність національного відродження України, а й результати державотворення.

Монографія буде цікавою для студентів, аспірантів і наукових співробітників історичних, політичних спеціальностей, для дослідників, котрі вивчають проблеми етнонаціонального характеру, а також для широкого кола читачів, яких цікавлять порушені питання.

Микола Алексієвець
(Україна),
Леся Костюк
(Україна)

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

FROM THE BOOK BY LYUDMYLA CHEKALENKO. FOREIGN POLICY OF UKRAINE / ED. BY TSIVATYI V. G. – K: LAT&K, 2016. – 294 P., 8 P. PIC.

Introduction

The purpose of writing this book is to provide a self-contained primer on the foreign policy of Ukraine in its historic perspective – from ancient to contemporary times. The design of this work is twofold. In the first place, it is to render knowledge of the Ukrainian foreign policy accessible in the English language to students and professors of higher educational institutions. Secondly, it is to serve as an introduction on the subject matter to all those interested in Ukrainian political history outside of Ukraine.

This book is devoted to the analysis of the formation and development of the foreign policy of Ukraine. It examines the historic stages of this process, as well as the main directions and tasks of the modern Ukrainian state in the field of foreign policy, the mechanisms for the protection of its interests, modes for further development and economic growth.

The goal of Ukraine's foreign policy is to strengthen international peace and stability through the protection of its national interests and security. The basis for this are the principles of international law, such as respect of sovereignty and equality, non-intervention into internal affairs, recognition of territorial integrity and inviolability of borders, development of cooperation, abstention from the use of force, as well as protection of human rights.

The foundational concept of the author's vision of the formation and development of the Ukrainian foreign policy paradigm is based on the historic origins of the Ukrainian state. These roots date back to the Trypillian culture present as early as the 6000–3500 BCE, the Scythian era spanning the 11th century BCE to the 2nd century CE, and the powerful Kyievan Rus that was flourishing in the 9th–12th centuries. Those were the times when the general concept of the place of Ukraine in the world, as well as its identity based on the principals of peaceful coexistence, humanism, tolerance and diplomacy were formed.

The next important historic period is the Ukrainian national renaissance – the Cossack State of the 16th–18th centuries. It laid the foundation for the Ukrainian state that continued to struggle for its independence for several centuries up to the turbulent period between 1917 and the early 1920s, which ended by a complete integration of Ukraine into the Soviet Union. During the Soviet period of 1922–1991, the Ukrainian Soviet Republic, deprived of independent foreign policy instruments, still managed to continue its international participation as a member of the United Nations.

Every historic period of the development of the Ukrainian state was marked by a specific position of Ukraine or its regions that existed either independently or within other states. Due to historic reasons, Ukraine was an object rather than a subject of the foreign policy in the above-mentioned time periods when the destiny of the Ukrainian lands depended on other more powerful nations.

On 24 August 1991, the Ukrainian Parliament adopted the Act of Independence of Ukraine that opened a new chapter of the Ukrainian state history. Ukraine gained its

sovereignty and started to develop its independent foreign policy in order to assert its worthy place on the international arena.

Currently, Ukraine tries to provide for its state interests through the realization of strategic, political, economic, legal and ideological goals in the complex political and economic conditions of the globalized era. For the last two years, Ukraine has faced the difficult challenge of protecting its territorial integrity in the face of aggression from the neighboring Russian Federation and internal turmoil.

The book is based on a wide range of sources relevant to the political history of Ukraine, such as historic chronicles, archive documents, governmental decrees, as well as wide historiography sources developed by well-known Ukrainian historians, such as M. Hrushevskyi, V. Antonovych, O. Apanovych, M. Braychevskyi, V. Holobutskyi, D. Doroshenko, O. Yefymenko, M. Kotliar, I. Krypyakevych, N. Polonska-Vasylenko, O. Subtelnyi, O. Shulhin, D. Yavornytskyi and many others.

ІЗ КНИГИ ВОЛОДИМИРА ОКАРИНСЬКОГО. ТЕРНОПІЛЬ: МІСТО, ЛЮДИ, ІСТОРІЯ (ВІД ДАВНИНИ ДО 1991 РОКУ). – ТЕРНОПІЛЬ: НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН, 2017. – 512 С

Вступ

Дорогі друзі! / Славетні міщани й гості!

Дозволь звернутися до Тебе, ласкава читальнице або ласкавий читальнику, цим давнім тернопільським патетичним звертанням. Бо хоч історія й має до справи з минулим, ми живемо таки тепер, і перебуваємо (реально чи віртуально) в Тернополі. І ким би не були Твої предки, але чомусь Ти взяла/-в оцю книжку до рук. Отже, Тебе це цікавить. Навіть якщо й нема прямої (кревної) спорідненості між нами – тернополянами теперішніми та ними – тарнополянами/тернопільцями минулого, то є спорідненість духовна (ментальна, психологічна, культурна) – і це головне. Тож налаштуймося на відповідний тон і пройдімо сторінками минулого Тарнополя/Тернополя, щоби відчути себе його дітьми сповна.

Із цієї книжки ви довідаєтеся про історію Тернополя. Вона охоплює час від передісторії міста, його заснування, через буття минуле до буття нинішнього. Це й часи: коли міста ще не було – давня доба й Середні віки; давньої Русі, а в ній і Галицької; багато десятиліть, коли Тернопільська земля належала до Польського королівства і Речі Посполитої. Тоді, на початку раннього Нового часу (хоча духово ще почасти в Середніх віках), місто й було засноване та отримало перші поштовхи і напрямки свого розвою. Це й період козацьких воєн, занепаду шляхетської Речі Посполитої, інкорпорації Австрійською й Австро-Угорською (частково Російською) імперіями, зі своєрідною модернізацією по-австрійськи, конкуренція національних і соціально-політичних рухів, занепад імперій під час Великої війни, Західно-Українська Народна Республіка. Це дві світові війни і, посеред них, етнічні та соціальні (навіть расові й ідеологічні) конфлікти, перевороти, “чистки”, депортації, геноциди. Це окупаційні режими, які встигли чи не встигли, хотіли чи не хотіли (могли чи не дуже) здаватися “своїми” для містян: міжвоєнна Польща, “перші совіти”, німецький нацистський Райх, знову СРСР. Це квазі-держава, так звана Українська Радянська Соціалістична Республіка, і виникла на її основі незалежна Україна. І трансформації, пертурбації, перверсії, і прагнення пристосуватись або й не помічати змін. І це лише канва, системи координат, геополітичні структури, в яких протікало набагато цікавіше, динамічне й рутинне, консервативне і змінне, депресивне й оптимістичне, ідеалістичне і цинічне, і т. д., життя. Сповнене стереотипів і упереджень, але й не позбавлене опозиційності. З часом ідеалізоване, деміфологізоване і міфологізоване заново, ілюзорне і реальне до потворності. Культурне, безкультурне і контркультурне. І завжди залюблене в своє місто, його ландшафт, топографію і топоніміку, знакові місця, пам’ять.

Упродовж століть місто постійно змінювалося. Засноване як укріплена фортеця, містечко торгівлі й ремесел, з консервативними замкнутими громадами християн і юдеїв, модернізоване місто XIX – початку XX століть, типове радянське обласне місто, промисловий і освітньо-культурний центр Західного

реґіону, місто, яке немало й у свій спосіб посприяло здобуттю незалежності України 1991 року.

Наше місто й країна впродовж історії перебували в різних політичних і культурних реальностях. З роками змінювалися традиції і звичаї, змінювалися побут і мова тернополян та українців зокрема. У зв'язку з цим автор книги вважає за доцільне на її початку зробити кілька важливих зауваг.

Перше. Сучасну назву нашої нації – українці – почали вживати як етнічну самоназву ще у Середньовіччі, проте вона поширилася лише в останній третині XIX століття, а панівною стала щойно в XX. Подібно – і з назвою Україна. Зазвичай у попередні історичні часи українці називали себе русина́ми (як іменували себе перед тим – достеменно невідомо), руським народом, свою мову – руською, рідний край – Руссю. Тому вжиті у книзі терміни "Русь", "Русь-Україна", а також "руський", "русько-український", "русини", "русини-українці" є повними відповідниками термінів "Україна", "український" і "українці". Більшість середньовічних людей мало задумувалися над своїм походженням, ідентифікуючи себе головно за конфесійною ознакою або за підданством. Національне усвідомлення перебувало в зародковому стані. Тернополянам поталанило, що невдовзі після заснування міста, наприкінці XVI й на початку XVII століть, зокрема в результаті Берестейської церковної унії і релігійної полеміки, котру вона спричинила, відбувався активний український культурно-національний рух, який, за М. Грушевським, підготував перше наше національне відродження. Хоча пере́д тут вела аристократія й нечисленні інтелектуали, міщани-русини у своїх громадських самоврядних структурах також проявляли значний рівень свідомості, зокрема національної.

У цій книжці давні терміни вжито для природнішого звучання у відповідному історичному контексті. Крім того, сучасні українці ще мало усвідомлюють свою давню руську ідентичність як, до певної міри, підґрунтя своєї новітньої національної свідомості. Від спадщини Русі свого часу відмовлялись або на ній не наголошували, позаяк її свого часу, керуючись політичними імперськими міркуваннями, безпідставно присвоїли собі ідеологія, історична освіта й офіційна наука Російської імперії, згодом Радянської Росії, а сьогодні – Російської Федерації. Україна є спадкоємицею (не лише державно-політичної) традиції Київської Русі, Галицько-Волинської та інших держав і суспільств Середньовіччя й Ранньонового часу – всіх утворень, що існували у домодерний час на теренах, котрі нині є Україною.

Друге. Назва міста Тернопіль мовами різних народів звучала по-різному протягом усієї історії. Латиною – Тарнополє, Тарнополь, іноді – Тарнополіс; польською мовою – Тарнополє, Тарнополь; татарською – Тирнапул; білоруською – Тернопаль і навіть Цярнопаль; російською – Тарнополь, Тєрнополь; українською – Тарнополь, Тарнопіль, Тернопіль. Офіційна назва міста відображена в архівних документах і працях істориків. Тому й у різних розділах цієї книги ми послуговуємося різними назвами міста – відповідно до тієї історичної доби, про яку йдеться.

Ця книжка є результатом довготривалих зацікавлень автора минулим родинного міста, що почалися для нього, коли він був ще підлітком. У 2003–2004 роках вів сторінку в "Тернопільській газеті" під назвою "Ретро-Тернопіль". У 2010 році був співавтором, разом з Олегом Гаврилюком, Ігорем Крочаком та Олександром Петровським, книги "Тернопіль/Tarnopol: історія міста". Також є автором окремих розділів про Тернопіль і Тернопільщину в 1-му томі 3-томового видання "Тернопільщина. Історія міст і сіл" (2014, фактично вийшла у 2015 р.). Окрім того, автор досліджував окремі наукові проблеми, пов'язані з історією Тернополя: життєписи засновника міста графа Іоанна з Тарнова (Яна Амора Тарновського), а також першого бурмістра-українця доктора Володимира

Лучаковського; збереження історичної пам'яті у свідомості мешканців міста Тернополя; розвиток науки в Тернополі впродовж XIX – початку XX століть тощо.

Запропонована читальникам нова книжка не є повторенням попередніх праць – це підсумковий, у чомусь скорочений, у чомусь уточнений нарис історії міста. Разом з тим це привід Вам самим зацікавитися містом та здійснювати дальші студії і дослідження.

Автор

P. S. Більше дізнатися про видання можна в один із наступних способів.

Переглянути сторінку представленої книги В. Окаринського за наступним посиланням:
https://www.academia.edu/35754206/Володимир_Окаринський._Тернопіль_місто_люди історія від давнини до 1991 року . Тернопіль 2017. 512 с. іл (можна потрапити із персональної сторінки автора на академічному ресурсі Academia: https://independent.academia.edu/VolodymyrOkarynskyi в меню Books).

Відвідати сторінку, присвячену книзі у соціальній мережі facebook: https://www.facebook.com, для цього слід ввести в стрічці пошуку: "Тернопіль місто люди історія".

Сконтактуватися безпосередньо з автором (volodokar@gmail.com).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Леся – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений діяч науки і техніки України.

Алексієвець Микола – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.

Біловус Леся – кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Вавринюк Анджей Антоні – доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства і міжнародних відносин, професор Державної Вищої Професійної Школи в Хелмі (Республіка Польща).

Валіон Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Василишин Степан – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Васильєв Олександр – доктор технічних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи "Інститут всесвітньої історії Національної Академії Наук України".

Ганський Володимир – кандидат економічних наук, доцент, керівник центру туризму і туристичних студій Мінського інституту підприємницької діяльності.

Гербіш Надія – магістр, менеджер з міжнародних прав в компанії Mosaic Rights Management для Східної Європи.

Грушко Віктор – кандидат економічних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Дацків Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

Зашкільняк Леонід – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Калакура Олег – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Калакура Ярослав – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ковальчук Трохим – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів та банківської справи Київського університету ринкових відносин, заслужений діяч науки і техніки України.

Костюк Леся – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кравець Володимир – доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, голова вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.

Криськов Андрій – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри кафедри українознавства та філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Мартинов Андрій – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Місько Володимир – кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Окаринський Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Орлова Тетяна – доктор історичних наук, професор кафедри історії зарубіжної україністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Парнета Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри правового регулювання економіки і правознавства Тернопільського національного економічного університету.

Підставка Руслан – Заступник генерального директора з наукової та культурно-просвітницької роботи Національного заповідника “Замки Тернопілля”.

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Сивий Мирослав – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Смільська Ірина – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Стоцький Ярослав – доктор історичних наук, професор кафедри психології у виробничій сфері Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Ткач Володимир – директор Тернопільського регіонального центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.

Троян Сергій – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету.

Федорів Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ціватий Вячеслав – кандидат історичних наук, доцент кафедри зовнішньої політики та міжнародного права Дипломатичної академії України при МЗС України, старший науковий співробітник Державної установи “Інститут всесвітньої історії НАН України”, заслужений працівник освіти України.

Чекаленко Людмила – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України імені Генадія Удовенка, заслужений діяч науки і техніки України.

Чорній Галина – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Шама Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Юрій Михайло – доктор історичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету, заслужений діяч науки і техніки України.

Ярмошик Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми та згідно Постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати таким критеріям (складатися з необхідних елементів): 1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3. Формулювання цілей статті (постановка завдання); 4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5. Висновки з запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кеґль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат сторінки – А4. Поля: верхнє та нижнє – по 2 см, ліве – 3 см, праве – 1 см. Формат файлу – .DOC або .RTF. Список використаних джерел оформляти згідно з Національним стандартом України 2016 р. "Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015".

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються у порядку появи посилань у тексті в квадратних дужках (Наприклад: [4, с. 47], де "4" – порядковий номер документа у списку використаних джерел, а "47" – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту та кольорову фотокартку розміром 3х4 см.

У редакцію "УЄС" слід подавати один роздрукований примірник, а також електронну копію статті. До статті має бути додано дві анотації, ключові слова (українською й англійською мовами). Надіслані до редакції збірника матеріали не перекладаються та друкуються змішаними мовами (українська, російська, англійська, польська).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: Л. М. Алексієвець, редакція "УЄС", вул. Громницького, 1а, Тернопіль, Україна, 46027 або електронною поштою: history@tnpu.edu.ua

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS!

Authors are invited to submit their papers that haven't been published before, as well as documents, reviews on new editions and information about scientific events. The main demand to manuscript submissions is scientific novelty, the ideas originality, urgency of the topic presented and according to the decision of Higher Certification Committee of Ukraine Presidium dated from 15.01.2003 #7-05/1 the structure of scientific papers should correspond to the following criteria: 1. The topic stating in general and its connection with important scientific or practical tasks; 2. Analysis of the latest investigations and publications which are the basis of author's grounding; distinguishing of unsolved before parts of the general problem to which the paper is dedicated; 3. The paper's aims formulation (tasks setting); 4. The investigation material interpretation with full grounding of received scientific results; 5. Conclusions of the investigation and prospects of further survey in the field.

The volume of the paper is 23–25 pages (1 author leaf). Use Microsoft Word for Windows, Times New Roman only (size of type – 14, interlinear interval – 1,5). Page format – A4, margin: upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1 cm. File format – .DOC or .RTF. List of the Resources should be made out in accordance with the National Standard of Ukraine 2016 "The Bibliographic Reference. General Positions and Rules for Drafting DSTU 8302: 2015".

Text should be typed without words syllabification. Indentions are formatted in the material but not using quadrats or tabulator. Tables should be referred to in the main text. References in the text should be given in the order of reference appearance in the text in square brackets (for example: [4, c. 47], where "4" – sequence number of the document in the list of References and "47" – page or leaf number of the archival file etc).

Manuscript submission should be accompanied by the information about authors, such as: surname, name, paternal name, scientific degree, academic status and post, address for correspondence, telephone number (work, home, mobile), e-mail, and colour photo in size 3x4 cm.

One hard copy and an electronic version of the paper copy should be given to *UEW* editors. Two summaries, keywords (in Ukrainian and English) should be added. Contributions sent to the editors are not translated and are printed by the mixed languages (Ukrainian, Russian, English, Polish).

Editors have the right to edit and abridge the materials. The author is responsible for the article content, authenticity of facts, quotations, data etc. Authors are kindly requested to check their manuscripts very carefully before submission.

Materials should be sent by post to address: L. M. Alexiyevets, *UEW* Editors, 1a Hromnytsky St., Ternopil, Ukraine, 46027 or by e-mail: history@tnpu.edu.ua

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – Вип. 20. – 416 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древніцький, Степан Прийдун.

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 16.11.2017 р. Підписано до друку 28.11.2017 р.
Формат $70\times100/16$. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 33,8.
Замовлення 170. Тираж 150 прим.